หนังสือแปลดีเด่นประเภทสารคดี ประจำปี พ.ศ. 2542

พิมพ์ครั้งที่ 3

ประวัติศาสตร์กัมพูชา

A HISTORY OF CAMBODIA

เดวิด แชนด์เลอร์
DAVID CHANDLER

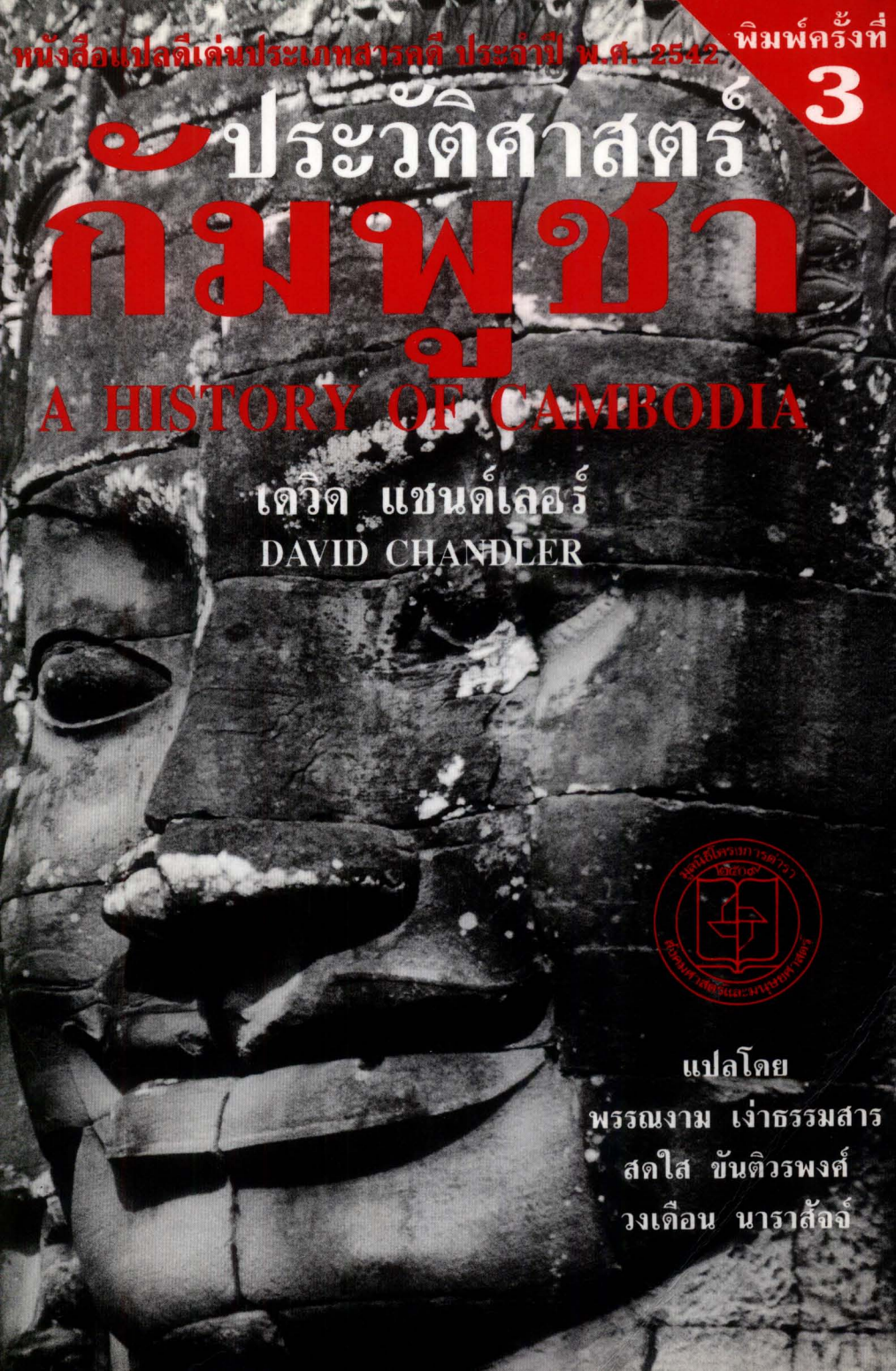

แปลโดย
พรรณงาม เง่าธรรมสาร
สดใส ขันติวรพงศ์
วงเดือน นาราสัจจ์

ประวัติศาสตร์
กัมพูชา

เดวิด แชนด์เลอร์

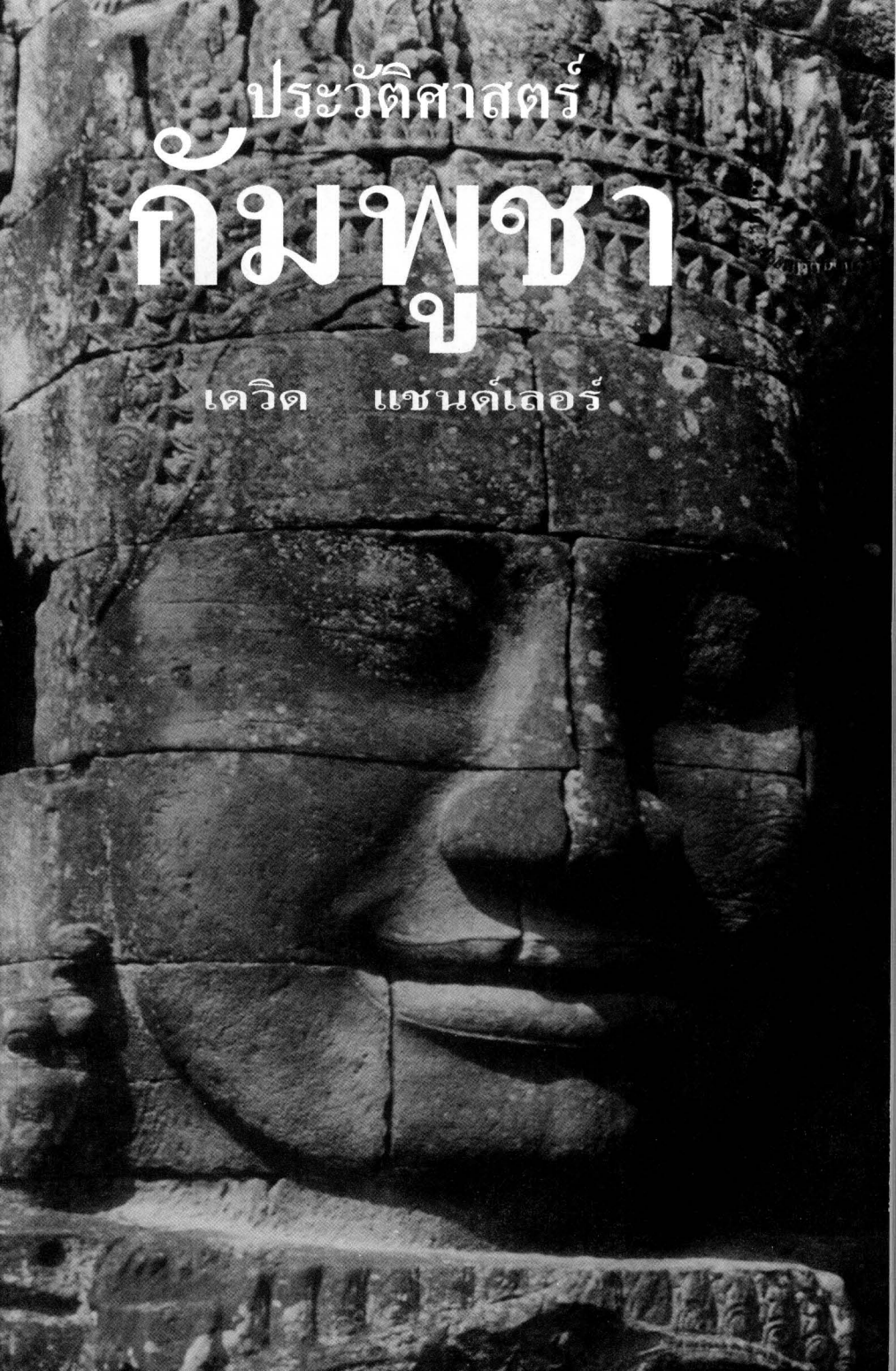

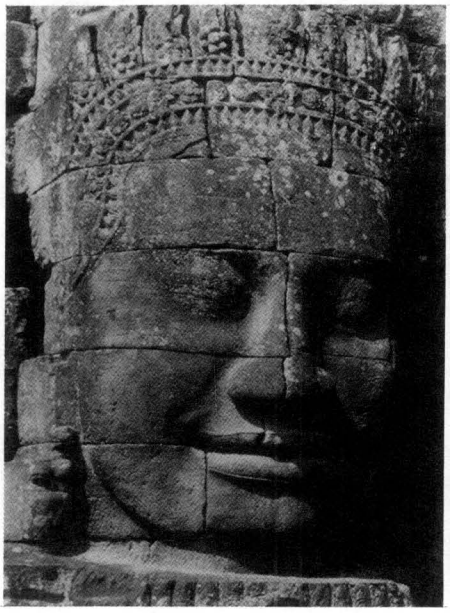

ภาพปก : พระพักตร์ของพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร หรือพระพักตร์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (ค.ศ.1181-1220) ที่ปราสาทบายน ณ ศูนย์กลางเมืองพระนคร จังหวัดเสียมเรียบ เชื่อว่ามีทั้งหมด 54 ยอด ยอดละ 4 พักตร์ ประหนึ่งว่าเปล่งรัศมีแผ่พระบารมีและเมตตาไปยังเวไนยสัตว์ทั่วทุกทิศในราชอาณาจักร ทั้งนี้เพราะ "ทุกข์ของราษฎร เป็นทุกข์ของพระองค์เอง"

ภาพโดย : ชาญวิทย์ เกษตรศิริ

พิมพ์ครั้งที่ 3

ประวัติศาสตร์กัมพูชา

แปลจาก

A HISTORY OF CAMBODIA

แต่งโดย

เดวิด แชนด์เลอร์

DAVID CHANDLER

บรรณาธิการแปล

พรรณงาม เง่าธรรมสาร

คณะผู้แปล

พรรณงาม เง่าธรรมสาร

สดใส ขันติวรพงศ์

วงเดือน นาราสัจจ์

มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

THE FOUNDATION FOR THE PROMOTION OF SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES TEXTBOOKS PROJECT

ประวัติศาสตร์กัมพูชา

แปลจาก

A HISTORY OF CAMBODIA

(SECOND EDITION)

แต่งโดย

เดวิด แชนด์เลอร์

DAVID CHANDLER

บรรณาธิการแปล

พรรณงาม เง่าธรรมสาร

คณะผู้แปล

พรรณงาม เง่าธรรมสาร

สดใส ขันติวรพงศ์

วงเดือน นาราสัจจ์

พิมพ์ครั้งแรก : 2540

พิมพ์ครั้งที่ 2 : 2543

พิมพ์ครั้งที่ 3 : 2546

จำนวนพิมพ์ 3,000 เล่ม

ISBN 974-91090-3-1

ราคา 290 บาท

ประสานการผลิต

ธำรงศักดิ์ เพชรเลิศอนันต์

แบบปกและรูปเล่ม

ลำยวน เพชรแสงสว่าง

จัดพิมพ์โดย

มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

THE FOUNDATION FOR THE PROMOTION OF SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES TEXTBOOKS PROJECT

413/38 ถนนอรุณอมรินทร์ บางกอกน้อย กรุงเทพฯ 10700

413/38 Arun-amarin Road, Bangkok 10700, Tel. & Fax. : 02-433-8713

Home Page : http://www.textbookproject.com

จัดจำหน่ายโดย

บริษัทเคล็ดไทย จำกัด

โทร. 02-225-9536-9 โทรสาร. 02-222-5188

พิมพ์ที่

โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

สารบัญ

คำนิยมรางวัลดีเด่นหนังสือแปลกลุ่มสารคดี พ.ศ.2542 *(9)*
คำนำ : ชาญวิทย์ เกษตรศิริ *(11)*
คำนำบรรณาธิการแปล *(14)*
คำนำสำหรับฉบับพากย์ไทย : เดวิด แชนด์เลอร์ *(16)*
เกี่ยวกับผู้แต่ง *(17)*
เกี่ยวกับผู้แปล *(18)*

คำแถลงมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ *(19)*
รายนามคณะกรรมการบริหารมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ *(22)*

1 บทนำ **3**

2 ประวัติศาสตร์กัมพูชายุคแรก **15**
การรับวัฒนธรรมอินเดีย 18
"ฟูนัน" 22
รัฐบาลและสังคมกัมพูชายุคต้น 33
3 กษัตริย์และสังคมยุคเมืองพระนคร **42**
หลักฐานในการศึกษาประวัติศาสตร์ยุคเมืองพระนคร 43
พระเจ้าชัยวรมันที่ 2 กับการก่อตั้งอาณาจักรพระนคร 49
ยโศวรมันและผู้ครองราชย์ต่อจากพระองค์ 52
ระบบกษัตริย์ยุคเมืองพระนคร 67
นครวัด 72

4 พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 กับวิกฤตการณ์ในคริสต์ศตวรรษที่ 13 **80**
พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 กับระบบพุทธราชา 82
วิหารแห่งรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 91
พุทธศาสนาเถรวาทกับวิกฤตการณ์ในคริสต์ศตวรรษที่ 13 101
บันทึกเกี่ยวกับอาณาจักรพระนคร (ค.ศ.1296-1297)
ของ จู ต้า-กวน 105

5 กัมพูชาหลังยุคเมืองพระนคร **114**
การย้ายจากเมืองพระนครไปยังพนมเปญ 115
กัมพูชาในคริสต์ศตวรรษที่ 15 และ 16 120
ค่านิยมในกัมพูชาคริสต์ศตวรรษที่ 17 134
การแทรกแซงของเวียดนามและไทยในกัมพูชา 142
บทสรุป 147

6 รัฐ สังคม และความสัมพันธ์กับต่างประเทศ ค.ศ.1794-1848 **150**
สังคมและเศรษฐกิจ 151
ระบบอุปถัมภ์และการปกครอง 157
อกญา 164
ความสัมพันธ์ที่กัมพูชามีกับเวียดนามและไทย 172

7 วิกฤตการณ์ในคริสต์ศตวรรษที่ 19 **179**
การบังคับใช้อำนาจของเวียดนาม 180
การเปลี่ยนกัมพูชาให้เป็นเวียดนาม ค.ศ.1835-1840 190
การฟื้นฟูเอกราชของกัมพูชา 206

8 ระยะแรก ๆ ของการเป็นรัฐในอารักขา **213**
การสถาปนารัฐในอารักขาของฝรั่งเศส 217
การกระชับการปกครองของฝรั่งเศส 222
ช่วงปีแรก ๆ ในรัชสมัยสมเด็จเจ้าสีสวัสดิ์ 231

9 ปฏิกิริยาของกัมพูชาต่อฝรั่งเศสระหว่าง ค.ศ.1916-1945 **239**
เหตุการณ์ใน ค.ศ.1916 239
การฆาตกรรมข้าหลวงบาร์เดซ 245
การปกครองอาณานิคมและการเริ่มต้นของลัทธิชาตินิยม 249
ผลกระทบจากสงครามโลกครั้งที่ 2 258
การเติบโตของลัทธิชาตินิยม และการหวนกลับคืนของฝรั่งเศส 266

10 ได้เอกราช **272**
พัฒนาการของพรรคการเมือง 273
การเติบโตของฝ่ายซ้าย 280
เจ้าสีหนุกับการเรียกร้องเอกราช 289
11 จากเอกราชสู่สงครามกลางเมือง **299**
การเลือกตั้งสภา 299
วิเทโศบายของเจ้าสีหนุ 307
การต่อต้านเจ้าสีหนุ 310
การปกครองของเจ้าสีหนุ : ประเมินผล 312
ความเสื่อมพระราชอำนาจของเจ้าสีหนุ 315
รัฐประหาร ปี ค.ศ.1970 321
ความเสื่อมของสาธารณรัฐเขมร 325

12 การปฏิวัติในกัมพูชา **329**

การยึดอำนาจของระบอบกัมพูชาประชาธิปไตย ค.ศ.1975-1979 333

แผนสี่ปี 337

วิกฤตในพรรค 341

ความขัดแย้งกับเวียดนาม 346

ปิดฉากระบอบกัมพูชาประชาธิปไตย 350

13 กัมพูชานับจาก ค.ศ.1979 **357**

สาธารณรัฐประชาชนกัมพูชา : ช่วงต้น ๆ 359

การต่อต้านสาธารณรัฐประชาชนกัมพูชา 363

การถอนตัวของเวียดนาม 371

บทสรุป 379

เชิงอรรถ **383**

คำนิยม

รางวัลดีเด่นหนังสือแปลกลุ่มสารคดี พ.ศ.2542
เรื่อง ประวัติศาสตร์กัมพูชา

ผู้แปล : พรรณงาม เง่าธรรมสาร สดใส ขันติวรพงศ์ และ วงเดือน นาราสัจจ์
คำนิยมโดย : คณะกรรมการพัฒนาหนังสือแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ

ประวัติศาสตร์กัมพูชา แปลจากต้นฉบับภาษาอังกฤษเรื่อง *A History of Cambodia* เป็นผลงานแปลของนักแปลที่เป็นนักวิชาการสามคน โดยมีผู้แปลคนหนึ่งเป็นบรรณาธิการด้วย ผู้เขียน คือ ศาสตราจารย์ ดร.เดวิด แชนด์เลอร์ (David Chandler) ผู้มีผลงานการค้นคว้าและเขียนหนังสือเกี่ยวกับประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้หลายเล่ม เนื้อหาของหนังสือเล่มนี้กล่าวตั้งแต่ประวัติศาสตร์กัมพูชายุคแรกเมื่อสองพันปีกว่ามาแล้ว ยุคเมืองพระนคร ซึ่งมีนครวัดเป็นสถาปัตยกรรมสำคัญ ยุคพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 สภาพกัมพูชาตามบันทึกของจูต้ากวน ความสัมพันธ์กับไทยและเวียดนาม ตลอดจนฝรั่งเศสซึ่งเข้าไปปกครองกัมพูชา ต่อมาจนถึงการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในยุคสาธารณรัฐ จนในที่สุดสาธารณรัฐเขมรก็เสื่อมลง สภาพการเปลี่ยนแปลงต่อมาคือการขัดแย้งกับเวียดนามและเข้าสู่สาธารณรัฐประชาชนกัมพูชา

ตลอดทั้งเล่ม ผู้เขียนได้เสนอเรื่องราวทางประวัติศาสตร์โดยวิเคราะห์วิจารณ์อย่างเป็นธรรม มีข้อมูลที่มีที่มาอ้างอิงไว้ชัดเจน ทำให้ผู้อ่านเข้าใจวิวัฒนาการของประวัติศาสตร์กัมพูชาโดยกระจ่างแจ้ง

ผู้แปลหนังสือเล่มนี้ได้ถ่ายทอดถ้อยคำโดยเคารพต้นฉบับเป็นอย่างดี ใช้

ภาษาไทยได้กระชับรัดกุม และโดยรวมแล้วได้ความหมายตรงตามเนื้อหาเดิม ทำให้ผู้อ่านเข้าใจได้ตรงกับการอ่านต้นฉบับภาษาอังกฤษโดยราบรื่น นับว่าผู้แปลได้เพียรพยายามอย่างยิ่ง ฝ่ายสำนักพิมพ์คือ มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ก็จัดพิมพ์อย่างประณีต และจัดหาภาพประกอบสีเพิ่มเติมอีกหลายภาพ ช่วยให้น่าอ่านขึ้นและเข้าใจเนื้อหาของหนังสือได้ดีขึ้นด้วย หนังสือ ***ประวัติศาสตร์กัมพูชา*** จึงควรได้รับการยกย่องให้เป็นหนังสือแปลดีเด่นประเภทสารคดี ประจำปีพุทธศักราช 2542

คำนำ

ในแง่ของประเทศข้างเคียงของไทยใน "อุษาคเนย์" หรือเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นั้น ดูเหมือนจะไม่มีประเทศไหนที่จะมีวัฒนธรรม ประเพณี ความเชื่อ และวิถีชีวิต ที่มีความละม้ายคล้ายคลึงและผูกพันกันกับไทย (ภาคกลาง) เท่ากับกัมพูชา (อาจจะไม่ยกเว้นกรณีของลาว หรือ "ไท" ที่ยังกระจัดกระจายอยู่ในดินแดนอื่น ๆ เช่น พม่า เวียดนาม หรือจีนตอนใต้ด้วยซ้ำไป) ทั้งนี้โดยเฉพาะอย่างยิ่งในระดับของวัฒนธรรมแห่งราชสำนัก ภาษา ตัวอักษร คำศัพท์ วรรณคดี นาฏศิลป์ ตลอดจนวิถีการดำรงชีวิต

แต่ก็เป็นเรื่องน่าประหลาดใจยิ่งที่ไทยและกัมพูชามีทั้ง "ความไม่รู้จักไม่เข้าใจกัน และอคติ" ซึ่งกันและกันอย่างฝังรากลึกยากที่จะแก้ไขได้ง่าย ๆ ความสัมพันธ์ของไทยกับกัมพูชาเป็นเรื่อง "ทั้งรักทั้งชัง" และทั้ง "เข้าใจผิด ๆ"

ความสัมพันธ์แบบ "รักและชัง" นี้เห็นได้จากชนชั้นสูงของไทยที่ชื่นชมและยอมรับอะไรต่อมิอะไรก็ตามที่มาจาก "ขอม" ที่ถือว่าเป็นของสูง เป็นของศักดิ์สิทธิ์ ไม่ว่าจะเป็นตำแหน่ง "ศรีบดินทราทิตย์" (ที่เพี้ยนเป็นศรีอินทราทิตย์) อันเป็นอิสริยยศที่ "ผีฟ้า" (พระเจ้าแผ่นดิน) "เมืองยโสธร" (ยโสธรปุระ หรือ นครธม) พระราชทานให้กับ "ขุนผาเมือง" เจ้าเมืองราด ผู้ช่วยสถาปนาแว่นแคว้นสุโขทัย และราชวงศ์พระร่วง พร้อม ๆ กับการพระราชทาน "พระขรรค์ชัยศรี" ที่กลายมาเป็น "เครื่องราชูปโภค" สัญลักษณ์แห่งความเป็นกษัตริย์ของไทย ตั้งแต่สุโขทัย มาอยุธยา และรัตนโกสินทร์จนกระทั่งรัชกาลปัจจุบัน

ในขณะเดียวกันแต่ตรงกันข้าม บันทึกจาก "พงศาวดาร" ของไทย ก็เต็มไปด้วยความไม่ชอบมาพากลของ "ขอมแปรพักตร์" หรือ การที่ต้องทำพิธี "ปฐมกรรม" สั่งสอน "พระยาละแวก" กษัตริย์เขมรที่ไม่ "จงรักภักดี" ฯลฯ แต่ในขณะเดียวกันอีกนั่นแหละ การสร้างความอลังการแห่งอยุธยาอย่างเช่น พระปรางค์ประธานของ

วัดไชยวัฒนาราม ก็หยิบยืมรูปแบบมาจากปราสาทขอมในเมืองนครวัดนครธม ฯลฯ

ความไม่รู้และความเข้าใจผิด สะท้อนออกมาในความเชื่อของ "ผู้มีการศึกษาและนักปราชญ์ราชบัณฑิตไทย" ไม่น้อยที่คิดว่า "ขอมไม่ใช่เขมร" ขอมกับเขมรเป็นคนละเผ่าพันธุ์ ดังนั้น "ขอมจึงเป็นผู้สร้างนครวัดนครธม" และดังนั้น "เขมรจึงไม่ใช่ผู้สร้างมหาอาณาจักรอันเป็นสิ่งมหัศจรรย์ของโลกนั้น" และ/หรือ วัฒนธรรมเขมรในปัจจุบัน "ลอกเลียน" แบบไปจากไทยทั้งเพ "ไม่ว่าจะเป็นนาฏศิลป์ การละคร โขน" ฯลฯ (ทั้ง ๆ ที่คำว่า "ขอม" ก็คือคำไทยโบราณที่เพี้ยนมาจากคำว่า "ขแมร์กรอม" ที่แปลว่า "เขมรต่ำ" นั่นเอง ในภาษาพูด "ขแมร์กรอม" ได้กร่อนตกคำว่า "ขแมร์" ไป และคำว่า "กรอม" ก็เพี้ยนไปตามลิ้นชาวบ้านไทย ที่กลายเป็น "กล้อม" หรือ "กะหล้อม" แล้วก็กลายเป็น "ขอม" ในที่สุด)

ดูเหมือนจะไม่มีหนังสือประวัติศาสตร์ดี ๆ และ "เป็นกลาง" สักเล่มในภาษาไทย ที่จะใช้ในการศึกษาเล่าเรียน และเพื่อที่จะให้ผู้ใฝ่รู้ของไทยได้มีไว้สำหรับศึกษาและทำความเข้าใจ "เพื่อนบ้าน" นี้ ที่แสนจะ "ใกล้แสนใกล้" แต่ก็ "ไกลแสนไกล" เสียยิ่งกว่า อังกฤษ อเมริกา และญี่ปุ่น นี่คือปัญหาของไทยกับประเทศ "เพื่อนบ้าน" ในอุษาคเนย์ และในองค์กรที่อ้างความเป็น "ภูมิภาค" อย่าง "อาเซียน" (แน่นอนในทางกลับกัน "เพื่อนบ้าน" ของเราก็คงมีทั้งความไม่เข้าใจ อคติ เช่นเดียวกัน)

มูลนิธิโครงการตำราฯ ตระหนักในความ "ยากจน" และขาดแคลนทางวิชาการนี้เป็นอย่างดี ดังนั้น ***ประวัติศาสตร์กัมพูชา*** ของศาสตราจารย์เดวิด แชนด์เลอร์ (David Chandler:*A History of Cambodia*) นักวิชาการอเมริกันผู้เรืองนามนี้จึงเป็นหนึ่งในความพยายามที่จะอุดช่องโหว่ช่องว่างดังกล่าว

มูลนิธิโครงการตำราฯต้องขอขอบพระคุณศาสตราจารย์เดวิด แชนด์เลอร์ เป็นอย่างสูง ที่ทั้งยินดีและเต็มใจให้เราแปลหนังสือเล่มนี้ออกมาโดยไม่คิดค่าลิขสิทธิ์แต่อย่างใด ขอขอบคุณคณะผู้แปลผู้แข็งขัน คือ พรรณงาม เง่าธรรมสาร สดใส ขันติวรพงศ์ และวงเดือน นาราสัจจ์ ซึ่งได้รับรองผลงานชิ้นนี้ด้วย "รางวัล

แปลยอดเยี่ยม ประเภทสารคดี" จากกระทรวงศึกษาธิการ ประจำปี 2542 และได้รับพระราชทานรางวัลนี้จากสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา สยามบรมราชกุมารี

ขอขอบคุณต่อมูลนิธิโตโยต้า (ญี่ปุ่น) และธนาคารกรุงเทพ จำกัด (มหาชน) ที่ให้ความสนับสนุนในการแปลและการพิมพ์ในครั้งแรก (2540) และขอขอบคุณต่อโครงการอาณาบริเวณศึกษา 5 ภูมิภาค (อบศ 5) ในความสนับสนุนของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย ที่ร่วมสนับสนุนการตีพิมพ์ในครั้งที่สอง (2543)

หวังว่าในท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว ทั้งในระดับโลกและระดับภูมิภาคในช่วงปลายทศวรรษที่ 1980 เป็นต้นมา ในสภาพของการขยายตัวและหดตัวของเศรษฐกิจ ตลอดจนการเปลี่ยนแปลงของสังคมและการเมือง คงจะปฏิเสธไม่ได้ว่าไทยเรามีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้อง "รับรู้" และ "เรียนรู้" โลกภายนอกที่ทั้งอยู่ใกล้และไกลตัวเรา และที่สำคัญยิ่ง คือ พร้อมด้วยสายตาใหม่เพื่อเป็นพื้นฐานในการติดต่อและสื่อสารกันกับต่างแดน ทั้งในภาครัฐและภาคประชาชน ไม่ว่าจะเป็นไปเพื่อสร้างความสัมพันธ์และความเข้าใจอันดีในระดับภูมิภาคหรือในระดับสากลก็ตาม หรือไม่ว่าจะเพื่อการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมหรือภูมิปัญญาของมนุษยชาติด้วยกัน และ/หรือไม่ว่าเพื่อประโยชน์ทางเศรษฐกิจของการทำธุรกิจการค้าขายแลกเปลี่ยนกันก็ตาม

หวังว่าหนังสือประวัติศาสตร์เล่มนี้คงมีส่วนแม้จะน้อยนิดในความจำเป็นเร่งด่วนทางสมองและสติปัญญาของไทยเรา

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ

เลขานุการคณะกรรมการบริหาร

มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

คำนำบรรณาธิการแปล
ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 3

คณะผู้แปลรู้สึกยินดีมากที่หนังสือ *"ประวัติศาสตร์กัมพูชา"* โดย ดร.เดวิด แชนด์เลอร์ ได้รับการตีพิมพ์อีกเป็นครั้งที่สาม ซึ่งแสดงว่าหนังสือได้รับการต้อนรับอย่างดีจากผู้อ่าน ผู้อ่านบางท่านได้มอบความเป็นกัลยาณมิตร โดยส่งคำติชม รวมทั้งข้อเสนอแนะมาให้ ตั้งแต่หนังสือออกวางตลาดหลังการตีพิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ.2540 โน่นแล้ว การตีพิมพ์ครั้งนี้เป็นโอกาสดีที่เราจะสามารถทำการแก้ไขปรับปรุงเพื่อให้หนังสือสมบูรณ์ขึ้น และโดยอาศัยการชี้แนะของผู้อ่านที่เป็นผู้รู้ภาษาเขมร โดยเฉพาะคุณอำนาจ สำเภาทอง จากบริษัทสามารถคอร์ปอเรชั่น ซึ่งในขณะนั้นทำงานอยู่ในประเทศกัมพูชา ท่านได้สละเวลา ตรวจแก้คำแปลที่ถอดจากภาษาเขมรจำนวนไม่น้อย ซึ่งยังบกพร่องอยู่ให้ถูกต้องตรงกับที่ใช้อยู่จริงที่นั่น และรวบรวมส่งมาให้ในฐานะผู้อ่านที่ใคร่จะเห็นหนังสือนี้ได้รับการปรับปรุงให้ดีขึ้น เราใคร่ขอขอบพระคุณท่านเป็นอย่างสูงสำหรับความรู้ และสายธารน้ำใจที่ท่านแบ่งปันให้กับเรา ในอันที่จะเกื้อหนุนรังสรรค์ให้หนังสือแปลเล่มนี้มีคุณภาพที่ดีที่สุดเท่าที่จะทำได้

เหตุการณ์วิกฤติความสัมพันธ์ไทย-กัมพูชาซึ่งเกิดขึ้นเมื่อวันที่ 29 มกราคม ปี 2546 นี้นั้น มีภูมิหลังทางประวัติศาสตร์-จิตวิทยาอันประเทศทั้งสองมีผูกพันกันมาช้านานเป็นพื้นฐานอย่างปฏิเสธไม่ได้ บทสรุปของ ดร.แชนด์เลอร์ในหนังสือเล่มนี้ให้ข้อคิดที่สำคัญสำหรับคนไทย หากเราเข้าใจใน "ความไม่เปลี่ยนแปลงตามกาล" ของสังคมกัมพูชา "ที่หมกหมุ่นอยู่กับตนเอง" และติดอยู่กับกรอบ "ประวัติศาสตร์สองพันปี" ของตน คนไทยและประเทศไทยที่เป็นตัวละครสำคัญร่วมเล่นอยู่ในประวัติศาสตร์นั้น อาจช่วยสร้างหน้าใหม่ให้กับประวัติศาสตร์ร่วมสมัยของประเทศ

ทั้งสอง ที่สร้างสรรค์ ก้าวหน้าและผาสุกขึ้นกว่าเดิม

สุดท้ายนี้ คณะผู้แปลขอขอบพระคุณมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ซึ่งเป็นผู้ดำเนินการจัดพิมพ์หนังสือเล่มนี้ สำหรับ ดร.ชาญวิทย์ เกษตรศิริ อาจารย์ทรงยศ แววหงษ์ และผู้ช่วยศาสตราจารย์ธำรงศักดิ์ เพชรเลิศอนันต์ ซึ่งหากปราศจากความช่วยเหลืออนุเคราะห์ในการจัดการจากท่านทั้งสามแล้ว หนังสือนี้ก็ไม่อาจปรากฏเป็นรูปเล่มดังที่เป็นอยู่ได้ คณะผู้แปลขอขอบพระคุณอย่างสูงมา ณ ที่นี้

ความสำเร็จของหนังสือนี้ที่จะพึงมี ขอมอบให้กับประชาชนชาวไทยและกัมพูชาที่ร่วมในสุขและทุกข์ของประสบการณ์เดียวกันมาแต่โบราณ ด้วยจิตอธิษฐานให้ประชาชนของทั้งสองประเทศได้ก้าวไปในเส้นทางที่สงบสันติ รุ่งเรืองเพื่อชนทั้งผองร่วมกัน ส่วนข้อบกพร่องทั้งหลายเป็นความรับผิดชอบของคณะผู้แปลแต่ฝ่ายเดียว

พรรณงาม เง่าธรรมสาร
บรรณาธิการแปล
14 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2546

คำนำสำหรับฉบับพากษ์ไทย

ข้าพเจ้ารู้สึกยินดีที่หนังสือนี้ได้รับการแปลเป็นภาษาไทย ขอขอบคุณเพื่อนเก่า คุณสุลักษณ์ ศิวรักษ์ ผู้ได้เสนอแนะมาตั้งแต่ปี ค.ศ.1989 (พ.ศ.2532) ให้เพื่อนฝูงในเมืองไทยแปลหนังสือเล่มนี้ ความกระตือรือร้นของคุณสุลักษณ์ทำให้กระบวนการแปลได้เริ่มต้น ขอขอบคุณ ศาสตราจารย์ ชัยอนันต์ สมุทวณิช เพื่อนที่เสนอแก่ข้าพเจ้าหลายปีมาแล้วเช่นกัน ว่าหนังสือเล่มนี้ควรได้รับการแปล ดร.ชาญวิทย์ เกษตรศิริ ผู้ช่วยดำเนินการประสานงานกับมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ การจัดการอันมีสมรรถภาพของอาจารย์ทรงยศ แววหงษ์ ซึ่งช่วยให้การตีพิมพ์งานแปลนี้ลุล่วงไปด้วยดี ข้าพเจ้ารู้สึกชื่นชมและขอบคุณคณะผู้แปลที่มีความสามารถ พรรณงาม เง่าธรรมสาร วงเดือน นาราสัจจ์ และสดใส ขันติวรพงศ์ ที่ทำให้งานเขียนของข้าพเจ้ากลายเป็นภาษาไทยที่น่าอ่าน

ข้าพเจ้าหวังว่าหนังสือเล่มนี้จะเป็นประโยชน์สำหรับนักศึกษาไทยที่สนใจประวัติศาสตร์กัมพูชา และสำหรับผู้อ่านทั่วไปที่สนใจประเทศเพื่อนบ้านทางตะวันออก ตลอดเวลาแรมปีที่ข้าพเจ้ายุ่งเขียนงานนี้ นักศึกษาระดับบัณฑิตศึกษาหลายคนจากประเทศไทยมีส่วนช่วยในการสร้างเสริมความคิดด้านประวัติศาสตร์ของข้าพเจ้า รวมทั้งขัดเกลาให้แหลมคมขึ้น ข้าพเจ้ามีความยินดีที่จะกล่าวนามบุคคลเหล่านี้ ฉลอง สุนทราวาณิชย์ ม.ร.ว.พฤฒิสาณ ชุมพล สมเกียรติ วันทะนะ ภูวดล ทรงประเสริฐ และสมศักดิ์ เจียมธีรสกุล

เดวิด แชนด์เลอร์

สิงหาคม 2537

เกี่ยวกับผู้แต่ง

ดร. เดวิด แชนด์เลอร์ ผู้เขียนหนังสือนี้ เป็นเจ้าหน้าที่กระทรวงการต่างประเทศสหรัฐอเมริกา ระหว่าง ค.ศ.1958-1966 เคยทำงานในกรุงพนมเปญเป็นเวลาสองปี ได้สอนวิชาเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่มหาวิทยาลัยโมนาช เมืองเมลเบิร์น ประเทศออสเตรเลีย ตั้งแต่ ค.ศ.1972 และตั้งแต่ ค.ศ.1979 ได้รับตำแหน่งผู้อำนวยการด้านงานวิจัยของศูนย์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ศึกษา ณ มหาวิทยาลัยแห่งนั้น ระหว่าง ค.ศ.1991-1992 ดร. แชนด์เลอร์ ได้เป็นศาสตราจารย์รับเชิญที่ École Pratique des Hautes Études ณ มหาวิทยาลัยปารีส งานเขียนชิ้นสำคัญของท่านได้แก่ *In Search of Southeast Asia: A Modern History* (ผู้เขียนร่วม), *The Land and People of Cambodia*, *The Tragedy of Cambodian History*, และ *Brother Number One: A Political Biography of Pol Pot* ขณะนี้ท่านกำลังค้นคว้าเรื่องของคำสารภาพที่ถูกบังคับจากนักโทษในคุกของเขมรแดง ที่ฝ่ายไต่สวนในกรุงพนมเปญได้เก็บไว้ อันเป็นที่รู้จักกันในนาม "S-21" ที่นั่น "ผู้ทรยศ" กว่า 20,000 คนถูกสอบสวนและฆ่า ระหว่างปี ค.ศ. 1975-1979

เกี่ยวกับผู้แปล

พรรณงาม เง่าธรรมสาร

: บรรณาธิการแปลและผู้แปล

จบการศึกษาปริญญาโทด้านประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เป็นอาจารย์สอนด้านประวัติศาสตร์ เคยประจำสำนักวิชาศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยวลัยลักษณ์ นครศรีธรรมราช ผลงานชิ้นสำคัญคือร่วมแปลเรื่อง*"สังเขปประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้"* ปัจจุบันเป็นนักวิชาการอิสระ

สดใส ขันติวรพงศ์ : ผู้แปล

จบการศึกษาปริญญาโทด้านประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เป็นอาจารย์สอนด้านประวัติศาสตร์ เคยประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ สถาบันราชภัฏสงขลา ผลงานชิ้นสำคัญคือ *"ความสัมพันธ์ของไทยกับประเทศตะวันตก"* และเป็นนักแปลวรรณกรรมที่มีชื่อเสียง เช่น แปลผลงานของ เฮอร์มานน์ เฮสเส หลายเล่ม ได้แก่ *"บทเรียน"* *"สิทธารถะ"* *"นาซิสซัสกับโกลมุนด์"* *"สเตปเปนวูล์ฟ"* ฯลฯ และผลงานของนักเขียนอื่น ๆ เช่น*"ชีวิตเลือกได้ บทสนทนาระหว่างอาร์โนลด์ ทอยน์บีกับ ไดซากุ อิเคดะ"* *"แค่คาทาโลเนีย"* ของ จอร์จ ออร์เวล *"พี่น้องคารามาซอฟ"* ของ ฟีโอดอร์ ดอสโตเยฟสกี้ ฯลฯ

วงเดือน นาราสัจจ์ : ผู้แปล

จบการศึกษาปริญญาโทด้านประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และปริญญาเอกด้านประวัติศาสตร์จากสหรัฐอเมริกา เป็นอาจารย์สอนด้านประวัติศาสตร์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร ผลงานแปลชิ้นสำคัญคือ *"Living in the U.S.A."*

คำแถลง

มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ก่อตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2509 ด้วยความร่วมแรงร่วมใจกันเองเป็นส่วนบุคคล ในหมู่ผู้มีความรักในภารกิจบริหารการศึกษาจากสถาบันต่าง ๆ เมื่อเริ่มดำเนินงาน โครงการตำรามีฐานะเป็นหน่วยงานหนึ่งของสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย ก่อนที่จะมีฐานะเป็นมูลนิธิฯเมื่อต้นปี พ.ศ. 2521 ทั้งนี้โดยได้รับความร่วมมือด้านทุนทรัพย์จากมูลนิธิร็อกกี้ เฟลเล่อร์ เพื่อใช้จ่ายในการดำเนินงานขั้นต้น เป้าหมายเบื้องแรกของมูลนิธิโครงการตำราฯ ก็คือ ส่งเสริมให้มีตำราภาษาไทยที่มีคุณภาพ เฉพาะในทางสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ทั้งนี้ต่างก็เห็นพ้องต้องกันในระยะนั้นว่า คุณภาพหนังสือตำราไทยระดับอุดมศึกษาแขนงวิชาดังกล่าวยังไม่สูงพอ ถ้าส่งเสริมให้มีหนังสือเช่นนี้เพิ่มขึ้น ย่อมมีส่วนช่วยยกระดับมาตรฐานการศึกษาในขั้นมหาวิทยาลัยโดยปริยาย อีกทั้งยังอาจช่วยการสร้างสรรค์ปัญญา ความคิดริเริ่ม และความเข้าใจอันถูกต้องในเรื่องที่เกี่ยวเนื่องกับสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการเมืองโดยส่วนรวม

พร้อมกันนี้มูลนิธิโครงการตำราฯ ก็มีเจตนาอันแน่วแน่ที่จะทำหน้าที่เป็นที่ชุมนุมผลงานเขียนของนักวิชาการต่าง ๆ ทั้งในและนอกสถาบัน เพื่อให้ผลงานวิชาการที่มีคุณภาพได้เป็นที่รู้จักและเผยแพร่ออกไปโดยทั่วถึงในหมู่ผู้สอน ผู้เรียน

และผู้สนใจงานวิชาการ การดำเนินงานของมูลนิธิโครงการตำราฯ มุ่งขยายความเข้าใจและความร่วมมือของบรรดานักวิชาการออกไปในวงกว้างยิ่ง ๆ ขึ้นด้วย ไม่ว่าจะเป็นด้านการกำหนดนโยบายสร้างตำรา การเขียน การแปล และการใช้ตำรานั้น ๆ ซึ่งจะเป็นเครื่องส่งเสริมและกระชับความสัมพันธ์อันพึงปรารถนา ตลอดจนความเข้าใจอันดีต่อกันในวงวิชาชีพที่เกี่ยวข้อง

นโยบายพื้นฐานของมูลนิธิโครงการตำราฯ คือ ส่งเสริมและเร่งรัดให้มีการจัดพิมพ์หนังสือตำราทุกประเภท ทั้งที่เป็นงานแปลโดยตรง งานแปลเรียบเรียง งานถอดความ งานรวบรวม งานแต่งและงานวิจัย ในช่วงแรก ๆ เราได้เน้นส่งเสริมงานแปลเป็นหลัก ขณะเดียวกันก็ได้ส่งเสริมให้มีการจัดพิมพ์ตำราประเภทอื่น ๆ ด้วย นับแต่ได้ก่อตั้งโครงการตำราฯ มาจนกระทั่งถึงปัจจุบัน โดยความร่วมมืออย่างดียิ่งของนักวิชาการหลายสถาบัน สามารถส่งเสริม - กลั่นกรอง - ตรวจสอบและจัดพิมพ์หนังสือตำราภาษาไทยระดับอุดมศึกษาที่มีคุณภาพตามเป้าหมายเจตนารมณ์ และนโยบาย ได้ครบทุกประเภท และมีเนื้อหาครอบคลุมสาขาวิชาต่าง ๆ ถึง 8 สาขาดังต่อไปนี้คือ (1) สาขาวิชาภูมิศาสตร์ (2) สาขาวิชาประวัติศาสตร์ (3) สาขาวิชาเศรษฐศาสตร์ (4) สาขาวิชารัฐศาสตร์ (5) สาขาวิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา (6) สาขาวิชาปรัชญา (7) สาขาวิชาจิตวิทยา (8) สาขาวิชาภาษาและวรรณคดี นอกจากนี้ เรายังมีโครงการผลิตตำราสาขาวิชาอื่น ๆ เพิ่มขึ้นด้วย เช่น สาขาวิชาศิลป ซึ่งกำลังอยู่ในขั้นดำเนินงาน และยังได้ขยายงานให้มีการแต่งตำราเป็น "ชุด" ซึ่งมีเนื้อความคาบเกี่ยวระหว่างหลายสาขาวิชา เช่น "ชุดชีวิตและงาน" ของบุคคลที่น่าสนใจ ดังที่ได้จัดพิมพ์เผยแพร่ไปแล้วบางเล่ม

ปัจจุบันมูลนิธิโครงการตำราฯ ยังคงมีเจตนาอันแน่วแน่ที่จะขยายงานของเราต่อไปอย่างไม่หยุดยั้ง แม้จะประสบอุปสรรคนานัปการ โดยเฉพาะอุปสรรค

ด้านทุนรอน เพราะกิจการของเราไม่ใช่กิจการแสวงหากำไร หากมุ่งประสงค์ให้นักศึกษาและประชาชนได้มีโอกาสซื้อหาหนังสือตำราฯในราคาย่อมเยาพอสมควร

คณะกรรมการทุกสาขาวิชาของมูลนิธิโครงการตำราฯ ยินดีน้อมรับคำแนะนำและคำวิพากษ์วิจารณ์จากผู้อ่านทุกท่าน และปรารถนาอย่างยิ่งที่จะให้ท่านผู้อ่านทุกท่านได้เข้ามามีส่วนร่วมในมูลนิธิโครงการตำราฯ ไม่ว่าจะเป็นการสนับสนุนแนะนำอยู่ห่าง ๆ ช่วยแต่ง แปล เรียบเรียง หรือ รวบรวมตำราสาขาวิชาต่าง ๆ ให้เรา หรือเข้ามาร่วมบริหารงานร่วมกับเรา

เสน่ห์ จามริก
ประธานคณะกรรมการบริหาร
มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

รายนามคณะกรรมการบริหาร
มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

(ก่อตั้ง พ.ศ. 2509 โดยนายป๋วย อึ๊งภากรณ์ นายเสน่ห์ จามริก ฯลฯ)

นายเสน่ห์	จามริก	ประธาน
นางเพ็ชรี	สุมิตร	รองประธาน
นางสาวกุสุมา	สนิทวงศ์ ณ อยุธยา	กรรมการ
นายธเนศ	อาภรณ์สุวรรณ	กรรมการ
นายรังสรรค์	ธนะพรพันธุ์	กรรมการ
นายสุลักษณ์	ศิวรักษ์	กรรมการ
นายวิทยา	สุจริตธนารักษ์	กรรมการ
นายเกริกเกียรติ	พิพัฒน์เสรีธรรม	กรรมการ
นางสาวศรีประภา	เพชรมีศรี	กรรมการ
นางสาวศุภลักษณ์	เลิศแก้วศรี	กรรมการและเหรัญญิก
นายชาญวิทย์	เกษตรศิริ	กรรมการและเลขานุการ
นายธำรงศักดิ์	เพชรเลิศอนันต์	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
นายทรงยศ	แววหงษ์	กรรมการและผู้จัดการ

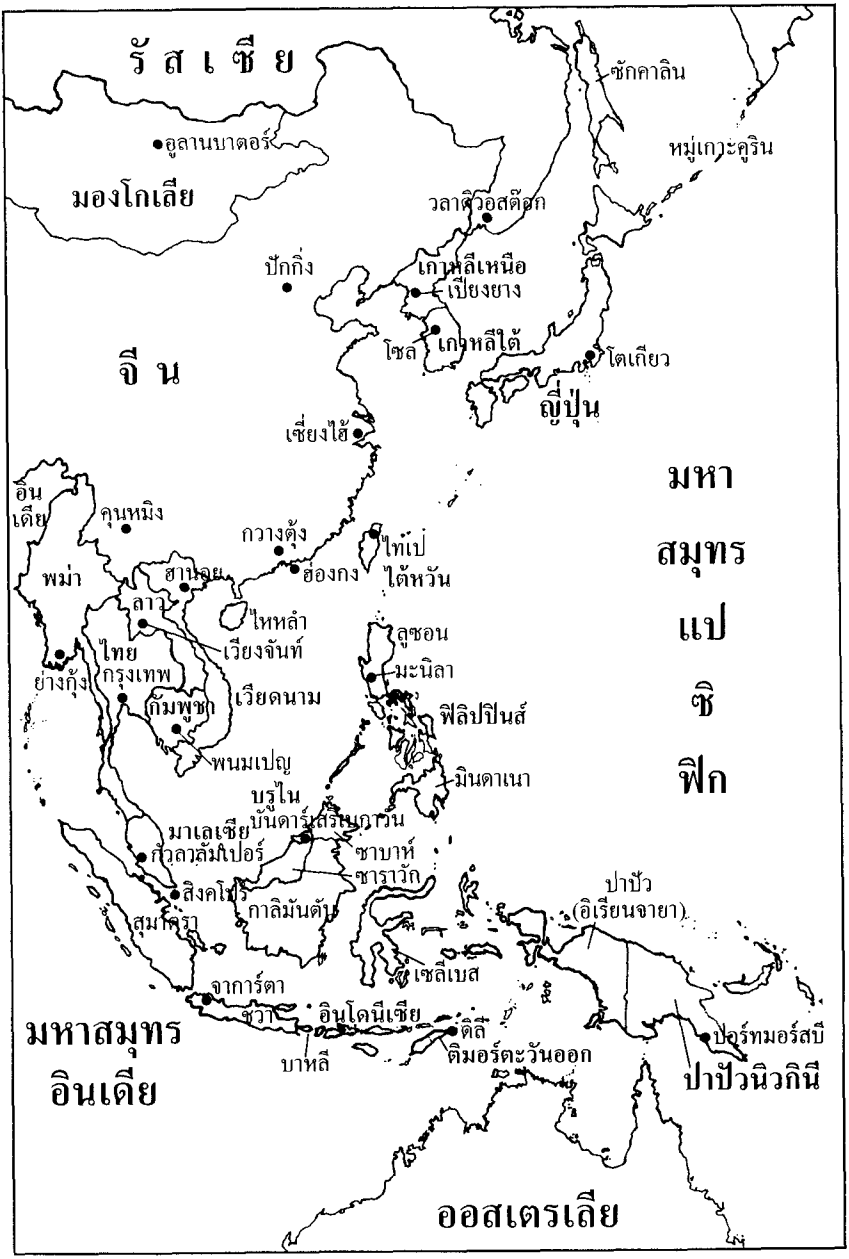
รัสเซีย
ซักคาลิน
หมู่เกาะคูริน
อูลานบาตอร์
มองโกเลีย
วลาดิวอสต็อก
ปักกิ่ง
เกาหลีเหนือ
เปียงยาง
โซล
เกาหลีใต้
โตเกียว
จีน
ญี่ปุ่น
เซี่ยงไฮ้
มหา
สมุทร
แปซิฟิก
อินเดีย
คุนหมิง
กวางตุ้ง
ไทเป
ฮ่องกง
ไต้หวัน
พม่า
ฮานอย
ลาว
ไหหลำ
ลูซอน
ไทย
เวียงจันท์
มะนิลา
กรุงเทพ
ย่างกุ้ง
เวียดนาม
กัมพูชา
ฟิลิปปินส์
พนมเปญ
มินดาเนา
บรูไน
บันดาร์เสรีเบกาวัน
มาเลเซีย
กัวลาลัมเปอร์
ซาบาห์
ซาราวัก
ปาปัว
(อิเรียนจายา)
สิงคโปร์
กาลิมันตัน
สุมาตรา
เซลีเบส
จาการ์ตา
ชวา
อินโดนีเซีย
ติมอร์ตะวันออก
ปอร์ทมอร์สบี
มหาสมุทร
อินเดีย
บาหลี
ปาปัวนิวกินี
ออสเตรเลีย

กัมพูชา

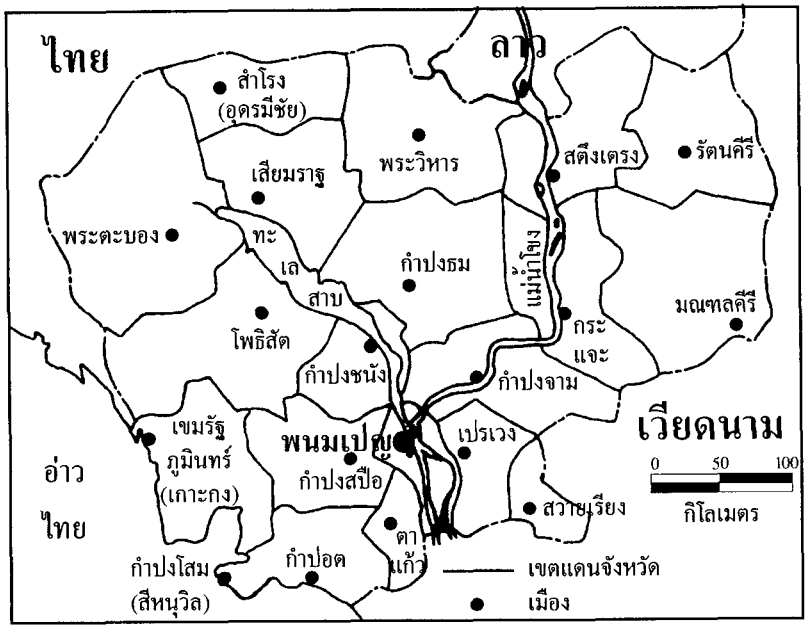
ไทย
ลาว
สำโรง
(อุดรมีชัย)
พระวิหาร
สตึงเตรง
รัตนคีรี
เสียมราฐ
พระตะบอง
ทะเลสาบ
กำปงธม
แม่น้ำโขง
มณฑลคีรี
กระแจะ
โพธิสัต
กำปงชนัง
กำปงจาม
เขมรัฐภูมินทร์
(เกาะกง)
พนมเปญ
เปรเวง
เวียดนาม
อ่าวไทย
กำปงสปือ
0 50 100
กิโลเมตร
สวายเรียง
ตาแก้ว
กำปงโสม
(สีหนุวิล)
กำปอด
เขตแดนจังหวัด
เมือง

ปราสาทนครวัด ภาพโดย : ทรงยศ แววหงษ์

ปราสาทนครวัด ภาพโดย : ทรงยศ แววหงษ์

ภาพโดย : ทรงยศ แววหงษ์

ประตูเมืองนครธม

ภาพโดย : ธำรงศักดิ์ เพชรเลิศอนันต์

ภาพโดย : ทรงยศ แววหงษ์

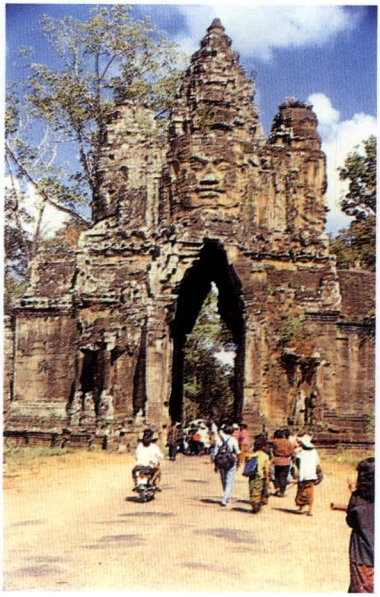

ภาพโดย : ทรงยศ แววหงษ์

ปราสาทบายน

ภาพโดย : ทรงยศ แววหงษ์

ภาพโดย : ทรงยศ แววหงษ์

ภาพจำหลักปราสาทบายน

ภาพโดย : ธำรงศักดิ์ เพชรเลิศอนันต์

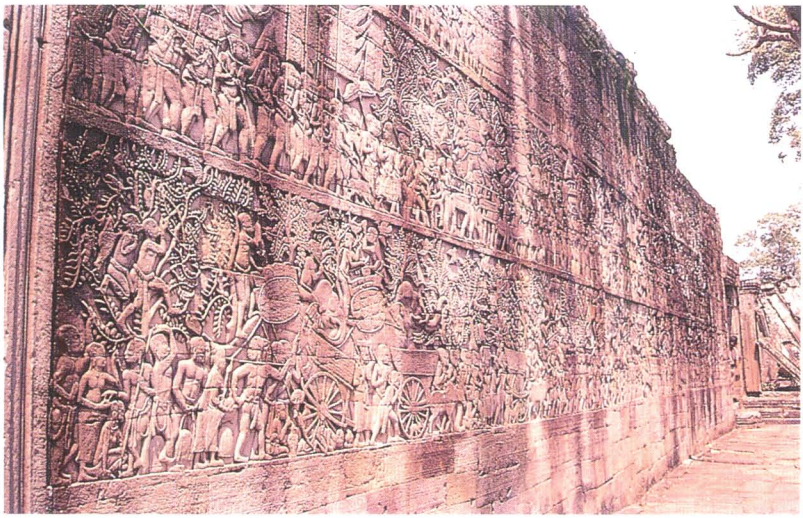

ภาพจำหลักปราสาทบายน ภาพโดย : ธำรงศักดิ์ เพชรเลิศอนันต์

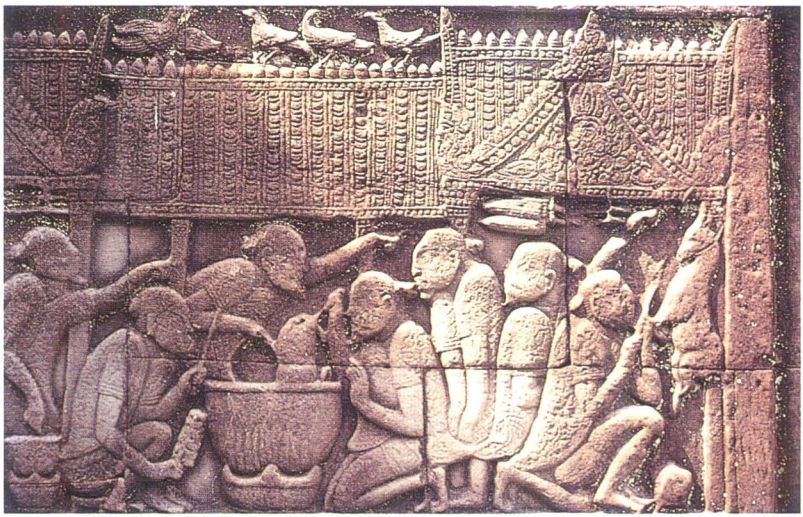

ภาพจำหลักปราสาทบายน ภาพโดย : ทรงยศ แววหงษ์

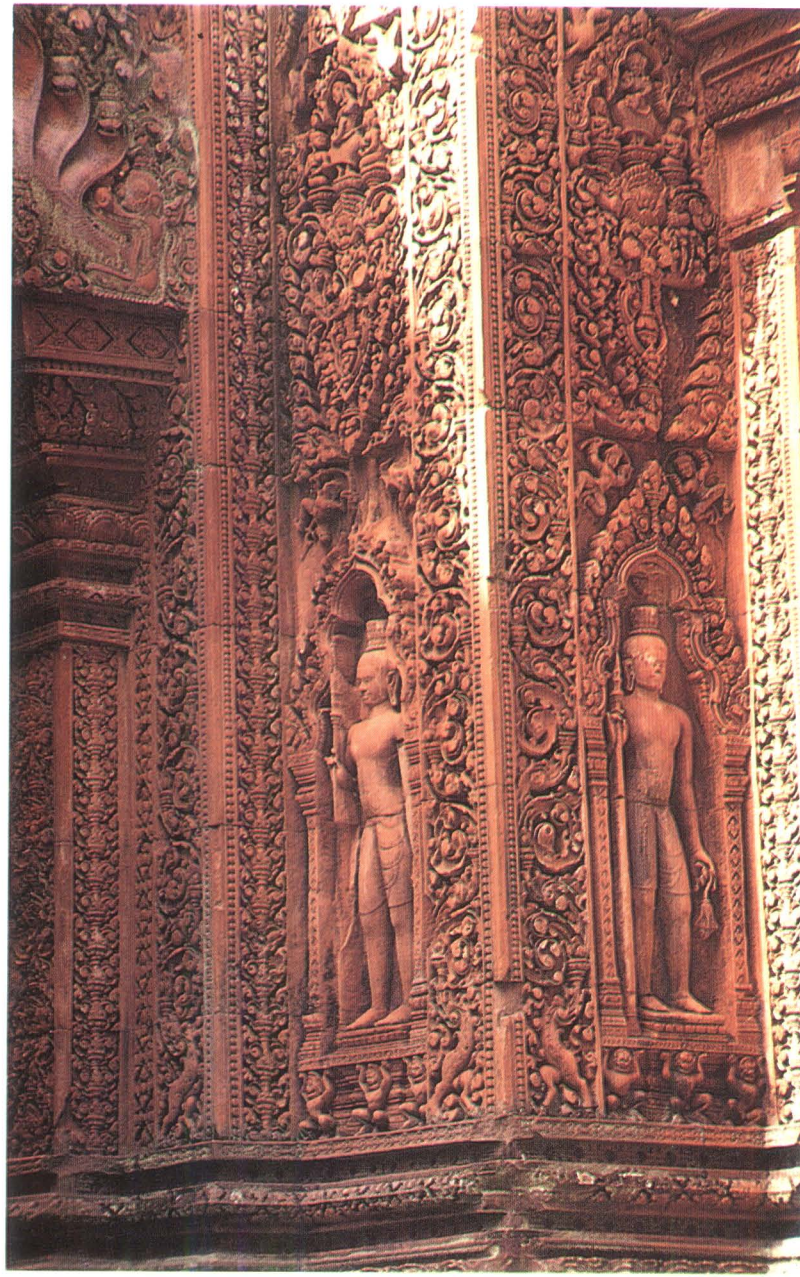

ปราสาทบันทายศรี

ภาพโดย : ทรงยศ แววหงษ์

ปราสาทบาปวน ภาพโดย : ธำรงศักดิ์ เพชรเลิศอนันต์

เสาหินทรายใต้ทางเดินสู่ปราสาทบาปวน ภาพโดย : ทรงยศ แววหงษ์

ปราสาทเขาพระวิหาร ภาพโดย : ธำรงศักดิ์ เพชรเลิศอนันต์

ปราสาทเขาพระวิหาร ภาพโดย : ธำรงศักดิ์ เพชรเลิศอนันต์

ปราสาทพระขรรค์ ภาพโดย : ทรงยศ แววหงษ์

ปราสาทพระขรรค์ ภาพโดย : ทรงยศ แววหงษ์

พระสงฆ์ - วัด การฟื้นฟูพุทธศาสนาในกัมพูชา (ภาพ ค.ศ. 1992)
ภาพโดย : ทรงยศ แววหงษ์

หมู่บ้านใหม่ของ "ผู้อพยพ" ระหว่างทางศรีโสภณ - เสียมราฐ (ภาพ ค.ศ. 1991)
ภาพโดย : ธำรงศักดิ์ เพชรเลิศอนันต์

ตลาดกรุงพนมเปญ (ภาพ ค.ศ. 1992) ภาพโดย : ทรงยศ แววหงษ์

ตลาดปอยเปต ชายแดนกัมพูชา - ไทย (ภาพ ค.ศ. 1991)
ภาพโดย : ธำรงศักดิ์ เพชรเลิศอนันต์

ชีวิตชนบทนอกเมืองเสียมราฐ ในเขตอดีต "พระนครหลวง" ภาพโดย : ทรงยศ แววหงษ์

เผชิญหน้านักท่องเที่ยวชาวต่างชาติในทศวรรษ 1990 ภาพโดย : ทรงยศ แววหงษ์

ประวัติศาสตร์

กัมพูชา

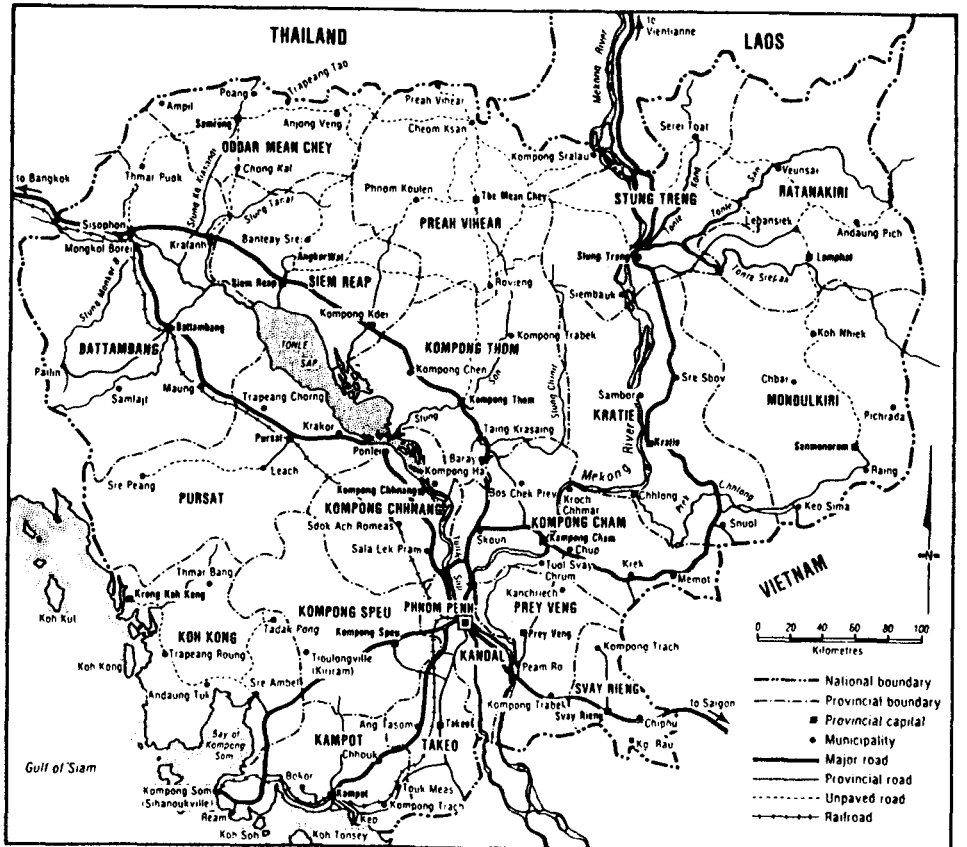
THAILAND
LAOS
VIETNAM
Gulf of Siam
Mekong River
Tonle Sap
ODDAR MEAN CHEY
PREAH VIHEAR
STUNG TRENG
RATANAKIRI
SIEM REAP
BATTAMBANG
KOMPONG THOM
KRATIE
MONDULKIRI
PURSAT
KOMPONG CHHNANG
KOMPONG CHAM
KOMPONG SPEU
PHNOM PENH
PREY VENG
KOH KONG
KANDAL
SVAY RIENG
KAMPOT
TAKEO
Kilometres
National boundary
Provincial boundary
Provincial capital
Municipality
Major road
Provincial road
Unpaved road
Railroad

กัมพูชา

บทที่ 1
บทนำ

หนังสือเล่มนี้จะสำรวจประวัติศาสตร์สองพันปีของกัมพูชาอย่างคร่าว ๆ บทที่ 2 ถึงบทที่ 5 เป็นเรื่องราวนับแต่ยุคแรกจนถึงสิ้นสุดคริสต์ศตวรรษที่ 18 ส่วนบทอื่น ๆ นั้นว่าด้วยประวัติศาสตร์ตั้งแต่ ค.ศ.1800-1990 เหตุผลอย่างหนึ่งที่เขียนหนังสือเล่มนี้ก็เพื่อปิดช่องว่างประวัติศาสตร์นิพนธ์เกี่ยวกับเอเชียอาคเนย์ เพราะนับแต่หนังสือ **ประวัติศาสตร์กัมพูชา** (Histoire du Cambodge) ของเลอแคลร์ (Adhemard Leclère ตีพิมพ์เผยแพร่เมื่อ ค.ศ.1914[1] แล้ว ไม่ปรากฏว่ามีหนังสือประวัติศาสตร์กัมพูชาที่ให้รายละเอียดครบถ้วนออกมาเลย จากการสำรวจงานเขียนภาษาอังกฤษและฝรั่งเศส ปรากฏว่าข้อเขียนเหล่านั้นจำกัดขอบเขตเฉพาะยุคใดยุคหนึ่ง และหลักฐานที่ใช้ส่วนใหญ่ก็เป็นหลักฐานชั้นรอง[2] ยิ่งกว่านั้นในช่วงห้าสิบปีเศษมานี้ ปราชญ์หลายท่านได้ปรับเปลี่ยนสมมุติฐานและการกำหนดยุคของเลอแคลร์-ไม่ต้องพูดถึงแนวการศึกษาและลีลาการเขียน-ไปแล้วอย่างมากมาย เอกสารและการค้นพบใหม่ ๆ ด้านโบราณคดี ทำให้หลักฐานเก่าอ่อนไป บางครั้งถึงกับต้องเปลี่ยนแปลงข้อวินิจฉัยเดิม และเมื่อสิ้นสุดยุคอาณานิคมก็ยิ่งจำเป็นต้องตรวจสอบประวัติศาสตร์ก่อนหน้านั้น นอกจากนี้ยุคที่เรียกว่า ยุคมืด ซึ่งได้อภิปรายไว้ในบทที่ 5-7 มักจะถูกมองข้าม ทั้ง ๆ ที่ยุคนี้เป็นช่วงเชื่อมต่อระหว่างยุคเมืองพระนครกับยุคปัจจุบัน พูดง่าย ๆ คือ ถึงเวลาแล้วที่จะต้องตรวจสอบหลักฐานขั้นต้นกันใหม่ วิเคราะห์ผลงานของปราชญ์ทั้งหลาย และปรับปรุงงานวิจัย

ของข้าพเจ้าซึ่งเน้นประวัติศาสตร์ช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 19-20 ให้เป็นหนังสือประวัติศาสตร์สำหรับนักศึกษาระดับปริญญาตรีและนักอ่านทั่วไป

ในเมื่อหนังสือเล่มนี้มุ่งตรวจสอบหลายประเด็นเนื้อหา ประเด็นหนึ่งคือศึกษาผลกระทบทางการเมืองและสังคมที่เกิดกับกัมพูชา ในฐานะรัฐที่ตั้งอยู่ระหว่างสองรัฐใหญ่ซึ่งเป็นศัตรูกันคือไทยกับเวียดนาม และเรื่องราวเข้มข้นตกอยู่เฉพาะในช่วงครึ่งหลังของคริสต์ศตวรรษที่ 18 ซึ่งข้าพเจ้าได้อภิปรายเรื่องนี้ไว้ในบทที่ 6 และบทที่ 7 เกือบสองร้อยปีที่ผู้นำกัมพูชาต้องคอยเอาใจฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง ไม่ก็วางตัวเป็นกลางโดยขอความช่วยเหลือจากอำนาจภายนอก กษัตริย์กัมพูชาในคริสต์-ศตวรรษที่ 19 พยายามใช้กลยุทธทั้งสองนี้ แต่เจ้าสีหนุ ลอน นอล และพอลพต ล้วนพยายามอยู่วิธีเดียว คือวิธีที่สอง ส่วนรัฐบาลปัจจุบัน* คือ รัฐกัมพูชา (The State of Cambodia) ผูกพันตัวเองกับเวียดนาม

อีกประเด็นหนึ่งคือ ความเกี่ยวพันระหว่างกัมพูชาปัจจุบันกับอดีต ซึ่งจริง ๆ แล้วเป็นเรื่องที่เพิ่งมาศึกษากันในคริสต์ศตวรรษที่ 20 นี่เอง พูดง่าย ๆ คือ เจ้าอาณานิคมเป็นผู้ถอดความ ปรับปรุง และถ่ายทอดประวัติศาสตร์ยุคเมืองพระนคร แต่ทำไมหลายสิ่งหลายอย่างจึงถูกลืม การฟื้นความจำและนำความยิ่งใหญ่กลับมาทำให้มีชีวิต ในยุคที่ความหวาดกลัวครอบงำและต้องพึ่งพิงชาติอื่นนี้ มีความหมายอย่างไร ยุคมืดและยุคอาณานิคมสัมพันธ์กับยุคต้น ๆ นี้อย่างไร

ประเด็นที่สาม มองจากเรื่องบุญบารมีและระบบอุปถัมภ์ ซึ่งยอมรับกันทั่วไปทั้งในความคิด การเมือง และความสัมพันธ์ทางสังคม ดูเหมือนว่าตลอดประวัติศาสตร์กัมพูชา ผู้มีอำนาจคิด (และคนส่วนใหญ่ก็ยอมรับ) ว่าเขาเป็นผู้มีบุญบารมีกว่าคนอื่น ๆ แม้ความเชื่อนี้จะเปลี่ยนไปบ้าง แต่ก็ยังเป็นทัศนะที่ฝังใจชาวกัมพูชาทั่วไปที่รับอิทธิพลวัฒนธรรมอินเดียและผู้นับถือพุทธศาสนานิกายเถรวาท[3] การยอมรับสถานเดิมอย่างกว้างขวางเช่นนี้ ตามความหมายของลัทธิมาร์กซิสม์

* หมายถึง เมื่อ ค.ศ. 1992 ขณะตีพิมพ์หนังสือนี้ - บ.ก.

หมายความว่า ชาวกัมพูชาได้ผ่านขั้นตอนรหัสยนิยมมาแล้วนับศตวรรษ และในเมื่อเอกลักษณ์ของคนมักจะสัมพันธ์กับการยอมรับอำนาจ ถ้าอย่างนั้นอะไรล่ะคือความหมายของคำว่า "เอกราช"

ประเด็นสุดท้ายเนื่องมาจากประเด็นที่สาม เกิดจากความเฉื่อยเนือยที่ดูจะกลายเป็นลักษณะของสังคมชนบท จนเมื่อไม่นานมานี้ ชาวกัมพูชาแทบไม่มีทางเลือกใหม่ในการเกษตรเพื่อยังชีพ แทบไม่มีการปรับปรุงใด ๆ ทางสังคม ซึ่งประชาชนเองก็ไม่ขวนขวายด้วย เพราะการทำอย่างนั้นอาจถูกลงโทษหรือไม่ก็เสี่ยงกับการอดตาย การเพาะปลูกเก็บเกี่ยวทำเหมือนกับที่เคยทำ ๆ กันมา เพราะประชาชนมองว่าวิธีที่หมู่บ้านและราชสำนักทำมาแต่เดิมนั้นดีอยู่แล้ว แน่นอนความคิดอย่างนี้ย่อมเป็นประโยชน์ต่อชนชั้นปกครอง ทำให้พวกเขาสามารถควบคุมคนในสังคมให้ "อยู่ในแถว" ได้ และในเมื่อประชาชนยอมรับรหัสยนัยกันอย่างกว้างขวาง กระบวนการนี้จึงไม่ใช่เรื่องแปลกน่าหัวเราะอย่างที่เราอาจจะคิดกัน ตลอดประวัติศาสตร์กัมพูชา รัฐบาล (ราชการ) เป็นสิทธิพิเศษสำหรับคนที่ไม่มีภาระต้องทำกิน ผู้อยู่ใต้ปกครองจะทำหน้าที่นั้น ตอบแทนการที่ตนได้รับการคุ้มครองดูแล

จิตใจซึ่งโน้มเอียงไปทางอนุรักษ์นิยมอย่างนี้ ที่อาจพบเห็นในแทบทุกขั้นตอนของประวัติศาสตร์กัมพูชา ทำให้นักเขียนบางคนเรียกชาวกัมพูชาว่าเป็น "คนหลับ" "ไม่ยอมเปลี่ยนแปลง" ตำนานเรื่องความไม่เปลี่ยนแปลงนี้ดูจะเหมาะเจาะกับการปกครองของฝรั่งเศส ที่ต้องการคนว่านอนสอนง่าย นักสังเกตการณ์ในระยะหลังจึงรู้สึกว่าความพยายามอย่างผิดทางที่จะปฏิวัติเพื่อชีวิตใหม่ในกัมพูชานั้นดูมีอะไร "ไม่เป็นกัมพูชา" อยู่

ทัศนะเกี่ยวกับความไม่เปลี่ยนแปลงนี้ดูจะกลายเป็นตำนาน หรืออย่างน้อยก็มองเหตุการณ์ต่าง ๆ ง่ายเกินไป แต่ก็เป็นสิ่งที่มีมานานในหมู่ผู้ศึกษาประวัติศาสตร์กัมพูชา และชาวกัมพูชาผู้มีทัศนะอนุรักษ์นิยมบางคน เรื่องนี้ต้อง

ระวัง โดยเฉพาะในหนังสือเล่มนี้ เพราะแต่ละบทล้วนได้บันทึกการเปลี่ยนแปลงหลัก ๆ ในชีวิตของชาวกัมพูชาไว้ สิ่งแรกที่พอจะมองเห็นคือการเคลื่อนย้ายทรัพยากรและประชากรเพื่อสร้างระบบการปกครองตามแบบอินเดียในระยะต้นคริสตกาล ซึ่งได้อภิปรายไว้ในบทที่ 2 จากนั้นก็ถึงยุครวมอำนาจสู่ส่วนกลางในสมัยพระนครช่วงศตวรรษที่ 9 และ 10 ดังได้พรรณนาไว้ในบทที่ 3 สภาพการณ์ซึ่งปราชญ์บางท่านมองว่าเป็นตัวอย่างอย่างดีของทัศนะว่าด้วยการรวบอำนาจของวิตโฟเกล หรือแนวคิดของมาร์กซ์ว่าด้วยรูปแบบการผลิตของเอเชีย[4] การเปลี่ยนแปลงอีกอย่างหนึ่งซึ่งได้บรรยายไว้ในบทที่ 4 พูดถึงกัมพูชายุคที่ถูกชนชาติจามรุกรานและเมืองหลวงถูกทำลายเมื่อ ค.ศ.1177 แล้วพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ซึ่งทรงนับถือพุทธศาสนานิกายมหายานทรงปฏิสังขรณ์เมืองพระนคร ฟื้นฟูเป็นเมืองพุทธศาสนา และหลังจากพระองค์สิ้นพระชนม์ไปไม่นาน กล่าวคือราว ๆ ค.ศ.1220 การเปลี่ยนแปลงอีกอย่างหนึ่งก็เกิดขึ้นอีก ชาวกัมพูชาส่วนใหญ่ซึ่งนับถือศาสนาฮินดูไศวนิกาย ที่อาจเจือปนด้วยลัทธิมหายาน หันมานับถือพุทธศาสนานิกายเถรวาท การเปลี่ยนแปลงช่วงนี้สาธยายไว้ในบทที่ 5 การทิ้งเมืองพระนครในอีกสองศตวรรษต่อมา และการเคลื่อนย้ายประชากรมารวมศูนย์อยู่ทางใต้ยิ่งจะส่งผลอย่างลึกซึ้งต่อประวัติศาสตร์กัมพูชา

การศึกษาสิ่งที่ข้าพเจ้าเรียก "ยุคมืดของกัมพูชา" นั้น ค่อนข้างยากลำบาก เพราะหลักฐานข้อมูลมีน้อย แล้วยังเชื่อถือไม่ค่อยได้อีกด้วย แต่เห็นชัดว่ายุคนี้แตกต่างจากยุคเมืองพระนครในหลาย ๆ ด้าน อย่างหนึ่งก็คือพุทธศาสนานิกายเถรวาท (และที่เลี่ยงไม่ได้คืออิทธิพลวัฒนธรรมไทย) ได้บดบังความสำคัญของพราหมณ์ปุโรหิต ตระกูลพราหมณ์ที่ห้อมล้อมราชสำนักเพื่อหวังผลประโยชน์จึงหมดอิทธิพลไป ในสมัยพระนคร ตระกูลเหล่านี้ได้ครอบครองที่ดินและกำลังคนรอบ ๆ เมืองพระนคร เพราะพวกเขามีเส้นสายหรือสัมพันธ์กับแกนหลักของศาสนาที่กษัตริย์ทรงอุปถัมภ์ เมื่อวัดพุทธศาสนาเข้ามาแทนที่แกนหลักนี้ ระบบ

ชลประทานที่เคยกว้างขวางและรูปแบบการเคลื่อนย้ายทางสังคมในสมัยพระนครจึงลดความสำคัญลงไปด้วย ข้าวซึ่งเป็นผลผลิตสำคัญส่งให้เมืองพระนครชะงักไปสองหรือสามปี ชนชั้นผู้นำลดจำนวนลง ชนชาติอื่นเริ่มเข้ามามีอิทธิพลในราชสำนักกัมพูชา โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือพวกที่มาจากรัฐมุสลิมในเอเชียอาคเนย์

นับเป็นโชคร้ายสำหรับเราที่การเปลี่ยนแปลงนี้เกิดขึ้นในยุคซึ่งหลักฐานเอกสารมีน้อย จากหลักฐานที่มี เราสามารถตรวจสอบสังคมกัมพูชาก่อนและหลังยุคนี้ แต่ไม่ใช่ช่วงแห่งการเปลี่ยนแปลงนี้ อย่างเช่น เราไม่อาจทราบได้แน่ชัดว่าทำไมผู้คนจำนวนมากจึงเปลี่ยนศาสนา ทำนองเดียวกัน แม้จะเห็นชัดว่าเหตุผลทางเศรษฐกิจเป็นตัวกระตุ้น แต่ก็ยากจะบอกได้ว่าทำไม (และเมื่อไหร่) ที่ชนชั้นผู้นำซึ่งเป็นพราหมณ์เป็นพระถูกแทนที่หรือเปลี่ยนบทบาทตัวเองเป็นผู้นำซึ่งสนใจการค้าและระบบอุปถัมภ์

ที่ตั้งของกัมพูชาทำให้ดินแดนนี้กลายเป็นเหยื่อของประเทศเพื่อนบ้าน ในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 17-18 ทั้งเมืองหลวงที่พนมเปญ อุดง และละแวก ตั้งอยู่ตรงชายขอบวัฒนธรรมเถรวาททั้งของพม่าและสยาม แล้วยังอยู่ใกล้ชายแดนการแพร่วัฒนธรรมจีนจากเวียดนาม พูดง่าย ๆ คือดินแดนนี้ตั้งอยู่ตรงรอยแยกทางวัฒนธรรม ซึ่งส่งผลต่อความคิดและพฤติกรรมของผู้นำกัมพูชา ที่มักจะถูกดึงเข้าสู่เกมการเมืองในภูมิภาคซึ่งพวกเขาไม่อาจหวังชัยชนะได้เลย ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 18 กัมพูชาถูกล้างผลาญจากสงครามกลางเมืองและการรุกรานจากทั้งสองฝ่าย ถึงขนาดที่แผ่นดินว่างกษัตริย์อยู่ถึงสิบห้าปี ระยะต้นทศวรรษที่ 1800 ซึ่งได้อภิปรายไว้ในบทที่ 6 และ 7 อาจเป็นช่วงมืดมนที่สุดของยุคมืด หลังจากได้ลิ้มรสเอกราชอยู่ช่วงสั้น ๆ ในทศวรรษที่ 1850 ในรัชสมัยนักองค์ด้วง (ค.ศ.1848-1860) ราอาณาจักรกัมพูชาก็ตกอยู่ใต้อารักขาของฝรั่งเศส ผู้นำกัมพูชาอาจพอใจภาวะการณ์อย่างนี้ยิ่งกว่าต้องอยู่ใต้การปกครองของไทย แต่ไม่ช้าไม่นานฝรั่งเศสก็ทำตัวเสมือน "ผู้เข้ามาสร้างความศิวิไลซ์" ให้ชาวกัมพูชา ไม่ผิดกับที่ชาวเวียดนาม

เคยทำเมื่อตอนต้นศตวรรษ

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมยุคอาณานิคมในกัมพูชาเหมือน ๆ กับที่เกิดในที่อื่น ๆ ในเอเชียอาคเนย์ แต่ที่นี่ไม่ส่งผลหนักหน่วงรุนแรงอย่างที่ ชวา พม่า และฟิลิปปินส์ ซึ่งอยู่ใต้การปกครองในระบบอาณานิคมค่อนข้างนานกว่า แต่เช่นเดียวกับที่อาณานิคมอื่น ๆ การเปลี่ยนแปลงในกัมพูชาได้ช่วยหล่อหลอมโครงสร้างในการสร้างรัฐชาติ ซึ่งเกิดขึ้นช่วงสั้น ๆ เมื่อ ค.ศ.1945 และอีกครั้งหนึ่งเมื่อ ค.ศ.1953[5]

การเปลี่ยนแปลงในช่วงนี้ที่เห็นชัดที่สุดสามประการ อภิปรายไว้ในบทที่ 8 และ 9 ซึ่งว่าด้วยการค้ากับต่างประเทศ การคมนาคมขนส่งและประชากร มีการปลูกข้าวและข้าวโพดจำนวนมากเพื่อส่งออกเป็นครั้งแรก เริ่มปลูกยางพารา สินค้าเหล่านี้ทำให้กัมพูชามีโอกาสติดต่อกับโลกอื่นนอกเอเชียอาคเนย์ แต่เศรษฐกิจของกัมพูชาก็ไม่มั่นคง ยังต้องพึ่งพาต่างประเทศ อันที่จริงแม้ว่าจะเป็นเอกราชแล้ว แต่อะไรต่าง ๆ ก็ยังไม่เปลี่ยนแปลง เงินตราต่างประเทศตลอดทศวรรษ 1950-1960 ส่วนใหญ่ได้จากการส่งออก ข้าว ยางพารา และข้าวโพด

ความแตกต่างเห็นชัดที่สุดระหว่างยุคอาณานิคมกับยุคก่อนอาณานิคม อาจอยู่ที่การคมนาคมขนส่ง การเดินทางข้ามกัมพูชาซึ่งในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ต้องเสียเวลาเป็นเดือน ๆ พอมาถึงทศวรรษที่ 1920 อาจเดินทางโดยรถยนต์ได้ภายในไม่กี่วัน ชาวกัมพูชาเริ่มเดินทางไปยังที่ต่าง ๆ ทั่วประเทศโดยรถยนต์ รถไฟ เปิดตลาดสินค้าใหม่ ๆ การเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่ติดตามมากับเสรีภาพในการเดินทางย่อมมีความสำคัญเห็นได้ชัด แม้ว่าการจะแสดงหลักฐานให้ชัดลงไปยังทำได้ยากก็ตาม

ประการสุดท้าย ประชากรกัมพูชาที่ต้อนรับฝรั่งเศส (หากคำนี้พอจะให้ภาพได้) เมื่อ ค.ศ.1863 เพิ่มเป็นสี่เท่าตอนฝรั่งเศสถอนตัวออกไป กล่าวคือ ตอนฝรั่งเศสประกาศเข้าอารักขากัมพูชานั้น ประชากรกัมพูชามีน้อยกว่าหนึ่งล้านคน

แต่พอถึงปี ค.ศ.1950 จำนวนประชากรเพิ่มมากกว่าสี่ล้านคน การที่อาณาจักรอยู่ในภาวะสงบสันติ การปรับปรุงด้านการสาธารณสุขที่ฝรั่งเศสนำเข้ามา การปฏิวัติด้านประชากร จนเพิ่มจำนวนสูงสุดในทศวรรษที่ 1960 นั้น ทำให้ประเทศประสบปัญหาด้านทรัพยากรอย่างรุนแรงในเวลาต่อมา[6]

ยากที่จะบอกได้ว่าญี่ปุ่นยึดครองกัมพูชาได้เด็ดขาดแค่ไหน โดยเฉพาะเมื่อฝรั่งเศสยังคงปกครองแต่ในนามมาจนถึงต้นปี ค.ศ.1945 แต่เมื่อย้อนมองก็จะเห็นชัด ว่าการที่กัมพูชาได้รับเอกราชเมื่อฤดูร้อน ค.ศ.1945 นั้น ได้ส่งผลลึกซึ้งต่อนักชาตินิยมกัมพูชาหลายคน ทั้งฝ่ายอนุรักษ์นิยม และฝ่ายที่ต้องการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วรุนแรง ปลายทศวรรษ 1940 อุดมการณ์ใหม่ทางการเมือง —ที่ยึดหลักการต่อต้านยิ่งกว่าการให้ความร่วมมือ มุ่งความเป็นเอกราชยิ่งกว่าการเป็นเบี้ยล่าง— ได้แพร่ไปในหมู่ชาวชนบทกัมพูชาจำนวนมาก รวมทั้งพระสงฆ์และชนชั้นผู้นำที่มีการศึกษา คนเหล่านี้บางคนแถลงมาแต่ตอนต้น ๆ ว่าต้องการทางออกอย่างถอนรากถอนโคนเพื่อเปลี่ยนสถานะเดิม แต่หลาย ๆ ครั้งก็ประสบความล้มเหลว พัฒนาการด้านนี้ในช่วงทศวรรษที่ 1940 ถึงต้น 1950 ซึ่งได้อภิปรายไว้ในบทที่ 10 นั้นยังคงแทรกซึมอยู่ในอุดมการณ์ทางการเมืองของกัมพูชามาจนปัจจุบัน

เดือนมีนาคม 1970 สมัชชาแห่งชาติกัมพูชาซึ่งเจ้านโรดม สีหนุ ประมุขแห่งรัฐใช้อำนาจครอบงำมาตลอดตั้งแต่ ค.ศ.1955 ได้ตัดสินใจยึดอำนาจจากเจ้าสีหนุ และไม่กี่เดือนต่อมารัฐบาลใหม่ก็ประกาศจัดตั้ง*สาธารณรัฐกัมพูชา* การเคลื่อนไหวซึ่งนำไปสู่การสิ้นสุดของระบบกษัตริย์กัมพูชาซึ่งมีอายุยาวนานกว่าพันปีนี้เกิดขึ้นในบริบทการรุกรานจากคอมมิวนิสต์เวียดนาม สหรัฐอเมริกาเข้ามามีส่วนในสงครามเวียดนาม และสงครามกลางเมืองในกัมพูชาระหว่างรัฐบาลกับกองกำลังหลาย ๆ ฝ่ายซึ่งรัฐบาลกล่าวหาว่าจงรักภักดีต่อเจ้าสีหนุได้กระจายไปทั่ว กองกำลังฝ่ายต่อต้านรัฐบาลเหล่านี้ควบคุมโดยพรรคคอมมิวนิสต์กัมพูชานอกกฎหมายนำโดย

ซาลอธ ซาร์ ซึ่งนับตั้งแต่ ค.ศ.1976 มา ชาวโลกรู้จักเขาในนาม พอลพต

ฝ่ายคอมมิวนิสต์ได้รับชัยชนะเมื่อ ค.ศ.1975 และในช่วงสามปีหลังจากนั้น สถาบันหลาย ๆ อย่างของกัมพูชาถูกเลิกล้มทำลาย ชาวเมืองถูกบังคับให้ออกจากเมืองและนครใหญ่ ไปทำงานในชนบทเคียงบ่าเคียงไหล่กับชาวไร่ชาวนาและประชาชนทั่วไป (ยกเว้นทหารและสมาชิกพรรคคอมมิวนิสต์กัมพูชา) รัฐบาลใหม่เลิกล้มระบบโรงเรียน ยกเลิกการใช้เงินตรา ไม่ให้มีตลาดค้าขาย ห้ามปฏิบัติพุทธศาสนา และห้ามการครอบครองทรัพย์สินส่วนตัว ในความพยายามอย่างเร่งร้อนเพื่อมุ่งสู่สังคมนิยมอุดมคตินี้ ชาวกัมพูชากว่าล้านคน หรือประชาชนหนึ่งในเจ็ดต้องตายไปเพราะงานหนัก อดอาหาร เจ็บไข้แล้วไม่ได้รับการวินิจฉัยและรักษาอย่าถูกต้อง และถูกสังหารชีวิต

รัฐบาล*กัมพูชาประชาธิปไตย* ทำลายตัวเองอย่างได้ผล เมื่อคณะผู้นำซึ่งได้รับความสนับสนุนจากสาธารณรัฐประชาชนจีน ตัดสินใจเมื่อ ค.ศ.1977 ทำสงครามกับสาธารณรัฐสังคมนิยมแห่งเวียดนาม ตลอดเวลานั้นหายนะทางเศรษฐกิจในชนบท และความไม่แน่ใจต่อความจงรักภักดีของสมาชิกระดับสูงของพรรค ทำให้พอลพตและคณะเริ่มปฏิบัติการกวาดล้างสมาชิกพรรคคอมมิวมิสต์กัมพูชา ซึ่งทำให้ชาวกัมพูชาอย่างน้อย 20,000 คนถูกประหารชีวิตหลังจากการไต่สวนทุกอย่างและยอมให้รายละเอียดแล้ว แต่ส่วนใหญ่เป็นการสร้างหลักฐานเท็จ และจำเลยถูกบังคับให้สารภาพ ส่วนคนอื่น ๆ อีกนับหมื่นส่วนมาก ได้แก่ ประชาชนทางภาคตะวันออกของประเทศถูกฆ่าในเวลาต่อมา เพราะ "สนับสนุน" การรุกรานของเวียดนามเมื่อ ค.ศ.1978 ชายหญิงเหล่านี้ถูกกล่าวหาว่า "กายกัมพูชาแต่ใจเวียดนาม" พฤติกรรมเหล่านี้ยิ่งเร่งให้รัฐบาลกัมพูชาประชาธิปไตยพินาศเร็วขึ้นและเปิดทางสู่การปรับเปลี่ยน ใน ค.ศ.1979 กัมพูชาเปลี่ยนชื่อประเทศเป็น *สาธารณรัฐประชาชนกัมพูชา* และต่อมาเปลี่ยนเป็น *รัฐกัมพูชา* พยายามต่อสู้ที่จะยืนหยัดอยู่บนลำแข้งของตนเองภายใต้การคุ้มครองของเวียดนาม รัฐบาลกัมพูชา

อยู่ใต้การควบคุมและการชี้นำของรัฐบาลเวียดนามมาอีกหลายปี โดยเฉพาะที่เกี่ยวกับด้านการทหาร ความมั่นคงภายใน และนโยบายต่างประเทศ

กระบวนการค้นหาและสร้างเอกลักษณ์กัมพูชา ซึ่งจะต้องไม่เหมือนกับภาพลักษณ์ก่อนการปฏิวัติ ยังดำเนินต่อมาถึงทศวรรษที่ 1990 การเปลี่ยนโฉมหน้าด้านอื่น ๆ ก็ทำนองเดียวกัน กัมพูชาปัจจุบันได้เข้ามามีส่วนร่วมกับชุมชนแห่งชาติเอเชียอาคเนย์มากขึ้น กระบวนการนี้ได้เริ่มขึ้นในทศวรรษที่ 1980 เมื่อกัมพูชาขานรับมติสหประชาชาติประณามการที่เวียดนามรุกรานกัมพูชา และสหประชาชาติมีมติให้ผู้แทนฝ่ายกัมพูชาประชาธิปไตยเข้าไปนั่งในสหประชาชาติในนามของประเทศกัมพูชา ส่วนฝ่ายสาธารณรัฐประชาชนกัมพูชานั้น เมื่อประเทศต่าง ๆ ไม่ให้การรับรอง (นอกจากเวียดนามซึ่งเป็นพันธมิตร) ก็ไม่อาจได้รับความช่วยเหลือในการพัฒนาประเทศ เศรษฐกิจจึงฟื้นตัวได้ช้า ฝ่ายต่อต้านซึ่งอ้างความจงรักภักดีต่อเจ้าสีหนุ พรรคคอมมิวนิสต์กัมพูชา และชนชั้นกลางกลุ่มต่าง ๆ ซึ่งเข้ามาลี้ภัยอยู่ในประเทศไทย ได้รับความสนับสนุนด้านการเมืองจากสหประชาชาติ โดยมีสหรัฐอเมริกาและจีนเป็นกองหน้าในการต่อต้านรัฐบาล ตลอดทศวรรษที่ 1980 กองกำลังของพอลพต ซึ่งประมาณว่ามีชายหญิงติดอาวุธอยู่ราว ๆ 20,000-40,000 คน ก็ได้รับความช่วยเหลือด้านการทหารอย่างมากมายจากจีน

เนื่องจากกัมพูชามีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาเช่นนี้ และข้อมูลเศรษฐกิจของประเทศนี้ก็มีน้อย หนังสือเล่มนี้จึงพูดถึงทรัพยากรและเศรษฐกิจของกัมพูชาแต่เพียงคร่าว ๆ เพียงแค่ตรวจสอบภาวะเศรษฐกิจ ซึ่งมีความต่อเนื่องกันมาอย่างน่าสังเกตตลอดสองพันปี ในยุคแรก ๆ ตามที่ได้อภิปรายในบทที่ 2 มีการปลูกข้าวเพื่อเลี้ยงประชากรแถบดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำโขง ที่ชาวจีนเรียก ฟูนัน บันทึกของชาวจีนบอกเราว่าชาวนาขุดสระน้ำเล็ก ๆ เก็บกักน้ำไว้อาบกินและอาจเพื่อการชลประทานด้วย ซึ่งสภาพอย่างนี้มีมาจนถึงการลุกฮือครั้งใหญ่ในทศวรรษที่ 1970 เมื่อเศรษฐกิจชนบทของกัมพูชาซึ่งกำลังขยายตัวอย่างรวดเร็ว

กว้างขวางกลับหยุดชะงัก แรงงานน้ำที่เมืองพระนครดังได้อภิปรายไว้ในบทที่ 3 ชี้ให้เห็นถึงเทคโนโลยียุคแรกนี้ ความสัมพันธ์ระหว่างฤดูกาล น้ำ ข้าว และการเกษตรเพื่อยังชีพ เป็นเหมือน ๆ กันมาตลอดประวัติศาสตร์กัมพูชา อาหารพิเศษอื่น ๆ อาจเปลี่ยนแปลงไปบ้าง แต่จำนวนสัตว์ป่าลดลงอย่างไม่ต้องสงสัย ยุคอาณานิคมและหลังอาณานิคมมีสินค้านำเข้าบ้าง แต่สินค้าหลัก ๆ อย่างเช่น ปลา รากไม้ เครื่องเทศพื้นเมือง ดูจะเปลี่ยนแปลงน้อยมาก

พูดได้ว่า เทคโนโลยีพื้นบ้านของกัมพูชายังเหมือนเดิมมาจนเมื่อเร็ว ๆ นี้ แค่ยกตัวอย่างเครื่องใช้สื่อย่างเช่น หม้อ เคียว เกวียน และผ้าฝ้าย ในรอบสิบสองศตวรรษ เท่าที่ปรากฏอยู่บนภาพจำหลักที่ปราสาทเมืองพระนครจนถึงทศวรรษที่ 1980 นี่ก็เปลี่ยนไปน้อยมากเช่นกัน

ความต่อเนื่องทางเศรษฐกิจประการที่สาม คือด้านการส่งออก ก่อนยุคอาณานิคมที่การเพาะปลูกในไร่นาขนาดใหญ่เพื่อการส่งออก (สินค้าหลักคือยางพารา พริกไทย และข้าว) เปลี่ยนลักษณะเศรษฐกิจของกัมพูชาไปนั้น สินค้าส่งออกส่วนใหญ่ของกัมพูชาคือของป่า ซึ่งมีทั้ง นอแรด หนังสัตว์ งาช้าง อบเชย ยางไม้ และกฤษณา ในเมื่อรายได้จากสินค้าเหล่านี้ต้องนำมาเป็นค่าสินค้าฟุ่มเฟือยที่ชนชั้นผู้นำต้องซื้อจากต่างประเทศ จึงจำเป็นต้องสังเกตการพึ่งพากันระหว่างชาวบ้านซึ่งมีอาชีพเก็บของป่ากับที่ทำการเกษตรในที่ราบ การศึกษาความสัมพันธ์นี้เน้นคริสต์ศตวรรษที่ 19 และได้อภิปรายไว้ในบทที่ 6

อีกเรื่องเกี่ยวกับเศรษฐกิจกัมพูชาก็คือการต้องประสบภัยจากลมมรสุม เช่นเดียวกับประเทศอื่น ๆ ในเอเชียอาคเนย์ กัมพูชามีฤดูกาลเด่นชัดแค่สองฤดู คือ ฤดูฝน ซึ่งตกอยู่ระหว่างเดือนพฤษภาคมถึงเดือนพฤศจิกายน ได้รับอิทธิพลลมมรสุมตะวันออกเฉียงใต้ ส่วนเวลาอื่น ๆ นอกนั้นเป็นฤดูแล้ง ชาวนาและผู้ปกครองกำหนดกิจกรรมของพวกเขาตามภาวะขึ้นลงของเงื่อนไขนี้มาโดยตลอด เช่น ฤดูฝนพื้นที่ส่วนใหญ่ของกัมพูชาจะถูกน้ำท่วม เมื่อเป็นอย่างนี้ ในยุคก่อน

อาณานิคมอย่างน้อยจะไม่มีการยกทัพทำสงครามกันในฤดูนี้ อีกอย่างฤดูฝนงานในไร่นามีน้อย จึงเป็นโอกาสให้หนุ่ม ๆ ได้ใช้เวลาช่วงสั้น ๆ บวชเรียนตามวัดพุทธศาสนา

กัมพูชาต่างจากประเทศเอเชียอาคเนย์อื่น ๆ ซึ่งตั้งอยู่บนแผ่นดินใหญ่ คือไม่มีเทือกเขาขวางจากเหนือลงใต้ ที่จะช่วยป้องกันการรุกรานจากทั้งตะวันตกและตะวันออก ทิวเขาเตี้ย ๆ พอจะเป็นเครื่องหมายพรมแดนทางภาคเหนือและบางช่วงพอจะเป็นเส้นแบ่งพรมแดนกับเวียดนาม แต่นั่นก็ไม่เป็นอุปสรรคสำคัญสำหรับผู้รุกราน กัมพูชามีจุดอ่อนที่จะทำให้ตัวเองถูกโจมตี —โดยเฉพาะยุคหลังเมืองพระนครในคริสต์ศตวรรษที่ 15— อันเป็นลักษณะที่เกิดซ้ำแล้วซ้ำเล่าในประวัติศาสตร์และความสัมพันธ์กับต่างประเทศ แต่ในทางกลับกัน ในยุครุ่งเรือง กัมพูชาก็สามารถขยายอำนาจเข้าไปในที่ราบของเอเชียอาคเนย์และภาคกลางของประเทศไทยได้อย่างง่ายดาย

นอกจากนี้การที่กัมพูชาไม่มีท่าเรือน้ำลึกของตัวเองมาจนถึงทศวรรษที่ 1950 สินค้าจากโพ้นทะเลมาถึงเมืองหลวงของกัมพูชาก็โดยล่องแม่น้ำมาจากทะเลจีน ด้วยเหตุนี้อิทธิพลจากต่างชาติ อย่างเช่นกองกำลังจากต่างชาติจึงมักจะมาทางบก การเปลี่ยนประเทศมาเป็นรัฐที่นับถือพุทธศาสนานิกายเถรวาทในคริสต์ศตวรรษที่ 13 และ 14 ตามที่อภิปรายไว้ในบทที่ 4 เป็นตัวอย่างของกระบวนการแทรกซึมและซึมซับนี้

การเปลี่ยนแปลงและความต่อเนื่องที่ข้าพเจ้าได้กล่าวมานี้ ถูกโจมตีและเปลี่ยนแปลงไปอย่างเป็นระบบในทศวรรษที่ 1970 โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลัง ค.ศ. 1975 เมื่อประสบการณ์ทางประวัติศาสตร์ทั้งหมดทั้งสิ้นของกัมพูชาถูกโจมตีอย่างรุนแรงจากระบอบกัมพูชาประชาธิปไตย ซึ่งได้กระทำการอย่างหนักที่จะสลายความต่อเนื่อง —ไม่ว่ามีอยู่จริงหรือนึกเอาว่ามี— ระหว่างการปฏิวัติกัมพูชากับสิ่งที่เคยเกิดมาก่อนหน้านั้น[7] เราเกือบไม่รู้ด้วยเหมือนกันว่าสังคมชนบทกัมพูชาเสียหาย

มากแค่ไหนระหว่างที่ถูกเครื่องบินสหรัฐอเมริกาทุ่มทิ้งระเบิดเมื่อ ค.ศ.1973 และแค่ช่วงหกเดือน ระเบิดที่ทิ้งลงบนแผ่นดินกัมพูชามีปริมาณเกือบสองเท่าที่อเมริกาทิ้งลงที่ญี่ปุ่นระหว่างสงครามโลกครั้งที่สอง ถ้าจะพูดอย่างไม่ให้รุนแรงนัก ความเสียหายที่เกิดกับชนบทและการไม่ยอมรับประวัติศาสตร์มีผลอย่างยิ่งต่อความทรงจำและพฤติกรรมของประชาชน

ความซับซ้อนของเหตุการณ์เหล่านี้เป็นสิ่งที่นักประวัติศาสตร์ควรจะสังวรณ์ การจะรีบด่วนพูดถึงสังคมกัมพูชาหลังการปฏิวัติอย่างมั่นอกมั่นใจออกจะทำได้ยาก แต่เวลาที่ผ่านมาก่อนหน้านั้น ได้ครอบคลุมสิ่งซึ่งกระบอกเสียงของฝ่ายกัมพูชาประชาธิปไตยเรียกอย่างเคยชินว่า "ประวัติศาสตร์สองพันปี" อันเป็นเรื่องที่สัมพันธ์กับเหตุการณ์ที่เพิ่งผ่านไปเมื่อไม่นานนี้ และสมควรจะนำมาอภิปรายกัน

บทที่ 2
ประวัติศาสตร์กัมพูชายุคแรก

ไม่มีใครรู้แน่ชัดว่าดินแดนที่เดี๋ยวนี้เป็นประเทศกัมพูชานั้นมีผู้คนอยู่อาศัยมาแล้วตั้งแต่เมื่อไหร่ ผู้คนเหล่านี้มาจากไหน หรือพูดภาษาอะไรก่อนที่จะมีระบบการเขียนโดยใช้อักษรแบบอินเดียในราว ๆ คริสต์ศตวรรษที่ 3 จากการพิสูจน์อายุโดยคาร์บอน 14 ที่ถ้ำลางสเปียนทางภาคตะวันตกเฉียงเหนือของกัมพูชา บอกได้ว่าผู้คนที่รู้จักทำหม้อดินอาศัยอยู่ในถ้ำนี้มาตั้งแต่ 4200 ปีก่อนคริสตกาล อีกถ้ำหนึ่งใกล้ ๆ ทะเล มีผู้คนอยู่อาศัยราวพันปีหลังจากนั้น ซึ่งพอจะสรุปได้ว่าชาวกัมพูชากลุ่มแรกเข้ามาในดินแดนนี้นานก่อนหน้านั้นแล้ว มีผู้พบหลักฐานเก่าแก่ไปกว่านั้นคือวัฒนธรรมการใช้เครื่องมือหินกรวดทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ กระโหลกศีรษะและกระดูกพบที่สำโรงเซน อายุราว ๆ 1500 ปีก่อนคริสตกาล ชี้ให้เห็นว่าชาวกัมพูชายุคก่อนประวัติศาสตร์มีความละม้ายคล้ายคลึงกับชาวกัมพูชาปัจจุบันซึ่งมีการผสมสายเลือดกับชาวจีนและเวียดนาม[1]

นักปราชญ์ยังถกเถียงกันอยู่ว่าผู้คนกลุ่มแรก ๆ นี้มาจากจีน อินเดีย หรือจากหมู่เกาะในเอเชียอาคเนย์กันแน่ ความเห็นเกี่ยวกับกระแสการอพยพของมนุษย์ก่อนประวัติศาสตร์ในดินแดนนี้ก็ยังไม่ตรงกัน แต่จากการขุดค้นเมื่อเร็ว ๆ นี้บอกได้ว่า แผ่นดินใหญ่เอเชียอาคเนย์มีวัฒนธรรมก่อนประวัติศาสตร์ค่อนข้างก้าวหน้า ปราชญ์บางท่านถึงกับเสนอว่าดินแดนนี้เป็นภูมิภาคแรกที่รู้จักปลูกข้าวและทำเครื่องสำริด อย่างไรก็ตามดูจะเป็นไปได้ว่าในยุคต้นคริสตกาล ประชาชน

ที่อาศัยอยู่ในกัมพูชาพูดภาษาที่สืบเนื่องมาเป็นภาษาเขมรหรือภาษากัมพูชาปัจจุบัน ผู้ใช้ภาษาตระกูลมอญ-เขมรมีกระจัดกระจายทั่วไปบนแผ่นดินใหญ่เอเชียอาคเนย์ บนเกาะบางเกาะ และบางส่วนของอินเดีย ภาษาเวียดนามปัจจุบันแม้จะรับอิทธิพลจีนไว้มากมายก็นับได้ว่าเป็นภาษาในเครือมอญ-เขมร ยากจะบอกได้ว่าภาษาเหล่านี้แตกสาขาออกไปตั้งแต่เมื่อไหร่ นักภาษาศาสตร์บางท่านเชื่อว่าการแตกสายภาษานี้เกิดขึ้นหลายพันปีมาแล้ว ภาษาเขมรไม่ใช่เป็นภาษาใหม่ในดินแดนนี้ นี่เป็นข้อแตกต่างระหว่างภาษาเขมรกับภาษาประจำชาติของชาติอื่น ๆในเอเชียอาคเนย์ ยกเว้นเวียดนาม ความสืบเนื่องน่าทึ่งนี้สะดุดใจนักศึกษาประวัติศาสตร์กัมพูชาหลายท่าน ถ้าลางสเปียนน่าสนใจก็ใช่เฉพาะแค่เป็นถ้ำที่มนุษย์ผลัดกันเข้ามาอาศัยเป็นเวลานาน —การพิสูจน์คาร์บอน 14 ชี้ว่ามนุษย์รุ่นล่าสุดอาศัยอยู่ในถ้ำนี้ราว ๆ คริสต์ศตวรรษที่ 9— แต่ปรากฏหลักฐานเกี่ยวกับวิธีการผลิต และการใช้เครื่องปั้นดินยุคเก่าแก่ที่สุด และลวดลายบนภาชนะเหล่านี้ไม่เปลี่ยนแปลงมาเกือบตลอดหกพันปี

ฝรั่งเศสมักเจาะจงชี้ "ความไม่เปลี่ยนแปลง" ในประวัติศาสตร์เขมร มองว่าตัวเองเป็นผู้นำความเจริญและความเปลี่ยนแปลงมาสู่ดินแดนนี้ในคริสต์ศตวรรษที่ 19 และ 20 พอลพต ผู้นำในระบอบปฏิวัติก็หยิบประเด็นเดียกันนี้มาอ้างว่าชาวกัมพูชาหลับใหล หรือ ยอมเป็นทาสมาถึงสองพันปี ทัศนะทั้งสองนี้เพิกเฉยต่อหลักฐานซึ่งมีอยู่อย่างมากมาย ที่อาจนำมาโต้แย้งได้ว่าการปฏิวัติในทศวรรษ 1970 นั้น เป็นการเปลี่ยนแปลงครั้งที่ห้าในประวัติศาสตร์กัมพูชานับแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์เป็นต้นมา แต่ชาวกัมพูชาก่อนยุคปฏิวัติไม่ดูถูกประเพณีของตน ดังภาษิตเขมรที่ว่า "เมื่อคลองคดเคี้ยว ก็จงเลี้ยวไปตามคลอง" ความอนุรักษ์นิยมนี้อาจเป็นลักษณะหนึ่งของสังคมแบบยังชีพ เพราะการทดลองใหม่ ๆ อาจทำให้เกิดความแร้นแค้นข้าวยากหมากแพง เทคนิคหาแค่พอกินจึงส่งผ่านจากคนรุ่นหนึ่งสู่อีกรุ่นต่อ ๆ กันมา

เราแทบไม่รู้เลยว่าชาวกัมพูชาก่อนยุคประวัติศาสตร์ใช้ชีวิตประจำวันอย่างไร รู้แต่ว่าอาหารที่พวกเขากินไม่ต่างจากอาหารของชาวกัมพูชาปัจจุบัน ซึ่งบริโภคปลากันมาก ดูเหมือนพวกเขาจะอยู่เรือนใต้ถุนสูงมาแต่ยุคแรก ๆ เสื้อผ้าไม่จำเป็นนัก บันทึกจีนโบราณเอ่ยถึงชาวกัมพูชาว่า "คนเปลือย" แต่หลัง 1000 ปีก่อนคริสตกาลเป็นต้นมา พวกเขาอยู่กันเป็นหมู่บ้านมีป้อมค่ายป้องกันตัวเอง ผังของหมู่บ้านมักเป็นวงกลมเช่นเดียวกับหมู่บ้านของชนบางเผ่าในกัมพูชา ลาวและเวียดนามปัจจุบัน ชาวกัมพูชาก็เหมือนกับคนโบราณในดินแดนอื่น ๆ เขตนี้ต่างเลี้ยงหมูเลี้ยงควายมาแต่ยุคต้น ๆ ทำไร่เลื่อนลอย ปลูกเผือก ปลูกมัน ข้าวพันธุ์ต่าง ๆ อย่างที่พบเห็นทั่วไปในเขตร้อนและในยุโรปยุคกลาง มนุษย์ยุคแรก ๆ เหล่านี้อาจถ่ายทอดประเพณีและความเชื่อหลาย ๆ อย่างให้แก่คนรุ่นหลัง ๆ แต่เราก็ไม่อาจพูดให้แน่ชัดลงไปได้ เพราะอันตรายมากถ้าจะอ่านชาวกัมพูชาโบราณและมนุษย์ก่อนประวัติศาสตร์จากความเป็นอยู่ของชาวนาและชนเผ่าล้าหลังในคริสต์ศตวรรษที่ 20 เราไม่อาจมั่นใจได้ว่าประเพณียุคใหม่ที่เห็นจะไม่เปลี่ยนไปตามกาลเวลา อย่างเช่นทรงผมก็มีการเปลี่ยนแปลงมาเรื่อย และเปลี่ยนไปอย่างมากในคริสต์ศตวรรษที่ 18 พอมาถึงยุคปฏิวัติช่วงทศวรรษ 1970 ก็เปลี่ยนไปอีก

อย่างไรก็ตาม วิถีชีวิตและความคิดของชาวกัมพูชา โดยเฉพาะชาวชนบท นับแต่ยุคเมืองพระนคร (คริสต์ศตวรรษที่ 9 - กลางคริสต์ศตวรรษที่ 15) หรือแม้ในช่วงสามสี่พันปีที่ผ่านมาก็ไม่น่าจะเปลี่ยนไปมากนัก สิ่งเหล่านี้อาจรวมถึงการละเล่นในเทศกาลปีใหม่ (ตามจันทรคติ) ความสัมพันธ์ระหว่างวิญญาณบรรพบุรุษ *อุนกตา* (อ่าน เนียก์ตา - ผู้แปล) กับดิน หิน ข้างขึ้นข้างแรม ความเชื่อเกี่ยวกับนาคผู้พิทักษ์น้ำ ความเชื่อว่าการสักตามร่างกายจะทำให้อยู่ยงคงกะพัน ตลอดจนวัฒนธรรมการกินหมาก เป็นต้น

การรับวัฒนธรรมอินเดีย

ทัศนะเกี่ยวกับความไม่เปลี่ยนแปลงของกัมพูชาจะสลายไปเมื่อเราอภิปรายถึงการเปลี่ยนแปลงอย่างถอนรากถอนโคนที่แพร่ไปทั่วกัมพูชาในยุคต้นคริสตกาล ปรากฏการณ์นี้รู้จักกันในนาม "การรับวัฒนธรรมอินเดีย" เมื่อชาวกัมพูชาค่อย ๆ ซึมซับและเลือกรับวัฒนธรรมอินเดีย กระบวนการซึ่งสืบเนื่องมากว่าพันปี[2] ไม่มีใครรู้ว่ากระบวนการนี้เริ่มต้นเมื่อไหร่ เป็นไปอย่างไรในแต่ละช่วงเวลา ปราชญ์ชาวฝรั่งเศสและฮอลันดาซึ่งเป็นผู้ริเริ่มทฤษฎีทั้งหลายเกี่ยวกับเรื่องนี้ มักไม่ให้ความสำคัญกับการเลือกรับของชาวพื้นเมือง ส่วนนักเขียนบางคนก็เน้นที่คนพื้นเมืองจนเกินเลย แต่โดยทั่ว ๆ ไปดูจะเป็นอย่างที่ ยอร์จ เซเดส์ ตั้งข้อสังเกต ว่าปราชญ์ที่เรียนมาทางวัฒนธรรมอินเดียมักให้ความสำคัญกับ "ภารกิจเผยแพร่ความเจริญ" ของชาวอินเดีย ส่วนพวกที่เรียนมาทางสังคมศาสตร์จะเน้นที่ปฏิกิริยาของคนพื้นเมือง[3]

นักประวัติศาสตร์จะต้องศึกษาการแลกเปลี่ยนของทั้งสองฝ่าย กระบวนการการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมเป็นเรื่องซับซ้อน เมื่อไหร่และทำไมชาวพื้นเมืองจึงนิยมชมชอบวัฒนธรรมอินเดีย วัฒนธรรมด้านใดบ้างที่เขาเลือกรับ อย่างไหนที่รับมาปรับปรุง และอย่างไหนที่ปฏิเสธ ในการอภิปรายเรื่องการรับวัฒนธรรมอินเดียนั้น เราจะต้องคำนึงถึงเกณฑ์ที่นักมานุษยวิทยาเรียก "วัฒนธรรมหลวง" และ "วัฒนธรรมชาวบ้าน" "วัฒนธรรมหลวง" เกี่ยวข้องกับอินเดีย ภาษาสันสกฤต ราชสำนัก และศาสนาฮินดู ส่วน "วัฒนธรรมชาวบ้าน" เกี่ยวข้องกับกัมพูชา ภาษาเขมร หมู่บ้าน และศาสนาพื้นเมือง แต่ในกรณีของกัมพูชาเกณฑ์นี้ไม่มีประโยชน์อะไรมากนัก วัฒนธรรมชั้นสูงเช่นพุทธศาสนายังมีบทบาทสำคัญในหมู่บ้าน ส่วนวัฒนธรรมพื้นบ้าน เช่น การบูชาบรรพบุรุษ หรือนิทานพื้นบ้าน ก็ยังมีความสำคัญอยู่ในราชสำนัก ภูมิปัญญาชาวบ้านแทรกซึมอยู่ทั่วไปในราชสำนัก

ส่วน ราชธรรม ที่ปรากฏอยู่ในมหากาพย์ของฮินดูและตำนานพุทธศาสนาหรือนิทานชาดก ก็แทรกซึมอยู่ทั่วไปในชีวิตหมู่บ้าน สังคมทั้งสองแบบนี้จะสนับสนุนหรือเป็นปฏิปักษ์กันนั้นย่อมขึ้นอยู่กับเงื่อนเวลา

กระบวนการรับวัฒนธรรมอินเดียนี้ ทำให้ดินแดนกัมพูชาละม้ายคล้ายคลึงกับอินเดียอย่างมาก เช่น ในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ชาวนากัมพูชายังสวมเสื้อผ้าแบบอินเดีย ทำตัวคล้ายชาวอินเดีย ยิ่งกว่าคล้ายชาวเวียดนามซึ่งเป็นเพื่อนบ้านใกล้เคียงที่สุด ชาวกัมพูชาเปิบข้าวด้วยมือ เทินของบนศีรษะ โพกศีรษะนุ่งผ้าถุง ไม่ได้นุ่งกางเกง สวมหมวกฟางอย่างชาวเวียดนาม เครื่องดนตรี เครื่องประดับ วรรณกรรม และตำรับตำราต่าง ๆ ก็เป็นแบบอินเดีย เป็นไปได้ที่ชาวอินเดียอาจเป็นผู้แนะนำให้ชาวกัมพูชารู้จักเลี้ยงปศุสัตว์มาตั้งแต่ยุคแรก ๆ ขณะที่ดินแดนอื่น ๆ บนแผ่นดินใหญ่เอเชียอาคเนย์ยังไม่รู้จักอาชีพนี้

การติดต่อค้าขายระหว่างอินเดียยุคก่อนประวัติศาสตร์กับกัมพูชาอาจมีมานานก่อนอินเดียจะใช้ภาษาสันสกฤตอย่างแพร่หลาย อาจเป็นได้อย่างที่ พอล มูซ เคยเสนอไว้ว่า กัมพูชากับอินเดียใต้ รวมทั้งเขตซึ่งเป็นเบงกอลปัจจุบัน เป็นดินแดนที่มีวัฒนธรรม "แบบมรสุมเอเชีย" เหมือนกัน นี่เป็นหนึ่งในปัจจัยหลาย ๆ อย่างที่ทำให้ประชาชนในดินแดนทั้งสองนับถือผีบรรพบุรุษและเทพเจ้าที่เกี่ยวข้องกับการกสิกรรม[4] มีการสร้างเสาศิลาลักษณะคล้ายอวัยวะเพศชาย สลักเสลาคล้ายอวัยวะจริง ๆ วางไว้ตามที่ต่าง ๆ เพื่อบวงสรวงบูชาเวลาประกอบพิธีกรรม เชื่อกันว่าการเซ่นสังเวยลึงค์ศิลาเหล่านี้จะทำให้แผ่นดินอุดมสมบูรณ์ แน่นอนลัทธิความเชื่ออย่างนี้ไม่ได้มีแต่ในเอเชีย หากเราจะมองเรื่องนี้อย่างที่มูซว่าไว้ ก็จะเป็นประโยชน์ นั่นคือเมื่อนักเดินทางชาวอินเดียมาพบก้อนหินลักษณะนี้ในกัมพูชา ก็รับเอาว่านี่เป็นลัทธิบูชาพระศิวะหรือเทวีของพระองค์แบบอินเดีย ทำนองเดียวกัน เมื่อชาวกัมพูชาเดินทางไปอินเดียหรือได้ฟังเกี่ยวกับเรื่องนี้ ก็จะมองเห็นลัทธิของตนที่อยู่ในการเคารพบูชาเทพเจ้าของอินเดียด้วย

ในช่วงห้าร้อยปีแรกแห่งคริสตกาล ชาวกัมพูชาได้รับอะไรหลาย ๆ อย่างมาจากอินเดีย อย่างเช่น ระบบการเขียน การสร้างเทวสถาน ฉันทลักษณ์ ภาษา (สันสกฤต) เพื่อรจนากาพย์ฉันท์ ศัพท์เกี่ยวกับลำดับชนชั้นในสังคม (ไม่เหมือนระบบวรรณะเสียทีเดียว) พุทธศาสนา ความเชื่อเกี่ยวกับสกลกษัตริย์ วิธีมองการเมืองแบบใหม่ ๆ สังคมวิทยา เกษตรกรรม ประติมาณวิทยา ดาราศาสตร์ และสุนทรียศาสตร์ ถ้าไม่มีอินเดียคงไม่มีการสร้างเมืองพระนคร แต่เมืองพระนครก็ไม่ได้เป็นนครแบบอินเดียมากไปกว่าที่ปารีสยุคกลางเป็นนครแบบโรมัน

อิทธิพลอินเดียที่มีต่อกัมพูชาไม่เหมือนอิทธิพลจีนต่อเพื่อนบ้านคือเวียดนาม อินเดียไม่ยึดครองดินแดนหรือใช้กำลัง เท่าที่เราทราบกองทัพอินเดียไม่เคยรุกรานกัมพูชา ถ้าชาวอินเดียได้รับตำแหน่งสูง ๆ ในสังคม อย่างที่พวกเขาได้รับอยู่เสมอนั้น ส่วนหนึ่งก็โดยการทำให้ชาวพื้นเมืองเชื่อว่าพวกเขาสมควรได้รับ ชาวอินเดียที่มาด้วยจุดมุ่งหมายเพื่อตั้งอาณานิคมนั้น แรก ๆ อาจเป็นนักเผชิญโชค แต่แล้วพวกเขาก็ถูกกลืนชาติมาเป็นคนพื้นเมือง วัฒนธรรมอินเดียจึงไม่ก่อให้เกิดวิกฤติการณ์ด้านเอกลักษณ์ในหมู่ชาวกัมพูชา เหมือนกับที่อิทธิพลจีนทำให้เกิดขึ้นในหมู่ชาวเวียดนาม กัมพูชาไม่เคยต่อต้านอินเดีย ทั้ง ๆ ที่อินเดียไม่ใช่รัฐที่รวมกันเป็นปึกแผ่นมั่นคง ส่วนเวียดนามนั้นประจันหน้ากับจีนตลอดเวลา หลังคริสต์ศตวรรษที่ 14 เป็นต้นมา กัมพูชาไม่เคยมองหาความคิดใหม่ ๆ คำแนะนำหรือการยอมรับจากอินเดีย การรับวัฒนธรรมอินเดียทำให้ชนชั้นนำของกัมพูชาได้ภาษาและรูปแบบทางสังคมหลายอย่างไม่จำกัดเฉพาะด้านการเมือง ยิ่งกว่านั้นแม้กัมพูชาจะได้แบบอย่างการจัดลำดับชนชั้นในกัมพูชา ซึ่งมีลักษณะเด่นที่การใช้ภาษาและพฤติกรรมของชนชั้นผู้นำมาจากอินเดีย แต่ระบบวรรณะไม่ได้ส่งผลต่อสังคมกัมพูชาโดยส่วนรวม ในระดับหมู่บ้าน การแบ่งวรรณะไม่เคยหยั่งรากได้ลึก สิ่งที่อาจจะคล้ายกับ "ระบบวรรณะ" ในราชสำนักกัมพูชายุคกลาง อาจเป็นเพียงแค่ขั้นตอนพิธีกรรมเพื่อแสดงความเคารพต่อประเพณีอินเดียเท่านั้น[5] ผลพลอยได้

อีกอย่างหนึ่งของการรับวัฒนธรรมอินเดีย คือความรู้สึกชาตินิยมของชาวกัมพูชาต่างไปจากชาวเวียดนาม โดยทั่ว ๆ ไปแล้วชาวกัมพูชาไม่มองว่าความรู้สึกชาตินิยมนี้เป็นผลจากการต่อต้านผู้รุกรานและการชี้นำจากต่างชาติ ตรงข้าม กลับมองว่าเอกลักษณ์แห่งชาติของกัมพูชา จนถึงเมื่อเร็ว ๆ เป็นผลรวมของการจัดการทางสังคมภายในกัมพูชาเอง การรับวัฒนธรรมอินเดียและวิถีชีวิตแบบอินเดียเป็นเพียงส่วนหนึ่งของผลรวมนั้น ข้อเท็จจริงที่ว่าสิ่งเหล่านี้มาจากอินเดีย (เหมือนกับคำหลายพยางค์ในภาษาอังกฤษได้มาจากภาษากรีกและโรมัน) ไม่ใช่เรื่องที่จะต้องตกใจ

กัมพูชาก็เช่นเดียวกับชาติเอเชียอาคเนย์อื่น ๆ อีกหลายประเทศ มีตำนานสืบสาวต้นตอการสร้างบ้านแปงเมืองเกี่ยวกับชาวต่างชาติที่แต่งงานกับธิดาพญานาคเจ้าแห่งบาดาล ตำนานกัมพูชากล่าวว่า วันหนึ่งพราหมณ์เกาฑิณยะผู้มีธนูวิเศษมาปรากฏกายที่ชายฝั่งกัมพูชา ธิดานาคพายเรือมาต้อนรับ แต่เกาฑิณยะใช้ธนูยิงเรือ เจ้าหญิงนาคตกพระทัย ยินยอมอภิเษกสมรสกับพราหมณ์ ก่อนวันเข้าพิธีสมรสเกาฑิณยะมอบเครื่องทรงให้เจ้าหญิง ส่วนพญานาคก็ตอบแทนด้วยการ "ดื่มน้ำที่ท่วมแผ่นดินจนแห้ง สร้างเมืองให้พระชามาดา เรียกชื่ออาณาจักรนั้นว่า กัมโพช"[6]

ตำนานนี้มีที่มาจากอินเดีย เช่นเดียวกับชื่อ "กัมโพช" เรื่องนี้อาจชี้ถึงการประจันหน้าระหว่างคนพื้นเมืองอินเดียใต้กับชนชาติอารยันที่แผ่อำนาจลงไปปกครอง ยิ่งกว่าจะเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในเอเชียอาคเนย์ อย่างไรก็ตาม แม้เรื่องนี้ไม่มีประโยชน์ในแง่ "ข้อเท็จจริง" แต่ก็มีความน่าสนใจหลายอย่างในฐานะเป็นจุดเริ่มประวัติศาสตร์กัมพูชา ตามตำนานชาวกัมพูชามองว่าพวกเขาเป็นทายาทจากการแต่งงานระหว่าง "วัฒนธรรม" กับ "ธรรมชาติ" เกาฑิณยะได้รับการยอมรับจากพระสัสสุระ ที่ดูดน้ำสร้างอาณาจักรให้เขา นี่เป็นความสำเร็จที่สำคัญมาก ชาวกัมพูชาคุ้นเคยกับความคิดนี้ เพราะคนที่จะมาเป็นเจ้าบ่าว ก่อนจะได้รับการยอมรับจากพ่อตาแม่ยายจะต้องมาอยู่กับครอบครัวผู้หญิงก่อนแต่งงาน ในตำนาน ชาว

พื้นเมือง (นาค) ยกย่องพราหมณ์ ให้เกียรติด้วยการสร้างอาณาจักรให้ แล้วยังตั้งชื่ออาณาจักรเป็นภาษาอินเดียอีกด้วย (ปรากฏครั้งแรกในจารึกกัมพูชา คริสต์ศตวรรษที่ 9)[7] กษัตริย์กัมพูชาในเวลาต่อมาจะสืบสายบรรพบุรุษไปถึงราชาและพระมเหสีคู่นี้ในตำนาน ซึ่งนอกเหนือจากด้านอื่น ๆ แล้ว ถือเป็นสัญลักษณ์การแต่งงานระหว่างพระอาทิตย์กับพระจันทร์ นี่ทำให้ดูเหมือนว่ากษัตริย์ที่ชอบธรรมจะต้องเป็นชาวกัมพูชาและอินเดียไปพร้อม ๆ กัน

"ฟูนัน"

ตำนานเริ่มแรกเกี่ยวกับฟูนัน ปรากฏครั้งแรกในบันทึกของข้าราชการจีน และจริง ๆ แล้ว ประวัติศาสตร์กัมพูชาในช่วงสี่ห้าศตวรรษแรกยุคต้นคริสตกาลนั้น ส่วนใหญ่ได้จากหลักฐานของชาวจีนทั้งสิ้น แล้วก็โชคดีที่การค้นพบทางโบราณคดีช่วยทำให้มีข้อสนับสนุนหลักฐานเหล่านี้มากขึ้น โดยเฉพาะซากปรักหักพังของเมืองท่าค้าขายโบราณบนดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำโขง ใกล้ ๆ หมู่บ้านออกแก้วของเวียดนาม ที่คณะนักโบราณคดีนำโดย หลุยส์ มาลเลอเร ได้ทำการขุดค้นระหว่างสงครามโลกครั้งที่สอง

เหรียญโรมันที่พบในบริเวณนั้นมีอายุระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 2 หรือที่ 3 ภาชนะเครื่องใช้ของอินเดีย รวมทั้งเครื่องประดับและตราลัญจกร มีอายุอยู่ในรุ่นเดียวกัน มาลเลอเร เชื่อว่าเมืองท่านี้หมดความสำคัญไปในคริสต์ศตวรรษที่ 4 แต่ไม่มีบันทึกเกี่ยวกับช่วงนั้นหลงเหลืออยู่ เราไม่รู้ว่าผู้คนในสมัยนั้นเรียกชื่อเมืองนี้อย่างไร[8] มาลเลอเร สรุปจากที่ตั้งและเครื่องมือเครื่องใช้ที่พบในบริเวณนั้น ว่าพ่อค้าและนักแสวงบุญใช้เมืองท่านี้เป็นทางผ่านไปกลับระหว่างจีนกับอินเดียในยุคต้นคริสตกาล อาณาเขตอันกว้างใหญ่บอกได้ว่าเมืองนี้มีบทบาทสำคัญทางการค้าและที่ตั้งก็เหมาะเป็นที่จอดเรือซึ่งมาจากทะเลจีนใต้ หรือที่จะมุ่งออกไป[9] เมืองนี้

อาจมีคลังพักสินค้าที่จะส่งถ่ายระหว่างอินเดียกับจีน และเป็นเมืองท่าส่งสินค้าจำพวกของป่าจากกัมพูชาและเวียดนาม

ของป่าเป็นสินค้าออกสำคัญของกัมพูชามาจนถึงคริสต์ศตวรรษที่ 20 สินค้าเหล่านี้มีทั้งช้างป่า งาช้าง นอแรด ขนนก เครื่องเทศ เช่น อบเชย ส่วนของอื่น ๆ ก็มี ยางไม้ หนังสัตว์ และไม้หอม สินค้าจากไร่นาขนาดใหญ่อย่างเช่น ยางพารา และพริกไทย เพิ่งมีในสมัยอาณานิคม การปลูกข้าวจำนวนมากจนเป็นสินค้าหลักในคริสต์ศตวรรษที่ 20 ก็พัฒนาในสมัยนี้ ยุคแรก ๆ สินค้าข้าวไม่มีความสำคัญอะไรนัก เพราะผู้คนในแผ่นดินเพาะปลูกพอกินกันทุกครอบครัว ประเด็นน่าสนใจก็คือ สินค้าราคาแพงแต่มีจำนวนน้อยมักเป็นสิ่งที่ชาวบ้านหรือชาวป่าเก็บเกี่ยวหรือจับได้ ไม่ใช่ผลผลิตของชาวเมือง ชาวป่าเหล่านี้อาจต้องเดินทางไกลมากกว่าจะมาถึงเมืองออกแก้ว พ่อค้าที่นำเหรียญหรือนำสินค้ามาแลกเปลี่ยนก็คงเดินทางมาไกลไม่แพ้กัน ยุคนั้นออกแก้วจึงอาจเป็นประตูหลักให้วัฒนธรรมอินเดียผ่านเข้าไปในใจกลางกัมพูชา ทางผ่านอื่น ๆ ก็อาจมีอย่างเช่นอาณาจักรที่รับวัฒนธรรมอินเดียและพัฒนาขึ้นมาในยุคต้นคริสตกาล คืออาณาจักรจามปา ซึ่งตั้งอยู่บริเวณชายฝั่งเวียดนามภาคกลางค่อนมาทางใต้

ปราชญ์หลายคนเชื่อกันมาจนถึงเมื่อเร็ว ๆ นี้ ว่าออกแก้วเป็นเมืองท่าของอาณาจักรใหญ่ ที่หลักฐานจีนเรียก “ฟูนัน” และ ยอร์จ เซเดส์ ได้กำหนดสถานที่ (โดยอาศัยหลักฐานทางภาษาศาสตร์มากกว่าหลักฐานทางโบราณคดี) ว่าฟูนันอยู่ใกล้เนินเขาเตี้ย ๆ ชื่อ บาพนม ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำโขง ในกัมพูชาภาคตะวันออกเฉียงใต้ เซเดส์สันนิษฐานว่า คำ “ฟูนัน” เป็นคำมาจากภาษาเขมรโบราณแปลว่า ภูเขา (*พนม*) และท่านกำหนดศูนย์กลางการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ ของอาณาจักรไว้ที่บาพนม ลัทธิบูชาพระศิวะซึ่งเป็นเจ้าแห่งขุนเขามีมาแล้วในกัมพูชาตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 5 จึงกำหนดให้บาพนมเป็นศูนย์กลางของศาสนพิธี นักเดินทางชาวอินเดียซึ่งเดินทางไปประเทศจีนบันทึกไว้ว่า “ประเพณีของประเทศ

นี้บูชามเหศวรเทพ (ศิวะ) เทพเจ้าพระองค์นี้มักเสด็จมาที่ภูเขาโมตัม ทำให้ดินฟ้าอากาศชุ่มชื่น พันธุ์พฤกษาสมุนไพรไม่เหี่ยวแห้ง"[10]

พอล วีทลีย์ เพิ่งเสนอเมื่อเร็ว ๆ นี้ว่า ลัทธินี้มีกำเนิดที่อินเดียใต้ และภูเขาที่เอ่ยถึงนั้นไม่ใช่ภูเขาบาพนม แต่เป็นเนินเขาอีกลูกหนึ่งซึ่งไม่ไกลกันนักปัจจุบันอยู่ในเวียดนาม[11] หลักฐานว่าภูเขาลูกไหนแน่เป็นศูนย์กลางการประกอบพิธีดูจะกลายเป็นเรื่องสำคัญยิ่งกว่าหลักฐานที่จะหาความกระจ่างว่าฟูนันเป็นอาณาจักรใหญ่ที่เป็นปึกแผ่นมั่นคง[12] ดินแดนนี้มีความสำคัญสำหรับชาวจีนก็เพราะ ดินแดนชื่อนี้ (หรือชื่อคล้าย ๆ กันนี้) ถวายเครื่องราชบรรณาการให้แก่จักรพรรดิจีนเป็นคราว ๆ ไป ระหว่างปี ค.ศ.253 และ 519 เรื่องราวของปลายยุคนี้พอมีจารึกศิลาภาษาสันสกฤตและภาษาเขมรให้ศึกษาได้ แต่ไม่มีหลักฐานสำคัญที่จะบอกได้ว่านี่เป็นอาณาจักรใหญ่ จึงเป็นไปได้ว่าหัวหน้าเผ่าเล็ก ๆ ในกัมพูชาอาจรวมตัวกันเป็นครั้งคราว เรียกตัวเองเป็นอาณาจักร ส่งเครื่องราชบรรณาการไปถวายจักรพรรดิจีน (เพื่อโอกาสในการขยายการค้า) หรือขอให้จีนช่วยเหลือเมื่อมีปัญหากับเพื่อนบ้าน เป็นไปได้ที่ใคร ๆ คิดว่าฟูนันเป็นอาณาจักรสำคัญ เพราะจีนเองก็ต้องการให้เป็นเช่นนั้น และต่อมาปราชญ์ฝรั่งเศสก็กระตือรือร้นอยากให้ดินแดนนี้มีอาณาจักรใหญ่ที่รวมตัวกันเป็นปึกแผ่นมั่นคง ก่อนที่อาณาจักรพระนครจะพัฒนาขึ้นมาในคริสต์ศตวรรษที่ 9

แม้ว่าหลักฐานจีนจะมีประโยชน์หลาย ๆ ด้าน แต่หลักฐานเหล่านี้ก็สร้างปัญหาให้แก่นักประวัติศาสตร์ด้วย เพราะบันทึกหลาย ๆ ชิ้นมักให้ข้อมูลซ้ำกับข้อมูลที่คนก่อน ๆ เคยรวบรวมไว้โดยไม่มีการวิพากษ์วิจารณ์ ราวกับว่าข้อมูลเก่า ๆ นั้นถูกต้องเป็นความจริง แต่หลักฐานจีนก็มักจะให้ภาพชัดเจน ดังเช่นที่พรรณนาถึงอาณาจักรฟูนัน ดังต่อไปนี้

ที่ประทับของกษัตริย์เป็นบ้านสองชั้น มีเสาเป็นกำแพงล้อมเหมือนกำแพงป้อมค่าย มุงหลังคาด้วยใบไม้ที่ขึ้นตามชายทะเล ใบไม้นี้รูปทรงเหมือนปลา ยาวราวหกหรือเจ็ดฟุต พระราชาทรงช้าง ข้าราชบริพารของพระองค์ตัวดำน่าเกลียด เส้นผมกระด้าง ไม่สวมเสื้อ ไม่สวมรองเท้า เลี้ยงชีพด้วยการเพาะปลูก ปลูกปีหนึ่งเก็บเกี่ยวสาม... คนป่าเหล่านี้มีหนังสือประวัติศาสตร์ของตัวเอง ถึงขั้นมีหอจดหมายเหตุเก็บตำรับตำราเหล่านี้ด้วย[13]

มีหลักฐานที่แสดงว่ามีก้าวย่างสำคัญเมื่อฟูนันรวมอาณาจักรเล็ก ๆ ที่ประชาชนนับถือพระศิวะ รู้จักปลูกพืชหัว ปลูกข้าวนาดอน กับสังคมเก็บของป่าล่าสัตว์ซึ่งอยู่ตอนในแถวออกแก้วเข้าด้วยกัน ปรากฏว่าราว ๆ ค.ศ.500 มีการริเริ่มการชลประทานที่เป็นระบบแล้ว ส่วนระบบระบายน้ำอาจมีมาก่อนหน้านี้แล้ว จากตำนานเกาทิณยะ จะเห็นได้ว่าพญานาคเป็นผู้จัดการเรื่องการระบายน้ำนี้ ศิลาจารึกหลักหนึ่งในจำนวนไม่กี่หลักที่ได้จากฟูนัน เอ่ยถึงกษัตริย์ผู้ทรง "ช่วย" กู้แผ่นดินจากโคลนเลน แต่ที่สำคัญสุดก็คือหลักฐานจีน ซึ่งได้พรรณนาถึงการคิดค้นสร้างสรรค์และการรับวัฒนธรรมอินเดีย และซึ่งถ้าดูเพียงผิวเผินก็อาจพูดได้ว่าเป็นการบิดเบือนตำนานดั้งเดิมของกัมพูชา

ตอนนั้นพราหมณ์ชื่อเกาทิณยะเป็นเจ้าผู้ครองอาณาจักร เทพยดาได้มาแจ้งแก่พระองค์ ว่าพระองค์จะได้เป็นเจ้าปกครองแผ่นดินฟูนัน เกาทิณยะจึงเดินทางมาที่นี่...ประชาชนฟูนันออกมาต้อนรับพระองค์ยกย่องให้เป็นกษัตริย์ พระองค์ทรงเปลี่ยนแปลงสถาบันต่าง ๆ ตามแบบอินเดีย ไม่ทรงประสงค์ให้ประชาชนขุดบ่อน้ำ แต่ให้ขุดสระขนาดใหญ่ นับแต่นั้นมาประชาชนหลายสิบครอบครัวก็รวมกันได้

และใช้สระน้ำนี้ร่วมกัน[14]

ศิลาจารึกคริสต์ศตวรรษที่ 7 และที่ 8 เอ่ยถึงนาข้าวรอบ ๆ เทวสถานฮินดู พูดถึงการชลประทานในนาข้าว ซึ่งภาพถ่ายทางอากาศบริเวณดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำโขงในเวลาต่อมา ปรากฏแนวคลองตื้นเขิน ซึ่งสมัยก่อนอาจใช้เป็นทางระบายน้ำและเป็นเส้นทางคมนาคมด้วย[15] ถ้าการชลประทานมีอยู่ทั่วไปในช่วงก่อนคริสต์ศตวรรษที่ 9 ขอบเขตก็คงไม่กว้างขวางอะไรนัก ถ้ายกเว้นอาณาจักรอิสานปุระ (เดี๋ยวนี้รู้จักกันในนาม ซัมบอร์ เปรีย กุก ใกล้ ๆ กำปงธม) ในศตวรรษที่ 17 แล้ว หมู่บ้านเขมรโดยทั่วไปมีลักษณะไม่ต่างจากกัมพูชาก่อนยุคเมืองพระนคร อาณาจักรอิสานปุระอาจเป็นการรวมกลุ่มของหมู่บ้านรอบ ๆ ศูนย์กลางการประกอบพิธีกรรม ซึ่งปัจจุบันนี้ซากอาคารศิลาก็ยังมีอยู่ แม้หลังจากการรู้จักใช้เทคโนโลยีปลูกข้าวนาลุ่มในราว ๆ คริสต์ศตวรรษที่ 4 หรือที่ 5 แล้ว พื้นที่ที่มีการชลประทาน —ซึ่งอาจอยู่ในความดูแลขององค์กรปกครองสูงกว่าหมู่บ้าน— ก็ไม่ได้มีมากมายนัก ดูเหมือนหมู่บ้านตอนกลางประเทศส่วนใหญ่คงยังชีพด้วยการปลูกข้าวนาดอน ปลูกเผือก ปลูกมัน หาของป่า ล่าสัตว์มาอีกนาน แม้เมื่อชุมชนที่รับวัฒนธรรมฮินดูรู้จักการชลประทานในการทำนาที่ลุ่มกันแล้ว

ในการปลูกข้าวนาลุ่มนั้น ต้องการแรงงานมากกว่าที่ดิน ความจำเป็นเช่นนี้เมื่อประกอบกับแผ่นดินซึ่งมีประชากรกระจัดกระจายอย่างเบาบาง (ยกเว้นชวา บาหลี และดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำแดงในเวียดนาม) จึงอาจเข้าใจได้ง่ายว่าทำไมตลอดประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ อำนาจกับผู้ปกครองจึงมักเป็นเรื่องของการควบคุมประชาชนยิ่งกว่าควบคุมดินแดน อย่างเช่น ช่วงหนึ่งของประวัติศาสตร์กัมพูชารัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ในคริสต์ศตวรรษที่ 12 การที่พระองค์ขยายพระราชอาณาเขตไปกว้างไกลนั้นถือเป็นพระราชกรณียกิจสำคัญยิ่ง แต่อาณาเขต (ส่วนใหญ่เป็นป่า) ก็มิได้สำคัญเท่ากับประชาชน

ดูเหมือนกัมพูชาตั้งเดิมไม่ได้แยกความแตกต่างระหว่างดินแดนที่ดีได้จากต่างชาติ กับที่ดินใช้ประโยชน์ ผืนดินที่ทิ้งว่างร้างมาสามปีจะต้องตกเป็นของรัฐอย่างน้อยโดยทฤษฎี กษัตริย์คือเจ้าของประเทศซึ่งหมายความว่าพระองค์มีอำนาจที่จะพระราชทานที่ดินให้ใครก็ได้

ศิลาจารึกเท่าที่พบและซากโบราณสถานในช่วงแปดร้อยปีแรกแห่งคริสตกาลไม่ได้ชี้ว่ามีอาณาจักรใหญ่รวมกันเป็นปึกแผ่นบนแดนดินเขมร ส่วนหลักฐานที่บอกถึงการพัฒนาที่มีเมืองใหญ่เป็นศูนย์กลางก็มีน้อยมาก ดูเหมือนจะมีความสืบเนื่องสัมพันธ์กันระหว่างชนชั้นนำ พอจะสืบไปได้ว่าพวกเขามีแนวโน้มแต่งงานในหมู่พวกเขากันเอง นอกจากนี้ดูเหมือนกัมพูชาก็เหมือนชาติทั้งหลายในเอเชียอาคเนย์ยุคต้น ๆ คือเป็นชาติที่ประกอบด้วยรัฐเล็ก ๆ มีราชสำนักและชนชั้นนำ และคนชั้นสูงเหล่านี้มีบริวาร หรือกำลังคนไว้เพาะปลูกหาเลี้ยงพวกเขา หรือเกณฑ์กำลังไปรบก็ได้ พอจะคะเนได้ว่ารัฐเหล่านี้ค้าขายกันเอง หรือบางครั้งก็รุกรานกันและกัน ส่วนใหญ่เพื่อจับคนไปเป็นทาสเชลย แต่ข้อสันนิษฐานนี้ก็ไม่มีหลักฐานสนับสนุนโดยตรง น่าจะเป็นไปได้เหมือนกันว่าพระเจ้าแผ่นดินแต่ละพระองค์ เมื่อไม่มีปัญหาในบ้านเมือง (หรือเมื่อจะหาเรื่องทำศึกกับดินแดนอื่น) มักจะคิดว่าพระองค์ทรงเป็นสกลกษัตริย์ ได้รับความสนับสนุนจากพราหมณ์ราชครูชาวอินเดีย และหัวหน้าเผ่าต่าง ๆ แล้วทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจเพื่อชนชาติกัมพูชา

ความเป็นผู้นำวัดกันด้วยพระบรมเดชานุภาพ ซึ่งหมายถึงความสำเร็จในการรบ มีข้าใต้ร่มพระบรมโพธิสมภารมาก ดังที่ เจ.ดี.เอ็ม.เดอเรต ได้ชี้ให้เห็นว่าการปกป้องคุ้มครองจากผู้นำ และฝนซึ่งตกต้องตามฤดูกาล เป็นเงื่อนไขจำเป็นสำหรับสังคมชาวนา กล่าวคือ ป้องกันภัยจากศัตรู ภัยการรุกรานจากต่างแคว้นและจากพลังธรรมชาติ เป็นต้น[16] การยอมรับเงื่อนไขนี้ทำให้เจ้าผู้ครองตั้งแต่ยุคฟูนันมาจนตลอดประวัติศาสตร์เขมร มักจะมีคำต่อท้ายพระนามว่า วรมัน (เดิมแปลว่า เกราะ ซึ่งหมายถึงการพิทักษ์คุ้มครอง)

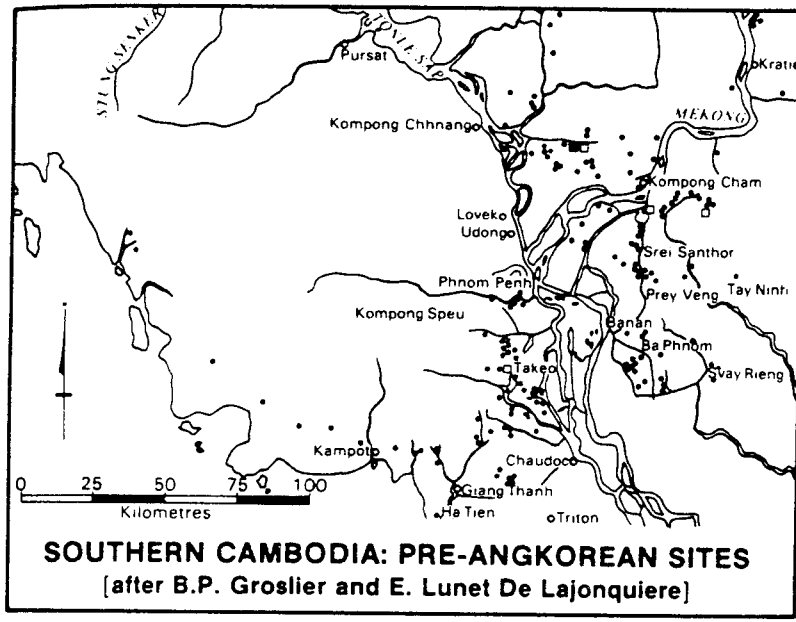

แผนที่กัมพูชาใต้ : แหล่งประวัติศาสตร์โบราณคดีสำคัญยุคก่อนเมืองพระนคร
(ตามต้นฉบับของ บี.พี. โกรสลีเยร์ และ อี ลูเนต์ เดอ ลาจองกิแอร์)

บรรดาเจ้าผู้ครองก็คิดว่าตัวเองอยู่ไม่ได้ถ้าไม่มีอำนาจเหนือธรรมชาติคุ้มครอง ท่านเหล่านั้นจึงต้องแสวงหาสิ่งนี้ ส่วนหนึ่งด้วยการบวงสรวงพระศิวะ โดยมีกลุ่มพราหมณ์ชาวอินเดียที่เรียกว่า *พสุปต* ซึ่งมีอยู่มากมายทั้งในอินเดีย และที่อื่น ๆ ในเอเชียอาคเนย์ ในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 5 และ 6[17] เป็นผู้ช่วยเหลือ อย่างน้อยสภาพนี้ก็เป็นอยู่ช่วงเวลาหนึ่ง นักพรตพเนจรเหล่านี้สอนว่า การบวงสรวงพระศิวะจะทำให้ผู้ปฏิบัติได้อำนาจบารมียิ่งกว่าการเคร่งครัดปฏิบัติตามจารีตประเพณีพราหมณ์ หรือการเชื่อกฎแห่งกรรม โดยทางปฏิบัติแล้วในการประกอบพิธีสังเวย *พสุปต* ไม่จำเป็นต้องยื่นมือเข้ามาช่วย ผู้ปกครองหลายท่านทำไปตามลำพัง แต่ชาวฮินดูที่เข้ามาสร้างฐานะเหล่านี้มักจะเข้าใจหรือมองตัวเองว่าเป็นผู้มีอำนาจพิเศษสามารถติดต่อกับศิวเทพผู้เสด็จสู่ภูเขาศักดิ์สิทธิ์ "ไม่ว่างเว้น" การประกอบพิธีถ่ายรับอำนาจจากศิวเทพ และพิธีกรรมที่เจ้าผู้ครองทรงประกอบเพื่อประชาชนและ

แผ่นดินของพระองค์นี้ เป็นที่มาสำคัญของความเป็นปึกแผ่นแน่นเหนียวในสังคมกัมพูชา[18] และเป็นที่มาของความต่อเนื่องในประวัติศาสตร์ด้วย จนเมื่อ ค.ศ.1877 นี้แล้ว ยังมีการสังเวยชีวิตมนุษย์แก่เจ้าแม่กาลีเทวีแห่งพระศิวะ ที่บาพนม ก่อนเริ่มฤดูเพาะปลูก บันทึกจีนคริสต์ศตวรรษที่ 5 กล่าวว่า การประกอบพิธีนี้ทำเพื่อความอุดมสมบูรณ์ของแผ่นดิน และเช่นเดียวกับพิธีกรรมในประเทศจีน ผู้ที่เป็นกำลังสำคัญในการนี้คือข้าราชการท้องถิ่น[19]

ยุคฟูนัน พุทธศาสนาก็รุ่งเรืองในกัมพูชา และความเชื่อเรื่องบุญ ซึ่งยังปนเปกับความเชื่อเกี่ยวกับสังคมของชาวกัมพูชามาจนถึงปัจจุบัน มีส่วนคล้ายคลึงกับความเชื่อเรื่องฤทธิ์อำนาจและการประกอบพิธีตามที่ได้กล่าวมาแล้ว ความเชื่อทั้งสองทางนี้มองว่า อำนาจและความสามารถเป็นผลจากการปฏิบัติดีในชาติก่อน (คนไม่มีอำนาจยิ่งเชื่อเรื่องนี้) การสิ้นอำนาจ หรือการที่อำนาจลดน้อยลง ย่อมทำให้คนคิดไปว่าต้องมีอะไรผิดพลาดเมื่อชาติที่แล้ว ดังนั้นฐานะของคนในสังคมจึงวัดกันด้วยการกระทำเมื่อชาติก่อน ส่วนการกระทำในปัจจุบันก็จะส่งผลในชาติต่อไป การจะทำให้ฐานะของตนดีขึ้นผู้คนจึงต้องสะสมบุญกุศล ด้วยการทำความดี เช่น บำรุงวัดวาอาราม ทำบุญกับพระสงฆ์ สร้างพระพุทธรูปหรือเทวรูป บริจาคเงินช่วยเหลือเมื่อมีงานเทศกาลทางศาสนา เชื่อว่าการทำอย่างนี้จะได้บุญ ซึ่งต่อไปเราจะเห็น ว่าการสร้างปราสาทใหญ่ ๆ ที่เมืองพระนครก็เกิดจากแรงศรัทธาในเรื่องนี้ เป็นข้อต่อรองระหว่างกษัตริย์กับบรรพบุรุษ และสืบต่อไปถึงเทพเจ้าด้วย ผู้คนในยุคสมัยเราอาจไม่เข้าใจว่าการต่อรองนี้จะส่งผลสำเร็จได้อย่างไร แต่สมัยโน้นเมื่อผู้คนเชื่อว่าตายแล้วจะเกิดอีก น้อยคนนักจะเพิกเฉยไม่กระทำตามความเชื่อนี้

ความเชื่อเกี่ยวกับ "นาย" "ข้า" และ "บริวาร" จะมีความสำคัญมากในประวัติศาสตร์กัมพูชายุคหลัง ๆ —นี่อาจเป็นกุญแจไขไปสู่ชีวิตชาวกัมพูชาในคริสต์ศตวรรษที่ 19— แต่อันตรายมากถ้าเราจะสรุปว่า กัมพูชายุคศตวรรษที่ 6 ที่ 7 จัดการเรื่องนี้เหมือน ๆ กัน เช่น เราไม่รู้ว่าผู้ปกครองขึ้นมามีอำนาจได้อย่างไร

หรือพวกเขาเกณฑ์กำลังคนอย่างไร ไม่รู้ว่าอะไรเป็นตัวทำให้ผู้คนเหล่านั้นทำงานให้กับเจ้านาย และเราไม่รู้แน่ชัดว่างานที่คนเหล่านี้ต้องทำมีอะไรบ้าง หลักฐานเท่าที่มี ทำให้เราสามารถอธิบายสังคมกัมพูชาก่อนยุคเมืองพระนครได้ ว่าเป็นการรวมตัวของบรรดาผู้นำและผู้อยู่ใต้ปกครอง มีอาณาเขต มีสังคมซึ่งมีศูนย์กลางอยู่หลาย ๆ ศูนย์กลางในรัศมีวงกลม การที่มีศูนย์กลางหลาย ๆ แห่งอย่างนี้ บอกได้ว่ากัมพูชามีการกระจายอำนาจในการปกครอง แต่ละส่วนที่เราเรียกว่า "สังคม" ต่างเป็นอิสระ มีความสัมพันธ์กันเป็นพัก ๆ

แต่แน่นอน อะไรต่าง ๆ คงจะไม่ง่ายอย่างนี้ ลัทธิความเชื่อในท้องถิ่น อย่างที่เอเวลีน ปอเร มาสเปอโร และปราชญ์ท่านอื่น ๆ ได้ทำการศึกษาในกัมพูชาระหว่างช่วงทศวรรษที่ 1940 และ 1950[20] โดยทั่ว ๆ ไปแล้วจะเน้นความอยู่ดีกินดีของชุมชนยิ่งกว่าของปัจเจก เพราะถ้าไม่มีชุมชน การทำงาน เช่น การปลูกข้าวในนาลุ่มซึ่งต้องอาศัยการชลประทานก็ไม่อาจทำได้ ชีวิตชนบทต้องการความร่วมมือจากเพื่อนบ้าน การสังเวยชีวิตมนุษย์ที่บาพนมเป็นตัวอย่างหนึ่งของทัศนะที่ประชาชนมีต่อชุมชนของตน นอกจากนี้ก็มีพิธีกรรมซับซ้อนอื่น ๆ เกี่ยวกับการเกษตรในรอบปี (เช่น พิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ, การก่อพระเจดีย์ทราย เป็นต้น) ที่ราชสำนักจะต้องกระทำเพื่อต่อรองกับวิญญาณของเปตชน เพื่อความอยู่ดีกินดีของอาณาประชาราษฎร์ นอกจากนี้ก็มีประเพณีแข่งเรือในฤดูน้ำหลากหลังเสร็จการเพาะปลูก แม้ว่าระยะแรก ๆ ลัทธิเหล่านี้คล้ายจะขัดแย้งกัน (วัฒนธรรมหลวงกับวัฒนธรรมชาวบ้าน) แต่จริง ๆ แล้วต่างฝ่ายต่างส่งเสริมกันและกัน

ในเมื่อกัมพูชาไม่มีการบันทึกสายพันธุ์บรรพบุรุษ เว้นแต่ในหมู่ชนชั้นผู้นำ *อุนกตา* หรือบรรพบุรุษจึงไม่มีนามสกุล เมื่อพวกเขาตายไปบนผืนดินที่เข้ามาจับจองอาศัย เขาก็กลายเป็นสัญลักษณ์บรรพบุรุษของผู้คนในถิ่นนั้น ๆ *อุนกตา* ในหมู่บ้านเชื่องกว่า *อุนกตา* ในป่าหรือที่รกร้าง มนุษย์สามารถสื่อสารพูดคุยกับ *อุนกตา* เหล่านี้ได้ เชื่อกันว่า *อุนกตา* ในป่ามักชั่วร้ายและมีอำนาจมาก เมื่อผู้คนเข้าไป

อาศัยที่ไหนนานหลาย ๆ ปี ก็จะเริ่มมีประเพณีเกี่ยวกับบรรพบุรุษนี้ แต่ขอบเขตการปฏิบัติไม่กว้างขวางอย่างในจีนหรือเวียดนาม[21] บันทึกก่อนยุคเมืองพระนครแทบจะไม่เอ่ยถึงเรื่อง*อนกตา* นี้เลย แต่จากการอ่านข้อมูลสมัยใหม่ เราอาจพูดได้ว่าความเชื่อของท้องถิ่นและศาสนาฮินดู ดูจะผสมกลมกลืนกันยิ่งกว่าประจันหน้า

นักเดินทางชาวจีนยุคต้น ๆ เคยบันทึกแนวโน้มในการประสมประสานนี้ไว้อย่างเช่นข้อความที่พรรณนา ว่าศิวเทพเสด็จมาสู่ภูเขาโมตัมเป็นประจำนั้น ได้เอ่ยไว้ด้วยว่าผู้คนที่นี่นับถือพระโพธิสัตว์ไปพร้อม ๆ กันด้วย บ่อยครั้งที่เทพเจ้าสององค์ของอินเดีย คือพระศิวะและพระวิษณุถูกรวมอยู่ในองค์เดียวกันเป็นพระหริหระ ซึ่งกษัตริย์กัมพูชาสมัยพระนครเคารพนับถือกันมาก

กระบวนการประสมประสานศาสนาต่าง ๆ เข้าด้วยกันอย่างนี้ ทำให้ผีหรือเทวาอารักษ์ประจำถิ่นอาจมีชื่อเรียกเหมือนเทพเจ้าของอินเดีย เช่นเดียวกับยุคต้นคริสตกาลที่ผู้คนในยุโรปนำชื่อเทพเจ้าประจำถิ่นของกรีกและโรมันมาเรียกชื่อเทพประจำถิ่นของตน เทวาลัยฮินดูมักจะสร้างใกล้ ๆ บริเวณที่ชาวพื้นเมืองใช้เป็นที่เฉลิมฉลองในยุคก่อนรับวัฒนธรรมอินเดีย เช่น มีซากวัฒนธรรมยุคหินใหม่อยู่ใต้พระราชวังที่เมืองพระนคร[22] ปรากฏการณ์อย่างนี้เป็นการย้ำว่าในที่นั้น ๆ มีการอยู่อาศัยมาอย่างต่อเนื่อง มีการสืบสายความเชื่อเรื่องความศักดิ์สิทธิ์ อันเป็นความเชื่อที่ฝังรากลึกในกัมพูชายิ่งกว่าในอินเดียโดยทั่ว ๆ ไป หากผีบรรพบุรุษกลายมาเป็นเทพเจ้าอินเดียในยุคที่บ้านเมืองรุ่งเรือง ปกครองแบบรวมศูนย์ เทพเจ้าเหล่านี้จะกลับไปเป็นผีบรรพบุรุษตามเดิม เมื่อพวกสนับสนุนศาสนาฮินดูหรือการให้เหตุผลตามแบบศาสนานั้นหมดความสำคัญไป เช่น เมื่อ พอล มูซ ศึกษาแหล่งประวัติศาสตร์ที่พระนครและที่อาณาจักรจามปาในเวียดนาม เมื่อช่วงทศวรรษที่ 1930 นั้น เขาได้พบว่าการบูชาเทวาลัยและเทวรูปอินเดียมีอยู่แม้ช่วงหลัง ๆ นี้ แต่ก็เป็นเพียงความเชื่อลี้ลับเกี่ยวกับ*อนกตา* เท่านั้นเอง[23] ที่เป็นอย่างนี้ ส่วนหนึ่งเป็นเพราะวรรณกรรมของชนชั้นผู้นำทั้งในอาณาจักรจามปาและกัมพูชา ที่เคยใช้

อธิบายและตีความเกี่ยวกับเทวาลัยและเทวรูปเหล่านี้สูญหายไปหรือไม่อาจถอดความขณะที่ภาษาซึ่งชาวบ้านใช้ในพิธีศาสนายังคงเดิมอย่างแทบไม่เปลี่ยนแปลง นับแต่ยุคก่อนรับวัฒนธรรมอินเดียมาจนถึงยุคอาณานิคม

มูซ ชี้ให้เห็นว่า ลัทธิที่ยืนยงมาได้ยาวนานที่สุดคือลัทธิบูชาลึงค์ศิลา ซึ่งแพร่ไปอย่างกว้างขวาง ลัทธินี้เป็นตัวอย่างของการแสดงความสัมพันธ์ระหว่างวิญญาณบรรพบุรุษ แผ่นดินซึ่งพวกเขาและลึงค์นี้ "เติบโต" กับความอุดมสมบูรณ์ของดินแดนในย่านนั้น เพื่อเหตุผลทางการเกษตร ในเมื่อลัทธินี้เป็นเรื่องที่จะต้องสัมพันธ์กับแผ่นดินนั้น ๆ (ในการเฉลิมฉลองอาจแห่แหนลึงค์ไปตามที่ต่าง ๆ ได้แต่สัมฤทธิ์ผลจะเกิดเฉพาะที่และในเวลาหนึ่ง ๆ เท่านั้น) และความเชื่อที่ว่าลึงค์เป็นของคู่กับชุมชนนั้น ๆ ผู้ปกครองท้องถิ่นจึงมีบทบาทในการให้คำปรึกษาอย่างใกล้ชิด ในยุคเมืองพระนคร กษัตริย์จะทำหน้าที่นี้ ในยุคต้นคริสต์ศตวรรษที่ 5 ลัทธิบูชาเทพสิงขรแห่งภูเขาลึงคปรวัต ในลาวภาคใต้ —ซึ่งเดี๋ยวนี้รู้จักกันในนามวัดภู— มีการสังเวยชีวิตมนุษย์ด้วย สถานที่แห่งนี้น่าสนใจเพราะเป็นที่ตั้งของลึงค์ซึ่งเป็นศิลาธรรมชาติขนาดใหญ่ สูงถึง 18 เมตร (59 ฟุต)[24] ลึงคปรวัตก็เช่นเดียวกับที่บาพนม เป็นที่ที่กษัตริย์เขมรสมัยพระนครหลายพระองค์ทรงอุปถัมภ์ในฐานะเป็นที่สถิตของวิญญาณบรรพบุรุษ

ยุคฟูนันซึ่งยืนยาวมาจนถึงคริสต์ศตวรรษที่ 6 เป็นสมัยที่ศูนย์กลางการเมืองของกัมพูชาอยู่ทางตะวันออกและทางใต้ของพนมเปญปัจจุบัน ในยุคนั้นการค้าระหว่างอินเดียกับจีนคึกคักมาก และสิ่งหนึ่งที่ติดตามมากับการค้านั้นก็คือวัตถุที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา ศาสนกิจของคนพื้นเมืองเน้นการบูชาพระศิวะ พระวิษณุ พระพุทธเจ้า รวมทั้งเทพเจ้าอื่น ๆ ในศาสนาฮินดู ศูนย์กลางการเมืองอยู่ที่หมู่บ้าน และกลุ่มหมู่บ้านยิ่งกว่าเป็นอาณาจักรซึ่งมีการบริหารเข้มงวด ข้าวนาลุ่มเป็นรายได้ส่วนเกิน และอาจเป็นเครื่องวัดความแตกต่างทางสังคมของประชาชน แต่ก็ใช่จะเป็นเครื่องแบ่งแยกชัดเจนเช่นในเวลาต่อมา ประเด็นสำคัญที่อยากจะ

เน้นเกี่ยวกับยุคนี้ จากทัศนะของนักประวัติศาสตร์ ก็คือ เรารู้เรื่องราวยุคนี้จากข้อมูลของจีน ซึ่งพูดถึงประเพณีพื้นบ้าน การรวมศูนย์การปกครอง และสินค้าอุปโภคบริโภค เราไม่ได้ฟังจากเสียงของชาวกัมพูชา อย่างที่เราจะได้ข้อมูลจากศิลาจารึกนับแต่คริสต์ศตวรรษที่ 7 เป็นต้นมา หลังอาณาจักรฟูนันเรามีหลักฐานมากขึ้น แต่การใช้หลักฐานเหล่านั้นก็ยากขึ้นตามไปด้วย

รัฐบาลและสังคมกัมพูชายุคต้น

ศิลาจารึกภาษาเขมรรุ่นแรกที่พบในกัมพูชาจารึกเมื่อ ค.ศ.611 พร้อมกับจารึกภาษาสันสกฤตรุ่นแรกสุด ซึ่งจารึกอีกสองปีต่อมา[25] นอกจากนี้ก็ยังมีจารึกที่พอจะกำหนดอายุได้ ทั้งสองภาษา ซึ่งจารึกขึ้นในคริสต์ศตวรรษที่ 7 ที่ให้ภาพเกี่ยวกับการรวมตัวของสังคมกัมพูชา จากศิลาจารึกเหล่านี้บอกได้ว่า สังคมกัมพูชาเป็นสังคมที่แบ่งแยกคน —อย่างน้อยก็อย่างไม่เป็นทางการ— ออกเป็นคนที่รู้ภาษาสันสกฤต กับคนที่รู้แต่ภาษาเขมร ภาษาสันสกฤตปรากฏอยู่ในศิลาจารึกซึ่งสื่อสารกับพระเจ้าโดยตรงมานานนับหลายร้อยปี ส่วนภาษาเขมรเป็นภาษาของชาวบ้าน หญิงชายที่สืบเชื้อสายมาจาก*อุนกตา* และได้รับการพิทักษ์คุ้มครองจากพระเจ้า จารึกภาษาสันสกฤตรจนาเป็นร้อยกรอง ยกย่องการบำเพ็ญกุศลของพระเจ้าแผ่นดินและชนชั้นผู้นำ เช่น การสร้างเทวาลัย วิหาร บริจาคเงินบำรุงวัด พระราชทานหรือให้สิ่งของแก่พราหมณ์ ผู้ให้จารึกมักอุทิศบุญกุศลให้บรรพบุรุษอย่างหวังผลกำไรสืบสาวโคตรเหง้าไปยาวไกล ศิลาจารึกหลายหลักยกย่องพราหมณ์ ข่มคนอื่น ๆ ในสังคม แต่ส่วนใหญ่สรรเสริญผู้มีอำนาจจนล้น ตามความเห็นของผู้เชี่ยวชาญด้านอินเดียแล้ว กาพย์ที่จารึกมักรจนาด้วยภาษาที่ขัดเกลาอย่างยิ่ง ใช้คำลึกประพันธ์ถูกฉันทลักษณ์ เปรียบเทียบได้กับกาพย์ภาษาสันสกฤตที่แต่งในอินเดียยุคเดียวกัน

ส่วนจารึกภาษาเขมรเป็นร้อยแก้วทั้งหมด บันทึกการสร้างวัดหรือเทวาลัย ให้รายละเอียดการบริหาร เช่น บอกจำนวนและชื่อข้าวัดนั้น ๆ นอกจากนี้ยังมีบัญชีทรัพย์สินของวัด มีรายการบอกพื้นที่นา พื้นที่สวน และสระน้ำ ซึ่งเป็นสิทธิ์ของวัด ศิลาจารึกหลายหลักบอกหน้าที่ของข้าทาส ระบุจำนวนภาษีที่ต้องจ่าย —ทั้งที่เป็นสิ่งของและแรงกาย— เพื่อเป็นรายได้อุดหนุนพระในวัด ตามปกติมักจบลงด้วยคำขู่และสาปแช่งคนที่ทอดทิ้ง ขโมย หรือทำลายวัด ว่าจะต้องรับโทษไปหลายชั่วอายุคน

ภาษาสันสกฤตและภาษาเขมรเป็นเส้นแบ่งสิ่งที่เรียก "วัฒนธรรมหลวง" กับ "วัฒนธรรมชาวบ้าน" ได้อย่างดียิ่ง ฝ่ายหนึ่งคือความมั่งคั่ง บทกวี การเล่นคำ ความวิจิตรประณีต พระ และการเข้าถึงพระเป็นเจ้าโดยตรง กล่าวคือเป็นภาษาของฝ่ายปกปักษ์คุ้มครอง ส่วนอีกฝ่ายหนึ่ง คือความยากจน ร้อยแก้ว รายการบัญชีล้วน ๆ ข้าทาส และโลกของคนธรรมดาสามัญ คือเป็นภาษาของฝ่ายรับความคุ้มครอง จารึกทั้งสองประเภทนี้ใช้ตัวอักษรซึ่งรับมาจากอินเดียเหมือนกัน และมีกฎว่าต้องใช้ช่างคนเดียวกันสลัก กล่าวได้ว่าถ้าพระและกวีต้องการอ่าน เขาก็จะอ่านได้ทั้งสองภาษา แต่ศิลาจารึกเหล่านี้ตั้งใจจะให้คนอ่านละหรือ โดยทั่ว ๆ ไปนั้นพอจะหาอ่านได้ เพราะมักจารึกไว้ตามประตูศาสนสถาน หรือบนแผ่นศิลาเดี่ยว ๆ บางทีข้อความเดียวกันนี้อาจมีบันทึกไว้ในแผ่นวัสดุไม่ถาวร และเก็บไว้ในหอจดหมายเหตุที่ใดที่หนึ่งพร้อม ๆ กันด้วย ส่วนเหตุผลที่ว่าทำไมจึงต้องจารึกบนหินนั้น อาจเป็นได้ว่าการเขียนบนแผ่นหินติดต่อกับเทพเจ้าอาจสนองความประสงค์พิเศษบางอย่าง หินไม่ใช้ในเรื่องของฆราวาส ไม่ว่าพระราชวัง หรือที่อยู่ของคนธรรมดาล้วนสร้างด้วยไม้ ไม้ไผ่ หรือวัสดุไม่คงทนอื่น ๆ ยิ่งกว่านั้นภาษาสันสกฤตเป็นภาษาของพระเจ้า หินมีความสัมพันธ์กับความถาวรยืนยาว ซึ่งก็คือเปตชนที่ตายไปแล้ว การจารึกบนแผ่นศิลาจึงเท่ากับชาวกัมพูชากำลังพูดกับบรรพบุรุษของตน ถ้าจารึกด้วยภาษาสันสกฤตก็คือพูดกับเทพเจ้าโดยตรง เชื่อกัน

ว่าคำสาบานหรือคำสาปแช่งที่จารึกบนศิลาจะส่งผลรุนแรง

นอกจากนี้เราไม่ควรมองข้ามแง่มุมของกฎหมายในศิลาจารึก เช่น การจารึกยกที่ดินให้ใครไว้บนแผ่นหิน ก็เท่ากับผู้นั้นได้รับการยอมรับและจะได้รับการคุ้มครอง ทำนองเดียวกันคำสาปแช่ง (เป็นภาษาเขมร) อาจไว้ขู่หัวขโมย และป้องกันไม่ให้สถานที่นั้นถูกทำลาย

การแบ่งระหว่างภาษาสันสกฤตกับภาษาเขมรหมายถึงการแบ่งระหว่างพวกที่ต้องทำนากับพวกไม่ต้องทำนาด้วย ใคร ๆ ก็ทะเยอทะยานอยาก "พ้นจากโคลนตม" แต่น้อยคนจะทำได้สำเร็จ ในยุคเมืองพระนคร คนที่ผ่านความสำเร็จมาได้จะถูกจัดออกเป็นกลุ่ม ๆ หรือ*วรรณะ* ต่าง ๆ ซึ่งรวมแล้วมีประมาณหนึ่งในสิบของคนทั้งหมดในสังคม คนเหล่านี้มีทั้งเสมียน ช่างฝีมือ นางสนม เจ้าจอมหม่อมห้าม ศิลปิน ข้าราชการชั้นสูง พระ ข้าราชสำนัก รวมทั้งพระญาติวงศ์ และทหาร แต่ในเมื่อคนพวกนี้ไม่ได้เป็นข้าทาส และมีจำนวนน้อยเท่านั้น ที่สำคัญถึงขนาดได้รับหน้าที่ควบคุมศาสนสถาน คนพวกนี้จึงแทบไม่มีชื่อปรากฏในจารึกกัมพูชา ช่องว่างนี้ทำให้เราไม่รู้จักชื่อของผู้คนที่ออกแบบและสลักเสลาสร้างปราสาท รวมทั้งประดิมากรรมงดงามเยี่ยมยอดในเมืองพระนคร ตามข้อเท็จจริงแล้ว ราว ๆ คริสต์ศตวรรษที่ 7 นครอิสานปุระมีอาคารสร้างด้วยหินที่ซับซ้อนยิ่งใหญ่กว่าที่ใด ๆ ในเอเชียอาคเนย์ สิ่งก่อสร้างเหล่านี้สร้างก่อนสถาปัตยกรรมทำนองเดียวกันในชวา ราว ๆ หนึ่งศตวรรษ อย่างไรก็ตาม เราไม่อาจเรียกเสรีชนเหล่านี้ (ซึ่งอาจถือได้ว่าเป็นผู้คนที่อยู่ระหว่างชั้นสูงสุดในสังคม —มีพระราชวังและภูเขาสถานที่บวงสรวงเป็นสัญลักษณ์— กับนาข้าว) ว่าเป็นกระฎุมพี หรือ คนชั้นกลาง เพราะเรามีข้อมูลน้อยมาก

ความหมายของศัพท์ทางสังคมประเภทนี้ ตามที่ชาวตะวันตกเข้าใจ อาจลวงเราได้เมื่อเราศึกษากลุ่มสังคมของกัมพูชา เราได้ตั้งข้อสังเกตมาแล้วแต่ต้นว่า คำ "กษัตริย์" หรือ "ราชา" ในสมัยฟูนันนั้น ความหมายของคำนี้อาจอ่อนกว่าคำ

รูปแกะสลักรุ่นคริสต์ศตวรรษที่ 19 ฝังอยู่ในป่ารกใกล้กำปงจาม ภาพโดยผู้เขียน

"กษัตริย์" ในยุโรปสมัยกลาง อีกคำหนึ่งที่สำคัญคือคำ *"ขยม"* ซึ่งอาจแปลว่า "ทาส" แต่คำนี้ในภาษาเขมรมีความหมายคลุมกว้างกว่าคำ "ทาส" อย่างที่ จูดิธ เจคอบ เคยอธิบายว่า *ขยม* หมายถึงข้าทาสประเภทหนึ่งในกัมพูชายุคก่อนพระนคร[26] ซึ่งมีอยู่อย่างน้อย 14 ประเภท คนเหล่านี้มีฐานะทางสังคมต่าง ๆ กันหลายระดับ มาจากรากเหง้าต่างกัน และมีหน้าที่ต่าง ๆ กันไปด้วย พวกที่ทำงานในนาพอจะ

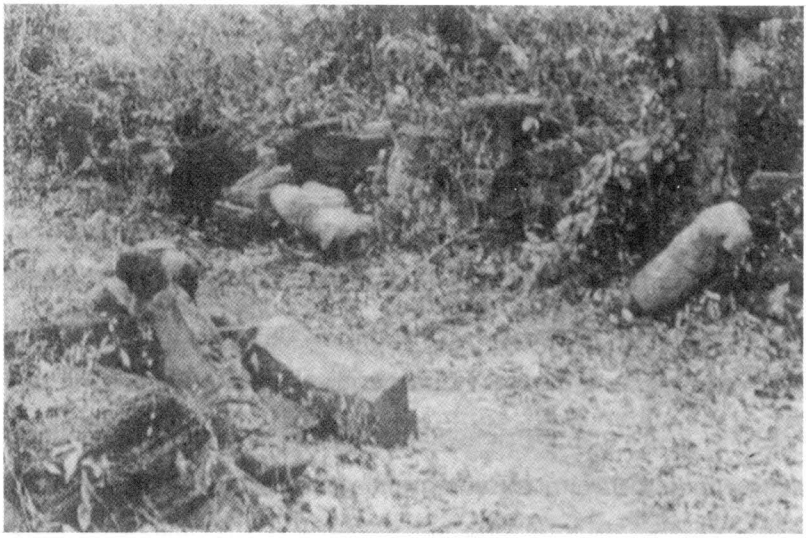

โบราณวัตถุรุ่นคริสต์ศตวรรษที่ 8 ถูกทิ้งอยู่ในป่าใกล้กำปงจาม ภาพโดยผู้เขียน

เทียบได้กับทาสผิวดำในอเมริกาภาคใต้ก่อนสงครามกลางเมือง ส่วนกลุ่มอื่น ๆ โดยเฉพาะพวกที่เกี่ยวข้องอยู่กับวัดอาจมีฐานะเป็นเสมียน คนเหล่านี้อาจถูกซื้อขาย หรือยกให้คนอื่น พวกเขาไม่มีอิสระที่จะขัดขืน แต่คนพวกนี้ก็ไม่ใช่คนรับใช้ หลายคนอาจเป็นทาสทำงานใช้หนี้ที่พ่อแม่หรือตัวเองก่อ แล้วเขาเหล่านี้เป็น "ทาสติดที่ดิน" ใช่หรือไม่ คำถามนี้อาจทำให้เราต้องระมัดระวัง เพราะความหมายหลายหลากของตัวศัพท์นั้นเอง คำกล่าวของฝ่ายคอมมิวนิสต์เมื่อเร็ว ๆ นี้ที่ว่ากัมพูชายุคแรกเป็นสังคม "ศักดินา" นั้นไม่ถูกต้อง แม้ว่าศิลาจารึกอาจทำให้เราตีความไปได้ว่าสังคมกัมพูชาเป็นสังคมเอารัดเอาเปรียบมีการแบ่งแยกอย่างชัดเจนระหว่างคน "มี" กับ "ไม่มี" หลักฐานที่แสดงว่าข้าทาสต้องผูกมัดอยู่กับที่ดินมีไม่สมบูรณ์พอ แม้ว่าทาสบางกลุ่มดูเหมือนจะอยู่ติดที่ดินนั้น ๆ มานานหลายชั่วอายุคน นี่พอจะชี้ได้ว่ามีการตกทอดความเป็นทาสรับใช้ แต่คนพวกนี้ผูกติดกับที่ดินยิ่งกว่าจะเป็นข้าทาสของเจ้านายคนใดโดยเฉพาะ ชาวบ้านบางคนปลูกข้าวได้อย่างอิสระแต่ไม่

อาจย้ายถิ่น บางคนอาจเป็นข้าวัด บ้างก็เป็นข้าทาสของชนชั้นผู้นำ ทฤษฎีและการปฏิบัติดูเหมือนจะเปลี่ยนไปเรื่อยขึ้นอยู่กับสถานที่และยุคสมัย การจะตีขลุมพูดถึงสังคมกัมพูชายุคนี้ไม่ใช่เรื่องทำได้ง่าย ๆ

จากหลักฐานที่ปรากฏบอกได้ว่า ข้าทาสประเภทต่าง ๆ เหล่านี้คือประชากรส่วนใหญ่ของกัมพูชาทุกยุคสมัย ชาวนาอิสระอาจถูกเกณฑ์ไปทำงานสาธารณะ ทำงานรับใช้เจ้านาย หรือช่วยงานวัด หรืออาจต้องไปรบในสงคราม อันที่จริงแล้วคนพวกนี้ไม่น้อยคือเชลยสงคราม หรือสืบเชื้อสายมาจากเชลยเหล่านี้

ตามประวัติศาสตร์กัมพูชา สถานะของทาสจะรู้ได้จากชื่อ ซึ่งมักเป็นคำผสมระหว่างภาษาเขมรกับภาษาสันสกฤต ความหมายของคำเหล่านี้ในจารึกแต่ละหลักจะต่าง ๆ กันไป บ้างก็เรียกอย่างยกย่อง (*ขยม* ในบางที่ เทียบเท่ากับคำ "นาย" หรือ "นาง") บางทีก็ใช้เรียกอย่างเสีย ๆ หาย ๆ โดยเฉพาะพวกทาสที่มีชื่อทำนองนี้ เช่น "หมา" "พร่อง" "หน้าแดง" หรือ "เหม็น" เป็นต้น โดยทั่ว ๆ ไปข้าทาสที่มีชื่อเป็นภาษาสันสกฤต (เช่น "ศิวทาส" "ยุติธรรมมิก" หรือแค่ "ธรรม" เฉย ๆ) มีแนวโน้มว่าจะมีฐานะทางสังคมสูงกว่าคนพวกแรก หลาย ๆ คนอาจเป็นนักดนตรี หรือ ช่างฟ้อน ชื่อจำพวกนี้ยังใช้อยู่แม้ในกัมพูชาปัจจุบัน เช่น มักตั้งชื่อผู้หญิงตามชื่อดอกไม้

ความแตกต่างอีกอย่างหนึ่ง ระหว่างทาสยุคก่อนพระนครกับทาสก่อนสงครามกลางเมืองในสหรัฐอเมริกา คือ หมู่บ้านที่พวกเขาอยู่ อาหารที่พวกเขากิน และความเชื่อที่พวกเขามีร่วมกัน ล้วนไม่ต่างไปจากยุคที่พวกเขามีเสรีภาพ (ไม่ว่าคำนี้จะมีความหมายอย่างไรสำหรับชาวนาในยุคนั้น) ไม่ต่างจากสภาพนั้น ๆ ของเจ้านายที่เขารับใช้ ปกติ*ขยม* ที่ถูกถอนรากถอนโคนกลืนวัฒนธรรมก็มักเป็น*ขยม* ที่มีวัฒนธรรมใกล้เคียงกันอยู่แล้ว ช่องว่างระหว่างเมืองกับชนบท ซึ่งกัมพูชายุคปฏิวัติช่วงทศวรรษ 1970 นำมาใช้ปลุกระดมอย่างเอิกเกริกนั้น ไม่ได้มีความหมายมากมายอะไรนัก ในฐานะที่เป็นข้าวัด *ขยม* จำนวนมากมีส่วนในพิธีกรรมประจำปี

เช่น พิธีสรงน้ำพระพุทธรูป เปลี่ยนเครื่องทรงพระพุทธรูป พิธีประทักษิณเวียนเทียน หรือพิธีเบิกเนตรพระพุทธรูป เป็นต้น พวกเขาจะห้อมล้อมขบวนพยุหยาตรา ตกแต่งเสลี่ยงที่เคลื่อนขบวนผ่านไป *ขยม* พวกนี้อยู่ภายใต้อำนาจราชศักดิ์ ซึ่งพวกเขาเชื่อว่าเป็นเรื่องของบุญญาบารมี อันจะปกป้องคุ้มครองพวกเขาได้ ข้าวัดก็เช่นเดียวกับคนอื่น ๆ ในสังคม มองว่าตัวเองมีหน้าที่ต้องสร้างกุศลไว้ และไม่มีวิธีสร้างกุศลใดดีกว่าการรับใช้พระหรือนักบวชผู้ดูแลวิหารแห่งพระเป็นเจ้า

เราอาจพอสรุปประวัติศาสตร์กัมพูชาได้จากการศึกษาย้อนไปจากชีวิตชาวกัมพูชาปัจจุบัน หรือจากการศึกษาภาพจำหลัก ประติมากรรม สิ่งของเครื่องใช้และจารึก แต่อย่างที่เป็นมาเสมอในประวัติศาสตร์กัมพูชาก็คือ เราเขียนคำพูดของชาวนา โดยไม่มีโอกาสฟังเสียงพวกเขา พวกเขาน่าจะพูดอะไรล่ะ ยากที่จะนึกหาคำตอบได้ถ้าไม่ถามต่อไปว่า พวกเขาพูดกับใคร แน่นอนในหมู่พวกเขากันเอง ชาวนากัมพูชาพูดจากันตรง ๆ อย่างคนเสมอกัน แต่พวกเขาจะไม่เสี่ยงถ้ามีคนนอกอยู่ด้วย การที่ชาวนากัมพูชายอมรับอำนาจผู้นำ ทำให้ปราชญ์บางคนสรุปว่านี่คือลักษณะประสานกลมกลืนอันเป็นลักษณะเด่นของสังคมกัมพูชาโบราณ แต่ประวัติศาสตร์กัมพูชาเต็มด้วยเรื่องราวการกบฏและสงครามกลางเมือง การที่ประชาชนไม่มีปากเสียง ทำให้ยากที่จะยืนกรานทั้งเรื่องความวุ่นวายและการประสานกลมกลืน แต่ประวัติศาสตร์กัมพูชาก็มีสาเหตุมากมายสำหรับทั้งสองด้านนี้ตลอดมา

กัมพูชาก่อนยุคเมืองพระนครไม่ใช่รัฐที่กษัตริย์มีอำนาจรวมศูนย์ แต่ตรงข้ามเป็นการรวมตัวกันของแคว้นต่าง ๆ ที่ใช้ภาษาการเมืองและการปกครองร่วมกัน ในเมื่อแต่ละแคว้นมองว่าตัวเองเป็นสมบูรณรัฐจึงต่างตั้งตัวเป็นอิสระแข่งขันกัน แต่ตลอดคริสต์ศตวรรษที่ 8 (ยุคที่เอกสารจีนไม่เอ่ยถึง เพราะกัมพูชาไม่ส่งเครื่องราชบรรณาการไปประเทศจีน) กัมพูชาค่อย ๆ เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทางการเมือง ปราชญ์ยังมีความเห็นไม่ตรงกันว่าอะไรเป็นปัจจัยทำให้เป็นเช่นนี้ น่าจะเป็นไปได้

ว่าเพราะประชากรเพิ่มขึ้น มีการใช้เทคโนโลยีการทำนาลุ่มมากขึ้น มีรายได้จากชัยชนะในสงคราม หรือเป็นช่วงที่มีสันติภาพยาวนาน อนินทิตาปุระ ซึ่งอยู่ในเขตเมืองพระนครเดี๋ยวนี้ มีความสำคัญเพิ่มขึ้นเมื่อมีสัมพันธภาพอันดีกับแคว้นต่าง ๆ ตลอดลุ่มแม่น้ำโขงตอนบน ที่ซัมบอร์ และที่อื่น ๆ จารึกยุคก่อนพระนครที่กระจัดกระจายอยู่ทั่วไปบอกได้ว่า บริเวณที่ประชากรหนาแน่น —เช่นเดียวกับในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 20 แต่ไม่ใช่ยุคเมืองพระนคร— คือบริเวณสองฝั่งแม่น้ำโขงและเขตทะเลสาบตอนล่าง โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางภาคใต้ของพนมเปญปัจจุบัน ส่วนเขตอื่น ๆ ได้แก่ บริเวณแม่น้ำโขงตอนบน หรือเขตเมืองคราตีเดี๋ยวนี้

จนเมื่อเร็ว ๆ นี้ ปราชญ์พยายามรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับอาณาจักรเล็ก ๆ ที่จีนเรียก "เจนละ" และชาวเวียดนามคริสต์ศตวรรษที่ 19 ก็เชื่อว่าชื่อนี้คือกัมพูชา อันที่จริงจีนบอกว่ามีเจนละสองแห่ง แห่งหนึ่งอยู่ที่ดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำโขง (รู้จักกันในนามเจนละน้ำ) ส่วนอีกเจนละ (เจนละบก) น่าจะอยู่ที่ใดที่หนึ่งในเขตแม่น้ำโขงตอนบน อาจอยู่ใกล้เขตวัดภูในลาวใต้ปัจจุบัน ชาวจีนไม่รังเกียจที่จะเน้นอย่างเกินจริงถึงความสำคัญของรัฐ "ป่าเถื่อน" ที่ส่งเครื่องราชบรรณาการไปให้ตน ปราชญ์ชาวยุโรปในคริสต์ศตวรรษที่ 19 และ 20 อาจลืมไปว่ายุโรปยุคกลาง หรืออาฟริกาก่อนยุคอาณานิคม ก็เกิดจากการรวมตัวของแคว้นต่าง ๆ เช่นเดียวกัน พวกเขาจึงมองว่าเจนละเป็นอาณาจักรรวมศูนย์ที่เจริญสืบต่อจากฟูนัน เป็นการปูพื้นว่ามีอาณาจักรซึ่งมีอำนาจยิ่งใหญ่ก่อนที่จะมาถึงยุคการรวมศูนย์อำนาจที่เมืองพระนคร[27]

ความเรียงสั้น ๆ น่ารับฟังของ โคลด ชาคส์ ได้ลบล้างการตีความอย่างที่กล่าวมานี้ แม้ว่าผู้เขียนคนอื่นในหนังสือเล่มเดียวกันยังคงอ้างว่าเจนละเป็นอาณาจักรใหญ่ก่อนยุคเมืองพระนคร ข้อเขียนของชาคส์กล่าวว่า

> หลักฐานจากจารึกบอกได้ว่าในดินแดนเขมรมีแคว้นเล็ก ๆ และอาณาจักรย่อย ๆ มากมาย ดินแดนที่จีนเรียก ฟูนัน และ เจนละ (ทำไมจึงเรียกอย่างนี้นั้นไม่ทราบ) ก็เป็นหนึ่งในแคว้นเหล่านี้ แต่อาจเป็นแคว้นสำคัญที่สุด ดูเหมือนว่าบางครั้งมีเจ้าชายตั้งตัวเป็นผู้นำรัฐเล็ก ๆ เหล่านี้ แต่ก็มีอำนาจอยู่แค่ชั่วครั้งชั่วคราว[28]

อย่างไรก็ตามเป็นที่ปรากฏชัดว่า ในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 7 ที่ 8 รัฐชายฝั่งที่ทำการค้าอย่างฟูนัน (และรัฐอื่น ๆ ทำนองนี้ในเอเชียอาคเนย์) ได้เสื่อมอำนาจไป หรือศูนย์อำนาจเปลี่ยนอยู่ลึกเข้าไปในแผ่นดินอย่างในกัมพูชา และรู้จักกันในนามที่เรียกรวม ๆ ว่า "เจนละ" ความมั่งคั่งของอาณาจักรใหม่ ๆ เหล่านี้ได้จากเกษตรกรรมนาลุ่ม และการเคลื่อนย้ายแรงคนยิ่งกว่าได้จากการเกษตรเพื่อยังชีพและการค้า อุดมการณ์จากอินเดียซึ่งหลงเหลือมาถึงปัจจุบันในรูปของสถาปัตยกรรม ประติมากรรม และจารึก ดูจะมีบทบาทสำคัญในการหล่อหลอมและกำหนดทิศทางสังคมเหล่านี้ ความคิดเกี่ยวกับชนชั้นและระบบราชการอาจเอื้อต่อการเก็บเกี่ยวผลประโยชน์จากผลผลิตส่วนเกินของประชาชนโดยการใช้กำลัง ยิ่งเวลาผ่านไปพิธีกรรมก็ยิ่งสัมพันธ์กับความความสมบูรณ์มั่งคั่ง และความมั่งคั่งนี้นำไปสู่ทักษะเกี่ยวกับอำนาจเหนือธรรมชาติ ในกระบวนการก่อตั้งรัฐตามที่ โจนาธัน ฟริดแมนได้อภิปรายไว้ แต่ก็เป็นไปไม่ได้ที่จะศึกษากระบวนการนี้เฉพาะจากเอกสารที่หลงเหลืออยู่ หัวเลี้ยวหัวต่อในประวัติศาสตร์กัมพูชานั้น สำคัญตรงการเปลี่ยนแปลงทางภูมิศาสตร์และเศรษฐกิจในคริสต์ศตวรรษที่ 7 และ 8 ซึ่งจะย้อนรอยมาอีกครั้งในคริสต์ศตวรรษที่ 14 และ 15 และเช่นกันกับที่การเปลี่ยนแปลงครั้งแรกอาจนำมาสัมพันธ์กับการก่อสร้างอาณาจักรพระนครในคริสต์ศตวรรษที่ 9 และ 10 การเปลี่ยนแปลงยุคที่สองนี้ ก็อาจนำมาสัมพันธ์กับยุคก่อตั้งรัฐ ซึ่งไม่ทะเยอทะยานไม่ยิ่งใหญ่เท่าอาณาจักรพระนคร แต่ก็มองไปไกลตัวมากขึ้น

บทที่ 3
กษัตริย์และสังคมยุคเมืองพระนคร

ปราชญ์มักกำหนดยุคเมืองพระนครในประวัติศาสตร์กัมพูชาว่าอยู่ระหว่าง ค.ศ.802-1431 แต่จริง ๆ แล้วศักราชที่กำหนดนี้ไม่ได้บ่งถึงจุดเริ่มต้นหรือจุดสิ้นสุดของยุคนี้ บริเวณภาคตะวันตกเฉียงเหนือของกัมพูชา อันเป็นที่ตั้งของรัฐซึ่งรู้จักกันในนาม "พระนคร" (มาจากคำภาษาสันสกฤต *นคร* แปลว่า "นคร") ซึ่งเจริญขึ้นในคริสต์ศตวรรษที่ 9 นั้น เป็นที่อยู่ของประชาชนซึ่งพูดภาษาเขมรมาแล้วหลายร้อยปี และแม้ว่านครนี้จะถูกทิ้งร้างไปในคริสต์ศตวรรษที่ 15 ก็ยังได้รับการปฏิสังขรณ์ขึ้นเป็นนครหลวงอยู่ระยะสั้น ๆ ในช่วงทศวรรษที่ 1570 ที่สำคัญกว่านั้นก็คือ หนึ่งในศาสนสถานสำคัญในพระนครนี้คือ ปราสาทนครวัด ซึ่งอาจไม่เคยถูกชาวเขมรทอดทิ้งเลย เพราะปรากฏหลักฐานว่าที่นี่มีประดิมากรรมทางพุทธศาสนาอายุตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 15 มาจนถึงคริสต์ศวรรษที่ 19 ต่อเนื่องกันมาไม่ขาดตอน ส่วนจารึกบนผนังก็บอกเล่าเรื่องราวมาจนถึงปี ค.ศ.1747[1] ตอนที่นักสอนศาสนาและนักบุกเบิกชาวฝรั่งเศส "ค้นพบ" เมืองพระนครในทศวรรษที่ 1850 นั้น ปรากฏว่าภายในกำแพงปราสาทนครวัดมีอารามพุทธศาสนาที่มั่งคั่งอย่างยิ่ง มีข้าวัดซึ่งสืบทอดกันมาหลายชั่วอายุนับพันคนคอยดูแล

อย่างไรก็ตามศักราชทั้งสองช่วงที่เอ่ยมาแล้วข้างต้นก็มีประโยชน์ตรงที่เป็นตัวบอกยุครุ่งเรืองของกัมพูชาหลายครั้งหลายคราในช่วงหกร้อยปีนี้ —และเป็นอยู่เฉพาะในช่วงนี้เท่านั้น— กัมพูชาซึ่งมีชื่อปรากฏในจารึกของตนว่า "กัมพูชาเทศ"

เป็นราชอาณาจักรเรืองอำนาจที่สุดในเอเชียอาคเนย์ มีผู้เดินทางไปเยือนและส่งบรรณาการไปถวายจากที่ไกล ๆ เช่น ดินแดนที่ปัจจุบันนี้คือประเทศพม่า มาเลเซีย และดินแดนที่ต่อมาชาวตะวันตกรู้จักกันในนามราชอาณาจักรสยาม

หลักฐานในการศึกษาประวัติศาสตร์ยุคเมืองพระนคร

ยุคเมืองพระนครมีการปกครองที่เป็นระบบอยู่ในช่วงค่อนข้างสั้น และนาน ๆ จึงจะเป็นเช่นนั้นสักครั้ง เรารู้สภาพสังคมของยุคนี้น้อยมาก จนไม่อาจพูดให้ชัดได้ว่ากษัตริย์กัมพูชาทุกพระองค์เป็น "ผู้ทรงอำนาจเด็ดขาด" เท่าที่พอจะบอกได้ก็คือ กษัตริย์บางพระองค์มีพระราชกรณียกิจน้อยมากหรือแทบไม่มีเลย ส่วนบางพระองค์ นั้นมีอนุสาวรีย์ที่หลงเหลือคือศิลาจารึกจำนวนมาก มีปราสาทประดิมากรรม และงานด้านสาธารณูปโภคอื่น ๆ กษัตริย์บางพระองค์ทรงปกครองข้าราชบริพารมากมาย ได้อย่างเป็นปึกแผ่นมั่นคง ส่วนบางพระองค์ควบคุมผู้คนได้ไม่มาก ข้อเท็จจริงอย่างหนึ่งที่ได้จากการศึกษาเรื่องราวของกษัตริย์เหล่านี้ —อย่างที่ แอล.พี. บริกส์ และ ยอร์จ เซเดส์ ได้ศึกษา— คือกษัตริย์สามารถปกครองบัญชาผู้คนหลายหมู่หลายเผ่าและดินแดนต่าง ๆ มากมาย[2] ถ้ามองจากสายตาของเบื้องบน ตามที่ปรากฏในจารึกต่าง ๆ อาจสรุปภาพกว้าง ๆ ของยุคเมืองพระนครได้ไม่ยาก แต่การจะเจาะลึกศึกษาไม่ใช่เรื่องง่าย ถ้ามองจากแบบแผนลีลาทางศิลปะ สื่อต่าง ๆ ตลอดจนความเชี่ยวชาญด้านภาษาสันสกฤตของกวีแล้ว เราอาจพูดถึง "การพัฒนา" "ความก้าวหน้า" และ "ความเสื่อม" โดยไม่อาจอธิบายได้ว่าทำไมบางช่วงจึง "ก้าวหน้า" บางช่วงจึง "เสื่อม" ถ้ามองจากข้างล่างก็สรุปกว้าง ๆ เกี่ยวกับความต่อเนื่องระหว่างยุคนั้นกับยุคหลัง ๆ ได้ง่ายอีกเหมือนกัน แต่หลักฐานข้อมูลอันจำกัดทำให้การศึกษาด้านลึกต้องขาด ๆ วิ่น ๆ ทำนองเดียวกัน

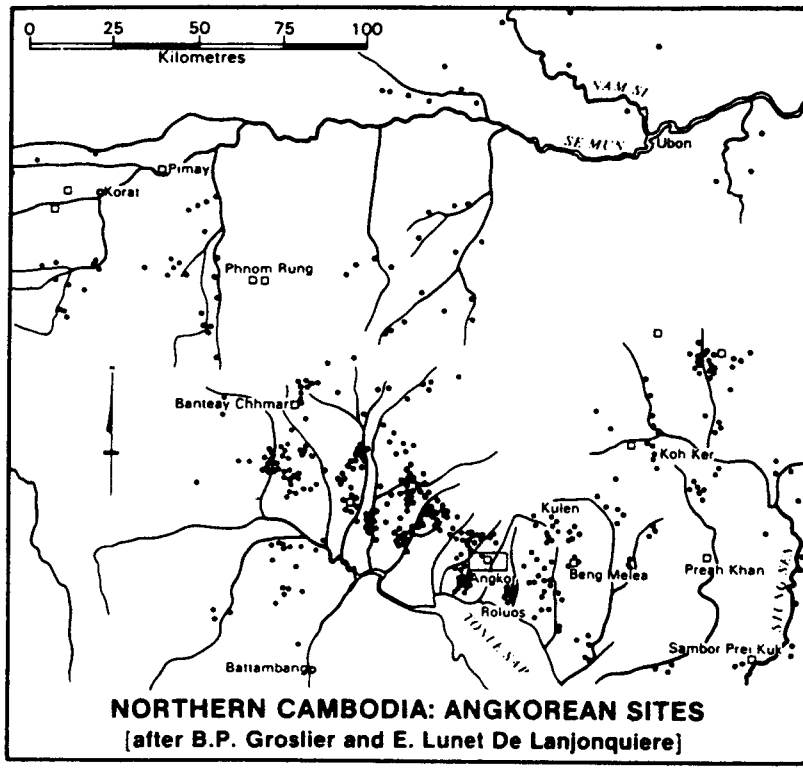

แผนที่กัมพูชาเหนือ : แหล่งประวัติศาสตร์ยุคเมืองพระนคร
(ตามต้นฉบับของ บี.พี. โกรสลีเยร์ และ อี ลูเนต์ เดอ ลาจองกิแอร์)

ปัญหาเกี่ยวกับข้อมูลเป็นเรื่องสำคัญมากจริง ๆ ในส่วนที่เกี่ยวกับจารึกภาษาสันสกฤตและจารึกภาษาเขมรนั้น เราได้อภิปรายมาแล้วในบทที่ 2 แต่ก็จำเป็นต้องเข้าใจด้วยว่าความลำเอียงของหลักฐานเหล่านี้ทำให้ภาพสังคมกัมพูชายุคเมืองพระนครบิดเบี้ยวไป บทกวีภาษาสันสกฤตเชิดชูความยิ่งใหญ่ของกษัตริย์ จารึกภาษาเขมรแสดงความเข้มงวดในการใช้กฎหมายและการขึ้นทะเบียนทาส จารึกต่าง ๆ อาจนำมาประกอบกันเพื่อศึกษางานราชการได้บ้าง โดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวกับบัญชีทรัพย์สินและข้าวัดแล้ว จารึกเหล่านี้จะทำให้เราได้ภาพวัฒนธรรม

ด้านวัตถุพอสมควรทีเดียว แต่สิ่งที่ได้ก็คงทำนองเดียวกับการศึกษาประวัติศาสตร์สหรัฐอเมริกาจากมรณบัตร จากโฉนด พินัยกรรม และจากสุนทรพจน์วันที่ 4 กรกฎาคม แค่นั้น ยังขาดข้อมูลด้านอื่น ๆ

แน่นอน หลักฐานทำนองนี้ระบุศักราชอย่างถี่ถ้วนยิ่ง ซึ่งโดยทั่วไป (ยกเว้นบางกรณี) พอจะตีความได้ว่า การลำดับเรื่องราวประวัติศาสตร์ยุคเมืองพระนคร —โดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวกับพระราชาผู้ปกครอง— นั้นเพิ่งมาศึกษาเรียบเรียงขึ้นตอนหลัง เมื่อแม้แต่ชาวกัมพูชาเองก็ลืมเหตุการณ์นั้นไปแล้ว การสร้างประวัติศาสตร์ตามลำดับเหตุการณ์ไม่ใช่งานง่าย ยอร์จ เซเดส์ (ค.ศ.1886-1968) ปราชญ์ชาวฝรั่งเศส ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าเป็นผู้ทรงคุณวุฒิที่สุดเกี่ยวกับประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ยุคต้น ได้ทุ่มเทศึกษาเรื่องนี้อย่างมากมาย และท่านก็ไม่เต็มใจที่จะคาดคะเนเกี่ยวกับสิ่งที่ไม่ปรากฏในจารึก ทิ้งงานมากมายไว้ให้นักศึกษารุ่นหลัง ๆ ค้นคว้า จากจารึกที่ท่านได้บุกเบิกรวบรวมไว้[3]

แม้ว่าตัวจารึกล้วนระบุศักราช บอกวันเวลาแห่งยุคสมัย และที่จารึกไว้ตามส่วนต่าง ๆ ของอาคารอันมั่นคงก็ฝังแน่นเป็นทิวทัศน์ของสถานที่นั้น ๆ แต่เราไม่อาจศึกษารายละเอียดเกี่ยวกับชีวิตชาวชนบทกัมพูชาจากจารึกเหล่านี้ (ยกเว้นบางจารึกซึ่งก็มีอยู่น้อยเต็มที) ไม่อาจหาข้อความที่ชัดเจนเกี่ยวกับกระบวนการการเมืองที่เป็นไปในพระนคร ตรงข้าม จารึกล้วนกล่าวถึงเหตุการณ์พิเศษ —พันธสัญญาระหว่างประชาชนกับเทพเจ้า— ซึ่งฝ่าย "เบื้องบน" จารึกเป็นกาพย์ฉันท์ ส่วน "ข้างล่าง" จารึกเป็นร้อยแก้ว ถ้าจะเปรียบไป สิ่งที่เราได้จากประวัติศาสตร์กัมพูชาคล้ายแสงไต้จุดไว้ตรงโน้นตรงนี้หลายร้อยดวง ติด ๆ ดับ ๆ อยู่ทั่วภาคตะวันออกของแผ่นดินใหญ่เอเชียอาคเนย์ ขณะที่ไฟดวงหนึ่งลุกสว่าง เราอาจมองรอบ ๆ ได้เห็นรายละเอียดเล็ก ๆ น้อย ๆ ทางประวัติศาสตร์ ทำนอง ศักราชนั้น ๆ คนนั้น ๆ สร้างเทวาลัยองค์นั้น ๆ ถวายเทพเจ้าองค์นั้น ๆ เทวาลัยนั้นมีข้าทาสจำนวนเท่านั้น ๆ สังกัด ระบุชื่อและเพศของทาส รวมทั้งลูก ๆ ซึ่งจะให้รายละเอียดด้วยว่า

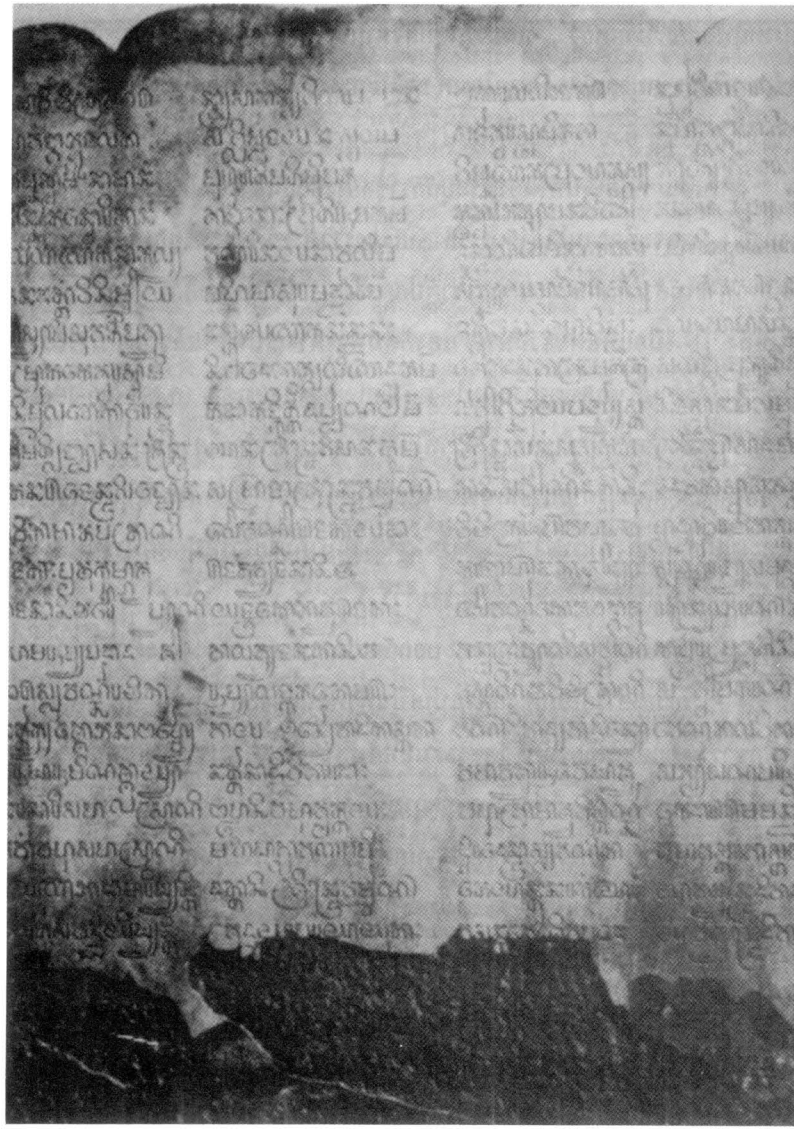

จารึกภาษาเขมร อายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 9 ภาพโดย โดลด ชาคส์

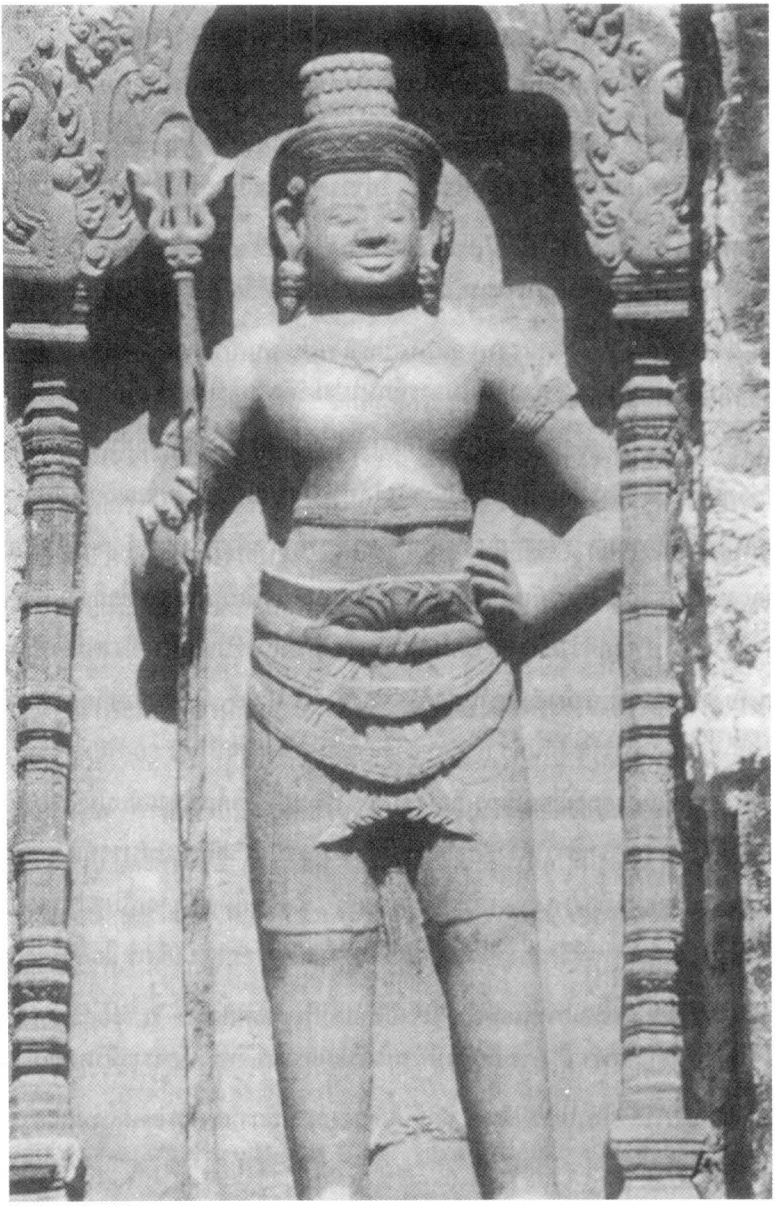

ทวารบาลที่วัดพระโค อายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 9 ภาพโดย วอลเตอร์ เวต

เด็กเดินได้แล้วหรือยัง ทิศตะวันออกของเทวาลัยจดแม่น้ำ ทิศใต้จดเนินเขา ทิศตะวันตกและทิศเหนือมีภูมิประเทศอย่างไรก็ว่าไป...แล้วแสงไต้ก็ดับลง เราแทบไม่รู้เลยว่าเทวาลัยนั้นเหมาะกับบริบทของยุคสมัยนั้นหรือไม่ ไม่รู้ว่าผู้อุปถัมภ์ให้สร้างเทวาลัยมีสถานะราชการอย่างไร ไม่รู้ว่าเทวาลัยนั้น มีประโยชน์มากี่เดือนหรือกี่ศตวรรษ จารึกบางหลักบอกว่าทายาทรุ่นหลัง ๆ ได้บูรณะเทวาลัยองค์เดิมเพื่อฉลองคุณบรรพบุรุษ แต่ดูเหมือนเทวาลัยบางองค์ยั่งยืนอยู่แค่ชั่วอายุคนสร้างเท่านั้นเอง

หลักฐานอื่น ๆ ที่อาจใช้ในการศึกษาประวัติศาสตร์กัมพูชาก็คือ เทวาลัย ปราสาทนั่นเอง รวมทั้งประติมากรรมและภาพจำหลักภายในเทวาลัยนั้น ตลอดจนศิลปวัตถุรุ่นเมืองพระนครที่ค้นพบ และขุดได้ทั่วไปในกัมพูชา โบราณสถานโบราณวัตถุเหล่านี้ให้ความกระจ่างแก่เราพอสมควรเกี่ยวกับลำดับความสำคัญของศาสนาหลัก ๆ ในกัมพูชา เกี่ยวกับตำนานต่าง ๆ ของอินเดียที่เป็นที่นิยมเชื่อถือ และสิ่งที่สะท้อนออกมาจากความคิดของผู้นำกัมพูชา รวมทั้งแฟชั่นเสื้อผ้า ทรงผม เครื่องประดับ ซึ่งสามารถนำมาจัดลำดับบอกยุคของลีลาศิลปะได้ ภาพจำหลักให้ข้อมูลเกี่ยวกับอาวุธ เกราะป้องกันตัว และยุทธวิธีการรบ ปราสาทบายน ยุคคริสต์ศตวรรษที่ 13 อุดมด้วยรายละเอียดเกี่ยวกับชีวิตประจำวันของชาวกัมพูชาสมัยนั้น[4]

ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า นอกจากโฉนด มรณบัตร และสุนทรพจน์แล้ว เราอาจศึกษาชีวิตชาวเมืองพระนครจากภาพจำหลัก ซึ่งส่วนใหญ่ปรากฏในรูปตัวละครในตำนาน แสดงภาพชีวิตประจำวัน สิ่งที่เราขาดก็คือเอกสาร ซึ่งเหนืออื่นใดควรจะให้ภาพรวมเกี่ยวกับสังคม หรือเอกสารที่มาจาก "ข้างล่าง" ซึ่งให้รายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องราวจำพวก การเก็บภาษี การครอบครองที่ดิน เรื่องราวชีวิตชาวบ้านและความเชื่อพื้นบ้าน เป็นต้น

พระเจ้าชัยวรมันที่ 2 กับการก่อตั้งอาณาจักรพระนคร

เกิดอะไรขึ้นใน ค.ศ.802 รึ จากจารึกสด๊อก ก๊อก ธม —หลักฐานสำคัญเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ศาสนาและบันทึกเหตุการณ์ของกัมพูชา— ซึ่งจารึกขึ้นในภาคตะวันตกเฉียงเหนือของกัมพูชา เมื่อ ค.ศ.1050 ทำให้เรารู้ว่าในปี ค.ศ.802 นี้ ราชาทรงพระนามชัยวรมันที่ 2 —ซึ่งประทับอยู่ที่ภูเขากูเลน ทางภาคเหนือของบริเวณที่ต่อมาจะกลายเป็นกลุ่มโบราณสถานเมืองพระนคร— ได้ทรงประกอบพระราชพิธีสถาปนาพระองค์เป็น "สกลกษัตริย์"[5] พระราชพิธีเฉลิมฉลองลัทธิซึ่งเกี่ยวเนื่องกับจารึกหลักนี้เป็นพิเศษด้วย นั่นคือ*ลัทธิเทวราชา* ซึ่งเป็นคำภาษาสันสกฤตแปลว่า "เทวกษัตริย์" "หรือกษัตริย์แห่งทวยเทพ" แน่นอนลัทธินี้เชื่อว่ามีความเกี่ยวพันกันระหว่างพระราชากับศิวเทพ มีหลักฐานว่าได้เคยประกอบ "พิธีเวทมนตร์วิเศษ" นี้เมื่อหลายปีก่อนหน้านั้นแล้วที่บาพนม ทางภาคตะวันออกเฉียงใต้[6]

ทั้งพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 และพระราชโอรสคือพระเจ้าชัยวรมันที่ 3 ไม่ได้ทิ้งร่องรอยจารึกใด ๆ เกี่ยวกับรัชสมัยของพระองค์ไว้ นี่เป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้ปราชญ์หลาย ๆ ท่าน แม้จนยุคปัจจุบัน เสนอว่าการยกย่องกษัตริย์สองพระองค์นี้ว่าเป็น "ผู้ก่อตั้งอาณาจักรพระนคร" นั้นเป็นการให้ความสำคัญแก่พระองค์จนเกินจริง ส่วนใหญ่จารึกสด๊อก ก๊อก ธม พูดถึงตระกูลพราหมณ์ ซึ่งประกอบพิธี*เทวราชา* ติดต่อกันมานานกว่าสองร้อยปี กระนั้นรายละเอียดเชิงชีวประวัติในจารึกนี้ก็มีประโยชน์อย่างยิ่ง จากหลักฐานนี้บอกได้ว่า ในรัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 พระองค์ประทับอยู่ตามที่ต่าง ๆ ในกัมพูชา 5 แห่งในช่วงเวลาต่าง ๆ กัน ดูเหมือนพระองค์จะเสด็จจากภาคตะวันออกเฉียงใต้ ใกล้ ๆ บาพนม ไปยังบริเวณลุ่มแม่น้ำโขงตอนบน ใกล้ ๆ ซัมบอร์ และก่อนจะเสด็จไปยึดเมืองอนินทิตาปุระทางภาคตะวันตก ยังได้เสด็จไปทางเหนือและตะวันออกของทะเลสาบหลวงด้วย

คำถามก็คือว่า พระเจ้าชัยวรมันทรงทำอะไรในดินแดนเหล่านี้ ข้อมูลที่ได้ทำให้เรารับรู้เรื่องราวของพระองค์มากกว่ากษัตริย์องค์หลัง ๆ อีกหลายพระองค์ แต่กระนั้นบางสิ่งบางอย่างก็ยังเป็นเรื่องเร้นลับ เป็นต้นว่า พระองค์เป็นใคร มาจากไหน ในความเรียงน่าคล้อยตามของ โคลด ชาคส์ เขาเสนอว่า ราว ๆ ค.ศ.770 พระเจ้าชัยวรมันที่ 2 เสด็จกลับมาจากแผ่นดินที่เรียกว่า "ชวา" (อาจเป็นเกาะชื่อนี้หรืออาจเป็นอาณาจักรหนึ่งในสุมาตรา) ขณะนั้นพระองค์มีพระชนมายุราว ๆ 20 พรรษา[7] จากจารึกคริสต์ศตวรรษที่ 10 พบที่บริเวณบาพนม ปรากฏว่าพระราชกรณียกิจแรกที่พระองค์ทรงกระทำ คือทรงประกอบพระราชพิธีพิเศษ "ทำให้ชวาไม่อาจควบคุมกัมพูชาอันศักดิ์สิทธิ์ได้อีก" เราไม่รู้ว่าพระราชพิธีนี้เกี่ยวข้องกับอะไรบ้าง ไม่รู้ว่าทำไมพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 จึงถูกกดดันให้ทรงประกาศอิสรภาพตอนนั้น โดยวิธีอย่างนั้น เซเดส์ชี้ว่า แม้ปรากฏชัดว่าทรงประกอบพระราชพิธีนี้ก่อนพระราชพิธีที่ภูเขากูเลน แต่ก็เป็นไปได้มากว่านี่เป็นเพียงหนึ่งในหลายครั้ง ๆ ที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 2 ทรงประกอบพิธีตามส่วนต่าง ๆ ของพระราชอาณาจักรที่พระองค์เสด็จตลอดช่วงสามสิบปีต่อมา

หลักฐานอ้างอิงเกี่ยวกับเรื่องนี้ขาดความสมบูรณ์อย่างน่าทรมานใจ เป็นต้นว่าพระราชพิธีที่พระเจ้าชัยวรมันทรงประกอบที่บาพนมนั้นพระองค์ได้แบบอย่างมาจากชวา หรือเป็นพระราชพิธีเชื่อมโยงพระองค์กับวิญญาณบรรพบุรุษแห่งฟูนัน พระราชพิธีนี้สำคัญถึงขั้นที่สองศตวรรษต่อมาก็ยังมีการอ้างถึง และจารึกรวมไว้กับเรื่องอื่น ๆ คำอธิบายแนวที่สองน่าสนใจ ในแง่ที่ว่าบาพนมมีความสำคัญในฐานะเป็นศูนย์กลางลัทธินี้สืบเนื่องมาจนถึงทศวรรษ 1940 แต่นี่ก็ขาดหลักฐานสนับสนุนอย่างเพียงพอ

ส่วนพระราชกรณียกิจอื่น ๆ ของพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 นั้น ชาคส์ กับ โอลิเวอร์ วอลเตอร์ส[8] ได้ศึกษาค้นคว้าไว้ ซึ่งพอสรุปได้ว่า พระเจ้าชัยวรมันที่ 2 ทรงขยายอำนาจด้วยการทำศึกหลายครั้ง หาพันธมิตรโดยการพระราชทานที่ดินและเสกสมรสกับธิดาผู้มีอิทธิพลในท้องถิ่น ซึ่งพร้อมจะหันมาสวามิภักดิ์ต่อพระองค์

ผู้ซึ่งประกาศตนว่าเป็นสกลกษัตริย์ จารึกไม่ระบุศักราชหลักหนึ่ง เอ่ยถึงพระราชอาณาเขตของพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 ว่า "จดจีน จามปา และแผ่นดินที่อุดมด้วยมะม่วงและอบเชย" ซึ่งน่าจะหมายถึงแผ่นดินทางตะวันตก[9]

การขยายพระราชอาณาเขตเมืองพระนครจนกลายเป็น "กัมพูชาเทศ" ใช้เวลานานกว่ายี่สิบปี จารึกยุคนี้ไม่หลงเหลืออยู่ เทวาลัยและวิหารก็คงจะเล็ก และสร้างด้วยวัสดุไม่ถาวร แต่ยุคที่ขาดหลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษรนี้ก็ยังมีความสำคัญอยู่ดี ในฐานะเป็นช่วงสำคัญหล่อหลอมระบบกษัตริย์และความเป็นชาติที่เหมาะกับความเป็นกัมพูชา แต่คำ "ระบบกษัตริย์" และ "ความเป็นชาติ" นี้ก็ต้องใช้อย่างระมัดระวัง "ความเป็นชาติ" อาจมีความหมายแค่มีชื่อดินแดน (กัมพูชาเทศ) เป็นเครื่องชี้ว่าประชาชนในดินแดนนี้แตกต่างจากคนนอกอื่น ๆ ชาวกัมพูชาเป็นประชาชนในประเทศ พวกเขาจงรักภักดีต่อ "สกลกษัตริย์" ซึ่งมีความสัมพันธ์ต่อพวกเขา เช่นเดียวกับที่ศิวเทพมีความสัมพันธ์กับเทพอื่น ๆ ความเชื่อทั้งสองนี้อาจได้มาจากชวา หรืออาจได้จากคัมภีร์ธรรมศาสตร์ของอินเดีย ซึ่งพราหมณ์ที่เข้ามาอยู่ในกัมพูชารู้จักกันเป็นอย่างดี

หลักฐานที่พอจะนำมาสนับสนุนข้อเสนอนี้ ได้จากจารึกหลังรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันอีกนาน แต่ทั้ง วอลเตอร์ส และ ชาคส์ได้เสนอไว้อย่างน่าเชื่อถือว่าระหว่างที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 2 เสด็จไปทั่วกัมพูชานั้น พระองค์ได้รวบรวมแว่นแคว้นที่แตกต่างกัน เข้ามาเป็นชุมชนที่มีจุดร่วมเดียวกัน แต่เนื่องจากขาดหลักฐานในยุคสมัยของพระองค์ จึงเกิดคำถามว่าพระองค์ประกอบกรณียกิจ (ซึ่งอาจเป็นแค่ความตั้งพระทัย) นี้ได้สำเร็จหรือไม่ แต่ก็ปรากฏชัดว่ากษัตริย์พระองค์ต่อ ๆ มาล้วนยกย่องพระองค์ว่าเป็นปฐมกษัตริย์พระองค์แรกที่เริ่มมองกัมพูชาต่างจากที่บรรพบุรุษรุ่นก่อน ๆ ในท้องถิ่นเคยมอง สิ่งที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 2 ทรงทำสำเร็จอย่างยิ่งก็คือ การเปลี่ยนความเชื่อของชาวกัมพูชา ที่ก่อน ๆ นี้เน้นการบูชา*อุนกตา* หรือผีบรรพบุรุษ แต่พอพระองค์ทรงสร้างนครหลวงที่หริหราลัย (ปัจจุบันคือเมือง

โรลูซ) กษัตริย์พระองค์ต่อ ๆ มากลับยกย่องพระองค์เป็นปฐมวิญญาณแห่งบรรพบุรุษ เช่นเดียวกับที่ชาวกัมพูชาตามหมู่บ้านนับถือผีบรรพบุรุษของตนมาจนปัจจุบัน

แม้เราไม่อาจพูดแน่ชัดลงไป ว่าลัทธิเทวราชาเป็นกระบวนพิธีกรรมในการสถาปนากษัตริย์ให้เป็นเทพ หรือเทวราชา แต่หลักฐานเกี่ยวกับพิธีกรรมและความเชื่อเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์กัมพูชากับศิวเทพนั้นมีอยู่อย่างมากมาย (อย่างน้อยก็ถึงคริสต์ศตวรรษที่ 12) ถึงหากว่าลัทธิเทวราชานี้ อาจไม่ได้มีบทบาทมากมายในการสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้แก่กษัตริย์กัมพูชาอย่างที่ผู้จารึกศิลาจารึกสด๊อก ก๊อก ธม ต้องการให้เราเชื่อ แต่ก็พูดง่าย ๆ ว่าลัทธินี้เป็นราชลัทธิ เฮอร์มานน์ คุลเก้ เสนอว่า การแห่แหนรูปสลักพระศิวะซึ่งเป็นเทวราชา หรือราชาแห่งทวยเทพไปตามท้องถนนในเมืองพระนคร หรือนครหลวงแห่งอื่น ๆ เวลามีงานเทศกาลต่าง ๆ นั้น อาจเป็นการรำลึกถึงบทบาทของลัทธินี้ตอนต้นยุคเมืองพระนคร เมื่อพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 ทรงปลดปล่อยกัมพูชาจากอำนาจของชวา[10]

ยโศวรมันและผู้ครองราชย์ต่อจากพระองค์

โอรสของพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 คือพระเจ้าชัยวรมันที่ 3 ทรงเป็นนักล่าช้าง ขึ้นครองราชย์ตั้งแต่วัยหนุ่ม "ทรงพระปรีชาสามารถในการปกครอง" และสิ้นพระชนม์เมื่อ ค.ศ.877[11] คำ "ล่าช้าง" อาจเป็นความเปรียบที่เราไม่อาจเข้าใจได้ และ "ทรงพระปรีชาสามารถ" ก็อาจกลบเกลื่อนความเฉื่อยเนือย ผู้จารึกข้อความนี้อาจสนใจความต่อเนื่องของลัทธิ*เทวราชา* เป็นพิเศษ เพราะจารึกสรุป —ซึ่งอาจสรุปอย่างผิด ๆ— ว่าราชาผู้อุปถัมภ์ลัทธิเทวราชาเป็นผู้ปกครองที่ชอบธรรมแท้จริงของกัมพูชา ข้อเท็จจริงนี้อาจเป็นไปได้ โดยเฉพาะในช่วงหลังของคริสต์ศตวรรษที่ 10 แต่ที่น่าสนใจคือ กษัตริย์ถัดจากพระเจ้าชัยวรมันที่ 3 —ซึ่งเป็นกษัตริย์พระองค์แรกที่ทรงจัดการเกี่ยวกับเทวาลัยและจารึก ณ หริหราลัย— แทบไม่เอ่ย

ถึงบูรพกษัตริย์องค์ก่อน ๆ กลับสืบสาวความชอบธรรมไปที่ฐานะความเป็นพระญาติกับพระชายาของพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 (ไม่ใช่พระมารดาของพระเจ้าชัยวรมันที่ 3) และเป็นญาติกับพระราชาที่เราไม่มีข้อมูลใด ๆ อีกสองพระองค์ ซึ่งก็พอสรุปได้ว่านี่เป็นวิธีการสืบสาวต้นวงศ์ไปจนถึงยุคก่อนพระเจ้าชัยวรมันขึ้นมามีอำนาจ การอ้างสายสัมพันธ์ของตนกับผู้ปกครองก่อนยุคเมืองพระนครก็เพื่อย้ำความชอบธรรมในการเถลิงอำนาจของตน

แท้จริงแล้ว อินทรวรมัน (ครองราชย์ระหว่าง ค.ศ.877-889) ขึ้นเป็นกษัตริย์โดยการยึดอำนาจ การอ้างสายตระกูลของพระองค์จึงออกจะยุ่งเหยิง กระนั้น รัชสมัยของพระองค์ก็มีความสำคัญ เพราะเป็นครั้งแรกที่มีการวางรูปแบบตรีกรณียกิจ ของกษัตริย์ ตามที่ ฟิลิปป์ สเติร์น นักประวัติศาสตร์ศิลป์ได้พรรณนาไว้ในทศวรรษที่ 1930 ซึ่งสรุปได้ดังนี้[12]

พระราชกรณียกิจประการแรก คือสนับสนุนการชลประทานเพื่อบูชาทวยเทพแห่งลำน้ำในนามของข้าแผ่นดิน ทรงโปรดให้สร้างสระน้ำขนาดใหญ่ (บาราย) ครอบคลุมเนื้อที่ถึง 650 เอเคอร์ ไว้เก็บน้ำฝน ณ หริหราลัย ซึ่งรู้จักกันในนามอินทรทะทะกะ จารึกบอกเราว่า ทันทีที่อินทรวรมันขึ้นครองราชย์ พระองค์ได้ทรงสัญญาว่า "อีกห้าวันเราจะให้ขุด"[13] จุดมุ่งหมายอีกอย่างหนึ่งในการขุดบารายนี้ก็เพื่อแสดงพระราชอำนาจ และแสดงถึงความเกี่ยวพันระหว่างกษัตริย์กับเทพเจ้า นั่นคือการสร้างสระน้ำตามคติความเชื่อของผู้คน ที่ว่าเขาพระสุเมรุซึ่งเป็นที่สถิตของทวยเทพมีห้วงน้ำล้อมรอบ

พระราชกรณียกิจประการที่สอง คือการยกย่องบิดามารดาและบรรพบุรุษโดยการสร้างเทวรูปประจำตัวคนเหล่านั้น อินทรวรมันโปรดให้สลักเทวรูปเป็นตัวแทนพระบิดาและพระมารดาของพระองค์ (รวมทั้งของคนอื่น ๆ ด้วย เช่น พระอัยกา พระอัยกี พระเจ้าชัยวรมันที่ 2 และพระชายา ซึ่งล้วนสลักเป็นรูปพระศิวะกับชายาของพระองค์) ไว้ในเทวาลัย ซึ่งปัจจุบันรู้จักกันในนามปราสาท

เพรียะโค (พระโค) ทรงประกอบพิธีอุทิศกัลปนาปราสาทงดงามแห่งนี้เมื่อ ค.ศ.879 เป็นการเริ่มต้นสถาปัตยกรรมกัมพูชาที่เราเรียกว่าสถาปัตยกรรมแบบโรลูส[14] ซึ่งลักษณะหลายอย่างกลายเป็นเรื่องสำคัญในเวลาต่อมา —รวมทั้งประเพณีการสร้างปราสาทหลาย ๆ หลังไว้ในกำแพงและคูเมือง— การสลักเสลาลวดลาย โดยเฉพาะลายหลักคือลายเครือเถานั้น บอกได้ว่าทักษะนี้ได้พัฒนามาจากการแกะสลักไม้ แม้ว่าอนุสรณ์สถานของพระเจ้าอินทรวรมันที่ปราสาทพระโค และปราสาทบากอง จะมีขนาดเล็ก เมื่อเทียบกับปราสาทซึ่งสร้างขึ้นในยุคหลัง ๆ แต่รูปลักษณ์และแนวคิดเกี่ยวกับ "เทวาลัยบนภูเขา" ของพระองค์นั้น งดงามยิ่งใหญ่อย่างที่ปราสาทรุ่นก่อน ๆ ไม่อาจเทียบได้ และในเมื่อเราขาดหลักฐานอื่น ๆ อนุสรณ์สถานของอินทรวรมันย่อมบอกนัยถึงพัฒนาการด้านแนวคิดเกี่ยวกับศาสนา และพัฒนาการทางสังคมได้พอสมควร

จารึกพระโค ชี้ให้เห็นว่า ราชากลายมาเป็นสกลกษัตริย์ได้ก็โดยการทำศึกอย่างไม่จำกัด "ในการศึกซึ่งเปรียบประดุจห้วงมหาสมุทรข้ามได้ยาก พระองค์ทรงใช้ศีรษะของข้าศึกผู้เหี้ยมห้าวเป็นสะพานให้กองทัพของพระองค์เดินผ่านไป" จารึกยังบอกเราอีกว่า "ท้าวรังสรรค์ (พระอินทร์) คงเหนื่อยที่จะเสกสรรค์กษัตริย์หลายพระองค์ ท่านจึงเนรมิตกษัตริย์พระองค์นี้ ทรงพระนามอินทรวรมัน (แปลตามตัวว่า ผู้อยู่ในความพิทักษ์ของพระอินทร์) ให้เป็นผู้นำความสุขมาสู่ไตรภพเพียงพระองค์เดียว"[15]

นอกจากจารึกที่โรลูสแล้ว ยังมีจารึกจากที่อื่น ๆ บอกว่า อินทรวรมันทำให้แว่นแคว้นซึ่งอยู่ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย และบริเวณดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำโขงสวามิภักดิ์ต่อพระองค์อย่างน้อยก็ช่วงสั้น ๆ ทั้งหมดนี้ล้วนช่วยย้ำคำเชิดชูที่ดูจะจารึกไว้อย่างวิจิตรตระการนั้น จารึกหลักหนึ่งในบรรดาจารึกเหล่านั้นสร้างขึ้นเพื่อเป็นเกียรติแก่พระอาจารย์ของพระองค์ มีข้อความว่า

ราชาผู้ครองโลกที่ทรงพิชิตได้ และสถาปนาไว้ ณ เขาพระสุเมรุ ทรงมั่นคงยิ่งกว่าสุริยเทพที่บางเวลาอยู่ไกล

กษัตริย์พระองค์นี้เปรียบประดุจมงกุฎดอกมะลิ งามพิสุทธิ์อยู่เหนือเศียรของพระเจ้ากรุงจีน ราชาแห่งจามปา และยะวาทวีป (ชวา?)[16]

ข้อความทำนองนี้เกี่ยวกับพระราชา ซึ่งเราอาจรู้สึกว่าเป็นภาษาที่รจนาอย่างอลังการนี้ มักพรรณนาลักษณะของกษัตริย์โดยเทียบเคียงกับลักษณะของเทพเจ้า การจะรจนาบทกวีอย่างนี้ได้ กวีจะต้องมีทักษะในการเก็บรวมรวมลักษณะเหล่านี้แล้วนำมาพรรณนาเปรียบเทียบโดยใช้โวหารและฉันทลักษณ์ และเช่นกันกับที่กาพย์ฉันท์พรรณนา ทำให้กษัตริย์กลายเป็นเทพ ปราสาทต่าง ๆ ก็คือภาพจำลองที่สถิตของเทพเจ้า ในแง่นี้ ปราสาทก็อาจเปรียบได้กับโวหารพรรณนาภาพจำลองของอีกโลกหนึ่ง

พระราชกรณียกิจสุดท้าย ของอินทรวรมันตามที่ ฟิลิปป์ สเติร์น สืบค้นมาได้ คือการก่อสร้างเทวาลัยบนภูเขา ซึ่งมีรูปทรงเหมือนปิรามิดขั้นบันได และเดี๋ยวนี้รู้จักกันในนามปราสาทบากอง ปราสาทบากองนี้สร้างเพื่อพระองค์เองโดยเฉพาะ (ต่างจากสระน้ำและปราสาทพระโค) ทรงตั้งพระทัยจะให้เป็นที่เก็บพระศพเมื่อพระองค์สิ้นพระชนม์ เซเดส์ประมาณว่า กษัตริย์ยุคเมืองพระนคร 13 พระองค์ —เริ่มจากชัยวรมันที่ 2— ทรงสร้างเทวาลัยบนภูเขาทำนองนี้[17] แต่ที่เหลือซากมาจนถึงปัจจุบันนั้นมีไม่ครบ เฉพาะปราสาทที่ยังมีซากปรักหักพังอยู่นั้น พอจะดีความต่าง ๆ กันได้ดังนี้ แนวทางที่หนึ่ง เป็นการจำลองเขาพระสุเมรุ ซึ่งตามคัมภีร์โบราณเชื่อว่าเป็นศูนย์กลางของจักรวาล อยู่ที่ยอดเขาหิมาลัย ทำนองเดียวกับเขาพระสุเมรุ เทวาลัยเหล่านี้เป็นที่สถิตของเทพเจ้า และผู้วายชนม์ —ไม่เฉพาะแต่กษัตริย์— ที่จะไปจุติบนสวรรค์ นอกจากนี้เทวาลัยยังเป็นที่เก็บพระศพและ

พระอังคารของกษัตริย์ แต่บางกรณีก็ใช้เป็นหอดูดาวด้วย[18] เช่น ปราสาทนครวัด โดยสรุป เทวาลัยก็คือนครของผู้วายชนม์

บากอง เป็นปราสาทเขมรหลังแรกที่ใช้หินก่อสร้างมากกว่าอิฐ และเป็นปราสาทหลังแรกที่สร้างเป็นรูปทรงปิรามิด นักโบราณคดีฝรั่งเศสได้บูรณะปราสาทหลังนี้ในทศวรรษที่ 1930 ซึ่งตอนนั้นภาพจำหลักสูญหายเกือบหมดแล้ว

โอรสของอินทรวรมันคือ ยโศวรมัน ซึ่งครองราชย์ระหว่าง ค.ศ.889-910 เป็นกษัตริย์สำคัญอีกพระองค์หนึ่ง สิ่งก่อสร้างและจารึกในรัชสมัยของพระองค์ชี้ให้เห็นว่า พระองค์มีพระประสงค์จะบำเพ็ญพระราชกรณียกิจให้ยิ่งกว่าพระบิดา ทรงประกาศให้ ยโศธรปุระ —นครหลวงที่เมืองพระนคร ซึ่งตั้งชื่อตามพระนามของพระองค์มาจนถึงคริสต์ศตวรรษที่ 14— เป็นศูนย์กลางของราชอาณาจักรกัมพูชา

พระราชกรณียกิจแรกของพระองค์ คือโปรดให้สร้างศาสนสถานถึง "ร้อยแห่ง" ทุกแห่งมีอาคารที่ประทับของพระราชา และให้ตราระเบียบของศาสนสถานแต่ละแห่งไว้ด้วย[19] มีผู้พบจารึกซึ่งมีข้อความคล้าย ๆ กันเกี่ยวกับการสร้างศาสนสถานเหล่านี้ถึง 12 หลัก สองหลักพบที่ใกล้ ๆ เมืองโรลูส อีกหกหลักได้มาจากกัมพูชาภาคตะวันออกเฉียงใต้ ถิ่นฐานของต้นตระกูลฝ่ายมารดาของยโศวรมัน ซึ่งพระองค์อ้างว่ามีเชื้อสายสืบมาตั้งแต่ก่อนยุคเมืองพระนคร การพบจารึกกระจายอยู่ตามที่ต่าง ๆ อย่างนี้ แสดงว่าแนวคิดและอุดมคติเกี่ยวกับ "กัมพูชาเทศ" เริ่มเป็นระบบที่ยอมรับกันแล้ว

หลังจากนั้นไม่นาน ยโศวรมันให้สร้างปราสาทอิฐสี่หลัง —เพื่อระลึกถึงพระบิดา พระมารดา— บนเกาะกลางสระน้ำที่พระบิดาโปรดให้ขุดไว้ ปราสาทนี้ต่อมารู้จักกันในนามปราสาทโลเลย นอกจากนี้ยังโปรดให้สร้างทางหลวงจากมุมสระทิศอิสาน —ทิศซึ่งถือว่าเป็นมงคลตามคติทางศาสนาของกัมพูชา—[20] ยาว 16 กิโลเมตร ไปตามแนวตะวันตกเฉียงเหนือสู่บริเวณที่พระองค์ตั้งพระทัยจะสร้างนครหลวง บริเวณนี้ปัจจุบันเป็นที่ตั้งของเมืองพระนคร

การที่ยโศวรมันทรงเลือกเมืองพระนครนี้ อาจเป็นเพราะทรงมีพระประสงค์จะสร้างเทวาลัยบนยอดเนินที่มีอยู่แล้วตามธรรมชาติ สถานที่ทรงเลือกรวมเอายอดเขา (พนมกรม) ใกล้ ๆ ทะเลสาบหลวง และภูเขาอีกลูกหนึ่ง (พนมบก) ซึ่งอยู่ไกลออกไป[21] โปรดให้สร้างเทวาลัยสององค์บนยอดเนินทั้งสองนี้ และให้สร้างเทวาลัยองค์ใหญ่บนภูเขาพนมกันดาล (ภูกลาง) ซึ่งทอดยาวอยู่ใกล้ศูนย์กลางของเมืองพระนคร และปัจจุบันรู้จักกันในนามพนมบาเก็ง (แปลตามตัวว่าภูเขาแห่งบรรพบุรุษผู้มีอำนาจ)

จารึกสต๊อก ก๊อก ธม บอกเราว่า ยโศวรมัน "โปรดให้สร้างพระนครศรียโศธรปุระเป็นนครหลวง และให้อัญเชิญเทวราชาจากหริหราลัยมายังนครใหม่นี้ โปรดให้สร้างเทวาลัยที่พนมกันดาล"[22] เทวาลัยพระเจ้ายโศวรมันนี้เพิ่งมาเรียกปราสาทพนมบาเก็งเมื่อทศวรรษที่ 1930 นี่เอง ในแง่แนวคิดและการก่อสร้างแล้วเทวาลัยนี้ยิ่งใหญ่อลังการกว่าอนุสรณ์สถานของพระบิดาของพระองค์ ชอง ฟิลิโอ-ซาต์ ได้ศึกษาสัญลักษณ์ต่าง ๆ อย่างละเอียด เขาชี้ให้เห็นว่า จำนวนชั้นของฐานปราสาท ขั้นบันได ปรางค์และรูปสลัก เมื่อ "อ่านแยก" และ "อ่านรวม" จะมีจำนวนที่สัมพันธ์กัน —โดยเฉพาะ 33 กับ 108— ซึ่งมีความสำคัญทางด้านจักรวาลวิทยาตามคติทางศาสนาของอินเดีย ในหลาย ๆ กรณี นักจาริกผู้มาเยือนอาจจับเงื่อนความหมายได้จากการนับจำนวนองค์ปรางค์ที่เห็น[23]

ทางตะวันออกของพนมบาเก็ง ยโศวรมัน โปรดให้สร้างสระน้ำ กว้าง 3 กิโลเมตร ยาวราว ๆ 6.5 กิโลเมตร ชื่อยโศธรทะทะกะ โปรดให้สร้างเทวาลัยและอาราม บนฝั่งสระน้ำด้านทิศใต้สำหรับนิกายที่นับถือพระศิวะ พระวิษณุ และพุทธศาสนา นอกจากนี้ยังโปรดให้สร้างปราสาทบนเนินเขาไปทั่วราชอาณาจักร ที่น่าสนใจมากที่สุดแห่งหนึ่งคือ พระวิหาร ซึ่งสร้างบนเงื้อมผาซึ่งปัจจุบันเป็นพรมแดนระหว่างกัมพูชากับประเทศไทย[24]

กิจกรรมทั้งหมดนี้แสดงว่ายโศวรมันสามารถเกณฑ์กำลังคนได้มากกว่าที่

กษัตริย์พระองค์ก่อน ๆ เคยทำ เป็นไปได้ว่าแรงงานเหล่านี้ถูกเกณฑ์มาโดยเจ้าตัวไม่เต็มใจ บ้างก็เป็นเชลยสงคราม บ้างก็ถูกเทครัวมาจากเขตอื่น ๆ ในราชอาณาจักร จารึกพระเจ้ายโศวรมันแสดงให้เห็นว่า พระองค์ทรงเป็นกษัตริย์ผู้กว้างขวาง ทรงเห็นค่าอันเลิศล้ำของวัฒนธรรมอินเดีย และทรงมีขันติธรรมต่อศาสนาอื่น ๆ ด้วย แต่ก็เช่นเคย หลักฐานเหล่านี้เอ่ยถึงพระราชกรณียกิจทางการเมืองน้อยมาก แทบจะไม่พูดถึงพันธมิตรหรืออุดมการณ์อันแปลกพิเศษของพระองค์ เราพอจะได้ภาพการปฏิรูปการบริหารแผ่นดิน รวมทั้งการใช้ประมวลกฎหมายที่กำหนดการปรับไหมตามกำลังที่ผู้ต้องโทษพอจะจ่ายได้ หลักฐานระบุว่าการเก็บภาษีจังกอบซึ่งเก็บเป็นสิ่งของ ทำได้อย่างมีประสิทธิภาพทั่วราชอาณาจักร ส่วนใหญ่จารึกเหล่านี้มักประกาศความยิ่งใหญ่ของพระองค์ทำนองว่า "พระองค์ทรงพลังดุจสีหราช กวาดล้างศัตรูด้วยกรงเล็บอันเกรียงไกร พระเนตรคือพระเวท พระทนต์นโยบาย ทรงธรรมลือชาปรากฏ พระเกียรติยศกัมปนาททั่วทิศ"[25] เช่นเดียวกับโศลกภาษาสันสกฤตทั้งหลาย ภาษาที่ใช้หลายคำตั้งใจให้มีสองความหมาย เช่น วลีที่ว่า "พระเนตรคือพระเวท" ตั้งใจเล่นคำที่มีความหมายใกล้เคียงกันระหว่าง กริยา "เห็น" กับนาม "คำสอนศักดิ์สิทธิ์" ซึ่งเราจะเห็นว่าถ้อยคำสองความหมายเหล่านี้ปรากฏอยู่ทั่วไปในกาพย์ฉันท์แห่งเมืองพระนคร และตามสถาปัตยกรรมจำพวกเทวาลัยปราสาท

ยโศวรมันสิ้นพระชนม์ราว ๆ ค.ศ.910 พระโอรสสองพระองค์ปกครองสืบต่อมา เรารู้เรื่องราวของกษัตริย์สองพระองค์นี้น้อยมาก และราว ๆ ค.ศ.921 โอรสจากสนมพระองค์หนึ่งของยโศวรมันได้สร้างนครขึ้นมาแข่งขันอีกแห่งหนึ่งที่เกาะแกร์ ดินแดนซึ่งเดี๋ยวนี้เป็นเขตอันตราย ห่างจากเมืองพระนครขึ้นไปทางเหนือราว ๆ 85 กิโลเมตร (60 ไมล์) ผู้สถาปนานครใหม่นี้ทรงกระทำการต่าง ๆ เยี่ยงกษัตริย์ทันที เช่น สร้างสระน้ำขนาดใหญ่ เริ่มสร้างเทวาลัยบนภูเขา พอถึง ค.ศ. 928 เมื่อกษัตริย์ที่ยโศธรปุระสิ้นพระชนม์ เจ้านครแห่งใหม่ประกาศพระองค์เป็นกษัตริย์ทรงพระนาม ชัยวรมันที่ 4 โปรดให้สร้างเทวาลัยต่อจนเสร็จเมื่อ ค.ศ.930 เทวาลัย

ซึ่งเดี๋ยวนี้เรียกว่า ปราสาทธม ประดิษฐานลึงค์สูงถึง 18 เมตร (59 ฟุต) เส้นผ่าศูนย์กลางราว ๆ ห้าเมตร (16 ฟุต) ลึงค์นี้อาจทำจากโลหะหรือไม่ก็หุ้มโลหะ แต่เดี๋ยวนี้หายสาบสูญไป[26] ถ้าไม่นับปราสาทนครวัดแล้ว ปราสาทธมเป็นปราสาทสูงสุดในกัมพูชา จารึกพระเจ้าชัยวรมันที่ 4 อวดอ้างอย่างภาคภูมิว่าการก่อสร้างปราสาทนี้เหนือชั้นกว่าที่กษัตริย์พระองค์ก่อน ๆ ทรงเคยกระทำมา

เราไม่รู้รากเหง้าเค้าเงื่อนว่าอะไรทำให้ชัยวรมันที่ 4 ทรงภาคภูมิใจในพระองค์นัก ไม่รู้ว่าอะไรคือสิ่งที่พระองค์ศรัทธาเชื่อถือ หรืออะไรทำให้ทรงย้ายเมืองหลวงไปอยู่ไกลจากยโศธรปุระ คุลเก้ เสนอว่า ชัยวรมันประกาศพระองค์เป็นกษัตริย์ตอนที่ภาพลักษณ์เทวราชาที่ยโศธรปุระกำลังเสื่อม[27] ชัยวรมันจึงทรงฟื้นฟูลัทธินี้ด้วยการประกาศพระองค์เป็นกษัตริย์ผู้ทรงเป็นภาคหนึ่งของเทพเจ้าซึ่งประดิษฐานอยู่ในเทวาลัยบนภูเขาที่พระองค์ทรงสร้าง ในการนี้เท่ากับพระองค์อ้างความชอบธรรมจากพระศิวะโดยตรง นี่เป็นคติที่กษัตริย์พระองค์ต่อ ๆ มาหลายพระองค์รับมาใช้หลังจากย้ายเมืองหลวงกลับไปที่ยโศธรปุระอีกครั้ง

แม้เราจะรู้สึกว่าการกล่าวอ้างของชัยวรมันที่ 4 เป็นการอวดเบื่อง แต่ก็ปรากฏชัดว่าไม่ว่าจะโดยการใช้กำลังบังคับหรือโดยการเกลี้ยกล่อมชักชวน พระองค์สามารถปกครองผู้คนจำนวนมากที่เกาะแกร่ด้วยพระปรีชาสามารถมาตลอดยี่สิบปีหลังจากพระองค์สิ้นพระชนม์เมื่อ ค.ศ.942 พระโอรสองค์หนึ่งครองราชย์ต่อมาช่วงสั้น ๆ พอถึง ค.ศ.944 พระนัดดาของพระองค์ (เชื้อสายทางพระมารดา และเป็นพระนัดดาของยโศวรมันด้วย) ทรงพระนาม ราเชนทรวรมันที่ 2 เสด็จกลับมาครองยโศธรปุระ จารึกยุคหลัง ๆ กล่าวว่า กษัตริย์พระองค์นี้ "ทรงปฏิสังขรณ์นครยโศธรปุระอันศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งถูกทิ้งร้างไปนาน ทำให้พระนครกลับสง่างดงามด้วยการสร้างบ้านเรือน ประดับประดาทองคำอร่ามเรือง ปราสาทราชมนเทียรมลังเมลืองด้วยแก้วมณี งามดังวิมานบนพื้นพิภพ (ขององค์อินทร์)"[28]

แม้เรื่องราวเกี่ยวกับรัชสมัยของพระเจ้าราเชนทรวรมันจะรู้กันน้อย แต่การ

ที่พระองค์ทรงดำเนินตามรอยบาทพระเจ้ายโศวรมัน เช่น การสร้างเทวาลัยกลางสระน้ำเพื่อเชิดชูเกียรติบรรพบุรุษ แสดงว่าพระองค์มีพระราชประสงค์จะฟื้นฟูระบบกษัตริย์ยุคเมืองพระนครยิ่งกว่าจะสถาปนาราชวงศ์ใหม่ หรือนำพระองค์ไปสัมพันธ์กับราชวงศ์ของพระเจ้าชัยวรมันที่เกาะแกร์ ในรัชสมัยของพระเจ้าราเชนทรวรมัน โปรดให้สร้างเทวาลัยบนภูเขาสองแห่ง คือ ปราสาทแม่บุญ กับ ปราสาทแปรรูป (Mebon และ Pre Rup) นอกจากนี้ยังมีการสร้างปราสาทในที่อื่น ๆ อีกหลายแห่ง โดยเฉพาะในเขตภาคเหนือ รัชสมัยของพระองค์เสมือนจะเป็นยุคแห่งสันติสุข เว้นแต่ช่วงที่ต้องทำสงครามกับจามปา แต่กัมพูชาก็เป็นฝ่ายชนะ ยึดจามปาได้ นำไปสู่ยุครุ่งเรืองแห่งพระนครซึ่งยาวนานมาเกือบร้อยปี ด้านหนึ่งของความรุ่งเรืองนี้คือจารึกภาษาสันสกฤตอันวิจิตรอลังการของพระเจ้าราเชนทรวรมัน จารึกหลักหนึ่งจากปราสาทแปรรูปรจนาเป็นคำฉันท์เกือบสามร้อยบท สรรเสริญวงศ์วานของพระเจ้าราเชนทรวรมัน พรรณนาการศึกษาและพระราชกรณียกิจของพระองค์ในฐานะกษัตริย์[29] ความเจริญอีกประการหนึ่งในสมัยนี้ก็คือ การขยายตัวด้านการค้าทางตะวันตก ไปสู่ดินแดนที่ปัจจุบันคือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ประการที่สามคือการที่พระองค์ทรงมีขันติธรรมต่อศาสนาพุทธ ดูเหมือนพระเจ้าราเชนทรวรมันทรงศึกษาพระพุทธศาสนาด้วย และเสนาบดีผู้รับผิดชอบงานสาธารณูปโภคในรัชสมัยของพระองค์ก็เป็นพุทธศาสนิกที่โดดเด่นมาก

ราเชนทรวรมันเสด็จสวรรคตเมื่อ ค.ศ. 968 ชัยวรมันที่ 5 พระราชโอรสขึ้นสืบราชบัลลังก์ขณะพระชนมายุยังน้อย จึงต้องมีคณะที่ปรึกษาซึ่งประกอบด้วยพระญาติ และข้าราชการชั้นผู้ใหญ่คอยดูแลให้คำปรึกษาอยู่หลายปี เรื่องราวเกี่ยวกับบุคคลเหล่านี้รวมทั้งผู้คนในครอบครัวปรากฏอยู่ในจารึกอันอลังการแห่งรัชสมัยนี้ด้วย บางทีเทวาลัยงดงามน่ารักที่สุดในอาณาจักรพระนคร ซึ่งเดี๋ยวนี้รู้จักกันในนามปราสาทบันทายศรี (ป้อมสตรี) อาจสร้างถวายพระเจ้าชัยวรมันที่ 5 เมื่อตอนต้นรัชกาล โดยข้าราชการท่านหนึ่งซึ่งภายหลังได้กลายมาเป็นพระอาจารย์ของ

พระองค์[30] มีหลักฐานปรากฏว่าปราสาทหลังน้อย สลักเสลาอย่างงดงามประณีต จากหินทรายสีชมพูแห่งนี้ครั้งหนึ่งเคยเป็นเขตสำคัญของเมือง แต่ปัจจุบันปกคลุมไปด้วยป่าโปร่ง ห่างจากศูนย์กลางเมืองพระนครไปทางเหนือราว ๆ 16 กิโลเมตร (10 ไมล์) คณะนักสำรวจชาวฝรั่งเศสเพิ่งค้นพบ เมื่อ ค.ศ. 1916 นี้เอง

แม้ว่าชัยวรมันที่ 5 ทรงนับถือลัทธิไศวนิกายเช่นเดียวกับพระราชบิดา และบรรดาพราหมณ์ในราชสำนัก แต่พระองค์ก็ทรงมีขันติธรรมต่อศาสนาพุทธ ในรัช-สมัยของพระองค์ การศึกษาพระพุทธศาสนาก้าวหน้าไพบูลย์ จารึกอันไพเราะงดงามจากวัดสีทอร์ (Sithor) ที่กำปงจาม ซึ่งจารึกขึ้นในยุคนี้ แสดงถึงการประนีประนอมรับความคิดแบบพุทธศาสนา มีการประสมประสานพุทธปรัชญากับปรัชญาไศวนิกาย ถึงขั้นที่ เอมิล เซอนารต์ ปราชญ์แห่งคริสต์ศตวรรษที่ 19 ผู้เชี่ยวชาญภาษาสันสกฤต ตั้งข้อสังเกตว่า "ที่ไหน ๆ ก็ไม่เห็นใครคิดจะก้าวก่ายความเป็นอยู่ของประชาชน ดูผิวเผิน (ชาวกัมพูชา) มีอะไรเหมือน ๆ กัน ทั้ง ๆ ที่ลึกลงไปจริง ๆ แล้วมีความแตกต่างกันอยู่มาก"[31] จารึกไม่ได้ชี้ให้เห็นบทบาทของชัยวรมันที่ 5 ในฐานะผู้สร้างเทวาลัย แม้แต่เทวาลัยของพระองค์เองคือ ปราสาทตาแก้ว ก็ดูเหมือนจะสร้างไม่เสร็จ

เมื่อชัยวรมันที่ 5 สวรรคต ใน ค.ศ.1001 กัมพูชาก็เข้าสู่ยุคแห่งความยุ่งยากเสื่อมทรุด แต่พอถึง ค.ศ.1003 กษัตริย์พระองค์หนึ่งเป็นใครมาจากไหนไม่มีใครรู้ได้ปกครองพระนคร แต่พระองค์ก็ไม่อาจควบคุมส่วนอื่น ๆ ในราชอาณาจักร จารึกหลายหลักเอ่ยถึงเจ้าชายทางภาคเหนือพระองค์หนึ่ง ซึ่งเรียกพระองค์เองว่า สุริยวรมัน —ต่อมาได้เป็นพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1—[32]

ปราชญ์หลายท่านแย้งว่าในบรรดากษัตริย์เหล่านี้ไม่มีพระองค์ใดมีสายเลือดกัมพูชา แต่ ไมเคิล วิคเคอรี เพิ่งเสนอเมื่อเร็ว ๆ นี้ว่า เกือบจะเชื่อแน่ได้ว่าสุริยวรมันเป็นสมาชิกในครอบครัวชนชั้นนำกัมพูชา ซึ่งมีสายสัมพันธ์กับดินแดนภาคตะวันออกเฉียงเหนือของอาณาจักรกัมพูชา[33] ที่น่าสนใจก็คือ สุริยวรมันขึ้นมา

มีอำนาจในช่วงทศวรรษแรกของคริสต์ศตวรรษที่ 11 โดยวิธีใกล้เคียงกับชัยวรมันที่ 2 เมื่อสองศตวรรษก่อน กล่าวคือ ทรงทำศึกสงครามอย่างกว้างขวาง พร้อม ๆ กับหาพันธมิตร ทั้งโดยการใช้กำลังบังคับ การเสกสมรส หรือเกลี้ยกล่อมหว่านล้อม ซึ่งทำให้พระองค์สามารถลดอำนาจผู้นำท้องถิ่นลงได้ วิคเคอรีชี้ว่า สุริยวรมันมีพันธมิตร ซึ่งมีอำนาจอิทธิพลอยู่ในตระกูลพราหมณ์ปุโรหิต ซึ่งครอบงำรัฐบาลที่เมืองพระนคร จารึกยุคนั้นกล่าวว่าพระองค์ใช้เวลาหลายปีเสด็จไปทางตะวันตกอย่างช้า ๆ ไปยังนครที่ประชากรน้อย —นี่เป็นตัวชี้บอกโดยตัวมันเองถึงวิธีการรวบรวมพันธมิตรของพระองค์—

ในที่สุดสุริยวรมันก็พิชิตศึกครั้งสุดท้าย จารึกบอกเราว่า "ทรงแวดล้อมด้วยกษัตริย์พระองค์อื่น ๆ" เมื่อขึ้นมามีอำนาจ พระองค์ได้ทรงกระทำสิ่งใหม่อย่างหนึ่งคือทรงอุปถัมภ์พุทธศาสนา หลักฐานจากจารึกฝ่ายปรปักษ์กล่าวว่า พระองค์เสวยอำนาจโดยการทำลาย*พระ* หรือรูปเคารพในศาสนา[34] ข้อกล่าวหานี้ไม่ได้บอกอะไรที่ชัดเจน ถ้าพระเจ้าสุริยวรมันเป็นพุทธศาสนิก บางทีสิ่งที่ทรงทำลายก็คือลัทธิบูชารูปเคารพ ซึ่งดูจะเป็นไปได้ว่าเกี่ยวพันกับการลดความชอบธรรมในหลักการของบางศาสนาที่ผู้นำชักช้า หรือไม่เต็มใจร่วมมือกับพระองค์ ส่วนจารึกอีกหลักหนึ่งกล่าวว่า ในรัชสมัยของพระองค์ กษัตริย์ตั้งพระทัยลดความมั่งคั่งของตระกูลชนชั้นนำที่สะสมทรัพย์สมบัติไว้อย่างมากมาย ซึ่งอาจเป็นภัยทางการเมืองแก่พระองค์

พระราชกรณียกิจแรกที่สุริยวรมันทรงกระทำเมื่อเสด็จไปถึงยโสธรปุระก็คือให้ข้าราชการจำนวนมากถึงสี่พันคน ที่รู้จักกันในนาม "*ตฺมรวต*" ถวายสัตย์ปฏิญาณต่อหน้าสาธารณชน ณ พระบรมมหาราชวังที่โปรดให้สร้างใหม่ คำปฏิญาณที่ยังตกทอดมาในศิลาจารึกมักมีลักษณะทำนองนี้ กล่าวคือ ปฏิญาณว่าข้าราชการจะจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ พร้อมบทเพิ่มเติมว่า

ถ้าเหล่าข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายที่มาประชุมกัน ณ ที่นี้ ไม่รักษาคำสัตย์สาบานที่ให้ไว้แก่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว —ขอให้พระองค์ทรงพระชนม์ยิ่งยืนนาน— พระองค์ย่อมทรงลงทัณฑ์เหล่าข้าพระพุทธเจ้าได้ทุกประการ ถ้าเหล่าข้าพระพุทธเจ้าหลีกลี้ ไม่รักษาคำสัตย์ ...ขอชาติหน้าต้องไปเสวยทุกข์ในนรกขุมที่สามสิบสองนานตราบเท่าที่สุริยันจันทรายังสาดแสง[35]

คำปฏิญาณจบลงด้วยการขอให้ผู้รักษาคำสัตย์สาบานได้รับราชานุมัติตามหลักการศาสนาให้เป็นผู้รับผิดชอบด้านการบริหาร ได้อาหารเพื่อเลี้ยงครอบครัว "เป็นการตอบแทนผู้ที่อุทิศตนภักดีเจ้านาย" พูดง่าย ๆ ก็คือ สมนาคุณความจงรักภักดีด้วยการให้สิทธิเก็บเกี่ยวผลผลิตส่วนเกินในดินแดนภายใต้ความดูแลของ*ตฺมรวต* ซึ่งมีความสัมพันธ์กับกษัตริย์ก็โดยคำสัตย์สาบานนี้ คำปฏิญาณแสดงถึงอำนาจอันล้นเหลือของพระราชา และการกำหนดอำนาจให้แก่ชนชั้นผู้นำที่ได้รับพระบรมราชานุมัติให้ปกครองดินแดน

อันที่จริง ก็อย่างที่วิคเคอรีได้เสนอไว้ว่า รัชสมัยของสุริยวรมันมีลักษณะหลายอย่างที่แสดงถึงการเพิ่มความเข้มแข็งให้กับสถาบันกษัตริย์ พร้อมกันนั้นระบบข้าราชการก็แข่งอำนาจ หรือบางครั้งมีอำนาจเหนือกษัตริย์ พระองค์ทรงขยายพระราชอาณาเขตครอบครองไปถึงดินแดนตะวันตกของทะเลสาบหลวง พร้อมกับนำหลักการศาสนาใหม่เข้าไปด้วย จากนั้นยังแผ่แสนยานุภาพทางตะวันตกต่อไปเรื่อย ๆ สามารถผนวกอาณาจักรละโว้ —มีศูนย์กลางอยู่ที่จังหวัดลพบุรีประเทศไทยในปัจจุบัน— ซึ่งนับถือพุทธศาสนาลัทธิเถรวาท เข้าอยู่ในพระราชอาณาเขตด้วย นอกจากนี้พระองค์ยังโปรดให้ขยายระบบชลประทานในเมืองพระนครให้กว้างขวางออกไป พระราชกรณียกิจนี้ที่ชี้ให้เห็นว่า นโยบายด้านอื่น ๆ ของพระองค์ทำให้ประชากรในนครนี้เพิ่มขึ้น ในเมื่อโครงการเกี่ยวกับน้ำสัมพันธ์

กับการเพิ่มศูนย์อำนาจของข้าราชการ จึงเป็นไปได้ที่จะอ้างได้อย่างเต็มปากเต็มคำว่า รัชสมัยของสุริยวรมันเป็นยุคที่มีการใช้ "ระบบการผลิตแบบเอเชีย" ตามที่มาร์กซ์ และท่านอื่น ๆ เอ่ยถึง

ภายใต้การปกครองของสุริยวรมัน บทบาทหน้าที่ของพราหมณ์ปุโรหิตและข้าราชการ ซึ่งในทางปฏิบัติแล้วแทบจะไม่แยกจากกัน ต่างเริ่มได้รับการรับรองเป็นสถาบัน องค์กรศาสนาที่รัฐบาลสนับสนุนกลายมาเป็นช่องทางเก็บเกี่ยวผลประโยชน์อย่างมากมายให้แก่รัฐบาล ซึ่งจะโดยวิธีใดนั้นยังไม่แน่ชัด แต่อาจเป็นได้ว่ามีส่วนสัมพันธ์กับอำนาจของตระกูลข้าราชการ—พราหมณ์ ที่แวดล้อมองค์พระมหากษัตริย์

การบริหารราชการของพระองค์เป็นการบริหารแบบเมืองใหญ่ เมสตรีเย ดูบวร์ก ปราชญ์ชาวฝรั่งเศส เสนอว่า ในขณะที่สามรัชสมัยก่อนหน้านี้ อย่างน้อยนามสถานที่ยี่สิบแห่งที่ปรากฏในจารึก ลงท้ายด้วยคำว่า *ปุระ* ซึ่งแปลว่า เมือง (สิงหปุระ แปลว่า เมืองสิงห์) แต่ในสมัยสุริยวรมัน ชื่อเมืองทำนองนี้มีจำนวนเพิ่มขึ้นถึงสี่สิบเจ็ดเมือง หลักฐานอื่น ๆ ยังชี้ให้เห็นอีกว่า พระองค์ขึ้นมามีอำนาจก็ด้วยการรวบรวมชาวชนบทที่เร่ร่อนเลี้ยงสัตว์ ปกครองกันอย่างหลวม ๆ เข้าเป็นกลุ่มก้อนอันหนึ่งอันเดียวกัน เป็นไปได้เหมือนกันที่ *ปุระ* เหล่านี้เป็นเมืองก็แต่ชื่อเพียงเพื่อเพิ่มศักดิ์ศรีให้แก่ชนชั้นผู้นำในท้องถิ่นนั้น ๆ แต่หลักฐานที่แสดงถึงความเป็นเมืองใหญ่ สอดคล้องไปกันกับสิ่งอื่น ๆ ที่เรารู้เกี่ยวกับพระเจ้าสุริยวรมัน[36]

ยังมีหลักฐานด้วยว่า รัชสมัยที่สุริยวรมันเป็นกษัตริย์ พ่อค้าที่ทำการค้าทั้งในท้องถิ่นและโพ้นทะเลเพิ่มจำนวนและทำการค้ากันอย่างกว้างขวาง ตลอดประวัติศาสตร์เขมรผู้คนส่วนใหญ่เหล่านี้จะปรากฏในนามของชาติพันธุ์ ซึ่งเป็นชาวต่างชาติ เช่น จาม จีน หรือเวียดนาม แต่การเอ่ยถึงพ่อค้าเป็นนามรวม ๆ นี้พบมากในจารึกตั้งแต่สมัยสุริยวรมันเป็นต้นมา ก็เช่นเคย การค้ากับต่างประเทศมักเป็นการแลกเปลี่ยนสินค้า "ของป่า" จากเขตป่าดง กับสินค้าจำพวกเสื้อผ้าและเครื่อง

นางอัปสรจากปราสาทธม อายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 11

ถ้วยชามที่มาจากประเทศ "เจริญแล้ว" แต่ เคนเนธ ฮอลล์ ได้ชี้ว่า ชาวกัมพูชายุคนี้ได้แลกเปลี่ยนสิ่งอุปโภคบริโภคจำพวกที่ดิน ข้าว ควาย และทาส กับสินค้าแปลก ๆ หรือสินค้าจากโรงงานที่ผลิตในต่างประเทศด้วย[37]

การที่สุริยวรมันใช้ทั้งวิธีราชการและการบังคับเพื่อเคลื่อนย้ายประชาชนให้มารวมกันที่ยโศธรปุระได้อย่างมากมายนั้น เป็นการก้าวมาจากอดีตอย่างเห็นได้ชัด ความสำเร็จของนโยบายนี้แสดงให้กษัตริย์พระองค์ต่อ ๆ มาเห็นว่า พระองค์อาจบริหารบ้านเมืองและขยายอาณาจักรโดยการบังคับเกษตรกรให้ทำงานตลอดปี อาหารที่จะต้องเลี้ยงดูกลไกของระบบที่จะทำให้ราษฎรเชื่อฟัง (พราหมณ์ปุโรหิต กษัตริย์ ข้าราชการ และกองทัพ) ไม่อาจหามาได้จากการเก็บเกี่ยวปีละครั้งอย่างที่ราษฎรธรรมดาเคยทำกินกันอย่างเพียงพอในยุคก่อน ๆ

การขยายพระราชอำนาจโดยวิธีนี้ ทำให้สุริยวรมันสามารถใช้พระราชอำนาจของพระองค์ได้อย่างเต็มที่ ทรงมีอิสระในการจะตอบแทนข้าราชบริพารที่ทรงไว้วางพระทัย ไม่ต้องคอยพะวงกับข้าราชบริพารจากราชสำนักอื่นที่คอยห้อมล้อมหวังผลประโยชน์เช่นเมื่อตอนต้นรัชกาล ช่วงแรก ๆ การปกครองประเทศโดยข้าราชการใหม่ ๆ อาจต้องให้ความสนใจเกี่ยวกับเรื่องของท้องถิ่นมากกว่าปกติ เพราะข้าราชการใหม่ ๆ เหล่านี้ยังมีหนี้สินผูกพันกับเจ้านายในชนบท ซึ่งข้าราชการช่วงหลัง ๆ อาจไม่จำเป็นต้องสนใจก็ได้

อุทัยทิตยวรมันที่ 2 (ครองราชย์ ค.ศ.1050-1068) ซึ่งครองราชย์สืบต่อจากสุริยวรมัน ทรงเลื่อมใสบูชาศิวเทพ ทรงฟื้นฟูลัทธิเทวราชาตามคำแนะนำของคุรุผู้มีอิทธิพลล้นเหลือ นอกจากนี้ยังทรงฟื้นฟูประเพณีการสร้างเทวาลัยขนาดใหญ่บนภูเขา ปราสาทบาปวน ที่ทรงสร้างเพื่อประดิษฐานศิวลึงค์ประจำรัชสมัยเป็นตัวอย่างกรณีนี้ได้อย่างดี จารึกที่กษัตริย์ถัดจากพระองค์โปรดให้จารึก บอกเราว่า

ทรงเห็นว่ากลางชมพูทวีปมีสุวรรณคีรีเป็นที่สถิตแห่งทวยเทพ พระองค์จึงโปรดเกล้าฯให้สร้างสุวรรณคีรีอย่างเดียวกันกลางพระนคร ทรงประดิษฐานสุวรรณศิวลึงค์ ในสุวรรณปราสาทอันฉายประกายสวรรค์เรืองรอง ณ ยอดบรรพต[38]

ระบบกษัตริย์ยุคเมืองพระนคร

การศึกษาระบบกษัตริย์กัมพูชายุครุ่งเรืองนั้นอาจทำได้สามวิธี วิธีที่หนึ่งคือศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์กับศิวเทพ ความเรียงชิ้นเยี่ยมของ พอล มูซ ซึ่งเขียนเมื่อ ค.ศ.1933[39] แสดงให้เห็นว่าการนับถือพระศิวะอย่างแพร่หลายในเอเชียอาคเนย์ยุคโบราณนั้น เหตุผลสำคัญอาจสืบเนื่องจากบทบาทของพระศิวะในฐานะที่เป็นวิญญาณแห่งแผ่นดินและบรรพบุรุษ ในยุคแรก ๆ ศิวลึงค์ ก็คือ ก้อนหินที่โผล่พ้นพื้นดิน (ซึ่งเท่ากับกำเนิดจากบรรพบุรุษ) "โดยธรรมชาติ" ต่อมาผู้คนตั้งใจสลักเสลาศิลาเป็นรูปลึงค์เพื่อเป็นสัญลักษณ์แทนบรรพบุรุษ และยิ่งเวลาผ่านไป สัญลักษณ์นี้ก็กลายเป็นตัวแทนของผู้ปกครองและบรรพบุรุษประจำถิ่นนั้น ๆ ในแง่นี้ศิวเทพก็คือรูปแบบหนึ่งของวิญญาณบรรพบุรุษผู้ประทานความอุดมสมบูรณ์แก่แผ่นดิน ด้วยการทำให้ฝนตกในถิ่นนั้น ๆ ตามความพอพระทัยของพระองค์ ความเชื่ออย่างนี้เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ (ซึ่งดินแดนอื่น ๆ ในเอเชียอาคเนย์ก็เชื่อเช่นนี้ด้วย โดยเฉพาะเวียดนาม) มีสืบเนื่องมาในชนบทจนถึงทศวรรษที่ 1960 ผู้คนมักสังเวยควาย และชีวิตมนุษย์ แก่ศิวเทพและพระอุมาชายาของพระองค์ เพราะคนเหล่านี้เชื่อว่าทั้งสองพระองค์เป็นเทพและเทวีของทุกสิ่งทุกอย่างใต้พื้นโลก ที่น่าสนใจก็คือถ้าพิจารณาในแง่นี้ กษัตริย์กัมพูชาซึ่งเป็นองค์อุปถัมภ์การเกษตร มีลักษณะใกล้เคียงจักรพรรดิจีนยิ่งกว่าจะเหมือนราชาของอินเดียยุคโบราณ

แน่นอน ตอนนี้บทบาทของกษัตริย์กัมพูชา —หรือจักรพรรดิ— ไม่แค่ทำให้ฝนตก หรือทำให้บรรพบุรุษพอใจเท่านั้น วิธีที่สองคือการมองระบบกษัตริย์กัมพูชาจากสายตาประชาชนก็คือจารีตพิธีประกาศความเป็นเจ้า ความยิ่งใหญ่ในการรบ เรื่องเพศ ราชทรัพย์ กาพย์กวี พระราชพิธีต่าง ๆ เป็นต้น ถ้ามองจากแง่นี้ กษัตริย์ไม่ได้เป็นวิญญาณแห่งแผ่นดิน ไม่ได้เป็นพระ แต่เป็นวีรบุรุษตามมหากาพย์อินเดีย และตามข้อเท็จจริงแล้ว จารึกภาษาสันสกฤตทั้งหลายในกัมพูชาล้วนมีทัศนะเช่นนี้ คือยกย่องกษัตริย์ว่าเป็นผู้ทรงธรรม เป็นผู้กระทำอยู่ "เหนือ" สังคม สัมพันธ์กับท้องฟ้า ดวงอาทิตย์ พระอินทร์ พระวิษณุ และพระราม ยิ่งกว่าจะนำพระองค์มาสัมพันธ์กับพลังแห่งแผ่นดินหรือพลังแห่งบรรพบุรุษ ในเมื่อพระองค์ทรงเป็นจอมราชา (เพราะประชาชนมักมองกษัตริย์แต่ละพระองค์ว่าเป็น "มหาราชา" ไม่ได้มองว่าพระองค์ทรงเป็นเพียงหนึ่งในบรรดาราชาทั้งหลาย) กวีจึงมักเปรียบเทียบพระองค์คล้ายเป็นดวงดาว ส่องทางแก่ประชาชนใต้ร่มพระบรมโพธิสมภาร ซึ่งมีวรรณะลดหลั่นกันไป เป็น ข้าราชบริพารใกล้ชิด เสรีชน ชาวบ้านและทาส กษัตริย์ทรงมีอำนาจและบารมีเหนือมนุษย์ทั่วไป ทรงเป็นวีรบุรุษอยู่ตรงยอดสุดของสังคม

สำหรับชนชั้นผู้นำในอาณาจักรพระนครแล้ว พิธีประกาศความเป็นเจ้าเป็นใหญ่นี้อย่างน้อยก็สนองเจตนาสองประการ ประการแรกเพื่อประกอบพระราชกรณียกิจยิ่งใหญ่ดุจเทพกิจ (เช่นการสร้างเทวาลัยบนภูเขาเลียนแบบเขาพระสุเมรุ หรือทรงปราบ "ผองไพรี") เพื่อความวัฒนาถาวรของกษัตริย์และราชอาณาจักร การประกอบพิธีอย่างถูกต้อง —เช่นฤกษ์ที่เหมาะของพิธีนั้น ๆ— มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อผลสำเร็จที่จะบังเกิด ทั้งกษัตริย์และบรรดาพราหมณ์ปุโรหิตทรงเชื่อและเชื่อในพิธีกรรมเหล่านี้ พระราชพิธีเป็นพาหนะนำพระองค์ไปสู่ความเป็นเจ้าเป็นใหญ่ตามที่พระองค์ทรงเชื่อ

การศึกษาวิธีที่สามคือมองจากชีวิตประจำวันของชาวกัมพูชา ในกรณีนี้

จารึกภาษาสันสกฤตมีประโยชน์น้อยกว่าจารึกภาษากัมพูชา แม้ว่าถ้ามองอย่างผิวเผินในอาณาจักรพระนครสังคมดูจะมีการแบ่งชั้นกันโดยอัตโนมัติ แต่จารึกภาษากัมพูชาได้ชี้ให้เห็นใยโยงความสัมพันธ์ ความรับผิดชอบ และความคาดหวังที่ทุกคนต่างเต็มใจพัวพัน หรืออย่างน้อยก็มีการพัวพันกันอยู่เสมอ ถ้ามองจากมุมนี้กษัตริย์ในฐานะที่เป็นนาย มีชายาได้หลายองค์ และเป็นผู้พระราชทานนาม ดูจะเป็นคนที่ต้องพัวพันกับอะไรต่าง ๆ มากที่สุด ผลการศึกษาอย่างใคร่ครวญของเอียน แมบเบธ ว่าด้วยระบบกษัตริย์ของกัมพูชาชี้ให้เห็นขอบเขตกรณียกิจอันมากมายที่สังคมคาดหมายให้กษัตริย์ทรงกระทำ ทรงรับรู้และอนุมัติ[40] รวมทั้งพระราชทานยศศักดิ์ ตำแหน่งแก่ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ พระราชทานที่ดินและข้าทาสให้แก่วัดในศาสนา ก่อสร้างและทำนุบำรุงการชลประทาน สร้าง ตกแต่ง และอุปถัมภ์ค้ำจุนวัดวาอาราม ต้องทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจด้านการต่างประเทศยิ่งในยุคนี้ด้วยแล้วคือการติดต่อกับแคว้นจามปาซึ่งอยู่ทางด้านตะวันออกของเมืองพระนคร นอกจากนี้ก็มีรัฐอื่น ๆ ทางเหนือ และตะวันตกที่ส่งเครื่องราชบรรณาการมาถวาย นอกจากนี้กษัตริย์ยังทรงรับฎีการ้องทุกข์จากประชาชนด้วย ข้อความในจารึกบอกถึงความคลุมเครือยุ่งเหยิงเกี่ยวกับการถือครองที่ดิน ซึ่งผ่านระบบความยุติธรรมขึ้นสู่การพิจารณาของกษัตริย์ นี่เป็นลักษณะหนึ่งของระบบกษัตริย์ที่สืบเนื่องมาจนถึงคริสต์ศตวรรษที่ 20

แม้จารึกจะพูดไว้น้อย แต่การที่กษัตริย์จะดำรงพระราชอำนาจไว้ได้นั้นพระองค์ต้องทรงเป็นนักบริหารการเมืองด้วย แมบเบธ ชี้ให้เห็นว่า จารึกภาษาสันสกฤตหลายหลักยกย่องกษัตริย์ว่าทรงพระปรีชาสามารถด้านการเมืองดุจพระรามหรือไม่ก็ทรงรอบรู้ศิลปศาสตร์ตามคัมภีร์อินเดีย เป็นต้น แน่นอน จารึกโดยผู้ทรงความรู้เหล่านี้ทำให้เราได้รู้พระราชกรณียกิจด้านการเมืองของกษัตริย์อยู่บ้าง แต่ก็เฉพาะด้านนี้เท่านั้น จารึกไม่ช่วยให้เรารู้ถึง พระราชนิยม การตัดสินพระทัย และการขัดแย้งทะเลาะในชีวิตประจำวันแห่งราชสำนัก —เราไม่อาจเข้าถึง "รส" ของ

ชีวิตราชสำนักได้

จารึกช่วยเรามากตรงที่ได้บอกถึงเรื่องราวของชนชั้นอื่น ๆ ในสังคม คือเสรีชนและทาส แต่ก็เช่นเดิม เรารู้ได้ก็แต่เฉพาะเรื่องราวเป็นตอน ๆ เท่าที่ผู้จารึกนึกได้และให้เกียรติยกย่อง การศึกษาเรื่องทาสที่เมืองพระนครของแมบเบธ (เขาได้ศึกษาเพิ่มเติมจากที่มีผู้ศึกษาไว้ก่อนแล้วคือ อีฟ บองแกต์ และ เอ.จักรวาติ) แสดงให้เห็นถึงความซับซ้อนอย่างน่าฉงนเกี่ยวกับประเภทของ "ทาส" และงานมากหลากชนิดที่พวกเขาต้องทำ[41] อย่างที่ได้กล่าวมาแล้วในบทที่ 2 ว่าเราไม่อาจจำแนกคำนี้ ไม่ว่าจะโดยศึกษาจากพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของภาษา ภาษาศาสตร์หรือโดยศึกษาจากจารึก ตัวอย่างมีหลายกรณี เช่น "ทาส" มีทาส "ทาส" แต่งงานกับคนในราชวงศ์ นอกจากนี้ก็มี "เสรีชน" ที่ใคร ๆ ก็อาจใช้ให้ทำงานได้เหมือนทาส ยิ่งศึกษาย้อนหลังไปก็ยิ่งเกิดความรู้สึกว่าประชาชนในเมืองพระนครส่วนใหญ่เป็นผู้กระทำยิ่งกว่าเป็นผู้ถูกกระทำ หรือเป็นเสรีชน ผู้อุปถัมภ์หรือนายมีสิทธิ์ขายพวกเขาได้ และในหลาย ๆ กรณีพวกเขาเองก็อาจขายคน "ที่ต่ำกว่า" ตนจารึกระบุรายการทาสดุจรายการสินค้า

แน่นอน บรรดาคนทั้งหลายที่เรารู้น้อยก็คือ "คนสำคัญ" ที่ครั้งหนึ่งเคยคิดกันว่าเป็นผู้สร้างเมืองพระนคร ที่พอจะเก็บเล็กผสมน้อยเกี่ยวกับชีวิตประจำวันของคนเหล่านี้ —โดยเฉพาะที่ได้จากภาพจำหลัก— แสดงให้เห็นว่าเทคโนโลยี เสื้อผ้า และบ้านเรือนเปลี่ยนแปลงน้อยมากนับแต่ยุคเมืองพระนครจนเมื่ออยู่ใต้การปกครองของฝรั่งเศส ภาพจำหลักยังแสดงถึงภาพสัตว์เลี้ยง การละเล่น ตลาด พ่อค้า ตัวตลก นักบวช การไหว้เจ้าไหว้ผี เป็นต้น แต่เมื่อจะสืบเสาะว่าเขามีความเชื่อกันอย่างไร ว่าพวกเขากำลังเล่าสู่อะไรกันฟัง นี่เราก็มีข้อมูลที่หลวมมาก ไม่มีวรรณกรรมชาวบ้านที่ย้อนไปถึงยุคเมืองพระนคร แต่กัมพูชาหลังยุคพระนครซึ่งได้อภิปรายไว้ในบทที่ 5 นั้น เปลี่ยนแปลงไปอย่างถอนรากถอนโคน เพราะการได้เข้ามาสัมพันธ์ใกล้ชิดกับสังคมไทยและความคิดแบบไทย การขาดข้อมูลที่เป็น

ลายลักษณ์อักษรทำให้การฟื้นเรื่องราวชีวิตชาวเมืองพระนครทำได้ยาก เว้นแต่ศึกษาจากสิ่งที่พวกเขาได้สร้างสรรค์ไว้ เช่น สระน้ำขนาดใหญ่ เทวาลัยรูปสลักหินและสำริด เครื่องปั้นดินเผาไม่เคลือบ เป็นต้น แล้วทาสที่เมืองพระนครล่ะคิดถึงนายของพวกเขาอย่างไร ควรจะเอาอย่างนายมั้ย ควรจะเกลียดพวกเขารึ หรือเกรงกลัวพวกเขา ความคิดแบบอินเดีย ความเชื่อเรื่องเทพเจ้า และภาษาที่มาจากประเทศอินเดีย ซึมลึกลงไปในสังคมหรือในจิตใจของประชาชนแค่ไหน มีหลักฐานชัดเจนว่าประชาชนรู้ภาษาเขมรมากกว่ารู้ภาษาสันสกฤต แต่เราไม่รู้ว่าเขาสอนหนังสือกันอย่างไร ภาพหนึ่งที่ได้ก็คือความคุ้นเคยใกล้ชิดกับวัฒนธรรมอินเดียในหมู่ชนชั้นผู้นำ (บางทีอาจได้ความรู้จากชาวอินเดียที่มาเยือนเป็นครั้งคราวด้วย) ซึ่งเบาบางลงในส่วนอื่น ๆ ของสังคม รวมทั้งในหมู่บ้าน ดังในคริสต์ศตวรรษที่ 19 เราพบว่าวิญญาณบรรพบุรุษมีชื่อเป็นภาษาฮินดู และชาวบ้านบูชารูปปั้นฮินดูว่าเป็นวิญญาณบรรพบุรุษ

ก็อย่างที่เราได้พูดกันมาแล้วว่าชาวกัมพูชา แม้ในหมู่ชนชั้นผู้นำ ไม่ยอมรับระบบวรรณะของอินเดียมาใช้ เช่นที่ แมบเบธ ได้แสดงไว้ในความเรียงที่ลุ่มลึกอีกชิ้นหนึ่งของเขา[42] เกี่ยวกับระเบียบการตั้งชื่อตามวรรณะแก่ผู้อยู่ใต้ราชูปถัมภ์ เพราะบางครั้งกษัตริย์ก็ทรงกำหนดวรรณะให้แก่ข้าราชบริพาร หรือราชบริพารที่พระองค์ทรงสัมพันธ์ด้วย กษัตริย์กัมพูชา (ยกเว้นเฉพาะตอนต้นราชวงศ์) ก็เช่นเดียวกับจักรพรรดิจีนทุกพระองค์ ทรงปกครองประเทศด้วยการขยายข่ายการอุปถัมภ์ออกไป (โดยมีพันธะผูกพันกันทั้งสองฝ่าย) ตอนแรก ๆ ก็โดยผ่านสมาชิกในราชวงศ์และข้าราชสำนักใกล้ชิด แล้วแพร่ขยายออกไปยังผู้คุมอำนาจตามท้องถิ่นต่าง ๆ ไปจนถึงชายขอบราชอาณาจักร ชาวบ้านที่อยู่ไกลเมืองพระนครแทบไม่รู้จักพระนามกษัตริย์ซึ่งก็คงไม่ต่างจากที่คณะนักชาติวงศ์วรรณาชาวฝรั่งเศส ซึ่งไปทำงานอยู่ในหมู่ชาวกัมพูชาในเวียดนามภาคใต้ได้บันทึกไว้เมื่อต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 ว่า

แต่ก่อน...ไม่มีคลอง ไม่มีทางเดิน มีแต่ควายป่า และป่าเสือป่าช้าง ไม่มีใครกล้าออกจากหมู่บ้าน

เมื่อเป็นอย่างนี้จึงแทบไม่มีใครเคยไปเมืองหลวง ถ้าเกิดใครถ่อเรือไปถึง คนอื่น ๆ ก็จะสอบถาม "พระเจ้าอยู่หัวหน้าตาเป็นอย่างไรเล่า แกเหมือนคนอย่างเรา ๆ รึเปล่า" นักเดินทางเห็นคนถามไม่รู้เรื่องรู้ราวก็ตอบว่า "พระเจ้าอยู่หัวรึ สง่า งามนัก ไม่มีริ้วมีแผล ไม่เปรอะเหงื่อเปรอะฝุ่น..." แน่นอน เขาตอบไปทั้งที่จริง ๆ แล้วตัวเองไม่เคยได้พบเห็นพระเจ้าแผ่นดินเลย[43]

นครวัด

ปีสุดท้ายแห่งคริสต์ศตวรรษที่ 11 เป็นปีแห่งความปั่นป่วนแตกแยก หลาย ๆ ครั้งถึงกับมีผู้ตั้งตัวเป็น "กษัตริย์" พร้อมกันถึงสองหรือสามคน แต่อย่างไรก็ตาม เมื่อสิ้นสุดศตวรรษนั้นราชวงศ์ใหม่ได้ขึ้นมาปกครองเมืองพระนคร และได้ปกครองต่อมาอีกราวร้อยปี เรามีข้อมูลเกี่ยวกับกษัตริย์สองพระองค์แรกแห่งราชวงศ์นี้ —ชัยวรมันที่ 6 กับพระอนุชาของพระองค์ คือ ธรนินทรวรมันที่ 1— น้อยมาก แต่พระราชปนัดดาของพระองค์คือพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 ซึ่งโปรดให้สร้างนครวัดนั้น ทรงเป็นกษัตริย์ที่ทรงรวบรวมกัมพูชาเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เช่นเดียวกับพระเจ้ายโศวรมันที่ 2 และสุริยวรมันที่ 1 ถ้าจารึกของพระองค์เชื่อถือได้ เราก็พอสรุปพระราชประวัติของพระองค์ได้ว่าทรงขึ้นครองราชย์ตั้งแต่พระชันษายังน้อย หลังจากรบชนะเจ้าชายซึ่งเป็นคู่แข่งในการศึกครั้งสำคัญ "ทรงปล่อยให้ทหารซึ่งมีมากมายดุจคลื่นในมหาสมุทรสู้รบต่อไป...ส่วนพระองค์ทรงปีนหัวช้างราชศัตรูปลงพระชนม์ (เจ้าชายพระองค์นั้น) ดุจพญาครุฑสังหารพญานาคบนบรรพต"[44]

จริง ๆ แล้วอาจกล่าวได้ว่า สุริยวรมันที่ 2 เป็นกษัตริย์พระองค์แรกที่ทรง

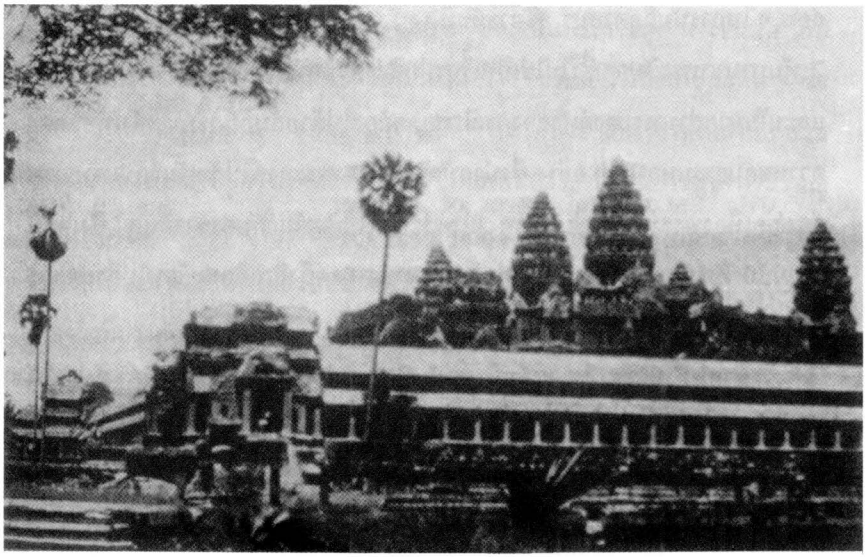

ปราสาทนครวัด อายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 12 อุทิศต่อองค์วิษณุ เป็นสิ่งก่อสร้างทางศาสนาที่ใหญ่ที่สุดในโลก ภาพนครวัดปรากฏเป็นสัญลักษณ์บนธงชาติกัมพูชาสืบเนื่องมาจนถึงปี ค.ศ. 1953
ภาพโดย วอลเตอร์ เวต

ปกครองกัมพูชาได้อย่างเป็นปึกแผ่น นับแต่สิ้นรัชสมัยพระเจ้าอุทัยทิตยวรมัน 2 ในทศวรรษที่ 1060 การที่ปราชญ์มักเปรียบเทียบพระองค์กับพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 —ซึ่งอาจไม่ได้เป็นพระญาติกัน— นั้น ช่วยให้เข้าใจประวัติศาสตร์กัมพูชาได้มาก กล่าวคือกษัตริย์ทั้งสองพระองค์ขึ้นมามีอำนาจหลังยุคบ้านเมืองแตกแยกไร้ระเบียบ แล้วต่างก็ใช้วิธีการปกครองอย่างเดียวกัน นั่นคือเมื่อขึ้นครองราชย์ที่ยโสธรปุระแล้ว ทรงใช้นโยบายการบริหารที่หนักแน่น ทรงใช้อำนาจกษัตริย์อย่างเต็มที่ ขยายพระราชอาณาเขต ได้ปกครองกำลังคนมหาศาล สุริยวรมันที่ 2 ทำสงครามด้านตะวันออกกับเวียดนามและจามปา โดยใช้ทหารจ้างจากเมืองขึ้นทางภาคตะวันตก ทรงสถาปนาการทูตกับจีน ซึ่งนับได้ว่าเป็นกษัตริย์พระองค์แรกแห่งเมืองพระนครที่ทำเช่นนี้ เช่นเดียวกับ สุริยวรมันที่ 1 พระองค์ไม่ปฏิบัติตามกษัตริย์พระองค์

ก่อน ๆ ในการนับถือศาสนา สุริยวรมันที่ 1 ทรงอุปถัมภ์พุทธศาสนา ส่วนสุริยวรมันที่ 2 หันมาบูชาพระวิษณุ ซึ่งไม่ใช่เป็นเรื่องปกติสำหรับกษัตริย์กัมพูชา ความคิดริเริ่มและนโยบายส่วนพระองค์ทั้งสองกรณี สอดคล้องไปด้วยกันกับการกระทำเพื่อแสดงความชอบธรรมหลาย ๆ อย่าง ซึ่งนำกษัตริย์ทั้งสองพระองค์ไปสัมพันธ์กับเทวสถานก่อนยุคเมืองพระนคร เช่นที่วัดภู นำพระองค์ไปสัมพันธ์กับคุรุชาวฮินดู ซึ่งเคยมีความสัมพันธ์กับกษัตริย์พระองค์ก่อน ๆ รวมตลอดถึงลีลาศิลปะย้อนไปถึงยุคของผู้คนที่ถูกโค่นล้มไป

ด้วยพลังศรัทธาที่พระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 มีต่อวิษณุเทพ พระองค์จึงโปรดให้สร้างอนุสาวรีย์ใหญ่ที่สุด งดงามที่สุด และอาจจะลี้ลับที่สุดในเมืองพระนคร ซึ่งประกอบด้วย เทวาลัย ที่เก็บพระศพ และหอดูดาว ที่ปัจจุบันนี้รู้จักกันในนามนครวัด[45] เทวาลัยเริ่มสร้างตอนต้นรัชกาล แต่ก็สร้างไม่เสร็จ แม้เมื่อพระองค์สวรรคตราว ๆ ค.ศ.1150 เมื่อเร็ว ๆ นี้มีการเปิดเผยหลักฐานน่าสนใจ ว่าสุริยวรมันที่ 2 ทรงประกอบพิธีกัลปนาและอุทิศรูปสลักวิษณุเทพองค์ประธาน —ซึ่งสูญหายไปนานแล้ว— เมื่อเดือนกรกฎาคม ค.ศ.1132 ซึ่งอาจเป็นปีเฉลิมพระชนมพรรษาปีที่ 33 ตัวเลขซึ่งมีความสำคัญในจักรวาลวิทยาแห่งศาสนาฮินดู

อะไรล่ะคือความลี้ลับของเทวาลัยแห่งนี้ ประการแรก เทวาลัยนี้หันหน้าสู่ทิศตะวันตก นี่เป็นอาคารใหญ่หลังเดียวในยโสธรปุระที่เป็นอย่างนี้ นอกจากนี้ภาพจำหลัก —ระยะทางกว่าหนึ่งไมล์รอบระเบียงปราสาท— เรียงลำดับย้อนเข็มนาฬิกา โดยเริ่มจากระเบียงด้านตะวันตกเฉียงเหนือ แต่ประเพณีการเดินดูภาพจำหลักรอบปราสาทจะต้องเดินวนขวาตามเข็มนาฬิกา ซึ่งภาษาสันสกฤตเรียก ประทักษิณ ทิศตรงข้ามมักสัมพันธ์กับความตาย เช่นเดียวกับทิศตะวันตก ดังนั้นปราชญ์ชาวฝรั่งเศสบางท่านจึงเสนอว่า นครวัดต่างจากเทวาลัยอื่น ๆ ในเมืองพระนครตรงเป็นราชสุสานนั่นเอง[46]

ต่อมาเมื่อ ค.ศ.1940 ได้มีข้อโต้แย้งปรากฏในวารสารวิชาการหลายฉบับ

เมื่อเซเดส์เสนอว่า นครวัดเป็นทั้งศาสนสถาน และเป็นพระราชสุสาน เช่นเดียวกับปราสาทอื่น ๆ อีก 15 แห่ง ที่กษัตริย์โปรดให้สร้าง เซเดส์อ้างถึงภาชนะหิน —ซึ่งอาจเป็นหีบบรรจุพระศพ— อันเป็น "สมบัติ" ส่วนหนึ่งของปราสาทเหล่านี้ ส่วนการหันหน้าปราสาทอย่างผิดปกตินั้น เซเดส์เสนอว่าอาจเป็นการบูชาพระวิษณุ —เทพผู้พิทักษ์พระเจ้าสุริยวรมันที่ 2— ซึ่งมักจะสัมพันธ์กับทิศตะวันตก เท่าที่รู้กัน นครวัดเป็นปราสาทแห่งเดียวในเมืองพระนครที่สร้างถวายเทพพระองค์นี้ ตามข้อเท็จจริงที่ปรากฏก็คือ คริสต์ศตวรรษที่ 12 เป็นช่วงที่มีการฟื้นฟูลัทธิไวษณพนิกายอย่างขนานใหญ่ในอินเดีย นี่ก็เช่นกันกับศาสนายุคก่อนหน้านี้ ที่ย่อมมีผลต่อเมืองพระนครด้วย

ช่วง ค.ศ. 1940 ถึงทศวรรษที่ 1970 มีการศึกษาเกี่ยวกับนครวัดอย่างเป็นวิชาการน้อยมาก นักวิชาการและนักท่องเที่ยวแค่ชื่นชมยินดี และทึ่งความอัศจรรย์ของศิลปะภาพจำหลัก (ส่วนใหญ่แสดงถึงความกล้าหาญและพระปรีชาสามารถของพระราม) ตื่นเต้นกับปราสาทอันโอฬารล้วนแล้วด้วยศิลปะงามวิจิตร ที่ยังตราตรึงอยู่ในจินตนาการของคนกัมพูชาปัจจุบัน อย่างไรก็ตามช่วงกลางทศวรรษที่ 1970 เอลิเนอร์ มอรอน ได้เริ่มศึกษามิติต่าง ๆ ของปราสาทนี้อย่างละเอียด เพราะเชื่อว่านี่อาจเป็นกุญแจไขรหัสที่เมธีผู้ออกแบบก่อสร้างได้ซ่อนเงื่อนไว้[47] หลังจากเชื่อแน่ว่ามาตรวัดที่ใช้ในเมืองพระนคร 1 ฮัท เทียบเท่ากับ 0.4 เมตร (1.3 ฟุต) มอรอนสืบค้นต่อไปว่ามิติที่สำคัญ ๆ ของปราสาทยาวกี่ฮัท เช่นระยะทางระหว่างประตูทิศตะวันตก (ประตูเดียวที่มีทางเดินยาวเข้าไป) กับปรางค์ประธาน ปรากฏว่าวัดระยะทางได้ 1728 ฮัท ส่วนทางเดินอื่น ๆ ในเขตศูนย์กลางนี้วัดได้ 1296, 867, และ 439 ฮัท ตามลำดับ มอรอนจึงเสนอว่าตัวเลขนี้สัมพันธ์กับยุคสี่ยุคตามความเชื่อของอินเดีย ยุคแรกคือ ไตรดายุคซึ่งถือว่าเป็นยุคทองนับเวลายาวนานถึง 1,728,000 ปี ส่วนอีกสามยุคมีระยะเวลา 1,296,000 864,000 และ 432,000 ปีตามลำดับ ดังนั้นยุคแรกจึงยาวนานเป็นสี่เท่าของยุคสุดท้าย ยุคที่สองนานสามเท่า ส่วนยุคที่

สามนานสองเท่า ยุคสุดท้ายคือกลียุค ซึ่งเป็นยุคที่เรามีชีวิตอยู่ในปัจจุบัน เชื่อกันว่าปลายยุคนี้จักรวาลจะพินาศ แล้วพราหมณ์จะเป็นผู้สร้างจักรวาลขึ้นมาใหม่ตามวัฏจักรเดิม โดยเริ่มด้วยยุคทอง

ข้อเท็จจริงที่ว่าช่วงเวลาของยุคทั้งสี่สัมพันธ์กับระยะทางตลอดแนวตะวันออก-ตะวันตกของนครวัดนี้ แสดงว่าแท้ที่จริงแล้ว "รหัส" ของปราสาทก็คือ เงื่อนปริศนาที่อาจบอกได้ทั้งมิติของพื้นที่และเวลา ระยะทางซึ่งทอดไปยังตัวปราสาทโดยสัมพันธ์กับยุคต่าง ๆ นั้น มีนัยบอกว่าผู้มาเยือนกำลังอยู่บนเส้นทางไปสู่วิษณุประติมาในปรางค์ประธาน จากทิศตะวันตก (ทิศแห่งความตาย) ถ้าเดินมุ่งหน้าต่อไป ผู้มาเยือนสามารถย้อนไปในกาลเวลา ไปถึงช่วงขณะที่ชาวอินเดียเชื่อว่าเป็นจุดเริ่มของกาลเวลา

ในการค้นคว้าของมอรอน เธอได้พบความสัมพันธ์ระหว่างดาราศาสตร์กับระยะทางอีก 10 แห่งในนครวัด นักดาราศาสตร์ที่ทำงานร่วมกับเธอค้นพบว่า การจะมองตัวเทวาลัยนั้น สัมพันธ์กับข้อเท็จจริงที่ว่า ประตูทิศตะวันตกอยู่ในแนวที่พระอาทิตย์ขึ้นที่พนมบก ซึ่งเป็นเนินเขาเล็ก ๆ ทางตะวันออกเฉียงเหนือ ยิ่งกว่านั้นในช่วงซัมเมอร์โซลสตีส (ดวงอาทิตย์ส่องตรงที่เส้นทรอปิคออฟแคนเซอร์) "นักสังเกต...แค่ยืนหน้าประตูตะวันตก ก็จะเห็นดวงอาทิตย์ลอยอยู่เหนือปรางค์ประธานที่นครวัด"[48] วันที่กล่าวนี้คือวันที่ 21 มิถุนายน ซึ่งเป็นวันแรกของปีทางสุริยคติตามคติของนักดาราศาสตร์อินเดีย และเป็นวันศักดิ์สิทธิ์สำหรับกษัตริย์ผู้ทรงพระนามสุริยวรมัน ซึ่งแปลว่า "ผู้อยู่ในความคุ้มครองของสุริยเทพ" และเป็นผู้ทรงศรัทธาวิษณุเทพด้วย

ความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดระหว่างมิติของกาลเวลาและพื้นที่แห่งจักรวาลและมาตราวัดที่ถูกต้องเที่ยงตรงอย่างน่าทึ่งที่นครวัดนี้ ล้วนยืนยันทัศนะที่ว่า จริง ๆ แล้วปราสาทนี้เป็นคัมภีร์ศาสนา ที่ผู้เชี่ยวชาญอาจอ่านรหัสโดยการเดินไปตามทางเดินเหล่านี้ บัณฑิตคงแก่เรียนผู้กำหนดมิติต่าง ๆ เหล่านี้ที่นครวัด ต้องรู้และ

ตั้งใจซ่อนความหมายอันหลากหลายเหล่านั้นไว้ สำหรับชนชั้นล่าง ๆ ของสังคม ความหมายของสิ่งเหล่านี้ยิ่งชัดน้อยลงไปอีก แต่เราก็อาจทึกทักได้ว่าแม้แต่ทาสยากไร้ที่สุดก็คงตื่นเต้นอัศจรรย์ใจเมื่อได้เห็นเทวาลัยมหึมา อลังการด้วยองค์ปรางค์ซึ่งปิดทองอร่าม สะท้อนเงาบนผืนน้ำในคูใหญ่ ปรางค์แต่ละองค์สูงถึง 60 เมตร (200 ฟุต) ตระหง่านอยู่เหนือกระท่อมมุงแฝกของคนผู้ก่อสร้างมันขึ้นมา

การศึกษาค้นคว้าของมอรอนได้ชี้บอกสองอย่างคือ *หนึ่ง* ควรมีการศึกษาและถอดรหัสปราสาทแห่งอื่น ๆ ที่เมืองพระนครด้วย *สอง* การถอดรหัสนี้อาจทำให้เราได้ประจักษ์แจ้งเกี่ยวกับคัมภีร์ศาสนาและดาราศาสตร์ซึ่งตอนนี้สูญหายไปหมดแล้ว แต่ได้เคยเป็นรากฐานหลักของสถาปัตยกรรมการก่อสร้างปราสาทแห่งเมืองพระนครนี้

ทั้ง ๆ ที่สุริยวรมันอาจทำศึกสงครามกับเวียดนามมาจนถึง ค.ศ.1150 (ไม่ทราบศักราชที่พระองค์สวรรคต) แต่ระหว่างช่วง ค.ศ.1145-1180 แทบไม่มีการสร้างจารึกขึ้นเลย ประวัติศาสตร์ช่วงนี้จึงได้จากหลักฐานรุ่นหลัง ๆ กษัตริย์ที่ขึ้นครองราชย์สืบต่อจากสุริยวรมัน (อาจเป็นพระอนุชาราชสกุลวงศ์) ขึ้นมามีอำนาจโดยวิธีลึกลับซับซ้อน —อาจทำรัฐประหาร ธรนินทรวรมันที่ 2 กษัตริย์พระองค์ใหม่ดูจะเลื่อมใสพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง แต่อาจเป็นไปได้ที่พระองค์ไม่ได้ปกครองอยู่ที่ยโศวรมัน พระเจ้ายโศวรมันที่ 2 ขึ้นครองราชย์ต่อจากพระองค์ราว ๆ ค.ศ.1160 เรื่องราวเกี่ยวกับพระองค์ปรากฏอยู่ในจารึกสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ซึ่งกล่าวยกย่องยโศวรมันว่าเป็นผู้ปราบกบฏลึกลับที่ก่อตัวขึ้นทางตะวันตกเฉียงเหนือ จารึกกล่าวว่าผู้นำการกบฏครั้งนี้ไม่ใช่ชาวต่างชาติและไม่ใช่สมาชิกชนชั้นผู้นำ ภาพจำหลักที่ปราสาทบันทายชมาร์ (Banteai Chhmar) สลักภาพผู้คนเหล่านี้ให้มีศีรษะเป็นรูปสัตว์[49] บางทีกบฏคราวนั้นก็เช่นเดียวกับการกบฏของฝ่ายคอมมิวนิสต์ในทศวรรษที่ 1970 ที่เป็นเรื่องนึกไม่ถึง ก่อการโดยคนที่ถูกเหยียบย่ำในสังคม และโดย "ชาวป่า" ที่ลุกขึ้นมาต่อต้านชนชั้นผู้นำที่เชื่อกันว่าใครก็ไม่อาจทำลาย[50]

ความไม่มั่นคงดำเนินต่อมาจนถึงทศวรรษที่ 1160 ยโศวรมันถูกลอบปลงพระชนม์โดยข้าราชสำนักคนหนึ่งซึ่งได้สถาปนาตนเองเป็นกษัตริย์ ช่วงเดียวกันนี้ ละโว้ ซึ่งเคยส่งเครื่องราชบรรณาการถวายกษัตริย์แห่งเมืองพระนคร ได้ส่งคณะทูตนำเครื่องราชบรรณาการไปถวายพระเจ้ากรุงจีนด้วย อย่างน้อยนี่ก็เท่ากับประกาศตนเป็นอิสระจากเมืองพระนคร การไม่สร้างจารึก และปัญหาเกี่ยวกับความชอบธรรมของผู้ที่ขึ้นมามีอำนาจ จึงยิ่งช่วยย้ำข้อสันนิษฐานที่ว่าช่วงนี้มีการเปลี่ยนแปลงอย่างกะทันหัน

อาจเป็นอย่างที่ บี.พี.โกรสลีเยร์ เสนอไว้เมื่อเร็ว ๆ นี้ ว่าในรัชสมัยของพระเจ้าสุริยวรมันนั้น องค์กรซึ่งมีหน้าที่จัดการเกี่ยวกับน้ำภายในราชอาณาจักรเริ่มง่อนแง่นคลอนแคลน[51] ระบบการสร้างคูคลองและสระน้ำขนาดใหญ่ ซึ่งจะช่วยประกันการเก็บเกี่ยวได้หนึ่งครั้งในฤดูแล้ง หรืออาจทำได้ถึงสองครั้งถ้าปริมาณน้ำฝนเพียงพอ เป็นรากฐานสำคัญของเศรษฐกิจที่อาศัยนาเกษตร และสามารถทำให้ประชากรมาอยู่รวมกันได้จำนวนมาก โกรสลีเยร์เสนอว่า ระบบนี้เจริญและมีประสิทธิภาพสูงสุดก็ช่วงกลางคริสต์ศตวรรษที่ 11 เนื่องจากชุมชนนครวัด —ซึ่งยังต้องอาศัยน้ำ— ในระยะร้อยปีต่อมา มีขนาดเล็กกว่าชุมชนรอบปราสาทหินแห่งอื่น ๆ ในยุคก่อนหน้านี้ โกรสลีเยร์ยังกล่าวด้วยว่า สมัยสุริยวรมันที่ 2 นี้ นับเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์กัมพูชา ที่มีการสร้างนครใหญ่ ๆ ซึ่งต้องอาศัยน้ำชลประทาน ไกลไปจากเมืองพระนคร เช่น ที่เบงเมเลีย และที่กำปงสวาย บางทีที่ต้องทำอย่างนี้เพราะแหล่งน้ำในเขตเมืองพระนคร ซึ่งใช้กันมานานอาจลดปริมาณลงจนถึงขีดจำกัด ในเมื่อเครือข่ายลำน้ำเล็ก ๆ จากเนินเขาเตี้ย ๆ โดยรอบไหลลงใต้ไปตามลาดเนินที่ทอดยาวไปถึงชายฝั่งทะเลสาบหลวง เมื่อความต้องการน้ำมีมากขึ้น จึงมีการเปลี่ยนทิศทางไหลของน้ำไปยังแหล่งที่ต้องการ กระบวนการนี้ทำให้ความอุดมสมบูรณ์ที่ที่ราบเมืองพระนครเคยได้รับ ต้องลดน้อยลงไป

เนื่องจากภูเขาลาดชันน้อย ช่วงแล้ง ลำคลองจึงตื้นเขินน้ำแทบไหลไม่ได้

โดยเฉพาะเวลาที่สภาพการณ์ทางการเมืองไม่มั่นคง เกิดศึกสงคราม หรือโรคระบาด ทำให้ขาดแรงงานที่จะไปขุดลอกคูคลองเหล่านั้น โกรสลิเยร์เสนอไว้เช่นเดียวกับที่ปราชญ์ท่านอื่น ๆ เคยเสนอ ว่าภาวะชะงักงันนี้อาจเกิดขึ้นช่วงเดียวกับเมื่อครั้งที่ไข้มาเลเรียระบาดครั้งใหญ่บนผืนแผ่นดินใหญ่เอเชียอาคเนย์ สภาวการณ์ที่เมืองพระนครจึงยิ่งเสื่อมทรุดเร็วขึ้น[52] ตรงนี้ก็เช่นเดียวกัน เราขาดข้อมูลที่จะให้ภาพรวมเกี่ยวกับสภาพการณ์ที่เมืองพระนคร ขาดตัวเลขทางสถิติที่จะบอกถึงขนาดและองค์ประกอบของประชากร ไม่รู้เงื่อนไขข่ายงานเกี่ยวกับน้ำชลประทานในช่วงเวลานั้น ๆ ไม่มีข้อมูลความสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์องค์นั้น ๆ กับชีวิตของเกษตรกรผู้ผลิต

ความสัมพันธ์อันใกล้ชิดระหว่างการจัดการเรื่องน้ำ พราหมณ์ พระ และวัดวาเทวาลัย ซึ่งเป็นลักษณะสำคัญของอาณาจักรพระนคร มีส่วนละม้ายคล้ายคลึงกับการจัดองค์กรทางสังคมของอียิปต์โบราณและใกล้เคียงกับอารยธรรมของชาวมายา ในกัวเตมาลายุคกลาง[53] ทั้งสามกรณี ผลผลิตส่วนเกินจากธัญญพืช (ข้าวสาลี ข้าว และข้าวโพด) ถูกเก็บเกี่ยวไปเพื่อผลประโยชน์ของรัฐ ของอุดมการณ์ที่ครอบงำในเวลานั้น ๆ ของพราหมณ์พระหรือนักบวช ซึ่งเป็นทั้งผู้ดูแลจัดการเกี่ยวกับศาสนสถาน และเป็นที่ปรึกษาของกษัตริย์ด้วย วัฒนธรรมทั้งสามนี้มีส่วนคล้ายคลึงกับการปกครองของรัฐบาลกัมพูชาประชาธิปไตย ในทศวรรษที่ 1970 ในหลาย ๆ ด้าน คือหมกมุ่นอยู่กับสิ่งที่มาร์กซ์เรียกว่า วิธีการผลิตแบบเอเชีย แต่เราก็ได้เห็นแล้วว่ากษัตริย์ยุคเมืองพระนครบางพระองค์ เช่น สุริยวรมัน เป็นต้น มีความเป็น "เอเชีย" ยิ่งกว่ากษัตริย์พระองค์อื่น ๆ

บทที่ 4

พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 กับวิกฤตการณ์ในคริสต์ศตวรรษที่ 13

ช่วงเวลาระหว่างปีที่พระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 สวรรคต คือราว ๆ ค.ศ.1150 ถึง ค.ศ.1181 ซึ่งเป็นปีขึ้นครองราชย์ของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 นั้น ไม่มีจารึกเขมรที่จารึกในระยะนี้หลงเหลืออยู่เลย สิ่งที่เรารู้เกี่ยวกับยุคนี้เก็บได้จากจารึกที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 โปรดให้จารึกขึ้น ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงโลกทัศน์ของพระองค์ตลอดจนสิ่งที่ทรงประสงค์จะให้ราษฎรเชื่อเกี่ยวกับชีวิตวัยเยาว์ของพระองค์ เพราะดูเสมือนว่าพระองค์ไม่ใช่ทายาทอันชอบธรรมแห่งราชบัลลังก์เสียทีเดียว เช่นเดียวกับกษัตริย์กัมพูชาทั้งหลายที่สถาปนาตัวเองเป็นเจ้า เรื่องราวเกี่ยวกับชีวิตช่วงต้น ๆ ของพระองค์มีหลักฐานปรากฏอยู่น้อยมาก

ยอร์จ เซเดส์ ผู้ซึ่งยกย่องพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เป็นกษัตริย์ยิ่งใหญ่ที่สุดในประวัติศาสตร์กัมพูชา (มากกว่าจะมองว่าพระองค์ทรงวิปลาส)[1] เป็นผู้ปะติดปะต่อชีวประวัติของพระองค์ขึ้นมา เท่าที่อ่านได้จากจารึกนั้น จะเห็นได้ว่าทัศนะของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 นั้นแตกต่างอย่างสิ้นเชิงกับทัศนะของกษัตริย์พระองค์ก่อน ๆ ชัยวรมันที่ 7 แทบจะผูกขาดบดบังการศึกษาประวัติศาสตร์กัมพูชาก็เพราะความยิ่งใหญ่และทัศนะในเชิงปฏิวัติของพระองค์นี้เอง โดยเฉพาะอย่างยิ่งนับแต่เซเดส์เสนอผลงานของเขาออกมาในช่วงทศวรรษที่ 1930 และเราจะได้เห็นต่อไปว่า ใน

รัชสมัยของพระองค์นั้นมีความเร้นลับ และมีสิ่งที่ขัดแย้งกันหลายอย่าง

ดูเหมือนชัยวรมันจะเป็นพระอนุชราชสกุลวงศ์ของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 ทรงเป็นโอรสของเจ้าชายธรณินทรวรมัน ผู้ทรงศรัทธาพุทธศาสนาอย่างแรงกล้า และอาจได้เป็นกษัตริย์อยู่ช่วงสั้น ๆ แต่เมื่อเร็ว ๆ นี้ โกรสลิเยร์ได้ตั้งข้อสงสัยต่อการอ้างสิทธิอันนี้[2] เพราะมีหลักฐานสนับสนุนน้อยมาก และการอ้างว่าชัยวรมันเป็นทายาทสายตรงแห่งราชบัลลังก์เช่นนี้ ทำให้ข้อเท็จจริงเกี่ยวกับชีวิตของพระองค์เท่าที่เรารู้กลับยิ่งเข้าใจยากขึ้นไปอีก

เป็นไปได้ว่า เมื่อหนุ่ม ๆ ชัยวรมันคงจะรับราชการตำแหน่งสำคัญอยู่ในราชสำนักพระเจ้าโศวรมัน ดูเหมือนระหว่าง ค.ศ.1166-1177 ชัยวรมันไม่ได้ประทับที่เมืองพระนคร อาจไปประทับอยู่เขตใกล้ปราสาท ซึ่งเดี๋ยวนี้เรียกปราสาทพระขรรค์ที่กำปงสวาย รูปสลักหินของพระองค์ที่พบที่นั่นดูหนุ่มกว่ารูปสลักอื่น ๆ ที่สร้างขึ้นในระยะหลัง[3] มิติต่าง ๆ ของปราสาทและการสลักหินบอกชัดถึงวิวัฒนาการลีลาศิลปะกัมพูชา ทั้งยังแสดงให้เห็นด้วยว่า แม้ชัยวรมันจะไปอยู่อย่างคล้ายถูกเนรเทศ พระองค์ก็สามารถควบคุมแรงงานจำนวนไม่น้อยได้อย่างเป็นระบบ แล้วเมืองพระขรรค์นี่เป็นคู่แข่งหรือเป็นเมืองในปกครองของเมืองพระนครล่ะ ชัยวรมันสัมพันธ์กับกษัตริย์ผู้ยึดอำนาจจากยโศวรมันได้อย่างไร ที่สำคัญกว่านั้นก็คือ สัมพันธภาพระหว่างพระองค์กับแคว้นจามปาทางตะวันออกเป็นอย่างไร เราจำเป็นต้องถามคำถามที่ไม่อาจตอบนี้ เพื่อจะได้เข้าใจชีวิตช่วงต้น ๆ ของพระองค์ก่อนเสด็จขึ้นครองราชย์ใน ค.ศ.1187 และเพื่อจะได้เข้าใจกรอบความสัมพันธ์กับต่างประเทศของกัมพูชายุคนั้นด้วย

พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 กับระบบพุทธราชา

ระหว่างรอเวลาที่จะขึ้นเป็นกษัตริย์ ชัยวรมันทรงฝักใฝ่ศึกษาคำสอนของพุทธศาสนามหายาน—ซึ่งมีหลายนิกายและนับถือกันทั่วไปในเอเชียภาคเหนือ— ทรงพยายามประสมประสานแนวคิดทางพุทธศาสนาเข้ากับคติเกี่ยวกับราชาของกัมพูชายิ่งกว่าที่กษัตริย์องค์ใดเคยกระทำ พุทธราชาตามที่พระองค์ทรงปฏิบัตินั้นแตกต่างในหลาย ๆ ด้านจากเทวราชาตามคติฮินดูที่ปฏิบัติกันมาในอาณาจักรพระนครนานนับหลายศตวรรษ และจะกลายเป็นแบบอย่างในทางพิธีกรรมให้แก่ระบบกษัตริย์กัมพูชา จนถึงเวลาที่สถาบันนี้ถูกโค่นล้มในทศวรรษ 1970 ตามประเพณีเดิมนั้นเชื่อว่ากษัตริย์ —ไม่ว่าขณะยังทรงพระชนม์อยู่หรือสิ้นพระชนม์ไปแล้ว— มีความสัมพันธ์พิเศษกับเทพเจ้า โดยเฉพาะพระศิวะ หรือนาน ๆ ครั้ง จึงจะมีกษัตริย์บางองค์ทรงบูชาพระวิษณุ บางครั้งก็รวมเทพเจ้าทั้งสององค์เข้าด้วยกัน เรียกว่า *หริหระ* และกษัตริย์จะสร้างเทวาลัยบนภูเขาถวายเป็นที่ประทับของเทพเหล่านั้น กษัตริย์ใช้ความสัมพันธ์พิเศษนี้อธิบายความยิ่งใหญ่ของพระองค์ ส่วนราษฎรก็เชื่อว่าความสัมพันธ์นี้มีส่วนเกี่ยวข้องกับการทำให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล และมีน้ำใช้อย่างเพียงพอ

ในเมื่อสังคมกัมพูชาแบ่งสังคมออกเป็นชั้น ๆ โดยมีกษัตริย์เป็นศูนย์รวมของราชอาณาจักร ชาวกัมพูชาทุกคน —เช่นเดียวกับชาวยุโรปยุคกลางซึ่งอยู่ร่วมสมัยกัน— จึงอาจยอมรับความสำคัญของพระองค์ จารึกบางหลัก —หรือการสร้างสระน้ำ— แสดงให้เห็นว่ากษัตริย์บางพระองค์ทรงครุ่นคำนึงถึงความอยู่ดีกินดีของราษฎร แต่ในแง่ความเป็นมนุษย์แล้ว กษัตริย์ดูจะอยู่ห่างไกล เป็นความลี้ลับที่ซ่อนตัวอยู่ในพระราชวังอันน่าเกรงขาม คติที่ว่าพระเจ้าแผ่นดินเป็นที่พึ่งของอาณาประชาราษฎร เช่นการแสดงออกเวลาเข้าเฝ้า ดูจะไม่เป็นผลจริงจังนัก แม้ว่าพระองค์จะมีส่วนในการอุปถัมภ์ชนชั้นผู้นำ ความสัมพันธ์และความชอบพอพิเศษ

ภายในราชสำนักและเครือข่ายราชวงศ์ที่มีอยู่ ทำให้กษัตริย์เป็นทั้งนายและเป็นเหยื่อของระบบ ที่ข้าราชสำนักต่างหวังความโปรดปราน ยศฐาบรรดาศักดิ์ สิทธิที่จะได้ครอบครองทาส และทรัพย์สมบัติอันอุดมมั่งคั่ง

แน่นอน ระบบพุทธราชาก็เติบโตมาจากประเพณีเช่นนี้ของอินเดีย (พระพุทธเจ้าเป็นเจ้าชายอินเดีย) แต่ในรัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมัน พระองค์ทรงปรับเปลี่ยนคติดั้งเดิมนี้หลายอย่าง ไม่ถือพระองค์ว่าเป็นผู้อุทิศตนแก่เทพเจ้าหรือจะต้องไปรวมกับพระเจ้าหลังจากสิ้นพระชนม์แล้ว แต่ทรงถือว่าพระองค์เป็นพระโพธิสัตว์ หรือพระพุทธเจ้าที่ยังทรงพระชนม์อยู่ ไม่ยอมไปตรัสรู้ก็เพื่อคอยช่วยเหลือให้ราษฎรพ้นทุกข์ (นี่เป็นคติอย่างใหม่) เชื่อกันว่าการไถ่ทุกข์ให้แก่ผู้อื่นโดยวิธีนี้ กษัตริย์เองก็จะพ้นทุกข์ไปด้วย[4]

ก่อนจะศึกษาว่ามีการนำความคิดเกี่ยวกับระบบกษัตริย์ดังที่กล่าวมาปฏิบัติอย่างไรในสมัยชัยวรมันนั้น ต้องขอย้ำว่าโครงการนั้นไม่ได้มุ่งที่การปฏิรูปสังคมกัมพูชา หรือต้องการจะเลิกล้มสถาบัน "ฮินดู" เช่น พราหมณ์ ทาส และระบบกษัตริย์แต่เดิมมา ยิ่งไปกว่านั้นในทัศนะเชิงอนุรักษ์นิยม และกรอบความคิดแบบชนชั้นนำสมัยนั้น พระองค์ทรงเป็นที่ยอมรับว่าเป็นกษัตริย์แห่งคริสต์ศตวรรษที่ 12 แม้ว่าตามเกณฑ์ของชาวกัมพูชาแล้ว ถือได้ว่าพระองค์ทรงเป็นนักปฏิวัติเลยทีเดียว ถ้าจะพูดตรง ๆ ความแตกต่างระหว่างพุทธราชากับเทวราชานั้น คล้าย ๆ ความแตกต่างขณะนักแสดงคิดรำพึงโดยคนอื่นไม่ได้ยิน กับการป้องปากพูดกับผู้ชมนั่นเอง กฎเกณฑ์ของกษัตริย์เทวราชาก็คือการรวมความยิ่งใหญ่ลี้ลับทั้งหลายไว้ เช่น พิธีกรรมต่าง ๆ เทวาลัยปราสาท กาพย์ฉันท์บทกวี การอภิเษกสมรส และจารึก ทั้งหมดนี้ก็เพื่อเน้นความเกรียงไกรคล้ายเทพเจ้าของพระเจ้าแผ่นดิน ส่วนพุทธราชาก็มีอะไรคล้าย ๆ กันนั้น แต่พระองค์รับสั่งออกมา สื่อไปถึงผู้ชมก็คือประชาราษฎร์ของพระองค์นั่นเอง การทำอย่างนี้ประชาชนจึงไม่แค่เป็นเครื่องเสริมบารมีของกษัตริย์ (ไม่ต่างกับบรรดาทาสทั้งหลาย) แต่เป็นผู้ได้รับพระมหากรุณาธิคุณ

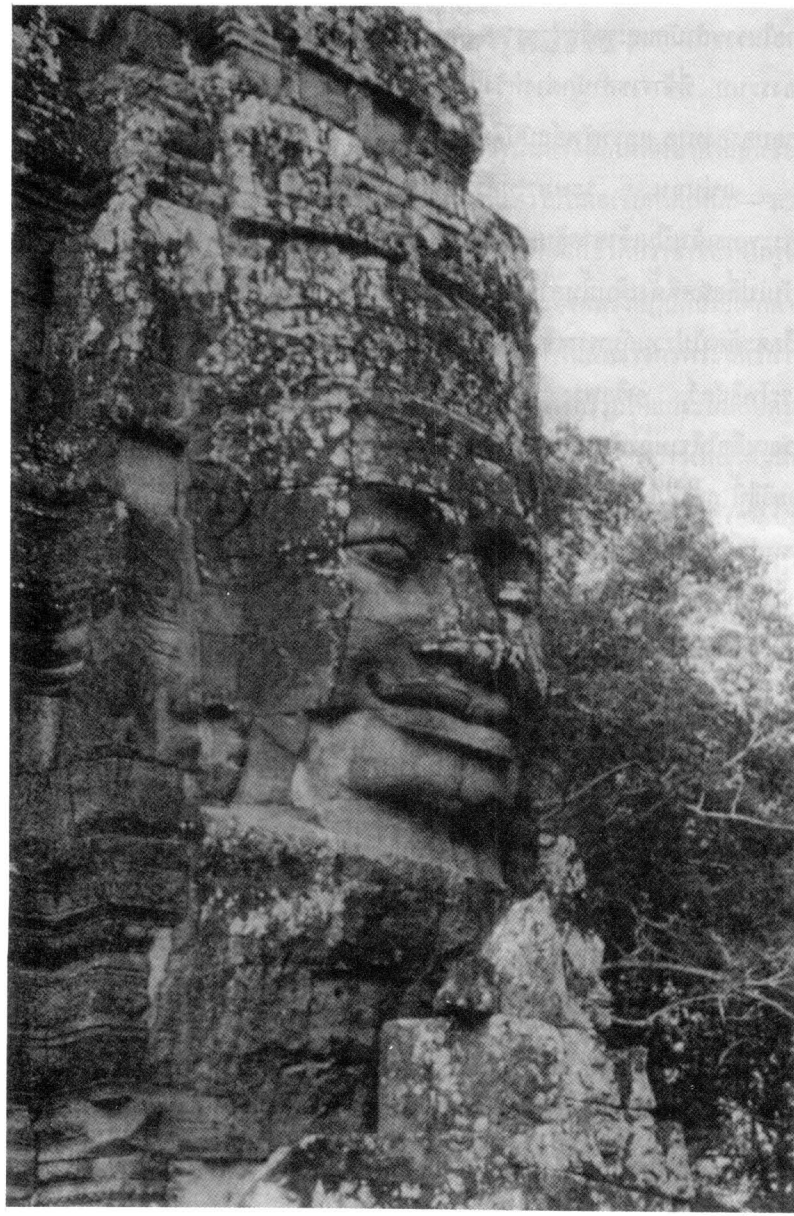

ปรางค์หนึ่งของปราสาทบายน ปราสาทบนภูเขาสร้างในคริสต์ศตวรรษที่ 12 ภาพโดย วอลเตอร์ เวต

มีส่วนทำให้กษัตริย์ได้บำเพ็ญกุศล อันจะช่วยให้พระองค์ได้พ้นทุกข์ด้วย อย่างน้อยนี่คือสิ่งที่จารึกและศาสนสถานสมัยชัยวรมันที่ 7 คล้ายจะเอ่ยถึง

ทำไมชัยวรมันที่ 7 จึงทรงเลือกที่จะแตกหักกับอดีตอย่างเด็ดเดี่ยวเช่นนี้ ปราชญ์ต่างให้คำอธิบายกันไว้หลายอย่าง อย่างหนึ่งก็คือการที่พระองค์มีเรื่องขัดแย้งกับราชสำนักที่เมืองพระนครอย่างเห็นได้ชัด รวมทั้งการที่พระองค์ไม่พอพระทัยเจ้าที่ยึดอำนาจและประกาศตนเป็นกษัตริย์เมื่อ ค.ศ.1167 อีกประการหนึ่ง พระราชดำริเกี่ยวกับโครงการก่อสร้าง "ขนานใหญ่" การเผยแพร่อุดมการณ์และระบบกษัตริย์อย่างใหม่ ก็เริ่มสุกงอมหลังจากได้ทรงใช้เวลาศึกษามานาน นอกจากนี้ก็เป็นไปได้มากว่า พระมเหสีผู้ทรงพระปรีชาสามารถและทะเยอทะยานก็คงจะมีอิทธิพลในเรื่องนี้อยู่ไม่น้อย ข้อเสนอเหล่านี้มีประโยชน์แต่ไม่ไปกันกับกุญแจสำคัญที่ไขไปสู่เรื่องราวในรัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมัน นั่นก็คือการที่พวกจามรุกรานเมืองพระนครเมื่อ ค.ศ.1177 ดังที่ พอล มูซ และ ชอง บวสเซอลิเยร์ ได้เสนอไว้ ซึ่งเราจะเห็นได้ว่าตลอดรัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ล้วนเป็นปฏิกิริยาต่อเหตุการณ์อันเจ็บปวดนี้

ชัยวรมันดูจะมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับจามปา พระองค์เคยเสด็จไปประทับที่นั่นหลายปี ในช่วงทศวรรษที่ 1160 พระองค์ถูกเนรเทศรึ หรือถูกจับไปเป็นตัวประกัน หรือนำทัพไปทำศึกกับจามปา เป็นไปได้ว่าที่ต้องเสด็จไปเช่นนั้นเพราะราชสำนักที่เมืองพระนครไม่โปรดปรานเสียแล้ว และพระองค์เสด็จกลับก็หลังจากยโศวรมันถูกโค่นราชบัลลังก์ไปแล้ว จารึกของพระเจ้าชัยวรมันเอง ซึ่งเป็นแหล่งข้อมูลสำคัญก็ไม่พูดอะไรชัดเจนเกี่ยวกับเรื่องนี้ ทั้ง ๆ ที่ให้ข้อมูลก่อนการรุกรานของจามปาเมื่อ ค.ศ.1177 เกี่ยวกับพระราชกรณียกิจยุคแรก ๆ ของชัยวรมันไว้อย่างชัดเจน แต่ช่วงเวลาแห่งการหล่อหลอมนี้ดูพระองค์มีเรื่องจะอวดอ้างน้อยเหลือเกิน

ในเมื่อจารึกมีแนวโน้มจะบอกว่าสาเหตุของสงครามเกิดจากความทะเยอทะยาน

ของกษัตริย์ การทรยศหักหลัง และการแก้แค้น —ตามโลกทัศน์อย่างรามายณะ— จึงเป็นการยากที่เราจะตัดสินให้แน่ชัดลงไปว่าเหตุใดจามจึงรุกรานกัมพูชาถึงสองครั้ง คือทางบกเมื่อปี ค.ศ.1177 และทางน้ำเมื่อปี ค.ศ.1178[5] แน่นอนความประสงค์จะยึดทรัพย์สมบัติและเชลยศึกต้องเป็นเหตุผลอย่างหนึ่ง ประจวบกับต้องการแก้แค้นที่ก่อนหน้านี้ตนเคยพ่ายแพ้กัมพูชา ชาวจีนสองคนที่มาเรือล่มอยู่นอกฝั่งจามปา ดูจะมีส่วนช่วยชาวจามในการศึกทั้งสองครั้งนั้น คนหนึ่งสอนให้ชาวจามรู้จักยิงธนูบนหลังม้า[6] กษัตริย์จามปาชื่นชมยุทธวิธีนี้ ถึงขั้นยกทัพไปโจมตีจีนแผ่นดินใหญ่และเกาะไหหลำ เพื่อเสาะหาม้า หลักฐานจีนบอกว่าหลังจากหาม้าไม่ได้ กษัตริย์จามปาตัดสินพระทัยยกทัพเรือไปเป็นครั้งที่สอง คราวนี้ก็มีนักเดินเรือชาวจีนคนหนึ่งช่วยนำร่อง ยกกองทัพไปตามแม่น้ำโขง ผ่านทะเลสาบหลวง แม่น้ำเสียมเรียบ ยึดเมืองยโสธรปุระได้อย่างน่าตะลึงงงงัน "ด้วยแสนยานุภาพกองทัพเรือ (พระองค์) ทรงปล้นนครแห่งนั้น ปลงพระชนม์พระเจ้าแผ่นดินโดยไม่ฟังเสียงร้องขอสันติภาพ"[7]

ปี ค.ศ.1177 นั้น ชัยวรมันประทับที่ไหนไม่มีใครรู้ แต่ดูเหมือนพระองค์ไม่ได้ทรงจัดการอย่างไรกับการรุกรานครั้งนี้ แต่พอถึง ค.ศ.1178 พระองค์ทรงรวบรวมกองทัพหากำลังสนับสนุนเตรียมการทำสงครามครั้งใหม่กับจามปา ทรงพิชิตจามปาในการศึกทางเรือ แม้ว่าจารึกเขมรจะบอกว่าเจ้าชายแห่งกัมพูชา —ไม่ใช่ชัยวรมัน— สังหารกษัตริย์จาม "ด้วยธนูโกฏิดอก" เมื่อชัยวรมันเสด็จสู่เมืองพระนครหลังถูกจามรุกราน ทรงพบว่าพระนคร "จมอยู่ในทะเลแห่งเคราะห์กรรม" "มีแต่การปล้นฆ่า" ความเดือดร้อนนี้อาจสืบเนื่องมาจากการปกครองอย่างปราศจากคุณธรรมของกษัตริย์พระองค์ก่อน ๆ และส่วนหนึ่งเกิดจากการแก่งแย่งอำนาจกันภายในราชอาณาจักร ดังจารึกที่พระมเหสีของชัยวรมันโปรดให้จารึกไว้ดังนี้ "เมื่อแผ่นดินก่อนแม้บ้านเมืองอยู่ใต้ฉัตรหลายองค์ ราษฎรก็รุ่มร้อนทุกข์ยาก แต่ใต้ร่มฉัตรองค์เดียว (ของชัยวรมัน) แผ่นดินรอดพ้นจากความเดือดร้อน"[8]

พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ประกอบพิธีบรมราชาภิเษกเมื่อ ค.ศ.1181 ดังนั้น

พระองค์จึงเป็นหนี้บุญคุณกษัตริย์องค์ก่อน ๆ น้อยมาก แต่จารึกบอกเราว่าทั้งหมดนั้นเป็นเพราะพระปรีชาสามารถส่วนพระองค์ เพราะความศรัทธาเลื่อมใสพุทธศาสนา และเพราะชัยชนะในการรบ ตลอดราว ๆ สามสิบปีต่อมา (เราไม่รู้แน่ว่าพระองค์สวรรคตปีใด) พระองค์ปกครองกัมพูชาอยู่ใต้อุ้งพระบาทด้วยพระราชบุคลิกและพระราชดำริเกี่ยวกับกษัตริย์ อย่างที่ไม่มีผู้ปกครองคนใดของกัมพูชาทำได้ ยกเว้น สีหนุ ในทศวรรษที่ 1960 และ พอลพต ในปลายทศวรรษที่ 1970 ชัยวรมันก็เช่นเดียวกับผู้ปกครองยุคใหม่ทั้งสองคนนี้ ทรงประสงค์จะเปลี่ยนแปลงกัมพูชา โดยมองว่าพระองค์เองคือเครื่องมือที่จะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงนั้น

ยิ่งกว่านั้น ผลประโยชน์หลายอย่างในรัชสมัยของพระองค์ เกิดจากเนื้อหาอันเคร่งครัดของคำ "พุทธ" และ "ราชา" ทรงใช้เครื่องมือของระบบกษัตริย์ตามคติของฮินดู รวมทั้งความยิ่งใหญ่ทางวัตถุตามคตินั้น พร้อม ๆ กับทรงลดละ —ถ้าจารึกของพระองค์เชื่อถือได้— ยอมสละพระองค์เพื่อขจัดทุกข์ของประชาราษฎร์ในฐานะพระราชา พระองค์โปรดให้สร้างถนนตลอดทั่วราชอาณาจักร บางทีอาจเพื่อเพิ่มความรวดเร็วในการเคลื่อนทัพปราบกบฏหรือการรุกรานจากภายนอก ในฐานะชาวพุทธ ถนนเหล่านี้เป็นหลักฐานแห่งความเมตตากรุณาของพระองค์ โครงการสาธารณูปโภคในรัชสมัยของพระองค์ขยายกว้างขวางยิ่งกว่ารัชสมัยใด ๆ การใช้ระบบกษัตริย์เป็นเครื่องมือในการรวมชาติโดยบุรุษที่มีข้อโต้แย้งมากว่าเป็นคนนอกที่สุดในบรรดากษัตริย์กัมพูชา ทำให้รัชสมัยของชัยวรมันดูจะมีข้อขัดแย้งกันเป็นพิเศษ คำอธิบายเกี่ยวกับบุรุษผู้นี้จึงมักจะลงเอยในรูป "ในด้านหนึ่ง" และ "อีกด้านหนึ่ง" เสมอ

ตัวอย่างเช่นภาพจำหลักหลายภาพที่ปราสาทบายน แสดงภาพการศึกอันทารุณโหดร้ายกับชาวจาม และจารึกของพระเจ้าชัยวรมันหลายหลักยกย่องการแก้แค้นและพระปรีชาสามารถด้านการเมืองของพระองค์ในการต่อกรกับจาม แต่ในด้านหนึ่งภาพสลักศิลาของพระองค์ที่หลงเหลือมาถึงปัจจุบันแสดงพระองค์ใน

ฐานะนักบวชที่กำลังเพ่งภาวนา[9] แต่เรารู้จากจารึกว่าพระองค์ "ทรงเป็นทุกข์เกี่ยวกับความเดือดร้อนของราษฎร มากกว่าเรื่องส่วนพระองค์ ความเจ็บปวดทางร่างกายสำหรับมนุษย์ เป็นความเจ็บปวดทางจิตวิญญาณสำหรับพระองค์ และดังนั้นจึงเสียดแทงใจยิ่งกว่า"[10] กระนั้นพระองค์ก็ยังโปรดให้เร่งสร้างถนนหนทาง วัดวาอาราม ที่พักคนเดินทาง สระน้ำ และอโรคยาศาลาหรือโรงพยาบาล นับแต่ขึ้นครองราชย์เมื่อ ค.ศ.1181 ไปจนถึงช่วงปีหลัง ๆ แห่งรัชกาล คือราว ๆ ทศวรรษที่สองแห่งคริสต์ศตวรรษที่ 13 ปรากฏว่าอาคารเหล่านี้หลายหลังสร้างอย่างลวก ๆ ฝีมือด้อย พอถึงปลายรัชกาล หินทรายและหินปูนที่จะใช้ในเมืองพระนครก็เริ่มหมด[11] จารึกบอกเราว่า ผู้คนนับแสนลงแรงสร้างและดูแลรักษาอาคารเหล่านี้ ทุกคนทำด้วยอุดมคติ เพราะเชื่อว่าการทำอย่างนั้นจะช่วยให้พวกเขาพ้นทุกข์ ในสายตาของคนยุคศตวรรษที่ 20 เรื่องอย่างนี้ถ้าพูดไปก็จะน่าขัน แต่เราต้องเข้าใจว่าความทุกข์ในพุทธศาสนานั้นไม่ได้หมายเพียงทุกข์ทางกาย แต่สัมพันธ์กับเป้าหมายในชีวิต และแนวทางที่ว่ายอมทุกข์บางอย่างเพื่อรับใช้คำสอนของพระศาสดา เช่น ยอมทุกข์ยากลำบากเพื่อเชิดชูพระพุทธเจ้า ด้วยการสร้างนครแห่งพระเจ้าชัยวรมันทำให้กรรมกรมั่นใจว่าชาติหน้าพวกเขาจะทุกข์น้อยลง มีความสุขมากขึ้น

ทำไมชัยวรมันจึงต้องรีบเร่งโครงการก่อสร้างของพระองค์นัก ก็เพราะตอนขึ้นครองราชย์นั้น พระองค์ทรงพระชราแล้ว อาจจะพระชนมายุหกสิบพรรษาแล้ว การก่อสร้างจึงต้องแข่งกับเวลา แต่คำตอบที่เดากว่านั้นก็คือ ตอนที่พระองค์ไม่ได้ประทับอยู่ที่เมืองพระนครนั้น พระองค์มีพระราชดำริเกี่ยวกับโครงการก่อสร้างอันเนื่องในพุทธศาสนา ซึ่งจะต้องสร้างที่เมืองพระนครให้เสร็จขณะพระองค์ยังทรงพระชนม์อยู่ ในแง่หนึ่งโครงการนี้เป็นกระบวนการในการไถ่ทุกข์ของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 แต่จารึกก็ไม่ได้บอกเราว่าพระองค์ทรงทำกรรมอะไรไว้จึงต้องมีการชดใช้กันเช่นนี้ ที่เรารู้เกี่ยวกับปีแรก ๆ ช่วงต้นรัชกาลนั้นก็ได้จากจารึกซึ่งเขียนขึ้นระยะหลัง ดูเหมือนว่าช่วงนี้ได้ทรงยกทัพไปโจมตีจามปาอีกครั้ง (ภาพจำหลักที่

ปราสาทบายน สลักเป็นภาพสงครามทางเรือ) ทำการปราบกบฏทางภาคตะวันตกเฉียงเหนือและบูรณะเมืองพระนคร ก็เช่นเดียวกับธรรมเนียมปฏิบัติทั่วไป เมื่อมีการศึกสงครามย่อมมีการเคลื่อนย้ายประชากรครั้งใหญ่ จารึกที่ปราสาทพระขรรค์ ค.ศ.1191 บอกว่า "พระราชทานเมืองหลวง พร้อมพระราชวังอันเรืองรองของราชศัตรู ให้แก่แม่ทัพนายกองและปวงทหาร พระราชทานป่าของข้าศึกให้แก่สัตว์น้อยใหญ่ในป่ากว้าง พระราชทานป่าในแผ่นดินของพระองค์ให้เชลยศึก เพื่อแสดงถึงความมีน้ำพระทัยกว้างขวางและพระราชยุติธรรม"

ชัยวรมันที่ 7 ก็เช่นเดียวกับกษัตริย์กัมพูชาองค์อื่น ๆ เราอาจจะผิดถ้าจะแยกให้เห็นความแตกต่างอย่างเด่นชัดระหว่างศาสนากับการเมืองในสมัยของพระองค์ ระหว่างอำนาจทางโลกกับทางจิตวิญญาณ ตลอดจนระหว่างความคิดเกี่ยวกับพระองค์เอง และความคิดเกี่ยวกับราชอาณาจักร ทว่าก่อนจะตัดพระองค์ออกไปในฐานะกษัตริย์ผู้วิปลาสหลงคิดว่าตนยิ่งใหญ่ เราต้องไม่ลืมคิดทบทวนว่า ถ้าไม่มีใครเห็นด้วยกับทัศนะ หรือศรัทธาบารมีของพระองค์แล้ว พระองค์ไม่มีทางได้เป็นกษัตริย์ โดยเฉพาะการเริ่มจากฐานะอันอ่อนแอเช่นนั้น และแน่นอนย่อมทรงไม่อาจรักษาพระราชอำนาจเอาไว้ได้ ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ พราหมณ์ ผู้เลื่อมใสพุทธศาสนา ตลอดจนขุนทหาร อาจเห็นประโยชน์ —ไม่เฉพาะที่จะได้รับในชาติหน้า— ในการขยายพระราชอาณาเขตออกไป ส่วนหนึ่งโดยทรงอุปถัมภ์บำรุงองค์กรศาสนา และอีกส่วนหนึ่งโดยการนำประชากรที่แต่ก่อนนี้เคยเฉื่อยชา เข้ามาอยู่ใต้การปกครองของอาณาจักรพระนคร ไม่โดยรูปแบบใดก็รูปแบบหนึ่ง และตามข้อเท็จจริงก็คือนับแต่ต้นคริสต์ศตวรรษที่ 13 เป็นต้นมา กัมพูชาเรียกเก็บบรรณาการจากดินแดนเกือบทั้งหมดที่เดี๋ยวนี้เป็นประเทศไทย ลาว มาเลเซีย และจามปาซึ่งตั้งอยู่ชายฝั่งทะเลของเวียดนามภาคกลาง ปราสาทหินพหุพักตร์ซึ่งอิ่มเอิบกึ่งแย้มพระสรวลของพระเจ้าชัยวรมันและภาพสลักหินของพระองค์ ได้ทอดพระเนตรอย่างอ่อนโยนทรงพลังมาตลอดมุมโลกส่วนนี้ —รวมทั้งประเทศจีน ซึ่งพระองค์ได้ทรงส่งคณะทูต

ไปเยือนด้วย

ฟิลิปป์ สเติร์น นักประวัติศาสตร์ศิลป์ผู้ศึกษาเกี่ยวกับรัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมันอย่างถี่ถ้วนละเอียดยิ่ง ชี้ให้เห็นถึงพัฒนาการสามขั้นตอนของประติมาณ-วิทยาและสถาปัตยกรรม[12] ซึ่งสอดคล้องไปด้วยกันกับการก่อสร้างสามขั้นตอนของกษัตริย์กัมพูชายุคแรก ๆ ตามที่สเติร์นเองเป็นผู้ตั้งข้อสังเกตไว้ นั่นก็คือ การก่อสร้างสิ่งสาธารณูปโภค สร้างเทวาลัยอุทิศให้บิดามารดา แล้วก็สร้างเทวาลัยบนภูเขาของพระราชาเอง

ก็อย่างที่เราได้เห็นมาแล้วว่า งานสาธารณูปโภคของกษัตริย์พระองค์แรก ๆ มักเป็นการสร้างสระน้ำ (บาราย) อาจมีโครงการอื่น ๆ เช่นการสร้างถนนหนทางหรือสะพาน แต่จารึกแทบจะไม่กล่าวถึง โครงการของชัยวรมันเป็นการก้าวล้ำออกมาจากอดีต โรงพยาบาลอาจสร้างตอนต้นรัชกาล เริ่มจากทางตะวันตกของเมืองพระนคร ขึ้นเหนือไกลไปจนถึงภาคกลางของลาว จารึกตาพรหมกล่าวว่า โรงพยาบาลเหล่านี้สามารถให้บริการถึง 838 หมู่บ้าน มีผู้ใหญ่มารับบริการถึงแปดหมื่นคน ดูเหมือนสิ่งตอบแทนที่ผู้ใช้บริการต้องจ่ายให้คณะผู้ทำงาน และคนอาศัยโรงพยาบาลซึ่งมีอยู่ราวร้อยคน[13] คือข้าวและการทำงานใช้แรง จารึกเกี่ยวกับโรงพยาบาลให้รายละเอียดเกี่ยวกับบทบัญญัติในการบริหาร อาหาร และอุปกรณ์ต่าง ๆ รวมทั้งคณะทำงานซึ่งประจำอยู่ที่นั่น

การสาธารณูปโภคชุดที่สองของชัยวรมันก็คือ การสร้างที่พักคนเดินทางทุกระยะ 16 กิโลเมตร (10 ไมล์) ตลอดถนนสายหลัก ๆ ของกัมพูชา[14] มีที่พักคนเดินทางในลักษณะนี้ 57 แห่ง บนเส้นทางระหว่างเมืองพระนครกับเมืองหลวงของจามปา และอีก 17 แห่ง ระหว่างเมืองพระนคร กับปราสาทพุทธศาสนาที่พิมายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย และท้ายสุดก็คือสระน้ำของพระเจ้าชัยวรมัน ซึ่งเดี๋ยวนี้รู้จักกันในนาม บารายเหนือ แต่ในสมัยของพระองค์เรียกว่า ชยะตะตะกะ ตั้งอยู่ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของยโศธรปุระ

สิ่งก่อสร้างใหม่ ๆ เหล่านี้เกิดจากการที่ชัยวรมันทรงพิจารณาว่าพระองค์มีภารกิจต้องช่วยขจัดโศกของราษฎร ดังที่จารึกโรงพยาบาลกล่าวว่า

> เพราะทรงเห็นถึงความดีงามของโลกเต็มเปี่ยมพระหฤทัยพระเจ้าอยู่หัวจึงทรงปฏิญาณว่า "เราจะช่วยสรรพสัตว์ทั้งหลายที่เวียนว่ายอยู่ในวัฏฏสงสาร ด้วยคุณธรรมและราชกิจอันดีงาม ขอราชะแห่งกัมพูชาซึ่งสืบต่อจากเรา จงตั้งอยู่ในความดี...พร้อมด้วยมเหสีและนักสนม ข้าราชบริพารและมิตรสหาย ไปถึงแดนสุขาวดีที่ปลอดพ้นจากโรคาทั้งปวง"[15]

วิหารแห่งรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7

ระยะที่สองของพระเจ้าชัยวรมัน พระองค์โปรดให้สร้างวิหารอุทิศพระราชกุศลถวายพระราชบิดามารดา และวิหารแห่งแรกที่สร้างปัจจุบันรู้จักกันในนาม **ปราสาทตาพรหม** (บรรพบุรุษผู้เป็นพรหม) ซึ่งประกอบพิธีกัลปนาเมื่อ ค.ศ.1186 อุทิศพระราชกุศลถวายแก่พระมารดา ซึ่งแสดงในรูปของนางปรัชญาปรมิตา เทวีแห่งปัญญา และเปรียบได้กับพระมารดาของพระพุทธเจ้าทั้งปวง ปราสาทแห่งนี้เป็นที่สถิตรูปสลักคุรุ (ครู) ผู้ถวายความรู้เกี่ยวกับพุทธศาสนาแก่ชัยวรมันด้วย นอกจากนี้ยังประดับด้วยเทวรูปและพระโพธิสัตว์กว่าหกร้อยองค์ การประนีประนอมระหว่างลัทธิศาสนาในกัมพูชาเห็นได้จากข้อเท็จจริงที่ว่า บริเวณปราสาทนี้มีคูหาของนักบวชลัทธิไศวนิกาย และไวษณพนิกาย เรียงรายคู่ไปกับห้องพักพระสงฆ์และผู้คงแก่เรียนในพุทธศาสนา ซากของปราสาทตาพรหมที่เหลืออยู่ในปัจจุบันนั้น ยากที่จะนึกถึงลักษณะดั้งเดิมได้ นี่เป็นปราสาทสำคัญหลังเดียวที่ไม่ได้รับการบูรณะ ถูกทิ้งร้างไว้กลางป่า

ปราสาทแห่งที่สอง ที่สร้างในรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 คือปราสาทซึ่งเดี๋ยวนี้เรียก **ปราสาทพระขรรค์** (พระแสงดาบศักดิ์สิทธิ์) จารึกที่ปราสาทนี้กล่าวว่าปราสาทนี้สร้างตรงสนามรบสำคัญที่กัมพูชามีชัยชนะเหนือจามปา และชื่อ "ชยะ" (ชัยชนะและบัลลังก์) ในคริสต์ศตวรรษที่ 12 น่าจะสะท้อนถึงเหตุการณ์นี้ จารึกอื่น ๆ ไม่กล่าวถึงการศึกครั้งนี้ ซึ่งประจัญบานกันใกล้ ๆ นครยโสธรปุระ ซึ่งเป็นตัวชี้บอกได้ว่านี่เป็นการรบเมื่อจามรุกรานนครนี้ครั้งที่สอง โกรสลิเยร์เสนอว่าการศึกครั้งนี้มีจริง และมีหลักฐานปรากฏอยู่บนภาพจำหลักที่ปราสาทบายน[16]

ปราสาทพระขรรค์ทำพิธีอุทิศเมื่อ ค.ศ.1191 ให้เป็นที่ประดิษฐานภาพสลักศิลารูปพระบิดาของชัยวรมัน คือพระเจ้าธรณินทรวรมัน ในรูปของพระอวโลกิเตศวร พระโพธิสัตว์ผู้เปี่ยมล้นด้วยเมตตาบารมี นี่เป็นสัญลักษณ์เปรียบเทียบที่เหมาะสมอย่างยิ่ง เพราะตามแนวคิดของพุทธศาสนามหายาน เชื่อว่าการสมรสกันระหว่างปัญญากับกรุณา ทำให้เกิดการตรัสรู้ ซึ่งก็คือพระพุทธเจ้าผู้ทรงประจักษ์แจ้งในสัจธรรมนั่นเอง[17] พัฒนาการด้านศิลปะในรัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมันช่วงนี้ จะพบภาพสลักพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรอย่างมากมาย และตลอดรัชสมัยของพระองค์ไตรภาคีแห่งปรัชญาปรมิตา (ปัญญา) พุทธ (การตรัสรู้) และอวโลกิเตศวร (เมตตา) เป็นแกนหลักในศาสนคติของพระเจ้าแผ่นดิน ที่ตั้งของปราสาททั้งสอง คือภาคตะวันออกเฉียงใต้และภาคตะวันออกเฉียงเหนือของศูนย์กลางแห่งใหม่ของยโสธรปุระ (คือที่ปราสาทบายน) แสดงว่าปราสาททั้งสามหลังต้อง "อ่าน" ประกอบกัน ซึ่งจะได้ความว่าเมตตาและปัญญาทำให้เกิดการตรัสรู้ ดังสะท้อนอยู่ในพระพุทธรูปซึ่งประดิษฐานอยู่กลางปราสาทบายน ซึ่งก็คือหัวใจของปราสาทบนภูเขาของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 นั่นเอง

จารึกจากปราสาท "บิดามารดา" แสดงให้เห็นว่าระบบราชการของกัมพูชาในยุคนี้พัฒนาสูงมาก โดยเฉพาะการควบคุมที่อยู่ที่กินตลอดจนหน้าที่ของราษฎร รวมทั้งจำนวนผู้มีอำนาจราชศักดิ์ ซึ่งเพิ่มจำนวนขึ้นอย่างมากมาย และคนเหล่านี้

ภาพจำหลักนูนต่ำ
อายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 12
ที่ปราสาทบายนแสดงการศึกสงคราม
ระหว่างชาวจามและชาวเขมร
ภาพโดย วอลเตอร์ เวต

มีสิทธิ์นำหรือถวายเทวรูปไว้ประดับปราสาท

มีผู้คนสังกัดอยู่ที่ปราสาทตาพรหมอย่างมากมาย ดังที่จารึกกล่าวไว้ว่า

> ที่นี่มีผู้ชาย 400 คน พระชั้นผู้ใหญ่ 18 รูป พระอื่น ๆ อีก 2,740 รูป มีผู้ช่วยทำงาน 2,232 คน นางระบำ 615 นาง ราษฎรอีก 12,640 คน รวมทั้งคนอื่น ๆ ที่ต้องมาอยู่ที่นี่ ซึ่งก็คือชายหญิง 66,625 คน มีหน้าที่ทำงานรับใช้เทพเจ้า รวมจำนวนเบ็ดเสร็จทั้งหมด 79,365 คน มีทั้งชาวพม่า จาม และ ฯลฯ[18]

ทำนองเดียวกัน ผู้คนที่ขึ้นต่อปราสาทพระขรรค์ —มีหน้าที่ต้องปลูกข้าวและทำงานอื่น ๆ— มีจำนวนเกือบแสนคน ซึ่งเกณฑ์มาจากกว่าห้าพันสามร้อยหมู่บ้าน จารึกยังจาระไนถึงผู้คนที่สังกัดอยู่กับปราสาทรุ่นก่อน ๆ ว่ามีจำนวนกว่าสามแสนคน เกณฑ์มาจากหมื่นสามพันห้าร้อยหมู่บ้าน โครงสร้างพื้นฐานที่จำเป็นต้องใช้ในการผลิตอาหารและเสื้อผ้า —ยกตัวอย่างปัจจัยจำเป็นแค่สองอย่าง— ให้แก่ผู้คนที่ปราสาทนั้น จะต้องซับซ้อนและมีประสิทธิภาพสูงมาก

จารึกเหล่านี้ชี้ให้เห็นประเด็นน่าสนใจสามประการ ประการที่หนึ่ง คือจารึกนับคนนอก —พม่า จาม และ ฯลฯ ต่างไปจากคนพื้นเมือง ทั้งนี้อาจเพราะพวกเขาเป็นเชลยสงคราม ไม่มีสายสัมพันธ์กับขุนนาง พระ หรือศาสนสถานนั้น อีกอย่างหนึ่งก็คือขนาดเฉลี่ยของหมู่บ้านที่เอ่ยถึงในจารึก ดูเหมือนจะมีประชาชนราวสองร้อยคนรวมทั้งพวกที่ถูกเกณฑ์ไปเป็นข้าวัดแล้ว— นี่ยังเป็นขนาดปกติของหมู่บ้านชาวนากัมพูชาต่อมาในทศวรรษที่ 1960 และประการสุดท้าย จารึกชี้ว่าแม้ปราสาทเหล่านี้อุทิศถวายแด่พระพุทธเจ้า ให้เป็นสังฆารามแก่พระสงฆ์นับพัน ๆ รูป แต่ก็ใช้เป็นที่ประดิษฐานภาพจำหลักของผู้ศักดิ์สิทธิ์ที่เกี่ยวข้องกับลัทธินิกายในศาสนาฮินดูด้วย เห็นได้ชัดว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงอนุญาตให้ทำอย่างนี้ได้ เพราะราชสำนักของพระองค์ยังประกอบด้วยนักคิดและข้าราชการที่นับถือศาสนาฮินดูอยู่ด้วย แท้จริงแล้วการพูดถึงการอยู่ร่วมกันระหว่างศาสนาฮินดูกับศาสนาพุทธในปราสาทของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 นี้ อาจได้ผลกว่าการเสนอกระบวนการปรองดองอย่างเป็นระบบใด ๆ

ปราสาทรูปทรงคล้ายรัตนมณี ซึ่งรู้จักกันในนามปราสาท*เนียะปอน* (นาคพัน) มีลักษณะเป็นเกาะอยู่กลางชยะตะตะกะ อาจสร้างเสร็จเมื่อ ค.ศ. 1191 เพราะมีเอ่ยไว้ในจารึกพระขรรค์ดังนี้

พระเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ทำให้ชยะตะตะกะเป็นดังคันฉ่องมงคล ฉายแสงเลื่อมพรายแห่งสุวรรณ รัตนะ และบุปผามาลา มีเกาะงดงามท่ามกลางห้วงน้ำ ช่วยชำระบาปและความเศร้าหมองของผู้มาสักการะ เป็นนาวานำเขาเหล่านั้นข้ามห้วงโอฆะสงสาร[19]

เกาะซึ่งมีกำแพงล้อมรอบ สร้างเป็นรูปดอกบัว ตั้งใจจะจำลองสระบนภูเขาหิมาลัยตามตำนาน ซึ่งเป็นสระศักดิ์สิทธิ์ตามความเชื่อของชาวพุทธ รอบปราสาทเช่นเดียวกับรอบสระ มีท่อน้ำสี่ท่อ ปล่อยน้ำพวยพุ่งจากสระใหญ่ลงสระเล็ก ตัวปราสาทตั้งอยู่บนฐานขั้นบันไดเหนือน้ำ อาจสร้างอุทิศแก่พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเช่นเดียวกับปราสาทพระขรรค์ เพราะมีภาพพระโพธิสัตว์องค์นี้ปรากฏซ้ำแล้วซ้ำเล่าในภาพจำหลักบนกำแพง

รอบปราสาททั้งสี่ด้านมีประติมากรรมจัดวางเป็นหมู่ ๆ แต่น่าเสียดาย มีภาพสลักเพียงชิ้นเดียวเท่านั้นที่พอจะบอกได้แน่ชัดว่าเป็นภาพม้าพละหะ ซึ่งเป็นภาคหนึ่งของพระอวโลกิเตศวร ส่วนประติมากรรมอีกสองชิ้นเป็นศิวเทพกับวิษณุเทพ ชอง บวสเซอลิเยร์ ให้ความเห็นว่าการมีเทวรูปอยู่ในพุทธารามนี้ อาจตีความได้ว่าเป็นนโยบายการเมือง เพื่อแสดงว่าตอนนี้เทพเจ้าแห่งอาณาจักรพระนครยอมอ่อนน้อมต่อพระพุทธเจ้าแล้ว แต่ทำไมต้องทำอย่างนั้นล่ะ บวสเซอลิเยร์เสนอความเห็นเช่นเดียวกับมูซ ว่าชาวกัมพูชาอาจมองว่าลัทธิไศวนิกาย และไวษณพนิกาย เป็นต้นเหตุความเสื่อมของอาณาจักรกัมพูชา เมื่อพวกจามสามารถทำลายเมืองพระนครลงย่อยยับเมื่อ ค.ศ.1177 ยิ่งกว่านั้นสระอโนดาต ไม่ได้ศักดิ์สิทธิ์เฉพาะต่อชาวพุทธทุกคนเท่านั้น สระนี้มีความหมายอย่างยิ่งต่อพระราชาผู้เป็นพุทธศาสนิกหรือจักรวาทิน ซึ่งตำนานกล่าวว่าเริ่มขึ้นในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช ซึ่งทรงมีบุญญาธิการสามารถชักน้ำจากสระนี้มาเสริมเพิ่มความบริสุทธิ์และบารมีของพระองค์[20]

บวสเซอลิเยร์เสนอว่า ปราสาทนี้มีความสำคัญทางการเมืองมากไปกว่านั้น เรารู้ได้จากจารึกพระขรรค์ว่าสถานที่นี้เป็น ราชาศรี แปลได้ว่า "เครื่องเสริมพระราชอิสริยยศ" ตั้งอยู่ตรงทิศมงคลคือมุมตะวันออกเฉียงเหนือของปราสาทนครธม ปราสาทนาคพันอาจเป็นที่ประดิษฐานองค์พระปฏิมาผู้พิทักษ์คุ้มครองราชอาณาจักร บวสเซอลิเยร์เชื่อว่าชาวไทยได้รื้อทำลายพระปฏิมานี้เมื่อกองทัพไทยยึดนครวัดได้ใน ค.ศ.1431 (พ.ศ.1974) ซึ่งจดหมายเหตุฝ่ายไทยกล่าวว่า กองทัพไทยได้ขนเอาเครื่องสูงของกษัตริย์กัมพูชามายังกรุงศรีอยุธยาด้วย ตามทัศนะของฝ่ายไทยแล้ว การทำลายปราสาทนาคพัน เท่ากับทำลายความชอบธรรมในการเป็นสกลมหาราชาของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 และทายาทของพระองค์ เมื่อกรุงศรีอยุธยาถูกพม่าตีแตกในคริสต์ศตวรรษที่ 16 (พุทธศตวรรษที่ 21) เครื่องสูงนี้ก็ถูกพม่าขนเอาไปบ้านเมืองของตนด้วย ซึ่งปัจจุบันนี้มีประติมากรรมจากกัมพูชาคู่หนึ่งอยู่ที่เมืองมัณฑะเลย์ บางทีอาจมาจากปราสาทนาคพันนี้[21]

ช่วงประติมาณวิทยาระยะที่สองนี้ พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 โปรดให้เสริมแต่งปราสาทรุ่นเก่าหลายแห่ง ที่น่าสนใจ ได้แก่ ปราสาทพิมาย ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย และปราสาทพระขรรค์ที่กำปงสวาย การก่อสร้างครั้งใหม่นี้รวมถึงการบูรณะซากสลักหักพังของปราสาทขนาดใหญ่ ที่เดี๋ยวนี้เรียกปราสาทบันทายสมอ ในกัมพูชาภาคตะวันตกเฉียงเหนือด้วย[22]

ศาสนสถานอันใหญ่โตเหล่านี้ชี้ให้เห็นถึงแนวโน้มการพัฒนาเป็นเมืองในรัชสมัยชัยวรมันที่ 7 หรืออย่างน้อยก็เป็นแนวโน้มที่จะรวบรวมผู้คนจำนวนมาก ๆ จากปริมณฑลต่าง ๆ มารับใช้รัฐ พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ก็คงคล้าย ๆ กับพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 ซึ่งครองราชย์ก่อนพระองค์ทรงสนพระทัยที่จะรวบอำนาจไว้ที่ส่วนกลาง ใช้ระบบราชการเป็นตัวควบคุมรัฐ บางทีความคิดนี้อาจเป็นส่วนหนึ่งของความเชื่อว่าทรงมีราชภาระต้องทำให้ประชาราษฎร์หันมานับถือพุทธศาสนา หรืออาจต้องรวบรวมประชาชนให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เพื่อตอบโต้อย่างทันท่วงทีต่อ

การคุกคามจากต่างชาติ

การก่อสร้างระยะที่สองนี้มีสิ่งใหม่ ๆ ที่เป็นลักษณะเฉพาะน่าสนใจเกิดขึ้นหลายอย่าง รวมทั้งรูปแบบการสร้างปรางค์พหุพักตร์ โดยเริ่มที่ปราสาทเล็ก ๆ ชื่อปราสาทพระสตุง ซึ่งได้พัฒนามาจนถึงขั้นสูงสุดคือ โคปุระ หรือประตูทางเข้าเมืองนครธม และสุดท้ายก็คือ ปรางค์กว่าสองร้อยพักตร์ที่ทอดมองมาจากปราสาทบายน การสร้างกำแพงหินล้อมรอบเมือง ตลอดจนการสร้างทางเดินอันกว้างขวางนอกประตูเมือง ดูจะเพิ่งมีเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์ยุคเมืองพระนคร

การก่อสร้างนี้อาจตีความได้ทั้งในแง่การเมืองและศาสนา บวสเซอลิเยร์ และมูช เปรียบกำแพงรอบนครธมว่า เหมือนป้อมค่ายที่แนวมาจิโน สร้างขึ้นมาเพราะเชื่อว่าจะสามารถป้องกันการรุกรานของชาวจามได้อย่างมีประสิทธิภาพที่สุด ขณะเดียวกันก็อาจพูดได้ว่ากำแพงนี้เปรียบเสมือนทิวเขาที่รายล้อมเขาพระสุเมรุ ซึ่งก็คือปราสาทบายนของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 นั่นเอง

หลังจากยึดเมืองหลวงของจามปาได้เมื่อ ค.ศ.1191 แล้ว ชัยวรมันอาจประทับอยู่ที่ยโศธรปุระจนสิ้นรัชกาล ช่วงนี้เองที่เริ่มมีสัญญาณว่าอาคารต่าง ๆ เร่งสร้างกันอย่างลวก ๆ และฝีมือก็ด้อยลง อุดมการณ์เริ่มเปลี่ยนไป ตัวอย่างเช่นหลาย ๆ ส่วนของปราสาทซึ่งต่อมาเรียกกันว่าปราสาทบายน ถูกเปลี่ยนแปลงอย่างหน้ามือเป็นหลังมือในช่วงทศวรรษที่ 1190[23] ทั้งหมดนี้ท้าทายให้เราหาคำอธิบายว่าทำไมชัยวรมันที่ 7 จึงให้เร่งสร้างอนุสรณ์สถานอย่างมากมายขนาดนั้น ทั้งหมดนี้เนื่องจากบุคลิกภาพส่วนพระองค์หรือจากแง่มุมอื่น ๆ แห่งพระชนม์ชีพที่เรายังไม่รู้กัน การก่อสร้างปราสาทเหล่านี้คือความพยายามที่จะแสดงความชอบธรรม และปูแนวความคิดให้แก่ผู้ที่จะสืบราชสมบัติต่อ ๆ ไปกระนั้นหรือ หรือพระองค์ประสงค์จะทำให้เมืองพระนครกลับสะอาดบริสุทธิ์อีกครั้งหลังจากถูกชาวจามลบหลู่ หรือพระองค์ทำอะไรบกพร่องที่จะต้องล้างกรรมนั้น ข้อมูลที่จะตอบคำถามเหล่านี้มีน้อยเหลือเกิน แต่ที่จริงแน่แท้ก็คือ ไม่ว่าจะด้วยเหตุผลอะไรก็ตาม ชัยวรมัน

พยายามปลูกฝังอุดมการณ์พุทธศาสนาลัทธิมหายาน และพระบุคลิกภาพส่วนพระองค์ให้แก่ชาวกัมพูชา แง่มุมทั้งสองนี้ต่างเหลื่อมกันอยู่ในรูปประติมาแทนพระองค์ และที่น่าพิศวงที่สุดก็คือ สัญลักษณ์ซึ่งปรากฏที่พนมปราสาทอันแปลกพิสดารที่พระองค์โปรดให้สร้าง ตลอดจนนครที่รายล้อมปราสาทนั้น

จารึกปลายรัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมัน พรรณนานครนี้ดุจดังเจ้าสาวของพระองค์ "นครยโสธรปุระตกแต่งด้วยแป้งนวลและอัญมณี ร้อนแรงด้วยไฟปรารถนาเป็นธิดาตระกูลสูงศักดิ์...เสกสมรสกับกษัตริย์ งานเฉลิมฉลองที่ไม่มีสิ่งใดขาดตกบกพร่อง ใต้ร่มฉัตรแห่งพระองค์"[24] จารึกยังกล่าวต่อไปด้วยว่า จุดมุ่งหมายของการอภิเษกสมรสนี้ก็เพื่อ "สถาปนาความสุขสถาพรทั่วสกลจักรวาล"

ศูนย์กลางของนครนี้คือปราสาทบายน (แปลตามตัวว่า ยันตระของบรรพบุรุษ —ยันตระ หมายถึง สิ่งศักดิ์สิทธิ์รูปร่างหรือรูปทรงเรขาคณิต) ซึ่งประกอบด้วยปรางค์จตุรมุข สลักเป็นรูปพักตร์ขนาดใหญ่กว่าสองร้อยพักตร์ นอกจากนี้ก็มีภาพจำหลักน่าประทับใจ แสดงเรื่องราวในชีวิตประจำวัน สงครามกับจามปา และพฤติกรรมของเทพเจ้าอินเดีย ครั้งหนึ่งปราสาทนี้เคยเป็นที่ประดิษฐานรูปประติมาต่าง ๆ นับพันรูป ประติมาองค์ประธานซึ่งค้นพบในทศวรรษที่ 1930 เป็นพระพุทธปฏิมาปางนาคปรก

มีการตีความขัดแย้งกันไปมากมายเกี่ยวกับสัญลักษณ์ของปราสาทนี้ รวมทั้งทางเดินที่ทอดไปยังตัวปราสาทซึ่งมีรูปยักษ์ (อสุรา) และเทวดากำลังชักคะเย่อตัวพญานาค บางท่านเสนอว่าทางเดินนี้แสดงเรื่องราวจากตำนานอินเดียซึ่งรู้จักกันดีคือตอนกวนเกษียรสมุทร หลายท่านเห็นด้วยกับมูซ ซึ่งมองว่านี่คือสายรุ้งทอดนำผู้คนจากโลกมนุษย์ไปสู่เทวโลก อีกความเห็นหนึ่งบอกว่า อสุรา หมายถึงพวกจาม และ เทวะ คือกัมพูชา เมื่อพิจารณาจากแง่นี้ จึงเป็นเรื่องน่าท้าทายให้ศึกษานครนี้และผลงานทั้งหลายของชัยวรมันในแง่การใช้ตรรกแยกแยะวิเคราะห์ ดังเช่นตัวอย่างที่ยกมาแล้ว อวโลกิเตศวร (เมตตา/พ่อ) กับนางปรัชญาปรมิตา (ปัญญา/แม่)

ทำให้เกิดพุทธ (การตรัสรู้ซึ่งหมายถึงผลที่เกิดจากปัญญาและเมตตา) ซึ่งก็หมายถึงพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 นั่นเอง เราได้พบกับวิธีคิดอย่างนี้มาแล้ว ในลัทธิหริหระในการโต้แย้งและสังเคราะห์ความคิดของชาวกัมพูชาทั่วไปเกี่ยวกับพระเจ้า ซึ่งมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันตามลำดับกับ น้ำ/พระจันทร์/ความมืด และโลก/พระอาทิตย์/ความสว่าง ทำนองเดียวกัน การต่อสู้ระหว่างชาวกัมพูชากับชาวจามซึ่งปรากฏในภาพจำหลักตลอดทางเดิน ที่ปราสาทบายน และที่บันทายสมอนั้นอาจมองได้ว่าเป็นการเกิดของชาติใหม่ คือกัมพูชาซึ่งนับถือศาสนาของพระพุทธเจ้าผู้มีชัยชนะเหนือเทพเจ้าฮินดูที่ชาวจามนับถือ นี่คือแง่หนึ่งของ "สาร" ที่ปราสาทบายน —ซึ่งบวสเซอลิเยร์มองว่าเป็นห้องประชุมใหญ่แห่งเทพนคร—[25] สื่อบอกในอีกแง่ พระพักตร์ซึ่งหรี่พระเนตร แย้มพระสรวลน้อย ๆ ที่ครองปราสาทอาจสื่อ "สาร" ด้านโยบายปกครอง สิ่งที่มักเกิดขึ้นเสมอในการศึกษาศิลปะยุคเมืองพระนครคือออกจะเป็นการคับแคบและผิดพลาดถ้าจะตีความใบหน้าเหล่านี้ว่าเป็นพระพักตร์ของเทพองค์ใดเพียงองค์เดียว และมีภารกิจเดียว ตัวอย่างที่พอจะอ้างได้ก็คือดวงหน้าเหล่านี้ทำหน้าที่พิทักษ์รักษาพระพุทธเจ้าและพระธรรมคำสั่งสอนของพระองค์ และสายตาที่ทอดมองไปรอบสี่ทิศ ก็เพื่อดูแลอาณาจักร ซึ่งบางทีอาจทำทั้งหน้าที่ของข้าราชการฝ่ายทหารและพลเรือนแห่งยุคด้วย บวสเซอลิเยร์ซึ่งเสนอว่า ใบหน้าเหล่านี้คือใบหน้าอันสง่างามของพวกพราหมณ์ ให้ข้อสังเกตด้วยว่า รัดเกล้าที่สวมอยู่บนพักตร์เหล่านี้ เหมือนรัดเกล้าของอสูรจามที่ปรากฏอยู่ตลอดทางเดิน วูดเวิร์ดเสนอว่า นี่อาจบอกได้ว่าชาวจามหันมานับถือพุทธศาสนา

ลักษณะพิเศษอีกอย่างหนึ่งของศิลปะแบบบายน ซึ่งพบที่บันทายสมอด้วยก็คือภาพจำหลักที่มักแสดงเรื่องราวในประวัติศาสตร์กัมพูชา ยิ่งกว่าจะแสดงเหตุการณ์จากมหากาพย์รามายณะ หรือวรรณกรรมอื่น ๆ ที่พ้อง หรือตรงกับเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ ภาพการศึกที่สลักไว้ที่ปราสาทบายน ใช้อาวุธซึ่งเป็นที่รู้จักกัน บางคูหาก็แสดงภาพชีวิตชาวบ้านธรรมดากำลังซื้อขาย กินอาหาร เล่นการ

พนัน เลี้ยงเด็ก ดูแลคนเฒ่าคนแก่ เก็บผลไม้ เดิน หรือขี่เกวียน วัฒนธรรมประเพณี ข้าวของเครื่องใช้ และเสื้อผ้าที่ปรากฏในภาพจำหลัก ยังพบเห็นอยู่ทั่วไปในชนบทกัมพูชาตตอนปลายสมัยอาณานิคม แม้ว่าเสียงของผู้คนเหล่านี้ขาดหายไปจากจารึกของพระเจ้าชัยวรมัน แต่พวกเขาก็เคลื่อนไหวอย่างอิสระเสรีบนภาพจำหลัก ในฐานะประชาชนส่วนใหญ่ของแผ่นดิน ประดับประดาปราสาทกษัตริย์ได้อย่างที่ไม่เคยปรากฏมาก่อน บางทีภาพสลักเหล่านี้ตั้งใจจะแสดงให้เห็นว่าผู้คนเหล่านี้ได้รับการช่วยเหลือทางวิญญาณ หันมานับถือศาสนาใหม่ ปฏิวัติตนตามอย่างพระเจ้าชัยวรมัน บนเส้นทางตรัสรู้พวกเขาต้องผ่านภูมิ "ต่ำสุด" ในแง่นี้ชีวิตผู้คนที่ปรากฏอยู่ในศิลปะบายนก็คล้ายคลึงกับชีวิตผู้คนบนภาพจำหลัก ณ โบโรพุทโธ พุทธานุสาวรีย์แห่งคริสต์ศตวรรษที่ 8 บนเกาะชวานั่นเอง

ถ้าไม่มีการค้นพบศิลาจารึกรัชสมัยชัยวรมันมากกว่าที่เป็นอยู่ตอนนี้ เรื่องราวของพระองค์จะยังคงเป็นเรื่องลี้ลับสำหรับเรา เพราะมีความคลุมเครือมากเหลือเกินเกี่ยวกับพระบุคลิกภาพและราชทัศนะของพระองค์ ความลี้ลับนี้ส่วนหนึ่งอยู่ที่ความเปลี่ยนแปลงอย่างกว้างขวางทางด้านสังคมและอุดมการณ์ ซึ่งเป็นลักษณะเด่นของกัมพูชายุคศตวรรษที่ 13 และ 14 และอีกส่วนหนึ่งก็คือพลังอำนาจที่พระเจ้าชัยวรมัน หรือคนใกล้ชิดพระองค์ทำให้เกิดขึ้น

อีกเรื่องหนึ่งที่ยังคลุมเครือ ก็คือความไม่สอดคล้องกลมกลืนกันระหว่างพระเมตตาอันเหลือล้นกับพระราชศรัทธาอย่างแรงกล้า ที่อาจศึกษาได้จากศิลาจารึกและปราสาทที่พระองค์โปรดให้สร้างอย่างมากมาย พูดง่าย ๆ ก็คือ ด้านหนึ่งทรงประสงค์จะสละเครื่องร้อยรัดทางโลก —สัญลักษณ์คือม้าพละหะที่ปราสาทนาคพัน— ส่วนอีกด้านกลับมีโครงการละเอียดละออที่จะเปลี่ยนโฉมหน้าเมืองพระนคร ซึ่งบอบช้ำจากการรุกรานของจาม ความลี้ลับประการที่สามก็คือ ทั้งจารึกและการก่อสร้างที่เงียบหายไปหลังรัชสมัยของพระองค์ ซึ่งดูเหมือนเป็นช่วงเริ่มยุคเสื่อมของกัมพูชา เราพูดไม่ได้ว่าชัยวรมันมีส่วนต้องรับผิดชอบกับความอ่อนเปลี้ยสิ้นแรง

นี้หรือไม่ จารึกยุคหลัง ๆ แทบไม่เอ่ยถึงพระองค์เลย แบบแผนความต่อเนื่องซึ่งจารึกยุคต้น ๆ มักเน้นกันอย่างมาก ดูจะถูกทำลายย่อยยับในรัชสมัยของพระองค์

พุทธศาสนาเถรวาทกับวิกฤตการณ์ในคริสต์ศตวรรษที่ 13 (พุทธศตวรรษที่ 18)

การเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญที่มีผลต่อกัมพูชายุคคริสต์ศตวรรษที่ 13 ก็คือการที่ประชาชนหันมานับถือพุทธศาสนานิกายเถรวาท ซึ่งจะได้กล่าวต่อไปนี้[26] เราไม่อาจตัดสินได้ว่าชัยวรมันมีบทบาทแค่ไหนในการเปลี่ยนแปลงครั้งนี้ ประวัติศาสตร์ในรัชสมัยของพระองค์เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับปณิธานของบุรุษหนึ่งที่มีต่อประชากรต่อการเปลี่ยนโฉมหน้าของอาณาจักรกัมพูชา และส่วนหนึ่งของเอเชีย เพื่อรับใช้อุดมการณ์พุทธศาสนามหายาน ซึ่งคตินิยมเรื่อง "การปลดปล่อย" ในศาสนานี้ถูกกล่าวหาว่า คล้าย ๆ กับอุดมการณ์น่าหวาดหวั่นของฝ่ายกัมพูชาประชาธิปไตยที่สั่งลงมาจากเบื้องบน จริงอยู่ การเปรียบเทียบลัทธิบูชาบุคคลทั้งในกรณีชัยวรมันที่ 7 และพอลพต —นี้อาจจะเกินจริงไป แต่ก็เป็นที่น่าสงสัย ว่าชัยวรมันที่ 7 มองชนชั้นผู้นำกัมพูชาว่าเป็นศัตรู เช่นเดียวกับที่พอลพตพิสมัย "ชาวป่า" มากกว่าพวกที่อาศัยอยู่ในพระนคร แต่การที่พระองค์ละทิ้งอดีต ทรงหมกมุ่นอยู่กับการไถ่โทษบาป คิดถึงแต่โครงการก่อสร้างอันใหญ่โตโอฬาร และทรงประกาศให้ศาสนาใหม่เป็นศาสนาแห่งชาติ แทนที่จะอุปถัมภ์ลัทธิดั้งเดิมที่บูรพกษัตริย์ต่างนับถือกันมา ทั้งหมดนี้อาจเปรียบเทียบได้กับเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ที่เพิ่งผ่านมาของกัมพูชาที่น่าสนใจก็คือ ลักษณะเพียงอย่างเดียวของยุคพระนครที่ฝ่ายกัมพูชาประชาธิปไตยยกย่อง ก็คือการเคลื่อนย้ายประชากรอย่างขนานใหญ่ที่ชัยวรมันที่ 7 ทรงกระทำ

นักเขียนบางคนนำเอาการที่กัมพูชาเปลี่ยนมานับถือพุทธศาสนาเถรวาท ไป

สัมพันธ์กับความปั่นป่วนที่เกิดขึ้นในเอเชียอาคเนย์ยุคที่มองโกลรุกรานจีน แต่บางท่านก็มองว่านี่แสดงให้เห็นว่าชนชาติที่พูดภาษามอญ-ไทย ซึ่งนับถือพุทธศาสนาเถรวาทเริ่มมีอิทธิพลมากขึ้นในอาณาจักรพระนคร เรารู้ว่าสมณทูตพูดภาษามอญจากสยาม พม่า และลังกา ได้มีบทบาทสำคัญในกระบวนการนี้ และนักจาริกชาวกัมพูชา —รวมทั้งพระโอรสของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7— ได้เดินทางไปศึกษาพุทธศาสนานิกายเถรวาทที่ลังกา จนได้รับสมณศักดิ์มาด้วย เรารู้ว่าอะไรบ้างเป็นตัวทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงครั้งนี้ แต่ยากที่จะบอกได้ว่าทำไมการเปลี่ยนแปลงจึงเป็นไปอย่างกว้างขวางและรวดเร็ว ปราชญ์บางท่านเสนอว่าพุทธศาสนาเถรวาทต่างกับพุทธศาสนามหายานและศาสนาพราหมณ์ตรงที่นิกายเถรวาทมุ่งไปที่ประชาชนธรรมดา ส่วนท่านอื่น ๆ ก็มองว่าการเปลี่ยนศาสนานี้เป็นปฏิกิริยาปฏิเสธความวิปลาสหลงตนของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 บางทีคำอธิบายที่น่าจะเป็นไปได้มากที่สุดก็คือ ข้อเสนอของบริกส์ที่ว่า[27] ปฏิสัมพันธ์ระหว่างชาวมอญที่เลื่อมใสศรัทธาพุทธศาสนาเถรวาท กับชนชาติที่พูดภาษาเขมร-มอญในเขตที่ราบภาคกลางของประเทศไทย ทำให้ชนชาติที่พูดภาษาเขมรทางภาคตะวันออกค่อย ๆ เปลี่ยนศาสนาได้ภายในช่วงครึ่งศตวรรษ หรือประมาณนั้น เราบอกไม่ได้ว่านิกายนี้น่าสนใจในแง่ไหน ไม่รู้ว่านิกายใหม่นี้แพร่ได้รวดเร็วในส่วนไหนของสังคม แต่การหันมานับถือศาสนาใหม่นี้หาได้เป็นไปโดยสิ้นเชิงทั้งหมดไม่ เพราะ จู ต้า-กวน ได้บันทึกไว้เมื่อปลายคริสต์ศตวรรษที่ 13 ว่าทั้งศาสนาพราหมณ์ ลัทธิไศวนิกาย และพุทธศาสนาลัทธิเถรวาทต่างยังเป็นศาสนาที่เป็นที่ยอมรับกันในเมืองพระนคร[28] และการเปลี่ยนแปลงนี้คงไม่เป็นไปอย่างราบรื่นสันติ คล้าย ๆ เป็นการกบฏต่อพุทธศาสนาของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 —อย่างเช่น การลบพระพักตร์พระพุทธรูปที่ปราสาทบายน และในที่อื่น ๆ บางแห่งก็เร่อ ๆ ร่า ๆ พยายามเปลี่ยนการสร้างพุทธปฏิมามาเป็นเทวรูปฮินดู

พูดง่าย ๆ ก็คือ อาณาจักรพระนครยุคคริสต์ศตวรรษที่ 13 —ซึ่งเป็นยุคที่มี

จารึกบอกเรื่องราวของยุคสมัยน้อยที่สุด— ดูจะเป็นยุคที่มีความปั่นป่วนทางด้านศาสนาอย่างรุนแรง เกิดการจลาจลครั้งแล้วครั้งเล่า ซึ่งทั้งหมดนั้นมาจากสาเหตุทางการเมืองและก็ส่งผลทางการเมืองด้วย

ปลายรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 และรัชสมัยพระเจ้าอินทรวรมันที่ 2 ซึ่งครองราชย์ต่อจากพระองค์นั้น เป็นยุคมืดมัวในประวัติศาสตร์กัมพูชา จารึกพบที่บายนเอ่ยถึงพระชนม์ชีพช่วงนี้ของพระเจ้าชัยวรมันน้อยมาก ส่วนจารึกพบที่สี่มุมเมืองนครธม ล้วนจารึกตอนที่พระองค์ใกล้สิ้นพระชนม์ ซึ่งช่วยให้เราได้ข้อมูลเกี่ยวกับการศึกสมัยพระเจ้าชัยวรมันกับชาวจามและชาวเวียดนาม เซเดส์อ้างว่าจารึกนี้เป็นภาษาสันสกฤต หลายหลักจารึกไม่เสร็จ (เช่นเดียวกับบางส่วนของภาพจำหลักที่บายน) คล้าย ๆ ช่างจารึกได้ข่าวพระเจ้าแผ่นดินสวรรคตแล้วหยุดทำงานทันที[29] จัน มีร์ดัล นักเขียนชาวสวีเดนเขียนถึงเมืองพระนครจากสมมุติฐานนี้ไว้อย่างมีชีวิตชีวาว่า

> ช่างทำงานไป ส่วนนายนั่งคุยในร่ม นายลุกมาดูแลงานบ้างเป็นครั้งคราว ทันใดเด็กฝึกงานคนหนึ่งตะโกนวิ่งมา "สิ้นพระชนม์แล้ว!" พอได้ยินอย่างนี้ช่างหยุดสกัดหินทันที วางเครื่องมือ...แล้วกลับบ้านไป[30]

เนื่องเพราะความยิ่งใหญ่ตอนต้นรัชกาล และความมืดมัวอึมครึมตอนปลายรัชกาลแห่งพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ปราชญ์หลายท่านจึงให้ความเห็นว่า หลังจากทรงปลีกพระองค์อยู่โดดเดี่ยวหลายปี ชัยวรมันที่ 7 สิ้นพระชนม์ด้วยโรคเรื้อน หลักฐานที่สนับสนุนข้อสมมุติฐานนี้ก็คือ มุขปาฐะของชาวกัมพูชา ซึ่งแพร่หลายมาตั้งแต่ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 13 ว่าพระเจ้าขี้เรื้อนครองเมือง

แม้ว่ามีหลักฐานสอดคล้องกับคำบอกเล่าที่ว่าชัยวรมันที่ 7 เป็นโรคเรื้อน แต่

ก็เป็นไปได้ว่า "พระเจ้าขี้เรื้อน" หมายถึง ผู้สืบราชสมบัติต่อจากพระองค์ คือ พระเจ้าอินทรวรมันที่ 2 ซึ่งมีจารึกเอ่ยถึงอยู่เพียงหลักเดียวบอกปีที่สิ้นพระชนม์[31] มีหลักฐานบอกว่ากษัตริย์พระองค์นี้มีส่วนเกี่ยวข้องกับการฟื้นคืนชีพของศาสนาฮินดูตามที่เอ่ยมาแล้วข้างต้น แต่ไม่ว่าพระองค์จะเป็นโรคเรื้อนจริง หรือเป็นการใส่ร้ายของฝ่ายศัตรู เพื่อแสดงให้เห็นว่าพระองค์ไม่เหมาะอย่างยิ่งที่จะเป็นกษัตริย์ (อาจสืบเนื่องจากการพ่ายแพ้กองทัพไทยในกลางคริสต์ศตวรรษที่ 13) เราแทบไม่รู้ว่าเกิดอะไรขึ้นในกัมพูชา ระหว่างช่วงเวลาตั้งแต่พระเจ้าชัยวรมันสวรรคต ซึ่งอาจตกอยู่ราว ค.ศ.1220 จนถึง ค.ศ.1296 ซึ่งเป็นปีที่ทูตจีนสมัยราชวงศ์หยวนเดินทางมาถึงเมืองพระนครเมื่อ ค.ศ. 1296

การขาดข้อมูลนี้สอดรับกับช่วงวิกฤติในประวัติศาสตร์กัมพูชา ก็อย่างที่เซเดส์ได้กล่าวไว้ ว่าคริสต์ศตวรรษที่ 13 เป็นศตวรรษแห่งวิกฤติการณ์ทั่วเอเชียอาคเนย์ ทั้งบนแผ่นดินใหญ่และหมู่เกาะ เป็นช่วงที่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วในเรื่องดุลย์แห่งอำนาจ การเคลื่อนย้ายประชากร การรุกรานจากต่างชาติ การเปลี่ยนแบบแผนการค้า มีศาสนาใหม่ ๆ เข้ามา[32] การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญในพม่า สยาม ลาว และกัมพูชาก็คือ พุทธศาสนานิกายเถรวาทเข้ามาแทนที่ลัทธิต่าง ๆ ในศาสนาฮินดูที่สนับสนุนระบบชนชั้น และเคยได้รับการสนับสนุนจากรัฐ ในระยะยาวการเปลี่ยนแปลงนี้ได้แผ่ไปหลายสาขา พราหมณ์ยังมีตำแหน่งอยู่ในราชสำนัก มีหน้าที่ประกอบพระราชพิธีต่าง ๆ แต่ก็ลดความสำคัญลงไปมาก ตำนานและวรรณกรรม อันมีรากฐานเพริศพรายจากวรรณคดีและประติมาณวิทยาของอินเดีย ที่เคยปรากฏในภาพจำหลัก ประติมากรรม สถาปัตยกรรม และจารึก ค่อยลดวงแคบเข้ามาอยู่ในแวดวงสุนทรียศาสตร์เถรวาท และวรรณคดีกัมพูชา เช่น รามายณะฉบับพื้นเมือง มีการประสมประสานค่านิยมทางพุทธศาสนาเข้าไปด้วย

ในแง่ความสัมพันธ์กับต่างประเทศ พัฒนาการสำคัญที่สุดที่มีผลต่อกัมพูชาในระยะนี้ก็คืออำนาจการควบคุมดินแดนทางภาคตะวันตกเฉียงเหนือของเมืองพระนคร

ซึ่งก็คือประเทศไทยในปัจจุบัน เริ่มอ่อนลง แม้ว่าวัฒนธรรมเขมรจะยังมีอิทธิพลสูงอยู่ในเขตที่ราบภาคกลาง (กรุงศรีอยุธยา ซึ่งจะก่อตั้งขึ้นในคริสต์ศตวรรษที่ 14) แต่อำนาจทางการเมืองของกัมพูชาก็ลดลงไป แคว้นต่าง ๆ ที่เคยส่งเครื่องราชบรรณาการไปยังเมืองพระนคร เช่น สุโขทัยและละโว้ ประกาศอิสรภาพ แว่นแคว้นต่าง ๆ ในลาว และแคว้นทางใต้ก็ทำอย่างเดียวกัน อาณาจักรพระนครมีจุดอ่อนพร้อมจะถูกรุกรานจากทุกทิศยกเว้นด้านตะวันออก เพราะตอนนี้อานุภาพของจามปาก็ลดน้อยลงจนหมดความสำคัญ และแล้วไทยก็ได้เปิดฉากรุกรานกัมพูชาครั้งใหญ่ในตอนปลายคริสต์ศตวรรษที่ 13 นั่นเอง

บันทึกเกี่ยวกับอาณาจักรพระนคร (ค.ศ.1296-1297) ของ จู ต้า-กวน

บันทึกของจู ต้า-กวน ทูตจีนซึ่งเดินทางมาเยือนกัมพูชาระหว่าง ค.ศ.1296-1297 เป็นเอกสารที่พูดถึงสภาพของเมืองพระนครตลอดจนความเป็นอยู่ของผู้คนไว้มากที่สุด[33] พรั่งพร้อมด้วยรายละเอียดแวดล้อม จูไม่ถูกจำกัดโดยวัฒนธรรมอินเดียที่มักจะตัดเรื่องราวชีวิตสามัญชนไปจากงานเขียน จากบันทึกของทูตจีนผู้นี้เราเห็นภาพชาวกัมพูชากำลังอาบน้ำ ซื้อขายสินค้า เข้าขบวนแห่แหน เป็นต้น กระนั้นเราก็รู้สึกเสียดาย ที่จูอุทิศเนื้อที่ส่วนใหญ่ในบันทึกไปกับการเปิดเผยเรื่องราวแปลกตาน่าตื่นเต้นของชีวิต "คนป่า" ซึ่งถึงจะทำให้เราได้ภาพช่วงที่เขาพักอยู่ที่พระนครชัดเจนราวดูจากภาพยนตร์ข่าว ทว่าเรากระหายมากไปกว่านั้น อยากจะดูหนังที่ทำให้เราได้รู้ช่องว่างซึ่งขาดหายไปในประวัติศาสตร์กัมพูชา

บันทึกของจู ต้า-กวนฉบับแปลซึ่งมีไม่ถึง 40 หน้า แบ่งเป็น 40 ตอน ครอบคลุมหัวข้อต่าง ๆ นับแต่เรื่องราวของกษัตริย์ ศาสนา กฎหมาย การพิจารณาคดี

การเกษตร (เอ่ยไว้ 4 อย่าง) ไปจนถึงเรื่องราวของนก พืช ผัก วัฒนธรรมการอาบน้ำ และเรื่องทาส บางหัวข้อบันทึกไว้สั้น ๆ เพียงย่อหน้าเดียว บางหัวข้อเขียนไว้หลายหน้า ภาพชีวิตความเป็นอยู่ของชาวกัมพูชาในคริสต์ศตวรรษที่ 13 ตามที่จูพรรณนาไว้ ไม่ว่าที่เกี่ยวกับเสื้อผ้าเครื่องแต่งกาย เครื่องมือเครื่องใช้ สัตว์สำหรับชักลาก และสภาพการซื้อขายในชนบทยังมีให้เห็นอยู่แม้ในทศวรรษที่ 1960 ส่วนเรื่องอื่น ๆ เช่น ทาส กฎหมายควบคุมการใช้จ่าย การพิจารณาคดีแบบจารีตนครบาลนั้น อย่างน้อยก็ยังมีมาจนถึงคริสต์ศตวรรษที่ 19 แม้ว่ารูปแบบการปฏิบัติจะไม่เคร่งครัดเท่าเดิม

มีอยู่ห้าตอนในบันทึกนี้ที่น่าจะได้พิจารณากันอย่างละเอียด คือในส่วนที่ว่าด้วยศาสนา ทาส งานเทศกาล การเกษตร และการเสด็จประพาสของพระเจ้าแผ่นดิน จูบอกว่าศาสนาที่มีสถานะอย่างเป็นทางการที่พระนครมีอยู่สามศาสนา ซึ่งดูจะเป็นศาสนาพราหมณ์ พุทธศาสนาเถรวาท และลัทธิไศวนิกาย จูตั้งข้อสังเกตว่าพราหมณ์มักมีตำแหน่งสูงอยู่ในวงราชการ แต่เขาก็รู้อะไรไม่มากไปกว่านี้ "ข้าพเจ้าไม่รู้ว่าพวกเขาเดินตามแนวทางไหน พวกเขาไม่มีสิ่งที่พอจะเรียกได้ว่าเป็นโรงเรียนหรือสถานที่สอนหนังสือ ยากที่จะรู้ว่าเขาอ่านหนังสืออะไร" ภิกษุในพุทธศาสนานิกายเถรวาท ซึ่งภาษาไทยเรียกกันว่า "เจ้ากู" ก็เหมือน ๆ กับภิกษุเถรวาทในเอเชียอาคเนย์ยุคคริสต์ศตวรรษที่ 20 นี้ "ท่านโกนศีรษะ นุ่งสบงเหลือง ห่มจีวรเหลืองเปิดไหล่ขวา ไม่สวมรองเท้า"

จูบอกว่าวัดในพุทธศาสนาอาจมุงหลังคากระเบื้องได้เช่นเดียวกับพระราชวังหรือบ้านเรือนของข้าราชการชั้นสูง แต่บ้านของสามัญชนต้องมุงใบไม้ จูประทับใจความเรียบง่ายของวัด เขาตั้งข้อสังเกตว่าวัดเหล่านี้ (ต่างจากวัดมหายานในจีน คือ) ไม่มีระฆัง ไม่มีฉาบ ธงทิวและแท่นสูง ๆ ประดิษฐานไว้แต่พระพุทธปฏิมาปูนปั้นลงรักปิดทององค์เดียวเท่านั้น แล้วเขาก็พรรณนาถึงวิธีจารใบลาน ซึ่งยังทำกันมาจนถึงคริสต์ศตวรรษที่ 20 โดยเฉพาะคัมภีร์ศาสนาและเอกสารประวัติศาสตร์

นักบวชลัทธิไศวนิกายซึ่งจูเรียก "ลัทธิเต๋า" พำนักในอารามซึ่งมั่งคั่งน้อยกว่าวัดในพุทธศาสนา "รูปเคารพที่พวกเขาบูชาก็คือก้อนหิน ลักษณะคล้าย ๆ หินแม่ธรณีที่ประดิษฐานตามศาลเจ้าในประเทศจีน" แม้ว่าหลังจากเมืองพระนครถูกทิ้งร้างแล้ว นักบวชไศวนิกายลดความสำคัญจนหมดไปในที่สุด แต่ลัทธิอินเดียเหล่านี้ รวมทั้งการบูชาศิวลึงค์ ยังมีต่อมาจนถึงยุคใหม่ และข้าราชการซึ่งเรียกตัวเองว่าพราหมณ์ยังรับราชการอยู่ในราชสำนักกัมพูชาซึ่งพวกเขามีหน้าที่ประกอบพระราชพิธีต่าง ๆ เป็นโหรหลวงติดตามและคำนวนฤกษ์ยามทางดาราศาสตร์ เมื่อพุทธศาสนาเถรวาทถูกรวมเข้ากับสอง "ศาสนา" เดิมในกัมพูชา เราก็จะเห็นได้ว่ากิจกรรมของทั้งสามศาสนาตามที่ จู ต้า-กวน บันทึกไว้ ยังมีมาจนถึงปัจจุบัน แม้รูปแบบจะเปลี่ยนไปบ้าง

บันทึกของจู ต้า-กวน ทำให้เราเห็นชัดว่าบางทีคนส่วนใหญ่ในเมืองพระนครคือทาส เพราะเขาบอกเราว่า "คนที่มีทาสมาก ๆ มีมากกว่าร้อยหัว คนที่มีน้อยอาจมีตั้งแต่สิบไปจนถึงยี่สิบ คนจนมาก ๆ เท่านั้นที่ไม่มีทาสเลย" จูบอกด้วยว่าปกติทาสเหล่านี้คือชาวเขาที่ถูกจับตัวมานี่เป็นพฤติกรรมที่ทำกันอยู่แม้ในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ข้อเท็จจริงนี้ทำให้ดูเสมือนว่า สังคมกัมพูชาสร้างตัวขึ้นมาด้วยวิธีนี้ กล่าวคือค่อย ๆ ดึง "คนป่า" ซึ่งจารึกบอกว่ามีมากมายนั้น เข้ามาเป็นส่วนของสังคม แต่ในสมัยพระนคร มีข้อกำหนดมากมายกีดกันทาสออกจากชนชั้นอื่น ๆ ของสังคม "พวกเขานั่งและนอนได้เฉพาะใต้ถุนบ้านเท่านั้น ถ้าทำงานอาจขึ้นมาบนบ้าน แต่ต้องหมอบคุกเข่า ประสานมือ จากนั้นจึงจะทำอะไรได้" ทาสไม่ได้รับสิทธิใด ๆ ทั้งสิ้น รัฐไม่รับรองการแต่งงานของคนพวกนี้ พวกเขาต้องเรียกนายทาสว่า "พ่อ" เรียกภรรยานายทาส "แม่" ทาสพยายามหนีกันบ่อย ๆ แต่ถ้าจับได้ก็จะถูกสักตามตัว ทำให้เสียโฉมหรือไม่ก็ถูกล่ามโซ่[34]

แม้จูจะช่างเล่าเกี่ยวกับทาสและผู้คนในราชสำนัก แต่ในส่วนที่เกี่ยวกับผู้คนที่ไม่ใช่ทาสและไม่ใช่ชนชั้นปกครองช่วงทศวรรษที่ 1290 นั้น เขาแทบไม่พูดถึงเลย

เห็นได้ชัดว่าคน "ผู้มีทาสน้อย" คงอยู่ในประเภทนี้ รวมทั้งเอกชนเจ้าที่ดินที่เอ็ม.ซี.ริคเลฟส์[35] ได้อภิปรายไว้ในบริบทก่อนหน้านี้แล้ว ตลอดจนชาวกัมพูชาเชื้อสายจีนซึ่งมีบทบาทอย่างสำคัญในการติดต่อค้าขายกับต่างประเทศ ชนชั้นปกครองและผู้มีบทบาททางศาสนาได้รับสิทธิพิเศษ ส่วนทาสก็มีข้อห้ามข้อจำกัดกันเป็นพิเศษ แต่คนที่อยู่ระหว่างคนสองกลุ่มนี้ —ซึ่งแท้ที่จริงแล้วอาจเป็นกลุ่มที่สร้างความมั่งคั่งให้แก่อาณาจักร— เรากลับรู้เรื่องราวของพวกเขาน้อยกว่าที่ควรจะเป็น

กระนั้นก็ตาม เรื่องใดที่จูเล่าอย่างละเอียด เราก็จะได้ภาพเกี่ยวกับเรื่องนั้นอย่างชัดเจน บทพรรณนาเกี่ยวกับเทศกาลปีใหม่ ตอนช่วงปลายเดือนพฤศจิกายนเป็นตัวอย่างความช่างเล่าของเขาได้อย่างดี

> ที่หน้าพระราชวังหลวง เขาสร้างพลับพลาใหญ่จุคนได้นับพัน ตกแต่งประดับประดาด้วยดอกไม้ และโคมไฟ หน้าพลับพลาออกมาราว 120 ฟุต เขาสร้างโครงไม้สูง 120 ฟุต ลักษณะคล้ายนั่งร้านสำหรับสร้างสถูป แต่ละคืนจะมีการขึ้นโครงไม้อย่างนี้ สี่ ห้า หรือ หกแห่ง ผูกพลุ หรือบั้งไฟไว้บนยอด แขวงปกครองหรือครอบครัวขุนนางเป็นผู้ออกค่าใช้จ่ายในการนี้ พอตกค่ำพระราชาจะเสด็จมาทอดพระเนตรการแสดง มีการจุดพลุ บั้งไฟ บั้งไฟวิ่งไปได้ไกล (ราว ๆ 1 ไมล์)... เทศกาลนี้มีติดต่อกันไป 15 วัน ทุกเดือนจะมีเทศกาล

งานเฉลิมฉลองที่จูอาจเห็นด้วยตัวเองนี้ ดูเหมือนจะจัดกันตอนปลายฤดูฝน เมื่อน้ำในทะเลสาบหลวงเริ่มลด เป็นการเริ่มต้นฤดูเพาะปลูก เมื่อย้ายเมืองหลวงมาอยู่ที่พนมเปญในคริสต์ศตวรรษที่ 15 พิธีนี้เรียกว่าพิธีบูชาน้ำ ซึ่งกษัตริย์ทรง

อุปถัมภ์ให้มีการจุดพลุ ลอยประทีป มาจนเมื่อระบบกษัตริย์ถูกโค่นล้มเมื่อ ค.ศ. 1970

ในส่วนที่เกี่ยวกับการเกษตรนั้น จูตั้งข้อสังเกตว่า แต่ละปีอาจเก็บเกี่ยวได้สามถึงสี่ครั้ง —ในความพยายามจะปฏิวัติการผลิตนั้น กัมพูชาประชาธิปไตยได้อ้างสถิตินี้ด้วย แต่ดูจะเป็นไปไม่ได้ที่ทุกส่วนของกัมพูชาจะอุดมสมบูรณ์เช่นนี้ อย่างที่พระนครนั้น การเก็บเกี่ยวทำได้หลายครั้ง เพราะระบบเก็บกักน้ำที่นั่นสมบูรณ์มาแล้วเป็นร้อย ๆ ปี และการหมุนเวียนของน้ำในทะเลสาบหลวงก็มีส่วนช่วยอย่างสำคัญ จูแสดงความเห็นเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างวงจรการเกษตรกับน่านน้ำซึ่งอำนวยสรรพประโยชน์นี้ว่า

> ในประเทศนี้ฝนตกครึ่งปี ส่วนอีกครึ่งปีแทบไม่มีฝนเลย ระหว่างเดือนสี่ถึงเดือนเก้าฝนตกทุกเย็น น้ำในทะเลสาบหลวงอาจลึกถึงเจ็ดหรือแปดฟาธอม (ราว ๆ ห้าสิบฟุต) ต้นไม้ใหญ่ ๆ จมอยู่ใต้น้ำ เห็นแต่ยอด ชาวบ้านที่อยู่ตามชายฝั่งจะหนีไปอยู่ที่ภูเขา จากเดือนสิบจนถึงเดือนสาม (ปีต่อมา) ฝนไม่ตกเลย มีแต่เรือเล็ก ๆ เท่านั้นที่สัญจรไปมาในทะเลสาบใหญ่นี้...ผู้คนกลับมาที่เดิม เริ่มปลูกข้าว

ความ "อัศจรรย์" ของทะเลสาบหลวงนี้เคยสร้างความตื่นตะลึงให้แก่นักเดินทางรุ่นหลัง ๆ ที่ไปเยือนเมืองพระนคร ในเมื่อเขตนี้มีประชากรอยู่เป็นจำนวนมาก ตะกอนที่ทับถมหลังน้ำลดเป็นปุ๋ยให้ความอุดมแก่ดินได้อย่างดี แม้เมื่อเมืองพระนครถูกทิ้งร้างไปแล้ว ทะเลสาบนี้ก็ยังเป็นอู่ปลาอุดมสมบูรณ์ที่สุดในโลก เป็นแหล่งอาหารโปรตีนของชาวเขมรมาหลายชั่วคน

เราน่าจะมีโอกาสถามจูเกี่ยวกับการทำเกษตรในช่วงเวลานี้ของปี อย่างเช่น

เขาจัดการกับผลผลิตข้าวกันอย่างไรบ้าง แรงงานเพาะปลูกส่วนใหญ่เป็นแรงงานทาสหรือแรงงานเสรี การเกษตรที่พระนครต่างจากการเกษตรในส่วนอื่น ๆ ของอาณาจักรชัดเจนมากน้อยแค่ไหน ราชสกุลมีที่ดินอยู่ในครอบครองเท่าไหร่ แล้ววัดพุทธศาสนาล่ะมีที่กัลปนาเท่าไหร่ สิทธิครอบครองที่ดินนี้บอกนัยยะอะไรได้บ้าง

แม้เราไม่มีคำตอบต่อปัญหานี้ เราก็ต้องขอบคุณจูที่ยังทำให้เราได้รู้อะไรบ้างอย่างเช่นการซื้อขาย ในตลาดชนบทตามที่จูพรรณนาไว้ แทบไม่ต่างจากสภาพที่เห็นในกัมพูชาในทศวรรษที่ 1960

> ในประเทศนี้ ผู้หญิงเป็นคนจัดการเรื่องการซื้อขาย...ทุกวันตลาดจะเปิดตั้งแต่หกโมงเช้าไปจนถึงเที่ยง ไม่มีตลาดประเภทร้านค้าถาวร แต่แม่ค้าจะเอาเสื่อมาปู ตรงที่ประจำของตัวเอง ข้าพเจ้าคิดว่าคงมีการเก็บค่าเช่าที่ด้วย

ในแง่การค้ากับจีนนั้น เป็นไปได้ว่าช่วงนี้มีชาวจีนหลายคนมาตั้งถิ่นฐานทำมาค้าขายในกัมพูชา บันทึกของจูกล่าวว่าสินค้าที่กัมพูชาส่งออกในคริสต์ศตวรรษที่ 13 นั้นเป็นสินค้าประเภทเดียวกับที่ส่งออกมาตั้งแต่สมัยอาณาจักรฟูนัน และของเหล่านี้ก็เป็นสินค้าส่งออกสำคัญของกัมพูชามาจนถึงคริสต์ศตวรรษที่ 20 ได้แก่ สินค้าหายาก ราคาแพง เช่น นอแรด งาช้าง ขี้ผึ้ง ยางไม้ พริกไทย และอบเชย เป็นต้น สินค้านำเข้ามี กระดาษ เครื่องโลหะ เครื่องกระเบื้อง ผ้าไหมและเครื่องจักสาน จูไม่ได้บอกไว้ชัดเจนว่าการซื้อขายทำกันอย่างไร แต่เป็นไปได้ว่าในชนบทคงเป็นการแลกเปลี่ยนสินค้ากันและกัน ส่วนที่เมืองพระนครและตามเมืองท่ามีการซื้อขายด้วยระบบสินเชื่อและเงินเหรียญของจีน

จูตื่นเต้นหลงใหลการปกครองของกษัตริย์แห่งเมืองพระนคร ในช่วงที่เขาไปเยือน (พระเจ้าอินทรวรมันที่ 3 ครองราชย์ระหว่าง ค.ศ.1296-1308) แต่เขาก็

งงวยที่การเข้าเฝ้าพระเจ้าแผ่นดินช่างทำได้ง่ายดาย จูได้เข้าเฝ้าพระเจ้าแผ่นดินห้าครั้ง

> ทุกวันพระเจ้าแผ่นดินจะเสด็จออกว่าราชการแผ่นดิน ไม่มีการกำหนดวาระ ข้าราชการหรือราษฎรที่มาเข้าเฝ้านั่งบนพื้น รอพระองค์เสด็จออก

กษัตริย์ประทับบนบัลลังก์ จูบันทึกไว้อย่างน่าสนใจว่า

> กษัตริย์พระองค์ใหม่เป็นพระชามาดาของกษัตริย์พระองค์ก่อน (ชัยวรมันที่ 8) ก่อนเสด็จขึ้นครองราชย์ พระองค์ทรงเป็นแม่ทัพ กษัตริย์รักพระธิดามาก แต่พระธิดาขโมยพระแสงดาบทองคำของพระองค์ไปให้พระสวามี พระราชโอรสที่แท้จริงจึงหมดสิทธิ์ในราชบัลลังก์...(อินทรวรมัน) ให้ตัดนิ้วพระบาทของเจ้าชาย จับพระองค์ไปคุมขังไว้

เหตุการณ์นี้เกิดขึ้นก่อนทูตจีนมาถึงเมืองพระนครไม่นาน มีเอ่ยถึงไว้อย่างระมัดระวังในจารึกสมัยพระเจ้าอินทรวรมันบางหลัก จารึกหลักหนึ่งเอ่ยถึง "เมื่อแผ่นดินก่อน" ซึ่งก็คือสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 8 และ "หมู่อริราชศัตรู" ในราชอาณาจักร จารึกอีกหลักหนึ่งกล่าวว่า อินทรวรมันทรงทำให้บ้านเมืองร่มเย็นภายใต้ร่มฉัตรองค์เดียว แต่ก่อนนี้ "เมื่อครั้งมีฉัตรหลายองค์"[36] บ้านเมืองไม่สงบ

ช่วงเปลี่ยนระหว่างรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 8 กับรัชสมัยพระเจ้าอินทรวรมันที่ 4 อาจเป็นหัวเลี้ยวหัวต่อสำคัญในประวัติศาสตร์กัมพูชา แม้จูไม่ได้บอกอะไรเรามาก ชัยวรมันที่ 8 โปรดให้สร้างปราสาทหินองค์สุดท้าย คือปราสาท

มันกาลาร์ธา ที่พระนครเมื่อ ค.ศ.1285 เรารู้ว่าพระเจ้าอินทรวรมันที่ 4 ทรงระมัดระวังในการสนับสนุนพุทธศาสนาเถรวาท พร้อม ๆ กับสนับสนุนพวกพราหมณ์ จึงน่าท้าทายให้คาดเดา ว่าประเด็นศาสนาน่าจะมีส่วนในการยึดอำนาจโดยไม่ใช้ความรุนแรงครั้งนี้

เช่นเดียวกับบันทึกเรื่องอื่น ๆ ของจู ขบวนแห่พยุหยาตราออกจะน่าสนใจเมื่อเปรียบเทียบกับขบวนพยุหยาตราทำนองเดียวกันที่บันทึกไว้ในสมัยอาณานิคม[37] เช่น ขบวนพยุหยาตราเมื่อครั้งบรมราชาภิเษกเจ้าสีหนุ หรือขบวนพยุหยาตราอื่น ๆ ในคริสต์ศตวรรษที่ 20 ดูจะไม่ต่างจากที่จูบันทึกไว้ พิธีการเฉลิมฉลอง และการจัดลำดับยศศักดิ์นับแต่สมัยพระนครคล้ายจะเปลี่ยนไปน้อยมาก ดังคำของจูที่ว่า

> เมื่อพระเจ้าแผ่นดินเสด็จออก แถวทหารเรียงรายเป็นหมู่เหล่า ธงทิวปลิวไสว ดนตรีบรรเลง นางในราว ๆ สามร้อยถึงห้าร้อยคน สวมเสื้อผ้าลายดอก ประดับดอกไม้บนศีรษะ ทุกคนถือเทียนเข้าขบวน จุดเทียนกันกลางวันแสก ๆ จากนั้นราชสำนักฝ่ายใน ในอีกขบวนก็ออกมา สวมราชพัสตราภรณ์ ล้วนแล้วด้วยเงินทอง... ตามด้วยขบวนนางใน ถือหอก และโล่ห์ แล้วจึงขบวนราชองครักษ์...จากนั้นจึงเป็นขบวนเกวียนทองซึ่งใช้แพะและม้าลาก หมู่เจ้าฟ้าและเสนาบดีเสด็จประทับ และขึ้นหลังช้าง ฉัตรแดงมากมายเห็นแต่ไกล ถัดจากขบวนนี้เป็นขบวนพระมเหสีและนักสนม บ้างนั่งเกี้ยวคานหาม บ้างนั่งรถกูบ บ้างนั่งหลังม้าและหลังช้าง ขบวนนี้ประกอบด้วย ฉัตรลายทองกว่าร้อยคัน หลังขบวนนี้จึงเป็นขบวนพระราชา ประทับยืนบนหลังช้าง พระหัตถ์ถือพระแสงดาบศักดิ์สิทธิ์ งาช้างสวมปลอกทองคำ

แล้วจูก็พรรณนาถึงการเสด็จออกว่าราชการประจำวันของพระเจ้าอินทรวรมัน และยุติบันทึกลงอย่างอวดเขื่องว่า "ใคร ๆ ก็จะเห็นได้ว่าแม้ในอาณาจักรของคนป่าเถื่อนนี้ ราษฎรก็ยังรู้ว่าผู้ปกครองคืออะไร"

บทที่ 5
กัมพูชาหลังยุคเมืองพระนคร

อาจกล่าวได้ว่าประวัติศาสตร์กัมพูชาช่วงที่มีหลักฐานบันทึกไว้น้อยที่สุด คือ ช่วงเวลาตั้งแต่จู ต้า-กวน มาเยือนอาณาจักรพระนคร จนถึงสมัยที่กษัตริย์กัมพูชาพระนามว่า "จัน" ทรงฟื้นฟูบูรณะปราสาทบางหลังในพระนครนั้น ซึ่งตกประมาณทศวรรษปี ค.ศ.1550 และ 1560 ระหว่างช่วงสองร้อยปีที่ว่านี้ มีการเปลี่ยนแปลงสำคัญที่ยั่งยืนสืบต่อมาอีกนาน ทั้งทางด้านเศรษฐกิจ การต่างประเทศ ภาษา และบางทีอาจจะรวมถึงโครงสร้าง ค่านิยม ตลอดจนพฤติกรรมทางสังคม แม้ประเด็นหลังนี้ยากที่จะพิสูจน์ อย่างไรก็ตาม หลักฐานเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ที่สามารถสืบสาวได้จากสมัยนั้นมีน้อยมาก จนเมื่อปรากฏหลักฐานมากขึ้นจนเป็นที่เชื่อถือได้ในราว ค.ศ.1500 หรือประมาณนั้นแล้ว จึงเห็นได้ชัดว่ามีการเปลี่ยนแปลงมากมาย

หลักฐานสมัยนี้ส่วนใหญ่เป็นหลักฐานจีนเกี่ยวกับกัมพูชาแทบไม่ปรากฏจารึกใด ๆ แม้บนแผ่นศิลาภายในอาณาจักรจากกลางคริสต์ศตวรรษที่ 14 ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 16 ข้อมูลอื่น ๆ ได้แก่จารึกจากจามปาและบางส่วนจากไทย มีพงศาวดารไทยสองฉบับซึ่งเขียนขึ้นในคริสต์ศตวรรษที่ 17 ฉบับหนึ่งไม่ค่อยสมบูรณ์นัก แต่ได้ให้ข้อมูลบางส่วนตรงกับข้อเท็จจริงเกี่ยวกับเหตุการณ์ในช่วงสองร้อยปีที่ว่านี้ ส่วนพงศาวดารกัมพูชาที่เชื่อกันว่าเป็นบันทึกเรื่องราวสมัยนี้ ดูเหมือนว่าเนื้อหาส่วนใหญ่จะได้มาจากตำนานพื้นบ้านและจารีตของพงศาวดารไทย และไม่อาจยืนยันได้จาก

หลักฐานอื่น ๆ ต่างไปจากส่วนที่เกี่ยวกับเหตุการณ์หลังปี ค.ศ.1550

การย้ายจากเมืองพระนครไปยังพนมเปญ

หลักฐานจีนมีความสำคัญดังที่ ไมเคิล วิคเคอรี ได้แสดงความเห็นไว้อย่างน่าเชื่อถือ ว่าการย้ายเมืองหลวงจากบริเวณที่เป็นศูนย์กลางทางภูมิศาสตร์ของกัมพูชาในคริสต์ศตวรรษที่ 14 อาจสัมพันธ์กับการขยายตัวอย่างรวดเร็วของการค้าทางทะเลระหว่างจีนกับเอเชียอาคเนย์ในสมัยราชวงศ์มองโกลและราชวงศ์หมิงตอนต้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการค้ากับดินแดนภาคพื้นทวีป มีการส่งคณะทูตบรรณาการจากกัมพูชาไปยังจีนกว่าสิบสองครั้ง ระหว่าง ค.ศ.1371-1419 ซึ่งมากกว่าตลอดยุคเมืองพระนครทั้งหมดรวมกัน และแม้ว่าการส่งคณะทูตเหล่านี้บางครั้งอาจเป็นเรื่องพิธีการ แต่ดูเหมือนจะมีเป้าหมายหลักเพื่อการค้า จำนวนคณะทูตที่กัมพูชาส่งไปและการรับรองที่จีนให้กับคณะทูตเหล่านั้น ชี้ให้เห็นไม่เพียงว่ากัมพูชายังมีอำนาจและมีบทบาทในช่วงนั้น แต่ยังแสดงด้วยว่าผู้นำกัมพูชาขณะนั้นน่าจะลดการติดยึดกับความเชื่อทางศาสนาและหน้าที่ทางพิธีกรรมของระบบราชการแบบพราหมณ์ และกระตือรือร้นที่จะแสวงหาผลประโยชน์ทางการค้ากับจีนมากขึ้น ทำไมจึงเกิดการเปลี่ยนแปลงความคิดและพฤติกรรมเช่นว่านี้และมันเกิดขึ้นได้อย่างไร ยังไม่เป็นที่ทราบแน่นอน แต่ทั้ง วิคเคอรี และ โอ.ดับบลิว. วอลเตอร์ส ถือว่าการย้ายเมืองหลวงครั้งนี้ไม่จำเป็นต้องเกี่ยวเนื่องกับความคิดเรื่อง "ความเสื่อม" เพราะดังที่วอลเตอร์สได้แสดงความเห็นไว้ว่า "บางทีเราอาจด่วนสรุปไปว่าความเสื่อมของอาณาจักรพระนครในคริสต์ศตวรรษที่ 14 และ 15 อยู่ในระดับของความพินาศล่มจม"[1] อันที่จริงตลอดสมัยดังกล่าว ผู้ปกครองในเขตแดนปัจจุบันของกัมพูชาสามารถแข่งขันทั้งในด้านทรัพยากรและการค้ากับประเทศเพื่อนบ้านใหม่คืออยุธยาที่เจริญรุ่งเรืองขึ้นทางตะวันตก กัมพูชาสามารถทำให้จีนเชื่อในความ

สำคัญที่มีอย่างต่อเนื่องของตน ตลอดจนสามารถพิชิตสงครามกับไทยเป็นครั้งคราวเรื่อยมาจนถึงคริสต์ศตวรรษที่ 17

แต่เนื่องจากการย้ายที่ตั้งแห่งอำนาจนี้นำมาซึ่งผลงานแบบ "พระนคร" น้อยมาก (เป็นต้นว่าการก่อสร้างปราสาทหิน ศิลาจารึก และงานชลประทาน) นักเขียนทั้งหลายจึงพูดถึงแต่ "ความเสื่อม" กันเสียเป็นส่วนใหญ่ ในขณะที่ "การเปลี่ยนแปลง" น่าจะเป็นคำที่เหมาะกว่า "ความเสื่อม" ในแง่หนึ่งไม่สามารถอธิบายพลังที่ยืนหยัดของกัมพูชาได้ และอีกแง่หนึ่ง คำนี้ชี้ว่าพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เป็นต้น ในบางด้านทรงเป็นกษัตริย์เขมรแท้ยิ่งกว่ากษัตริย์เขมรแบบเถรวาทที่ จูต้า-กวน รู้จักเสียอีก นักเขียนบางท่านได้โยงการทิ้งเมืองพระนคร เหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ที่น่าจะเกิดขึ้นในทศวรรษ 1440 เข้ากับความล้มเหลวของประเทศและการสูญเสียประชากร ประเด็นของข้อโต้แย้งมีอยู่ว่าการสูญเสียประชากรนั้นน่าจะทำให้ระบบชลประทานในเมืองพระนครไม่อาจดำเนินต่อไปได้ และเมื่อน้ำเริ่มขัง ก็เกิดแหล่งเพาะยุงที่นำมาซึ่งไข้มาเลเรีย ทำให้จำนวนประชากรลดน้อยลงไปอีกอย่างเป็นกระบวนการวัฏจักร นักเขียนบางท่านยังเสนออีกว่า พุทธศาสนานิกายเถรวาทในบางแง่ได้บั่นทอนพลังยึดเหนี่ยวของสังคมกัมพูชา ในขณะที่มันเพิ่มพลังให้กับการเมืองของอยุธยาและพุกาม ธรรมชาติอัน "สงบสันติ" ของพุทธศาสนานิกายนี้ ได้ถูกนำมาอธิบายความพ่ายแพ้ของกัมพูชา แต่ไม่ได้ช่วยอธิบายชัยชนะของคนไทยซึ่งก็ร่วมความเชื่อเดียวกันนั้น

จากหลักฐานที่ว่านี้ กัมพูชาได้เข้าสู่ยุคหลังเมืองพระนครก่อนมีการทิ้งเมืองพระนครเสียอีก สถาบันของเมืองพระนคร ซึ่งจะขอยกมากล่าวเพียงสี่อย่าง ได้แก่ จารึก ปราสาทหิน ราชสำนักที่มีลักษณะฮินดู และการชลประทานที่มีขอบข่ายกว้างขวาง ทั้งหมดนี้ดูเหมือนจะยุติ จางหายไป หรือไม่ก็ปรับทิศทางใหม่หลังจากที่ผู้นำกัมพูชาเปลี่ยนไปนับถือศาสนาพุทธนิกายเถรวาทได้ไม่นานนัก นี่เป็นเหตุการณ์ที่อาจเกิดขึ้นไม่กี่ปีหลังการสิ้นพระชนม์ของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 จะ

เป็นการด่วนสรุปเกินไปถ้าเราจะมองการเปลี่ยนแปลงนี้ ว่าเกิดขึ้นอย่างเป็นกรณีพิเศษ หรือแม้แต่เกิดขึ้นจากอุดมการณ์หรือเนื้อหาของศาสนาใหม่นั้นเป็นสำคัญที่จริงแล้วมันน่าจะเกี่ยวกับการขึ้นมามีอำนาจของอยุธยาทางด้านตะวันตก และการพัวพันกันระหว่างราชสำนักกัมพูชากับไทยซึ่งจะยืนยาวต่อมาจนถึงทศวรรษ 1860 มากกว่า ผู้คน ความคิดอ่าน คัมภีร์ต่าง ๆ ตลอดจนสถาบันทั้งหลายได้โยกย้ายจากเมืองพระนครไปสู่อยุธยาทางตะวันตก ที่ซึ่งสิ่งเหล่านี้ถูกปรับเปลี่ยน และท้ายที่สุดนำกลับเข้าสู่กัมพูชาอีกครั้งเพื่อการคงอยู่สืบต่อมาจนพบกับความเสื่อมที่แท้จริงหลังคริสต์ศตวรรษที่ 18 ขณะที่สิ่งนี้กำลังดำเนินอยู่ ผู้คนและสถาบันต่าง ๆ ก็ได้โยกย้ายลงสู่กรุงพนมเปญทางใต้ พนมเปญจะกลายเป็นเมืองหลวงใหม่ของกัมพูชาที่ยืนยงต่อมาอีกหกร้อยปี[2]

ความเหมาะสมของกรุงพนมเปญในฐานะเป็นที่ตั้งของเมืองหลวงกัมพูชานั้นประการสำคัญเนื่องมาจากพนมเปญเป็นจุดรวมของแม่น้ำโขงกับทะเลสาปเขมร การเป็นเมืองป้อมปราการ ณ จุดนี้ (หน้าด่านทั้ง 4) ทำให้พนมเปญสามารถควบคุมการค้าทางน้ำจากลาว ตลอดจนการค้าเครื่องปั้นดินเผา ปลาแห้ง และน้ำปลาจากทะเลสาป ทั้งนี้ไม่ต้องเอ่ยถึงสินค้าที่ทำรายได้อื่น ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่มาจากจีน ซึ่งผ่านเข้ามาทางสามเหลี่ยมปากแม่น้ำโขงบริเวณที่ส่วนใหญ่ยังเป็นถิ่นอาศัยของชาวกัมพูชา เมื่อได้ตัดสินใจแล้วว่าจะเป็นอาณาจักรทางการค้า การจะตั้งเมืองหลวงที่เมืองพระนครก็ดูไม่มีเหตุผลอีกต่อไป อย่างไรก็ดีเราก็ไม่อาจบอกได้ว่าเหตุการณ์นี้เกิดขึ้นเมื่อไหร่ อย่างไร และทำไม

เป็นไปได้ว่าการย้ายเมืองหลวงครั้งนี้สะท้อนชัยชนะชั่วขณะหนึ่งของผลประโยชน์ระดับภูมิภาค และอาจเป็นของเจ้าผู้ปกครองบางคนด้วย ต่อมาชัยชนะนี้จะได้รับการยอมรับว่าชอบธรรมและยืนยาวโดยแลกกับการสูญเสียของประชาชนที่ยังอาศัยอยู่ที่เมืองพระนคร หรือที่รวมตัวอยู่แถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาทางตะวันตก ชนชั้นปกครองของกัมพูชาทางตะวันออกเฉียงใต้เหล่านี้ รวมตลอดถึงเจ้านายและ

บริวารของพวกเขา แต่ไม่รวมชาวนา ไม่ว่าจะในฐานะชาวนาโดด ๆ หรือรวมเป็นกลุ่ม พวกนี้คงจะฉวยโอกาสจากการอยู่ใกลอำนาจอยุธยา ทำการค้ากับจีนโดยลำพังตนเอง เป็นไปได้ว่าพวกนี้ได้รับการสนับสนุนจากเจ้าผู้ปกครองที่ได้ตั้งรกรากมานานแล้วในภูมิภาคนั้น บริเวณที่เคยเป็นหัวใจของอาณาจักรฟูนัน ที่ซึ่งอำนาจหรือคำสั่งจากเมืองพระนครได้เคยถูกเมินเฉยมาแล้วบ่อยครั้ง

แต่ทั้งหมดนี้คือการสันนิษฐาน ที่น่าจะแน่นอนกว่าก็คือนิยายปรัมปราเรื่องการสร้างกรุงพนมเปญ เล่าถึงหญิงชราผู้ได้พบพระพุทธรูปองค์หนึ่งลอยน้ำมาอย่างน่าอัศจรรย์ เรื่องนี้น่าจะแต่งขึ้นหลังจากเมืองนี้มีชีวิตชีวาขึ้น ภายใต้ชื่ออันสะท้อนสถานที่ตั้งตรงจุดบรรจบของแม่น้ำสองสาย ชื่อนั้นยังคงอยู่สืบต่อมาในภาษาเขมรปัจจุบัน นั่นคือ จตุมุข หรือ "พระพักตร์ทั้งสี่" นี่เป็นเสียงสะท้อนที่น่าสนใจและโดยไร้สำนึกของภาพสลักที่ปราสาทบายน[3]

บทบาทของชาวต่างประเทศที่เชี่ยวชาญทางการค้าในเมืองใหม่นี้เป็นอย่างไรเป็นเรื่องยากจะประเมิน แต่บุคคลที่มีอิทธิพลในด้านนี้น่าจะรวมถึงพวกที่พูดภาษามาเลย์จากจามปาหรือหมู่เกาะอินโดนีเซีย พวกนี้ได้ทิ้งคำในภาษาของตนไว้ในภาษาเขมร อย่างเช่น *กำพง* หรือ "ท่าน้ำ" และ *ปสาร* หรือ "ตลาด" รวมทั้งชื่อตำแหน่งข้าราชการอีกหลายตำแหน่ง และคำที่ใช้ในทางการปกครองด้วย มรดกทางวัฒนธรรมมาเลย์เหล่านี้อันที่จริงแล้วอาจลึกซึ้งกว่าที่ได้กล่าวมา และสมควรมีการค้นคว้าต่อไปอีก เนื่องจากการพรรณนาที่ชาวยุโรปในศตวรรษที่ 17 กล่าวถึงกัมพูชาแถบลุ่มแม่น้ำ[4] ตลอดจนการก่อตัวทางการเมืองของรัฐนี้ คล้ายคลึงอย่างมากกับการพรรณนาที่ใช้กับมลายูในยุคเดียวกันและยุคหลังต่อมา สำหรับชาวต่างชาติอื่นที่คึกคักอยู่ในพนมเปญก็คือคนจีน พวกนี้ได้เข้ามาทำการค้าที่เมืองพระนครตั้งแต่ศตวรรษที่ 13 ครั้นถึงประมาณทศวรรษ 1540 พวกนี้มีจำนวนถึงสามพันคน ดูเหมือนว่าลูกหลานของพ่อค้าชาวจีนและชาวมาเลย์เหล่านี้จะได้แต่งงานผสมผสานกับชนชั้นปกครองของกัมพูชา เพื่อกระชับสัมพันธภาพระหว่างกษัตริย์ ข้าราชสำนัก

และผลประโยชน์ทางการค้า ในทำนองเดียวกับที่คนจีนจะได้เจริญรอยต่อมาในสมัยอาณานิคม

ดูเหมือนว่าถึงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 15 การจัดองค์กรทางสังคม ระบบราชการและเศรษฐกิจที่สำคัญเหนือด้านอื่นของเมืองพระนคร —ซึ่งทั้งหมดนี้ขึ้นอยู่กับระบบชลประทาน แรงงานเกณฑ์และความสูงส่งของวรรณะพราหมณ์ปุโรหิต— ไม่แข็งแกร่งพอ หรือมีความหมายเพียงพอที่จะก่อให้เกิดสมดุลย์ของต้นทุนมนุษย์เพื่อค้ำจุนเมืองหลวงของกัมพูชา ณ เมืองพระนครอีกต่อไป การจัดรูปองค์กรใหม่ รูปแบบใหม่ของการตั้งถิ่นฐาน และความสำคัญเหนือกลุ่มอื่นแบบใหม่ของผู้นำที่มีรากฐานบางส่วนจากการค้ากับต่างประเทศ ได้กลายเป็นสิ่งที่เป็นไปได้และดึงดูดใจ ถ้าเรามองเมืองพระนครจากแง่มุมที่กล่าวมาข้างต้นแทนที่จะมองว่าเป็นความพินาศล่มจม ก็จะไม่เป็นเรื่องน่าประหลาดที่เมืองนี้ไม่ได้ถูกยึดครอง และตั้งเป็นราชธานีอีกครั้ง แม้จะเป็นในช่วงเวลาที่กษัตริย์กัมพูชาน่าจะได้มีพระราชดำริเช่นนั้น อย่างในปลายคริสต์ศตวรรษที่ 16

ได้กล่าวมาแล้วถึงเหตุผลบางประการของการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น ยังมีอีกปัจจัยหนึ่งที่เอื้อต่อการเปลี่ยนแปลงนั้น ซึ่งอาจเรียกว่าปัจจัยด้านการเลียนแบบอันส่งผลทั้งแก่พนมเปญ (รวมถึงราชธานีอื่น ๆ ที่อยู่ใกล้เคียง) และอยุธยา อาณาจักรเหล่านี้เป็นอาณาจักรทางการค้าใหม่ที่เพิ่งจะสถาปนาตนขึ้น และให้ความยกย่องนับถือความคิดของเมืองพระนคร แม้ว่าจะมีความระแวดระวังอยู่บ้าง ถึงประมาณทศวรรษ 1400 กรุงศรีอยุธยาและหัวเมืองกัมพูชาเหล่านี้ ต่างมองไปยังกันและกันมากกว่าจะมองย้อนกลับไปยังอดีตแบบพราหมณ์ของเมืองพระนครเพื่อแสวงหาความประพฤติอันเป็นแบบอย่าง ยิ่งไปกว่านั้น จนสิ้นคริสต์ศตวรรษที่ 16 "พนมเปญ" (หรือ "ละแวก" หรือ "อุดง") และ "กรุงศรีอยุธยา" ต่างพิจารณาว่าอาณาจักรของตนไม่ได้มีระบบการปกครองที่แยกจากกัน แต่ต่างก็ร่วมในวัฒนธรรมลูกผสมเดียวกัน นั่นคือ มีองค์ประกอบแบบผสมผสานของระบบ

กษัตริย์แบบฮินดูที่รับมาจากเมืองพระนคร และแบบพุทธเถรวาทที่รับมาจากอาณาจักรทวาราวดีของมอญ ซึ่งพุทธศาสนาแบบเถรวาทนี้ บางทีอาจนำมาปฏิบัติอยู่แล้วกว่าพันปี ในทำนองเดียวกับผู้นำแบบพ่อปกครองลูกในระดับหมู่บ้านที่หลงเหลืออยู่ และสามารถสืบสาวได้จากบรรพบุรุษของคนไทยที่เป็นชนเผ่าแถบภูเขาทางใต้ของจีน นอกจากนั้นในสังคมทั้งของกัมพูชาและไทย "สถาบันสงฆ์" อย่างน้อยที่สุดในระดับล่าง สามารถเข้าถึงได้โดยคนสามัญ ทั้งไทยและกัมพูชาต่างถูกหล่อหลอมเข้าหากัน และพัฒนาแตกต่างกันออกไปจากบรรพบุรุษที่แยกจากกันมาโดยผ่านการสัมพันธ์ติดต่อทางการศึกสงคราม การอพยพโยกย้ายไปมาหาสู่กัน และการนับถือศาสนาร่วมกัน

กัมพูชาในคริสต์ศตวรรษที่ 15 และ 16

ประวัติศาสตร์แบบพรรณนาเกี่ยวกับกัมพูชาในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 15 และ 16 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่เรารู้น้อยมากนั้น อาจกล่าวอย่างสังเขปได้ดังนี้ การปกครองที่อิงไทยของภูมิภาคบริเวณเมืองพระนครได้ถูกโค่นล้มโดยฝ่ายที่จงรักภักดีต่อพนมเปญในกลางคริสต์ศตวรรษที่ 15 นั่นคือ ประมาณยี่สิบปีหลังจากที่ไทยตีราชธานีเก่าแก่นี้เป็นครั้งสุดท้าย แต่หลังจากที่กองทัพไทยยกออกจากบริเวณเมืองพระนครแล้ว ทั้งไทยและกัมพูชาต่างก็ไม่พยายามที่จะปกครองดินแดนนี้ต่อไปอีกเป็นเวลากว่าศตวรรษ ในช่วงเวลาดังกล่าว มีกษัตริย์หลายองค์ครองราชสมบัติสืบต่อมาที่พนมเปญ แต่พระนามและปีที่ทรงขึ้นครองราชย์ของกษัตริย์เหล่านี้ ตามที่ปรากฏในพงศาวดารฉบับต่าง ๆ น่าจะเป็นเรื่องแต่งขึ้นมากกว่า

ตามที่ปรากฏในพงศาวดารนั้น ถึงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 15 ได้เกิดความขัดแย้งขึ้นระหว่างผู้นำรุ่นใหม่เหล่านี้ ขณะที่พวกเขาพยายามรื้อฟื้นความสัมพันธ์อย่างเป็นทางการขึ้นใหม่กับกรุงศรีอยุธยา และกับข้าราชการหรือหัวหน้ากลุ่มพร้อม

บริวารที่ตั้งรกรากอยู่ใน *"สรุก"* (หรืออำเภอ) ทางตะวันออกเฉียงใต้ พงศาวดารกล่าวว่ากลุ่มกำลังเหล่านี้บางกลุ่มนำโดยอดีตทาสผู้หนึ่ง งานของชาวยุโรปในระยะหลังระบุว่า กษัตริย์องค์ใหม่นี้ความจริงเป็นพระญาติกับกษัตริย์ผู้ที่ทรงถอดออกจากราชบัลลังก์นั่นเอง[5] แต่ที่สำคัญสำหรับเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ต่อ ๆ มาคือ "องค์จัน" กษัตริย์ที่ถูกถอดอำนาจนั้นได้ทรงลี้ภัยเข้ามาอยู่ที่กรุงศรีอยุธยา ไม่นานจากนั้นพระองค์ก็ได้ทรงนำทัพกลับไปยึดอำนาจคืน การฟื้นฟูประเทศของพระองค์โดยการสนับสนุนของไทยได้เป็นแบบอย่างให้กษัตริย์กัมพูชาองค์ต่อ ๆ มาเจริญรอยตาม ในทำนองเดียวกับการที่กองกำลังซึ่งถอดพระองค์จากอำนาจมาจากบริเวณภาคตะวันออกของอาณาจักร

นับจากทศวรรษ 1620 เป็นต้นมา ท้องที่ที่ไม่เห็นพ้องกับเมืองหลวงเหล่านี้ได้อาศัยการสนับสนุนช่วยเหลือจากเวียดนามอยู่บ่อยครั้ง กษัตริย์กัมพูชาพระองค์หนึ่งได้เสกสมรสกับเจ้าหญิงเวียดนามในทศวรรษ 1630 และสินสอดสำหรับเจ้าสาวก็คือการอนุญาตให้เวียดนามตั้งด่านภาษีในเขตดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำโขงซึ่งขณะนั้นมีคนเขมรอาศัยอยู่เป็นส่วนใหญ่ และอยู่นอกเขตการควบคุมการปกครองของกัมพูชา ตลอดสองร้อยปีจากนั้น ผู้อพยพชาวเวียดนามได้หลั่งไหลเข้ามาในเขตนี้ ซึ่งยังเป็นที่รู้จักกันในหมู่คนเขมรทุกวันนี้ว่า "กัมพูชาล่าง" หรือ *กัมพูชากรอม* ถึงคริสต์ศตวรรษที่ 20 จะเหลือคนกัมพูชาในเวียดนามใต้เพียงสี่แสนคนท่ามกลางคนเวียดนามกว่าสิบเท่าตัว คนเหล่านี้ได้พัฒนาวัฒนธรรมที่มีลักษณะเฉพาะ และผู้นำทางการเมืองกัมพูชาในคริสต์ศตวรรษที่ 20 หลายคน —รวมทั้งซอน เซน เอียง ซารี และซัน งิอก ทันห์— เกิดและเติบโตในฐานะสมาชิกชนกลุ่มน้อยนี้การมีผู้อุปถัมภ์ที่เป็นคู่แข่งกันทางด้านตะวันตกและตะวันออกนี้ก่อให้เกิดการเคลื่อนตัวของใบเลื่อยที่มีอิทธิพลของไทยและเวียดนามเหนือกัมพูชาถ่วงอยู่คนละข้าง รวมถึงอิทธิพลฝ่ายที่สนับสนุนไทยและฝ่ายที่สนับสนุนเวียดนามในราชสำนักด้วย ความขัดแย้งนี้ยืนยาวต่อมาจนถึงทศวรรษ 1860 และได้ฟื้นตัว

อีกครั้งในรูปลักษณ์ที่ต่างจากเดิมภายหลังชัยชนะของคอมมิวนิสต์ในเวียดนาม ใน ค.ศ. 1975

ชาวยุโรปคนแรกที่ให้รายละเอียดเกี่ยวกับกัมพูชา ก็คือ โทเม ปีเรส หนังสือชื่อ สุมา โอเรียนทัล ของเขาได้รับการตีพิมพ์ที่เวนิสในปี ค.ศ.1563 ต้นฉบับหนังสือนี้เป็นภาษาโปรตุเกสเขียนขึ้นระหว่างปี ค.ศ.1512-1515 อาณาจักรกัมพูชาที่เขาบรรยายถึงเป็นอาณาจักรแห่งสงคราม ครองราชย์โดยกษัตริย์ผู้ซึ่ง "ไม่ยอมอ่อนน้อมต่อผู้ใด" โทเม ปีเรส ได้เผยให้เห็นถึงความอุดมสมบูรณ์ของผลิตผลที่สามารถหาได้ที่นั่น[6] อย่างไรก็ดีข้อมูลของเขามาจากเรื่องที่เล่าต่อ ๆ กันมา เรื่องราวจากพยานที่รู้เห็นเหตุการณ์คนแรกนั้นเราได้จากมิชชันนารีชาวโปรตุเกส ชื่อ กาสปาร์ ดาครูซ ผู้ซึ่งได้ไปเยือนเมืองละแวกในปลายรัชสมัยขององค์จันในปี ค.ศ.1556 เขาได้เดินทางกลับหลังจากใช้เวลาที่นั่นหนึ่งปีด้วยความผิดหวังที่ไม่สามารถเปลี่ยนศาสนาชาวพื้นเมือง ดาครูซเลือกที่จะกล่าวโทษสาเหตุของความล้มเหลวนี้ว่าเป็นเพราะความเชื่องมงายและความจงรักภักดีที่ประชาชนมีต่อพระในพุทธศาสนา แต่ดาครูซก็รู้สึกประทับใจอย่างจริงจังต่อพลังที่เป็นหนึ่งเดียวกันของชาวกัมพูชา ในตอนหนึ่งที่น่าสนใจในหนังสือนั้น เขากล่าวว่า

> ประชาชนไม่กล้าทำอะไรด้วยตัวเอง หรือยอมรับอะไรใหม่โดยปราศจากการนำของกษัตริย์ และนี่เป็นสาเหตุที่ว่าทำไมจึงไม่มีผู้ใดหันมาถือคริสต์หากไม่ทรงอนุญาต และถ้าผู้อ่านคนใดจะถามว่าพวกเขาน่าจะเปลี่ยนศาสนาได้โดยที่พระองค์ไม่ทรงทราบ เรื่องนี้ข้าพเจ้าก็ขอตอบว่า สำหรับประชาชนในประเทศนี้ไม่มีอะไรที่ทำไปโดยพระมหากษัตริย์ไม่ทรงทราบ และใครก็ตาม หากว่าไม่ต่ำต้อยจนเกินไปนัก ก็อาจเข้ากราบทูลต่อพระมหากษัตริย์ได้ ด้วยเหตุนี้ทุกคนจึงพยายามแสวงหาข่าวเพื่อทูลเสนอให้ทรงทราบ หรือหา

โอกาสเข้าเฝ้าด้วยตนเอง ด้วยประการฉะนี้ หากปราศจากพระราชประสงค์แล้วก็จะไม่มีสิ่งใดเกิดขึ้นได้

ดาครูซบอกไว้ว่า "สังฆ" นั้นประกอบขึ้นด้วยคนที่มีความสามารถในกัมพูชากว่าหนึ่งในสาม หรือตามที่เขาประมาณก็นับเป็นจำนวนแสน ซึ่งเป็นข้อเท็จจริงที่ให้นัยทางการเมืองและเศรษฐกิจของประเทศที่ชัดเจน พระภิกษุเหล่านี้ได้รับความเคารพอย่างสูงจากประชาชน ดาครูซพบว่าพระเหล่านี้

> มีความภาคภูมิใจ และเย่อหยิ่งอย่างเหลือเกิน พวกเขาได้รับการบูชาสักการะราวกับเทพเจ้าเป็น ๆ ผู้ที่อ่อนอาวุโสกว่าในหมู่ภิกษุด้วยกันก็บูชาผู้อาวุโสกว่าเสมือนเป็นเทพเจ้า ทั้งสวดมนต์ภาวนาและกราบกราน ฉะนี้สามัญชนทั้งหลายจึงเชื่อมั่นในพระภิกษุอย่างสูงให้ความเคารพและกราบไหว้บูชา ไม่มีใครกล้าคัดค้านพระในเรื่องใด ๆ บางครั้งขณะที่ข้าพเจ้ากำลังเทศน์อยู่ ผู้คนรอบข้างซึ่งได้ยินข้าพเจ้าพูดอย่างชัดเจนและพอใจสิ่งที่ข้าพเจ้าสอน ทันทีที่พระเหล่านี้เดินผ่านมา และพูดเปรยว่า "นั่นก็ดีอยู่หรอก แต่ของเราดีกว่า" พวกเขาก็จะเดินหนีไปหมด ทิ้งข้าพเจ้าไว้แต่ลำพัง[7]

การขาดการสืบทอดมรดกดังที่ดาครูซอ้างไว้ในหนังสือของเขา เป็นตัวอย่างที่ดีของการที่กษัตริย์เข้าแทรกแซงในวิถีชีวิตประจำวันของผู้คน ดาครูซตั้งข้อสังเกตว่าเมื่อผู้เป็นเจ้าของบ้านสิ้นชีพลง "สมบัติทุกอย่างของบ้านนั้นก็จะตกเป็นของกษัตริย์ ภรรยาและบุตรจะไปหลบซ่อนในที่ตามแต่จะหาได้ และเริ่มต้นชีวิตใหม่" กล่าวอีกนัยหนึ่ง ทรัพย์สมบัติเป็นของผู้คนก็ด้วยพระบารมีปกเกล้าฯ ในทำนองเดียวกับตำแหน่ง และสถานะในสังคม อำนาจเด็ดขาดที่ยังหลงเหลืออยู่ของ

กษัตริย์นี้ดูเหมือนจะทำให้สถาบันกษัตริย์ซึ่งน่าจะคลอนแคลน กลับทรงพลังยิ่งใหญ่เมื่อเผชิญหน้ากับชนชั้นปกครองอื่น ผลประการหนึ่งจากการจัดการดังกล่าวตามที่ดาครูซอ้างไว้ก็คือ ในทางทฤษฎี อย่างน้อยตระกูลมั่งคั่งก็ไม่สามารถรวมพลังกันสร้างพันธมิตรต่อต้านกษัตริย์ได้อย่างยั่งยืน และการตอบสนองของกษัตริย์ (โดยการยึดสมบัติไว้หนึ่งชั่วคนในแต่ละคราว) ก็ชี้ให้เห็นว่าไม่ทรงไว้วางพระทัยขุนนางเลย

ดาครูซไม่ได้พูดถึงเมืองพระนคร แม้ว่านักเขียนชาวโปรตุเกสคนต่อมา คือ ดิเอโก โด คูโต จะรายงานไว้ในปี ค.ศ.1599 ว่าสี่สิบปีก่อนหน้านั้น (คือในปี ค.ศ.1550 หรือ 1551) กษัตริย์แห่งกัมพูชาพระองค์หนึ่งได้บังเอิญพบซากเมืองที่ปรักหักพังขณะเสด็จออกล้อมช้าง เรื่องนี้ไม่ได้รับการยืนยันจากหลักฐานอื่น แต่จารึกที่เมืองพระนครซึ่งพบประมาณทศวรรษ 1560 ชี้ว่าปีที่มีการค้นพบเมืองครั้งใหม่นั้นน่าจะถูกต้อง แม้ว่าเหตุการณ์นั้นน่าจะเกิดขึ้นในระหว่างการเสด็จออกสงครามมากกว่าการเสด็จออกล้อมช้างก็ตามที ทั้งนี้ก็เพราะภูมิภาคที่ตั้งของเมืองพระนครเป็นจุดรวมพลของกองทหารกัมพูชาขณะเข้าโจมตีไทย

โด คูโต ได้บันทึกไว้ว่า เมื่อกษัตริย์พระองค์นั้นได้ทรงรับรายงานว่ามีการพบซากเมือง

> พระองค์ก็ได้เสด็จไปยังที่นั่น และหลังจากได้ทอดพระเนตรความสูงและความกว้างใหญ่ของกำแพงชั้นในแล้ว ก็ทรงปรารถนาจะสำรวจอาณาเขตชั้นใน มีรับสั่งให้ประชาชนตัดและเผากอไม้ที่รกรุงรังเตี้ยวนั้น ทรงประทับค้างแรม ณ ที่นั่น ริมแม่น้ำอันสวยงาม ขณะที่การถากถางดำเนินไปจนสำเร็จเรียบร้อย โดยอาศัยกำลังคนห้าถึงหกพันคน ทำงานเพียงไม่กี่วัน และเมื่อทุกอย่างได้ถูกปัดกวาดอย่างระมัดระวังแล้ว พระองค์ก็เสด็จเข้าไปภายใน และทรง

เต็มตื้นไปด้วยความชื่นชมต่อขนาดของสิ่งก่อสร้างที่ได้ทรงพบเห็น[8]

โด คูโต ได้เพิ่มเติมด้วยว่าพระมหากษัตริย์พระองค์นั้นได้ทรงตัดสินพระทัยในทันที ให้ย้ายราชสำนักของพระองค์มายังเมืองพระนคร ซึ่งหากว่าโปรดให้ดำเนินการดังกล่าวจริง ก็คงจะเป็นเหตุการณ์ที่กินระยะเวลาสั้นมาก เนื่องจากการเสด็จเปลี่ยนพระราชฐานของพระองค์ไม่ได้ถูกบันทึกไว้ ไม่ว่าในพงศาวดารของไทยหรือของกัมพูชา ยิ่งไปกว่านั้น จารึกจำนวนสองหลักจากนครวัดยังระบุว่าปราสาทที่นั่นบางส่วนได้รับการบูรณะภายใต้พระบรมราชูปถัมภ์ในระหว่าง ค.ศ.1577-1578 แต่จารึกทั้งสองนี้ รวมกับอีกสองหลักจากพนมบาแคงซึ่งระบุศักราช ค.ศ.1583 ได้กล่าวสรรเสริญพระราชโอรสผู้ยังทรงพระเยาว์ ผู้ซึ่งพระราชบิดาได้ทรงสละราชสมบัติให้ในปี ค.ศ.1584 ด้วยเหตุผลเพื่อยับยั้งรัฐประหารที่วางแผนโดยพระอนุชาผู้มักใหญ่ใฝ่สูงแต่เป็นที่นิยมของประชาชนมากกว่า[9] แท้ที่จริงอาจกล่าวได้ว่า จารึกทั้งสองหลักที่พนมบาแคงซึ่งมีสำนวนเหมือนกันราวกับแกะ กล่าวพาดพิงถึงการแย่งชิงอำนาจกันภายในราชวงศ์กัมพูชาเอง โดยแสดงออกซึ่งความหวังที่ว่าองค์พระมหากษัตริย์จะไม่ต้องทรงทนทุกข์จาก "ราชศัตรู" อีกต่อไป อย่างไรก็ดีเป็นไปได้พอ ๆ กันว่า วลีดังกล่าวอาจหมายถึงราชวงศ์ของไทย ซึ่งเป็นศัตรูคู่วิวาทของชนชั้นปกครองกัมพูชามาตลอดทศวรรษ 1570

ตามความเป็นจริง ทั้ง ๆ ที่มีความเป็นปึกแผ่นทางด้านอุดมการณ์ดังที่ดาครูซได้บันทึกไว้ แต่ระยะเวลาตั้งแต่ ค.ศ.1560-1590 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่กัมพูชาปรากฏตัวอีกครั้งในเอกสารประวัติศาสตร์เป็นสมัยแห่งความวุ่นวาย กัมพูชาฉวยโอกาสขณะไทยอ่อนแอ (ภายหลังที่พม่าโจมตีกรุงศรีอยุธยาใน ค.ศ.1569) เข้าโจมตีดินแดนไทยหลายครั้ง ตามคำกล่าวของชาวยุโรป กษัตริย์กัมพูชาซึ่งทรงวิตกกังวลจากการคุกคามทั้งจากภายในและภายนอกได้ทรงเปลี่ยนทัศนคติที่ทรงมีต่อพวกมิชชันนารีคาทอลิก ทรงยอมให้พวกนี้เทศน์สั่งสอน และโปรดให้ส่งข้าวเป็น

ของขวัญไปยังเมืองศูนย์กลางอาณานิคมใหม่ของพวกเขา ที่มะละกา และมะนิลา เพื่อแลกเปลี่ยนกับความช่วยเหลือทางการทหาร (ซึ่งแท้ที่จริงแล้ว ไม่เคยได้รับ) ก่อนหน้านั้นกษัตริย์กัมพูชาได้ทรงพยายามแสวงหาความเป็นพันธมิตร หรืออย่างน้อยที่สุดข้อตกลงไม่รุกรานกันกับไทย

ความสับสนด้านนโยบายความสัมพันธ์ระหว่างประเทศที่ขัดแย้งกันเองของกัมพูชาดังกล่าวชี้ให้เห็นความไร้เสถียรภาพในราชสำนัก ลักษณะนี้สะท้อนออกในรูปของการเปลี่ยนนโยบายบ่อยครั้งของกษัตริย์ การสละราชสมบัติก่อนเวลาอันควร และความไม่เต็มพระทัยหรือไม่สามารถจะดำรงสันติภาพกับไทย ส่วนไทยจะกลับฟื้นกำลังขึ้นอีกครั้งในประมาณทศวรรษ 1580 จนสามารถปิดล้อมเมืองละแวกได้ใน ค.ศ.1587[10] แม้จะไม่สามารถตีเมืองได้ก็ตาม ปีที่ว่านี้เป็นปีที่มีหลักฐานยืนยันอยู่ในจารึกหลักหนึ่งจากภาคตะวันออกเฉียงใต้ของกัมพูชา ถ้าจะวัดจากการดำเนินการด้านการทูตของกัมพูชาที่ตามมา ก็ดูเหมือนว่าการเคลื่อนไหวในคริสต์ศตวรรษที่ 16 เป็นความพยายามของกษัตริย์กัมพูชาที่จะดำรงไว้ซึ่งพระราชอำนาจท่ามกลางพระบรมวงศานุวงศ์ที่ได้รับความนิยมมากกว่าและพรั่งพร้อมด้วยกำลังอาวุธ ขณะเดียวกันก็ต้องทรงเผชิญหน้ากับการคุกคามจากอยุธยาและหัวเมืองลาวทางเหนือที่มีกำลังอย่างน่าประหลาดใจ

ถึง ค.ศ.1593 การเตรียมการเพื่อโจมตีเมืองละแวกของไทยทำให้กษัตริย์กัมพูชาต้องมองหาความช่วยเหลือจากที่อื่น พระองค์ทรงร้องเรียนไปยังข้าหลวงสเปนที่ฟิลิปปินส์ ทรงยอมแม้กระทั่งพระราชทานสัญญาว่าจะหันไปนับถือศาสนาคริสต์หากว่าจะได้รับความช่วยเหลืออย่างเพียงพอ แต่ก่อนที่พระราชสาสน์ของพระองค์จะได้รับการปฏิบัติ พระองค์และพระราชโอรสผู้ทรงพระเยาว์ก็ได้เสด็จหนีไปทางเหนือ เข้าสู่ลาวทางใต้ ในขณะที่พระราชโอรสอีกพระองค์หนึ่งได้รับมอบหมายให้ทำการดูแลป้องกันเมืองละแวก ซึ่งในที่สุดก็ถูกตีแตกใน ค.ศ.1594

แม้ว่าเกือบตลอดคริสต์ศตวรรษที่ 17 กองทัพของกัมพูชาบ่อยครั้งเข้มแข็ง

พอ ๆ กับกองทัพไทย และแม้ว่าพ่อค้าชาวยุโรปจะได้รับแรงดึงดูดใจให้เข้าไปค้าขายในกัมพูชาพอ ๆ กับกรุงศรีอยุธยาดังที่เราจะได้เห็นต่อไป แต่ประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทยและตำนานของกัมพูชาต่างก็ตีความการยึดเมืองละแวกในครั้งนี้ ว่าเป็นจุดหักเหในประวัติศาสตร์กัมพูชาอันนำไปสู่ศตวรรษแห่งความอ่อนแอของกัมพูชา และการครองความเป็นใหญ่ของไทยต่อมา ข้อเท็จจริงในกรณีนี้ตามที่ปรากฏในเอกสารของชาวยุโรปมีความคลุมเครือกว่านั้น แต่มีความเชื่อกันอย่างแน่นแฟ้นจากทั้งสองฝั่งของเขตแดนที่ไม่มีการปักปันชัดเจน ว่าได้เกิดเหตุการณ์เลวร้ายขึ้น (แก่ชาวกัมพูชา)

ตำนานที่มีชื่อเสียงเรื่อง "พระโค พระแก้ว" ซึ่งตีพิมพ์ครั้งแรกโดยนักปราชญ์ชาวฝรั่งเศสในทศวรรษ 1860 นั้นมีประโยชน์ในตอนนี้ และสมควรแก่การวิเคราะห์ในรายละเอียด[11] ตามตำนานนี้ปราสาทที่เมืองละแวกกว้างขวางใหญ่โตขนาดม้าวิ่งไม่รอบ ภายในปราสาทมีรูปปั้นอยู่สองรูปคือ "พระโค" (วัวศักดิ์สิทธิ์) กับ "พระแก้ว" (อัญมณีศักดิ์สิทธิ์) ภายในรูปปั้นทั้งสองมี "พระสูตรทองคำและคัมภีร์สรรพวิทยาการทั้งหลาย กษัตริย์สยามมีพระประสงค์อยากได้รูปปั้นนั้น จึงทรงยกทัพมาโจมตีกัมพูชา"

ตำนานนี้ได้โยงไปถึงเหตุการณ์หนึ่งซึ่งปรากฏในพงศาวดารคือ เรื่องปืนใหญ่ของไทย ซึ่งใช้เหรียญเงินเป็นกระสุนยิงเข้าสู่แนวต้นไผ่กำแพงเมืองละแวก และเมื่อกองทัพไทยถอยไปแล้ว ชาวกัมพูชาก็ตัดพุ่มไม้เหล่านั้นเพื่อค้นหาเหรียญ ด้วยเหตุนี้จึงไม่มีการป้องกันใด ๆ ในปีต่อมาเมื่อทัพไทยยกไปโจมตีเมืองละแวกอีกครั้งไทยได้ชัยชนะ และได้อัญเชิญรูปปั้นนั้นไปยังไทย ครั้นเมื่อเปิดพระนาภีของรูปปั้นนั้น ตำนานก็บอกเราว่า

> พวกเขาก็ได้คัมภีร์ซึ่งซ่อนอยู่ ได้ศึกษาเล่าเรียนพระคัมภีร์นั้น ด้วยเหตุนี้ (มีการเน้นตรงนี้ด้วย) ชาวสยามจึงมีความรู้เหนือชาวกัมพูชา

ชาวกัมพูชาจึงโง่เขลา ไร้ความสามารถ ทำอะไรไม่เป็น ไม่เหมือนคนประเทศอื่น ๆ

แม้ว่าตำนานดังกล่าวให้ความกระจ่างเรื่องการได้เมืองละแวกเป็นพิเศษ แต่เราก็อาจโยงตำนานนี้เข้ากับการล่มสลายของเมืองพระนครในเวลาต่อมาได้ด้วย (เท่าที่เรื่องนี้เล่าต่อกันมา) และอาจโยงไปถึงความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับกัมพูชาในศตวรรษที่ 19 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่หลักฐานในตำนานสอดคล้องกับหลักฐานประวัติศาสตร์ สิ่งที่ทำให้น่าเชื่อว่าการล่มสลายก่อนหน้านั้นทำให้เกิดตำนาน เกิดจากความสอดคล้องกันระหว่างสัญลักษณ์ในตำนานกับเหตุการณ์ที่เรารู้ว่าได้เกิดขึ้นจริงในประวัติศาสตร์ นั่นก็คือ การเคลื่อนย้ายเครื่องราชูปโภค เอกสารต่าง ๆ ตลอดจนการนำนักปราชญ์ราชบัณฑิต และขนบธรรมเนียมประเพณี จากเมืองพระนครไปยังกรุงศรีอยุธยา ในช่วงเวลานับตั้งแต่พระเจ้าชัยวรมันสิ้นพระชนม์ จนถึงปี ค.ศ.1431 เมื่อไทยยกทัพไปตีเมืองพระนคร รูปปั้น "พระโค" เป็นสัญลักษณ์วัฒนธรรมอินเดียที่กัมพูชารับมา ส่วน "พระแก้ว" ซึ่งอธิบายไว้ไม่ชัดเจนเท่าเสมือนเป็นสัญลักษณ์ที่แสดงถึงความชอบธรรมของพุทธศาสนา ด้วยเป็นพระปฏิมาแทนองค์พระพุทธเจ้า เฉกเช่นพระแก้วมรกตที่ไทยได้มาจากเวียงจันทน์ในช่วงทศวรรษ 1820 และอัญเชิญมาประดิษฐานไว้ ณ วัดชื่อเดียวกันในกรุงเทพฯ การซึมซับเอาความชำนาญทางศิลปศาสตร์จากกัมพูชามายังไทย และอำนาจของไทยที่เพิ่มขึ้นนับจากคริสต์ศตวรรษที่ 17 เป็นต้นมา เป็นส่วนหนึ่งในตำนาน ในทำนองเดียวกับเรื่องราวของพระเจ้าขี้เรื้อนตามที่ได้กล่าวไว้ในบทที่ 4 เรื่องเหล่านี้อาจรวบรวมขึ้นจากความทรงจำร่วมกันถึงเรื่องราวที่ได้เกิดขึ้นจริง แต่มีความจริงส่วนหนึ่งซ่อนอยู่เบื้องหลังการเล่าแบบสัญลักษณ์ กล่าวอีกนัยหนึ่ง ชาวกัมพูชาจำนวนมากอาจใช้นิยามปรัมปรานี้อธิบายความอ่อนแอของกัมพูชา ว่าเนื่องมาแต่การมีพฤติกรรมที่ไม่เหมาะสม (การตัดต้นไผ่เพื่อหาเหรียญ) และชี้ถึงความเข้มแข็งของ

ไทยว่าเนื่องจากการได้ครอบครองสิ่งศักดิ์สิทธิ์คู่บ้านคู่เมืองกัมพูชาที่ไทยได้อัญเชิญไป

สำหรับห้าปีสุดท้ายของคริสต์ศตวรรษที่ 16 ได้ถูกบันทึกไว้อย่างดีในเอกสารของชาวยุโรป ช่วงปีที่ว่านี้เด่นด้วยกระแสจักรวรรดินิยมอันเข้มข้นของสเปนในกัมพูชา ซึ่งรับคำสั่งจากฟิลิปปินส์ และได้รับการโฆษณาสนับสนุนอย่างขนานใหญ่จากนักเผชิญโชคสองคน คือ บลาส ริอุส และ ดิเอโก เดอ เวโลโซ[12] การแสวงหาผลประโยชน์ของบุคคลเหล่านี้เป็นเรื่องชวนสนเท่ห์ และให้ความกระจ่างแก่ประเด็นที่จะมีความสำคัญต่อประวัติศาสตร์กัมพูชาสืบต่อมาอีก สามประเด็นด้วยกัน ประเด็นแรกก็คือการที่กษัตริย์ตกเป็นเหยื่อของการประจบสอพลอและคำมั่นสัญญาของผู้มาเยือนจาก "นอกโลก" ได้โดยง่าย ชาวสเปนทั้งสองได้รับการยกย่องให้มีตำแหน่งราชการ ได้ปกครอง *"สฺรุก"* และยังได้เสกสมรสกับเจ้าหญิงกัมพูชา ประเด็นที่สอง คือ การปฏิวัติด้านการศึกสงคราม การริเริ่มใช้ปืนใหญ่ โดยเฉพาะปืนใหญ่ในกองทัพเรือได้เข้าไปมีบทบาทสำคัญในสงครามทั้งหมดของกัมพูชานับจากนั้นมา การเป็นผู้ควบคุมเทคโนโลยีแผนใหม่ทำให้ ริอุส และ เดอ เวโลโซ สามารถข่มขู่ราษฎรชาวพื้นเมือง โดยอาศัยผู้คนน้อยกว่าร้อยคน ในทำนองเดียวกับที่เพื่อนร่วมชาติร่วมสมัยกับพวกเขากระทำในทวีปอเมริกา

ประเด็นที่สาม ซึ่งเชื่อมโยงกับประเด็นอื่น ๆ ก็คือ ถึงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 16 กษัตริย์กัมพูชาและราชสำนักของพระองค์ได้เริ่มยุ่งเกี่ยวกับโลกภายนอก เห็นได้จากมีพ่อค้าชาวต่างประเทศจำนวนมากที่อาศัยอยู่เมืองละแวก และพนมเปญ นักเขียนชาวยุโรปได้เน้นให้เห็นถึงความสำคัญของคนเหล่านี้ รวมทั้งถิ่นที่อาศัยของพวกเขาในเมืองละแวก ซึ่งแยกอยู่เป็นเขต ๆ ได้แก่ เขตจีน เขตญี่ปุ่น เขตอาหรับ เขตสเปน เขตโปรตุเกส และเขตของพ่อค้าจากหมู่เกาะอินโดนีเซีย สำหรับพ่อค้าจากฮอลันดาและอังกฤษ[13] พวกนี้ได้เข้ามาอยู่ที่ละแวกด้วยในช่วงเวลาสั้น ๆ ในคริสต์ศตวรรษที่ 17 พ่อค้าเหล่านี้ทำการค้าผ่านข้าราชการที่ใกล้ชิดกับกษัตริย์ เจ้านายในราชวงศ์ และพวกชาตินิยมทั้งหลาย ตามข้อมูลของฮอลันดาในคริสต์

ศตวรรษที่ 17 พ่อค้าชาวต่างประเทศจำต้องอาศัยอยู่ในสถานที่กำหนดไว้โดยเฉพาะในเมืองหลวงใหม่ คือ เมืองอุดง และติดต่อกับรัฐบาลกัมพูชาโดยผ่านทางตัวแทนที่ได้รับการแต่งตั้ง หรือ "ซาบันดาร์" รูปแบบการปกครองชาวต่างชาติเช่นนี้อาจเริ่มต้นในประเทศจีน แล้วได้มีการนำมาปรับใช้ในสยามด้วย การปรากฏของรูปแบบนี้ในเมืองละแวกในช่วงที่กัมพูชา "ตกต่ำ" ถึงที่สุดก็เช่นเดียวกับข้อมูลอื่น ๆ แสดงให้เห็นว่าอาณาจักรนี้ยังไม่สูญสลายไป

มิชชันนารีชาวสเปน ชื่อ ซาน อันโตนิโอ ได้บันทึกเรื่องราวในปีท้าย ๆ ของคริสต์ศตวรรษที่ 17 ซึ่งรวมถึงการผจญภัยของ ริอุส และเดอ เวโรโซ เรื่องราวในบันทึกส่วนใหญ่ให้ความกระจ่างแก่เรา แต่บางครั้งก็เป็นเรื่องน่าตลก อย่างเช่นการที่ผู้เขียนยกให้การสร้างปราสาทที่นครวัดเป็นผลงานของพวกยิว สิ่งนี้สะท้อนความไม่เชื่อถือของคนในท้องถิ่นต่อความสามารถทางเทคโนโลยีของกัมพูชา[14] ผู้เขียนยังเชื่ออีกด้วยว่าชาวสเปนควรเข้ายึดเอาอาณาจักรกัมพูชาเป็นอาณานิคมของตนเพื่อเหตุผลทางการค้าและศาสนาเหมือนกับนักสำรวจจำนวนมากก่อนหน้านั้น เหตุผลดังกล่าวอาจทำให้เขาขยายความเรื่องทรัพยากรของกัมพูชาเกินจริงไป ทำนองเดียวกับผู้มาเยือนชาวฝรั่งเศสในทศวรรษ 1860 ความประทับใจของ ซาน อันโตนีโอต่อความมั่งคั่งของกัมพูชาอาจเกิดจากการขาดแคลนการคมนาคมติดต่อทางบกทำให้การสังเกตกัมพูชาของพวกผู้มาเยือนจำกัดอยู่เฉพาะบริเวณที่อุดมสมบูรณ์และมีประชากรหนาแน่นแถบลุ่มแม่น้ำโขงทางเหนือของพนมเปญ ซึ่งจะยังคงเป็นบริเวณที่อุดมสมบูรณ์ที่สุดแห่งหนึ่งของกัมพูชาในอีกสี่ร้อยปีต่อมาเมื่อฌองเดลแวร์[15] มาศึกษาอีกครั้ง สินค้าที่ ซาน อันโตนีโอ ได้พบเห็นมีทั้ง ทอง เงิน อัญมณีที่มีค่า ผ้าไหม และผ้าฝ้าย ธูปหอม เครื่องลงรัก งาช้าง ข้าว ผลไม้ ช้าง ควาย และนอแรด สินค้ารายการหลังสุดนั้นมีราคาที่นอของมัน รวมทั้ง หนัง เลือด และฟัน ซึ่งเป็น "โอสถอย่างละเอียดใช้รักษาโรคภัยไข้เจ็บนานัปการ รวมทั้งโรคเกี่ยวกับหัวใจ" นี่เป็นการอ้างอิงความเชื่อของจีนที่ว่า ผลิตผลจากนอแรดมีประสิทธิภาพเป็นยาบำรุง

สมรรถนะทางเพศ ซาน อันโตนีโอได้เน้นว่ากัมพูชามั่งคั่งรุ่งเรืองเนื่องจากเป็นประตูที่เปิดสู่ลาว ซึ่งในขณะนั้นแทบไม่เป็นที่รู้จักของชาวยุโรป ด้วยเหตุนี้จึงถูกสันนิษฐานว่าเป็นเมืองทำนองเดียวกับ เอล โดราโด เขาจบการอภิปรายเรื่องความรุ่งเรืองของกัมพูชาด้วยข้อความที่อาจดูคล้ายกับยกเอามาจาก "ฮันเซิล และ เกรเทล" (Hansel and Gretel) ว่า "มีสิ่งมีค่ามากมายในกัมพูชา จนเมื่อกษัตริย์ผู้ครองประเทศจะเสด็จหนีไปลาว (เมื่อเร็ว ๆ นี้) นั้น พระองค์ได้ทรงโปรยปรายเหรียญเงินและเหรียญทองอยู่หลายวันตามท้องถนน เพื่อที่ชาวสยามจะได้มัวแต่ยุ่งอยู่กับการเก็บเหรียญ จนลืมติดตามจับพระองค์"[16]

ซาน อันโตนีโอ ตั้งข้อสังเกตไว้ด้วยว่า ประเทศนี้ประกอบด้วยราษฎรสองชนชั้น คือคนรวย และคนจน ดังนี้

> ชาวกัมพูชายอมรับเฉพาะกษัตริย์แต่เพียงพระองค์เดียว ในหมู่พวกเขาประกอบด้วยขุนนางและคนสามัญธรรมดา... ขุนนางทั้งหมดมีภรรยากันคนละหลาย ๆ คน จำนวนที่แน่นอนขึ้นอยู่กับว่าร่ำรวยเท่าไร สตรีผู้สูงศักดิ์มีผิวพรรณขาวผ่องและงดงาม พวกประชาชนสามัญมีผิวสีน้ำตาลคล้ำ ผู้หญิงในกลุ่มนี้ทำงานภาคเกษตรในขณะที่สามีของพวกเธอต้องออกรบ พวกขุนนางแต่งกายด้วยผ้าไหมและผ้าฝ้ายที่สวยงามและโปร่งบาง พวกเขาไปไหนมาไหนด้วยคานหามซึ่งวางอยู่บนบ่าของประชาชน ในขณะที่ประชาชนเดินทางโดยรถลาก เทียมด้วยควายบ้าง ม้าบ้าง ประชาชนต้องจ่ายภาษีให้แก่ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่และกษัตริย์ เป็นอัตราหนึ่งในสิบของมูลค่าสินค้าที่ได้มาโดยทางเรือและทางบก

สำหรับชนชั้นกลางที่ไม่ใช่พ่อค้า แต่มีทาสอยู่ในครอบครองดังที่ จู ต้า-กวน ได้พบเห็นในคริสต์ศตวรรษที่ 13 นั้น ดูเหมือนถึงตอนนี้จะมีความสำคัญลดลง แม้ว่าจะมีหลักฐานจากกฎหมาย และอย่างน้อยจากพงศาวดารฉบับหนึ่งว่ายังมีพวกนี้อยู่สืบต่อมา[17] เป็นไปได้ว่าตำแหน่งของพวกนี้ถูกแทนที่โดยพ่อค้าชาวต่างชาติและพวกที่อาศัยอยู่แถบชานเมือง ในขณะที่ชาวกัมพูชาเองส่วนใหญ่ยังคงเป็นชาวนา ข้าราชการ พระสงฆ์ และพวกเก็บของป่าขาย อีกชนชั้นหนึ่งที่เป็นตัวเชื่อมในสังคมกัมพูชา คือ "สังฆ" ซึ่งได้รับความดูถูกเหยียดหยามจาก ชาน อันโตนิโอ มากเกินกว่าความใคร่รู้ของเขา สิ่งที่ปรากฏจากเรื่องราวของเขาและจากผู้มาเยือนชาวยุโรปอื่น ๆ ก็คือ ภาพของโครงสร้างสังคมกัมพูชาที่ไม่มีอะไรเปลี่ยนแปลงในสาระสำคัญนับจากคริสต์ศตวรรษที่ 16 ถึงคริสต์ศตวรรษที่ 19

แต่ก็เป็นดังที่ปรากฏบ่อย ๆ ในประวัติศาสตร์กัมพูชา นั่นคือ พวกชาวนามักถูกละเลยจากหลักฐาน เรารู้เฉพาะเรื่องของคนที่แขกผู้มาเยือนได้พบเห็นเท่านั้น ได้แก่ กษัตริย์ ชนชั้นปกครอง พ่อค้าต่างชาติ และทาสของพวกเขา หมู่บ้านที่อยู่ลึกเข้าไปในแผ่นดินเชื่อมโยงเข้ากับเมืองหลวงอันเป็นศูนย์กลางการค้าผ่านความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจ การเก็บภาษี และการเลื่อนชั้นทางสังคมที่เปิดโอกาสผ่านสถาบันสงฆ์ แต่ชาวบ้านก็มีวิถีชีวิตของตนเองด้วย อย่างน้อยที่สุดนี่ก็เป็นสิ่งที่พวกเราจำต้องสันนิษฐาน เพราะหากปราศจากความสัมพันธ์ดังกล่าว สถาบันกษัตริย์และสถาบันอื่น ๆ ก็น่าจะร่วงโรยไป เฉกเช่นเดียวกับอนุภาคมูลฐานของอะตอมทางฟิสิกส์ ซึ่งทำให้พฤติกรรมของอะตอมมีความหมาย แต่เรากลับมองไม่เห็นตัวกระทำที่สำคัญเหล่านั้น

ถึงครึ่งแรกของคริสต์ศตวรรษที่ 17 กัมพูชาได้กลายเป็นรัฐชายฝั่ง (maritime kingdom) ครั้งแรกนับจากสมัยฟูนัน ผู้นำของอาณาจักรมั่งคั่งร่ำรวยจากการค้าทางทะเลกับพ่อค้าชาวยุโรป ชาวจีน และชาวมาเลย์ ซึ่งมาจากฝั่งสุมาตราและสุลาเวซี ผู้มาเยือนชาวยุโรป ซึ่งได้แก่ พวกดัชท์ อังกฤษ และโปรตุเกส ได้

บันทึกเรื่องราวในสมัยนี้ซึ่งมีประโยชน์ด้วยได้ช่วยเพิ่มเติมขยายความพงศาวดารที่มีอยู่ของกัมพูชา คนต่างชาติเหล่านี้ได้เข้ายุ่งเกี่ยวกับการแบ่งแยกเป็นฝักฝ่ายในราชสำนัก รวมทั้งการวางแผนโค่นล้มพวกเขากันเอง

เหตุการณ์สำคัญสุดยอดของสมัยนี้เกิดในต้นทศวรรษ 1640 เมื่อกษัตริย์กัมพูชาพระองค์หนึ่งได้เสกสมรสกับเจ้าหญิงมาเลย์ และเปลี่ยนไปนับถือศาสนาอิสลาม กษัตริย์พระองค์นี้เป็นที่รู้จักกันในพงศาวดารในฐานะ "กษัตริย์ผู้ทรงเลือกศาสนา (อื่น)" ใน ค.ศ.1642 กองทัพเรือของดัชท์ได้เข้าโจมตีพนมเปญเพื่อแก้แค้นให้กับการฆาตกรรมผู้ปกครองชาวดัชท์ในเมืองหลวง ทว่าพวกเขาก็ถูกขับไล่ออกไป ครั้นถึงทศวรรษ 1650 บรรดาเจ้าชายคู่แข่งของกษัตริย์ที่ครองราชย์อยู่ได้ขอความช่วยเหลือจากเวียดนามเพื่อล้มล้างราชบัลลังก์ กองทัพที่มาช่วยได้รับกำลังเสริมจากกองกำลังท้องถิ่นที่ระดมมาจากภาคตะวันออกของประเทศ—รูปแบบซึ่งกองกำลังบุกรุกของเวียดนามในคริสต์ศตวรรษที่ 19 และทศวรรษ 1970 จะดำเนินรอยตาม หลังการรบที่ยาวนาน กษัตริย์กัมพูชาก็ถูกจับได้และถูกนำตัวใส่กรงส่งไปยังเวียดนาม ตรงนี้หลักฐานบางฉบับได้ยืนยันว่าทรงถูกประหารชีวิต ส่วนบางฉบับอ้างว่าทรงสิ้นพระชนม์ภายหลังจากการประชวรอยู่ระยะหนึ่ง

คริสต์ศตวรรษที่ 17 ที่เหลือเป็นช่วงของการตกต่ำทางการค้ากับต่างประเทศอันเนื่องมาจากเส้นทางสู่ทะเลของกัมพูชาถูกเวียดนามตัดขาด และถูกขัดขวางจากการตั้งถิ่นฐานของพวกพ่อค้าจีนที่หนีมาจากภาคใต้ของจีนเมื่อราชวงศ์ชิงขึ้นครองอำนาจ พวกมาใหม่เหล่านี้ได้เปลี่ยนไซ่ง่อนให้เป็นศูนย์กลางการค้าที่สำคัญและไปมาค้าขายได้สะดวก พนมเปญกลายเป็นเมืองท่าท้ายน้ำ มาถึงคริสต์ศตวรรษที่ 18 กัมพูชาก็เหลือเพียงพื้นที่ที่ว่างเปล่าผืนใหญ่บนแผนที่ของชาวยุโรป

ค่านิยมในกัมพูชาคริสต์ศตวรรษที่ 17

เป็นเรื่องผิดพลาดหากจะเสนอแนะในทำนองเดียวกันว่า สังคมกัมพูชาในคริสต์ศตวรรษที่ 17 สามารถเข้าใจได้เพียงในแง่ของ *อกาลิโก* เท่านั้น (หมายถึงปราศจากการเปลี่ยนแปลง-ผู้แปล) ในหลายแง่มุมมันต่างจากกัมพูชาในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ประการหนึ่งก็คือ กัมพูชาในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ถูกบังคับให้ยอมสยบต่อมหาอำนาจต่างชาติ แต่กัมพูชาในคริสต์ศตวรรษที่ 17 ยังเป็นอิสระ กัมพูชาในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ได้ถูกแยกโดดเดี่ยวจากโลกภายนอกโดยมหาอำนาจสองชาติคือไทยและเวียดนาม ซึ่งเข้าครอบงำการเมืองภายในของกัมพูชา แต่ในทางตรงข้ามกัมพูชาในคริสต์ศตวรรษที่ 17 สามารถค้าขายอย่างเสรีกับประเทศต่าง ๆ มากมาย จารีตทางวรรณกรรมของชนชั้นปกครองกัมพูชาที่เชิดชูอยู่ในรามายณะฉบับท้องถิ่น หรือ *เรียมเกร์* ก็เช่นเดียวกับจารึกที่นครวัด และผลงานอื่น ๆ มีชีวิตชีวากระฉับกระเฉง ในคริสต์ศตวรรษที่ 17 ยิ่งกว่าในคริสต์ศตวรรษที่ 19

ซาเวรอส ปู ได้สืบค้นความเสื่อมนี้ และเห็นว่าส่วนหนึ่งเนื่องมาจากอิทธิพลไทย แต่ที่ลึกลงไปกว่านั้นก็คือสิ่งที่เธอเรียกว่า "ความตกต่ำอย่างช้า ๆ ของค่านิยมนับจากคริสต์ศตวรรษที่ 17 เรื่อยมา[18] เป็นการง่ายที่จะมีความรู้สึกเช่นเดียวกับเธอหลังจากที่ได้อ่าน *เรียมเกร์* ไปพร้อม ๆ กับนวนิยายร้อยกรองเบาปัญญาทั้งหลายที่แต่งขึ้นในทศวรรษที่ 1880 หรือหลังจากที่ได้เปรียบเทียบประมวลกฎหมายของคริสต์ศตวรรษที่ 17 แปลโดย แอดเฮมารด์ เลอ แคลร์ กับเอกสารที่กระจัดกระจายและซ่อนเร้นของกษัตริย์ในคริสต์ศตวรรษที่ 19 แม้ว่าค่านิยมที่ ปู อ้างถึงจะมีแหล่งที่มาจากชนชั้นปกครอง เธอก็ยังมองเห็นว่าความเสื่อมนั้นเนื่องมาจากการปรับค่านิยมแบบจารีตเดิมอันเป็นที่ยอมรับร่วมกันให้ทันสมัย เธอเห็นว่าค่านิยมเหล่านี้เชื่อมโยงกับแนวคิดที่มีต่อจักรวาลแบบพุทธ (ตามที่เชิดชูอยู่ในโคลงสุภาษิตที่รู้จักกันในนาม "ไตรภูมิ" หรือ "ภูมิทั้งสาม") โดยเฉพาะในส่วนที่กลั่นกรองมาเป็น

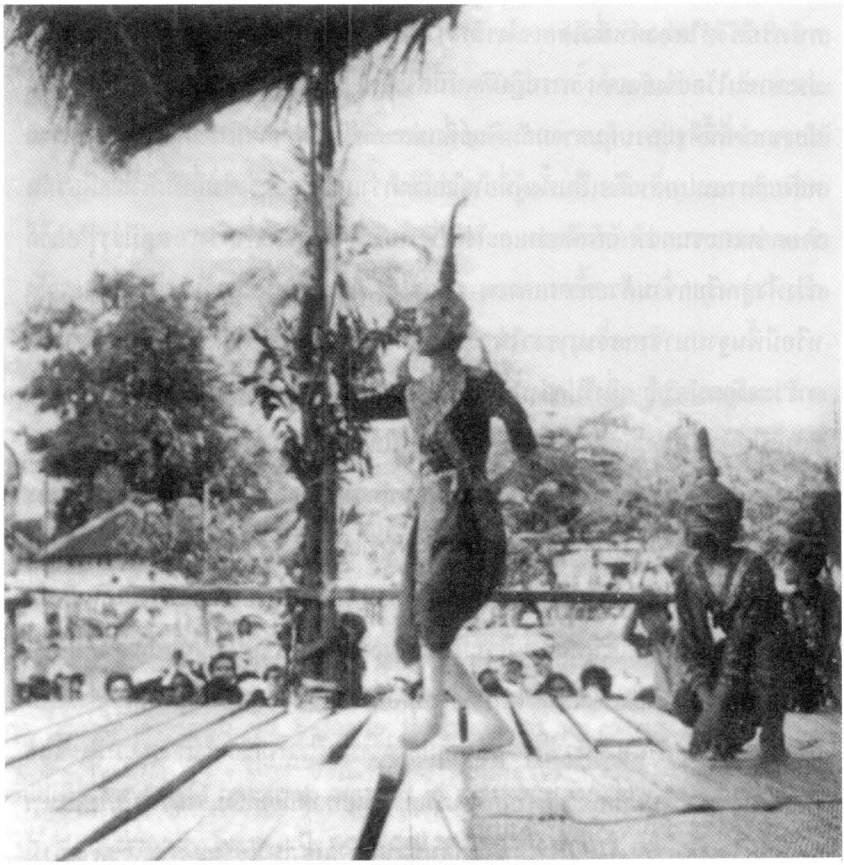

การแสดง รามายณะ ที่เมืองพระตะบอง ในปี ค.ศ.1966 ภาพโดย ชาคส์ เนโปต

คำสอนทางพุทธศาสนาในรูปแบบมุขปาฐะ ดังปรากฏในประมวล *กฎหมาย* หรือ *จุบาบ่* (อ่านว่า จบับ) ที่เป็นอุปมาอุปไมยท่องจำกันในหมู่นักเรียนกัมพูชา จนกระทั่งเมื่อไม่นานมานี้[19] อีกนัยหนึ่ง ปู มองกัมพูชาในคริสต์ศตวรรษที่ 17 ว่าเป็นชาติที่ยึดติดกับกฎระเบียบซึ่งภายหลังต่อมากฎระเบียบนั้นได้อ่อนตัวลงถูกล่วงละเมิดหรือไม่ก็ลืมเลือนกันไป

ค่านิยมต่าง ๆ เหล่านี้ (ซึ่งโดยความเป็นจริงแล้วน้อยครั้งเป็นประกาศของ

กษัตริย์องค์ใดองค์หนึ่งโดยเฉพาะ) กำหนดการปฏิบัติตนที่เหมาะสมสำหรับประชาชนไว้อย่างชัดเจน การปฏิบัติตนนี้ส่วนใหญ่ขึ้นกับฐานะของแต่ละคนในสังคม และเกณฑ์นี้ก็จะควบคุมความสัมพันธ์ที่แต่ละคนพึงมีต่อกัน แน่นอนทุกคนต่างมีหลายสถานะ กล่าวคือเป็นทั้งผู้ที่อาวุโสมากกว่าและน้อยกว่าคนอื่นในเวลาเดียวกัน รวยกว่าและจนกว่า ฉลาดกว่าและโง่กว่า ฯลฯ คนที่ "ต่ำกว่า" แต่มีอาวุโสมากกว่าพึงถูกเรียกขานด้วยความเคารพ เป็นต้น ในทำนองเดียวกันพระที่อ่อนอาวุโสหรือมีพื้นฐานมาจากชาวนาชาวไร่ ในทางทฤษฎีอย่างน้อยที่สุดพึงได้รับการเคารพคารวะจากกษัตริย์ ยิ่งไปกว่านั้น ในหลาย ๆ กรณี ผู้อุปถัมภ์ของคนคนหนึ่งอาจกลับเป็นผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ของอีกคนหนึ่งก็เป็นได้

จฺบาบ่ เน้นถึงความสัมพันธ์แบบบรรทัดฐานดังกล่าว และที่สำคัญที่สุดน่าจะได้แก่ ความสัมพันธ์ที่มีกับบิดามารดาและครูบาอาจารย์ ใน *จฺบาบ่* บุคคลผู้ทรงอำนาจเหล่านี้เป็นผู้กำหนดเนื้อหาที่ต้องจดจำ ไม่มีอะไรที่ต้องอภิปราย ความสัมพันธ์ระหว่างครูและศิษย์ก็เหมือนกับความสัมพันธ์แบบอื่น ๆ ในสังคมกัมพูชาที่น้ำหนักจะเอียงไปทางด้านหนึ่ง ครูเสมือนบิดามารดา เป็นผู้ประสิทธิ์ประสาทความรู้และออกคำสั่ง นักเรียนเสมอเหมือนบุตร เป็นฝ่ายรับ ให้การยอมรับ และเชื่อฟัง ไม่มีอะไรเปลี่ยนแปลงในกระบวนการถ่ายทอด ยกเว้นแต่ความไม่รู้เดียงสาของนักเรียน ความรู้ได้ถูกถ่ายทอดสู่ศิษย์คนแล้วคนเล่าเป็นรุ่น ๆ และหากสิ่งนี้จะเกี่ยวข้องบ้างสักเล็กน้อยกับ "ความก้าวหน้า" หรือไม่เกี่ยวกันเลยก็ดี เราก็ควรระลึกว่าความคิดเรื่องความก้าวหน้าไม่เป็นที่แพร่หลาย หรือรู้กันทั่วไปในเอเชียอาคเนย์ก่อนสมัยอาณานิคม ชาวกัมพูชาคิดว่าสิ่งที่เชื่อมร้อยสังคมให้อยู่ร่วมกันได้ก็คือการรักษาความสัมพันธ์ในหมู่ประชาชนให้เป็นไปอย่างเหมาะสม รวมถึงการยอมรับร่วมกันในอุดมการณ์แบบพุทธ ประเด็นแรกนั้นเกี่ยวข้องกับภาษา และความประพฤติที่เหมาะสม ภาษาเขมรก็เช่นเดียวกับภาษาอื่น ๆ อีกหลายภาษาในเอเชียอาคเนย์ (ภาษาชวาน่าจะเป็นตัวอย่างที่ดีที่สุด) แสดงความแตกต่างระหว่างบุคคล

ให้เห็นในคำสรรพนามที่ใช้พูดกัน ในคำราชาศัพท์ (ตัวอย่างเช่น ที่ใช้บรรยายเจ้านายในราชสำนักหรือพระสงฆ์) ในคำกริยาและรวมทั้งคำนามด้วย เว้นเฉพาะระหว่างเพื่อนฝูงที่สนิท และไม่นับรวมวงญาติ (เพราะในหมู่ญาติพี่น้องจะใช้สรรพนามที่สัมพันธ์กับครอบครัว) ไม่มีคำใดในภาษาเขมรเดิมที่แปลตรงตัวเทียบได้กับคำว่า you หรือ I ตรงกันข้าม คำต่าง ๆ จะเน้นให้เห็นสถานภาพของตัวผู้พูดเปรียบเทียบกับผู้ที่พูดด้วย ดังนั้นคำว่า you อาจชี้สถานะที่ "สูงกว่า" หรือ "ต่ำกว่า" ในทำนองเดียวกับคำว่า I หรือคำสรรพนามบุรุษอื่น ๆ[20]

นักคิดชาวกัมพูชามองจักรวาลว่าแบ่งเป็นชั้น ๆ มีมนุษย์อาศัยอยู่ใน "โลกชั้นกลาง" นี่เป็นแนวความคิดที่รู้จักกันดีในหลายวัฒนธรรม รวมถึงผลสืบเนื่องที่ตามมาด้วย กล่าวคือ ความประพฤติบนโลกนี้ได้ถูกกำหนดให้กับเราโดยบรรดาวีรบุรุษผู้ได้อำลาจากไปทั้งในระดับ "เหนือ" หรือ "ต่ำ" กว่าเรา สำหรับพวกเราที่เคยชินกับกรอบการอ้างอิงแบบขยายความ (หรือแยกแยะเป็นส่วน ๆ) ภาพของโลกเช่นนี้เป็นการปิดกั้นหรือทำให้เป็นเรื่องลี้ลับ อย่างไรก็ดี สำหรับนักวิชาการ เช่น ซาเวรอส ปู และผู้เรียบเรียง *เรียมเกร์* ("ความรุ่งโรจน์ของพระราม") ภาพที่ว่ามีข้อบกพร่องน้อยมาก ไม่ว่าจะเป็นด้านศีลธรรมหรือสุนทรียภาพ[21] บางทีอาจมีความสัมพันธ์กันระหว่างภยันตรายต่าง ๆ ในชีวิตประจำวันของสังคมหนึ่ง กับพลังความเชื่อที่นักคิดของสังคมนั้นมีต่อโลกอื่น หรืออย่างน้อยกับทางเลือกที่สวยงามเป็นพิเศษ ทว่าที่กล่าวเช่นนี้ก็เพื่อเสนอว่า *เรียมเกร์* นั้นโดยสาระแล้วเป็นพาหะเพื่อหลีกเร้นสังคม แต่ผู้รจนาและผู้เสพย์มันจำนวนมากกลับเห็นว่ากวีนิพนธ์นี้เป็นเครื่องมือชิ้นเลิศเพื่อที่จะเข้าใจสังคม

อุดมคติเรื่องความเท่าเทียมกันและความเข้าใจของเราเกี่ยวกับสงครามชนชั้นอาจจะลดความเห็นอกเห็นใจของเราต่อสังคมแบบแบ่งลำดับชั้น ถึงคริสต์ศตวรรษที่ 20 อุดมคติดังกล่าว ซึ่งตัวมันเองก็หาจีรังไม่ ดูจะเป็นเรื่องขาดเหตุผล เรามักคิดถึงสังคมที่ทำสงครามกันเอง ไม่ก็อยู่กันอย่างสันติแต่ขับเคี่ยวกับสังคมอื่นที่

ผลประโยชน์ขัดแย้งกันและอื่น ๆ แต่สังคมกัมพูชาในคริสต์ศตวรรษที่ 17 ไม่มีคำว่า "สังคม" คำว่า "สังคม" เข้าไปปรากฏอยู่ในภาษาเขมรโดยผ่านภาษาบาลีในประมาณทศวรรษปี ค.ศ.1930 ชาวกัมพูชาชอบที่จะคิดถึงพวกเขาเองในแง่ของกษัตริย์และราษฎร เรื่องของบุญวาสนาที่มีระดับสัมพัทธ์ หรือในแง่ของประชาชนที่กระจัดกระจายอยู่ต่างกาลเวลาและสถานที่แต่ร่วมกันในอุดมการณ์เดียวกัน มีรากฐานอยู่บนการเป็นชาวนา เป็นคนระดับล่าง เป็นพุทธ และพูดภาษาเขมร

วิธีดีที่สุดในการจะเข้าสู่โลกทางความคิดของกัมพูชาคริสต์ศตวรรษที่ 17 น่าจะได้แก่การหันไปมองมหากาพย์ *เรียมเกร์* ฉบับที่คงเหลือมาจนถึงทุกวันนี้กล่าวถึงเฉพาะบางเหตุการณ์ที่ปรากฏในต้นฉบับอินเดีย และหลายเหตุการณ์ก็ได้ถูกปรับเปลี่ยนให้เข้ากับกรอบการอ้างอิงแบบพุทธเถรวาทแล้วจึงถ่ายทอดลงสู่ภาษาเขมรอีกชั้นหนึ่ง แม้ว่าตัวละครในเหตุการณ์เหล่านั้นจะเป็นที่รู้กันว่ามาจากมหากาพย์ของพราหมณ์อินเดีย (ทำนองเดียวกับอาณาจักรกึ่งตำนานอันไกลโพ้นจากเอเชียอาคเนย์) แต่พฤติกรรม ภาษา และอุดมคติของตัวละครเหล่านั้นก็ดูเป็นของชาวกัมพูชาที่มาร่วมชุมนุมกันฟังบทกวีหรือดูการแสดงของนักฟ้อน ศิลปิน และนักดนตรีอยู่นั่นเอง มิติที่เพิ่มขึ้นเหล่านี้คล้ายคลึงกับการที่ศิลปินยุคกลางและเรอเนสซองส์ของยุโรปวาดภาพตัวละครต่าง ๆ ในวรรณคดีกรีกและคัมภีร์ไบเบิลสวมใส่เสื้อผ้าแบบชาวยุโรป

โครงเรื่อง*เรียมเกร์* อาจสรุปง่าย ๆ ได้ดังนี้ เจ้าชายเรียม (ราม) ทรงถูกขับอย่างน่าอดสูจากอาณาจักรที่ได้รับมอบราชสมบัติ พระมเหสี คือ นางสีตา และพระอนุชา พระเลียก (ลักษมณ์) ได้ติดตามพระองค์เข้าไปในป่าด้วย ได้ทรงผจญภัยร่วมกันจนกระทั่งสีตาถูกเจ้าชายเรือบ (ราพณ์) เจ้าผู้ครองเมืองลงกา ลักพาตัวไป อาศัยความช่วยเหลือจากเจ้าแห่งวานรคือ หนุมาน พระเรียมได้ยกทัพเข้าโจมตีลงกา หากมองเฉพาะในแง่โครงเรื่อง ก็ยากจะเข้าใจได้ว่า*เรียมเกร์* สามารถยึดกุมจินตนาการของคนกัมพูชามาเป็นเวลาเนิ่นนานได้อย่างไร ภาษาที่ใช้บ่อยครั้ง

ห้วนสั้น การดำเนินเรื่องบางครั้งก็คลุมเครือ ที่เป็นเช่นนี้ส่วนหนึ่งก็เนื่องมาจากงานนิพนธ์นี้ตกทอดมาถึงเราในรูปของบทนิพนธ์ค่อนข้างสั้นชุดหนึ่ง แต่ละตอนเหมาะจะนำไปแสดงท่าทาง (mime) โดยมีบทร้องต่างหาก หรือใช้จัดแสดงการละเล่นที่มีการรำร่วมด้วย บางครั้งก็นำไปเชิดหนัง ดังที่อื่น ๆ ในเอเชียอาคเนย์

มาถึงสมัยใหม่ บทนิพนธ์ตอนต่าง ๆ จาก *เรียมเกร์* มักถูกนำมาแสดงโดยศิลปินราชสำนัก ในต่างจังหวัดมีการหยิบเอาเหตุการณ์บางตอนมาเล่นเป็นส่วนหนึ่งของงานเทศกาลหมู่บ้าน[22] *เรียมเกร์* ฉบับมุขปาฐะที่สมบูรณ์ต่างไปจากฉบับตัวเขียนได้ถูกบันทึกไว้ที่เสียมราฐในปี ค.ศ.1969[23] ความสัมพันธ์ระหว่างรามเกียรติ์ฉบับกัมพูชากับฉบับอื่น ๆ ที่ปรากฏในเอเชียอาคเนย์เป็นประเด็นสำคัญประเด็นหนึ่งที่ยังต้องสำรวจต่อไป

สิ่งที่น่าจะจับใจชาวกัมพูชาจำนวนมากเกี่ยวกับร้อยกรองนี้ก็คือ การผสมผสานระหว่างความสง่างามและความคุ้นเคย ประเด็นหลักของเรื่อง คือความขัดแย้งระหว่างธรรมและอธรรมนั้น เป็นแก่นเรื่องของวรรณกรรมประเภทมหากาพย์จำนวนมาก ในระดับหนึ่ง ร้อยกรองนี้เป็นคำประกาศของค่านิยมแบบพุทธเถรวาท ในอีกระดับหนึ่ง เป็นการปกป้องระเบียบความเหลื่อมล้ำต่ำสูงและระบบสังคมที่เป็นอยู่ (status quo) ระดับที่สามแสดงถึงความแตกต่างระหว่าง "เถื่อน" (ไพร) และ "อารยะ" ในแง่หนึ่งร้อยกรองนี้โดยตัวมันเองเป็นการกระทำอย่างอารยะ ในทำนองเดียวกับคำว่า "ตำนาน" (babad) ของชวาอันมาจากความหมาย "หักร้างถางพง"[24] คุณธรรมในร้อยกรองนี้ และวีรบุรุษทั้งสามคนในเรื่องได้ถูกโยงเข้ากับการสร้างบุญบารมีและความสง่างาม ส่วนตัวละครฝ่ายอธรรมในเรื่องเป็นพวกไม่อยู่กับร่องกับรอย ตกอยู่ในกิเลสตัณหา ไร้ระเบียบแบบแผน[25] อย่างไรก็ดี ความขัดแย้งที่ว่าก็ไม่ได้เป็นกลไกแต่ดำเนินไปอย่างซับซ้อนแยบคาย ตัวอย่างเช่น ขุขันธ์ หัวหน้าคนป่าที่โหดเหี้ยม ต่ำทราม มุทะลุ แต่หลุดพ้นได้เพราะสวามิภักดิ์สร้างบุญกับพระเรียม ในทางตรงข้าม เรือบ กษัตริย์แห่งลงกา ถูกครอบงำโดย

กิเลสและตกเป็นทาสมัน แต่ก็ทรงเป็นเจ้าฟ้าเจ้าแผ่นดิน และหลายครั้งทรงไว้ซึ่งความสง่างามเกือบเสมอเท่าพระเรียมและนางสีตา

บทบาทของ*เรียมเกร์* ในกัมพูชาสมัยก่อนการปฏิวัติคล้ายกับ*วาหยัง* หนังเชิดในชวาและบาหลี ชาวกัมพูชาจำนวนมากยามใดที่ได้สัมผัสกับร้อยกรองนี้เป็นครั้งคราว ก็จะพบกับความสมบูรณ์และดุลยภาพที่น่าจะขาดหายไปในชีวิตประจำวันของพวกเขา ตามที่เราทุกคนรู้เห็นอยู่นั้นคุณธรรมกับความชั่วร้ายเป็นฝ่ายตรงข้ามขัดแย้งกัน และความชั่วมักเป็นฝ่ายชนะ ทว่าในร้อยกรองนี้ธรรมชาติทั้งสองฝ่ายจะอยู่ในดุลยภาพชั่วกาลนาน แต่ละฝ่ายต่างอยู่ในที่ของมันตามที่เคยเป็น โดยมีจำนวนบทกลอนรองรับเท่า ๆ กันเกือบตลอด ในบทกลอนที่หลงเหลืออยู่ ตัวละครเอกไม่เคยถูกทำลาย ทั้งนี้น่าจะเนื่องจากทั้งอธรรมและธรรมต่างต้องคงอยู่สืบต่อมาเพื่อให้ความหมายแก่กันและกัน *เรียมเกร์* ก็เช่นเดียวกับร้อยกรองอื่น ๆ ที่นำมาแสดงใน *วาหยัง* "ไม่มีอะไรเกิดขึ้น"[26] ไม่มีอะไรที่สำคัญต่างกันระหว่างกลอนบทหนึ่ง ๆ ไม่มีอะไรเปลี่ยนแปลงหรือผกผัน ร้อยกรอง *เรียมเกร์* นี้ไร้ประโยชน์ในแง่ของการเป็นตำราเพื่อการปฏิวัติ ทว่าในแง่แคบ ๆ หากแม้นมันจะไร้ประโยชน์ในฐานะเอกสารทางประวัติศาสตร์ ด้วยเราไม่สามารถกำหนดอายุยุคสมัยและที่มาของมัน แต่ความงดงามและเคร่งครัดทางภาษากลับทำให้เราสามารถมองเห็นขอบเขตค่านิยมและความงดงามทางศิลปะของชนชั้นนำกัมพูชาในคริสต์ศตวรรษที่ 17 อันยากจะเชื่อมโยงเข้ากับยุคสมัยความเสื่อมทางภูมิปัญญา

เมื่อนำมาเทียบกับเหตุการณ์จริงในคริสต์ศตวรรษที่ 17 ที่เรารู้ ช่องว่างระหว่างอุดมคติกับความเป็นจริงตามที่แสดงออกในบทกวีนิพนธ์ดังกล่าว กลับทั้งกว้างและลึก ตำนานและหลักฐานของชาวยุโรปที่สามารถนำมาสนับสนุนกันและกันเผยให้เห็นประเทศซึ่งนครหลวงถูกแยกอยู่โดดเดี่ยวจากดินแดนภายใน ราชวงศ์วุ่นวายกับการลอบสังหาร แผนการณ์กลอุบาย และไร้เสถียรภาพ และบ่อยครั้งขึ้นกับความเมตตาของชนชั้นปกครองที่แตกแยกเป็นฝักฝ่าย ประเทศต้องเผชิญกับ

ภัยพิบัติ และถูกคุกคามจากผู้รุกรานภายนอก ทว่าการยืนหยัดของชนชั้นปกครองกัมพูชาและความต่อเนื่องของการค้าโพ้นทะเล แสดงให้เห็นว่าวิกฤตเหล่านั้นเป็นจริงในช่วงเวลาดังกล่าว แต่ก็เป็นเหตุการณ์ชั่วครั้งชั่วคราว หาใช่ยั่งยืน และมันส่งผลกระทบต่อภูมิภาคต่าง ๆ ของประเทศที่กองทหารเหล่านั้นเดินทัพผ่านมากกว่าดินแดนนอกเส้นทางนั้น

เอกสารสะท้อนสังคมในสมัยนี้ชุดหนึ่งคือ รวมเรื่องเบ็ดเตล็ดห้าสิบเรื่อง ซึ่งเชื่อกันว่าได้มาจากเชื้อพระวงศ์สุภาพสตรีสูงอายุท่านหนึ่งในช่วงที่มีการออกประกาศกฎหมายใหม่ของกัมพูชาในทศวรรษปี 1690[27] เรื่องราวในนั้นเป็นทัศนะเกี่ยวกับการหมิ่นพระบรมเดชานุภาพ และสถานะของราชวงศ์ในสังคมกัมพูชา ซึ่งเผยให้เห็นจุดอ่อนและจุดแข็งของสถาบันกษัตริย์ในช่วงนั้น ความเข้มแข็งที่สุดของกษัตริย์ดูเหมือนจะมาจากพระราชอำนาจในการพระราชทานและเรียกคืนตำแหน่งต่าง ๆ ซึ่งก็คือพระราชานุญาตให้มีการแสวงหาผลประโยชน์จากผู้มีอภิสิทธิ์ด้อยกว่านั่นเอง ผู้ที่ล่วงละเมิดต่อกษัตริย์จะถูกริบทรัพย์ทั้งหมดในทันที คดีหมิ่นพระบรมเดชานุภาพ แม้จะมีการถอนเรื่องหลายครั้งแต่ก็ยังถูกจัดการอย่างรุนแรง มีตัวอย่างของเรื่องหนึ่งดังนี้ เจ้าหญิงองค์หนึ่งสั่งให้บรรดาพระพี่เลี้ยงหาปลามาถวาย พวกเจ้าหน้าที่ได้พบชาวประมงผู้หนึ่งซึ่งหลุดปากว่าพวกนี้ไม่มีสิทธิ์เอาปลาของตนไปโดยไม่จ่ายค่าตอบแทน เจ้าหน้าที่ได้เอาปลาไปถวายพร้อมทั้งรายงานให้ทรงทราบ ชาวประมงจึงโดนปรับในฐานะที่ไม่แสดงความยำเกรงพระบารมี อีกเรื่องหนึ่งเล่าถึงกษัตริย์พระองค์หนึ่งออกประพาสล่าสัตว์ ขณะที่ทรงแยกจากข้าราชบริพาร ได้พบกับโคบาลผู้หนึ่งซึ่งกราบทูลด้วยภาษาชาวบ้าน แทนที่จะลงโทษชายนั้นกษัตริย์ได้สั่งให้เจ้าหน้าที่ออกมาประกาศว่า ทรงได้สั่งสมผลบุญเพิ่มขึ้นเนื่องด้วยทรงเคารพต่อกฎหมายที่บัญญัติห้ามกษัตริย์ลงโทษราษฎรในข้อหาไม่แสดงความเคารพขณะอยู่นอกเขตราชฐาน ทรงประกาศว่า "ถ้าฉันยิงชายคนนั้นขณะอยู่ตามลำพัง ฉันก็จะทำสิ่งที่บัญญัติห้าม เมื่อตายไปฉันก็จะตกนรก

เนื่องจากชายผู้นั้น หารู้ไม่ว่าฉันเป็นกษัตริย์" เรื่องราวอื่น ๆ นอกจากนี้แสดงให้เห็นว่ากษัตริย์ทรงเป็นศาลที่พึ่งสุดท้ายของประชาชน เหมือนเช่นที่ จู ต้า-กวน ได้บันทึกไว้ในคริสต์ศตวรรษที่ 13

ปกิณกะเหล่านี้ต่างไปจากตำนานพงศาวดารและ*เรียมเกร์* เพราะมันให้ข้อมูลรายวันเกี่ยวกับกษัตริย์ ให้ภาพของสังคมที่หลากหลายแตกต่างตามลำดับชั้นและอนุรักษ์นิยม รองรับโดยกำแพงชาวนาที่ปราศจากตัวตน เป็นสังคมที่เน้นตำแหน่งและอภิสิทธิ์ มีความคิดเกี่ยวกับความประพฤติที่เหมาะสมตามสถานะของแต่ละบุคคล ต้นฉบับเหล่านี้ยังชี้ให้เห็นว่าการมีอำนาจในกัมพูชาในคริสต์ศตวรรษที่ 17 เป็นเรื่องเสี่ยงภัยเพียงไร พระมหากษัตริย์ทรงปกครองผ่านเครือข่ายที่เปลี่ยนแปลงอยู่เสมอของผู้โปรดปราน และพระบรมวงศานุวงศ์ ในหลาย ๆ กรณีดูหมือนว่า กษัตริย์จะทรงปกครองด้วยโทสะจริต ข้าราชการต่าง ๆ จึงก้าวสู่การเป็นผู้โปรดปรานในวันหนึ่ง และตกจากตำแหน่งในวันรุ่งขึ้น ดังตัวอย่างจากพงศาวดารในสมัยนี้ฉบับหนึ่งเล่าถึงควาญช้างหลวง ผู้ได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้าพระยาจักรีหลังจากที่ได้ช่วยชีวิตกษัตริย์ขณะทรงออกล่าสัตว์ ตรงกันข้ามเสนาบดีชาวยุโรปคนหนึ่ง ต้องหลุดจากตำแหน่งเนื่องจากไปทุบตีพระที่ทำน้ำสาดถูกเสื้อคลุมเขาโดยไม่ตั้งใจ[28] แม้ว่าสังคมกัมพูชาจะถูกกำหนดจากตำแหน่งอย่างถาวร แต่ในอีกแง่หนึ่งการเปลี่ยนแปลงก็เป็นสิ่งที่เป็นไปได้เสมอ และยากที่จะทำนายล่วงหน้าได้อีกด้วย

การแทรกแซงของเวียดนามและไทยในกัมพูชา

ความรู้สึกไร้เสถียรภาพทวีความรุนแรงขึ้นจากการแทรกแซงของต่างชาติ โดยเฉพาะจากเวียดนาม ถึงทศวรรษ 1620 "การยาตราลงใต้" (นามเทียน) ทำให้ชาวเวียดนามเข้าครอบครองดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำโขงที่เป็นเวียดนามใต้

ปัจจุบัน[29] ใน ค.ศ.1626 พวกเจ้าราชวงศ์เหงียนทางใต้ ได้ตัดความสัมพันธ์กับราชวงศ์เลอทางเหนือ และเริ่มทำการปกครองดินแดนทางใต้โดยตรง แม้ว่าพื้นที่บริเวณนั้นจะมีประชากรอยู่น้อยเมื่อเทียบกับทางเหนือ แต่การควบคุมของเจ้าราชวงศ์เหงียนก็ส่งผลต่อการปิดกั้นพรมแดนทางตะวันออกเฉียงใต้ของกัมพูชา การรุกเข้าไปในภูมิภาคด้านนั้นของเวียดนามส่งผลระยะยาวสามประการ ประการแรก การเข้ายึดไซ่ง่อน (ซึ่งเป็นที่รู้จักของชาวกัมพูชาแม้จนปัจจุบันในนามของ "ไพรนคร") ในตอนต้นโดยนายภาษีอากรในประมาณทศวรรษ 1620 และอีกเจ็ดสิบปีต่อมาโดยข้าราชการของราชวงศ์เหงียน หมายความว่ากัมพูชาในขณะนั้นถูกตัดขาดจากเส้นทางติดต่อทางทะเลกับโลกภายนอก โดยเฉพาะหลังจากที่เมืองท่าที่เล็กกว่าอื่น ๆ ตามอ่าวไทยถูกยึดครองโดยชาวจีนและพ่อค้าชาวเวียดนามเชื้อสายจีนในต้นคริสต์ศตวรรษที่ 18 และหลังจากนั้นโดยกองทัพเวียดนาม[30] การที่กัมพูชาถูกแยกโดดเดี่ยวเป็นเวลายาวนานเกือบสองศตวรรษนี้ เป็นเหตุการณ์ที่มีลักษณะพิเศษในยุคสมัยก่อนการล่าอาณานิคมในเอเชียอาคเนย์ ยกเว้นก็เฉพาะกรณีของลาว ประการที่สอง การสถาปนาอำนาจการปกครองของราชวงศ์เหงียนกระบวนการที่ใช้เวลากว่าสองศตวรรษ ท้ายที่สุดได้ตัดเอาดินแดนผืนใหญ่และคนเชื้อชาติเขมรนับพันออกจากการปกครองของกัมพูชา กระบวนการนี้ก่อให้เกิดความไม่พอใจและความรู้สึกต่อต้านเวียดนามที่สืบทอดต่อ ๆ กันมา และได้รับการสนับสนุนด้วยเหตุผลนานาประการจากรัฐบาลที่ปกครองกัมพูชาทั้งหมดมาโดยตลอดนับแต่ได้รับอิสรภาพ ยกเว้นรัฐบาลสาธารณรัฐประชาชนกัมพูชาอันเป็นที่เข้าใจได้ ประการสุดท้าย การเข้ายึดครองดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำและการขยายอำนาจในทางปฏิบัติเหนืออ่าวไทยของราชวงศ์เหงียน (สถานการณ์ซึ่งใช้เวลาตลอดคริสต์ศตวรรษที่ 18) ทำให้กัมพูชาตกอยู่ระหว่างประเทศเพื่อนบ้านที่ทรงอำนาจสองประเทศ โดยที่เมืองหลวงของตนสามารถเข้าถึงจากไซ่ง่อนได้ง่ายกว่าจากกรุงศรีอยุธยาหรือกรุงเทพฯ

ผลกระทบจากการรุกรานของอำนาจเวียดนาม ก็คือการที่ราชวงศ์ของกัมพูชาซึ่งแตกแยกมาโดยตลอดจากการแบ่งเป็นฝักฝ่ายนั้น มาถึงตอนนี้ก็แบ่งแยกเป็นสาย ๆ ที่เข้ากับฝ่ายไทยสายหนึ่งและเข้ากับฝ่ายเวียดนามอีกสายหนึ่ง เมื่อมหาอำนาจหนึ่งรับรองสิทธิ์ของฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง คู่แข่งก็จะแสวงหาการสนับสนุนจากอีกมหาอำนาจหนึ่งเพื่อโค่นล้มฝ่ายนั้น ด้วยเหตุนี้ประวัติศาสตร์กัมพูชาในคริสต์ศตวรรษที่ 18—19 จึงเป็นประวัติศาสตร์ของการรุกรานอย่างสืบเนื่องแทบโดยตลอด ทั้งจากเวียดนามและไทย เริ่มต้นและตามมาด้วยสงครามการเมืองที่นำมาซึ่งความพินาศย่อยยับ ความไร้เสถียรภาพที่เกิดขึ้นที่ศูนย์กลางนี้ได้เกิดขึ้นซ้ำแล้วซ้ำอีกเช่นกันที่ *สุรุก* ด้วยเหตุที่ความจงรักภักดีต่อราชบัลลังก์ราคาแพง เสี่ยงต่ออันตรายและง่ายต่อการหลีกเลี่ยง ถึงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 18 พื้นที่จำนวนมากของอาณาจักรจึงตกอยู่ใต้การควบคุมแต่ในนามของอุดง สถานการณ์เช่นนี้ในทางกลับกัน ได้ลดขีดความสามารถของกษัตริย์ที่จะตอบสนองต่อการรุกรานจากต่างชาติ อำนาจของกษัตริย์ในการตอบแทนพระสหาย และลงโทษผู้ที่เอาใจออกห่างได้ตกต่ำลง เนื่องจากมีการผลัดเปลี่ยนรัชกาลบ่อยครั้ง ความยากลำบากในการคมนาคมและความจำเป็นในการต่อต้านการโจมตีซ้ำแล้วซ้ำอีกจากต่างชาติ

ในเวลาเดียวกันก็เป็นไปได้ว่าความต่อเนื่องในบางด้านยังดำรงอยู่สืบต่อมาที่เมืองหลวงในกลุ่มชนชั้นนำในราชการ ศิลาจารึกหลายหลักซึ่งพบที่เมืองพระนครจากปลายคริสต์ศตวรรษที่ 17 ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 18 ได้บันทึกอาชีพต่าง ๆ ของข้าราชการตำแหน่งสำคัญ ๆ การเขยิบฐานะความรับผิดชอบสูงขึ้นของข้าราชการเหล่านี้ต่างกันอย่างหน้ามือเป็นหลังมือกับเหตุการณ์ต่อ ๆ มาที่ปรากฏในพงศาวดาร[31] ที่ยิ่งไปกว่านั้นก็คือ หลักฐานจากฝ่ายไทยและเวียดนามสอดคล้องกันในประเด็นที่ว่าหลายครั้งในคริสต์ศตวรรษที่ 18 (ในช่วงที่ชวนให้น่าเชื่อว่ากัมพูชาได้ถูกบีบจนไม่เหลืออะไรแล้ว) กองกำลังของกัมพูชาสามารถขับไล่ทัพของฝ่ายรุกรานได้ สิ่งนี้ชี้ว่าอย่างน้อยที่สุดในยามวิกฤต ผู้นำบางคนที่เป็นข้าราชการในนามคนของกษัตริย์

สามารถระดมกำลังสนับสนุนเพื่อรบกวนและโจมตีกองกำลังต่างชาติได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อเป็นไพร่พลที่มีฝีมือในการรบแบบกองโจร

อย่างไรก็ดี หลักฐานจากพงศาวดารก็ชี้ให้เห็นว่า ช่วงเวลาที่มืดมิดที่สุดช่วงหนึ่งของกัมพูชายุคมืดอยู่ในช่วงสองสามทศวรรษสุดท้ายของคริสต์ศตวรรษที่ 18 เหตุปัจจัยก็ยังเป็นประเด็นเก่า ๆ ได้แก่ ความไร้เสถียรภาพของราชวงศ์ การรุกรานจากต่างชาติและสงครามกลางเมือง แต่ในครั้งนี้มันเป็นไปในขอบเขตที่กว้างขวางกว่าเดิม

โดยเปรียบเทียบแล้ว เมื่อพิจารณาในแง่ของการรุกรานจากไทยและเวียดนาม ทศวรรษ 1750 และ 1760 จัดว่าเป็นช่วงเวลาแห่งความสงบ แต่ก็มีรัฐประหารและการโต้ตอบจากคู่ปรปักษ์ในราชวงศ์หลายครั้งในรูปของการลอบสังหารและการล้างแค้น ใน ค.ศ.1767 กรุงศรีอยุธยาเสียแก่กองทัพพม่า และเมื่อเจ้าฟ้าพระองค์หนึ่งของไทยและราชบริพารของพระองค์ลี้ภัยเข้าไปในกัมพูชาและคุกคามที่จะสร้างอาณาจักรอันทรงสิทธิธรรมขึ้นที่นั่น พระเจ้าตากสิน หัวหน้าก๊กระดับภูมิภาคผู้สามารถยึดอำนาจในสยามได้สำเร็จก็ยกทัพเข้าตีกัมพูชาหลายครั้งนับจาก ค.ศ.1768[32] เป้าหมายของพระองค์ก็เพื่อสถาปนาอำนาจของไทยเหนือกัมพูชาและเพื่อเผยแพร่บุญโพธิสมภาร ขณะเดียวกันก็ทรงแสวงหาทางลงโทษกษัตริย์กัมพูชา ผู้ซึ่งตามพงศาวดารระบุว่า ปฏิเสธที่จะส่งบรรณาการให้พระองค์ ด้วยถือว่าเป็น "บุตรของพ่อค้าชาวจีน และเป็นคนสามัญ" ข้อกล่าวหานี้บังเอิญเป็นจริง ทั้งยังมีหลักฐานอีกด้วยว่าทรงประสงค์จะสถาปนาพระราชโอรสขึ้นสู่ราชบัลลังก์กัมพูชา

การบีบคั้นของไทยต่อกัมพูชาดำเนินต่อไปจนถึงทศวรรษ ค.ศ.1770 เมื่อความสนใจของราชวงศ์เหงียนหันเหไปสู่กบฏชาวนาซึ่งนำโดยพี่น้องตระกูลไตเซินและคุกคามที่จะเปลี่ยนแปลงสถาบันต่าง ๆ ของเวียดนาม เมื่อรับรู้ถึงความอ่อนแอในเวียดนามเหนือ กองทัพไทยก็เข้าโจมตีกัมพูชาผ่านทางเมืองพระนคร ทัพเรือไทย

เหลือไว้แต่ท่าเรือเล็ก ๆ ที่ไร้ประโยชน์แถบอ่าวไทย ส่วนหนึ่งเพื่อดึงความสนใจของพ่อค้าชาวจีนจากท้องที่นั้นไปยังบริเวณกรุงเทพฯ และอีกส่วนหนึ่งเพื่อแก้แค้นการที่พ่อค้าจีนจากเขตนี้ให้ความสนับสนุนทางด้านการเงินแก่กองทัพเขมรที่ยกเข้าตีธนบุรีเมืองหลวงใหม่ของไทยจนเกือบสำเร็จ ในปี ค.ศ.1772 กองทัพไทยได้เผาผลาญเมืองพนมเปญหลังจากนั้นอีกเจ็ดปี นักองค์เองภายใต้การสนับสนุนของไทยขณะนั้นชันษาได้ 7 ขวบ ก็ได้รับการสถาปนาเป็นกษัตริย์กัมพูชาที่อุดง โดยมีผู้สำเร็จราชการเป็นข้าราชการที่เข้าข้างไทย ในปี ค.ศ.1782 พระเจ้าตากสินทรงถูกถอดจากราชบัลลังก์ และแทนที่โดยเสนาบดีกลาโหมของพระองค์เองผู้ซึ่งในขณะนั้นกำลังนำทัพอยู่ในกัมพูชา การเข้ายุ่งเกี่ยวกับเหตุการณ์ในกัมพูชาด้วยพระองค์เองของทั้งสองพระองค์ ได้สร้างรูปแบบแห่งการเข้าแทรกแซงของไทยในกัมพูชาที่สืบต่อมาตลอดคริสต์ศตวรรษที่ 19 แม้ว่าเหตุจูงใจในการเข้ามาแทรกแซง ทั้งโดยเป็นทางการและน่าจะเป็นโดยส่วนพระองค์เองด้วย ได้ผนวกเอาเป้าหมายอันสูงส่งเพื่อปกป้องคุ้มครองพุทธศาสนานิกายเถรวาทของกัมพูชารวมทั้งสถาบันที่เกี่ยวข้องจากการรุกรานอันไม่หยุดยั้งของพวกเวียดนามนอกรีต

ถึงทศวรรษ 1780 รัชทายาทแห่งราชบัลลังก์เหงียนได้หลบหนีกบฏไตเซินและลี้ภัยเข้ามาที่กรุงเทพฯ เป็นปัจจัยให้เกิดการติดต่อกันระหว่างสองประเทศยามที่ราชวงศ์เหงียนขึ้นมีอำนาจเหนือเวียดนามทั้งหมด ซึ่งท้ายที่สุดก็ประสบความสำเร็จในปี ค.ศ.1802

ในปี ค.ศ.1790 นักองค์เองถูกนำตัวมายังกรุงเทพฯ และได้รับการราชาภิเษกจากไทยก่อนจะเสด็จกลับไปยังกัมพูชาใน ค.ศ.1794 รัชสมัยของพระองค์จะเปิดวงจรประวัติศาสตร์คริสต์ศตวรรษที่ 19 ดังจะอภิปรายต่อไปในบทที่ 6 การที่ทรงได้รับการสวมมงกุฎในกรุงเทพฯ เป็นสัญลักษณ์ถึงการยอมสวามิภักดิ์ต่อราชวงศ์ใหม่ของไทย

บทสรุป

ลักษณะหลักสองประการของยุคหลังเมืองพระนคร คือ การย้ายนครหลวงจากดินแดนตอนในที่ปลูกข้าวทางตะวันตกเฉียงเหนือของกัมพูชา ไปยังฝั่งแม่น้ำที่มุ่งการค้าในบริเวณพนมเปญประการหนึ่ง และความสำคัญที่เพิ่มขึ้นของมหาอำนาจต่างชาติในการเมืองภายในของกัมพูชาอีกประการหนึ่ง เป็นเรื่องชัดเจนว่าการพึ่งตนเองของเมืองพระนครเกี่ยวพันกับการไร้คู่แข่งทางทหาร เท่า ๆ กับความเข้มแข็งที่มีอยู่หรือความยืดหยุ่นของสถาบันสมัยเมืองพระนคร จริง ๆ แล้วสถาบันเหล่านี้ได้สืบเนื่องมาจนถึงสมัยหลังเมืองพระนคร และได้เปลี่ยนเป็นการตอบโต้อย่างรวดเร็วของระบบราชการต่อการกดดันทั้งจากต่างชาติและจากภายในกัมพูชาเอง (สมมติเอาว่านี่เป็นสิ่งที่เป็นไปได้ทางจิตวิทยาหรือเป็นผลพวงทางวัฒนธรรม)

เนื่องจากขาดแคลนข้อมูล ทำให้เป็นไปไม่ได้ที่จะสืบเสาะหาประวัติศาสตร์อุดมการณ์ของชาวบ้านกัมพูชา หรือเปรียบเทียบการสนองตอบของพวกเขาต่อประสบการณ์ต่าง ๆ ในยุคเมืองพระนครกับยุคสมัยอื่น ๆ ที่ตามมา เป็นต้นว่ามันต่างกันอย่างไรสำหรับพวกเขาที่เปลี่ยนมานับถือพุทธเถรวาท หรือว่า อะไรคือผลกระทบต่อชีวิตประจำวันจากการที่ผู้นำได้หันไปสู่การพาณิชย์ภายหลัง ค.ศ.1500 —มิต้องพูดถึงการเปลี่ยนแปลงอื่น ๆ ที่ได้ตั้งข้อสังเกตไว้ในบทนี้แล้ว ชาวยุโรปที่พวกเขาได้พบเห็นส่งผลกระทบต่อพวกเขาหรือไม่ และพวกนี้ได้สังเกตเห็นความแตกต่างอะไรบ้างของการเป็น "กัมพูชา" ที่ไม่ใช่ "ไทย" นอกเหนือไปจากความแตกต่างด้านภาษา

มีการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญหลายประการเกิดขึ้นกับสังคมกัมพูชาระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 14 และต้นคริสต์ศตวรรษที่ 19 ที่สำคัญที่สุดน่าจะได้แก่ ความตกต่ำของชนชั้นพราหมณ์ปุโรหิต ซึ่งส่งผลโยงไปถึงการถือครองที่ดิน การควบคุมข้าทาส ศาสนกิจ การศึกษา และราชบัลลังก์ ดูเหมือนว่าสิ่งที่สำคัญเท่า ๆ กัน

แต่ยากที่จะชี้เฉพาะเจาะจง ก็คืออิทธิพลที่ขยายไปทั่วและทวีเพิ่มมากขึ้นอย่างเห็นได้ชัดเจนของไทยต่อชีวิตของชาวกัมพูชา แฟรงค์ ฮอฟแมน ได้ชี้ให้เห็นถึงการปรับเปลี่ยนที่เกิดขึ้นกับภาษาเขมรในยุคหลังเมืองพระนคร ซึ่งขึ้นถึงจุดสูงสุดในคริสต์ศตวรรษที่ 19 โดยภาษาไทยได้เข้าแทนที่โครงสร้างประโยคแบบเมืองพระนคร[33] ซาเวรอส ปู มองว่ากระบวนการนี้เป็นผลเสียต่อเอกลักษณ์ของกัมพูชา เฉพาะอย่างยิ่งในแง่ของผลกระทบที่มีต่อสไตล์ทางวรรณกรรม แต่เขาก็ยอมรับถึงความสำคัญของมันในประวัติศาสตร์สมัยดังกล่าว

การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญอีกประการก็คือ การแทรกตัวของเวียดนามเข้าไปในชีวิตของชาวกัมพูชา ซึ่งตามต่อมาและขึ้นถึงขีดสูงสุดในคริสต์ศตวรรษที่ 19 และ 20 อย่างไรก็ดี ในคริสต์ศตวรรษที่ 18 การกระทำของเวียดนามก็ส่งผลให้กัมพูชาถูกปิดกั้นจากโลกภายนอก ในช่วงเวลาเดียวกับที่ประเทศอื่น ๆ ในเอเชียอาคเนย์โดยเฉพาะไทยกำลังเปิดประตูสู่ต่างประเทศ

การเปลี่ยนแปลงท้ายสุด ก็คือการเสื่อมความนิยมในสถาบันพระมหากษัตริย์ในบรรดากษัตริย์ทั้งหมดของกัมพูชายุคหลังเมืองพระนคร เฉพาะนักองค์ด้วง (ครองราชย์ ค.ศ.1848-1860) และเจ้านโรดม สีหนุ เท่านั้นที่ดูเหมือนจะกุมศรัทธาของประชาชนไว้ได้ ความสัมพันธ์ระหว่างราชสำนักและประชาชนที่ขาดตอนนี้สังเกตเห็นได้จากเรื่องเบ็ดเตล็ดทางกฎหมายในช่วงทศวรรษ 1690 ช่องว่างนี้ยิ่งขยายกว้างออกเป็นความระส่ำระสาย ส่งผลกระทบทั่วทั้งประเทศในศตวรรษต่อมา แต่ "ความเสื่อม" นี้ก็คล้ายกับความคิดเห็นหลาย ๆ ประการเกี่ยวกับประวัติศาสตร์กัมพูชาที่เคยเสนอมา นั่นคือยากที่จะพิสูจน์ ท้ายที่สุดในช่วงเวลารุ่งโรจน์ของยุคเมืองพระนคร เราก็มีเฉพาะตำรัสของกษัตริย์ต่าง ๆ เท่านั้นที่สนับสนุนความคิดที่ว่าทรงเป็นที่นิยมศรัทธาของประชาชน กษัตริย์และข้าราชบริพารมีบทบาทที่ต้องเล่นในความนึกคิดของประชาชนเหมือนใน "รามายณะ" แต่บุคคลเหล่านี้ก็เล่นบทบาทที่เป็นหัวใจสำคัญตามความเข้าใจของตน แม้ว่าวลีเปรียบเทียบ "นาฏรัฐ"

(theater state) ของ คลิฟฟอร์ด เกอร์ทซ ที่เดิมใช้อธิบายชวาก่อนสมัยอาณานิคม และต่อมาเมื่อไม่นานนี้ใช้อธิบายบาหลีในคริสต์ศตวรรษที่ 19[34] อาจนำมาใช้อย่างระมัดระวังเพื่ออธิบายชีวิตในราชสำนักกัมพูชาได้ด้วย แต่ชาวกัมพูชาส่วนใหญ่คงจะรู้และสนใจใยดีเรื่องนี้น้อยกว่านักวิชาการบางคนที่พึงใจกับความแปลกใหม่ ในยุคสมัยแห่งเสถียรภาพ แน่นอนว่าชาวกัมพูชาคงมีเวลาให้กับพิธีกรรมต่าง ๆ และมีทรัพยากรเหลือที่จะจ่ายให้กับพิธีกรรมเหล่านั้นมากกว่าในช่วงที่มีสงคราม มีทุพภิกขภัยหรือในยามทุกข์ยาก อย่างไรก็ตามระหว่าง ค.ศ.1750-1850 ความล้มเหลวของกษัตริย์ที่จะประทานความคุ้มครองและความมั่นคงแก่ราษฎรน่าจะบั่นทอนความสำคัญของพระองค์ในสายตาของประชาชนในชนบทที่ยากจน แต่เอกสารที่เหลือตกทอดมาคลุมเครือและหาข้อยุติไม่ได้ ฝ่ายประชาชนก็ไม่พบทางเลือกทางการเมืองหรือการจัดการแบบอุปถัมภ์อื่นใด นอกเหนือไปจากกบฏพระศรีอาริย์ ที่สามารถให้การปกป้องคุ้มครองเพื่อที่พวกเขาจะได้เพาะปลูกเก็บเกี่ยว และมีชีวิตรอด

บทที่ 6

รัฐ สังคม และความสัมพันธ์กับต่างประเทศ ค.ศ.1794-1848

ราวครึ่งศตวรรษหรือประมาณนั้นก่อนที่พวกฝรั่งเศสจะเข้ามาสถาปนารัฐในอารักขาเหนือดินแดนกัมพูชาใน ค.ศ.1863 ความนึกคิดของชาวกัมพูชาทางภูมิศาสตร์การเมืองไม่ได้รวมความเข้าใจ "กัมพูชา" ตามเส้นแบ่งพรมแดนที่ปรากฏบนแผนที่[1] แผนที่เป็นสิ่งที่แทบไม่ใช้กัน และแผนที่ประเทศกัมพูชาในต้นคริสต์ศตวรรษที่ 19 ที่ทำขึ้นโดยคนในท้องถิ่นก็ไม่มีเหลือตกทอด[2] สำหรับประชาชนที่มีชีวิตอยู่ที่นั่น ประเทศ "กัมพูชา" น่าจะหมายถึง *"สฺรุก"* ที่ใช้ภาษาเขมร และพูดให้แคบลงไปก็คือที่ซึ่งพวกผู้นำ (หรือ*เจาหฺวายสฺรุก* ซึ่งหมายถึง นายอำเภอ) ได้รับตำแหน่งทางราชการ และได้รับพระราชทานตราประจำตำแหน่งจากกษัตริย์กัมพูชา

ชาวกัมพูชาคิดถึงประเทศของตนว่าเปรียบประดุจเมืองที่มีกำแพงล้อมรอบพร้อมประตูในความคิดคำนึงหลายประตู พงศาวดารฉบับหนึ่งกำหนดสถานที่ดังกล่าวไว้แถบซัมบอร์บนฝั่งแม่น้ำโขงทางเหนือ กำปงสวายทางเหนือของทะเลสาบโพธิสัตว์ ทางตะวันตกเฉียงเหนือ กัมโพชบนฝั่งทะเล และโชดกซึ่งข้ามพรมแดนเข้าไปในเวียดนามบริเวณสามเหลี่ยมปากแม่น้ำ[3] ประตูเหล่านี้อยู่ในตำแหน่งที่เหมาะสมบนเส้นทางที่ทัพผู้รุกรานในประวัติศาสตร์ใช้บุกเข้าสู่กัมพูชา พื้นที่ภายในเขตประตูมีลักษณะเป็นรูปตัวอักษร C ขนาดยักษ์ (ไม่มีประตูด้านตะวันออก เนื่องจากไม่มี

ทัพใดข้ามเทือกเขาอันนัม) ครอบคลุมพื้นที่ประมาณครึ่งหนึ่งของกัมพูชาปัจจุบัน

ภายในเขตกำแพงตามจินตนาการนี้ *สุรุก* มีขนาดและความสำคัญแตกต่างกันไป แม้ว่าเส้นพรมแดนโดยทั่วไปจะคลุมเครือ แต่บางแห่งเช่นที่โพธิสัตว์และกำปงสวาย ขยายครอบคลุมพื้นที่หลายร้อยตารางไมล์ ที่อื่น ๆ เช่น เกาะจาน หรือลเวียเอีย เป็นเกาะในแม่น้ำโขง หรือพื้นที่ชายฝั่งแม่น้ำที่ยื่นออกไปสั้น ๆ

สังคมและเศรษฐกิจ

ข้อมูลเกี่ยวกับขนาดและองค์ประกอบทางประชากรของกัมพูชาในสมัยนี้มีเหลือน้อยมากในช่วงที่เวียดนามมีอำนาจปกครองกัมพูชา คือในทศวรรษ 1830 มีการสำรวจประชากร แต่พวกเวียดนามก็ปฏิเสธตัวเลขที่ได้มาว่าไม่แน่นอน[4] ฝ่ายนักบริหารฝรั่งเศสในทศวรรษ 1860 อาศัยทะเบียนภาษีที่รวบรวมขึ้นอย่างคร่าว ๆ ประมาณว่าประชากรกัมพูชามีจำนวนน้อยกว่าหนึ่งล้านคนเล็กน้อย[5] ดังนั้นพื้นที่ในความคิดคำนึงของกัมพูชาจึงอาจรองรับคนได้ประมาณสามในสี่ของหนึ่งล้านในประมาณทศวรรษ 1840 หรือน่าจะน้อยกว่านั้น เนื่องด้วยหลักฐานที่มีอยู่เป็นเรื่องราวของภูมิภาคที่ประชากรลดจำนวนลง อันเป็นผลจากทุพภิกขภัย การรบพุ่ง และกองทัพที่เข้ารุกราน

ประชากรที่ว่านี้ส่วนใหญ่อยู่ในชนบท เมืองใหญ่ที่สุดคือพนมเปญน่าจะไม่เคยมีประชากรเกินสองหมื่นห้าพันคน[6] เมืองหลวงแห่งราชสำนักที่อุดงและหมู่บ้านรอบ ๆ มีประชากรประมาณหนึ่งหมื่นในปลายทศวรรษ 1850 และเมืองพระตะบองที่พูดภาษาเขมรและไทยสร้างขึ้นใหม่ในปลายทศวรรษ 1830 มีประชากรประมาณสามหมื่นคนในปี ค.ศ.1839[7] เมื่อเปรียบเทียบแล้ว ส่วนเดียวของอาณาจักรที่มีประชากรตั้งหลักแหล่งอยู่อย่างหนาแน่นก่อนทศวรรษ 1860 อยู่ทางใต้และตะวันออกของพนมเปญ เช่น แถวบาพนมและบาติ และทางเหนือริมฝั่ง

แม่น้ำโขงใต้เมืองฉลอง ที่สำคัญก็คือ *สฺรุก* ที่ค่อนข้างรวยส่วนใหญ่ตั้งอยู่นอกเส้นทางการรุกราน และเส้นทางการถอยทัพของไทยและเวียดนาม

ประชากรเกือบทั้งหมดเป็นคนเชื้อชาติเขมรเลี้ยงชีพด้วยการปลูกข้าว และใช้ชีวิตผูกพันกับวัดและราชการ การค้าและอุตสาหกรรมอยู่ในกำมือของชนกลุ่มน้อย เป็นต้นว่าการตลาด การทำสวน และการค้ากับต่างประเทศอยู่ในมือของชาวจีนและลูกหลานเชื้อสายจีน[8] การค้าวัวควาย การทอผ้า และการทำประมงเพื่อขายอยู่ในการควบคุมของชนกลุ่มน้อยมุสลิม ซึ่งประกอบด้วยผู้อพยพจากหมู่เกาะมาเลย์ส่วนหนึ่ง (รู้จักกันอย่างผิด ๆ ในภาษาเขมรว่า *ชวา* หรือพวกชวา) และอีกส่วนหนึ่งเป็นผู้อพยพจากจามปา พวกกุยทางเหนือของประเทศประกอบอาชีพถลุงแร่เหล็กแหล่งเล็ก ๆ ในเมืองหลวง ลูกหลานของพวกตั้งหลักแหล่งชาวโปรตุเกสที่เข้ามาในคริสต์ศตวรรษที่ 16 และ 17 จำนวนหยิบมือ ทำหน้าที่เป็นล่ามสำหรับกษัตริย์และรับผิดชอบดูแลคลังปืนใหญ่[9] ก่อนทศวรรษ 1830 ดูเหมือนว่าจะมีชาวเวียดนามอาศัยอยู่ไม่มากนัก จริง ๆ แล้วแม้ไม่มีสถิติ แต่ก็เป็นไปได้ว่ามีคนกลุ่มต่าง ๆ เหล่านี้อยู่ในอาณาจักรไม่มากนัก จนกระทั่งเมื่อฝรั่งเศสเข้ามา จำนวนคนจีนและเวียดนามผู้อยู่อาศัยจึงเพิ่มขึ้นอย่างมากมาย[10]

ใกล้ประตูในความคิดคำนึงในเขต *สฺรุก* ที่มีประชากรเบาบาง อย่างเช่นที่คราตี โพธิสัตว์และกำปงสวาย ชนเผ่าต่าง ๆ เช่น พวกปอรร์ สเตียง และสเมร์อาศัยอยู่ตามหมู่บ้านที่โดดเดี่ยวรวบรวมของป่าซึ่งเป็นรายได้หลักของพระมหากษัตริย์รวมไปถึงสินค้าอื่น ๆ ที่กัมพูชาส่งออกต่างประเทศด้วย

โดยมาตรฐานของรัฐอื่น ๆ ในเอเชียอาคเนย์ กัมพูชาเป็นประเทศที่ยากจนไม่มีอัญมณีหรือแร่ธาตุที่มีค่าเหมือนพม่าและลาว และต่างจากไทยตรงที่การผลิตสินค้า การแลกเปลี่ยน และการพาณิชย์ยังด้อยพัฒนา สินค้าสำเร็จรูป เช่น เครื่องทองเหลือง เครื่องถ้วยชาม และปืน ต้องสั่งเข้าจากต่างประเทศ เปรียบเทียบกับเวียดนามแล้ว การคมนาคมของกัมพูชาอยู่ในสภาพลำบากกว่า ตลาดภายในก็

ล้าหลัง ผลผลิตทางการเกษตรส่วนเกินแทบไม่มี การออมต่ำ และเงินก็ใช้เฉพาะในราชสำนักและในกลุ่มชนกลุ่มน้อย กัมพูชามีเศรษฐกิจแบบพอเลี้ยงชีพ ประชาชนส่วนใหญ่ใช้เวลาไปกับการเพาะปลูกข้าว ขนาดที่ดินถือครองค่อนข้างเล็ก แม้ในหมู่ข้าราชการชั้นสูงน้อยคนมีที่ดินมากกว่าสองสามเฮคตาร์ ผลผลิตต่ำ และระบบชลประทานซึ่งอาจสามารถช่วยเพิ่มผลผลิตบ้างก็แทบไม่มี

จักรพรรดิ์มินห์มางแห่งเวียดนามได้ทรงบันทึกไว้ในปี ค.ศ.1834 ว่ากัมพูชาเป็นประเทศที่ "ป่าเถื่อน" อย่างแท้จริง เพราะ "ประชาชนไม่รู้จักวิธีที่ถูกต้องในการเพาะปลูกอาหาร พวกนี้ใช้พลั่วและจอบ แต่ไม่รู้จักใช้วัว พวกเขาปลูกข้าวเพียงแค่พอมีกินวันละสองมื้อเท่านั้น ไม่รู้จักเก็บออมข้าวไว้กินในยามฉุกเฉิน"[11] ชาวนามักมีสระ หรือตระพัง เพื่อเก็บน้ำไว้ทำนา แต่ไม่มีเขื่อนหรือคลองที่บอกลักษณะอารยธรรมแบบเมืองพระนครอีกเลย ที่เป็นดังนี้ส่วนหนึ่งก็เพราะมีประชากรที่จะต้องเลี้ยงดูน้อยลง และไม่มีเหตุจูงใจใด ๆ รวมทั้งชาวนาเองก็มีความรู้ทางเทคโนโลยีน้อยเกินกว่าจะขยายพืชผลให้มากชนิดขึ้น หรือขยายที่ดินถือครองได้ การคมนาคมระหว่าง*สุรุก* ด้วยกันยากลำบากไม่มีถนนจนถึงทศวรรษ 1830 โจรผู้ร้าย กองทัพผู้รุกราน และบริวารของข้าราชการในท้องถิ่นมักยึดเอาผลผลิตส่วนเกินที่มี

การค้ากับต่างประเทศถูกจำกัดด้วยข้อเท็จจริงที่ว่า เมืองท่าที่สำคัญและมีศักยภาพที่พนมเปญถูกตัดขาดจากโลกภายนอกจนเกือบตลอดสมัยนี้ โดยผู้ทรงอำนาจในเวียดนามใต้ ความจริงแล้วหลัง ค.ศ.1808 ผู้มาเยือนพนมเปญจำต้องได้รับอนุญาตจากเวียดนาม เมืองท่าทางอ่าวไทย เช่น กัมโพช เกี่ยวข้องอยู่กับการค้าชายฝั่งและแถบคาบสมุทร แต่พวกนี้ก็ถูกผนวกให้ใกล้ชิดกับเศรษฐกิจของเวียดนามและไทยซึ่งเป็นฝ่ายศัตรูมากกว่ากับเศรษฐกิจของกัมพูชา[12]

ทุกปีมีเรือสินค้าติดต่อค้าขายกับดินแดนแถบกัมพูชากลาง รายชื่อสินค้าจากเรือสองลำที่กำลังมุ่งหน้าไปจีนและญี่ปุ่นประมาณปี ค.ศ.1810[13] แสดงว่าสินค้า

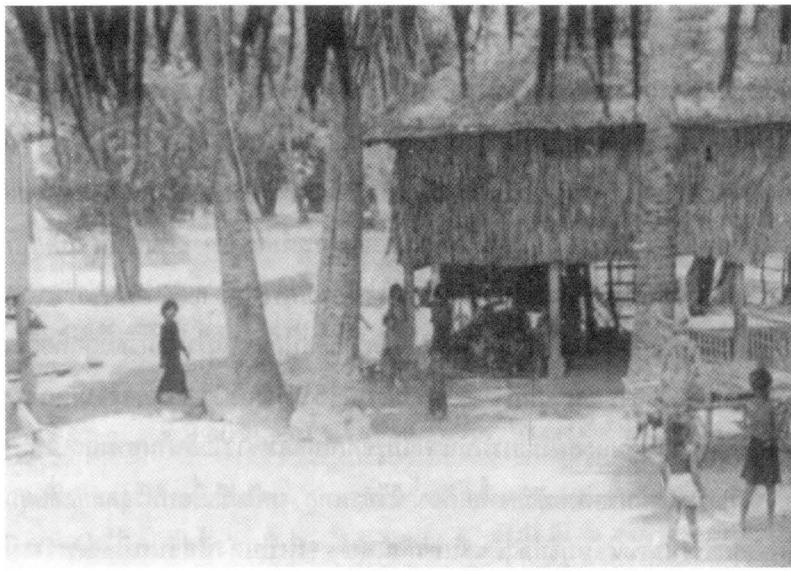

หมู่บ้านปลูกข้าวที่กำปงสปือ ใน ค.ศ.1961 ภาพของผู้เขียน

ที่นำไปมีนานาชนิด แต่ละชนิดมีจำนวนไม่มากนัก ที่ส่งไปยังญี่ปุ่นมีงาช้างจำนวน 300 ปอนด์ พริกไทย 200 ปอนด์ ที่ส่งไปยังจีน มีกระวาน หนังสัตว์ เปลือกหอย และไม้หอม สินค้าออกไปยังเวียดนามในทศวรรษปี 1820 รวมถึงสินค้าประเภทงาช้าง ยางไม้ กระวาน ปลาแห้ง และหนังช้าง การค้ากับเวียดนามส่วนหนึ่งดำเนินไปภายใต้กรอบระบบบรรณาการ

สินค้าเหล่านี้เป็นสินค้าพื้นเมือง รายชื่อสินค้าก็เหมือนกับครั้งอื่น ๆ นับจากคริสต์ศตวรรษที่ 17 ลงมา หรือแม้กระทั่งนับย้อนไปถึงสมัยเมืองพระนคร[14] การค้าภายนอกซึ่งรวมถึงบรรณาการดังเราจะได้เห็นต่อไป เป็นรายได้หลักของกษัตริย์ และอาจสำคัญสำหรับชุมชนชาวจีนในพนมเปญ ตลอดทั้งข้าราชบริหารที่ทรงอภิสิทธิ์ของกษัตริย์ด้วย แต่มันไม่สำคัญสำหรับประชาชนกลุ่มอื่นของประเทศ

ชาวกัมพูชาส่วนใหญ่อาศัยอยู่ในหมู่บ้าน ซึ่งอย่างน้อยที่สุดในปลายคริสต์

ศตวรรษที่ 19 สามารถแบ่งออกได้เป็น 3 กลุ่มใหญ่ ๆ กลุ่มแรกเรียกว่า *กำพง่* ตามภาษามาเลย์ ซึ่งหมายถึง "ท่าขึ้นบก" คำนี้มักปรากฏเป็นส่วนหนึ่งของชื่อหมู่บ้านทั้งหลาย เช่น กำปงสวาย และกำปงโสม[15] หมู่บ้านเหล่านี้จะตั้งอยู่ตามลำน้ำที่ใช้คมนาคมติดต่อกัน และสามารถรองรับประชากรจำนวนหลายร้อยคน ในหมู่บ้านส่วนใหญ่จะมี *เจาหฺวายสฺรุก* และผู้ช่วย ปกติ *กำพง่* จะมีรั้วล้อมอยู่โดยรอบ ผู้อยู่อาศัยบางส่วนน่าจะเป็นชาวจีนหรือไม่ก็เขมรเชื้อสายจีน มาเลย์หรือจาม ชนกลุ่มน้อยเหล่านี้มักจะรวมตัวตั้งเป็นกลุ่มบ้านแยกไปต่างหาก อันเป็นที่มาขององค์ประกอบของกำปง กำปงที่ตั้งอยู่บนลำน้ำเดียวกันจะติดต่อกัน และติดต่อกับหมู่บ้านปลูกข้าวที่อยู่รายรอบ ขณะเดียวกันก็สัมพันธ์กับเมืองหลวงและราชสำนักโดยทางอ้อม ประชาชนใน*กำพง่* รับรู้ถึงเหตุการณ์ซึ่งเกิดในที่อื่น ๆ ผ่านทางการค้า การเดินทาง คำบอกเล่า และการรุกราน

ประเภทที่สอง คือ หมู่บ้านปลูกข้าว โดยอุดมคติหมู่บ้านปลูกข้าวจะล้อมรอบ*กำพง่* เป็นรูปโค้งแบบแตกกระจาย หมู่บ้านปลูกข้าวจะมีฐานะยากจนและเล็กกว่า*กำพง่* อีกทั้งมีจำนวนมากมาย ประชากรส่วนใหญ่มักเป็นคนเชื้อสายเขมรตั้งบ้านเรือนกระจัดกระจายไร้ระเบียบ ใกล้วัดและสระน้ำหรือลำห้วยที่ให้น้ำใช้แก่หมู่บ้าน หมู่บ้านปลูกข้าวเชื่อมโยงกับ*กำพง่* และโลกภายนอกโดยวิถีอปกติได้แก่ การที่ข้าราชการบุกรุกเข้าไปในหมู่บ้านเพื่อเกณฑ์แรงงานหรือเก็บส่วยข้าว การที่พระต้องออกเดินทางในฤดูแล้ง งานเทศกาลปีใหม่และวาระอื่น ๆ ตามปฏิทิน และการค้ากับ*กำพง่* ซึ่งชาวบ้านนำข้าวและผลผลิตของป่า ไปแลกเปลี่ยนกับโลหะ ผ้า และเกลือ

หมู่บ้านปลูกข้าวฐานะไม่มั่นคงเนื่องจากขาดวิถีทางป้องกันตัวเอง และขาดลัทธิบูชาบรรพบุรุษที่สถาปนามั่นคงแล้ว ดังในเวียดนาม ซึ่งช่วยยึดชาวบ้านให้อยู่ประจำที่แทนการโยกย้ายไปมา พงศาวดารต่าง ๆ เต็มไปด้วยเรื่องของชาวบ้านที่หนีเข้าป่าเมื่อเกิดวิกฤต ส่วนในยามสันติ ชีวิตของพวกเขาถูกกำหนดด้วยฤดูกาล

ทางการเกษตร รวมทั้งพิธีกรรมแบบพุทธ ผี และฮินดู ที่แบ่งขั้นตอนในวัฏจักรแห่งการปลูกข้าวแต่ละขั้นตอนออกจากกัน[16]

ขั้วตรงข้ามกันระหว่าง "เถื่อน" และ "อารยะ" ตามที่ได้ตั้งข้อสังเกตในการอภิปรายเรื่อง*"เรียมเกร์"* ในบทที่ 5 นั้นยังปรากฏสืบมาในวรรณคดีคริสต์ศตวรรษที่ 19 พงศาวดารที่เป็นกาพย์กลอนฉบับหนึ่งจากวัดบารายในภาคกลางตอนเหนือของอาณาจักร ได้ย้ำแก่นนี้ซ้ำแล้วซ้ำอีกขณะที่เล่าเหตุการณ์ในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ตามลำดับเวลา พงศาวดารนี้พูดถึงชะตากรรมของครอบครัวข้าราชการครอบครัวหนึ่งที่เข้าไปติดอยู่ในสถานการณ์โกลาหลระหว่างการยึดครองของเวียดนามและสงครามกลางเมือง พวกเขาต้องสูญเสียสถานะเมื่อถูกไล่เข้าป่า และได้มันคืนมาอีกครั้งเมื่อสมาชิกฝ่ายชายในครอบครัวได้รับการแต่งตั้งจากกษัตริย์ไทย และต่อมาจากกษัตริย์กัมพูชา พงศาวดารนี้แต่งขึ้นเพื่อเฉลิมฉลองการฟื้นฟูบูรณะวัดบารายในปี ค.ศ.1856 และผู้ที่มาฟังการเล่าในครั้งนั้นส่วนใหญ่ยอมรับเหตุการณ์ตามที่เล่าว่าเป็นจริง สิ่งที่ทำให้พงศาวดารดังกล่าวนี้มีความสอดคล้องทางวรรณกรรม ก็คือการที่ชีวิตของตัวละครดำเนินไปตามรูปแบบที่ปรากฏใน *เรียมเกร์* และอุดมการณ์แบบพุทธ การฟื้นสถานะของพวกเขาเดินตามการฟื้นฟูอำนาจของกษัตริย์ การหมดบุญ ถูกมองว่าเกี่ยวเนื่องกับป่า การสูญเสียตำแหน่งทางราชการ และความประพฤติผิดซึ่งไม่อาจหาที่มาได้

ในทำนองเดียวกัน นิทานคติชนที่เสียดแทงหัวใจเรื่องหนึ่งของกัมพูชาซึ่งน่าจะเป็นที่รู้จักกันดีในทศวรรษปี 1800 เล่าถึงเด็กผู้หญิงสามคนถูกแม่ทอดทิ้งให้กลายเป็นคนเถื่อน แล้วร่างพวกเธอก็กลายเป็นนกบินร่อนอย่างมีความสุข ข้ามพรมแดนระหว่างป่าและทุ่งนา ที่ซึ่งได้กลายเป็นบริเวณที่พบนกประเภทนี้บ่อยที่สุด[17] การที่ประชาชนยึดติดกับสิ่งที่เราในปัจจุบันถือว่าเป็นเรื่องธรรมดา แต่สำหรับสังคมกัมพูชาคริสต์ศตวรรษที่ 19 ถือเป็นเรื่องเสี่ยงต่อความไม่แน่นอน—ขึ้นกับน้ำใจของชาวต่างชาติและเจ้านายฤดูกาล และสุขภาพอนามัยในเขตภูมิ

อากาศแบบร้อนชื้น— ทำให้เป็นที่เข้าใจได้อยู่ที่ "อารยธรรม" หรือศิลปะในการดำรงชีวิตอยู่นอกป่า เป็นเรื่องซึ่งกวีและผู้ฟังต่างถือเป็นเรื่องสำคัญ

หมู่บ้านแบบที่สามซ่อนตัวอยู่ใน *ไพฺร* หรือป่า ประกอบเป็นส่วนใหญ่ของกัมพูชาในขณะนั้น ในเขตนี้ประชาชนไม่มีการศึกษาและมักไม่ใช่ชาวพุทธ พวกเขาพูดภาษาที่ใกล้เคียงกับภาษาเขมรแต่ไม่มีความจงรักภักดีต่อ *กำพง่* หรือเมืองหลวง เว้นเสียแต่จะถูกกำลังบังคับ ชาวบ้านมักถูกกวาดต้อนไปเป็นทาส พวกเขามีความสำคัญทางเศรษฐกิจเนื่องจากรู้จักเก็บเกี่ยวทรัพยากรของป่าซึ่งเป็นของมีค่าสำหรับเมืองหลวงและต่างประเทศ อย่างไรก็ดีความภักดีทางการเมืองของพวกนี้มีให้กับหมู่บ้านใน *ไพฺร* อื่น ๆ ที่ซึ่งประชาชนพูดภาษาถิ่นเดียวกัน และบวงสรวงพิธีกรรมคล้ายคลึงกัน

ระบบอุปถัมภ์และการปกครอง

ข้อมูลเกี่ยวกับการปกครองหมู่บ้านกัมพูชาในต้นคริสต์ศตวรรษที่ 19 ที่เหลือสืบมามีน้อยมาก นักเขียนฝรั่งเศสบางคนยืนยันว่าหมู่บ้านกัมพูชาปราศจากการปกครองโดยสิ้นเชิง[18] และหมู่บ้านเกือบทั้งหมดมีความสัมพันธ์กับภายนอกและกับรัฐอย่างกะปริบกะปรอยและไม่เป็นมิตร ข้อบาดหมางภายในหมู่บ้านหรือระหว่างเพื่อนบ้านยุติลงโดยการประนีประนอมมากกว่าอาศัยกฎหมาย และมักสั่งสมอยู่เป็นปี เพื่อสนองเป้าหมายทางพิธีกรรมและรักษาความสัมพันธ์ที่มีกับผู้มีอำนาจชั้นสูงขึ้นไป หมู่บ้านโดยปกติแล้วจะ "ถูกปกครอง" โดยผู้อาวุโสซึ่งได้รับการเลือกสรรโดยพื้นฐานของทักษะทางการเกษตร การรู้หนังสือ และความมีใจยุติธรรม ภาษีข้าวและแรงงานดูเหมือนจะถูกบังคับเรียกเก็บอย่างไม่เป็นระบบ การปกครองหมู่บ้านอาจสังเกตเห็นได้ชัดในเขต *"กำพง่"* กว่าที่อื่น ๆ ด้วยมีเจ้าหน้าที่และพวกที่คอยฉกฉวยผลประโยชน์มากกว่าที่อื่น แต่ก็ไม่มีหลักฐานว่าหมู่

บ้านใดในกัมพูชาปกครองโดยสภาผู้อาวุโสที่จัดตั้งอย่างเป็นทางการ ดังปรากฏในเวียดนามคริสต์ศตวรรษที่ 19[19]

หมู่บ้านปลูกข้าวและหมู่บ้านใน*ไพร* อาจต้องใช้เวลาแรมวันในการเดินทางจากหมู่บ้านหนึ่งไปยังอีกหมู่บ้านหนึ่ง หรือไปยังหน่วยงานตัวแทนแห่งอำนาจที่ใกล้ที่สุด ด้วยความโดดเดี่ยว ชาวบ้านจำต้องหันเข้าเผชิญชีวิตและสร้างประเพณีต่าง ๆ ร่วมกัน พวกเขามองตัวเองและประวัติศาสตร์ของพวกตนจากแง่มุมของจารีตทางศาสนาพื้นเมืองที่สืบทอดต่อกันมาจากบรรพบุรุษ ส่วนใหญ่แล้วนอกเขตหมู่บ้านออกไปเพียงแค่พ้นท้องทุ่ง ก็ถึง *ไพร* ซึ่งอุดมไปด้วยสัตว์ป่า ยุงที่นำไข้มาเลเรีย และดวงวิญญาณของผู้วายชนม์ เลย *ไพร* ที่ชาวบ้านน้อยครั้งจะกล้าเสี่ยงออกไปเป็นโลกของ *กำพง* เมืองหลวง และราชสำนัก

บ่อยครั้งที่นักเขียนชาวฝรั่งเศสในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ป้ายสีสังคมกัมพูชา (คนหนึ่งในพวกนี้กล่าวถึงสถาบันของกัมพูชาว่า เป็น "ซากที่ถูกหนอนบ่อนไส้"[20]) และเปรียบเทียบมันกับสถาบันรวมศูนย์และ "มีเหตุมีผล" ของพวกตน หรือของชาวเวียดนาม กระแสดังกล่าวดำเนินอยู่ในกลุ่มนักมานุษยวิทยาที่สนใจเรื่องไทย และถือว่าสังคมชาวนาไทยนั้นมี "โครงสร้างหลวม"[21] (loosely structured) วลีที่ว่านี้มีประโยชน์ ไม่ว่าเราจะให้คุณค่าแก่ "โครงสร้างแน่น" หรือไม่ก็ตาม ในแง่ที่ว่าหมู่บ้านไทยและกัมพูชาในคริสต์ศตวรรษที่ 19 นั้น นอกเหนือไปจากระบบครอบครัว และสถาบันสงฆ์แล้ว ไม่มี "กลุ่มที่ยืนยาวและสำคัญโดยหน้าที่" หรือสมาคมอาสาสมัครใด ๆ เลย ในยามที่หมู่บ้านรวมตัวกันเอง เป็นต้นว่าเพื่อป้องกันตัว หรือเพื่อจัดงานเทศกาล ก็เป็นเพียงชั่วเวลาสั้น ๆ เพื่อตอบสนองความต้องการเฉพาะอย่าง

ทว่าทั้ง ๆ ที่การจัดการเหล่านี้มีลักษณะไม่เป็นทางการ แต่ก็ยังมีความคงเส้นคงวาทางด้านโครงสร้างในครอบครัวและในหมู่บ้านกัมพูชาแต่ละแห่ง ที่เป็นเช่นนี้ก็เนื่องจากชาวกัมพูชามักแสดงตัวในแง่ของสถานภาพเชิงเปรียบเทียบกับผู้ที่

กำลังพูดด้วย การแสดงตัวที่ว่านี้จะกำหนดตำแหน่งแหล่งที่ของพวกเขา ณ ช่วงเวลาหนึ่ง และ ณ จุดซึ่งไม่ตายตัว บนความสัมพันธ์ต่อกันแบบยืดหยุ่น นับลงมาจากกษัตริย์และ*สงฆ์* ผ่านระบบราชการที่แบ่งลำดับชั้นในเมืองหลวงและ*กำพง่* ลงไปถึงหมู่บ้าน และเลยไปถึงทาสสินไถ่ผู้ไร้ที่ทำกิน และชนกลุ่มน้อยที่อาศัยอยู่ริมชายขอบรัฐ สิ่งสำคัญสำหรับประชาชนก็คือตำแหน่งที่เขาครอบครอง ทำนองเดียวกับการจัดระเบียบทางสังคมแบบเป็นระบบส่วนมาก ถ้าตำแหน่งของคนคนหนึ่งมั่นคงโดยประมาณ คนที่อยู่ในตำแหน่งที่อ่อนแอกว่าก็จะวิ่งเข้าหา และให้ความเคารพยำเกรงเพื่อแลกกับความคุ้มครอง ในแง่หนึ่งสังคมนั้นก็ดำเนินไปได้ด้วยการแลกเปลี่ยนระหว่างความคุ้มครองกับบริการที่ซ่อนอยู่ภายใต้นัย "ความสัมพันธ์แบบไม่เท่าเทียม" (ตามที่เรียกกัน[22]) ในบริบทของหมู่บ้าน ความเชื่อมโยงเหล่านี้อาจสร้างขึ้นกับสมาชิกของครอบครัวผู้อาวุโสกว่าหรือมั่งคั่งกว่า พระที่ประจำวัดในท้องถิ่น หัวหน้าโจร เจ้าหน้าที่ราชการ หรือบรรดาผู้วิเศษที่ปรากฏตัวขึ้นบางช่วงเวลา พร้อมคำมั่นสัญญาต่อเหล่าผู้ศรัทธาว่าจะแคล้วคลาดจากภยันตราย และร่ำรวยด้วยโภคทรัพย์

ในเขต*กำพง่* และเมืองหลวงที่ชาวเมืองเลิกเพาะปลูกอาหารเลี้ยงตัวเอง การอุปถัมภ์และการเป็นข้าบริวารยิ่งสำคัญและซับซ้อนมากขึ้น การมีผู้อุปถัมภ์และมีข้าบริวารสัมพันธ์กับโอกาสในการเอาชีวิตรอดของคนคนหนึ่ง คนที่มีโอกาสขึ้นสู่อำนาจจะรับบริวารหรือทาสไว้ในอุปถัมภ์มากเท่าที่จะทำได้ ในหลายกรณีทาสเหล่านี้มีหนี้ตามสัญญาผูกมัดไว้กับนาย ซึ่งต้องใช้เวลาชดใช้ตลอดชีวิต การมีทาสอย่างกว้างขวางทั่วไปในกัมพูชาคริสต์ศตวรรษที่ 19 นี้ ในระดับหนึ่งควรอยู่เหนือความเชื่ออย่างปราศจากข้อกังขาที่ว่า ข้าบริวารต่าง ๆ เข้าสู่ "ความสัมพันธ์แบบไม่เท่าเทียม" นี้อย่างสมัครใจ ผ่านการตัดสินใจเลือกนานาประการ แต่ก็มีความจริงอยู่ว่าหลายคนยอมตัวเป็นทาสของนาย (หัวหน้า) หรือ "เม" (คำนี้สามารถแปลว่า "แม่" ได้ด้วย) เพื่อปกป้องตนเองจากการรุกรานของผู้อื่น

ชาวกัมพูชาถูกปลูกฝังให้เชื่อในความถูกต้องยุติธรรมและความถาวรของความสัมพันธ์เหล่านี้มาตั้งแต่เกิด สุภาษิตและวรรณคดีสอนใจของกัมพูชาทั้งหลายเต็มไปด้วยการอ้างอิงถึงการช่วยตัวเองไม่ได้ของปัจเจกบุคคล และความสำคัญของการยอมรับในความสัมพันธ์เชิงอำนาจดังที่เป็นอยู่ ทั้งสองฝ่ายของสมการผู้อุปถัมภ์ (นาย) —ข้า อย่างน้อยในทางทฤษฎี ต่างมองว่าความสัมพันธ์นั้นเป็นธรรมชาติหรือแม้กระทั่งเป็นพันธกิจ มีสุภาษิตกัมพูชาบทหนึ่งกล่าวว่า "คนรวยต้องคุ้มครองคนจน ดุจผ้าผ่อนปกป้องร่างกายฉันนั้น"[23]

ทว่าความสัมพันธ์ดังกล่าวน้อยครั้งน่ายกย่องขนาดนั้น ทั่วทั้งเอเชียอาคเนย์นายหรือผู้อุปถัมภ์ก็เช่นเดียวกับกษัตริย์ พูดถึง "การกิน" ดินแดนและประชาชนที่พวกเขาควบคุมอยู่ และในนิทานพื้นบ้านของกัมพูชาก็มีข้าราชการที่ยุติธรรมไม่มากนัก ข้าราชการโดยทั่วไปมักถูกเปรียบเปรยเป็นเสือ จระเข้ หรือ อสรพิษร้าย ฝ่ายปกครองในชนบทถูกมองว่าเป็นคู่ปรปักษ์ ใน *สฺรุก* แห่งหนึ่ง เมื่อนายอำเภอมารับตำแหน่ง การชนไก่ก็ถูกจัดขึ้น ไก่ตัวหนึ่งเป็นตัวแทนข้าราชการที่เพิ่งมาถึงใหม่ ตัวอื่นคือประชาชนใน *สฺรุก* นั้น ผลของการต่อสู้ถือเป็นการบอกนัยแก่ทั้งสองฝ่ายถึงดุลแห่งอำนาจที่คาดหวังจะให้เป็น[24]

ทำไมประชาชนจึงยอมรับการจัดระเบียบที่ต่ำต้อยเช่นนี้ ส่วนหนึ่งเป็นเรื่องของราชอำนาจ ทางเลือกที่จะหลบหนีของปัจเจกบุคคลหรือรวมตัวกันทำการต่อต้านมักเป็นไปไม่ได้ ยิ่งไปกว่านั้น คนที่ปราศจากผู้อุปถัมภ์ก็คือเหยื่อ และผู้อุปถัมภ์ที่ไม่เป็นที่รู้จักเสมือนเป็นชาวต่างประเทศเป็นที่คุกคามยิ่งกว่าคนบ้านใกล้เรือนเคียงเสียอีก แม้นายอำเภอก็มักจะ "กิน" ความมั่งคั่งทางวัตถุเล็ก ๆ น้อย ๆ เท่าที่จะหยิบฉวยได้ ระยะห่างทางสังคมระหว่างเขาและคนอื่นใน *กัพง่* ไม่มากเป็นพิเศษ ยกตัวอย่างเช่น ภรรยานายอำเภอก็คือหญิงสาวชาวพื้นเมือง ตัวนายอำเภอก็อาศัยอยู่ในบ้านเรียบง่าย เคี้ยวหมาก และอุปถัมภ์งานเทศกาลตามวัด รวมถึงพิธีกรรมบวงสรวง*อฺนกตา* (อ่าน เนียก์ตา แปลว่า ผีปู่ตา-ผู้แปล) เจ้าหน้าที่เหล่านี้กิน

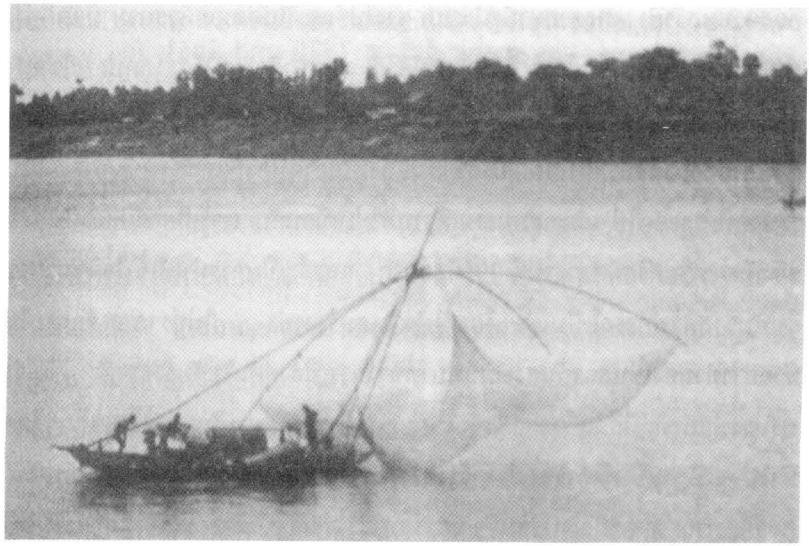

การยกยอในแม่น้ำโขง ปี ค.ศ.1988 การยกยอเป็นเทคนิคหนึ่งที่ไม่มีการเปลี่ยนแปลงมานานนับหลายร้อยปี ภาพโดย คริสติน ดรัมมอนด์

อาหารแบบเดียวกับข้าบริวาร เชื่อในเวทย์มนต์คาถาเหมือนกัน ร่วมในอารมณ์สนุกต่อเรื่องเหลวไหลน่าหัวเราะ และต่างไม่ไว้ใจข้าราชการอื่นหรือคนนอกอื่น ๆ เช่นเดียวกัน อาจจะเนื่องด้วยนายอำเภออาศัยอยู่ท่ามกลางประชาชนที่ตนต้องปกครอง จึงจำต้องตอบสนองต่อปัญหาท้องถิ่นมากกว่าฝ่ายมีอำนาจอื่น ๆ ในเมืองหลวง ข้อเท็จจริงที่ว่า "ความสัมพันธ์แบบไม่เท่าเทียม" เหล่านี้ทั้งหมด สามารถประนีประนอมกันได้ในยามเกิดความตึงเครียด ได้เพิ่มความไร้เสถียรภาพให้กับระบบแต่กลับเป็นสิ่งดึงดูดใจในสายตาของชาวบ้านและบรรดาทาส

สำหรับชาวกัมพูชาส่วนใหญ่ เครือข่ายของการอยู่ใต้บังคับบัญชาและการควบคุมที่เคลื่อนย้ายไปมาเช่นนี้ ไม่ว่าจะโดยการเลือกเองหรือถูกบังคับ เป็นความเมตตากรุณาหรือไม่ก็ตาม บ่งบอกขีดจำกัดของประสบการณ์และความคาดหวังทางสังคมของพวกเขา ในทางตรงกันข้ามความนึกคิดของชาวกัมพูชาที่มีต่อกษัตริย์และ

ต่อสถาบันสงฆ์ในพุทธศาสนามีรูปแบบที่ต่างไป และแสดงออกด้วยภาษาที่แตกต่างกัน แม้ว่ามันเป็นประโยชน์ที่จะวางกษัตริย์และสถาบันสงฆ์ไว้ตรงสุดปลายโซ่แห่งอำนาจทางจิตวิญญาณตามจินตนาการของชาวกัมพูชา แล้วไล่เรียงผ่านข้าราชการทั้งหลายลงมาถึงประชาชน ประชาชนก็ยังเห็นว่ากษัตริย์และสงฆ์นั้นดำรงอยู่ในระนาบที่ต่างออกไป และอยู่บนสมมุติฐานที่ไม่เหมือนกัน เรารู้เกี่ยวกับสถาบันสงฆ์ของกัมพูชาในคริสต์ศตวรรษที่ 19 น้อยมาก และจะเป็นการทำให้เข้าใจผิดหากจะยืนยันว่าสภาพการณ์เป็นเช่นเดียวกับในไทยหรือพม่า ไม่ปรากฏหลักฐานในตัวอย่างทำนองเช่นสถาบันสงฆ์มีบทบาททางการเมืองคู่กันไปกับราชวงศ์ แม้ว่าพระสงฆ์และทิดที่สึกแล้วจะแข็งขันในกบฏต่อต้านเวียดนามใน ค.ศ.1821[25] โดยทั่วไปพระภิกษุเป็นที่เคารพอย่างกว้างขวางในฐานะเนื้อนาบุญ ที่มาของการอุปถัมภ์ทางวิญญาณ และภัณฑารักษ์วัฒนธรรมทางวรรณกรรมของกัมพูชา ท่านเหล่านี้ครอบครองตำแหน่งพิเศษอันลี้ลับในชีวิตของชาวกัมพูชา เนื่องด้วยเป็นผู้ที่สละแล้วซึ่งการเพาะปลูกทำมาหากิน การเมือง และการครองเรือน อย่างน้อยก็ชั่วคราว

ความคิดของประชาชนเกี่ยวกับกษัตริย์ ดูจะวางอยู่บนพื้นฐานของเทพนิยายยิ่งกว่าประสบการณ์พวกเขาเอง ความสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์กับราษฎรของพระองค์ส่วนใหญ่ไม่ได้เกิดจากการประนีประนอม แทบจะไม่มีการบังคับ และน้อยครั้งเป็นความสัมพันธ์แบบต่อหน้า (face-to-face) สำหรับคริสต์ศตวรรษที่ 19 ตอนต้นเกือบทั้งหมด ทั้งโดยการเลือกและสภาวการณ์ กษัตริย์ทรงถูกจำกัดอยู่ภายในขอบเขตพระราชวัง ไม่ก็ทรงลี้ภัยไปอยู่ที่ไทยหรือเวียดนาม เนื่องจากไม่เคยเห็นองค์พระมหากษัตริย์ ประกอบกับอิทธิพลวรรณคดีแบบจารีตที่นิยมแพร่หลายเกี่ยวกับพระองค์ ทัศนะของชาวบ้านต่อกษัตริย์จึงโน้มเอียงไปในทางที่คลุมเครือและให้การยอมรับมากกว่าที่พวกเขามีต่อกันเอง มีต่อนายอุปถัมภ์ หรือแม้แต่ที่มีต่อ*อุนกตา* กษัตริย์ทรงดำรงอยู่จริง (เท่า ๆ กับไม่จริง) เฉกเช่นองค์พระพุทธเจ้า ประชาชนยอมรับการพรรณนาถึงพระราชกรณียกิจตามที่ปรากฏใน*รามายณะ* "ทรง

เป็นที่พึงเคารพสักการะ ทรงเสียสละ และปกป้องคุ้มครองทวยราษฎร"[26] ประชาชนมากหลายเชื่อว่ากษัตริย์ทรงอิทธิพลเหนือดินฟ้าอากาศ ทรงต่างจาก *โสเภีย** หรือผู้พิพากษา ด้วยทรงสถิตไว้ซึ่งความยุติธรรมที่แท้จริง บ่อยครั้งทรงเป็นที่มาแห่งความหวังทางการเมืองเพียงแหล่งเดียวของชาวนา ทั้งนี้มิได้หมายความว่ากษัตริย์ทรงอยู่ในความนึกคิดของชาวนาเสมอหรือบ่อย ๆ แต่ยามที่ทรงปรากฏตัวในเมืองหลวงของพระองค์ภายหลังการลี้ภัยนับแรมปี ดังกรณีของนักองค์เอง ในปี ค.ศ.1794 และนักองค์ด้วง ประมาณเกือบครึ่งศตวรรษหลังจากนั้น เหตุการณ์ครั้งนั้นก็นำมาซึ่งความปลื้มปิติที่กระจายไปอย่างกว้างขวาง

มีส่วนอื่น ๆ อีกหลายส่วนในสังคมกัมพูชาที่ส่งผลต่อชีวิตของประชาชนในหมู่บ้าน และต่อการเมืองกัมพูชาโดยส่วนรวม นี่รวมถึงพวกข้าราชการระดับเล็ก ๆ ใน*สรุก* และพวกติดสอยห้อยตามที่บางครั้งได้รับแต่งตั้งจากเมืองหลวง และจากนายอำเภอ พวกที่สึกจากพระ หรือ*อาจารย์* ที่ทำหน้าที่เป็นผู้ประกาศศาสนา หรือผู้นำทางความเชื่อแบบพระศรีอาริย์ซึ่งมักเป็นฝ่ายตรงข้ามกับนายอำเภอ พ่อค้าที่สัญจรไปมา นักแสดงและนักดนตรี และญาติพี่น้องที่ยากไร้ของพวกคนรวย ซึ่งสามารถทำหน้าที่เป็นคนกลาง โชคไม่ดีที่*พงศาวดาร* ซึ่งเน้นเรื่องของชนชั้นปกครองโดยทั่วไปสละเนื้อที่ให้แก่บุคคลประเภทเหล่านี้น้อยมาก จึงยากที่จะประเมินถึงอำนาจของพวกเขา เว้นแต่ที่ระบุไว้อย่างตรงไปตรงมา เป็นต้นว่า หมู่บ้านเพาะปลูกข้าวแห่งหนึ่งรวมตัวเป็นกบฏต่อเวียดนาม นี่เป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นกับหลายหมู่บ้านในช่วง ค.ศ.1820 และ ค.ศ.1841 และไม่น่าจะเกิดขึ้นเพียงเพราะได้รับการปลุกปั่นจากเจ้าหน้าที่ชั้นสูงคนหนึ่งคนใดเท่านั้น

---

*(sauphea - โสภา แปลว่า สวยงาม, หมดจด น่าจะหมายความว่ายุติธรรมปราศจากมลทิน-ผู้แปล)

อกฺญา

ในอีกด้านหนึ่ง หลักฐานประวัติศาสตร์ได้ให้ภาพข้าราชการชั้นสูงหรือ*อกฺญา* ไว้ค่อนข้างดี[27] ที่รวมอยู่ในจำนวนนี้ก็มีนายอำเภอและข้าราชการที่ล้อมรอบกษัตริย์ เป็นไปไม่ได้ที่จะบอกว่ามี*อกฺญา* จำนวนเท่าไหร่ในช่วงเวลาหนึ่ง ๆ รายชื่อข้าราชการที่รวบรวมขึ้นให้กับชาวฝรั่งเศส ในทศวรรษ 1860 และ 1870 เต็มไปด้วยช่องโหว่และมีความขัดแย้งในตัวเอง ยศจำนวนมากในรายชื่อนั้นไม่ปรากฏว่ามีการใช้ และมียศในหลักฐานอื่นที่ไม่อยู่ในรายชื่อที่ว่านั้น อย่างไรก็ดีโดยประมาณอย่างหยาบ ๆ ดูเหมือนจะมีจำนวน *อกฺญา* ประมาณสองร้อยคนในเมืองหลวงและในต่างจังหวัดเกือบตลอดคริสต์ศตวรรษที่ 19 จำนวนนี้น่าจะน้อยลงภายหลังการหันไปเข้ากับฝ่ายไทยในทศวรรษ 1830 และเพิ่มมากขึ้นภายหลังการขึ้นเสวยราชย์ของนักองค์ด้วง ในจำนวนสองร้อยคนที่ว่านี้มียศให้ใช้ประมาณเจ็ดร้อยตำแหน่ง บางยศเช่น ยศของที่ปรึกษาระดับสูงสุดของกษัตริย์และนายอำเภอมักเต็มอยู่เสมอ ส่วนยศอื่น ๆ ดูเหมือนจะเลิกใช้ อย่างน้อยภายหลังจากที่ได้พระราชทานให้ไปกับบางคน

ทุกอย่างเกี่ยวกับยศและงานที่เกี่ยวข้องอาจมีการปรับเปลี่ยนได้ เว้นแต่ข้อเท็จจริงที่ว่ากษัตริย์เป็นผู้พระราชทานให้ บางครั้งยศผูกติดไปกับตำแหน่ง และบางครั้งก็สัมพันธ์กับงาน เป็นต้นว่าดูแลช้างต้นรักษาเครื่องกกุธภัณฑ์ หรือ เก็บภาษีอากร บางยศก็สงวนไว้สำหรับ *สฺรุก* บางแห่ง และคำว่า*"โสเภีย"* (sauphea) เมื่อปรากฏอยู่ในยศใดจะบ่งบอกว่าเป็นงานเกี่ยวกับกระบวนการความยุติธรรม แต่กฎเกณฑ์เหล่านี้ไม่เคยมีการนำไปใช้จริงจัง ผู้ที่โปรดปรานหรือตกจากตำแหน่งนั้นอาจจะได้รับพระราชทานยศหรือถูกถอดจากยศด้วยเหตุผลเฉพาะเรื่อง ผู้คนเขยิบฐานะสูงขึ้น (และตกลง) อย่างรวดเร็ว ตัวอย่างเช่น ข้าราชการผู้มีหน้าที่ดูแลห้องประทับของวังหน้า (ซึ่งหาใช่งานยากเย็นอะไรเลย) ได้รับแต่งตั้งให้เป็นหัวหน้าคณะทูตไปยังกรุงเทพฯ ในปี ค.ศ.1819 อีกคนหนึ่งซึ่งมีหน้าที่สำรวจระดับของข้าว

ในฉางหลวงได้เป็นผู้นำทัพเข้าตีไทยที่พระตะบองในปี ค.ศ.1818 กรณีทำนองนี้อาจยกมากล่าวต่อได้อีก

ยศ อกฺญา มักประกอบด้วยคำเสริมเกียรติสองหรือสามคำด้วยกัน อาทิ *รัตน* ("แก้ว") หรือ *วิโรจน์* ("รุ่งโรจน์") ซึ่งมาจากภาษาบาลีหรือสันสกฤต *อกฺญา* ได้รับยศเหล่านี้พร้อมทั้งตราประจำตำแหน่งและเครื่องยศ(ซึ่งรวมถึงร่มสามชั้นเชี่ยนหมากชุดแต่งกายราชสำนัก และอื่น ๆ ทำนองนั้น) จากพระหัตถ์กษัตริย์ในงานพระราชพิธีถวายสัตย์ปฏิญาณตัว อันมีรูปแบบเก่าแก่ย้อนหลังไปอย่างน้อยแปดร้อยปี[28] ในวันพระราชพิธีนั้น และช่วงเวลาใดเวลาหนึ่งตามที่กำหนด *อกฺญา* จะต้องเข้าเฝ้าถวายเครื่องบรรณาการแด่กษัตริย์ นักเขียนชาวฝรั่งเศสถือว่าการแลกเปลี่ยนระหว่างยศกับของขวัญนี้ แสดงถึงการฉ้อราษฎรบังหลวงของรัฐบาลกัมพูชา ด้วยเหตุผลที่ว่างานต่าง ๆ จะตกเป็นของผู้ประมูลได้สูงสุดเท่านั้น นี่เป็นความจริงในระดับหนึ่ง แต่การพิจารณาเช่นว่าให้น้ำหนักแก่จริยธรรมน้อยไป ผู้ประมูลสูงสุดจริง ๆ แล้วก็คือคนที่มีอำนาจเป็นที่ยอมรับ ทุกหกเดือน *อกฺญา* จะชุมนุมร่วมกันที่วัดหลวงใกล้พระบรมมหาราชวัง เพื่อดื่ม "น้ำพระพิพัฒน์สัตยา" —ในทางทฤษฎีน้ำนี้ถูกนำมาเมืองหลวงจากลำน้ำทั่วราชอาณาจักร— และกล่าวคำถวายสัตย์ปฏิญาณต่อกษัตริย์ การขาดพระราชพิธีนี้มีความผิดฉกรรจ์เทียบเท่ากับการกบฏ

เมื่อเข้าไปอยู่ในตำแหน่ง *อกฺญา* กลายเป็นส่วนหนึ่งของ*กำพาง* ("กำลัง" นั่นคือ เป็นบริวาร) ของบุคคลที่ดำรงตำแหน่งสูงกว่า ซึ่งอาจเป็นที่ปรึกษาคนใดคนหนึ่งของกษัตริย์ สมาชิกในราชวงศ์ หรือองค์กษัตริย์เอง ระบบคล้ายคลึงกันนี้ดำเนินอยู่ในไทย ไม่ชัดเจนว่าการเป็นพันธมิตรนี้มุ่งหมายที่จะถ่วงดุลอำนาจหรือเพื่อส่งเสริมอำนาจของ*อกฺญา* มันน่าจะเพื่อสนองต่อเป้าหมายทั้งสองประการในเวลาเดียวกัน ความเชื่อมโยงสัมพันธ์กันระหว่างภูมิภาคบางแห่ง ตำแหน่งราชการ สายสัมพันธ์ทางครอบครัวกับงานบางประเภทในสมัยนี้ยังคลุมเครือ เอกสารพงศาวดารชิ้นหนึ่งซึ่งมีอายุตั้งแต่ต้นคริสต์ศตวรรษที่ 19 ชี้ให้เห็นว่าการครอบครองที่ดิน

โดย *อกฺญา* ในภูมิภาคบางแห่งไม่มีการเปลี่ยนมือจากรุ่นหนึ่งไปยังอีกรุ่นหนึ่ง แม้ว่ายศของ *อกฺญา* จะไม่สืบทอดไปยังบุตรด้วย[29] ยศ *อกฺญา* ไม่สืบสกุล แม้ตำแหน่งรัชทายาทซึ่งจะครองบัลลังก์ต่อไปก็เลือกจากคู่แข่งขันที่ทรงคุณสมบัติ ภายหลังการสิ้นพระชนม์ของกษัตริย์ การเลื่อนไหลทำนองเดียวกันนี้ดำรงอยู่ในตระกูลของ *อกฺญา* ด้วย แม้ว่าสถานะสูง ๆ ดูเหมือนจะตกเป็นของบางตระกูลโดยเฉพาะเท่านั้น

ทั้ง ๆ ที่มีความสืบเนื่องในประเด็นเหล่านี้ ความแน่นอนในชีวิตของชาวกัมพูชาก็มีไม่มาก การมีชีวิตรอดของ *อกฺญา* ขึ้นกับกษัตริย์ ศาสตราจารย์ ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์ ได้อ้างพระราชกำหนดของไทยปี ค.ศ.1740 ดังนี้ "พระมหากษัตริย์จะให้ผู้ใหญ่เป็นผู้น้อย ๆ เป็นใหญ่ก็ได้ ถ้าสมเด็จพระมหากระษัตรมีพระราชโองการด้วยกิจสิ่งใด ๆ ก็ดี ดุจดั่งขวานฟ้า"[30] อย่างไรก็ดี ในความเป็นจริงอำนาจกษัตริย์ขึ้นอยู่กับว่าเพิ่งได้ขึ้นครองราชย์นานแค่ไหน และทรงมีหนี้สินสำคัญ ๆ เท่าไหร่ อำนาจนั้นไม่ว่าในกรณีใด จะถูกแทรกแซงจากการคมนาคมที่ยากลำบากระหว่างเมืองหลวงและ *สฺรุก* เสมอ

กษัตริย์องค์ใหม่ในตอนเริ่มต้นราชวงศ์ หรือหลังเสด็จกลับจากการลี้ภัย อาจทรงปฏิบัติตนดั่ง "ขวานฟ้า" และพระราชทานตำแหน่ง*อกฺญา*ให้แก่ผู้ที่ซื่อสัตย์ต่อพระองค์ขณะทรงก้าวขึ้นสู่อำนาจ นักองค์ด้วงทรงตอบแทนผู้ติดตามพระองค์ด้วยวิธีนี้ในทศวรรษ 1840 ดังเราจะได้เห็นต่อไป ปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรีของไทย (ค.ศ.1782—) และราชวงศ์เหงียนในเวียดนาม (ค.ศ.1807-1945) ได้ตอบแทนพรรคพวกตนในทำนองเดียวกัน ในอีกด้านหนึ่งภายใต้การปกครองของกษัตริย์ที่อ่อนแอหรือที่วุ่นวายอยู่กับพันธกิจที่ยืดเยื้อ บางทีกับผู้อาวุโสกว่า *อกฺญา* มักจะฝังตัวอยู่ใน*สฺรุก* มีอิสระไม่มากก็น้อย อย่างน้อยที่สุดใน *สฺรุก* แห่งหนึ่งในปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 *เจาหฺวาย*ได้รับเลือกจากข้าราชการอื่น ๆ ที่นั่น และได้รับพระราชทานตราประจำตำแหน่งจากผู้ปกครองระดับท้องถิ่นหรือ*เจ้าเมือง*ที่เป็นคนไทย

ความไม่แน่นอนเป็นความเสี่ยงทางอาชีพประการหนึ่งในชีวิตชาวกัมพูชา แต่ละคนต่างเฝ้ามองคนอื่น พันธกิจที่ *อกฺญา* มีต่อกษัตริย์ ครอบครัวตน และนายของตน บางครั้งก็เหลื่อมล้ำกันอยู่ และบางครั้งก็ขัดแย้งกัน *อกฺญา* คนอื่นอาจเป็นได้ทั้งมิตรและศัตรู การเป็นพันธมิตรและการทรยศหักหลังคอยฉกฉวยประโยชน์จากดุลอำนาจที่ดำรงอยู่เหล่านี้กินเวลาของ*อกฺญา* มากไป

กัมพูชาไม่ใช่สังคมข้าราชการเหมือนจีนหรือเวียดนาม และในยามสงบหน้าที่ทางราชการของ *อกฺญา* ถือเป็นงานเบา คอยรับใช้นายของตน มีงานหนังสือที่ต้องทำน้อยและงานหลายอย่าง เป็นต้นว่าเกณฑ์เสบียงให้ราชสำนัก หรือเกณฑ์กองทหารเพื่อป้องกันข้าศึก (ไม่มีกองทหารประจำการ) ก็ถูกมอบหมายให้กับ *อกฺญา* หลาย ๆ คน บางทีอาจเพื่อกันไม่ให้ตำแหน่งตำแหน่งเดียวมีอำนาจมากเกินไป หรือบางทีอาจเนื่องจากขาดกลไกทางสถาบันที่จะป้องกันไม่ให้ *อกฺญา* ทะเยอทะยานทั้งหลายยื้อแย่งกันแสวงหาผลประโยชน์

การลงความเห็นตามข้อสังเกตที่กล่าวมาอาจแรงเกินไป *อกฺญา* บางคนเช่นในไทย เป็นกวีและนักดนตรีที่ประสบความสำเร็จ และคนอื่น ๆ ก็เป็นผู้อุปถัมภ์พุทธศาสนาและศิลปะที่ใจคอกว้างขวาง บางคนถูกบันทึกในพงศาวดารว่ามีความสามารถ มีความคิดริเริ่มใหม่ ๆ หรือกล้าหาญ แต่ความโปรดปรานของกษัตริย์ที่คลอนแคลน การแก่งแย่งที่แพร่หลายทั่วไป และเหล่าผู้ติดตามที่ไว้ใจไม่ได้ เหล่านี้ขัดขวางไม่ให้ *อกฺญา* เอาจริงเอาจัง หรือดึงดูดความใส่ใจในราชการ *อกฺญา* และประชาชนจึงถูกผูกพันไว้ด้วยกันด้วยความกลัว ความรัก หน้าที่ และความดูหมิ่นดูแคลนภายใต้กรอบวัฒนธรรมที่ร่วมกัน ในแง่ของชาวกัมพูชาระบบนี้ใช้ได้ แต่เมื่อชาวเวียดนามพยายามใช้ *อกฺญา* เป็นกระบอกเสียงในทศวรรษ 1830 และ 1940 ก็พบว่า *อกฺญา* ไม่สามารถบริหารปกครองได้ตามแบบเวียดนาม นี่หมายถึง บริหารปกครองดินแดนสำรวจรังวัดที่ดิน เก็บภาษีอากร และเขียนรายงานอย่างละเอียด

นอกเหนือไปจากที่ปรึกษาในพระองค์ผู้ใกล้ชิดห้าคน ซึ่งรวมเป็นคณะมนตรี

ประเภทหนึ่งแล้ว *อกฺญา* ที่เอาจริงเอาจังที่สุดและเห็นได้ชัดก็คือ *เจาหฺวายสฺรุก* ผู้ซึ่งบทบาทในฐานะผู้อุปถัมภ์หรือนายในชนบทได้อภิปรายไปแล้ว คนเหล่านี้มีเสรีภาพและอำนาจมาก ได้รับมอบอำนาจในการเก็บภาษีจาก *สฺรุก* ของตน ซึ่งหมายความว่าสามารถเรียกเอาผลิตผลส่วนเกินเท่าที่มีกำลังทำได้ พวกเขายังได้รับมอบอำนาจในการระดมกำลังคนเพื่อสงครามหรือเพื่องานสาธารณะ ในทางปฏิบัติพวกเขาสามารถมีกองทหารส่วนตัวเล็ก ๆ คล้ายกับของหัวหน้าหมู่บ้านแถบลุ่มแม่น้ำในมลายาในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ในเขต *สฺรุก* ที่มีคนหนาแน่น กองทหารเหล่านี้บางครั้งก็มีจำนวนหลายพันคน ในเขตอื่นพวกนี้ทำหน้าที่เป็นกองทหารคุ้มกันของ *เจาหฺวายสฺรุก* การสามารถเรียกเกณฑ์กำลังคนและอาหาร หมายความว่าที่แท้แล้ว *เจาหฺวายสฺรุก* ควบคุมดุลแห่งอำนาจในอาณาจักร ในความเป็นจริงพวกเขาแทบไม่เคยแสดงบทบาทร่วมกัน ต่างคนต่างทำ ตอบสนองต่อผลประโยชน์ในท้องถิ่นและการจัดการระหว่างบุคคล นี่หมายความว่ากษัตริย์สามารถพึ่งพา *เจาหฺวายสฺรุก* บางคน แต่ไม่ใช่คนอื่น ๆ และกองทหารผู้บุกรุกอาจพบว่า *เจาหฺวายสฺรุก* บางคนเป็นมิตร ในขณะที่คนอื่น ๆ ต่อต้านพวกตน

เจาหฺวายสฺรุก บางคนสำคัญมากกว่าคนอื่น มีอยู่ห้าคนที่มีชื่อเรียกว่า "*เสด็จตฺราญ่*" (Stac tran) หรือราชาแห่งท้องนา มีตำแหน่งเป็น *อกฺญา* ชั้นสูงสุด มีหน้าที่ซึ่งไม่กำหนดเจาะจงในการปกครอง *สฺรุก* หลาย ๆ แห่งในเวลาเดียวกัน[31] แต่ละกลุ่ม รู้จักกันในชื่อ *ฎี* (อ่านว่า *เด็ย* แปลว่า "ดิน" - ผู้แปล) น่าเสียดายที่หลักฐานในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ที่พาดพิงถึงวลี *สแตกตฺราญ่* ปรากฏเฉพาะในเอกสารภาษาฝรั่งเศส อีกทั้งความหมายของ "*ตฺราญ่*" เองก็ไม่ชัดเจน ข้าราชการเหล่านี้ชะรอยจะทำหน้าที่เป็นผู้สำเร็จราชการ หรือผู้แทนองค์พระมหากษัตริย์ ในการประกอบพิธีประจำปีในเขต *ฎี* ทั้งห้าเพื่อบวงสรวง*อนกตา* พวกนี้มีอำนาจในการตัดสินประหารชีวิตซึ่ง *เจาหฺวายสฺรุก* อื่นไม่มี ในแง่ของการแบ่งงาน ห้าคนนี้สะท้อนตำแหน่งเสนาบดีชั้นสูงทั้งห้าที่ห้อมล้อมกษัตริย์

เสนาบดีทั้งห้าในเมืองหลวงนี้ประกอบด้วยเสนาบดีคนแรก ที่บางครั้งมีชื่อเรียกว่า *ทะ-ละ-หะ* เสนาบดีว่าการยุติธรรม *(ยมราช)* เสนาบดีว่าการทัพบก *(จักรี)* เสนาบดีว่าการทัพเรือและการค้ากับต่างประเทศ *(กลาโหม)* และสำนักพระราชวัง *(วัง)* ตำแหน่งเหล่านี้ (เว้น*ทะ-ละ-หะ*) ใช้อยู่ในไทยด้วย ข้าราชการเหล่านี้แต่ละคนมี *กำพาง* (กำลัง) ของตนเอง และน่าจะมีสายสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจและการอุปถัมภ์กับ *สฺรุก* บางแห่ง ความรับผิดชอบด้านเขตแดนซึ่งกำหนดอย่างหลวม ๆ ของคนเหล่านี้ซ้ำซ้อน หรือขยายจากความรับผิดชอบของ *สแตกตฺราญ์* และ *เจาหฺวายสฺรุก* รวมถึงของสมาชิกบางคนในราชสกุลผู้ซึ่งได้รับตำแหน่งให้ "กิน" ภูมิภาคบางท้องที่ด้วย ตามที่ปรากฏในพงศาวดาร ยามเกิดวิกฤต *อกฺญา* จะหลบภัยไปยังหมู่บ้านของตน ที่ซึ่งมีทั้งญาติมิตรและที่ดินในครอบครอง อย่างไรก็ดี ทั้ง ๆ ที่มีความผูกพันกับภูมิภาคเหล่านี้ *อกฺญา* ตำแหน่งสูง ๆ ก็ใช้เวลาใกล้ชิดกษัตริย์ เว้นแต่ในยามสงคราม ซึ่งบางคนจะต้องเกณฑ์กองกำลังและทำหน้าที่เป็นแม่ทัพในสนามรบ อาชีพของพวกเขาเหล่านี้ผูกติดกับชะตากรรมของกษัตริย์ บทบาทของพวกเขาต่อชีวิตในชนบทไม่ชัดเจน *พงศาวดาร* ซึ่งเน้นเรื่องเกี่ยวกับราชสำนักดูจะขยายความสำคัญของบุคคลเหล่านี้เกินจริงไป ทั้งนี้รวมถึงพวกเวียดนามที่แสวงหาการสนับสนุนจากประชาชน เพื่อพวกตนจะสามารถดึงอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางและจัดการปกครองกัมพูชาให้เรียบร้อยในทศวรรษ 1830

ส่วนสุดท้ายของสังคมกัมพูชาที่อยู่ระหว่างชาวบ้านและกษัตริย์ ประกอบด้วยบรรดาสมาชิกในราชสกุล ตามทฤษฎีคนกลุ่มนี้จะมีจำนวนนับร้อย เนื่องด้วยกษัตริย์โดยประเพณีทรงมีชายาหลายพระองค์ แต่ในคริสต์ศตวรรษที่ 19 การสูญเสียชีวิตที่เกิดขึ้นชุดหนึ่ง ประกอบกับเหตุการณ์บังเอิญได้ลดจำนวนคนกลุ่มนี้ลงอย่างเห็นได้ชัด นักองค์เองผู้ซึ่งสิ้นพระชนม์เมื่อชันษาได้ยี่สิบกว่า ๆ ไม่ทรงมีพระเชษฐา หรือพระอนุชาที่มีพระชนม์ชีพรอด ทรงมีแต่พระโอรสและพระธิดาห้าพระองค์ โอรสองค์โตคือนักองค์จัน ทรงขึ้นครองราชย์เมื่อพระชนม์พรรษาเพียง

หกขวบเท่านั้น เมื่อสิ้นพระชนม์ในอีกสามสิบกว่าปีต่อมา ทรงทิ้งพระธิดาไว้สี่พระองค์โดยปราศจากพระโอรส พระอนุชาทั้งสามพระองค์ (องค์ที่สี่ทรงสิ้นไปขณะทรงพระเยาว์) ได้เดินทางไปกรุงเทพฯ ในปี ค.ศ.1812 และพำนักที่นั่นเกือบตลอด เว้นเฉพาะช่วงสั้น ๆ จนกระทั่งนักองค์จันสิ้นพระชนม์ใน ค.ศ.1835 นี่หมายความว่าเกือบตลอดสมัยของพระองค์ นักองค์จันทรงเป็นสมาชิกของราชสกุลฝ่ายชายเพียงองค์เดียวที่พำนักอยู่ในกัมพูชา การแตกแยกเป็นฝักฝ่ายและการใช้อุบายเพื่อได้มาซึ่งตำแหน่ง อันเป็นธรรมเนียมปฏิบัติของวิถีชีวิตราชสำนักกัมพูชามา ก่อนหน้านั้นและนับจากนั้นไป เกิดขึ้นนอกเวทีการเมืองกัมพูชา คือในไทย แต่ครั้นถึงทศวรรษ 1830 สิ่งนี้ก็เกิดขึ้นในเขต *สฺรุก* ของกัมพูชาที่อยู่ภายใต้การควบคุมของไทย

กษัตริย์กัมพูชา ณ จุดสูงสุดของสังคมทรงอยู่ห่างไกลจากประชาชนของพระองค์ นักวิชาการได้โต้แย้งว่าความห่างไกลนี้เป็นสิ่งที่คาดหวังสำหรับกษัตริย์ในเอเชีย กล่าวคือ ทรงปกครองโดยการเป็นแบบอย่างที่ปราศจากตัวตน ดุจดังสุริยะส่องแสง และทรงต้องเป็นผู้อารักขาบุญสมภารและอำนาจ (ซึ่งถูกมองเสมือนสินค้าที่เกาะเกี่ยวกันและสามารถใช้จ่ายให้หมดไป) ที่สั่งสมมาแต่ภพก่อนในเส้นทางสู่ราชบัลลังก์สิ่งที่บางครั้งเรียกกันว่าความสำคัญทางศาสนาหรือสัญลักษณ์แบบ "บริสุทธิ์" ของสถาบันกษัตริย์ในเอเชียอาคเนย์ตามที่ถ่ายทอดอยู่ในคัมภีร์ที่รับอิทธิพลอินเดียนั้นได้ถูกเน้นเกินจริง เส้นกั้นระหว่างพระราชกรณียกิจทางการเมือง ศาสนา และสถาบันอื่น ๆ ไม่ได้ลดความจำกัดหรือมีความสำคัญเป็นพิเศษแต่อย่างใด กล่าวคือในวิถีชีวิตประจำวัน กษัตริย์ทรงมีภารกิจในการรักษาพระองค์ให้อยู่รอดเท่า ๆ กับพระราชกรณียกิจทางศาสนา อย่างไรก็ดีไม่เป็นการถูกต้องที่จะลบความสำคัญทางศาสนาของสถาบันกษัตริย์ด้วยหลักฐานความผิดพลาดของกษัตริย์บางองค์ที่หาได้ไม่ยาก การมีกษัตริย์เป็นสิ่งที่ขาดเสียมิได้ ตามที่ปรากฏใน*รามายณะ* ประเทศที่ปราศจากกษัตริย์จัก "ปราศจากฝนและเมล็ดพืชพันธุ์ ขาดความอุดมสมบูรณ์มั่งคั่ง

ปราศจากคู่ครอง ไม่มีการบูชายัญหรืองานเฉลิมฉลองใด ๆ"[32] ความตื่นตระหนกของ*อกุญา* ระหว่าง ค.ศ.1840-1841 เมื่อกัมพูชาปราศจากกษัตริย์ในช่วงเวลาสั้น ๆ แสดงให้เห็นว่าความเชื่อในเรื่องดังกล่าวได้รับการปลูกฝังไว้ลึกซึ้งเพียงไร มีแต่กษัตริย์เท่านั้นที่ทรงไว้ซึ่งอำนาจในการแต่งตั้งตำแหน่งราชการ และพระราชทานตราประจำตำแหน่ง รวมทั้งเครื่องยศ ซึ่งร้อยรวมเอาชนชั้นข้าราชการทั้งหมดเข้าด้วยกัน กฎหมายกัมพูชาฉบับหนึ่งถึงกับระบุไว้ว่า ข้าราชการที่ปราศจากตราประจำตำแหน่ง ไม่จำเป็นต้องได้รับการนบนอบเชื่อฟัง[33]

นอกเหนือไปจากทรงเป็นผู้ทำให้ชนชั้นข้าราชการกัมพูชาดำเนินไปได้ —การกระทำอันไม่ส่งผลคงที่ต่อวิถีชีวิตในหมู่บ้านแต่อย่างใดแล้ว— กษัตริย์กัมพูชาก็ดุจเดียวกับกษัตริย์ประเทศอื่น ๆ ในเอเชียอาคเนย์ ทรงเป็นประธานในงานพระราชพิธีกึ่งพราหมณ์-พุทธ-ผีสางวิญญาณ ซึ่งในทัศนะชาวบ้านกำหนดขอบเขตบุญบารมีของพระองค์และความอุดมสมบูรณ์ของฤดูกาลทางการเกษตร สิ่งนี้สัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับความสำเร็จในการเก็บเกี่ยวผลผลิตของพวกเขา พระราชพิธีดังกล่าวประกอบด้วยพระราชพิธีเฉลิมฉลองบรรพชนของกษัตริย์และ*อนกตา* พระราชพิธีเปิดและปิดวัฏจักรแห่งการเพาะปลูกข้าว และพระราชพิธีที่แสดงขั้นตอนตามปฏิทินพุทธศาสนาและสุริยคติ ในพระราชพิธีเหล่านี้ "พราหมณ์" ในราชสำนักหรือที่เรียกว่า *พระครู* จะเป็นผู้ช่วยเหลือกษัตริย์ พวกนี้ทำหน้าที่เป็นผู้รักษาเครื่องราชกกุธภัณฑ์ อันประกอบด้วย พระขรรค์ศักดิ์สิทธิ์ พระศร และสิ่งของอื่น ๆ ซึ่งทรงถือเพียงครั้งเดียวตลอดพระชนม์ชีพ ในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก เป็นไปไม่ได้ที่จะตัดสินว่าเครื่องราชกกุธภัณฑ์นั้นเป็นเครื่องหมายทาง "การเมือง" หรือทาง "ศาสนา" หากปราศจากสิ่งเหล่านี้กษัตริย์อาจทรงปกครองได้ กล่าวคือทรงพระราชทานตำแหน่งเกณฑ์กองทัพ และอื่น ๆ แต่ไม่อาจครองราชย์ พระองค์ไม่ได้รับการบรมราชาภิเษก ดังที่นักองค์ด้วงทรงเผชิญในทศวรรษ 1840 เมื่อพวกเวียดนามยึดเครื่องราชกกุธภัณฑ์ไว้จนกระทั่งพวกเขาสามารถทำการตกลงอย่าง

สันติกับฝ่ายไทย

ด้วยเหตุนี้พระราชอำนาจของกษัตริย์แม้อาจถูกเน้นจนเกินไปในหลักฐานที่เป็นตัวเขียน แต่ก็ยังคงมีความสำคัญในสายตาของ *อกฺญา* และประชาชนคนสามัญ การปราศจากกษัตริย์กระทบความรู้สึกในหลาย ๆ จุดในสังคม บางทีอาจจะรุนแรงยิ่งกว่าการมีพระองค์บนราชบัลลังก์เสียอีก

ความสัมพันธ์ที่กัมพูชามีกับเวียดนามและไทย

ดังที่เราได้เห็นแล้วว่าลักษณะสองประการที่สำคัญที่สุดของกัมพูชาสมัยหลังเมืองพระนครก็คือการย้ายศูนย์กลางของอำนาจจากเมืองพระนครไปยังเมืองพนมเปญพร้อม ๆ กับการขยายการค้าและประชากรตามติดไปกับการโยกย้ายครั้งนั้น และบทบาทของไทยและเวียดนามในประวัติศาสตร์กัมพูชา ด้วยเหตุนี้จึงต้องมองกัมพูชาในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ส่วนหนึ่งผ่านภูมิหลังด้านความสัมพันธ์กับต่างประเทศของกัมพูชาเอง

ความสัมพันธ์กับต่างประเทศของกัมพูชาดำเนินไปกับสองประเทศ คือ เวียดนามและไทย และอยู่ภายใต้กรอบของการแข่งขันกันระหว่างอาณาจักรที่ใหญ่กว่าทั้งสอง การแข่งขันกันเกิดขึ้นจากความไม่เต็มใจของทั้งสองราชสำนักที่จะยอมรับว่าอีกฝ่ายหนึ่งมีฐานะเท่าเทียมกันหรือสูงกว่า ความไม่เต็มใจนี้ในส่วนหนึ่งสืบสาวได้จากภาษาตามขนบที่ใช้ในการการทูตแบบบรรณาการ ซึ่งเน้นความไม่เท่าเทียมกันระหว่างผู้ส่งบรรณาการและผู้รับบรรณาการ

อันที่จริงเป้าหมายสำคัญประการหนึ่งของการทูตของเอเชียอาคเนย์ในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ก็คือการแสดงออกทางจารีตถึงสถานะที่แตกต่างกัน โดยแลกเปลี่ยนของขวัญกันอย่างเป็นพิธีการ ระเบียบของการแลกเปลี่ยนบรรณาการเหล่านี้เกิดขึ้นจากระบบเฉพาะอย่างของสังคมที่ก่อกำเนิดมัน ทั้งไทยและเวียดนาม เป็น

อาทิ ต่างก็มีระบบของตนเองซึ่งลักลั่นกันอยู่ในกัมพูชา

ทั้งสองระบบหยิบยืมมาจากจีน[34] ซึ่งเริ่มใช้มาตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 3 ก่อนคริสตกาล และยังคงใช้อยู่ในทศวรรษ 1800 ในทัศนะของกัมพูชา ระบบของไทยหลวมกว่าและเพี้ยนกว่า เนื่องจากไทยยอมผ่อนผันให้กับธรรมเนียมท้องถิ่นและผลผลิตพื้นเมือง ในขณะที่พวกเวียดนามไม่ยอม ทั้งยังไม่ยืดหยุ่นในการลอกเลียนแบบจากจีน ตัวอย่างเช่น ในการเลือกของขวัญเพื่อส่งมายังกษัตริย์กัมพูชาใน ค.ศ.1806 จักรพรรดิ์เกียลอง (Gia Long ไทยใช้ กือลอง-ผู้แปล) แห่งเวียดนามทรงส่งของตามต้นแบบที่พระองค์เองทรงได้รับจากจักรพรรดิ์จีนที่ปักกิ่งในตอนต้นรัชกาล สิ่งของที่ว่าเช่น "กระดาษมังกรทองสำหรับเป็นประกาศของจักรพรรดิ์" และชุดแต่งกายแบบข้าราชการจีน ต่างไร้ความหมายสำหรับชาวเขมร ตราแต่งตั้งที่ส่งมาจากเว้ให้กับอุดงสื่อไม่ได้กับชาวกัมพูชา เนื่องจากมีภาพอูฐจารึกอยู่เหมือนกับตราที่ราชสำนักจีนส่งไปยังรัฐเมืองขึ้นในเอเชียกลาง และเป็นธรรมดาที่จะจัดส่งมายังเวียดนามด้วย พงศาวดารกัมพูชาที่งงงวยฉบับหนึ่งได้กล่าวถึงสัตว์นั้นว่า "สิงห์โตจีน"[35]

ในทัศนะของเวียดนาม เวียดนามอยู่ "เหนือ" กัมพูชาในทำนองเดียวกับที่จีนอยู่ "เหนือ" เวียดนาม แน่นอนในขณะเดียวกันกัมพูชาก็อยู่ "ใต้" เวียดนาม และเวียดนามก็อยู่ "ใต้" จีน กล่าวอีกนัยหนึ่ง เวียดนามเป็น "นาย" ในความสัมพันธ์ด้านหนึ่ง และเป็น "ข้า" ในความสัมพันธ์อีกด้านหนึ่ง ผลพลอยได้ของความสัมพันธ์แบบทวิดังกล่าวก็คือ สิ่งของ "ศิวิไลซ์" ซึ่งเว้ส่งไปยังอุดงก็คือ สำเนาของสิ่งของที่ปักกิ่งส่งมายังเว้ ขณะเดียวกันสิ่งของ "ป่าเถื่อน" ที่ส่งจากอุดงก็คือผลิตผลชนิดเดียวกับที่เว้ส่งไปยังปักกิ่งนั่นเอง[36]

ในเรื่องของของขวัญบรรณาการ คนไทยยืดหยุ่นมากกว่าพวกเวียดนาม ของขวัญที่พระมหากษัตริย์ราชวงศ์จักรีส่งไปยังกษัตริย์กัมพูชาในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ผู้รับให้การยอมรับและนำไปใช้ ในการแลกเปลี่ยนคนไทยดูจะยอมรับอะไรก็ได้ที่

ส่งมา บางครั้งกัมพูชาก็ส่งพริกไทย บางครั้งก็ส่งรักและกระวาน อย่างไรก็ดีไม่มีหลักฐานว่าชาวกัมพูชาเคยส่งต้นไม้เงินต้นไม้ทอง (หรือบุหงามาศ) อันเป็นลักษณะของบรรณาการที่เมืองประเทศราชต่าง ๆ ส่งมายังกรุงเทพฯ[37]

ในทำนองเดียวกัน คณะทูตที่นักองค์จัน (ครองราชย์ประมาณ ค.ศ.1796-1835) ส่งไปยังกรุงเทพฯและเว้เคารพระเบียบคนละชุด คณะทูตที่ไปยังกรุงเทพฯ มีขนาดใหญ่กว่า ส่งไปบ่อยครั้งกว่าและไม่เป็นทางการมากกว่า ความแตกต่างระหว่างระบบการทูตของทั้งสองประเทศ จริง ๆ แล้วขนานไปกับความแตกต่างในทัศนะที่คนไทยและชาวเวียดนามมีต่อตัวเอง ต่ออีกฝ่ายหนึ่ง และต่อคนเขมร ความแตกต่างดังกล่าวมีความสำคัญยิ่งยวด และได้สร้างความเจ็บปวดให้กับชาวเขมรในทศวรรษ 1830 เมื่อจักรพรรดิ์เวียดนามได้แสวงหาทางปกครองกัมพูชาโดยตรงตามแบบเวียดนาม ทว่าตามทัศนะของกัมพูชา สิ่งที่เป็นปัญหาเกี่ยวกับระบบบรรณาการของไทยและเวียดนาม รวมทั้งทัศนะที่ทั้งสองประเทศมีต่อกัมพูชา ไม่ได้อยู่ที่ทั้งสองระบบต่างกัน แต่อยู่ที่ทั้งสองระบบมีทัศนะความเหนือกว่า ซ้ำซ้อนและต้องใช้จ่ายสูง

ความสัมพันธ์ทางราชการระหว่างไทยและเวียดนามมีลักษณะของความไม่เป็นทางการ[38] อยู่มาก จนกระทั่งมาเสื่อมลงในปลายทศวรรษ 1820 ที่เป็นเช่นนี้ส่วนหนึ่งเกิดจากความไม่เต็มใจทั้งของไทยและเวียดนามที่จะยอมรับหรือบังคับใช้อำนาจ เนื่องจากทั้งสองฝ่ายต่างมีอำนาจและเกียรติเหมือน ๆ กัน ปัญหาของการครองความเป็นใหญ่ยังไม่เกิดขึ้นในความสัมพันธ์ที่ทั้งสองฝ่ายมีกับคนเขมร และความคิดเกี่ยวกับบทบาทที่ทั้งสองรัฐควรมีในกัมพูชาก็คงเส้นคงวาทีเดียว ตัวอย่างเช่น ความป่าเถื่อนของประชาชนชาวกัมพูชาและการจำยอมของกษัตริย์กัมพูชาถูกมองอย่างเป็นธรรมดา ทั้งนี้รวมไปถึงผลพวงที่ว่ารัฐเหนือกว่า แต่ละรัฐต่างมีภารกิจทางอารยธรรมที่จะต้องดำเนินการในกัมพูชา จากเอกสารโต้ตอบที่เป็นทางการ ผู้ปกครองทั้งหลายต่างมองตนเองว่าถูกกำหนดมาให้ดูแลชาวเขมร

จดหมายทางการทูตของไทยฉบับหนึ่งมีข้อความว่า "เป็นการเหมาะสมที่ประเทศใหญ่กว่าจะดูแลประเทศเล็กกว่า" ฉบับอื่นกล่าวถึงนักองค์จันว่าเป็น "เด็กไม่มีวินัย" และกล่าวถึงนโยบายของไทยและเวียดนามในกัมพูชาว่าเสมือน "ผลและเมล็ดที่ก่อเกิดหน่วยเดี่ยวหนึ่งเดียว"

ภาษาเช่นนี้บางส่วนเป็นเพียงหน้ากากให้กับการเมืองจริง อย่างไรก็ดี ภาพพจน์เหล่านี้ก็บอกกล่าวอะไรบางอย่าง ภาษาในเอกสารโต้ตอบทางการทูตก็เหมือนกับภาษาที่ใช้ในชีวิตประจำวันในเอเชียอาคเนย์ทั้งหลาย มีสรรพนามแบ่งลำดับชั้นและนับญาติ (family-oriented) และความสัมพันธ์ระหว่างรัฐบ่อยครั้งอธิบายด้วยภาพพจน์ของการเลี้ยงดูเด็ก ตามนัยนี้ทั้งไทยและเวียดนามก็กลายเป็น "พ่อ" และ "แม่" ของคนเขมรตามลำดับ และกษัตริย์เขมรถูกอ้างถึงเสมือนเป็น "ลูก" ของทั้งสองฝ่ายหรือไม่ก็ "ข้ารับใช้" ในทศวรรษ 1860 ข้าราชการฝรั่งเศสคนหนึ่งได้ไตร่ตรองอย่างสำเหนียกรู้ว่าไทยเป็นบิดาของกัมพูชาด้วยเหตุที่กษัตริย์ไทยเป็นผู้แต่งตั้งกษัตริย์กัมพูชา ในขณะที่เวียดนามเป็นมารดาด้วยผู้ปกครองของเวียดนามประทานตราประจำตำแหน่ง[39] ไม่ว่าจะด้วยเหตุผลใด คำแถลงของไทยและเวียดนามก็เหมือนกับของพวกฝรั่งเศสในภายหลัง สรุปความก็คือคำประกาศยอมขึ้นต่อของฝ่ายเดียว ภาพพจน์ที่เน้นความเป็นครอบครัวนี้ไม่ชอบธรรมและไกลจากความเป็นจริง แต่มันก็ให้แนวทางการมองยุคนั้นที่เป็นประโยชน์ นั่นคือการดิ้นรนต่อสู้ระหว่างพ่อแม่ที่เข้ากันไม่ได้ เพื่อได้สิทธิในการเป็นผู้ดูแลเด็กที่อ่อนแอแต่ก็ไม่ยอมอยู่ในโอวาท

แม้ว่าความคิดทางการเมืองของไทยบ่อยครั้งอิงกับการใช้คำในพุทธศาสนาในขณะที่ของเวียดนามติดกับขนบจารีตแบบขงจื้อที่เวียดนามรับจากจีน เป้าหมายของทั้งไทยและเวียดนามในกัมพูชาซึ่งน้อยครั้งจะแสดงออกอย่างชัดเจนกลับเหมือนกัน กษัตริย์ในราชวงศ์จักรีทรงแข็งขันและใหม่ต่ออำนาจในช่วงต้นของการเริ่มราชวงศ์คล้าย ๆ กับจักรพรรดิ์แห่งราชวงศ์เหงียน และทรงกระตือรือร้นที่จะเผยแผ่

พระเกียรติยศทางพระราชอาณาเขตและเพิ่มพูนภาพพจน์ของพระองค์ในฐานะกษัตริย์ที่เป็นที่ยอมรับของสากลจักรวาล (จักรวาทิน - ผู้แปล) เหมือน ๆ กับราชวงศ์เหงียน กษัตริย์ไทยยังมีพระราชประสงค์จะเชื่อมโยงพระองค์ในฐานะองค์อุปถัมภ์พุทธศาสนาเข้ากับการเป็น*จักรวาทิน* หรือกษัตริย์ผู้ทรงหมุนกงล้อแห่งธรรมจักร และได้ครองราชย์ ณ กรุงศรีอยุธยามาเป็นเวลาหลายศตวรรษ ความทะยานอยากเหล่านี้ชักจูงให้ผู้ปกครองของทั้งสองรัฐขยายทั้งดินแดนและจำนวนประชาชนภายใต้อำนาจการควบคุมของตน

หลัง ค.ศ.1810 นักองค์จันและที่ปรึกษาของพระองค์ได้ถูกดึงเข้าสู่เกมอำนาจทางการเมือง ซึ่งทรงมีโอกาสน้อยมากที่จะเปลี่ยนแปลงหรือเอาชนะ จริง ๆ แล้วไม่ทรงมีทางเลือกอื่น ในแง่ของเวียดนาม กัมพูชาเป็น "รั้ว" ให้กับตน เป็นรัฐกันกระทบและเขตปลดปล่อยของเสียของพวกเจ้าอาณานิคม สำหรับไทยชาวกัมพูชาเป็น "ลูก ๆ" ชาวพุทธในพระบรมโพธิสมภารของราชวงศ์จักรี ไทยต้องการให้ชาวกัมพูชาจงรักภักดี ส่วนเวียดนามต้องการดินแดนของกัมพูชา และเป็นธรรมดาที่รวมถึงการยอมรับในความเหนือกว่า ไทยเรียกร้องบริการและมิตรภาพ แต่การจัดกำลังทัพและระยะทางที่ห่างไกลระหว่างกรุงเทพฯและพนมเปญ ทำให้โดยปกติแล้วไทยเองก็ไม่สามารถให้การปกป้องคุ้มครองแก่กัมพูชาได้ ตรงกันข้ามเวียดนามสามารถให้ความคุ้มครองกัมพูชาในบางแบบ แต่การกระทำของพวกเขาก็นำไปสู่การสูญสลายกัมพูชาในฐานะประเทศเอกราช ด้วยเหตุนี้โดยผ่านวิธีคนละแบบทั้งไทยและเวียดนามบ่อยครั้งก็กลับทำในสิ่งเดียวกัน นั่นคือเข้ายึดครอง *สฺรุก* บางแห่ง ยึดตัวผู้ปกครองและวงศาคณาญาติของพวกเขาเป็นตัวประกัน และจำกัดอิสรภาพของ*อกฺญา*

สำหรับนักองค์จันและที่ปรึกษาของพระองค์ ผลลัพธ์ของเกมที่ว่าดูเหมือนจะไม่เป็นที่ประจักษ์ชัดในระยะแรก ในตอนต้นรัชกาล การเป็นพันธมิตรระหว่างพระองค์กับเวียดนาม (ซึ่งอาจถูกบังคับจากทั้งจักรพรรดิ์เกียลองและรัชกาลที่ 1)

น่าจะทรงตั้งใจเพียงเพื่อหันเหความกดดันบางอย่างที่ไทยกระทำกับพระองค์ พระราชสาสน์ใช้เวลานานมากระหว่างกรุงเทพฯ อุดง และเว้ เป็นเหตุให้นักองค์จันสามารถซื้อเวลาได้ในหลาย ๆ โอกาส โดยรับสั่งอย่างหนึ่งกับไทย แต่อีกอย่างหนึ่งกับเวียดนาม ยิ่งไปกว่านั้นเกือบตลอดรัชสมัยของพระองค์ ทรงสามารถรักษาการติดต่อระหว่างเมืองหลวงทั้งสองโดยผ่านทางคณะทูต จริง ๆ แล้ว นักองค์จันอาจจะทรงมีความรู้สึกว่าดุลยภาพที่ดำรงอยู่ในต้นรัชกาลนั้นเป็นสิ่งที่พระองค์ทรงสร้างขึ้น และเชื่อว่าพระองค์มีอำนาจในการต่อรองกับผู้อุปถัมภ์มากกว่าที่ทรงมีจริง ๆ หากแม้นว่าการถ่วงดุลอำนาจและการวางเฉยของไทยและเวียดนามสะท้อนทางเลือกของไทยและเวียดนามที่ถูกกำหนดจากทัศนะความเข้าใจในผลประโยชน์ของชาติตน และแม้นว่าเอกราชของกัมพูชาสะท้อนความทะยานอยากที่ถูกจำกัดของไทยและเวียดนามในช่วงเวลาหนึ่ง หาใช่ความเชี่ยวชาญของกัมพูชาเองไม่ นักองค์จันก็ยังทรงได้ประโยชน์จากการที่ทรงทำให้ข้อบ่งชี้ความจงรักภักดีของพระองค์คลุมเครือ พงศาวดารฉบับหนึ่งได้ชี้ประเด็นนี้ไว้อย่างชัดเจน กล่าวกันว่าได้ทรงอ้างรับสั่งของจักรพรรดิ์เกียลองดังนี้

> "กัมพูชาเป็นประเทศเล็ก" จักรพรรดิ์มีรับสั่ง "และเราควรช่วยพิทักษ์เสมือนเด็กคนหนึ่ง เราจะเป็นแม่ให้ พ่อก็คือสยาม เมื่อเด็กมีปัญหากับพ่อ ก็สามารถคลายความทุกข์โศกโดยการโอบกอดแม่ เมื่อเด็กไม่มีความสุขกับแม่ ก็อาจวิ่งหาการพยุงช่วยเหลือจากพ่อ"[40]

นักองค์จันไม่ได้เป็นผู้เล่นเกมนี้แต่เพียงลำพัง คู่แข่งของพระองค์ในราชวงศ์กัมพูชาได้เข้าร่วมด้วย ความจงรักภักดีที่ผลัดเปลี่ยนไปมาของราชวงศ์กัมพูชาทำให้รัชกาลที่ 3 ของไทยทรงมีรับสั่งตามที่บันทึกไว้ในต้นทศวรรษ 1840 ดังนี้ "ชาวกัมพูชามักต่อสู้ฆ่าฟันกันเองอยู่เสมอในเรื่องการสืบราชสมบัติ ฝ่ายที่พ่ายแพ้

ไปขอความช่วยเหลือจากรัฐเพื่อนบ้านรัฐหนึ่ง ฝ่ายชนะก็เลยต้องขอกำลังจากอีกรัฐหนึ่ง"[41]

ความเป็นอิสระในการกระทำของนักองค์จันเป็นภาพลวง ทรงรักษาความเป็นกษัตริย์อยู่ได้ตราบเท่าที่ผู้อุปถัมภ์และคู่แข่งของพระองค์ไม่เอาจริงเท่านั้น และตราบเท่าที่ผู้อุปถัมภ์ที่เอาจริงเอาจังอยู่บ้างให้ความช่วยเหลือทางการทหาร เมื่อผู้อุปถัมภ์ฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดหันความสนใจไปยังกัมพูชาเต็มที่ นักองค์จันก็ไม่สามารถทำอะไรเพื่อหันเหการทำลายล้างที่จะตามมา นักองค์จันทรงดำรง "ความเป็นกลาง" ไว้ได้ตราบเท่าที่มหาอำนาจที่ทรงพลังกว่าปล่อยให้เป็นเช่นนั้น เหตุการณ์ทำนองเดียวกันนี้จะเกิดขึ้นกับเจ้าสีหนุในทศวรรษ 1960 และพอลพตในอีกทศวรรษต่อมา อนึ่ง นักองค์จันจำต้องทรงทนทุกข์กับความเสียเปรียบอีกประการหนึ่งนั่นคือ การขาดผู้นำของโลก หรือขาดเวทีโลกที่อาจทรงหันเข้าพึ่งพิงได้ ไม่มีทั้งเหมาเจ๋อตง สมาคมอาเซียน และสหประชาชาติ

บทที่ 7
วิกฤตการณ์ในคริสต์ศตวรรษที่ 19

หกสิบปีแรกของคริสต์ศตวรรษที่ 19 เป็นช่วงเวลาที่มืดมิดที่สุดของยุคมืดกัมพูชาก่อนการสู้รบขั้นตัดสินผลในทศวรรษ 1970 อาณาจักรกัมพูชาถูกรุกรานและยึดครองครั้งแล้วครั้งเล่าโดยกองทัพไทยและเวียดนาม อีกทั้งต้องเผชิญกับวิกฤตการณ์การสืบราชสันตติวงศ์และการโยกย้ายประชากร ในช่วงหนึ่งของทศวรรษ 1840 กัมพูชาได้ยุติการดำรงอยู่ในฐานะรัฐอันเป็นที่ยอมรับ อุดมการณ์ของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 อาจนำไปเปรียบกับอุดมการณ์ของกัมพูชาประชาธิปไตยได้ในบางแง่ฉันใด ครึ่งแรกของศตวรรษที่ 19 ก็มีความคล้ายคลึงกับทศวรรษ 1970 ในแง่ของการแทรกแซงจากต่างชาติ ความวุ่นวายระส่ำระสาย และความทุกข์ยากของประชาชนชาวกัมพูชาฉันนั้น

นับเป็นโชคดีสำหรับนักประวัติศาสตร์ที่มีแหล่งข้อมูลกว้างขวางเพื่อศึกษาทั้งที่เป็นภาษาไทย เขมร และเวียดนาม ทว่าหลักฐานจากข้อมูลเหล่านี้ไม่ครบถ้วนสมบูรณ์ ยกตัวอย่างเช่น ผู้ปกครองกัมพูชาเกือบตลอดสมัยนี้ คือ นักองค์จันแทบจะไม่ปรากฏหลักฐานที่เหลืออยู่เอ่ยถึง และงานพระราชนิพนธ์ของพระองค์เองก็ไม่มีหลงเหลือต่อมาเลย พูดอีกนัยหนึ่ง ตัวแสดงที่สำคัญกลับขาดบท ในทำนองเดียวกัน ข้อมูลในภาษาไทยบ่อยครั้งหายไปตรงจุดที่เราอยากได้ข้อมูลมากขึ้นเกี่ยวกับการเมืองของนโยบายต่างประเทศไทยในสมัยนั้นพอดี

สมัยนี้เริ่มต้นและสิ้นสุดลงด้วยการสถาปนาผู้ปกครองที่ไทยสนับสนุน

ระหว่างการสถาปนาทั้งสองครั้ง และโดยเฉพาะอย่างยิ่งหลัง ค.ศ.1810 การรุกราน จากเวียดนามและไทยสลับฉากกับการกบฏภายในและการยืนหยัดต่อต้านผู้รุกรานที่ ราชสำนักสนับสนุน ขณะเดียวกันราชสำนักโดยเฉพาะในสมัยของนักองค์จันได้ ดำเนินนโยบายที่สุ่มเสี่ยง มุ่งรักษาเอกราชของประเทศ (หรือเพียงแค่การอยู่รอด) โดยดึงให้ไทยและเวียดนามแข่งขันอำนาจกัน แม้ว่าประวัติศาสตร์การเมืองสมัยนี้ จะชัดเจนและสมเหตุสมผล ทว่าการเมืองที่นำไปสู่เหตุการณ์ที่เกิดขึ้น และมูลเหตุ จูงใจของผู้ที่เกี่ยวข้องก็ยากต่อความเข้าใจ รูปแบบที่ปรากฏก็คือการที่กัมพูชาใน ชั้นแรกหลุดออกจากการควบคุมของไทยเข้าสู่มือเวียดนาม และในที่สุดก็กลับสู่การ คุ้มครองของไทยดังเดิม ถึงต้นทศวรรษ 1840 ดินแดนจำนวนมากโดยเฉพาะใน ท้องที่เขตเมืองหลวงถูกปกครองเสมือนส่วนหนึ่งของเวียดนาม มีเหตุการณ์สามครั้ง ในช่วงกระแสดังกล่าว ซึ่งอาจนำมาศึกษาได้อย่างเป็นเอกเทศ ได้แก่ การที่ไทย ผนวกเอาภาคตะวันตกเฉียงเหนือของกัมพูชาเพื่อแลกกับการสถาปนานักองค์เอง ขึ้นสู่ราชบัลลังก์ กบฏพระศรีอาริย์ต่อต้านเวียดนามที่ปะทุขึ้นในภาคตะวันออก เฉียงใต้ของกัมพูชาในปี ค.ศ.1820 และวิกฤตการณ์การสืบราชสมบัติในปี ค.ศ.1835 ภายหลังการใช้กำลังทางทหารของไทยที่นำมาซึ่งหายนะ เหตุการณ์แต่ละครั้งเหล่า นี้แสดงลำดับขั้นในกระบวนการ ที่ความสามารถของกัมพูชาในการจัดการกับปัญหา ของตนเองค่อย ๆ ลดน้อยลง

การบังคับใช้อำนาจของเวียดนาม

การคืนสู่ราชบัลลังก์ของนักองค์เองใน ค.ศ.1794 ได้รับการจารึกไว้ใน พงศาวดารเขมรว่าเป็นเหตุการณ์ที่มีความสำคัญอย่างมหัศจรรย์ เมื่อพระองค์เสด็จ ออกจากกรุงเทพฯ พงศาวดารระบุว่า "ท้องฟ้าไม่ได้มืดคล้ำ ปราศจากฝน แต่มี เสียงฟ้าร้องตอนกลางวันแสก ๆ คึกก้องราวพายุใหญ่"[1] การกลับคืนสู่ราชบัลลังก์

ครั้งนี้เป็นเรื่องน่าตื่นใจจริง ๆ เพราะเป็นเวลาถึงสิบห้าปีแล้วที่กัมพูชาว่างกษัตริย์ ขุนนางเก่าชื่อแบนได้รับการแต่งตั้งจากไทยให้ปกครองอยู่ที่อุดง และได้รับพระราชทานตำแหน่ง *ทะ-ละ-หะ* หรือ ตำแหน่งอัครมหาเสนาบดี ท่านยุ่งอยู่กับการเกณฑ์ทัพไปรบกับราชวงศ์ไตเซินด้วยความเห็นชอบจากไทย รบทั้งในกัมพูชาเองและในเวียดนาม ใน ค.ศ.1794 ภายหลังการรับราชการสนองพระคุณอยู่หลายปี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกดูจะทรงรู้สึกว่าจำเป็นต้องพระราชทานรางวัลตอบแทนในทางใดทางหนึ่ง

อย่างไรก็ดีรางวัลตอบแทนที่ทรงมอบให้แทบจะไม่ได้อยู่ในพระราชอำนาจของพระองค์ นั่นคือ *สรุก* ใหญ่โตและมั่งคั่งที่พระตะบองและมหานคร (หรือ "เมืองใหญ่" ซึ่งรวมเอาเมืองพระนครที่ปรักหักพัง) แบนมีอำนาจอยู่ในเขตนี้ในบางช่วงของทศวรรษ 1780 และน่าจะมีบริวารส่วนตัวจำนวนหนึ่งที่นั่น แต่ในการที่ทรงปูนบำเหน็จ *สรุก* ทั้งสองให้กับแบน รัชกาลที่ 1 ทรงดึงดินแดนดังกล่าวมาจากอำนาจอธิปไตยของนักองค์เองโดยไม่ได้ทรงผนวกดินแดนส่วนนี้เข้ากับไทย ในทศวรรษ 1790 และ เกือบตลอดคริสต์ศตวรรษที่ 19 ความเป็นเจ้าอธิราชของไทยดูเหมือนจะมีความหมายเพียงว่า แบนและทายาทของเขาไม่ได้ผูกพันที่จะต้องส่งแรงงานให้แก่นักองค์เอง แต่ต้องส่งบรรณาการ ซึ่งโดยปกติคือกระวานป่าไปยังกรุงเทพฯเป็นครั้งคราว

เราไม่พบรายละเอียดในการเปลี่ยนโอน (ดินแดน) ครั้งนี้ น่าจะเป็นไปได้ว่าเอกสารต่าง ๆ ไม่เคยมีการร่างกันขึ้น อันที่จริงในทศวรรษ 1860 เจ้าหน้าที่ฝรั่งเศสในกัมพูชาซึ่งพยายามหาข้อมูลการกล่าวอ้างของไทย ได้รายงานไปยังผู้บังคับบัญชาว่า "(สยาม) ไม่สามารถแสดงเอกสารเกี่ยวกับดินแดนที่ได้รับโอนนี้กษัตริย์กัมพูชาองค์ปัจจุบัน (สมเด็จพระนโรดม นัดดานักองค์เอง) ข้าราชการของพระองค์ ที่ปรึกษาอาวุโส และพระราชินีหม้ายของนักองค์เองผู้ยังมีพระชนม์ชีพอยู่ต่างมีความเห็นว่าปราศจากหลักฐานใด ๆ"[2]

อย่างไรก็ดี ถึงคริสต์ศตวรรษที่ 20 "การสูญเสีย" *สฺรุก* ทั้งสองทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างไทยและกัมพูชาเสื่อมลง ไทยยอมคืน *สฺรุก* นั้นให้ภายใต้การกดดันจากฝรั่งเศสใน ค.ศ.1907 แต่ก็กลับมามีอำนาจเหนือดินแดนส่วนใหญ่นี้อีกระหว่าง ค.ศ.1941 ถึง 1946 ทว่าในบริบทของทศวรรษ 1790 ไม่น่าเป็นไปได้ที่รัชกาลที่ 1 จะทรงดำเนินพระราโชบายที่เป็นแผนระยะยาว พระราชนัดดาของพระองค์ คือ รัชกาลที่ 4 ได้ทรงสรุปเรื่องในไว้ในพระราชหัตถเลขาฉบับหนึ่งว่า "ราชอาณาจักรไทยสามารถขยายตัว (ในเวลาขณะนี้) ได้ก็เพราะทรงอำนาจยิ่งใหญ่กว่า"[3]

ภายหลังจากที่นักองค์เองทรงสร้างพระราชวังที่อุดงด้วยพระองค์เอง และเสด็จเยือนกรุงเทพฯพร้อมด้วยคณะทูตบรรณาการใน ค.ศ.1796 ก็เสด็จทิวงคตในต้น ค.ศ.1797 รัชสมัยของพระองค์ปราศจากเหตุการณ์ที่สมควรแก่การบันทึก และคุณูปการที่ทรงมีต่อประวัติศาสตร์กัมพูชา แม้จะมีความสำคัญแต่ก็เกิดขึ้นเกือบจะโดยไม่ทรงตั้งพระทัย การเสด็จกลับไปยังอุดงซึ่งปราศจากกษัตริย์ปกครองมาเป็นเวลานาน ทำให้กัมพูชากลับสู่ความมีชีวิตชีวาอีกครั้งหนึ่ง และการที่ทรงมีพระราชโอรสถึงสี่พระองค์ก็ได้ทรงก่อตั้งราชวงศ์ที่จะครองราชย์ที่อุดงและพนมเปญต่อมาจนถึง ค.ศ. 1970 คุณูปการทั้งสองประการนี้ต่างหาก หาใช่พระราชกรณียกิจโดยเฉพาะส่วนพระองค์ที่น่าจะทำให้ทรงได้รับความเคารพ ดังปรากฏอยู่ในพงศาวดารกัมพูชาซึ่งรวบรวมขึ้นโดยรัชทายาทของพระองค์

ช่วงเวลาสิบปีต่อจากนั้นจนถึงพิธีราชาภิเษกนักองค์จัน ใน ค.ศ.1806 มีเอกสารน้อยมาก และด้วยเหตุผลอันยังคงไม่เป็นที่ชัดเจน เจ้าฟ้าหนุ่มองค์นี้ได้ทรงมีพระทัยออกห่างจากราชสำนักไทยในช่วงใดช่วงหนึ่งในสมัยนี้ และดูเหมือนจะได้ทรงเริ่มวางนโนบายต่างประเทศที่สนับสนุนเวียดนาม ไม่ว่าสาเหตุจะเป็นอย่างไร—หลักฐานฝ่ายไทยได้ส่อถึงความเป็นปฏิปักษ์ระหว่างเจ้าฟ้าหนุ่ม และรัชกาลที่ 1—พฤติกรรมที่แสดงออกไปในทางต่อต้านไทยเป็นหลักการที่เหนียวแน่นตลอดรัชสมัยอันยาวนานของพระองค์[4]

ทันทีที่ทรงได้รับการราชาภิเษก นักองค์จันก็ทรงกระชับสัมพันธไมตรีแบบรัฐเมืองขึ้นกับเวียดนาม ในขณะเดียวกับที่ยังคงดำรงความอ่อนน้อมต่อกรุงเทพฯ ตามพระราชดำรัสของจักรพรรดิ์เวียดนาม กัมพูชาได้กลายเป็น "ประเทศเอกราชที่เป็นทาสของมหาอำนาจทั้งสอง"[5] กระบวนการนี้ยิ่งซับซ้อนขึ้น เนื่องจากความเป็นปฏิปักษ์ต่อไทยที่เพิ่มขึ้นทำให้นักองค์จันทรงแปลกแยกจาก *เจาหฺวายสฺรุก* บางคนของพระองค์ โดยเฉพาะในแถบตะวันตกเฉียงเหนือ ความรู้สึกไม่มั่นคงส่วนพระองค์นี้พิจารณาได้จากการที่ทรงขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตจากจักรพรรดิ์เวียดนามเพื่อเกณฑ์ชาวเวียดนามที่อาศัยอยู่ในกัมพูชามาเป็นทหารรักษาพระองค์จังหวะในการแยกตัวออกจากกรุงเทพฯ ยิ่งเร่งเร็วขึ้นภายหลังการสิ้นพระชนม์ของรัชกาลที่ 1 ใน ค.ศ.1809 ด้วยเหตุผลบางประการนักองค์จันได้ทรงปฏิเสธการเสด็จมาร่วมงานพระราชพิธีถวายพระเพลิงศพ และเมื่อข้าราชการสองคนที่มาร่วมงานพระราชพิธีนั้นแสดงท่าทีว่าสนับสนุนไทย นักองค์จันก็สั่งลงโทษประหารชีวิตทันทีโดยไม่ให้ผ่านการไต่สวน

ระหว่าง ค.ศ.1811-1812 ความขัดแย้งก็ระเบิดขึ้นระหว่างกองกำลังของไทยและเวียดนามในกัมพูชา ฝ่ายไทยสนับสนุนพระอนุชาพระองค์หนึ่ง ส่วนเวียดนามตอบสนองต่อการขอความช่วยเหลือของนักองค์จันเอง พระอนุชาทั้งสามของพระองค์ได้หนีเข้าไทยในช่วงนี้ ปล่อยให้พระองค์ครองราชย์โดยอิสระตลอดรัชสมัยที่เหลือด้วยนโยบายเข้าข้างเวียดนาม ส่วนไทยก็ถือโอกาสกระชับอิทธิพลของตนใน *สฺรุก* ต่าง ๆ ในพรมแดนที่ติดกับไทย การรบระหว่าง ค.ศ.1811-1812 ไม่มีผลยุติ ผลที่ได้สุดท้ายก็คือ เสรีภาพในการกระทำของนักองค์จันที่ลดลง จริง ๆ แล้วการพึ่งพาเวียดนามที่เพิ่มขึ้นมีมากกว่าความภักดีเดิมที่ทรงมอบให้กับไทยอย่างไม่สู้เต็มพระทัย ทุกสองสัปดาห์นักองค์จันจะแต่งองค์ด้วยเครื่องทรงแบบราชการที่ได้รับมาจากเว้ และพร้อมด้วยข้าราชสำนักเสด็จไปยังวัดเวียดนามใกล้กรุงพนมเปญ—ที่ซึ่งได้ย้ายเมืองหลวงมาใน ค.ศ.1812—ถวายคำนับหน้าโต๊ะที่ปรากฏนามจักรพรรดิ์

เวียดนาม ตลอดยี่สิบปีถัดจากนั้นนักองค์จันทรงต่อสู้ด้วยความสำเร็จที่ลดน้อยลงเรื่อย ๆ เพื่อได้มาซึ่งเอกราชเพียงน้อยนิด

มีเหตุการณ์สามอย่างปรากฏขึ้นในปีแรก ๆ แห่งการควบคุมอย่างหลวม ๆ ของเวียดนาม ได้แก่ การโจมตีที่ไม่ได้ผลของกัมพูชาในบริเวณ *สฺรุก* ทางตะวันตกเฉียงเหนือใน ค.ศ.1816 การขุดคลองวินห์เตในเวียดนามใต้โดยใช้แรงงานกัมพูชาในประมาณ ค.ศ.1820 และการลุกฮือต่อต้านเวียดนามที่เกิดขึ้นไม่นานหลังจากนั้นทางตะวันออกเฉียงใต้ของกัมพูชา และในเขตที่มีชาวเขมรอาศัยอยู่ในเวียดนาม

การรบทางทหารใน ค.ศ.1816 เป็นความพยายามครั้งสุดท้ายก่อนเหตุการณ์ในทศวรรษ 1960 นำโดยกองทหารกัมพูชาที่ตั้งขึ้นอย่างเป็นทางการเพื่อต่อต้านกองทหารต่างชาติ การรบครั้งนั้นนับว่าเป็นความล้มเหลว บางทีอาจจะเพื่อเอาใจไทยหรือเพียงเพราะการรบไม่ประสบผล ผู้มีอำนาจของเวียดนามในพนมเปญจึงขอให้นักองค์จันอบรมวินัย *อกฺญา* ผู้นำทัพ ภายหลังจากที่ถูกพาไปไซ่ง่อน ข้าราชการผู้นั้นก็ถูกตักเตือนและปรับโทษ เหตุการณ์ที่เป็นผลสืบเนื่องเช่นนี้แม้ไม่สำคัญในตัวเอง แต่ก็เป็นอุทาหรณ์ของการช่วยตัวเองไม่ได้ของนักองค์จันเมื่อเผชิญหน้ากับความกดดันจากเวียดนาม

ส่วนคลองวินห์เต ได้กลายเป็นสัญลักษณ์ของปฏิบัติการอย่างโหดร้ายที่เวียดนามทำกับชาวเขมร และกบฏที่ตามมาภายหลังการขุดคลองครั้งนั้นก็เผยให้เห็นความรู้สึกต่อต้านเวียดนามในส่วนลึกของผู้คนในเขต*สฺรุก* รวมถึงความเชื่อแบบพระศรีอาริย์ที่ฝังแน่น และอาจรวมเอาความคลุมเครือของการยอมสยบต่อเวียดนามของนักองค์จันด้วย[6] ใน ค.ศ.1817 ข้าราชการชาวเวียดนามในไซ่ง่อนได้เกณฑ์คนงานชาวเวียดนามและกัมพูชาหลายพันคนเพื่อขุดคลองวินห์เต —หรือบางทีอาจเพื่อขุดลอกเท่านั้น— คลองนี้อยู่ระหว่างอ่าวไทยและเมืองป้อมปราการที่โชดก มีระยะทางประมาณ 40 กิโลเมตร (25 ไมล์) ตามที่ปรากฏในพงศาวดารกัมพูชา งานนี้ยากแสนสาหัส "คนงานถูกแบ่งเป็นกลุ่ม ๆ มีหัวหน้ากลุ่มเป็นเวียดนามคุม

อยู่ตรงหัวแถว ข้างหลัง และตรงกลางอีกแห่งละคน พวกเวียดนามจะเฆี่ยนตีพวกกัมพูชาจากข้างหลังเพื่อให้เดินไว ๆ ...ทุกคนหมดแรง เนื้อตัวคลุกโคลน"[7]

เรื่องราวการขุดคลองตามมาทันทีทันใดด้วยเรื่องของการกบฏต่อต้านเวียดนาม ซึ่งปรากฏอยู่ในหลักฐานอื่นในช่วง ค.ศ.1820-1821 นี่แสดงให้เห็นความสัมพันธ์เชิงเหตุผลระหว่างเหตุการณ์ทั้งสอง และได้ถูกเน้นด้วยข้อเท็จจริงที่ว่ากบฏนี้ปะทุขึ้นในเขตที่ใกล้กับเขตคลอง เขตที่ว่านี้คือ บาพนม ภูเขาเล็ก ๆ แห่งหนึ่งในภาคตะวันออกเฉียงใต้ของกัมพูชา ซึ่งเซเดส์ชี้ว่าเป็น "อาณาจักรฟูนัน" และเป็นที่มั่นของพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 เมื่อเสด็จจาก "ชวา" มายังกัมพูชา ในคริสต์ศตวรรษที่ 19 บริเวณนี้เป็นศูนย์กลางที่มีประชากรมากและเป็นศาสนสถานอีกด้วย[8] กบฏที่บาพนมนำโดยทิดชื่อ *ไก* ซึ่งอ้างว่าเป็นผู้มีบุญและสามารถทำนายพยากรณ์เหตุการณ์ได้ด้วย เขาสร้างความเคลื่อนไหวทางการเมืองโดยรวบรวมผู้สนับสนุนที่อ้างว่าอยู่ยงคงกะพัน กำลังผู้สนับสนุนทิดไกได้ออกจากเขตบาพนมมุ่งไปทางเหนือและทางตะวันตกเข้าโจมตีที่มั่นทางทหารของเวียดนาม หลักฐานหนึ่งอ้างว่ากองกำลังผสมเขมร—เวียดนามที่นักองค์จันส่งมาปราบกบฏประสบความล้มเหลวเนื่องด้วย *อกญา* ที่ควบคุมพร้อมทั้งกองทหารของตนได้หลบหนี และหันกลับมาต่อสู้เวียดนาม อย่างไรก็ดีกองกำลังที่ประกอบด้วยทหารเวียดนามทั้งหมดในที่สุดก็สามารถปราบพวกกบฏได้ในบริเวณใกล้กำปงจาม ผู้นำฝ่ายกบฏถูกประหารชีวิตที่ไซ่ง่อน ส่วนพวกลูกน้องหลายคนถูกตัดศีรษะที่พนมเปญ

ความแตกต่างระหว่างเรื่องราวของกัมพูชาและเวียดนามเกี่ยวกับกบฏครั้งนี้เป็นปัญหาทางประวัติศาสตร์นิพนธ์ที่น่าสนใจ เราต้องดูว่าความจงรักภักดีของนักองค์จันอยู่ตรงไหน นักองค์จันอาจรู้จักกับไกขณะเป็นพระที่พนมเปญ และไม่ว่าในกรณีใด กษัตริย์ที่พวกเวียดนามพบว่า "งมงายอย่างมหันต์" ในตอนปลายรัชกาลน่าจะไม่เคลื่อนไหวอย่างแข็งขันเพื่อปราบคนเขมรคนหนึ่งซึ่งเชื่อกันว่ามีอำนาจทางคุณไสย แต่ไม่ว่าทัศนะของนักองค์จันจะเป็นอย่างไร การตอบสนองของพระองค์

ต่อความเคลื่อนไหวนั้นจำต้องจำกัดและสุขุม ถึงตรงนี้มีความเหมือนกันของสถานการณ์ดังกล่าวกับที่นัดดาของพระองค์ คือ สมเด็จพระนโรดม จะทรงประสบใน ค.ศ.1884 เมื่อกบฏต่อต้านฝรั่งเศสนำโดย *อกฺญา* ปะทุขึ้นในเขตนอกเมือง ขณะที่องค์นโรดมเองอยู่ใต้การอารักขาของฝรั่งเศสที่พนมเปญ ปัญหาเหมือน ๆ กันจะเผชิญหน้าเจ้านโรดม สีหนุ ปนัดดาของพระองค์อีกในทศวรรษ 1950 และระหว่างปี ค.ศ.1970-1975[9]

ไม่เป็นที่ชัดเจนว่ากบฏครั้งนั้นใหญ่โตขนาดไหน และเป็นภัยคุกคามในแง่การทหารและเขตแดนเพียงไร เรารู้น้อยเกี่ยวกับการจัดองค์กรและเป้าหมายของกบฏนอกเหนือไปจากการสังหารพวกเวียดนาม หลักฐานของเวียดนามให้ความสำคัญเรื่องของกบฏน้อยซึ่งเป็นเรื่องที่เข้าใจได้ ส่วนพงศาวดารที่เน้นท้องถิ่นก็อาจขยายความในแง่ของขอบเขต จังหวะของเหตุการณ์และความสำเร็จของการกบฏเกินจริงไป อย่างไรก็ดีหลักฐานทั้งหมดสอดคล้องกันว่ากบฏนี้มุ่งต่อต้านเวียดนามมากกว่านักองค์จัน และ*อกฺญา* รวมถึงพระ ทิด และข้าราชการระดับท้องถิ่นล้วนมีส่วนร่วมอย่างแข็งขัน

พงศาวดารดูจะยืนยันความคิดของผู้อ่านชาวกัมพูชาเกี่ยวกับตัวเอง พวกเวียดนามและเรื่องราวที่เกิดขึ้น พวกเวียดนาม "ทั้งหมด" โหดร้าย ผู้วิเศษมีพลังอำนาจ และชาวเขมรไม่อาจ (หรืออย่างน้อยก็ไม่ควร) ฆ่าฟันกันเอง ลักษณะแบบพุทธของพงศาวดารเห็นได้จากการที่สานุศิษย์ของผู้วิเศษอยู่ยงคงกะพันด้วยการสวดมนต์ภาวนาและใส่เครื่องรางของขลัง แต่พวกเขาก็สูญเสียพลังอำนาจนั้นไปประพฤติตามหลักพุทธศาสนา ทำการฆ่าสัตว์ตัดชีวิต เมื่อปราศจากอำนาจพิเศษอันเชื่อมโยงกับอหิงสธรรมแล้ว พวกกบฏซึ่งรวมถึงทิดทั้งหลายด้วยจึงถูกฆ่าฟัน และเมื่อพวกเขาตาย "ฝนได้ตกอยู่เจ็ดวันอย่างไม่หยุดยั้ง ทั้งคืนทั้งวัน ทั้งพวกที่มีอำนาจ และพวกที่ปราศจากความสลักสำคัญถูกบังคับให้วิ่งหาที่หลบภัย ทุกคนสั่นอยู่ในอากาศที่หนาวเย็น ไม่มีทางที่จะรู้ว่าเมื่อไหร่พระอาทิตย์ขึ้นหรือตก ทั้งประเทศ

ตกอยู่ในความทุกข์"[10]

บรรยากาศแห่งการคุกคาม อันตรายทางกาย และความรุนแรงแบบเหวี่ยงแหตามที่ปรากฏทั่วไปในหลักฐานชั้นต้นทำนองดังกล่าวไม่น่าถูกเน้นเกินจริง และอันที่จริงแล้วสิ่งเหล่านี้ได้กลายเป็นวิถีชีวิตประจำวันในกัมพูชาคริสต์ศตวรรษที่ 19 หลักฐานต่าง ๆ เต็มไปด้วยการทรมาน การประหารชีวิต การซุ่มโจมตี ฆาตกรรม การเผาหมู่บ้าน และการบังคับกะเกณฑ์ราษฎร สงครามในเวลานั้นจำกัดในระดับท้องถิ่นไม่ได้ขยายไปถึงระดับชาติ และกองกำลังทางทหารปกติจะมีจำนวนเพียงไม่กี่พันคน ซึ่งนับว่าเล็กในมาตรฐานของคริสต์ศตวรรษที่ 20 ทั้งผู้รุกรานและผู้ปกป้องต่างทำลายหมู่บ้านที่ไปถึง ฆ่าฟันปล้นสะดม ล้างผลาญทุกคนที่ได้พบและในทุกท้องที่ที่เคลื่อนผ่าน มีนักโทษสงครามจำนวนน้อยมากที่ถูกกวาดต้อนหรือไว้ชีวิต กฎหมายกัมพูชาในคริสต์ศตวรรษที่ 17 แปลโดย แอดเฮมารด์ เลอแคลร์ ระบุว่ากำลังทหารกองหนึ่งต้องการเสบียงเพียงสามวันเท่านั้น ด้วยคาดว่าประชาชนที่ไม่เป็นมิตรและที่อาจปล้นสะดมได้นั้นอยู่ห่างออกไปเพียงแค่เดินถึงภายในเวลาสามวัน[11] สงครามกลางเมืองที่ล้างผลาญกัมพูชาในทศวรรษที่ 1970 และพฤติกรรมของทั้งสองฝ่ายในสงครามนั้น เป็นที่ชัดเจนว่าเป็นไปในทำนองเดียวกันนี้

ปริศนาหนึ่งของสมัยนี้ก็คือตัวนักองค์จันเอง เรารู้เกี่ยวกับพระองค์น้อยมากนอกเหนือไปจากการเป็นคนขลาดกลัว เอกสารของเวียดนามฉบับหนึ่งใน ค.ศ.1822 ระบุว่าทรงป่วยกระเสาะกระแสะเกือบตลอดเวลา และขังพระองค์อยู่ในพระราชวัง[12] จักรพรรดิ์เวียดนามทรงบันทึกไว้เกี่ยวกับพระองค์ใน ค.ศ.1834 ก่อนที่จะเสด็จทิวงคตว่า "เพียงลมเย็นที่พัดผ่าน หรือเสียงร้องของนก ก็สามารถทำให้ทรงวิ่งหนี"[13] ในขณะเดียวกันนักองค์จันก็ยังคงไว้ซึ่งเสรีภาพในการวางอุบายต่อไปตลอดทศวรรษ 1820 ทรงรักษาสัมพันธไมตรีกับกรุงเทพฯ โปรดให้ส่งคณะทูตบรรณาการไปยังกรุงเทพฯทุกปี และอาจได้อาศัยคณะทูตเหล่านี้ส่งข่าวกรองให้เจ้าหน้าที่ไทย สืบข่าวนโยบายของไทย และติดต่อกับพระอนุชาของพระองค์

สัมพันธภาพระหว่างอาณาจักรทั้งสองหยุดชะงักลงในทศวรรษ 1820 เนื่องจากเวียดนามได้ให้กำลังสนับสนุนแก่ฝ่ายกบฏต่อต้านไทย ซึ่งเกิดขึ้นแถบเวียงจันทน์ระหว่าง ค.ศ.1824-1825 การแตกแยกดังกล่าวยังเกิดขึ้นจากความจริงที่ว่า ผู้ปกครองทั้งสองที่เว้และกรุงเทพฯในทศวรรษ 1830 คือจักรพรรดิ์มินห์มางและรัชกาลที่ 3 นั้น ทรงต่างจากพระราชบิดาของพระองค์ กล่าวคือ ไม่มีอะไรต้องชดใช้ให้กัน และทรงเป็นอิสระที่จะดำเนินนโยบายต่างประเทศ ซึ่งแนวทางหนึ่งในเรื่องนี้ก็คือการเพิ่มอิทธิพลเหนือกัมพูชา และนั่นก็นำมาซึ่งความขัดแย้งระหว่างราชสำนัก จักรพรรดิ์มินห์มางทรงระแวงอุปราชเวียดนามประจำกัมพูชาคือ นายเลอ วันดูเยต์ ด้วยทรงเชื่อ —อย่างถูกต้อง ตามที่เหตุการณ์เป็นไปในภายหลัง— ว่าเขาเกี่ยวข้องกับความรู้สึกเอาใจออกห่างที่เกิดขึ้นในเวียดนามใต้

ระหว่าง ค.ศ.1830-1831 ไทยได้ทดลองส่งกำลังทหารเข้าไปในภาคตะวันตกของกัมพูชา แต่รัชกาลที่ 3 ไม่ทรงเห็นโอกาสแห่งความสำเร็จจนกระทั่งดูเยต์เสียชีวิตใน ค.ศ.1832 ถึงตอนนั้นจักรพรรดิ์มินห์มางพยายามแต่งตั้งข้าราชการที่จงรักภักดีต่อเว้เข้าแทนที่บริวารของอุปราช การเคลื่อนไหวของพระองค์ได้จุดไฟให้กับกบฏครั้งใหญ่ นำโดยบุตรบุญธรรมของดูเยต์เอง

ข่าวกบฏถึงพระกรรณของรัชกาลที่ 3 อย่างรวดเร็ว ทรงตัดสินพระทัยโปรดฯให้รวบรวมกำลังทัพ ทรงเล็งเห็นประโยชน์หลายประการ ประการแรก ทรงสามารถทำให้จักรพรรดิ์มินห์มางเสื่อมพระเกียรติด้วยกองกำลังของพระองค์ได้เข้าพัวพันกับกบฏที่เวียงจันทน์และที่อื่น ๆ ในรัฐบรรณาการลาวของไทย ยิ่งไปกว่านั้นในการแสวงหาทางสถาปนารัฐบรรณาการขึ้นในเวียดนามใต้ รัชกาลที่ 3 อาจทรงวางแผนที่จะขยายผลประโยชน์ทางการค้าระหว่างไทย-จีน อันรวมไปถึงผลกำไรโดยตรงจากการค้าระหว่างไซ่ง่อน โชลอน และจีนใต้ เราทราบว่าพ่อค้าจีนในเวียดนามได้ให้การสนับสนุนพวกกบฏ และบอกเรื่องนี้ให้คนจีนในกรุงเทพฯรู้ประการสุดท้าย กษัตริย์ไทยอาจทรงรู้สึกประทับใจต่อรายงานจากกัมพูชาที่มีมาถึง

พระองค์ว่า *อกฺญา* หลายคนถึงตอนนี้ยินดีต้อนรับการกลับคืนสู่ประเทศของพระอนุชาทั้งสองของนักองค์จัน คือ นักองค์อิ่ม และนักองค์ด้วง (องค์สุดท้ายทิวงคตที่กรุงเทพฯ ใน ค.ศ.1825) นับว่าเป็นเวลาที่เหมาะสม ตามพระราชดำรัสของรัชกาลที่ 3 เอง "ที่จะฟื้นฟูประเทศกัมพูชา และลงโทษความอวดดีของเวียดนาม"[14]

ในระยะสั้นสงครามครั้งนี้เป็นความสำเร็จ พวกเวียดนามละทิ้งกรุงพนมเปญอย่างรวดเร็ว และนำนักองค์จันลี้ภัยไปยังเวียดนามด้วย เจ้าพระยาบดินทร์แม่ทัพไทยได้เข้ายึดเมืองหลวง แต่ไม่นานนักการคมนาคมติดต่อกับกองทัพเรือที่เป็นไปด้วยความยากลำบาก (ทัพเรือมีเป้าหมายที่จะโจมตีชายฝั่งเวียดนาม) ผนวกกับการโจมตีของเวียดนาม ทำให้เจ้าพระยาบดินทร์ต้องถอยทัพในต้น ค.ศ.1834[15]

ยุทธศาสตร์ของไทยที่จะสถาปนานักองค์อิ่มและนักองค์ด้วงขึ้นสู่อำนาจล้มเหลว เนื่องจากการนิราศจากประเทศไปเป็นเวลานานทำให้ทั้งสองพระองค์ไม่สามารถดึงดูดกำลังสนับสนุน จริง ๆ แล้วพงศาวดารฉบับหนึ่งอธิบายความสับสนของประชาชน ในช่วงต้นของสงครามขณะที่ทัพของเจ้าพระยาบดินทร์ยกเข้าสู่ประเทศไว้ดังนี้

> ประชาชนแปลกใจที่เห็นกองทัพขนาดใหญ่ พวกเขาสั่นด้วยความตระหนกกลัว ตัวหัวหน้าผู้นำทัพได้ตะโกนบอกพวกเขาว่า "อย่าตกใจไปเลย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จกลับมาเพื่อปกครองพวกท่านแล้ว" ประชาชนพากันพูดพึมพำเกี่ยวกับเรื่องนี้และส่งผู้สื่อสารไปรายงานให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว (หมายถึง นักองค์จัน) ที่กรุงพนมเปญ[16]

ในการถอยทัพ เจ้าพระยาบดินทร์ได้กวาดต้อนผู้คนในท้องที่ราวสี่พันคนกลับไปด้วย ในจำนวนนี้ ประมาณพันคนสามารถหลบหนีขณะเมื่อหน่วยรบไทยที่

แบกภาระเกินกำลังถึงเมืองอุดง ผู้คนเหล่านี้ "จำต้องรอนแรมสั่นกลัวอยู่ในป่าลึก"[17] หน่วยรบไทยได้สลายตัวขณะเคลื่อนสู่ทางเหนือและทางตะวันตก ในช่วงเวลาเดียวกันนี้กบฏในไซ่ง่อนก็ถูกปราบลงในที่สุด

การเปลี่ยนกัมพูชาให้เป็นเวียดนาม ค.ศ.1835-1840

เมื่อนักองค์จันเสด็จกลับสู่เมืองหลวงที่ยับเยินและถูกทอดทิ้งในต้น ค.ศ. 1834 นั้น ทรงพบว่าพระองค์ตกอยู่ภายใต้การควบคุมเข้มงวดกว่าเดิมของเวียดนาม ความสำเร็จของไทยที่สามารถรุกเข้าถึงดินแดนตอนในได้ แสดงให้จักรพรรดิมินห์มางเห็นว่าพระองค์ไม่อาจวางใจชาวเขมรในการเป็น "รั้ว" ให้กับพรมแดนทางใต้และทางตะวันตกของพระองค์ หลังการปราชัยของพวกกบฏจึงทรงดำเนินการกระชับอำนาจการควบคุมของพระองค์ให้แน่นแฟ้นมั่นคงขึ้น ทรงแต่งตั้งให้แม่ทัพที่ปราบกบฏไซ่ง่อนได้ คือ เตรือง มินห์ เกียง* เป็นหัวหน้าคณะ "ผู้นำความศิวิไลซ์" ในกัมพูชา

เกียงต้องการให้นักองค์จันและเจ้าหน้าที่ของพระองค์จัดหาแรงงาน เสบียงอาหารและทหารให้ ส่วนนักองค์จันดูเหมือนจะทรงต้องการความช่วยเหลือจากเวียดนามด้านวัตถุน้อย ชะรอยจะทรงหวังให้พวกเวียดนามช่วยปกป้องพระองค์จากการลอบปลงพระชนม์และการกบฏต่อต้าน เกียงก็เหมือนคนนอกต่าง ๆ ที่จะเข้ามาดำเนินการในกัมพูชาต่อมาภายหลัง เขาคงหวังมากไปจากกษัตริย์และ *อกฺญา* ก่อนสิ้น ค.ศ.1834 เขาได้รายงานอย่างสิ้นหวังไปยังเว้ว่า

---

*ในพงศาวดารพระตะบอง คือ องเตียงกุน - ผู้แปล

เราได้พยายามลงโทษและปูนบำเหน็จแก่ข้าราชการเจ้าหน้าที่กัมพูชาตามความดี ความชอบและความผิดของพวกเขา เราได้ทูลขอให้พระมหากษัตริย์ช่วยเหลือพวกเรา แต่พระองค์ทรงลังเลพระทัยที่จะทำ หลังจากศึกษาดูสถานการณ์แล้ว เราก็ตัดสินได้ว่าข้าราชการกัมพูชารู้จักแต่การติดและรับสินบน ตำแหน่งต่าง ๆ มีไว้เพื่อขาย ไม่มีใครรับรู้คำสั่ง ทุกคนทำงานเพื่อตัวเอง เมื่อเราพยายามเกณฑ์ทหาร กษัตริย์ทรงแสดงความเต็มพระทัยอย่างยิ่ง แต่พวกเจ้าหน้าที่พากันปกปิดคนจำนวนมาก เมื่อเราต้องการรวบรวมรายชื่อเจ้าหน้าที่ที่ทำความดีความชอบ (เจ้าหน้าที่เต็มใจ แต่) กษัตริย์กลับไม่ทรงเต็มพระทัยด้วยทรงริษยา ในช่วงสี่เดือนสุดท้าย ไม่มีเรื่องใดประสบความสำเร็จเลย[18]

ความเบื่อหน่ายรำคาญของเกียงเป็นที่เข้าใจได้ ด้วยการเมืองกัมพูชาในเวลานั้นเป็นเรื่องของการแตกกระจายของอำนาจ การขาดทรัพยากร และการต่อรองเพื่อตำแหน่งซึ่งมีประสิทธิภาพในการป้องกันไม่ให้ใครก็ตามขึ้นมามีอำนาจได้นาน การที่ชาวกัมพูชาลังเลใจในการทำงานให้กับเวียดนาม สำหรับเกียงแล้วเป็นการสบประมาทถึงขั้นทรยศหลอกลวงทีเดียว แต่จักรพรรดิ์มินห์มางก็ทรงกระตุ้นให้เขาทำดีที่สุดเท่าที่จะทำได้กับทรัพยากรมนุษย์ที่อยู่ใกล้มือ

ช่วงเวลาเดียวกันนั้น เจ้าพระยาบดินทร์ก็ได้จัดตั้งทัพขึ้นในภาคตะวันตกเฉียงเหนือ ทศวรรษ 1830 ผ่านไปพร้อมกับอำนาจทางทหารของไทยที่เพิ่มขึ้นในพระตะบองและเสียมราฐ ทำให้การควบคุมการบริหารปกครองของนักองค์ด้วงและนักองค์อิ่มอยู่ในภาวะที่คลุมเครือ ทั้งนี้โดยไทยอ้างว่าเพื่อดึงดูดกำลังสนับสนุนจากชาวพื้นเมืองในการต่อต้านเวียดนาม โครงการนี้ของไทยต้องเผชิญกับโครงการที่มุ่งเปลี่ยนให้เป็นเวียดนาม (Vietnamization) ในภาคใต้และภาคตะวันออก ซึ่ง

ส่งผลกระทบต่อชีวิตของชาวกัมพูชาในหลาย ๆ ด้าน โครงการของเวียดนามเริ่มขึ้นใน ค.ศ.1834 และดำเนินไปภายใต้การคุกคามจากการรุกรานของไทยตลอดทศวรรษ 1830 อันเป็นปีท้าย ๆ ของรัชสมัยจักรพรรดิ์มินห์มาง

เหยื่อรายแรก ๆ ของการเปลี่ยนให้เป็นเวียดนามก็คือนักองค์จันเอง ตามจดหมายเหตุเวียดนาม ถึงปลาย ค.ศ.1834 ทรงตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของ "พวกมายากล" (magicians) กล่าวกันว่าพระองค์ถูกคะยั้นคะยอให้รับสินบน และ "ปล่อยนักโทษออกจากคุก"[19] อันที่จริง "พวกมายากล" เพียงแต่ทูลขอให้นักองค์-จันประพฤติพระองค์เช่นกษัตริย์แบบจารีต แต่อิทธิพลของพวกนี้ทำให้ เตรือง มินห์ เกียง กังวลใจ เขาจึงสั่งจับและยิงทิ้งพวกนี้เสีย แต่สำหรับนักองค์จัน วาระสุดท้ายของการดิ้นรนเพื่ออยู่รอดและได้มาซึ่งเอกราชเพียงเล็กน้อยสำหรับพระองค์และประชาชนของพระองค์ก็มาถึงในต้น ค.ศ.1835 หลังจากประชวรมาเป็นเวลาหนึ่งเดือน นักองค์จันก็เสด็จทิวงคตบนเรือพระที่นั่งซึ่งทอดสมออยู่ตรงข้ามพระ-ราชวังปรักหักพังในกรุงพนมเปญ ทรงมีพระชนมายุได้สี่สิบสี่พรรษา และทรงครองราชย์แบบใดแบบหนึ่งเป็นเวลาเกือบสี่สิบปี

การเสด็จทิวงคตของนักองค์จันก่อให้เกิดปัญหาแก่เวียดนาม เนื่องจากไม่ทรงมีพระราชโอรส และพระราชธิดาองค์โต คือ เจ้าหญิงแบน ก็ถูกสงสัยว่าฝักใฝ่ฝ่ายไทย ไม่นานภายหลังการเสด็จทิวงคต *อกญา* ทั้งหลายต่างเห็นพ้องกับข้อเสนอของเวียดนามที่จะให้พระราชธิดาองค์ที่สอง คือเจ้าหญิงใหม่* (Mei) ได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นพระราชินี เพื่อให้การสถาปนาพระนางเป็นไปอย่างเป็นทางการ จักรพรรดิ์มินห์มางทรงส่งเจ้าหน้าที่เวียดนามมาจากไซ่ง่อน และ ณ ท้องพระโรงซึ่งสร้างขึ้นเพื่อการนี้โดยเฉพาะ เจ้าหญิงใหม่ พระภคินี และพระขนิษฐาของพระนาง ประทับหันพระพักตร์ไปทางทิศเหนือต่อหน้าพระราชสาสน์แต่งตั้งพระนาง

---

*พงศาวดารพระตะบอง คือ เจ้าองค์มี - ผู้แปล

ส่วนผู้แทนจากเวียดนามและข้าราชการอื่น ๆ หันหน้าไปทางทิศใต้ดุจเดียวกับที่พระจักรพรรดิ์ทรงปฏิบัติเป็นนิจศีลในพระราชวังของพระองค์ที่กรุงเว้[20]

พระราชพิธีนี้ไม่มีอะไรเหมือนการสถาปนาตามแบบจารีตของกัมพูชา แต่ในทัศนะของชาวกัมพูชา การที่พระราชินีทรงไว้ซึ่งอำนาจในการพระราชทานตำแหน่งและสารตราแต่งตั้งแก่ข้าราชการ (รวมไปถึงทรงเป็นประธานในงานพระราช-พิธีต่าง ๆ) ย่อมหมายถึงทรงเป็นพระราชินีของพวกเขา แต่สำหรับพวกเวียดนาม ซึ่งถือว่าพระราชินีทรงเป็นผู้นำทางพิธีกรรมของดินแดนในอารักขาแห่งหนึ่งของเวียดนามนั้น มุมมองดังกล่าวไร้ความสำคัญเมื่อเปรียบกับการปฏิรูประบบบริหารที่ต้องอาศัยเวลา ซึ่ง เตรือง มินห์ เกียง พร้อมที่จะลงมือดำเนินการตามพระราช ประสงค์ของจักรพรรดิ์ ป้อมทหารของเวียดนามที่พนมเปญ ซึ่งเคยเรียกว่า *อันนาม* หรือภาคใต้ที่สงบ ถึงตอนนี้ตัวเมืองเองรวมทั้งชนบทที่อยู่รายรอบได้ถูกเปลี่ยนชื่อใหม่ เป็น *ตรัน เตย์* ซึ่งแปลว่า กองบัญชาการภาคตะวันตก และชื่อแบบจีนผสมเวียดนามก็ได้ถูกตั้งให้แก่ *สฺรุก* ทั้งหมดของกัมพูชา การตัดสินใจทางการบริหารที่ดำเนินไปวันต่อวัน รวมไปถึงการแต่งตั้งตำแหน่งบุคลากร เงินเดือน กิจการทางทหาร และการควบคุมผลผลิตส่วนเกินของข้าวตกอยู่ในมือของพวกเวียดนาม เจ้าหน้าที่สิบหกคน เสมียนเจ็ดสิบคน และครูใหญ่สิบคน ถูกส่งมาประจำที่กรุงพนมเปญเพื่อเป็นแกนกลางให้แก่ฐานการบริหารการปกครองนี้ อย่างไรก็ดี จนถึงช่วงเวลาระหว่าง ค.ศ.1839-1840 การบริหารการปกครอง*สฺรุก* ซึ่งรวมถึงเรื่องสำคัญทั้งหมดเกี่ยวกับการระดมกำลังคนตกอยู่ในเมืองของ*อกฺญา* ผู้ซึ่งได้รับพระราชทานตรามอบอำนาจจากราชสำนักกัมพูชา ทั้งที่การแต่งตั้งพวกเขาเหล่านั้นเป็นที่ชัดเจนว่าต้องผ่านการพิจารณาของเวียดนาม

นโยบายของจักรพรรดิ์มินห์มางในการเปลี่ยนกัมพูชาให้เป็นเวียดนามมีหลายด้าน ทรงแสวงหาทางระดมกำลังและติดอาวุธให้กับชาวเขมร จัดชาวเวียดนามเข้าปกครองภูมิภาคนั้นเป็นอาณานิคม และปฏิรูปอุปนิสัยของประชาชน

ทรงพยายามกำหนดรูปแบบมาตรฐานของการชั่ง ตวง วัด การเกณฑ์กำลังคน และการจัดเสบียงกรังเพื่อเหตุผลทางการทหาร การควบคุม —ซึ่งหมายถึงการควบคุมประชากรชายฉกรรจ์ และการจัดตั้งกองทหารประจำการ หากเป็นไปได้ เพื่อต่อต้านคนไทย— เป็นองค์ประกอบที่สำคัญของโครงการทั้งหมดของเวียดนาม ปัญหาการเกณฑ์กำลังคนเกิดขึ้นเนื่องจาก *อกุญา* จำนวนมากไม่เต็มใจที่จะยอมปล่อยอำนาจในการควบคุมบริวารของตน จริง ๆ แล้ว ในไม่ช้าพวกเวียดนามก็พบว่าทหารรับจ้างชาวจามเป็นเพียงกองกำลังเดียวที่ตนสามารถระดมได้

เนื่องจากชนเชื้อชาติเขมรก่อให้เกิดปัญหามากมาย จักรพรรดิ์มินห์มางจึงทรงหาทางให้ชาวเวียดนามเข้ายึดครองภูมิภาคนี้เป็นอาณานิคม ทรงให้ความชอบธรรมกับนโยบายดังกล่าวไว้ดังนี้ "นักโทษทหารและนักโทษสามัญจะไร้ประโยชน์หากคุมขังไว้ในคุก ดังนั้นจึงเป็นการดีกว่าสำหรับพวกนี้ที่จะถูกส่งไปกัมพูชา และใช้ชีวิตอยู่กับประชาชนที่นั่น ผู้ซึ่งจะได้ประโยชน์จากการสั่งสอนของพวกเขา"[12]

นโยบายของเวียดนามต่อกัมพูชาในทศวรรษ 1830 ชี้ล่วงหน้าให้เห็นถึง "ภารกิจแห่งความศิวิไลซ์" ของฝรั่งเศสในยุคล่าอาณานิคมซึ่งมุ่งหวังที่จะรื้อถอนและทำให้สถาบันมากหลายของทั้งเวียดนามและกัมพูชาอ่อนแอ ในบันทึกอันเหยียดยาวที่ทรงมีถึง เตรือง มินห์ เกียง พระจักรพรรดิ์ทรงวางพระราโชบายของพระองค์ไว้ดังต่อไปนี้

> พวกคนป่า (ในกัมพูชา) ได้กลายเป็นลูกหลานข้าไปแล้วในตอนนี้ และเจ้าควรช่วยพวกนั้น สอนขนบธรรมเนียมเราให้...ข้าได้ยินมาว่าดินแดนถิ่นนั้นอุดมสมบูรณ์ เพาะปลูกได้ดี และมีวัวมากมาย (ที่ใช้ไถนาได้)...แต่ประชาชนไม่มีความรู้ทางการเกษตร (ที่ก้าวหน้า) ยังใช้จอบเสียมแทนที่จะใช้วัว พวกมันสามารถปลูกข้าวได้พอสำหรับอาหารสองมื้อต่อวัน แต่ไม่รู้จักเก็บส่วนเกินไว้ ของจำเป็น

เช่น เสื้อผ้า ผ้าไหม เป็ด และหมู แพงมาก ข้อบกพร่องเหล่านี้มีรากเหง้ามาจากความเกียจคร้านของพวกกัมพูชา และคำสั่งข้าที่ให้กับเจ้าก็คือข้อต่อไปนี้ จงสอนพวกนั้นให้รู้จักใช้วัว สอนให้ปลูกข้าวมากขึ้น สอนการปลูกต้นหม่อน เลี้ยงหมูและเป็ด...สำหรับเรื่องภาษา พวกมันควรได้รับการสอนให้พูดภาษาเวียดนาม (อุปนิสัยเรา) ในการแต่งกาย และมารยาทที่โต๊ะอาหารก็เป็นสิ่งที่ต้องฝึกหัด หากมีธรรมเนียมประเพณีอะไรที่ล้าสมัยหรือป่าเถื่อนที่ควรทำได้ง่ายขึ้น หรือบังคับให้เลิกไป ก็จงทำ[22]

พระจักรพรรดิ์ทรงลงท้ายด้วยการแนะนำเกียงให้ดำเนินการอย่างระมัดระวังในการสร้างการเปลี่ยนแปลงทางสังคม ทรงบันทึกไว้ว่า "จงปล่อยให้ความคิดดี ๆ ซึมลึกลงไป เปลี่ยนคนป่าให้เป็นคนเจริญ"[23] ความรวดเร็วไม่ใช่สิ่งสำคัญ "เพื่อเอาชนะจิตใจประชาชน และสั่งสอนพวกเขา เราวางแผนที่จะค่อย ๆ ทำสิ่งนี้"[24] ในพระราชบันทึกที่ตามต่อมา พระจักรพรรดิ์ทรงยอมรับว่า แม้กระบวนที่ล่าช้าเช่นว่านี้ก็อาจไม่มีวันประสบความสำเร็จ เนื่องจาก "ธรรมเนียมของพวกคนป่าต่างจากของพวกเรามาก จนแม้พวกเราจะยึดดินแดนของพวกนี้ทั้งหมด ก็ไม่แน่ว่าเราจะเปลี่ยนพวกมันได้"[25]

ไม่ปรากฏหลักฐานว่าเวียดนามประสบความสำเร็จในการเปลี่ยนเทคนิคการเกษตรของกัมพูชา แม้ว่าความจำเป็นที่จะทำเช่นนั้นเป็นประเด็นหลักซ้ำแล้วซ้ำอีกในเอกสารการติดต่อของพวกเขาตลอดทศวรรษ 1830 ในทำนองเดียวกัน ความพยายามของเวียดนามที่จะแจงนับและจัดทำระบบการครองที่ดิน การเสียภาษี และงานชลประทานก็ได้ผลเพียงเล็กน้อย สิ่งที่ดูเหมือนจะติดอยู่ในใจคนเขมรเกี่ยวกับเวียดนามก็คือ ความต้องการอย่างไม่ลดละต่อแรงงานเกณฑ์ และการปฏิรูปทางวัฒนธรรมซึ่งกระทบถึงรากเหง้าความนึกคิดของคนเขมรที่มีต่อเอกลักษณ์ของชาติตน

และดูเหมือนน้อยคนสามารถอธิบายเป็นคำพูดได้ หนึ่งในเรื่องนี้ก็คือคำสั่งให้คนเขมรใส่กางเกงแทน[26] ผ้าถุง และให้ไว้ผมยาวแทนผมสั้น เลิกธรรมเนียม "ป่าเถื่อน" อื่น ๆ ของเขมรตามที่นักเขียนชาวเวียดนามเห็น รวมถึงการใส่เสื้อไม่แหวะข้าง นุ่งผ้าเตี่ยว เปิบข้าวด้วยมือ และคุกเข่าคำนับแทนที่จะยืนตรง ประชาชนทั้งสองชาติอยู่คนละด้านของเส้นแบ่งทางวัฒนธรรม บางทีเส้นแบ่งนี้อาจถูกกำหนดอย่างเด่นชัดที่สุดเท่าที่เคยปรากฏในเอเชียอาคเนย์คริสต์ศตวรรษที่ 19 ในทศวรรษ 1970 เส้นแบ่งนี้จะถูก ลอน นอล นำมาหาประโยชน์อย่างป่าเถื่อนเป็นคนแรก แล้วตามด้วยพอลพต[27]

อย่างไรก็ดี ภายในกรอบความคิดด้านอุดมการณ์ของพระองค์ จักรพรรดิมินห์มางทรงพยายามอย่างหนักที่จะรับทราบเรื่องของกัมพูชา ให้ความยุติธรรมต่อประชาชน และปรับปรุงชีวิตความเป็นอยู่ของพวกเขา มีหลักฐานอ้างอิงมากมายถึงบำเหน็จรางวัลที่ทรงพระราชทานแก่ข้าราชการกัมพูชาที่ได้ทำความดีความชอบ วาระหนึ่งทรงโปรดฯให้ส่งประวัติศาสตร์กัมพูชามาให้พระองค์ ด้วยเหตุผลที่ว่า คนเขมร "ได้เป็นชาติมากว่าพันสองร้อยปีแล้ว แต่เราก็ยังไม่รู้แน่นอนว่าการปกครองของพวกนั้นเริ่มปีใด เมื่อเทียบกับราชวงศ์จีนและเวียดนามที่ปกครองอยู่ในขณะนั้น"[28] ก่อนหน้านั้น พระจักรพรรดิได้ขอให้ เตรือง มินห์ เกียง ส่งข้อมูลรายละเอียดเกี่ยวกับ

> ขนบธรรมเนียมประเพณี ประชากร และผลผลิตทางการเกษตรของกัมพูชา ข้าต้องการทราบว่าประชาชนของประเทศนี้เจริญรุ่งเรืองหรือเปล่า และกองทหารกัมพูชาได้รับการฝึกฝนหรือไม่ (ข้าต้องการทราบด้วยว่า) ประชาชนคนป่าเหล่านี้ได้เรียนรู้ถึงวิถีชีวิตแบบเวียดนามหรือเปล่า และพวกมันมีความสุขหรือไม่[29]

และในบันทึกอีกฉบับหนึ่ง พระจักรพรรดิ์มินห์มางทรงวางแผนที่จะเอาคนเวียดนามเข้าแทนที่*เจาหฺวายสฺรุก* เริ่มด้วย *สฺรุก* ใกล้กรุงพนมเปญก่อน ใน ค.ศ. 1893 ทรงรำคาญพระทัยที่ได้ทราบว่า *อกฺญา* ต่าง ๆ ยังใช้ยศและตำแหน่งของกัมพูชาแทนที่จะเป็นของเวียดนาม

> ที่ตรันเตย์ (พระจักรพรรดิ์มีรับสั่งว่า) ข้าราชการกัมพูชาทั้งหมดล้วนได้รับพระราชทานตำแหน่งยศจากราชสำนักเรา อย่างไรก็ดี ข้าเข้าใจว่าในจดหมายโต้ตอบและในการสนทนา พวกนั้นยังใช้ตำแหน่งยศทางกัมพูชา ชาวกัมพูชาควรได้รับการบอกเล่าว่าเป็นเกียรติที่ได้รับตำแหน่งยศเหล่านั้นจากราชสำนักแห่งนี้ ดังนั้นในการสนทนา พวกมันควรใช้ตำแหน่งและยศของเราแทนที่ของพวกมัน[30]

พระอนุชาของนักองค์จัน คือนักองค์ด้วง ได้พำนักอยู่ที่เมืองพระตะบองภายใต้การคุ้มครองของไทยเป็นเวลาหลายปี ถึง ค.ศ.1837 ภายหลังเหตุการณ์คลุมเครือต่อเนื่องกันชุดหนึ่ง ไทยได้จับกุมตัวนักองค์ด้วงและส่งตัวพันธการด้วยโซ่ตรวนมายังกรุงเทพฯ หลักฐานต่าง ๆ ชี้ว่าตัวแทนของเวียดนามที่พนมเปญได้พยายามลวงพระองค์ลงมายังเมืองหลวง โดยให้คำมั่นสัญญาว่าพระองค์จะได้รับมอบราชบัลลังก์ คำตอบของนักองค์ด้วงกำกวมเสียจนทำให้ทั้งไทยและเวียดนามเชื่อว่า ทรงตั้งพระทัยจะทรยศต่อทั้งสองฝ่าย โดยใช้ *อกฺญา* ในเขตเมืองหลวงรวบรวมหาผู้สนับสนุนการคืนสู่เอกราชลม ๆ แล้ง ๆ ของนักองค์จัน[31]

ในเวลาเดียวกัน ความกลัวที่เพิ่มขึ้นของเวียดนามต่อการเรียกระดมพลของไทย รวมทั้งความก้าวหน้าในการปฏิรูปที่เป็นไปอย่างเชื่องช้าของเวียดนามเอง ทำให้เวียดนามต้องกระชับกลไกการบริหารการปกครองให้แน่นแฟ้นขึ้นไปอีก การ

ต่อต้านเวียดนามที่เกิดขึ้นตามที่ต่าง ๆ ระหว่าง ค.ศ.1837-1839 เป็นทั้งเหตุและผลจากการปฏิรูปเหล่านี้ ตามจดหมายเหตุเวียดนาม คิดตามยุทธศาสตร์ที่มีการปรับปรุงแก้ไขแล้ว การปฏิรูปแบ่งออกได้เป็นสี่ส่วนด้วยกัน ส่วนที่มีความคิดริเริ่มใหม่ที่สุดก็คือการกำหนดเขต *สฺรุก* ต่าง ๆ เสียใหม่ และแทนที่ *เจาหฺวาย* แบบดั้งเดิมทั่วประเทศด้วยคนเวียดนาม ในการเลือกสรรคนเข้าดำรงตำแหน่งเหล่านี้ (ซึ่งดูเหมือนว่า จริง ๆ แล้วไม่เคยมีการบรรจุได้ครบ) กรมต่าง ๆ ของเวียดนามถูกเร่งรัดให้หาเจ้าหน้าที่ระดับล่าง "ประมาณยี่สิบคน" ผู้ซึ่งสถานะของความรู้มีความสำคัญน้อยกว่าประสบการณ์ทางการเกษตรและความสามารถในการเป็นผู้นำทางทหาร องค์ประกอบที่สองของนโยบายนี้ก็คือการเปิดเขตเพาะปลูกให้มากขึ้น ฝึกอบรมทหารชาวกัมพูชามากขึ้นและเก็บสะสมข้าวมากขึ้น เพื่อปลดปล่อยกองทหารเวียดนาม และกองทหารรับจ้างจากการต้องขึ้นต่อเวียดนามใต้ ประการที่สองต้องสอนภาษาเวียดนามให้กับคนกัมพูชาเพื่อ "ปรับปรุงการสื่อสาร" และประการสุดท้าย เวียดนามต้องสนับสนุนการยึดเอากัมพูชาเป็นอาณานิคมต่อไป โดยใช้ผู้อพยพและนักโทษชาวเวียดนาม ทั้ง ๆ ที่ เตรือง มินห์ เกียง ได้ชี้ให้เห็นอันตรายของนโยบายนี้ไว้อย่างยืดยาวในบันทึกที่ทูลเสนอต่อจักรพรรดิ์มินห์มางในตอนต้นปีนั้นเอง

การปฏิรูปเหล่านี้ทำให้พงศาวดารไทยระบุถึงชื่อใหม่ที่จักรพรรดิ์มินห์มางทรงมอบให้แก่เขมรคือ "เวียดนามใหม่"[32] ชาวเวียดนามไม่เห็นว่าสิ่งนี้เสียหายอย่างไร ทำนองเดียวกับการเปลี่ยนแปลงการชั่งน้ำหนัก มาตราส่วน แฟชั่น และการแต่งกายแบบเขมร ในท่ามกลางการริเริ่มใหม่ ๆ เหล่านี้ เรื่องการถอด*เจาหฺวายสฺรุก* ออกดูจะมีส่วนมากที่สุดกับการเกิดกบฏต่อต้านเวียดนามระหว่าง ค.ศ.1840-1841 นับเป็นเรื่องที่มีนัยสำคัญ เมื่อบรรดา *อกฺญา* ที่ถูกรังแกโดยวิธีดังกล่าวสามารถรวบรวมสมัครพรรคพวกได้โดยง่าย ทั้งนี้เพื่อปกป้องสถานภาพเดิมจากระบบบริหารการปกครองของเวียดนามที่น่าจะกระจายความเท่าเทียมกันมากกว่า และมุ่งมองไป

ข้างหน้า ณ จุดนี้มีความคล้ายคลึงกันอย่างน่าประหลาดใจกับการบริหารการปกครองของสาธารณรัฐประชาชนกัมพูชาในทศวรรษ 1980[33]

ในเดือนธันวาคม ค.ศ.1893 นักองค์อิ่มซึ่งเป็นที่โปรดปรานของไทยนับแต่นักองค์ด้วงถูกคุมขัง ได้แปรพักตร์ไปเข้ากับพนมเปญพร้อมด้วยคนหลายพันคน ทรงเข้าใจผิดว่าเวียดนามตั้งใจจะสถาปนาพระองค์ขึ้นครองราชบัลลังก์กัมพูชา เมื่อเสด็จถึงเมืองหลวง ทรงถูกเตรียง มินห์ เกียง จับกุมและถูกนำตัวไปยังไซ่ง่อนและเว้ ดั่งนี้ผู้มีสิทธิ์ในราชสมบัติอีกคนก็ถูกกำจัดไปจากวงการ[34]

เมื่อได้ทรงทราบเรื่องนี้ในต้น ค.ศ.1840 ปฏิกิริยาตอบสนองจากไทยก็คือการตั้งกองทหารขึ้นที่พระตะบอง เมื่อเจ้าพระยาบดินทร์มาถึงเมืองนั้นเพื่อสอบสวนการแปรพักตร์ของนักองค์อิ่มก็พบว่าชาวกัมพูชากว่าสามร้อย พร้อมด้วยเจ้าหน้าที่ประจำ *สฺรุก* จำนวนเกือบสองร้อยได้หลบหนีไป แผนงานของท่านในการบุกกัมพูชาอย่างเต็มรูปจึงถูกเลื่อนออกไปชั่วคราว ด้วยไม่วางใจต่อการสนับสนุนในพื้นที่[35]

กบฏต่อต้านเวียดนามซึ่งเกิดขึ้นในเดือนกันยายนและตุลาคม ค.ศ.1840 นั้นมีการวางแผนกันในเดือนพฤษภาคม จริง ๆ แล้วการลุกฮือขึ้นเป็นครั้งคราวได้ระเบิดขึ้นทุกปีนับแต่ ค.ศ.1836 และสถานการณ์ที่เลวร้ายลงในกัมพูชาตามที่เราได้เห็นแล้วนั้น ได้ทำให้จักรพรรดิ์มินห์มางต้องทรงกระชับการบริหารการปกครองของพระองค์ ขั้นตอนหนึ่งของพระองค์ก็คือการปรับปรุงการเก็บภาษีอากร ตามธรรมเนียมที่ทำมาเดิมการเก็บภาษีต้องผ่าน*อกฺญา* แต่ทว่าจำนวนภาษีซึ่งจ่ายทั้งในรูปของข้าวและผ้า ไม่เคยเพียงพอที่จะเลี้ยงดูพวกเวียดนาม ในประกาศปี ค.ศ. 1840 จักรพรรดิ์มินห์มางทรงมีรับสั่งให้มีการรังวัดที่ดินที่เหมาะแก่การเพาะปลูกและจัดทำสถิตินำ้ฝน ฉางข้าว และงานชลประทาน เพื่อที่ปฏิบัติการของเวียดนามในกัมพูชาจะสามารถเลี้ยงตัวได้ ทรงมีพระราชดำรัสว่าได้สั่งให้ดำเนินการดังกล่าวมาถึงหกปีแล้ว แต่ก็บรรลุผลเพียงเล็กน้อย[36]

ในเดือนมิถุนายน ค.ศ.1840 จักรพรรดิ์มินห์มางมีรับสั่งให้ถอดนักองค์ไหม่และพระขนิษฐาทั้งสอง และพระราชทานตำแหน่งค่อนข้างต่ำในระบบข้าราชการฝ่ายพลเรือนของเวียดนามให้แทน ภายหลังการถอดถอนดังกล่าว *อกฺญา* ตำแหน่งสูงสุดหกตำแหน่ง รวมทั้ง *ทะ-ละ-หะ* ถูกจับกุมและนำตัวไปยังไซ่ง่อน ในข้อหาปลอมแปลงหลักฐานการสำรวจสำมะโนครัวประชากร และ "ปกปิด" ประชากรประมาณหนึ่งหมื่นห้าพันคนจากการเกณฑ์แรงงานและหน้าที่ทางทหาร[37] การจับกุมนี้เป็นความลับ และบริวารทั้งหลายของพวกนี้ต่างลงความเห็นว่าพวกเจ้านายตนได้ตายไปแล้ว การหายตัวไปของพวกนี้เป็นสาเหตุที่สำคัญที่สุดประการหนึ่งของการกบฏ

จริง ๆ แล้ว ความล้มเหลวของเวียดนามในการบังคับใช้รูปแบบการบริหารการปกครองที่ได้ผลในกัมพูชา สัมพันธ์กับความเต็มใจของเวียดนามอย่างน้อยที่สุดในช่วงต้น ๆ ของปีที่จะทำงานผ่าน*อกฺญา* ทว่าความจงรักภักดีของ *อกฺญา* ต่อเวียดนามอย่างดีที่สุดก็เป็นเรื่องชั่วครั้งชั่วคราว และท่วงทำนองการทำงานของพวกเขาขึ้นกับเรื่องต่าง ๆ อาทิเช่น ความกลัว ความเย่อหยิ่ง ระบบอุปถัมภ์ ความผูกพันในท้องถิ่น และความจงรักภักดีต่อญาติพี่น้องและข้าราชการอื่น ๆ การทำงานแบบนี้ไม่เอื้อต่อการบริหารของเวียดนาม ดูเหมือนว่า *อกฺญา* เกือบทั้งหมดมีความสุขพอควรกับการรับรางวัลจากเวียดนามเป็นครั้งคราว พวกเขาไม่ได้แสดงความกระตือรือร้นที่จะเปลี่ยนตัวเองเป็นข้าราชการพลเรือนแบบขงจื้อ เวียดนามบรรลุวัตถุประสงค์ของตนไม่มากนักในการทำงานกับพวก*อกฺญา* แต่เมื่อมาตรการของเวียดนามนำไปสู่นโยบายเสรีทางการค้า ก็ไม่มีเหตุผลสำหรับ *อกฺญา* ส่วนใหญ่ที่หยิบอาวุธขึ้นต่อต้านพวกเวียดนาม

อย่างไรก็ดีการยึดการบริหารการปกครองใน*สฺรุก* ใน ค.ศ.1840 ทำให้เวียดนามมาถึงจุดที่สามารถบังคับให้เป็นไปตามความต้องการของตน พร้อมกันกับที่การกระทำดังกล่าวอาจจุดเชื้อไฟให้กับการกบฏอย่างหลีกเลี่ยงไม่พ้น การบุกของ

ไทยที่ใกล้จะมาถึง และการที่ *อกฺญา* ทั้งหลายไม่อาจเห็นว่าผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจและการทหารของเวียดนามในกัมพูชาคาบเกี่ยวอยู่กับผลประโยชน์ของตน ทำให้เวียดนามมีทางเลือกน้อย เว้นเสียแต่พวกเขาจะยอมทิ้งกัมพูชาอย่างสิ้นเชิง นโยบายของจักรพรรดิ์มินห์มางล้มเหลว เนื่องจากไม่ทรงสามารถเข้าใจความไม่ประนีประนอม หรือความไม่สำนึกบุญคุณของ "คนป่า" ยามเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่บริหารแบบปิตาอุปถัมภ์ ในพระบรมราชโองการที่ทรงมีต่อประชาชนชาวกัมพูชา ใน ค.ศ.1838 พระองค์ทรงเน้นความไร้เหตุผลของการไม่รู้บุญคุณไว้ว่า

> ต้องขอบใจในความใจกว้างของข้า กองทัพแห่งจักรพรรดิ์ถูกส่งไปยังกัมพูชา เสียค่าใช้จ่ายนับล้านเหรียญ และนำมาซึ่งความมั่นคงโดยทำลายล้างพวกคนไทย กองทหารเราประจำอยู่ (ท่ามกลางพวกท่าน) เพื่อนำมาซึ่งสันติภาพ การกระทำดังกล่าวเสมือนหนึ่งนำประชาชนชาวกัมพูชาออกจากโคลนตมสู่เตียงนอนขนนกอันอบอุ่น และนี่เป็นที่รู้จักกันทั่วไปทุกตัวคน...ใครก็ตามที่คิดเป็น สมควรจะรู้สึกเป็นหนี้บุญคุณต่อราชสำนักเรา ทว่าทำไมเล่าจึงยังมีประชาชนที่เกลียดชังเรา และเชื่อพวกกบฏ[38]

สถานการณ์เลวร้ายลงใน ค.ศ.1840 เมื่อเกิดกบฏใหญ่ขึ้นในเดือนกันยายน การลุกฮือครั้งนี้ซึ่งรวมศูนย์อยู่แถบ *สฺรุก* ภาคตะวันออกและภาคใต้ เป็นตัวอย่างของการกระทำทางการเมืองที่ยืนหยัดและเชื่อมประสานที่หาได้ยากในกัมพูชาก่อนสมัยปฏิวัติ ตัวอย่างอื่นเท่าที่นึกได้ก็ได้แก่ กบฏต่อต้านฝรั่งเศสระหว่าง ค.ศ. 1885-1886 และที่เรียกกันว่าเหตุการณ์ปี ค.ศ.1916 (ดูบทที่ 8 และ 9) พวก *อกฺญา* ซึ่งฉลาดขึ้นภายใต้ "ภารกิจแห่งความศิวิไลซ์" ของเวียดนาม ได้พูดคุยกัน

เรื่องกบฏอยู่เป็นเวลาหลายเดือน ดังปรากฏในจดหมายซึ่งรู้จักกันในทุกวันนี้ในรูปของ วัน เดือน ปี สถานที่ และเนื้อความทั่ว ๆ ไป แต่จดหมายเหล่านี้ตัวจริงดูเหมือนจะไม่หลงเหลืออยู่เลย[39] สิ่งที่ผลักดันการเคลื่อนไหวของการกบฏก็คือการท้าทายของเวียดนาม ผนวกกับความคาดหวังของกัมพูชาต่อการบุกและสนับสนุนของไทย การลุกฮือขึ้นนี้ล่มสลายไปในต้น ค.ศ.1841 เมื่อเวียดนามได้จักรพรรดิ์องค์ใหม่ และความหวังว่าไทยจะบุก ต้องเผชิญกับความสำเร็จทางการทหารของเวียดนามรวมทั้งความขาดแคลนเสบียงอาหารในหมู่กบฏ ช่วงเวลาที่เหลือของต้นทศวรรษ 1840 เป็นเรื่องของสงครามที่ต่างผลัดกันแพ้ชนะ การเจรจาประนีประนอมระหว่างไทยและเวียดนาม และการเคลื่อนย้ายทีละน้อยของดุลแห่งอำนาจในกัมพูชา โดยไทยเป็นฝ่ายได้เปรียบ

ในสายตาของ*อกฺญา* สาเหตุเฉพาะหน้าของการกบฏก็คือการกระทำอย่างต่อเนื่องของเวียดนามที่มุ่งล้มล้างระบบกษัตริย์ พุทธศาสนา และชนชั้นข้าราชการในกัมพูชา ตามที่เราได้เห็นแล้วว่าความต่อเนื่องนี้เริ่มด้วยการถอดถอนบรรดาเจ้าหญิงและปรับเปลี่ยนเอาข้าราชการเวียดนามเข้ามาในกรุงพนมเปญ ครั้นถึงเดือนมิถุนายน ค.ศ.1840 จักรพรรดิ์มินห์มางได้ทรงวางระบบการเก็บภาษีแบบเวียดนามในกัมพูชา ทำให้เกิดการเรียกร้องใหม่ ๆ ต่อ*อกฺญา* โดยเรียกภาษีผลผลิตเพิ่ม เป็นต้นว่าจากผลไม้และผัก สั่งให้มีการสำรวจสำมะโนครัวใหม่ สำรวจการถือครองที่ดิน และทำรายงานแหล่งน้ำ

อีกส่วนหนึ่งของโครงการของเวียดนามในปี ค.ศ.1840 ก็คือการเรียกคืนตราประจำตำแหน่งของกัมพูชาจาก *สฺรุก* บางแห่ง และแทนที่ด้วยคนเวียดนามซึ่งปราศจากตำแหน่งใด ๆ มีข้าราชการในชนบทอย่างน้อยหนึ่งคนที่ถูกไล่ออกในช่วงเวลานี้ด้วยข้อหาฉ้อราษฎร์บังหลวง และข่าวลือก็แพร่สะพัดไปในหมู่ *อกฺญา* ทั้งหลายว่าไม่ช้าข้าราชการทั้งหมดจะถูกเวียดนามจับกุม

เหตุการณ์ในเดือนสิงหาคมเข้าสู่วิกฤตเมื่อเวียดนามจับกุมนักองค์ใหม่และ

พระขนิษฐาที่กรุงพนมเปญ เจ้าหญิงเหล่านี้ถูกลวงให้ไปขึ้นบนเรือหลังจากที่ข้าราชบริพารผู้แวดล้อมถูกกล่อมด้วยเหล้าและการแสดงงิ้วญวน ถึงจุดนี้ตามพยานที่รู้เห็นคนหนึ่ง ทุกคน "ก็พูดไปหัวเราะไป"[40] เจ้าหญิงทั้งหลายถูกนำตัวไปยังเวียดนามอย่างลับ ๆ และเครื่องราชกกุธภัณฑ์กัมพูชาซึ่งนักองค์ใหม่ทรงได้รับสืบทอดมาจากพระบิดาก็ถูกนำติดไปด้วย ถึงตรงนี้ *อกฺญา* ในพนมเปญและใน*สฺรุก*ต่าง ๆ อาศัยข่าวลือและหลักฐานเวียดนามเกี่ยวกับกัมพูชา พากันลงความเห็นว่า *ทะ-ละ-หะ* ลุง ผู้ช่วยของท่าน และเจ้าหญิงทั้งสี่พระองค์ ได้ถูกประหารชีวิตแล้ว และ *อกฺญา* ทั้งหลายต่างคิดว่าพวกตนจะเป็นคนต่อ ๆ ไป

สำหรับชาวกัมพูชาจำนวนมาก การที่กษัตริย์ของพวกตนสูญหายไป แม้อำนาจของพระองค์จะถูกจำกัดเพียงไรก็ดี ย่อมหมายถึงการสูญสลายของรัฐ การขาดเครื่องราชกกุธภัณฑ์ที่จะมอบความชอบธรรมให้แก่ผู้อื่นทำให้สถานการณ์เลวลง สำหรับ*อกฺญา* การสูญหายไปของเจ้านายชั้นสูงในราชสำนัก ระบบภาษีที่ปฏิรูปใหม่ การลดความศักดิ์สิทธิ์ของตราประจำตำแหน่ง และการโจมตีอย่างรุนแรงและเฉียบพลันของเวียดนามต่อเสรีภาพในการกระทำของพวกตน ทั้งหมดเป็นตัวเร่งการกบฏ การกระทำ "ที่สมเหตุผล" ของเวียดนาม ซึ่งหมายเอาว่าเป็นประโยชน์ต่อคนเขมร ได้โจมตีตรงรากเหง้าแห่งเอกลักษณ์ของ*อกฺญา* และแนวคิดของพวกเขาต่อสังคมทั้งหมด การที่เวียดนามดูแคลนพุทธศาสนา ภาษา วัฒนธรรม และสถาบันของกัมพูชา ก็ช่วยเร่งการตัดสินใจทำกบฏของพวก*อกฺญา*

ตอนแรกการลุกฮือขึ้นรวมศูนย์ตามชายฝั่งตะวันออกของแม่น้ำโขง แต่ไม่ช้าต่อมาก็ขยายไปยังเขตตั้งหลักแหล่งของเวียดนามตามชายฝั่ง เช่น เขตเรียม และกัมโพช และบางส่วนของเวียดนามใต้ที่มีคนเขมรอาศัยอยู่ รวมทั้งเขตหมู่บ้านป้อมค่ายตอนใน ข่าวเกี่ยวกับการหายตัวไปของบรรดาเจ้าหญิงจึงดูเหมือนจะจุดชนวนการกบฏ และเป้าหมายของพวกกบฏ ณ ขั้นตอนนี้ก็คือการรื้อฟื้นสถานภาพเดิมก่อนหน้านั้นของนักองค์ใหม่และเหล่าข้าราชการที่ต้องออกนอกประเทศ

วัตถุประสงค์ที่เห็นได้อีกประการหนึ่งก็คือการได้ฆ่าฟันชาวเวียดนาม ดังที่พวกกบฏคนหนึ่งบันทึกไว้ว่า "เรามีความสุขที่ได้ฆ่าพวกเวียดนาม เราไม่กลัวเกรงพวกมันอีกแล้ว ในการต่อสู้ พวกเราคำนึงถึงพระรัตนตรัย พระพุทธองค์ พระธรรมและพระสงฆ์"[41]

พวกเวียดนามแปลกใจต่อระดับการประสานงานของบรรดา*อกุญา* และโทษว่าเป็นเพราะอิทธิพลไทย แต่หลักฐานไทยไม่ยืนยันเรื่องนี้ พวกเขายังงงงวยต่อการขาดผู้นำที่มีสิทธิ์ขาด พวกเขาคะเนกำลังของพวกกบฏว่าสูงถึงสามหมื่นคนปฏิบัติการอยู่ทั่วราชอาณาจักร แบ่งเป็นกลุ่มเล็ก ๆ จำนวน "นับร้อย" แต่บางครั้งก็มีกลุ่มใหญ่กว่านั้น ปกติพวกนี้จะอยู่ในเขตที่คุ้นเคยกันดีและบังคับบัญชาโดยคนที่ไว้ใจได้ ปัญหายากยิ่งในสงครามต่อต้านกองโจรได้ถูกสรุปอยู่ในรายงานฉบับหนึ่งของเวียดนาม ในปี ค.ศ.1841 ดังนี้

> พวกกบฏตั้งค่ายตามชายฝั่งแม่น้ำ ตรงจุดยุทธศาสตร์ พวกนี้โผล่มาและหายไปตามใจชอบ ถ้ากองทหารเรามองไปทางตะวันออก พวกกบฏก็จะหนีไปทางตะวันตก...พวกมันรวมกำลังกันตรงป่าทึบ และที่ลุ่มแฉะ ที่ซึ่งกองทหารของเราไม่สามารถปฏิบัติการได้ เขตอื่น ๆ ก็มีหญ้าสูงระดับสายตา อากาศร้อนและเต็มไปด้วยฝุ่น อาจเดินทั้งวันโดยไม่พบน้ำดื่ม ยิ่งกว่านั้นเราไม่มีข่าวกรองเกี่ยวกับฝ่ายศัตรูเลยและไม่มีผู้นำทาง[42]

พวกเวียดนามยังมีปัญหาในการเคลื่อนย้ายกองทหารและเสบียงอาหารข้ามแม่น้ำที่เชี่ยวกรากซึ่งมีอยู่ทั่วไปในช่วงเวลานั้นของปี และรายงานก็ระบุด้วยว่าไม่มีพวกกบฏ "แม้แต่คนเดียว" ยอมจำนนทั้งที่ราชสำนักเวียดนามใช้นโยบาย "อดกลั้น" หลักฐานเต็มไปด้วยการอ้างถึงพวกเขมรว่าพากันหลบหนีราวกับ "พวกหนู" หรือ

ซุ่มโจมตีเหมือน "แมลงหวี่และยุง" ในตอนต้นของการกบฏ จักรพรรดิ์มินห์มาง (พระองค์ทรงสิ้นพระชนม์ภายหลังอุบัติเหตุในต้น ค.ศ.1841) ทรงมีพระราชดำริว่า การใช้กำลังที่พอเพียง ผนวกกับการให้บำเหน็จรางวัลแก่กองทหารที่จงรักภักดีและเจ้าหน้าที่ในท้องถิ่นจะช่วยปราบกบฏลงได้ ทรงบันทึกไว้ว่ากบฏนี้ทำให้พิโรธจน "พระเกศาตั้งชัน"[43] ทรงมีรับสั่งให้ *ทะ-ละ-ทะ*ลุง และคนอื่น ๆ เขียนจดหมายไปยังญาติมิตรและบริวารในกัมพูชาขอให้ออกมามอบตัว ฉะนี้จึงทรงอ่านประเด็นความจงรักภักดีของคนกัมพูชาผิด ทรงเห็นเป็นเรื่องของผู้อุปถัมภ์ที่ไม่อาจให้ความช่วยเหลือได้และความน่านิยมนับถือได้ลดลง พระองค์ทรงเห็นชอบกับการส่ง "สงฆ์และนักไสยศาสตร์" ไปยังพนมเปญเพื่อบั่นทอนจริยธรรมของกัมพูชา ในเดือนสุดท้ายของรัชกาล จักรพรรดิ์มินห์มางทรงรับสั่งให้ส่งรายงานเป็นรายปักษ์จากแนวหน้า และทรงแนะนำมาตรการกีดขวางฝ่ายตรงข้าม รับสั่งให้เผาผลาญธัญญ-พืชและสวนผลไม้ของกัมพูชา ทรงประกาศว่า "ชาวกัมพูชาโง่มาก จนกระทั่งเราต้องทำให้กลัว การจูงใจให้เชื่อตามทำนองคลองธรรมปกติไม่ได้ผล"[44]

เราบอกไม่ได้ว่าจักรพรรดิ์มินห์มางจะทรงดำเนินการต่อไปอย่างไรหากทรงมีพระชนม์อยู่ต่อมาอีกเจ็ดปี แต่ชัดเจนว่ากบฏได้เริ่มสูญเสียแรงขับเคลื่อนก่อนการสิ้นพระชนม์ของพระองค์ และผู้สืบราชสมบัติต่อมา คือจักรพรรดิ์เทียวตรี (Thieu Tri) ทรงผูกมัดพระองค์กับชัยชนะในกัมพูชาน้อยกว่าจักรพรรดิ์มินห์มาง[45] จักรพรรดิ์พระองค์ใหม่ทรงเริ่มรัชกาลด้วยการแสวงหาทางแก้ที่จะเป็นที่ยอมรับ ทั้งจากราชสำนักพระองค์และจากชาวกัมพูชา หากไม่จำเป็นต้องรวมไทยด้วย ครั้งหนึ่งทรงปัดข้อเสนอที่จะให้พระองค์เจรจาโดยตรงกับไทย ด้วยทรงเห็นว่าไทย "ผิดและโง่เขลา" อย่างไรก็ตามระยะทางที่ห่างไกล ความไม่ไว้วางใจ และแรงขับเคลื่อนของสงครามรวมทั้งความคลุมเครือด้านเป้าหมายของจักรพรรดิ์เทียวตรีในกัมพูชา ผลักดันให้ความขัดแย้งดำเนินไปจนถึง ค.ศ.1847

ทั้งที่รายงานของเวียดนามระบุไว้อีกอย่างหนึ่ง กองกำลังกัมพูชาบ่อยครั้งมี

เสบียงและอาวุธสนับสนุนต่ำมาก ในปลาย ค.ศ.1840 *อกุญา* ฝ่ายกบฏคนหนึ่งร้องเรียนมายังไทยว่า "เราไม่สามารถต่อสู้กับเวียดนามได้อีกต่อไป เราขาดกองกำลังที่จะทำเช่นนั้น ขาดทั้งปืนไรเฟิล กระสุน และเสบียงอาหาร สำหรับอาวุธยุทโธปกรณ์ เราก็มีแต่มีดผาหน้าไม้ และไม้กระบอง เราไม่อาจสู้ต่อไปได้อีก"[46]

การฟื้นฟูเอกราชของกัมพูชา

ขณะที่ราชสำนักเวียดนามและเจ้าหน้าที่เวียดนามในกัมพูชาพยายามแสวงหาทางออกให้กับสิ่งที่พวกเขาเห็นว่าเป็นปัญหาภายในเวียดนามนั้น กำลังทหารที่ไทยส่งมาภายใต้การนำของเจ้าพระยาบดินทร์ จำนวนราวสามหมื่นห้าพันคนชุมนุมพลอยู่ใกล้พระตะบอง แล้วจึงเข้าโจมตีกองทหารเวียดนามที่ประจำที่โพธิสัตว์ ภายหลังเอาชนะกองทหารเวียดนามที่นั่นได้ เจ้าพระยาบดินทร์ได้เตรียมโจมตีเมืองหลวงต่อไป แต่แล้วก็รีรออยู่ด้วยขาดเสบียงอาหาร และไม่มั่นใจในกองกำลังของตน ในที่สุดเจ้าพระยาบดินทร์ได้ถอนทัพกลับพระตะบอง และพยายามเพิ่มความแข็งแกร่งให้กับตำแหน่งทางการเมืองของตนที่นั่น ในระหว่างการปิดล้อมโพธิสัตว์ *อกุญา* ที่เข้ากับพวกกบฏจำนวนสิบแปดคน ได้ยื่นหนังสือแบบเดียวกันต่อเจ้าพระยาบดินทร์ ขอกำลังสนับสนุนจากไทย และขอตัวนักองค์ด้วงคืนจากกรุงเทพฯ[47] ในหนังสือนั้นพวก *อกุญา* ได้ถวายสัตย์ปฏิญาณว่าจะจงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ และทูลฯ ร้องเรียนถึงความขาดแคลนเสบียงสนับสนุน พวกเขาย้ำว่าชาวกัมพูชาจะมีความสุขสงบหากสถานการณ์ต้นคริสต์ศวรรษที่ 19 ก่อนที่พวกเวียดนามมาถึง จะถูกรื้อฟื้นขึ้นอีกครั้ง

เจ้าพระยาบดินทร์ได้ส่งหนังสือนั้นไปยังกรุงเทพฯ พร้อมขอพระราชทานนักองค์ด้วงกลับคืนสู่อำนาจทางการเมืองแบบใดแบบหนึ่ง ในเดือนมกราคม ค.ศ. 1841 นักองค์ด้วงก็ไปถึงพระตะบองพร้อมด้วยที่ปรึกษาไทยและกัมพูชา ของขวัญ

ที่ตบแต่งงดงามสำหรับเหล่าผู้สนับสนุน รวมทั้งเครื่องยศแสดงตำแหน่งและเครื่องหมายประจำราชสำนักของพระองค์ ที่ทรงได้รับพระราชทานจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ[48] ตามที่ปรากฏในหลักฐานชิ้นหนึ่ง เจ้าพระยาบดินทร์ได้เร่งเร้าให้ปล่อยตัวนักองค์ด้วงด้วยเหตุผลว่า "หากไม่มีผู้ใหญ่ดูแล ประชาชนทั่วไปก็จะปราศจากความมั่นคงปลอดภัย"[49] และหลักฐานต่าง ๆ ยังชี้ให้เห็นเหตุจูงใจของเจ้าพระยาบดินทร์ ที่ต้องการเอาชนะใจพวก*อกฺญา* (ท่านอยากเห็นคนเขมรพื้นเมือง แทนที่จะเป็นกองทหารที่ขาดประสบการณ์ของท่านเอง เข้าจัดการกับพวกเวียดนาม) ด้วยข้อเสนอที่จะให้นักองค์ด้วงมาปกครองกัมพูชา จริง ๆ แล้ว ตลอดช่วงหลังของทศวรรษ 1840 นักองค์ด้วงถูกเจ้าพระยาบดินทร์เชิดและควบคุมอย่างใกล้ชิด การกลับคืนสู่กัมพูชาของนักองค์ด้วง และความห่วงใยที่รัชกาลที่ 3 มีต่อพระองค์ ได้เปิดศักราชแห่งความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับกัมพูชา ซึ่งจะยืนยาวมาจนกระทั่งฝรั่งเศสเข้าแทรกแซง ใน ค.ศ.1863

ขณะที่นักองค์ด้วงได้รับพระราชทานข้าราชสำนักที่มีศักยภาพจำนวนหนึ่ง และเจ้าพระยาบดินทร์กำลังร้องเรียนว่าพวกที่มาใหม่จะบริโภคเสบียงไทยหมด จักรพรรดิ์เทียวตรีก็ทรงพยายามทำความเข้าใจและควบคุมนโยบายเวียดนามที่มีต่อกัมพูชา ทรงมีพระราโชบายที่จะขัดขวางการบุกของไทย นำความสงบมาสู่จังหวัดที่ก่อกบฏในเวียดนามใต้ และดำรงไว้ซึ่งเกียรติภูมิของเวียดนาม ในปลาย ค.ศ.1841 เตรือง มินห์ เกียง พยายามนำนักองค์อิ่มกลับคืนสู่อำนาจ แต่ประกาศที่ออกในนามของเขาไม่ได้รับการสนับสนุน บางทีอาจเป็น ณ จุดนี้ที่ เตรือง มินห์ เกียง ตระหนักว่าตัวเองแทบจะหมดโอกาสฟื้นดุลทางการเมืองที่ได้เปรียบในกัมพูชา เขาจึงถอยทัพกลับเวียดนาม นำนักองค์อิ่ม เจ้าหญิงทั้งหลาย และประชากรในเมืองจำนวนประมาณหกพันคนกลับไปด้วย เมื่อถึงเวียดนาม เขาได้ส่งหนังสือไปยังเว้กล่าวโทษตัวเองที่ "สูญเสีย" กัมพูชา ซึ่งเขาระบุว่าเป็น "ทรัพย์สินอันชอบธรรม" ขององค์จักรพรรดิ์ จากนั้นเขาก็ดื่มยาพิษและสิ้นชีวิต

ความล้มเหลวของเวียดนามไม่ได้หมายความว่าฝ่ายไทยประสบความสำเร็จ และถึง ค.ศ.1843 กัมพูชาได้กลายเป็นปลักหล่มแห่งหนึ่งสำหรับเจ้าพระยาบดินทร์ ท่านได้รายงานไปยังกรุงเทพฯว่า "เราได้เข้ามาในกัมพูชาเป็นเวลาถึงสามปีโดยไม่ประสบความสำเร็จใดเลย เราขาดเสบียงอาหาร ผู้คนต้องเข้าป่า หาเลี้ยงตัวเองด้วยใบหญ้าและรากไม้ เกือบพันคนในกองทัพเราได้ตายลงเพราะขาดอาหาร"[51] ผลที่สุด ใน ค.ศ.1844 เจ้าพระยาบดินทร์ก็ต้องละทิ้งพนมเปญ และไม่ช้าต่อมาเวียดนามก็สถาปนา นักองค์ใหม่ ขึ้นเป็น "ราชินีที่ทรงสิทธิธรรม" ขณะที่กองทัพไทยรวมพลอยู่ใกล้อุดง การเดินแผนของเวียดนามดังกล่าวทำให้เจ้าพระยาบดินทร์โกรธเคือง ท่านเห็นว่าตอนนี้ *อกฺญา* จำนวนมากอาจไม่เต็มใจช่วยไทย ท่านได้ร้องเรียนไปยังกรุงเทพฯ ว่า "ผู้นำเขมรทั้งหลาย รวมทั้งพวกขุนนาง นายอำเภอทั้งหมดและประชาชนคนธรรมดา ล้วนไร้เดียงสา โง่เขลาเบาปัญญาและหลอกง่าย พวกนี้ไม่รู้เลยว่าอะไรแท้ อะไรปลอม"[52]

ทั้งที่ไทยต้องเผชิญกับปัญหาดังกล่าว ความพยายามของเวียดนามตลอดช่วง ค.ศ.1845 ที่จะย้ายกำลังไทยบริเวณรอบ ๆ อุดงออกไปก็ไม่เป็นผล ถึงปลายปีผู้นำไทยและเวียดนามจึงได้เปิดการเจรจาเพื่อยุติการรบ การเจรจาคืบหน้าด้วยจักรพรรดิ์เทียวตรีทรงเต็มพระทัยที่จะละทิ้งสถานะทางการทหารของพระองค์ในกัมพูชา ซึ่งโดยนัยหนึ่งก็คือละทิ้งนโยบายของพระราชบิดาพระองค์ที่นั่น อย่างไรก็ดีการเจรจาดำเนินไปอย่างช้า ๆ ภายใต้บริบทของการหยุดชะงักทางการทหาร แม้ว่าในแง่การเมืองสถานการณ์ทำให้ไทยเป็นต่อนั่นคือการที่นักองค์ด้วงจงรักภักดีต่อกรุงเทพฯ ทำให้ไทยได้นักปกครองที่ชำชองเป็นที่นิยมของประชาชน และสามารถทำงานผ่านเครือข่ายข้าราชการใน *สฺรุก* ที่สถาปนาไว้อย่างดีแล้ว แต่เวียดนามก็ยังครองสถานะที่สามารถต่อรองได้อย่างมั่นคง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการที่เวียดนามเก็บรักษาเครื่องราชกกุธภัณฑ์ ทำให้นักองค์ด้วงไม่สามารถก้าวขึ้นสู่บัลลังก์ได้โดยชอบธรรม

ด้วยท่าทีรักษาหน้า เวียดนามเรียกร้องให้กัมพูชาส่งคณะทูตบรรณาการไป

ยังกรุงเว้ในเดือนมีนาคม ค.ศ.1846 และประกาศการอยู่ใต้อธิปไตยเวียดนามที่ "ดำเนินอย่างเป็นทางการ" (pro forma)[53] เมื่อคณะทูตกลับไปยังพนมเปญในเดือนมิถุนายน ค.ศ.1847 พวกเวียดนามได้คืนเครื่องราชกกุธภัณฑ์ของกัมพูชาและปล่อยตัวสมาชิกในราชตระกูลที่ถูกคุมขังอยู่ในเวียดนาม บางคนเป็นเวลาหลายปีแล้ว หลังจากนั้นไม่นานเวียดนามก็ถอนกำลังออกจากกัมพูชา นี่เป็นครั้งแรกนับจาก ค.ศ.1811 ที่ไม่มีเจ้าหน้าที่ชาวเวียดนามบนแผ่นดินกัมพูชา

สองสามเดือนถัดมา โดยการดำเนินพิธีการชุดหนึ่ง นักองค์ด้วงได้ประกาศฟื้นฟูระบบกษัตริย์ที่ไทยสนับสนุน ซึ่งได้เลือนไปเป็นเวลาหลายปี จะเป็นเรื่องผิดพลาดถ้าถือว่ากระทำเชิงพิธีการเหล่านี้เป็นเพียงข้อตกลงทางการทูตเท่านั้น เนื่องจากนักองค์ด้วงทรงคล้ายคลึงกับผู้ปกครองแบบจารีตในเอเชียอาคเนย์ ที่ไม่แยกสิ่งที่เราเรียกว่าพื้นฐานทางการเมืองและศาสนาออกจากความคิด หน้าที่และพฤติกรรมส่วนพระองค์ พูดอีกนัยหนึ่งก็คือ พระราชกรณียกิจของกษัตริย์ถูกมองว่ามีผลทางการเมือง และการกระทำทางการเมืองเชื่อกันว่าจะเพิ่มพูนหรือลดบุญญาธิการของพระองค์[54]

จริง ๆ แล้ว พิธีการเหล่านี้มากหลายเกี่ยวพันกับการฟื้นฟูพุทธศาสนานิกายเถรวาทให้เป็นศาสนาแห่งรัฐ มีเรื่องเล่าว่า นักองค์ด้วง

> โปรดให้ทลายป้อมเวียดนามที่พนมเปญ และขนอิฐเหล่านั้นไปสร้างและฟื้นฟู...วัดในพุทธศาสนาเจ็ดแห่งใกล้อุดง พระพุทธรูปที่ปรักหักพังได้รับการหล่อใหม่ และองค์ใหม่ก็ได้ถูกปั้นขึ้น พระสงฆ์ได้รับการส่งเสริมให้พำนักอยู่ตามวัดอีกครั้ง และประชาชนก็ได้รับการสนับสนุนให้เคารพท่าน[55]

สำหรับประชาชนของพระองค์ การกลับคืนสู่กัมพูชาของนักองค์ด้วงและการฟื้นฟูพุทธศาสนาเป็นการพิสูจน์ย้อนหลังถึงความเป็นกษัตริย์ ความชอบธรรม และบุญบารมีของพระองค์ จารึกหลักหนึ่งใน ค.ศ.1851 อธิบายถึงผลของการฟื้นฟูในทศวรรษที่ 1840 ที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วดุจสายฟ้าไว้ว่า

> ในปีนั้น มีผู้ปกครองที่ทรงอำนาจพระองค์หนึ่งพระนามว่า ด้วง พระองค์เสด็จมาจากเมืองหลวง (กรุงเทพฯ) สู่กัมพูชา และประทับอยู่ที่เมืองป้อมปราการอุดง ด้วยบุญบารมี ความเชี่ยวชาญและพระปรีชาชาญ กษัตริย์พระองค์นี้ทรงทำให้ศัตรูแตกกระเจิงด้วยความกลัว และไม่ช้ารัฐทั้งสามที่ทำสงครามกัน ก็กลับเป็นมิตรกันอีกครั้งหนึ่ง[56]

ในวันที่ฤกษ์ดีวันหนึ่งของเดือนเมษายน ค.ศ.1848 นักองค์ด้วงทรงได้รับการอภิเษกจากพราหมณ์ไทยและกัมพูชาที่อุดง แล้วเสด็จขึ้นครองราชย์ ทรงมีพระชนม์ได้ห้าสิบสองพรรษา รัชสมัยของพระองค์ซึ่งกินเวลาสิบสองปีถือกันว่าเป็นยุคเรอเนสซองซ์ยุคหนึ่งของกัมพูชา ราชอาณาจักรของพระองค์อยู่ในความสงบสุขและแม้ว่าที่ปรึกษาทางการเมืองไทยและกองทหารไทยบางหน่วยจะยังคงรั้งรออยู่ที่อุดง เมื่อเปรียบเทียบกันก่อนหน้านั้น นักองค์ด้วงก็ทรงมีอิสระที่จะตัดสินพระทัยใด ๆ ทางการเมือง เป็นต้นว่า ที่เกี่ยวข้องกับการมอบตำแหน่งให้แก่*อกฺญา* พงศาวดารในสมัยพระองค์ได้เน้นมิติแห่งการฟื้นฟู ซึ่งเกี่ยวข้องกับสถาบันและระบบความสัมพันธ์ต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง พงศาวดารระบุการปฏิรูปทางภาษาศาสตร์ งานสาธารณประโยชน์ กฎหมายควบคุมการใช้จ่ายทางการเงินของเอกชน และทำเนียบสกุลวงศ์ชุดใหม่ จากหลักฐานต่าง ๆ เรารู้ว่านักองค์ด้วงทรงเป็นกวีที่ประสบความสำเร็จ ทรงเป็นประธานในการประกาศใช้กฎหมายใหม่ และในการประมวลประวัติ

พงศาวดารใหม่ด้วย[57]

ผู้รจนาพงศาวดารในทศวรรษ 1880 และทศวรรษ 1930 ซึ่งมองย้อนไปยังช่วงปีแห่งเอกราชของกัมพูชาก่อนฝรั่งเศสเข้าควบคุม น่าจะได้จัดรัชสมัยของนักองค์ด้วงเป็นยุคทองยุคหนึ่ง หลังจากหลายปีของการตกอยู่ในสภาพกึ่งเชลยที่กรุงเทพฯ นักองค์ด้วงดูจะทรงระมัดระวังพระองค์ ทางพระราชไมตรีที่ทรงมีกับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ดำเนินไปด้วยความอ่อนน้อมอย่างสูงยิ่ง เห็นได้จากพระราชสาสน์ที่พระองค์ทรงมีพระมหากษัตริย์ทั้งสองพระองค์[58] ดูเหมือนว่านักองค์ด้วงจะไม่ได้ทรงพยายามฟื้นฟูพระราชไมตรีกับเวียดนามเพื่อได้มาซึ่งเสรีภาพในการเคลื่อนไหวเพื่อดำเนินการใด ๆ บางทีอาจเป็นเพราะพระองค์ทรงหวาดเกรงแบบอย่างที่เกิดขึ้นในทศวรรษ 1830 อนึ่งจากทัศนะของเวียดนาม การปรับปรุงสัมพันธไมตรีใด ๆ ย่อมกระชับการขึ้นต่อเวียด-นามให้แน่นแฟ้นขึ้นเท่านั้น ด้วยเหตุนี้ในทางตรงกันข้าม ใน ค.ศ.1853 จึงปรากฏว่านักองค์ด้วงทรงพยายามแสวงหาความคุ้มครองจากฝรั่งเศสอย่างเคอะเขิน ทรงส่งของขวัญและถวาย "ความเคารพอย่างอ่อนน้อม" แด่พระนโปเลียนที่ 3 จักร-พรรดิแห่งฝรั่งเศสผ่านทางกงสุลฝรั่งเศสประจำสิงคโปร์ เป็นไปได้ว่านักองค์ด้วงทรงได้รับคำแนะนำเรื่องนี้จากมิชชันนารีฝรั่งเศสที่เอาจริงเอาจังแถบอุดง ของขวัญของพระองค์มีงาช้าง 4 กิ่ง นอแรด 2 นอ น้ำตาลและพริกไทยจำนวนหนึ่ง ทว่าคณะทูตฝรั่งเศสที่ถูกส่งมายังกัมพูชาพร้อมร่างสนธิสัญญาทางพระราชไมตรี (ดูบทที่ 8) ไม่ได้รับอนุญาตจากไทยให้เดินทางไปถึงอุดง ไทยได้รีบควบคุมกษัตริย์ในอาณัติของตนไว้อย่างฉับพลัน

ดูเหมือนว่านักองค์ด้วงทรงแสวงหาความช่วยเหลือจากฝรั่งเศส ไม่ใช่เพื่อหลีกหนีจากความคุ้มครองของไทย ซึ่งเป็นไปไม่ได้อยู่แล้วในทางปฏิบัติ แต่เพื่อปกป้องพระองค์จากเวียดนาม ในพระราชสาสน์ที่มีไปถึงฝรั่งเศส พระองค์ทรงอ้างถึงเวียดนาม ดุจเดียวกับพอลพตในทศวรรษ 1970 ว่าเป็น "ศัตรูตามประเพณี"

ของกัมพูชา นับเป็นเรื่องตลก ดังเราจะเห็นต่อไป ที่ถึงทศวรรษ 1860 ฝรั่งเศสได้เข้าแทนที่เวียดนามในการเป็นผู้คุ้มครองกัมพูชากำจัดอิทธิพลของเวียดนามให้หมดไป และแล้วก็สนับสนุนให้คนเวียดนามอพยพเข้าไปในกัมพูชา หลังจากความพยายามผูกสัมพันธไมตรีกับฝรั่งเศสล้มเหลว นักองค์ด้วงได้ประทานคำอธิบายต่อมิชชันนารีฝรั่งเศสด้วยพระองค์เองว่า "พวกท่านจะให้ฉันทำอย่างไร ฉันมีนายสองคน ซึ่งต่างก็จับตามองฉันอยู่ตลอดเวลา ทั้งสองฝ่ายเป็นเพื่อนบ้านฉัน แต่ฝรั่งเศสนั้นอยู่ไกลออกไป"[59] เป็นที่ชัดเจนว่าสถานการณ์หลายประการจำต้องเปลี่ยนไป ก่อนที่กัมพูชาจะสามารถหลุดพ้นจากการขึ้นต่อสองฝั่งฟ้าแบบนี้ และต้องใช้เวลานับรวมช่วงพักสั้น ๆ ด้วยถึงกว่าห้าสิบปี

บทที่ 8

ระยะแรก ๆ ของการเป็นรัฐในอารักขา

การศึกษาเกี่ยวกับช่วงเวลาที่ฝรั่งเศสขยายอิทธิพลเข้าครอบครองกัมพูชาทำได้หลายวิธี วิธีแรกแบ่งช่วงเวลาออกเป็นระยะ ๆ แล้วศึกษาตั้งแต่การเริ่มขยายอิทธิพลไปจนกระทั่งถึงความเสื่อมสลายของอำนาจปกครองของฝรั่งเศส อีกวิธีหนึ่งคือการศึกษาจากทัศนะของฝ่ายฝรั่งเศสเกี่ยวกับการขยายอำนาจ อุดมการณ์และวิธีการปกครองของฝรั่งเศส ซึ่งจะครอบคลุมทั้งด้านการเมือง เศรษฐกิจ การศึกษาและอื่น ๆ และวิธีที่สามได้แก่การนับเอาระยะเวลาที่ฝรั่งเศสเข้าครอบครองกัมพูชารวมเข้าเป็นส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์กัมพูชา โดยเชื่อมโยงเข้ากับระยะเวลาทั้งก่อนและหลังจากฝรั่งเศสเข้าปกครองกัมพูชา ปัจจุบันอิทธิพลของฝรั่งเศสได้หมดสิ้นไปแล้ว แต่มุมมองแบบที่สามดูจะยังได้รับความสนใจมากที่สุด แม้ว่าจะมีอุปสรรคเกี่ยวกับการขาดแคลนข้อมูลและเอกสารชั้นต้นที่สำคัญอื่น ๆ ในภาษาเขมรนอกเหนือจากพระราชพงศาวดารที่มีอยู่ แต่ในบทนี้ ผู้เขียนจะพยายามศึกษาบทบาทของฝรั่งเศสจากทัศนะของชาวกัมพูชาให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้

การย้อนกลับไปพิจารณายุคสมัยของการเป็นอาณานิคมทั้งในระยะเวลาที่อำนาจปกครองของฝรั่งเศสโดดเด่นและตกต่ำนั้น จะสามารถแบ่งช่วงเวลาออกได้เป็น 3 ระยะ ช่วงแรกเริ่มตั้งแต่การสถาปนากัมพูชาเป็นรัฐในอารักขาใน ค.ศ.1863 ไปจนถึงการเกิดกบฏใน ค.ศ.1884 ระยะเวลาช่วงที่ 2 เริ่มจากการปราบกบฏใน ค.ศ.1886 ไปจนถึงการสวรรคตของเจ้านโรดมใน ค.ศ.1904 ซึ่งทำให้เจ้าสีสวัสดิ์

พระอนุชาต่างพระมารดาของพระองค์ผู้ทรงให้ความร่วมมือกับฝ่ายฝรั่งเศสมากกว่าพระเชษฐาได้เสวยราชสมบัติ ระยะเวลาช่วงที่ 3 สิ้นสุดที่การเสด็จขึ้นครองราชย์ของเจ้านโรดม สีหนุ ใน ค.ศ.1941 ซึ่งสืบเนื่องต่อจากรัชสมัยของเจ้าสีสวัสดิ์ (ค.ศ. 1904-1927) และเจ้ามณีวงศ์ (ค.ศ.1927-1941) พระราชโอรสองค์ใหญ่ของสมเด็จเจ้าสีสวัสดิ์ ในช่วงที่ 3 นี้เป็นระยะเวลาที่กัมพูชาอยู่ภายใต้การปกครองแบบอาณานิคมอย่างเป็นระบบมากที่สุด เพราะว่าในช่วงระยะเวลาหลังจากนั้น (ค.ศ.1941-1953) ฝรั่งเศสคำนึงแต่จะยึดครองกัมพูชาไว้ให้ได้มากกว่าที่จะมุ่งจัดการปกครองให้เป็นระบบ

ทางฝ่ายกัมพูชานั้น พวกเขาแบ่งยุคอาณานิคมออกเป็น 2 ช่วงแทนการแบ่งออกเป็น 4 ช่วง โดยยึดเอาปี ค.ศ.1906 ที่เจ้าสีสวัสดิ์ทรงเข้าพิธีราชาภิเษกเป็นเกณฑ์แบ่ง นับตั้งแต่ ค.ศ.1906 เป็นต้นไป ชาวกัมพูชามิได้ปกครองประเทศของตนเอง และวิถีชีวิตของพวกเขาก็เปลี่ยนแปลงกลายเป็นแบบตะวันตกมากขึ้นตามลำดับ ภาพที่ข้าราชการกัมพูชาในทศวรรษ 1840 จดจำได้เกี่ยวกับ *สฺรุก* แห่งปี ค.ศ.1904 นั้น ได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างหน้ามือเป็นหลังมือเมื่อถึง ค.ศ.1920 เมื่อมีการปรับเปลี่ยนการปกครองภายใต้ฝรั่งเศสเพื่อให้กัมพูชากลายเป็นส่วนหนึ่งของระบอบปกครองอาณานิคมอินโดจีน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในส่วนที่เกี่ยวกับการปกครองส่วนท้องถิ่น

สันนิษฐานว่าในช่วงปลายของทศวรรษ 1940 มีชาวกัมพูชาเพียงไม่กี่คนที่มองกลไกของการเปลี่ยนแปลงในสังคมกัมพูชา หรือการดำรงอยู่ของฝรั่งเศสว่ามีผลร้ายต่อวิถีชีวิตของพวกเขา หรือต่อสถาบันดั้งเดิมที่เป็นเกษตรแบบยังชีพ นับถือพุทธศาสนาและสถาบันกษัตริย์ ยุคอาณานิคมมีความมั่นคงทางการเมืองมาเกือบตลอด ก็เนื่องมาจากการที่ฝรั่งเศสสนับสนุนสถาบันกษัตริย์ และพระมหากษัตริย์ก็ทรงอุปถัมภ์สถาบันสงฆ์ ฝรั่งเศสส่งเสริมให้ทั้งสองสถาบันนี้เป็นพันธมิตรกันในทางการเมืองด้วยเหตุผลสองประการ ประการแรกเนื่องจากการที่พระมหากษัตริย์

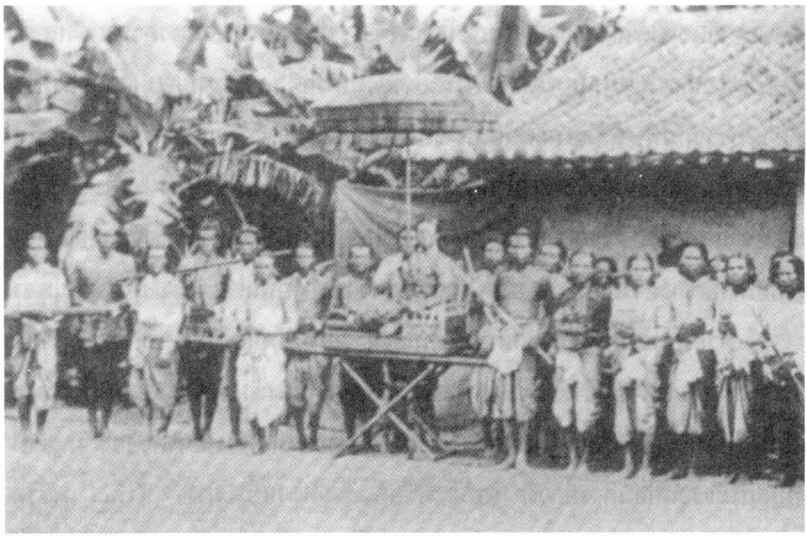

เจ้าสีสวัสดิ์และข้าราชบริพาร ใน ค.ศ.1866 เจ้าสีสวัสดิ์ทรงขึ้นครองราชย์ในช่วงที่กัมพูชาเป็นรัฐในอารักขาของฝรั่งเศส ในปี ค.ศ.1904 ภาพโดยความเอื้อเฟื้อของหอสมุดแห่งชาติ

พระสงฆ์ และข้าราชการต่างก็ไม่นิยมการเปลี่ยนแปลงใหม่ ๆ และประการที่สอง เกิดจากแนวคิดที่โต้แย้งและเป็นปฏิปักษ์ต่ออำนาจของรัฐบาลซึ่งเป็นที่แพร่หลาย —ทั้งความคิดนอกรีตและการกบฏ— ได้ถูกฝรั่งเศสปราบปรามอย่างมีประสิทธิภาพมาตั้งแต่ทศวรรษ 1880 ในด้านการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจนั้น ที่สำคัญคือการพัฒนาทางด้านเทคโนโลยีในการทำนา ซึ่งถูกจำกัดอยู่เฉพาะในภาคตะวันตกเฉียงเหนือของประเทศ และที่นั่นได้กลายเป็นพื้นที่ปลูกข้าวขนาดกว้างใหญ่ไพศาล ส่วนภาคอื่น ๆ ของประเทศนั้น ฌอง เดลแวร์ อธิบายว่ากลุ่มประชากรที่กระจายกันอยู่ทั่วไปจะปลูกข้าวในพื้นที่ขนาดเล็กโดยมุ่งทำกินในครอบครัว

ด้วยความมั่นคงทางการเมืองดังกล่าว ฝรั่งเศสจึงดูจะเพ้อฝันและพอใจกัมพูชามากกว่าเวียดนาม แต่เนื่องจากไม่ค่อยมีอะไรเกิดขึ้นนักในกัมพูชา ฝรั่งเศสจึงค่อนข้างจะมองชาวกัมพูชาอย่างดูถูกว่า "โง่" หรือ "เชื่อง" ความเพ้อฝันที่

เลื่อนลอยโดยมิได้ใคร่ครวญอย่างถ่องแท้นี้ได้แพร่หลายตามเอกสารภาษาฝรั่งเศสที่เขียนขึ้นในยุคอาณานิคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในคริสต์ศตวรรษที่ 20 ที่ถ้อยคำที่ใช้เกี่ยวกับชาวกัมพูชาได้สืบทอดต่อเนื่องกันในหมู่ข้าราชการฝรั่งเศส ทั้งจากข้อมูลในหนังสือพิมพ์และจากปากต่อปาก ในขณะเดียวกันในส่วนของชาวกัมพูชานั้น เมื่อถึงต้นทศวรรษ 1940 ก็ไม่ปรากฏว่ามีเอกสารภาษาเขมรชิ้นใดที่ตั้งข้อระแวงสงสัยถึงผลของการปกครองของฝรั่งเศส หรือของสถาบันเก่าแก่ต่าง ๆ ของกัมพูชา

ด้วยเหตุนี้นักเขียนฝรั่งเศสบางคนจึงกระโดดข้ามยุคที่ "ไม่มีอะไรเกิดขึ้น" การกระทำดังกล่าวนับว่าเป็นข้อผิดพลาด เพราะสิ่งที่กำลังเกิดขึ้น โดยเฉพาะภายหลังจากที่เศรษฐกิจเฟื่องฟูในทศวรรษ 1920 ก็คือการก่อร่างสร้างตัวของกัมพูชาที่เป็นอิสระในยุคก่อนการปฏิวัติ (แม้จะมีข้อด้อยอยู่หลายประการ) ทั้งที่สภาพชีวิตโดยทั่วไปในประเทศกัมพูชาส่วนใหญ่ยังคงเป็นดังเช่นที่นักเขียนชาวฝรั่งเศสทั้งหลายเรียกว่า ส่วนหนึ่งของอาณาจักรพระนครที่ "ไม่มีกาลเวลา" และ "ลี้ลับ"

นักเขียนชาวฝรั่งเศสยังพยายามจำแนกพฤติกรรมของฝรั่งเศสในกัมพูชาออกเป็นเรื่อง ๆ เช่น ด้านการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม ซึ่งทำให้เกิดความเข้าใจผิดว่าสิ่งเหล่านี้เป็นส่วนของความเป็นจริงที่แยกออกจากกันได้ แต่อันที่จริงแล้วสิ่งที่พวกฝรั่งเศสหมายความนั้นเป็นความวิปริตผิดประหลาดในบริบทของสถานการณ์ในอาณานิคม เป็นต้นว่า คำว่า "การเมือง" จะหมายถึง การไม่เห็นด้วยการครอบงำกัมพูชาของฝรั่งเศสมากกว่าจะเป็นการให้ประชาชนมีส่วนร่วมในกระบวนการทางการเมือง ในแง่อุดมการณ์นั้น พวกเขาเชื่อว่าในแต่ละอาณานิคมไม่ควรจะมี "การเมือง" เลย คำว่า "เศรษฐกิจ" หมายถึง งบประมาณภาษีและรายได้ หรืออีกนัยหนึ่งก็คือ เศรษฐกิจของกลุ่มข้าราชการ เมื่อนักเขียนชาวฝรั่งเศสพิจารณาเศรษฐกิจของกัมพูชาในภาพรวมซึ่งจะเกิดขึ้นน้อยครั้ง พวกเขาก็จะนำมันไปเปรียบเทียบกับส่วนอื่น ๆ ของอินโดจีน มากกว่าจะคำนึงถึงความต้องการและประสิทธิภาพของชาวกัมพูชา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องที่เกี่ยวกับการ

ส่งออกพืชผล และประสิทธิภาพภายในอาณานิคม ในสายตาของข้าราชการฝรั่งเศสนั้น กัมพูชาในทศวรรษ 1920 กลายเป็นแหล่งผลิตข้าวที่ทำรายได้เพื่อนำไปแลกเปลี่ยนกับ "การชี้นำ" ประเด็นนี้หมายความว่าระบบราชการก็คือการบีบเค้นรายได้จากชาวนา ชาวไร่ สำหรับคำว่า "สังคม" ที่พวกฝรั่งเศสใช้นั้น ไม่ได้หมายถึงความเป็นเอกภาพในหมู่ประชาชน หรือสัมพันธภาพที่ส่งเสริมให้เกิดความเป็นปึกแผ่นทางการเมือง ในทางตรงกันข้าม คำว่า "สังคม" หมายถึงการรวมกลุ่มครอบครัวซึ่งยอมทำงานอย่างว่าง่าย

มุมมองตามลำดับเวลาและอย่างวิเคราะห์แยกแยกตามที่กล่าวมาแล้วนี้ จะเป็นประโยชน์เมื่อมองย้อนกลับไปที่ช่วงเวลาระหว่าง ค.ศ.1863-1953 การพิจารณาช่วงเวลาดังกล่าวในแง่ประวัติศาสตร์กัมพูชา หมายถึง การศึกษามันในแง่ของความต่อเนื่องและการเปลี่ยนแปลง จากมุมมองนี้การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับสังคมกัมพูชา และแนวคิดของชนชั้นปกครองกัมพูชา นับว่ามีความสำคัญเท่า ๆ กับชีวิตที่ดูเหมือนจะไม่มีวันสิ้นสุดในชนบท ซึ่งก็กำลังเปลี่ยนแปลงไปด้วยเช่นกัน

การสถาปนารัฐในอารักขาของฝรั่งเศส

ฝรั่งเศสเริ่มเข้าไปเกี่ยวข้องกับกัมพูชาตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 18 เมื่อพวกมิชชันนารีกลุ่มแล้วกลุ่มเล่าได้เข้าไปปักหลักอยู่ในราชอาณาจักรกัมพูชา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเขตเมืองอุดง กิจกรรมของพวกมิชชันนารีในขณะนั้นยังไม่เกี่ยวข้องกับการเมืองแต่อย่างใด อย่างไรก็ตามในช่วงก่อนทศวรรษ 1850 ได้มีเหตุที่ทำให้ฝรั่งเศสเข้าไปเกี่ยวข้องกับเวียดนาม ในราวกลางทศวรรษ 1850 นักองค์ด้วงได้ขอความช่วยเหลือไปยังฝรั่งเศสเพื่อให้ถ่วงดุลระหว่างไทยและเวียดนาม แต่คณะทูตฝรั่งเศสที่เดินทางเข้ามาใน ค.ศ.1856 พร้อมด้วยร่างสนธิสัญญา ไม่ประสบความสำเร็จในการเข้าสู่ราชสำนักกัมพูชา เนื่องจากกษัตริย์ได้รับการถวายคำแนะนำจาก

ที่ปรึกษาด้านการเมืองชาวไทยถึงอันตรายของการยอมรับฝรั่งเศส แต่ในที่สุดร่างสนธิสัญญาฉบับดังกล่าวซึ่งประกอบด้วยเงื่อนไขหลายประการก็ได้รับสัตยาบันค.ศ.1863 ตามสนธิสัญญาฉบับนี้ ฝรั่งเศสต้องการซื้อไม้สักเพื่อใช้ต่อเรือ ต้องการเสรีภาพสำหรับชาวฝรั่งเศสที่จะเดินทางไปทั่วประเทศกัมพูชา และเสรีภาพในการเผยแพร่ศาสนาโรมันคาทอลิกแก่ผู้มีจิตศรัทธา[2]

ความสนใจกัมพูชาของฝรั่งเศสเกิดจากการที่ฝรั่งเศสเข้าไปเกี่ยวข้องกับเวียดนาม และเกิดขึ้นภายหลังจากที่นักธรรมชาติวิทยาชาวฝรั่งเศสชื่อ อองรี มูโฮต์ (ค.ศ.1829-1867) ได้เข้าเฝ้านักองค์ด้วง ซึ่งเป็นเหตุการณ์ก่อนที่เขาจะเดินทางไปค้นพบเมืองพระนครที่เสียมราฐ มูโฮต์ ได้ตั้งข้อสังเกตในหนังสือที่บันทึกเกี่ยวกับการเดินทางของเขาว่า กัมพูชาเป็นประเทศที่ร่ำรวยมหาศาลและมีผู้ปกครองซึ่งกำลังละเลยราชสมบัติของพระองค์[3] นักองค์ด้วงทรงมีพระราชอัธยาศัยโอบอ้อมอารีต่อทั้งมูโฮต์และชาวยุโรปอื่น ๆ ทั้งนี้เพราะพระองค์ทรงมีความสัมพันธ์ที่ดีกับมิชชันนารีชาวฝรั่งเศสชื่อ เมอซิเออร์ ฌอง คล้อด มิช ผู้ซึ่งตั้งศูนย์มิชชังอยู่ใกล้อุดงและได้ให้ความช่วยเหลืออย่างแข็งขันแก่คณะทูตฝรั่งเศสที่เดินทางเข้ามาในค.ศ.1856 มิชได้กราบทูลให้นักองค์ด้วงเห็นประโยชน์ของการที่กัมพูชาเป็นอิสระจากการควบคุมของไทยและจากการรุกรานของเวียดนาม ในช่วงสองปีสุดท้ายของรัชสมัยพระองค์จึงถือโอกาสที่ฝรั่งเศสขยายตัวเข้าไปในเวียดนามเรียกร้องดินแดนกัมพูชาที่สูญเสียให้แก่เวียดนามไปนานกว่าสองร้อยปีกลับคืน[4]

เจ้าหน้าที่ฝรั่งเศสที่ไซ่ง่อนได้รีรอที่จะตอบสนองข้อเสนอทางพระราชไมตรีของนักองค์ด้วง ทั้งนี้เพราะพวกเขากำลังพะวงอยู่กับการทำสงครามกองโจรในเวียดนาม และไม่แน่ใจว่าจะได้รับความช่วยเหลือจากรัฐบาลที่ปารีสหรือไม่ แต่ข้อเสนอนี้ได้ถูกยกเลิกไปเมื่อนักองค์ด้วงเสด็จสวรรคตใน ค.ศ.1860 และกัมพูชาได้เกิดสภาพสงครามกลางเมือง เจ้านโรดมองค์รัชทายาทที่นักองค์ด้วงทรงแต่งตั้งไม่เป็นที่นิยมในเขต *สฺรุก* ทางด้านตะวันออกและในหมู่ชาวจาม ซึ่งต่อต้านรัฐบาล

กัมพูชาและเกือบจะยึดเมืองอุดงได้ตั้งแต่ในรัชสมัยของนักองค์ด้วงแล้ว องค์เจ้านโรดมเองเมื่อครั้งทรงพระเยาว์ได้ประทับอยู่ที่ราชสำนักไทยเป็นส่วนใหญ่ในฐานะตัวประกัน ครั้นเมื่อพระองค์ไม่ได้รับความนิยม เจ้านโรดมจึงเสด็จออกจากกัมพูชาใน ค.ศ.1861 และเสด็จกลับมาอีกครั้งในปลายปีต่อมาพร้อมด้วยการสนับสนุนจากฝ่ายไทย การกลับคืนสู่กัมพูชาในครั้งนี้เปรียบเสมือนทัณฑ์บน เนื่องจากเครื่องราชกกุธภัณฑ์ทั้งหลายของพระองค์ยังคงอยู่ที่กรุงเทพฯ อย่างไรก็ตามในเวลาต่อมาเจ้านโรดมทรงหันไปเจรจาตกลงกับฝรั่งเศสอีก เนื่องจากไม่ทรงพอพระทัยการแทรกแซงของฝ่ายไทย และทรงชื่นชมกับบรรณาการที่ฝ่ายฝรั่งเศสนำมาถวาย ตามหลักฐานร่วมสมัยชิ้นหนึ่ง ผู้บัญชาการกองทัพเรือฝรั่งเศสที่รับผิดชอบเวียดนามใต้ได้กล่าวถึงสถานการณ์ในขณะนั้นว่า "ไม่มีสงครามจะต่อสู้ มีแต่ชัยชนะอันสันติ แล้วก็เริ่มต้นฝันถึงกัมพูชา"[5]

ยุคอาณานิคมได้เริ่มต้นอย่างไม่ตั้งใจและไม่มีแผนแน่นอน ผู้แทนจากกระทรวงทหารเรือของฝรั่งเศสได้ลงนามในสนธิสัญญากับเจ้านโรดมที่เมืองอุดงในเดือนสิงหาคม ค.ศ.1863 โดยเสนอให้มีข้าหลวงทำหน้าที่ให้ความคุ้มครองเพื่อแลกเปลี่ยนกับสัมปทานการทำไม้และสิทธิในการสำรวจแหล่งแร่ เจ้านโรดมทรงปกปิดไม่ให้ที่ปรึกษาจากประเทศไทยทราบเรื่องการลงนามในสนธิสัญญาเป็นเวลานานหลายเดือน แต่เมื่อกลุ่มที่ปรึกษาจากไทยทราบเรื่องและแจ้งข่าวไปยังกรุงเทพฯ เจ้านโรดมก็ทรงยืนยันที่จะสวามิภักดิ์ต่อพระมหากษัตริย์ไทย พระองค์ทรงประกาศต่อบรรดาที่ปรึกษาในพระองค์ว่า "ฉันยังคงเป็นข้ารับใช้ (ของพระมหากษัตริย์ไทย) ด้วยพระบารมีไปตลอดชั่วชีวิตจะไม่มีสิ่งใดมาเปลี่ยนแปลงความมุ่งมั่นในใจของฉันได้" ทางฝ่ายไทยก็ได้เก็บเรื่องนี้ไว้เป็นความลับที่กว่าฝรั่งเศสจะทราบในต้น ค.ศ.1864[6] ก็หลังจากที่เจ้านโรดมทรงให้สัตยาบันสัญญาที่ทำฉบับแรก ณ กรุงปารีสไปแล้ว

ยังไม่เป็นที่แน่ชัดว่าสมเด็จเจ้านโรดมทรงต้องการอะไรจากประเทศไทยพร้อม ๆ กับที่ต้องการจากฝรั่งเศส เพราะดูเหมือนว่าพระองค์จะทรงแสดงละคร

อยู่ตลอดเวลา วิธีการที่พระองค์ทรงเลือกใช้ก็คล้ายคลึงกับที่พระปิตุลาหรือนักองค์-จันเคยทรงใช้กับเวียดนาม เจ้านโรดมได้ทรงประกอบพระราชพิธีราชาภิเษกในกลาง ค.ศ.1864 โดยมีผู้แทนฝ่ายไทยและฝรั่งเศสร่วมในพิธี มีข้อมูลของฝรั่งเศสหลายชิ้นที่บันทึกถึงสิ่งน่าหัวร่อที่เกิดขึ้นอย่างไม่คาดฝันระหว่างการประกอบพระราชพิธี นั่นคือฝ่ายไทยและฝ่ายฝรั่งเศสทะเลาะกันเกี่ยวกับลำดับ พิธีการ และเครื่องราช กกุธภัณฑ์ ในขณะที่เจ้านโรดมก็ทรงเพ้อฝันอย่างไม่เดียงสาด้วยการประกาศยอม สวามิภักดิ์ต่อทั้งกษัตริย์ไทยและฝรั่งเศส เป็นครั้งสุดท้ายที่กรุงเทพฯเป็นผู้คัดเลือก และประกาศพระนามของพระมหากษัตริย์กัมพูชา และเป็นครั้งสุดท้ายอีกเช่นกันที่พระมหากษัตริย์แห่งกัมพูชาทรงอ้างความชอบธรรมจากทั้งราชสำนักไทยและฝรั่งเศส จึงนับว่าเป็นครั้งแรกที่กษัตริย์กัมพูชายอมรับอำนาจของชาติยุโรปเหนือราชมงกุฎของพระองค์ และพระมหากษัตริย์กัมพูชาที่สืบราชสมบัติต่อมาอีกสามพระองค์ก็ได้ยอมรับนับถือธรรมเนียมปฏิบัติดังกล่าวนี้ นับจากจุดนี้เองที่ทำให้อิทธิพลของไทยเหนือราชสำนักกัมพูชาเริ่มเสื่อมลง และค่อย ๆ เสื่อมหายไปหลังการสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใน ค.ศ.1867[7]

การสถาปนาให้กัมพูชาเป็นรัฐในอารักขาของฝรั่งเศสไม่สามารถยุติการกบฏเพื่อล้มราชวงศ์ หรือยุติกบฏพระศรีอาริย์ซึ่งแพร่ระบาดมาตั้งแต่ในปีแรก ๆ ของรัชสมัยเจ้านโรดม แม้ว่าฝ่ายกองกำลังทหารฝรั่งเศสจะเข้ามาช่วยปราบปรามพวกกบฏกลุ่มต่าง ๆ ตั้งแต่ ค.ศ.1867 กลุ่มกบฏที่สำคัญที่สุดคือกลุ่มที่นำโดย ปู กอมโบ อดีตพระสงฆ์ซึ่งประกาศตนว่ามีสิทธิในราชบัลลังก์มากกว่าเจ้านโรดม หนึ่งปีก่อนหน้านั้นเจ้านโรดมทรงย้ายพระราชวังไปอยู่ที่กรุงพนมเปญเนื่องจากทรงถูกขอร้องจากฝรั่งเศสให้ย้าย ดังเช่นที่พระปิตุลาของพระองค์ คือนักองค์จัน ซึ่งเคยถูกคะยั้นคะยอจากเวียดนามในตอนต้นศตวรรษด้วยเหตุผลและวิธีเดียวกัน ในกรณีของฝรั่งเศสนั้นแรงจูงใจที่สำคัญคือด้านการค้า เพราะกรุงพนมเปญเป็นเมืองที่ติดต่อใกล้ชิดกับไซ่ง่อนได้ง่ายกว่าเมืองหลวงอื่นในดินแดนกัมพูชา และจากการ

สำรวจลุ่มแม่น้ำโขงของคณะนายพลเรือจัตวา อี ดูดาร์ เดอ ลาเกร (ค.ศ.1823-1863) ก็ยังมีความหวังว่าข้อมูลจากการสำรวจแม่น้ำโขงตอนเหนือจะบรรลุความฝันของฝรั่งเศสที่จะให้กรุงพนมเปญเป็นศูนย์กลางสำคัญด้านพาณิชยกรรม[8]

ช่วงทศวรรษ 1860 และ 1870 นับเป็นช่วงเวลาที่ดีที่สุดสำหรับฝรั่งเศส ทั้งนี้เพราะรัฐบาลกัมพูชาตกอยู่ในกำมือของข้าราชการหนุ่ม ๆ แห่งกระทรวงทหารเรือของฝรั่งเศสผู้กระหายชื่อเสียง ตำแหน่ง และหลงใหลในความแปลกใหม่ของดินแดนที่พวกเขาเผชิญอยู่ โดยทั่วไปผู้บุกเบิกลัทธิอาณานิคมที่ทำงานหนักดังเช่น ดูดาร์ เดอ ลาเกร, ฟรังซัว แกร์นิเยร์, ฌอง มูรา และเอเตียน อายโมนิเยร์ ล้วนเป็นผู้เห็นอกเห็นใจชาวกัมพูชาและยอมรับความรุ่งเรืองของอารยธรรมเขมร พวกเขาได้สำรวจแม่น้ำโขง แปลพงศาวดารกัมพูชา ตีความจารึกต่าง ๆ แล้วดำเนินการจัดส่งประติมากรรมเขมรจำนวนมากไปยังพิพิธภัณฑ์ในกรุงปารีส ไซ่ง่อน และรวมทั้งในกรุงพนมเปญด้วย สำหรับคนกลุ่มนี้ ความยิ่งใหญ่ของสมบัติที่พวกเขากอบโกยไป และความรุ่งโรจน์ของอดีตอันไกลโพ้นของกัมพูชาได้ให้ภาพที่ขัดแย้งกับ "ความเสื่อมทรุด" ของราชสำนักกัมพูชา และ "ความช่วยตัวเองไม่ได้" ของประชาชน

ความแตกต่างระหว่างวิธีการปกครองกัมพูชาในทศวรรษ 1860 และการปกครองของอาณาจักรพระนครเมื่อเกือบพันปีล่วงมาแล้วมีอยู่เพียงเล็กน้อย ในยุคมืดของทั้งสองช่วงเวลานั้น รัฐบาลหมายถึงเครือข่ายความสัมพันธ์ด้านสถานะที่ชาวไร่ชาวนาต้องจ่ายภาษีเป็นข้าว ของป่า หรือแรงงานเพื่อรับใช้บรรดาข้าราชการ ในทางกลับกัน พวกข้าราชการก็ต้องถวายข้าว ของป่า และแรงงานของชาวนาชาวไร่ที่พวกเขาได้รับมาให้กับพระมหากษัตริย์ จำนวนของข้าไพร่ที่ข้าราชการคนหนึ่งจะกดขี่เอาเปรียบได้ ขึ้นอยู่กับตำแหน่งฐานะของบุคคลเหล่านั้น ที่พระมหากษัตริย์เป็นผู้กำหนด ตำแหน่งเป็นสิ่งที่ซื้อขายได้ และจำกัดการซื้อขายอยู่ในกลุ่มขุนนางที่มีเงิน หรือมีข้าวของมากพอที่จะซื้อตำแหน่งนั้นได้

ในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ความมั่นคงของสังคมชนบทที่เสื่อมถอยได้บั่นทอน

รากฐานของการจัดระบบดังกล่าวข้างต้น สภาพการณ์นี้ได้ต่อเนื่องมาจนถึงยุคอาณานิคม ถึงตอนนั้นพ่อค้าชาวฝรั่งเศสและชาวจีนจะเข้ามาดูแลผลประโยชน์ส่วนพระองค์ที่พระมหากษัตริย์ทรงได้จากระบบนั้น โดยมักจะทูลเสนอแนะการลงทุนด้วยวิธีที่ไม่ชาญฉลาด

การกระชับการปกครองของฝรั่งเศส

เจ้านโรดมทรงปกครองราชสำนักกัมพูชาตามแบบอย่างที่ฝรั่งเศสใช้อำนาจกำหนดเอาตามอำเภอใจ ตลอดรัชสมัยของพระองค์ เจ้านโรดมทรงถูกขีดเส้นให้ดำเนินนโยบายเพื่อความอยู่รอดมากกว่าเพื่ออุดมการณ์ในการบริหารประเทศ ใน ค.ศ.1866 และในทศวรรษ 1870 ได้เกิดกบฏเพื่อต่อต้านการปกครองของเจ้านโรดมและการที่พระองค์ยอมรับอำนาจของฝรั่งเศส การกบฏทั้งสองครั้งนี้ ได้รับการสนับสนุนจากประชาชนเป็นจำนวนมากและยังสร้างความยุ่งยากในการปราบปรามให้กับฝ่ายฝรั่งเศสอีกด้วย แต่ฝรั่งเศสไม่ยอมรับผิดในปัญหาที่เกิดขึ้น กลับโทษสมเด็จเจ้านโรดม และหันไปสนับสนุนพระอนุชาต่างพระมารดาของพระองค์คือเจ้าสีสวัสดิ์ ผู้นำกองทัพปราบกบฏทั้งสองครั้งเคียงบ่าเคียงไหล่กับพวกฝรั่งเศส

เนื่องจากมีแรงกดดันจากฝ่ายฝรั่งเศส และเกิดเหตุการณ์ที่เจ้าสีวะธะ (Siwotha) พระอนุชาต่างพระมารดาอีกพระองค์หนึ่งไปร่วมกับฝ่ายกบฏต่อต้านพระองค์ เจ้านโรดมจึงทรงตัดสินพระทัยประกาศโครงการปฏิรูปประเทศใน ค.ศ.1877 โครงการปฏิรูปประเทศดังกล่าวไม่สามารถดำเนินการจนเป็นผลสำเร็จ แต่สมควรแก่การบันทึกไว้เป็นหลักฐาน ในฐานะที่โครงการดังกล่าวได้เป็นตัวนำร่องให้ฝรั่งเศสขยายการควบคุมกัมพูชามากขึ้น หรืออาจกล่าวได้ว่า โครงการนี้ชี้ให้เห็นถึงความสนใจของฝรั่งเศสในกัมพูชา แผนการปฏิรูปประเทศมีความมุ่งหมายเพื่อต่อต้านการยึดครองที่ดินของบรรดาราชวงศ์ เพื่อลดจำนวนของพวก*อกฺญา* เพื่อ

ปรับปรุงการเก็บภาษีให้ยุติธรรมขึ้น และเพื่อยกเลิกทาส ถ้าโครงการปฏิรูปเหล่านี้ถูกประกาศใช้เป็นกฎหมายแล้ว จะเป็นการริดรอนฐานอำนาจของขุนนางกัมพูชา ฝรั่งเศสก็ทำนองเดียวกับจักรพรรดิ์มินห์มางแห่งเวียดนามในทศวรรษ 1830 ไม่ชอบวิธีการของกัมพูชา เพราะวิธีดังกล่าวขัดแย้งกับความคิดและหลักการของฝรั่งเศสที่จะเข้าควบคุมกัมพูชาแบบรวมศูนย์ อนึ่งสถาบันต่าง ๆ ของกัมพูชา เช่น สถาบันทาส หรือระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เริ่มเสื่อมลงภายใต้การบริหารของข้าราชการสาธารณรัฐที่สามของฝรั่งเศส ผู้ซึ่งไม่ประทับใจกัมพูชาแบบเพ้อฝัน ดังที่จักรพรรดิ์นโปเลียนที่ 3 และเหล่าบริพารของพระองค์เคยเป็น

ในต้นทศวรรษ 1880 ฝรั่งเศสได้กระชับการควบคุมเวียดนาม และเหลือเพียงเงื่อนไขของเวลาเท่านั้นก่อนที่ฝรั่งเศสจะแก้ "ปัญหา" ในกัมพูชาและสร้างความกดดันต่อราชสำนักกัมพูชาให้ปฏิบัติตามวัตถุประสงค์ของฝรั่งเศส สุขนาฏกรรมในกรุงพนมเปญได้ดำเนินมานานเกินไปและต้องสูญเสียค่าใช้จ่ายมหาศาล ชาวกัมพูชามองไม่เห็นประโยชน์ที่จะต้องจ่ายสำหรับค่าคุ้มครองของฝรั่งเศส พวกฝรั่งเศสเริ่มขาดความอดทนและยอมรับว่าไม่มีเวลาเหลือแล้ว แต่เนื่องจาก "ความอุดมสมบูรณ์" ของกัมพูชายังไม่ถูกนำมาใช้ ดังนั้นอะไรที่เคยดูมีเสน่ห์และประหลาดในสังคมกัมพูชาในทศวรรษ 1860 และ 1870 มาบัดนี้จึงถูกเจ้าหน้าที่รุ่นใหม่มองว่าเป็นการกดขี่ และคิดว่าถึงเวลาแล้วสำหรับฝรั่งเศสที่จะเข้าไปปกครองแทนการคุ้มครอง

ในต้น ค.ศ.1884 ฝรั่งเศสประสบความสำเร็จที่จะให้เจ้านโรดมทรงยินยอมแบ่งเงินรายได้จากภาษีศุลกากร โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากภาษีขาออก ให้เป็นค่าใช้จ่ายของผู้บริหารฝรั่งเศส เจ้านโรดมทรงส่งพระราชโทรเลขไปยังประธานาธิบดีของฝรั่งเศสเพื่อประท้วงการที่ฝรั่งเศสสร้างความกดดันต่อกัมพูชา และก็ทรงถูกต่อว่าจากข้าหลวงใหญ่ของฝรั่งเศสที่โคชินไชน่าชื่อ ชาร์ลส์ ทอมสัน ทอมสันได้ทำข้อตกลงลับ ๆ กับเจ้าสีสวัสดิ์เพื่อเตรียมการถ่ายโอนอำนาจในกรณีเจ้านโรดมทรง

ยืนยันที่จะต่อต้านการปฏิรูปแบบต่าง ๆ[9]

สิ่งที่ไม่คาดฝันได้อุบัติขึ้นในเดือนมิถุนายน ค.ศ.1884 ทอมสันได้เดินทางจากไซ่ง่อนมายังกรุงพนมเปญพร้อมกับโครงการปฏิรูปขนานใหญ่ที่ปรากฏในรูปของสนธิสัญญา ซึ่งมีการขยายความมากกว่าสนธิสัญญาใด ๆ ที่จัดทำขึ้นในระหว่างที่กัมพูชาตกอยู่ภายใต้การปกครองของฝรั่งเศส ทอมสันเดินทางมาพร้อมกับเรือปืนซึ่งได้จอดทอดสมออยู่ใกล้ ๆ และได้เข้าเฝ้าเจ้านโรดมพร้อมด้วยสนธิสัญญา ขณะที่เจ้านโรดมทรงทบทวนสนธิสัญญาอยู่นั้น องค์รักษ์ของทอมสันซึ่งติดอาวุธครบมือยืนคุมเชิงอยู่ด้วย เจ้านโรดมทรงลงพระปรมาภิไธยในสนธิสัญญาเพราะทรงตระหนักว่าจะเป็นวิธีเดียวที่ทำให้พระองค์รักษาราชบัลลังก์ไว้ได้จากแผนการของเจ้าสีสวัสดิ์ ทั้งนี้โดยคำแนะนำของล่ามคนสนิทชื่อ ซอน เดี๊ยบ ผู้ซึ่งได้รับตำแหน่งราชการสูงขึ้นภายหลังจากที่เจ้านโรดมสวรรคตไปแล้ว อาจเป็นไปได้ว่าเจ้านโรดมทรงหวังว่าสนธิสัญญาดังกล่าวจะถูกยกเลิกถ้าหากฝรั่งเศสจะต้องเผชิญกับกลุ่มขุนนางที่ต่อต้านฝรั่งเศส ซึ่งอันที่จริงมันก็เป็นเช่นนั้น แต่กระนั้นมาตราที่ 2 ของสนธิสัญญาก็ระบุถึงอำนาจการควบคุมของฝรั่งเศสที่จะแน่นแฟ้นขึ้น ดังข้อความที่ว่า "พระมหากษัตริย์แห่งกัมพูชาทรงยอมรับการปฏิรูปด้านบริหาร การศาล การคลัง และการค้าทั้งหลาย ซึ่งรัฐบาลฝรั่งเศสจะพิจารณาว่าเป็นประโยชน์ต่อความสำเร็จของรัฐกัมพูชาในอารักขา"

ทว่าข้อกำหนดในสนธิสัญญาที่บั่นทอนพระราชอำนาจของกษัตริย์กัมพูชาไม่ใช่เรื่องที่ยั่วยุพวกขุนนางกัมพูชา ทั้งนี้เพราะจนถึงเวลานี้พวกเขาอาจมองว่าเจ้านโรดมเป็นหุ่นเชิดของฝรั่งเศสอยู่แล้ว แต่ข้อกำหนดที่พวกเขาคิดว่าเปรียบเสมือนการปฏิวัติสังคมกัมพูชาในขณะที่ฝ่ายฝรั่งเศสมองว่ามีความสำคัญยิ่งต่อแผนการปฏิรูปของฝรั่งเศส ก็คือประเด็นที่เกี่ยวกับการแต่งตั้งข้าหลวงฝรั่งเศสตามเมืองใหญ่ ๆ การยกเลิกทาสและการให้ประชาชนถือครองที่ดิน ข้อกำหนดเหล่านี้โจมตีตรงหัวใจของการเมืองแบบจารีตของกัมพูชา ซึ่งวางอยู่บนพื้นฐานของระบบบริวาร

การขูดรีดแรงงานและการเก็บภาษีจากผลิตผลทางการเกษตร(แทนการเก็บภาษีที่ดิน) เพื่อนำไปทำประโยชน์ให้กับชนชั้นปกครอง ผู้ซึ่งถึงตอนนี้ได้กลายเป็นข้าราชการที่รับเงินเดือนในการบริหารประเทศฝรั่งเศส มากกว่าจะ "กิน" ประชาชนที่อยู่ภายใต้การควบคุมของตน

มีเจ้าหน้าที่กัมพูชาไม่กี่คนที่ยอมยุ่งยากศึกษาเรื่องราวของทาสในกัมพูชา และเหตุจูงใจในการยกเลิกระบบทาสก็อาจรวมเอาความพยายามที่จะตัดกำลังของฝ่ายค้านทางการเมืองในฝรั่งเศสที่โจมตีการปฏิรูปด้านอื่น ๆ แต่ในแง่ของชาวกัมพูชานั้น การยกเลิกทาสเป็นการปฏิรูปที่เลวร้ายเสียยิ่งกว่าการแต่งตั้งข้าราชการฝรั่งเศสสักสองสามคนไปประจำอยู่ในชนบทเพื่อดูแลขุนนางกัมพูชา ถ้าปราศจากการเลิกทาส พวกฝรั่งเศสจะไม่สามารถกล่าวอ้างได้ว่าพยายามกระทำเพื่อผลประโยชน์ของประชาชนทั่วไป และที่สำคัญไปกว่านั้นก็คือพวกเขาจะไม่สามารถเข้าควบคุมอำนาจของกลุ่มขุนนางกัมพูชา ซึ่งเกิดขึ้นจากการควบคุมกำลังคน ทว่าถ้าปราศจากการเลิกทาส ฝรั่งเศสจะไม่สามารถดำเนินการตามความคิดของตนที่จะพยายามปลดแอกชาวนาชาวไร่ในกัมพูชาเพื่อสนองตอบแรงกดดันทางด้านเศรษฐกิจ

การตัดสายสัมพันธ์ที่โยงใยระหว่างนายและข้า —พูดตรง ๆ ว่านี่เป็นสิ่งที่ฝรั่งเศสหวังจะทำ— ทำให้ฝรั่งเศสสามารถแทรกแซงวิถีชีวิตของชาวกัมพูชาในทุกระดับได้อย่างชอบธรรม วิธีการนี้จะสามารถกีดกันพระมหากษัตริย์กัมพูชาออกจากผู้ที่แวดล้อมพระองค์อย่างได้ผล และในทำนองเดียวกัน ผู้ที่แวดล้อมเหล่านั้นก็จะถูกตัดขาดจากบริวารของพวกเขา อันที่จริงแล้วการที่ฝรั่งเศสต้องการเข้าปกครองกัมพูชาก็เพราะต้องการขยายการปกครองของฝรั่งเศสในเวียดนามที่มีข้าราชการระดับชุมชนทำงานขึ้นตรงต่อฝรั่งเศส ทั้งที่รัฐบาลแบบนั้นมีลักษณะเป็นต่างด้าวสำหรับกัมพูชา ซึ่งไม่มีจารีตชุมชน —ถ้าหากมันจะเคยดำรงอยู่— เหลือมาถึงคริสต์ศตวรรษที่ 19

ในระยะแรกปฏิกิริยาของชาวกัมพูชาเกี่ยวกับสนธิสัญญารุนแรงและทำให้

ฝรั่งเศสต้องสูญเสียอย่างสูง ราวต้นปี ค.ศ.1885 ได้เกิดกบฏในหลาย ๆ จุดทั่วประเทศ[11] ฝรั่งเศสต้องใช้เวลานานถึงปีครึ่งพร้อมกับกองกำลังของฝรั่งเศสและเวียดนามรวม 4,000 คนเพื่อปราบกบฏ ในช่วงเวลาเดียวกับที่จำนวนข้าราชการฝรั่งเศสในอินโดจีนมีจำนวนลดน้อยลงในทุกหนทุกแห่ง การกบฏทำให้ฝรั่งเศสไม่เต็มใจที่จะร่วมมือกับเจ้านโรดมเพราะเชื่อว่าพระองค์ทรงหนุนหลังฝ่ายกบฏ ดังนั้นฝรั่งเศสจึงหันไปหาเจ้าสีสวัสดิ์ และปล่อยให้พระองค์แต่งตั้งข้าราชการกัมพูชาที่ฝักใฝ่ฝรั่งเศสไปประจำอยู่ตาม *สฺรุก* ต่าง ๆ พฤติกรรมนี้เท่ากับเป็นการบ่อนทำลายพระราชอำนาจของสมเด็จเจ้านโรดม ดูเหมือนว่าเจ้าสีสวัสดิ์ทรงคาดหวังว่าจะได้รับราชบัลลังก์เป็นการตอบแทน แม้ว่าเจ้านโรดมจะยังคงดำรงพระชนม์ชีพอยู่ แต่เมื่อการกบฏยืดเยื้อ ฝรั่งเศสพบว่าพวกเขาจำเป็นต้องกลับมาสนับสนุนเจ้านโรดมเพื่อสงบศึกกับพวกกบฏ ในเดือนกรกฎาคม ค.ศ.1886 พระมหากษัตริย์กัมพูชาทรงประกาศว่าถ้าพวกกบฏยอมวางอาวุธแล้ว ฝรั่งเศสก็จะยอมรับขนบธรรมเนียมและกฎหมายของกัมพูชา หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือจะยอมให้มีการผสมผสานนโยบาย พวกกบฏได้สอนให้ฝรั่งเศสเพิ่มความระมัดระวังให้มากขึ้น แต่จุดมุ่งหมายของฝรั่งเศสยังคงเป็นเหมือนเดิม กล่าวคือต้องการมีอำนาจเหนือรัฐบาลและควบคุมเศรษฐกิจของอาณาจักรกัมพูชา มาถึงขั้นนี้ฝรั่งเศสจึงเริ่มส่งคณะที่ปรึกษาที่มีความจงรักภักดีต่อฝรั่งเศสมากกว่าราชบัลลังก์เข้าไปห้อมล้อมสมเด็จเจ้านโรดม เป็นที่ทราบกันอยู่โดยทั่วไปว่าในกลุ่มล่ามกลุ่มเล็ก ๆ ที่ได้รับการฝึกฝนจากพวกฝรั่งเศสในช่วงทศวรรษ 1870 นั้น ผู้ที่ได้รับการยกย่องมากที่สุดคือ ตวน (Tiounn) ข้าราชการเชื้อสายจีนกัมพูชา ผู้ซึ่งมีบทบาทสำคัญในการเมืองกัมพูชายาวนานกว่าห้าสิบปี

ประเด็นสำคัญที่พงศาวดารสมัยเจ้านโรดมบันทึกไว้เกี่ยวกับการกบฏคือ "การที่ชาวกัมพูชาชื่นชมผู้นำของตน" โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อทางเลือกอื่นเป็นเรื่องไม่แน่นอน นักเขียนฝรั่งเศสคนหนึ่งได้บันทึกในทศวรรษ 1930 กล่าวตำหนิ

ฝรั่งเศสที่รีบร้อนบังคับให้เกิดความ "เท่าเทียม ร่ำรวย และมีผู้แทน"[12] ขึ้นในหมู่ชาวกัมพูชาซึ่งคาดหวังว่าจะเป็นผู้เลือกผู้นำของหมู่บ้านเองตามที่ระบุไว้ในสนธิสัญญา นักเขียนคนเดิมนี้ยังกล่าวโดยสรุปว่าแท้จริงแล้วการที่ "มูลนายยังต้องการจะรักษาทาสเอาไว้ และทาสก็ต้องการนาย" นั้นแสดงว่าประชาชนกัมพูชายังคงต้องการดำรงสถานะเดิม

เมื่อต้องเผชิญกับสงครามที่ยืดเยื้อฝรั่งเศสจึงยอมถอยจากการปฏิรูปที่เสนอไว้ และแม้ว่าสนธิสัญญาจะได้รับสัตยาบันตั้งแต่ ค.ศ.1886 แต่ข้อเสนอต่าง ๆ ยังไม่ได้นำไปปฏิบัติจนกระทั่งสมเด็จเจ้านโรดมสวรรคตไปแล้วนานเกือบยี่สิบปี

นักเขียนชาวกัมพูชารุ่นหลัง ๆ มองเหตุการณ์กบฏว่าเป็นต้นน้ำสายธารของลัทธิชาตินิยมในกัมพูชา โดยมีเจ้านโรดมเป็นผู้รักชาติที่กล้าหาญ ทำการต่อต้านฝรั่งเศสอย่างชาญฉลาด ถ้าจะยอมรับความคิดที่ว่าการกบฏเป็น "ชัยชนะ" ของชาวกัมพูชาก็อาจจะเกินเลยไปเพราะหลักฐานสนับสนุนยังคลุมเครือ เจ้านโรดมเองโดยทั่ว ๆ ไปก็ยอมรับการอารักขาของฝรั่งเศส แต่มักจะกล่าวโทษฝรั่งเศสเมื่อพระองค์ทรงคิดว่าผลประโยชน์ของพระองค์ถูกกระทบ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องที่เกี่ยวกับปัญหาการเงิน มีหลักฐานอยู่เพียงไม่กี่ชิ้นที่ระบุว่าเจ้านโรดมทรงคำนึงว่าประชาชนของพระองค์มีค่ามากกว่าวัตถุที่มีไว้เพียงเพื่อการบริโภค หลัง ค.ศ.1886 ฝรั่งเศสได้เพิ่มความไม่ไว้วางใจเจ้านโรดมมากขึ้น ระยะการครองราชย์ของพระองค์ต่อจากนั้นถูกฝรั่งเศสริดรอนผลประโยชน์ และความเป็นอิสระ จึงอาจจะเป็นการไม่ถูกต้องนักที่จะยกย่องเจ้านโรดม หรือพวก *อกฺญา* ที่เป็นกบฏว่ามีอุดมการณ์เกี่ยวกับประเทศกัมพูชาอย่างเป็นระบบ

บทเรียนจากการกบฏมีอยู่สองประการ ประการแรก ทั้ง ๆ ที่ฝรั่งเศสได้เข้าแทรกแซงกัมพูชา แต่ชนชั้นปกครองในส่วนภูมิภาคก็สามารถจัดตั้งกลุ่มกำลังกองโจรที่มีประสิทธิภาพและมีขนาดใหญ่พอสมควร ดังเช่นที่พวกเขาเคยจัดตั้งขึ้นเพื่อต่อต้านฝ่ายไทยใน ค.ศ.1834 และพวกเวียดนามใน ค.ศ.1841 จะมีการจัดตั้ง

กลุ่มกองโจรแบบเดียวกันอีกใน "เหตุการณ์ ค.ศ.1916" ที่สันติกว่า ซึ่งจะได้กล่าวต่อไปในบทที่ 9 บทเรียนข้อที่สอง ได้แก่ กองกำลังของกลุ่มกบฏที่ได้รับการสนับสนุนจากประชาชนสามารถตรึงกำลังกองทัพของเจ้าอาณานิคมไว้ได้

ฝรั่งเศสได้เพิ่มความเข้มงวดในการปกครองกัมพูชาในช่วงสิบปีต่อมาของรัชสมัยเจ้านโรดม พร้อม ๆ กันนั้น ฝรั่งเศสยังเปลี่ยนแปลงนโยบายจาก "การคำนึงถึงความรู้สึก (ของผู้ถูกปกครอง-ผู้แปล) ไปสู่การขยายอาณานิคมที่มีนโยบายเห็นแก่ได้ และมีลักษณะเป็นส่วนบุคคลมากขึ้น"[13] สิ่งที่ขัดขวางการขยายอำนาจของฝรั่งเศสในกัมพูชาคือข้อเท็จจริงที่ว่า เจ้านโรดมยังคงออกกฎหมายแต่งตั้งข้าราชการและควบคุมเศรษฐกิจในชาติ ด้วยการเก็บเกี่ยวผลประโยชน์จากแหล่งรายได้ต่าง ๆ (ทั้งจากการผูกขาดการค้าฝิ่น และการอนุญาตตั้งบ่อนการพนัน) ด้วยการเรียกร้องของกำนัลต่าง ๆ จากบรรดาข้าราชการ และโดยการปฏิเสธไม่ยอมชำระหนี้ต่าง ๆ แต่ถึงปี ค.ศ.1892 การเก็บภาษีโดยตรงได้เปลี่ยนมาอยู่ภายใต้การควบคุมของฝรั่งเศส และอีกสองปีต่อจากนั้น จำนวนข้าหลวงฝรั่งเศสใน *สรุก* ก็มีถึงสิบคน อันที่จริงแล้วในทศวรรษ 1890 ฝรั่งเศสได้เพิ่มการขยายอำนาจเข้าครอบงำทั่วดินแดนอินโดจีน การขยายอำนาจได้เพิ่มไปถึงขีดสุดในสมัยของข้าหลวงใหญ่ชื่อ พอล ดูเมอร์ (ค.ศ. 1897-1902)

การขยายอำนาจถึงขีดสุดในกัมพูชาจะรวมถึงการเสริมสร้างขั้นตอนทางภาษีและการสนับสนุนให้เจ้าสีสวัสดิ์ได้ขึ้นครองราชย์แทนการสนับสนุนโอรสของสมเด็จเจ้านโรดม ข้าราชการฝรั่งเศสนั้นต้องการให้สมเด็จเจ้านโรดมสละพระราชอำนาจแต่หวั่นเกรงความคิดที่เป็นอิสระของบรรดาโอรสของพระองค์ พระโอรสองค์หนึ่งถึงกับถูกเนรเทศไปอยู่ที่ประเทศอัลจีเรียใน ค.ศ.1893 เนื่องจากทรงปลุกระดมความคิดต่อต้านลัทธิล่าอาณานิคม ขณะนั้นพระพลานามัยของพระมหากษัตริย์เริ่มอ่อนแอลง และที่ยิ่งเลวร้ายไปอีกก็เพราะพระองค์ทรงสูบฝิ่นที่ฝรั่งเศสนำมาถวาย เมื่อข้าราชการฝรั่งเศสคลายความเกรงขามในสมเด็จเจ้านโรดมที่ทรงอ่อนแอมากขึ้น

พวกเขาก็เริ่มลบหลู่พระองค์ และพากันคิดว่าบรรดาเจ้าอาณานิคมสามารถแสวงหาความมั่งคั่งในกัมพูชาได้แต่เจ้านโรดมเป็นอุปสรรคขัดขวาง ปมปัญหาเกิดขึ้นใน ค.ศ.1879 เมื่อข้าหลวงใหญ่ชื่อ ฮุน เดอ แวร์เนอวีลล์ ได้ส่งโทรเลขไปยังรัฐบาลฝรั่งเศสที่กรุงปารีสว่าพระมหากษัตริย์กัมพูชาไม่มีประสิทธิภาพในการปกครองประเทศ เดอ แวร์เนอวีลล์ ได้เรียกร้องขอเพิ่มอำนาจบริหารมากขึ้น และรัฐบาลที่ปารีสก็ได้อนุมัติให้ข้าหลวงใหญ่มีอิสระที่จะตราพระราชกฤษฎีกา แต่งตั้งข้าราชการ และเก็บภาษีโดยตรง จากนโยบายนี้ มิลตัน ออสบอร์น ได้ชี้ให้เห็นว่าข้าราชการชั้นสูงของกัมพูชาที่ได้รับการแต่งตั้งจากสมเด็จเจ้านโรดมก็เริ่มรู้สึกถึงการเคลื่อนย้ายของดุลอำนาจดังกล่าว[14] ภายในสิ้นปีนั้นพระราชโองการของพระมหากษัตริย์ ที่ปราศจากอำนาจก็เป็นเพียงสัญลักษณ์เท่านั้น —แม้ว่าถึงตอนนี้พระองค์จะได้ตราพระราชอำนาจกลับคืน และ เดอ แวร์เนอวีลล์จะถูกไล่ออก— ข้าหลวงใหญ่คนใหม่ได้เข้ามาเป็นผู้บังคับบัญชาและรับผิดชอบต่อผู้มีอำนาจที่ไซ่ง่อน ปารีส และฮานอย

ในขณะนั้นการเลื่อนประกาศพระราชกฤษฎีกาออกไป เช่น ฉบับที่อนุญาตให้ชาวฝรั่งเศสซื้อที่ดิน ได้ก่อให้เกิดการตื่นตัวของธุรกิจที่ดินในกรุงพนมเปญ ส่วนการปฏิรูปใน *สรุก* เท่าที่จะบอกได้นั้นส่งผลกระทบน้อยกว่า ตลอดทศวรรษ 1890 ข้าหลวงฝรั่งเศสหลายคน เริ่มปรารภถึงระบบงานที่เฉื่อยชา การฉ้อราษฎร์บังหลวงและความไม่กระตือรือร้นของข้าราชการพื้นเมือง ดูเหมือนว่าจะมีข้าราชการอยู่เพียงรายเดียวที่สามารถเข้าใจถึงบทบาทที่เขาจะต้องทำและได้เขียนรายงานต่อผู้บังคับบัญชาชาวฝรั่งเศสว่า "ประชากรในทุก ๆ หมู่บ้านในเขตที่ข้าพเจ้ารับผิดชอบอยู่นั้น มีความเป็นอยู่อย่างมีความสุข และแทบจะไม่เคยร้องเรียนเกี่ยวกับผลประโยชน์ที่ถูกตักตวงไป"[15] ตามที่ข้าราชการฝรั่งเศสได้ร้องเรียนต่อรัฐบาลของเขานั้นพบว่า ชนบทในกัมพูชายังคงมีสภาพ "ดินแดนที่ไม่มีใครรู้จัก" (terra incognita) ไม่มีใครรู้ว่าประเทศนี้มีจำนวนประชากรเท่าไร พวกเขามีความรู้สึกนึกคิดอย่างไร ใครคือเจ้าของที่ดิน แม้ว่าจะมีการเลิกทาสในกัมพูชาแล้วแต่

พวกที่ต้องตกเป็นทาสสินไถ่ —บ่อยครั้งตลอดชั่วชีวิต— ยังคงมีอยู่ทั่วไปหมด วันดีคืนดีผู้นำกลุ่มชนที่เชื่อในยุคพระศรีอาริย์ก็รวบรวมสาวกเพื่อก่อการกบฏ บรรดาโจรผู้ร้ายอาละวาดทั่วไปในเขตชนบท ในระดับหมู่บ้านนั้นสภาพความไม่ปลอดภัยแทบจะมีเท่าเดิม

แต่ข้าราชการระดับสูงของฝรั่งเศสยังคงมองบทบาทของตนเองในกัมพูชาว่าเป็น "คณะผู้นำความศิวิไลซ์" และพยายามหาคำอธิบายเกี่ยวกับความสัมพันธ์ของตนกับราชสำนักกัมพูชา แทบไม่น่าเชื่อว่าในชนบทนั้น เจ้าสีสวัสดิ์ได้รับความนิยมมากกว่าสมเด็จเจ้านโรดม ทั้งนี้อาจจะเนื่องมาจากการที่ประชาชนได้มีโอกาสพบเห็นพระองค์บ่อย ๆ ในพระราชพิธีต่าง ๆ และเนื่องจากการปกครองที่หาผลประโยชน์และอยุติธรรมของเจ้านโรดม นอกจากนี้แล้วเจ้าสีสวัสดิ์ยังดูเหมือนจะยอมรับนโยบายการพัฒนาประเทศในช่วงทศวรรษ 1890 ดังนั้นในราว ค.ศ.1897 พระองค์จึงได้รับสัญญาจากข้าราชการฝรั่งเศสว่าจะให้ได้เสด็จขึ้นครองราชย์

สมเด็จเจ้านโรดมได้ดำรงพระชนม์ชีพต่อไปอีก 7 ปีหลังจากที่ฝรั่งเศสยืนยันสนับสนุนเจ้าสีสวัสดิ์ บันทึกในรัชสมัยของพระองค์พูดถึงเรื่องอื้อฉาวเกี่ยวกับเจ้ายุคลธร พระราชโอรสองค์โปรดผู้ทรงพยายามจะตีแผ่ความอยุติธรรมของฝรั่งเศสในกัมพูชาเมื่อพระองค์ได้เสด็จไปยังประเทศฝรั่งเศส โดยทรงว่าจ้างนักหนังสือพิมพ์ที่นั่นให้ลงข่าวดังกล่าว ข้าราชการฝรั่งเศสแทบจะไม่ให้ความสนใจเจ้ายุคลธรเลยนอกไปจากการโจมตี ข้อกล่าวหาของเจ้ายุคลธรนั้นส่วนใหญ่เป็นเรื่องจริงแม้ว่าข้อมูลบางอย่างจะรุนแรงและกว้างไป เหมือนกับที่พระองค์ทรงแถลงที่ประเทศฝรั่งเศสว่า "พวกท่านได้สร้างทรัพย์สิน (ในกัมพูชา) และฉะนั้นก็ได้สร้างคนจน"[16]

ข้าราชการที่ฝรั่งเศสได้โทรเลขทูลเจ้านโรดมให้ทรงบัญชาให้พระราชโอรสขอโทษต่อฝรั่งเศส แต่คำขอโทษไม่เคยเกิดขึ้น เพราะว่าเจ้ายุคลธรทรงพอพระทัยที่จะเสด็จลี้ภัยต่อไป พระองค์ได้สิ้นพระชนม์ที่กรุงเทพฯใน ค.ศ.1934 และในช่วง

เวลาดังกล่าวแทบจะไม่ได้รับความสนใจจากฝรั่งเศส ทรงเป็นบุคคลที่ฝรั่งเศสหวาดระแวงอย่างไม่เป็นธรรม

พระราชอำนาจสองประการสุดท้ายที่สมเด็จเจ้านโรดมทรงยินยอมมอบให้ฝรั่งเศสก็คืออำนาจที่จะเลือกที่ปรึกษาที่ใกล้ชิดของพระองค์ และอำนาจในการเก็บภาษีจากบ่อนการพนันของชาวจีนในกรุงพนมเปญ ฝรั่งเศสค่อย ๆ กำจัดอิสรภาพของเจ้านโรดมทีละเล็กทีละน้อย ออสบอร์น ได้บันทึกการต่อสู้ที่เจ้านโรดมทรงพ่ายแพ้ แต่ในฉากสุดท้ายของพระราชพงศาวดาร (ซึ่งรวบรวมขึ้นในรัชสมัยของสมเด็จเจ้ามณีวงศ์โอรสของเจ้าสีสวัสดิ์ใน ค.ศ.1943 นั้น) แทบไม่มีการกล่าวถึงการเผชิญหน้าระหว่างกัมพูชากับฝรั่งเศส ทำให้เกิดความเข้าใจว่าราชวงศ์กัมพูชาได้ดำเนินไปอย่างสันติสุข จนถึงวันสุดท้ายของราชวงศ์

ช่วงปีแรก ๆ ในรัชสมัยสมเด็จเจ้าสีสวัสดิ์

สมเด็จเจ้านโรดมประสูติในชนบทเช่นเดียวกับประชาชนกัมพูชานับล้านในขณะนั้น พระองค์เสด็จสวรรคตในเมืองกึ่งพัฒนาซึ่งมีทั้งไฟฟ้าและน้ำประปา การพัฒนาประเทศกัมพูชาให้ทันสมัยทั้งในระดับฐานและระดับยอดนั้นดำเนินไปอย่างเชื่องช้า ส่วนหนึ่งเป็นเพราะการติดต่อสื่อสารภายในประเทศยังล้าหลังอยู่มาก อีกส่วนหนึ่งเป็นเพราะกลุ่มบุคคลที่ประชาชนกัมพูชาเคารพนับถือ เช่น พระสงฆ์ พระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการ ต่างพากันต่อต้านการเปลี่ยนแปลงสถาบัน นอกจากนั้น สังคมส่วนที่ได้รับการพัฒนาแล้วยังคงอยู่ภายใต้การดูแลของฝรั่งเศส โดยมีพวกต่างด้าว ซึ่งได้แก่ ชาวจีนและเวียดนามเป็นผู้ช่วย พวกที่พัฒนาแล้วมีความนึกคิดในกรอบของอินโดจีนหรือในสายตาของพวกนายทุน แต่พวกขุนนางกลุ่มอนุรักษ์นิยมมองไม่เห็นความจำเป็นที่ต้องขยายพรมแดนแห่งความรู้ของพวกเขาหรือจะต้องปรับเปลี่ยนความเชื่อที่มีอยู่

การสวรรคตของสมเด็จเจ้านโรดมนับว่าเป็นจุดหักเหของการที่ฝรั่งเศสเข้าแทรกแซงในกัมพูชา รวมทั้งของสถาบันกษัตริย์กัมพูชา เนื่องจากพระมหากษัตริย์กัมพูชาอีกสามพระองค์ที่ครองราชย์ต่อมาจะเป็นผู้ที่ฝรั่งเศสเลือก และจนกระทั่งถึง ค.ศ.1953 (ยกเว้นเฉพาะช่วงฤดูร้อนแห่ง ค.ศ.1945) บรรดาข้าราชการระดับสูงของกัมพูชามีบทบาทเพียงแต่ในการประกอบพระราชพิธีและมีฐานะรองจากเจ้าหน้าที่ฝรั่งเศส ส่วนพวกข้าราชการที่เป็นเจ้าหน้าที่บริหารในระดับต่ำกลายเป็นคนรับใช้ให้กับฝรั่งเศสโดยได้รับค่าตอบแทนต่ำกว่าระดับ ไม่มีจุดใดในการทำงานตามสายบังคับบัญชาที่ความคิดริเริ่มจะได้รับความดีความชอบ ในขณะที่สมเด็จเจ้านโรดมยังทรงดำรงพระชนม์ชีพอยู่นั้น ฝรั่งเศสต้องเผชิญกับอุปสรรคต่าง ๆ ที่ต่อต้านแผนงานของตน ภายหลัง ค.ศ.1904 ไปแล้ว กัมพูชาจึงเริ่มกลายเป็นแหล่งทำรายได้ที่สำคัญยกเว้นเฉพาะในบางกรณี

จากมุมมองของเรา การเปลี่ยนแปลงในช่วงระยะยาวนั้นมองไม่เห็นอย่างทันทีใน*สฺรุก* ซึ่งยังคงรักษาระบบอุปถัมภ์แบบเก่า ยังเป็นระบบพึ่งพา ใช้ความรุนแรง เชื่อถือในโชคชะตา และฉ้อราษฎร์บังหลวงอย่างมาก และไม่เคยมีการเปลี่ยนแปลงปีแล้วปีเล่า ตำแหน่งยังมีไว้เพื่อขาย การเก็บภาษีก็ผิดพลาด ผลผลิตข้าวยังประเมินไว้ต่ำ ประชาชนงมงายเชื่อถือไสยศาสตร์และพวกขายยาเร่ ตัวอย่างเช่น แม้ว่าจะถึง ค.ศ.1925 แล้ว แต่ได้มีเหตุการณ์ในทำนองต่อไปนี้เกิดขึ้นที่เมืองสตรึงเตรง กล่าวคืออดีตพระสงฆ์คนหนึ่งสามารถสร้างความเชื่อถือจากประชาชนโดยอ้างว่าเป็นเจ้าของกบทองที่ร้องเสียงคล้ายคน[17] นอกจากนี้แล้วในสังคมกัมพูชาก็ยังมีโจรผู้ร้าย ชุกชุม มีความอดอยากเกิดขึ้น พร้อมทั้งมีโรคระบาด เช่น มาเลเรีย และอหิวาตกโรค เมืองและ*สฺรุก*มีความแตกต่างกันอย่างมากมายในช่วงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 แต่ใน*สฺรุก*ไม่มีกระแสต่อต้านที่สะท้อนออกมา แม้ว่าในระยะยาวชาวนาชาวไร่จะต้องลงทุนลงแรงและหยาดเหงื่อแรงงาน เพื่อผลิตข้าวป้อนให้กับกรุงพนมเปญหรือจ่ายภาษีให้เป็นเงินเดือนแพง ๆ แก่ข้าราชการฝรั่งเศส แต่พอถึงต้นทศวรรษ

1950 ความแตกต่างนี้ได้กลายเป็นเชื้อเพลิงที่โหมให้แก่กลุ่มโจรที่ต่อต้านฝรั่งเศส และพวกคอมมิวนิสต์กลุ่มต่าง ๆ ในยุคหลัง

เมื่อสมเด็จเจ้าสีสวัสดิ์เสด็จขึ้นครองราชย์สืบต่อจากพระเชษฐาใน ค.ศ.1904 นั้น พระองค์ทรงมีพระชนมายุ 64 พรรษา นับตั้งแต่ทศวรรษ 1870 เป็นต้นมา พระองค์เกือบได้ชื่อว่าเป็นผู้ที่ประจบสอพลอสมคบกับฝรั่งเศส และดูเหมือนว่าจะทรงเป็นพุทธมามกะที่เคร่งครัดกว่าพระเชษฐาของพระองค์ รวมทั้งทรงเป็นที่นิยมในหมู่สามัญชนมากกว่าด้วย ทั้งนี้เพราะพวกเขาได้มีโอกาสเข้าเฝ้าเจ้าสีสวัสดิ์ในงานพิธีต่าง ๆ ซึ่งพระองค์ทรงรับเป็นองค์อุปภัมภ์ ในขณะที่สมเด็จเจ้านโรดมทรงเรียกเก็บแต่ภาษีจากประชาชนเช่นเดียวกับที่ฝรั่งเศสกระทำ นักเขียนฝรั่งเศสคนหนึ่งเล่าว่า เจ้าสีสวัสดิ์ทรงหวาดกลัวพระเชษฐาของพระองค์มากจนถึงขนาดไม่ยอมเสด็จไปร่วมพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพของสมเด็จเจ้านโรดม พงศาวดารในรัชสมัยเจ้าสีสวัสดิ์บันทึกไว้ว่า เจ้าสีสวัสดิ์ทรงอุทิศเวลาส่วนใหญ่ในช่วงสองปีแรกแห่งรัชสมัยของพระองค์ให้กับงานราชพิธีต่าง ๆ และกับการปฏิรูปสิ่งใหม่ ๆ ในงานราชการ เป็นต้นว่าทรงแต่งตั้งเจ้าพนักงานด้านไฟฟ้าประจำอยู่ที่พระบรมมหาราชวัง ทรงปฏิรูปการแต่งกายของข้าราชการตามแบบตะวันตก[18] ดังเช่นการให้สวมถุงน่องรองเท้า ในโอกาสหนึ่ง เจ้าสีสวัสดิ์ทรงมีรับสั่งอย่างรุนแรงกับข้าราชการที่เข้าเฝ้าเรื่องการไม่ยอมเลิกทาสใน*สรุก* ซึ่งอาจเป็นเพราะฝรั่งเศสยืนกรานให้ทรงดำเนินการเช่นนั้น[19] นอกจากนี้แล้วพระองค์ยังทรงสนับสนุนการจัดพระราชพิธีต่าง ๆ ในรอบปีดังเช่นที่พระมหากษัตริย์กัมพูชาองค์อื่น ๆ ทรงปฏิบัติ เพื่อให้การเก็บเกี่ยวได้ผลดีและให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล ตลอดเวลาที่เหลือของรัชสมัย เจ้าสีสวัสดิ์ทรงสูบฝิ่นเนื้อดีที่ฝรั่งเศสนำมาถวายพระองค์ ทุก ๆ ปี ๆ ละ 113 กิโลกรัม (หรือ 249 ปอนด์)[20]

ระยะแรกของรัชสมัยสมเด็จเจ้าสีสวัสดิ์ เริ่มจากพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จเจ้านโรดมใน ค.ศ.1906 จนถึงพระราชพิธีบรมราชาภิเษกของ

สมเด็จเจ้าสีสวัสดิ์ นับเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์กัมพูชาที่มีการอธิบายรายละเอียดของพระราชพิธีนี้ในบันทึกพงศาวดาร (เช่นเดียวกับที่มีปรากฏในเอกสารภาษาฝรั่งเศส) พระราชพิธีนี้ดำเนินอยู่หลายวัน เหตุการณ์ที่สำคัญน่าสนใจมากที่สุดตอนหนึ่งคือ ตอนที่ข้าหลวงใหญ่ของฝรั่งเศสในอินโดจีนเป็นผู้สถาปนาพระองค์ด้วยการขนานพระนาม และถวายเครื่องราชกกุธภัณฑ์ นอกจากนี้แล้ว *เจาหฺวายสฺรุก* ซึ่งถูกเรียกเข้ามายังพระบรมมหาราชวัง ก็ได้ถวายสัตย์ปฏิญาณต่อพระมหากษัตริย์ "(ผู้เป็นเจ้าของ - บ.ก.) พื้นที่นา สวน น้ำ ดิน ป่า และเขา และเขตแดนอันศักดิ์สิทธิ์ของพระนครแห่งราชอาณาจักรกัมพูชา"[21]

ภายหลังที่เจ้าสีสวัสดิ์ประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกแล้ว พระองค์ได้เสด็จไปร่วมงานนิทรรศการของอาณานิคมฝรั่งเศสที่เมืองมาร์เซยส์ พร้อมด้วยคณะนาฏศิลป์กัมพูชา[22] การเสด็จประพาสฝรั่งเศสของเจ้าสีสวัสดิ์ได้พรรณนาอยู่ในพงศาวดารอย่างพิถีพิถันจนทำให้ดูเหมือนกับตอนหนึ่งในบทกวีนิพนธ์กัมพูชา การเสด็จพระราชดำเนินผ่านสิงคโปร์ ลังกา และมหาสมุทรอินเดียของพระองค์เป็นไปอย่างสมพระเกียรติ และมีการแสดงความคิดเห็นตามความรู้สึกในขณะนั้นเกี่ยวกับสิ่งที่พบเห็น เป็นต้นว่าตึกสูง 3 ชั้นที่ประเทศอิตาลี ชายฝั่งทะเลแดงที่ "ไม่มีอะไรนอกจากทรายและหิน" ที่เมืองพอร์ท ซา-อิด ได้มีประชาชนมาคอยต้อนรับ "เจ้าชีวิตและเจ้าเหนือหัวจากทางใต้" ที่เมืองมาร์เซยส์นั้น เมื่อพระองค์ทรงแสดงสุนทรพจน์ "ชาวฝรั่งเศสทั้งชายและหญิงที่รับฟังอยู่ต่างพากันปรบมือถวายแก่พระองค์" พระราชพงศาวดารยังให้ความรู้สึกว่าพระองค์ทรงตัดสินพระทัยด้วยพระองค์เองที่จะเสด็จประพาสฝรั่งเศส ทั้ง ๆ ที่พระองค์ถูกผลักดันจากกลุ่มข้าราชการในคณะนาฏศิลป์หลวง[23] ตามทัศนะที่ไม่เป็นทางการของฝ่ายฝรั่งเศส การเสด็จของพระมหากษัตริย์ผู้ชราพร้อมบรรดาพระสนมนางในได้ชี้ให้พวกเขา "รู้" สิ่งที่พวกเขารู้อยู่แล้วเกี่ยวกับประเทศเล็ก ๆ ที่ประหลาดและน่าขบขันของพระองค์[24]

ภายหลังที่ได้มีการแลกเปลี่ยนการเยี่ยมเยียนและร่วมงานเลี้ยงรับรองกับ

ประธานาธิบดีแห่งสาธารณรัฐฝรั่งเศสแล้ว สมเด็จเจ้าสีสวัสดิ์ทรงเสด็จไปยังเมืองนองซีเพื่อร่วมงานฉลอง "วันที่ 14 มิถุนายน ตามแบบอย่างของชาวยุโรป" ก่อนที่จะเสด็จนิวัตกัมพูชา แม้ว่าในพงศาวดารจะไม่ได้ระบุถึงเรื่องสลักสำคัญใด ๆ แต่การเสด็จไปเยือนกรุงปารีสของเจ้าสีสวัสดิ์ ประจวบเหมาะกับการเจรจาตกลงระหว่างฝรั่งเศสกับไทย ซึ่งในอีกสองสามเดือนต่อมาก็ลงเอยด้วยการคืนพระตะบองและเสียมราฐให้กับกัมพูชา[25] การเสด็จพระราชดำเนินของเจ้าสีสวัสดิ์ครั้งนี้ได้รับความสนใจจากชาวกัมพูชาน้อยมาก และปรากฏในรายงานของฝรั่งเศสในลักษณะข่าวลือจาก*สฺรุก* ว่าเจ้าสีสวัสดิ์ได้เสด็จไปยังฝรั่งเศสเพื่อขอให้ฝรั่งเศสรับรองว่าการพนันในกัมพูชาเป็นสิ่งถูกกฎหมาย

พงศาวดารสมัยเจ้าสีสวัสดิ์ซึ่งบันทึกถึงการได้รับดินแดนพระตะบองและเสียมราฐคืนไว้อย่างมาก ได้ชี้ว่าผู้รวบรวมก็เหมือน ๆ กับพวกฝรั่งเศส มองการได้คืนดินแดนครั้งนี้ว่าเป็นเหตุการณ์ที่สำคัญที่สุดในรัชสมัยเจ้าสีสวัสดิ์ แม้ว่าองค์พระมหากษัตริย์จะทรงมีบทบาทในเรื่องนี้น้อยมาก เว้นแต่การให้ข้อมูล "ประวัติศาสตร์" เกี่ยวกับการได้ยึดครองดินแดนของฝ่ายไทยแก่ข้าหลวงใหญ่ของฝรั่งเศสใน ค.ศ. 1906 ความสำคัญของการได้คืนดินแดนนี้น่าจะเกี่ยวกับการได้คืนเมืองพระนครโดยเฉพาะอย่างยิ่งปราสาทนครวัดซึ่งมีความสำคัญต่อสถาบันกษัตริย์ของกัมพูชามาตลอดช่วงเวลาของยุคมืดของกัมพูชา[26] ใน ค.ศ.1909 มีการนำพระไตรปิฎก ซึ่งชำระเป็นภาษาเขมรไปประดิษฐานไว้ที่วัดซึ่งตั้งอยู่ในบริเวณปราสาทนครวัด และพระมหากษัตริย์กัมพูชามักจะเสด็จไปสักการะและประกอบพระราชพิธีทางพุทธศาสนาที่นั่นอยู่เนือง ๆ ติดต่อกันมาอีกหกสิบปี

การสูญเสียหัวเมืองกัมพูชาให้กับฝรั่งเศสไม่ทำให้ฝ่ายไทยเสียใจมากเท่ากับการสูญเสียหัวเมืองลาวซึ่งเกิดขึ้นในเวลาเดียวกัน ตามที่เราได้ทราบมาข้างต้นแล้วว่า *สฺรุก* ทางด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือได้ตกเป็นของไทยใน ค.ศ.1794 เพื่อแลกเปลี่ยนกับการที่ไทยอนุญาตให้นักองค์เองได้ปกครองเมืองอุดง นับจากนั้นไปอีก

ร้อยปี ยกเว้นช่วงเวลาสั้น ๆ ในทศวรรษ 1830 ไทยได้ให้ชาวกัมพูชาปกครองตนเองในแทบทุกระดับ โดยไม่มีจุดประสงค์จะยึดเป็นอาณานิคม แม้ว่าทางฝ่ายไทยจะไม่เอาใจใส่ที่จะบูรณะโบสถ์ วิหารต่าง ๆ ในบริเวณปราสาทนครวัด แต่ก็ไม่ได้แตะต้องโบราณสถานเหล่านั้น รายได้จาก *สฺรุก* ทั้งสองแห่งนั้น (พระตะบองและเสียมราฐ) ไม่มากนัก ไม่ว่าจะเป็นผลิตผลจำพวกเครื่องเทศและของป่า นอกจากนี้แล้วการป้องกันดินแดนบริเวณนี้โดยทางน้ำจากกรุงพนมเปญยังทำได้ดีกว่าการป้องกันโดยทางบกจากกรุงเทพฯ[27]

ด้วยเหตุดังกล่าว ประกอบกับเหตุผลหลักที่ต้องการหลีกเลี่ยงข้อขัดแย้งเกี่ยวกับปัญหาเรื่องพรมแดน รัฐบาลไทยจึงต้องตัดสินใจยก *สฺรุก* ดังกล่าวให้กับฝรั่งเศสใน ค.ศ.1906 และได้มีการลงนามในข้อตกลงระหว่างฝ่ายฝรั่งเศสกับไทยในเดือนเมษายน ค.ศ.1907 ซึ่งทำให้ *สฺรุก* ดังกล่าวตกอยู่ภายใต้การควบคุมของฝรั่งเศสในปลายปีนั้นเอง แม้ว่ากัมพูชาจะได้พระตะบองและเสียมราฐกลับคืน แต่เจ้าสีสวัสดิ์ก็มิได้เสด็จไปยังดินแดนดังกล่าวจนกระทั่งถึง ค.ศ.1909 แต่จะด้วยเหตุผลประการใดนั้น พงศาวดารมิได้ให้คำอธิบายที่แจ้งชัด

ทั้งพระมหากษัตริย์และข้าราชบริพารของพระองค์ต่างพากันยินดีที่ได้เมืองพระนครกลับคืน ในงานพิธี *ตังตก* (Tang Tok) ในเดือนตุลาคม ค.ศ.1907 ซึ่งเป็นประเพณีที่ข้าราชการจะนำสิ่งของมาทูลเกล้าฯ ถวายแด่พระมหากษัตริย์ มีงานฉลองตามมาทั่วประเทศเพื่อ "ขอบคุณเทวดา" สำหรับการประทาน *สฺรุก* เหล่านั้นกลับคืนมา ในพิธีนี้บรรดาข้าราชการที่ถูกแต่งตั้งไปประจำที่ภูมิภาคนั้น ได้เดินทางไปยังกรุงพนมเปญเพื่อถวายพระพรแด่พระมหากษัตริย์ด้วย

ตลอดครึ่งศตวรรษต่อมา ทั้งนักวิชาการฝรั่งเศสและคนงานชาวกัมพูชาได้ช่วยกันบูรณะปราสาทต่าง ๆ ที่เมืองพระนคร เมื่อพิจารณาในระยะยาวแล้วผลงานชิ้นนี้ดูเหมือนว่าเป็นมรดกล้ำค่าที่สุดที่ฝรั่งเศสมอบให้กับกัมพูชา ในทศวรรษ 1920 เมืองพระตะบองได้พัฒนาขึ้นเป็น *สฺรุก* ที่รุ่งเรืองที่สุดในประเทศกัมพูชาใน

ทางเข้าพระบรมมหาราชวัง ปราสาทนี้ฝรั่งเศสสร้างขึ้นตามแบบสถาปัตยกรรมเขมร
ในต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 ภาพโดยโรเจอร์ สมิท

ฐานะที่เป็นแหล่งผลิตข้าวเพื่อส่งออก และเป็นแหล่งพักพิงพิเศษสำหรับพวกเจ้าของที่ดินจำนวนมากจากทั่วประเทศ ตลอดจนพวกต่างด้าวจากส่วนต่าง ๆ ของกัมพูชา และจากภูมิภาคต่าง ๆ ของอินโดจีนที่พูดภาษาเขมร[28]

ในราว ค.ศ.1909 ที่ทำการของข้าหลวงฝรั่งเศสทุกแห่งมีเครื่องพิมพ์ดีดใช้ เช่นเดียวกับมีการนำรถยนต์เข้ามาใช้ในกิจการต่าง ๆ ของฝรั่งเศสในกัมพูชา "การปรับปรุง" ในด้านการบริหารงานทั้งสองอย่างนี้ก่อให้เกิดผลกระทบโดยไม่ตั้งใจหลายอย่าง ประการแรกคือ ปริมาณของเอกสารรายงานต่าง ๆ ที่ข้าหลวงต้องส่งไปให้กับผู้มีอำนาจเหนือในกรุงพนมเปญ ไซ่ง่อน ฮานอย และปารีส ได้เพิ่มขึ้นอย่างไม่น่าเชื่อ บรรดาข้าหลวงทั้งหลายถูกผูกติดอยู่กับงานประจำในสำนักงานมากกว่าเดิม เพียงแค่ต้องหมกมุ่นอยู่กับเอกสารประเภท ตอบ—รับ ก็ทำให้พวกเขาแทบไม่มีโอกาสได้ติดต่อสื่อสารกับประชาชนที่เขาต้องปกครองทั้งในแง่สังคมและงานราชการ ประการต่อมาที่เกี่ยวกับรถยนต์นั้น การเดินทางของคณะตรวจสอบต่างทำงานได้รวดเร็วและฉาบฉวยยิ่งขึ้นโดยที่บรรดาข้าหลวงและผู้ช่วยของเขาต่างก็จำกัดการปฏิบัติงานเพียงแค่ในเส้นทางถนนที่ใช้การได้เท่านั้น อันที่จริงแล้วการกระชับการควบคุมทางเศรษฐกิจและการเมืองของฝรั่งเศสในกัมพูชา เท่าที่สังเกตได้จากช่วงทศวรรษ 1920 และระยะเวลาหลังจากนั้น ตามมาด้วยการถอนกำลังข้าราชการฝรั่งเศสออกไปจากชีวิตในหลายระดับของชาวกัมพูชา ในช่วงระยะเวลาดังกล่าว "รัฐบาล" ที่ชาวนาชาวไร่กัมพูชาเข้าไปติดต่อด้วยนั้น จะประกอบด้วยชาวกัมพูชาเป็นส่วนน้อยและชาวเวียดนามเป็นจำนวนมาก ข้าราชการเหล่านี้ได้เข้ามาทำงานให้กับรัฐในอารักขาของฝรั่งเศส เนื่องจากพวกเขาสามารถจัดเตรียมเอกสารเป็นภาษาฝรั่งเศสได้ ปฏิสัมพันธ์ระหว่างข้าราชการกัมพูชาและเวียดนามนี้ก่อให้เกิดผลกระทบที่สำคัญต่อการพัฒนาของลัทธิชาตินิยมในกัมพูชา โดยเฉพาะอย่างยิ่งภายหลังสงครามโลกครั้งที่ 2

บทที่ 9

ปฏิกิริยาของกัมพูชาต่อฝรั่งเศส ระหว่าง ค.ศ.1916-1945

เหตุการณ์สำคัญทางการเมืองสองเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในช่วงสิบปีสุดท้ายของรัชสมัยเจ้าสีสวัสดิ์ ได้แก่ เหตุการณ์ใน ค.ศ.1916 และการฆาตกรรมข้าหลวงชาวฝรั่งเศสชื่อ เฟลิกซ์ หลุยส์ บาร์เดซ ณ ชนบทของเมืองกำปงจามใน ค.ศ.1925 เหตุการณ์แรกแสดงให้เห็นว่าฝรั่งเศสมีความรู้เกี่ยวกับการติดต่อสื่อสาร และองค์กรของสังคมกัมพูชาเพียงเล็กน้อยหลังจากที่ได้ยึดครองกัมพูชานานกว่า 50 ปี เหตุการณ์ที่สองเป็นเหตุการณ์เดียวที่เกิดขึ้นในยุคอาณานิคมที่ได้สร้างความตระหนกให้กับระบอบฝรั่งเศส และได้ถูกกระพือข่าวอย่างเกินจริงในยุคหลังอาณานิคมโดยพวกกลุ่มนักเขียนชาตินิยมกัมพูชา

เหตุการณ์ใน ค.ศ.1916

เพื่อที่จะให้เข้าใจเหตุการณ์ ค.ศ.1916 เราจะต้องระลึกว่าฝรั่งเศสเป็นผู้สนับสนุนทางการเงินเกี่ยวกับกิจกรรมเกือบทั้งหมดในกัมพูชา (ซึ่งรวมทั้งการบริหารงานราชการและเงินเดือนของข้าราชการฝรั่งเศส) โดยผ่านข่ายงานที่ซับซ้อน

และยุ่งยากในการจัดเก็บภาษี เกลือ แอลกอฮอล์ ฝิ่น ข้าวและพืชผลอื่น ๆ และจากการเก็บภาษีสินค้าทั้งที่ส่งออกและนำเข้ารวมทั้งจากการเก็บค่าธรรมเนียมราชการต่าง ๆ สำหรับราษฎรที่ยากจนเกินกว่าที่จะจ่ายภาษีใด ๆ ทางฝ่ายฝรั่งเศสก็ให้เกณฑ์แรงงานแทนการจ่ายเงินปีละ 90 วัน ส่วนราษฎรที่แม้ว่าจะสามารถเสียภาษีหรือชำระค่าธรรมเนียมต่าง ๆ ก็ยังถูกเกณฑ์แรงงานในบางครั้งที่รัฐบาลต้องการเงินสดที่ชาวนาใช้จ่ายเป็นค่าภาษีข้าวจะได้มาจากขายผลผลิตของตน หรือจากการรับจ้างต่าง ๆ เพื่อทดแทนการถูกเกณฑ์แรงงานในฤดูที่ว่างจากการทำนา การเสียภาษีในระบบนี้มียอดรวมที่ยืดหยุ่นอยู่บ้าง เพราะว่าข้อมูลภาษีไม่ได้ถูกเก็บรักษาอย่างถูกต้อง และผู้นำในท้องที่มักจะประเมินจำนวนประชากรที่ตนควบคุมอยู่ต่ำกว่าความเป็นจริงเพื่อจะได้ไม่ต้องเป็นภาระในการจัดเก็บภาษีให้ครบถ้วน วิธีนี้บังเอิญเป็นการเพิ่มโอกาสในการหารายได้ให้กับเจ้าหน้าที่เหล่านั้นด้วย

ระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 1 ฝรั่งเศสได้เพิ่มภาระการชำระภาษีไปทั่วดินแดนอินโดจีน ด้วยการผลักภาระหนี้สงครามให้กับประชาชนโดยเฉพาะอย่างยิ่งชนชั้นที่สุขสบาย (ซึ่งมักจะหมายถึงพ่อค้าชาวจีน) ให้รับภาระด้วยการเพิ่มภาษีและการคัดเลือกอาสาสมัครไปร่วมรบในสงคราม ณ ต่างประเทศ ในปลายเดือนพฤศจิกายน ค.ศ.1915 ชาวนาชาวไร่จำนวนประมาณ 300 คนจากเขตตะวันออกเฉียงเหนือของกรุงพนมเปญได้เดินทางมายังเมืองหลวง เพื่อกราบบังคมทูลให้เจ้าสีสวัสดิ์ลดภาษีที่เจ้าหน้าที่กัมพูชาเป็นคนเก็บ แต่อันที่จริงเป็นการจัดเก็บให้กับฝรั่งเศส เจ้าสีสวัสดิ์ทรงให้บรรดาตัวแทนชาวนาชาวไร่เหล่านั้นเข้าเฝ้าพร้อมกับประทานสัญญาคร่าว ๆ ว่าจะมีการตัดสินใจบางอย่าง[1]

ข่าวเกี่ยวกับการเข้าเฝ้ากราบบังคมทูลครั้งนี้แพร่กระจายจาก *สรุก* ด้านตะวันออกของกรุงพนมเปญ —ซึ่งเป็นเขตสะสมความรู้สึกต่อต้านสถาบันกษัตริย์มาเป็นเวลานานอยู่แล้ว— จำนวนชาวนาชาวไร่จึงเพิ่มมากขึ้นถึง 3,000 คน ต่างพากันเดินทางเข้ากรุงพนมเปญและไปอยู่รวมตัวที่หน้าพระราชวังเพื่อกราบบังคมทูล

ถึงความทุกข์ยากของพวกตน ข้าหลวงฝรั่งเศสที่รายงานเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นนี้ ไม่เพียงแต่จะแสดงความประหลาดใจเกี่ยวกับจำนวนผู้ประท้วงเท่านั้น แต่คนหนึ่งยังบันทึกไว้ด้วยว่า "พวกนี้เคลื่อนตัวอย่างรวดเร็วน่ากังวลใจ" ส่วนอีกคนหนึ่งได้รายงานว่าการประท้วงเป็นสิ่งที่ "ไม่มีใครคาดคิดมาก่อน" แม้ว่า "ประชากรทั้งหมดจะเข้ามามีส่วนร่วม" เจ้าหน้าที่ตำรวจฝรั่งเศสประมาณว่ามีชาวนาประมาณ 40,000 คนเข้ามายังกรุงพนมเปญในช่วงเดือนแรก ๆ ของ ค.ศ.1916 ก่อนที่จะมีพระราชโองการจากกษัตริย์สั่งให้เดินทางกลับหมู่บ้านของตน คนอื่น ๆ ได้ประมาณการตัวเลขของชาวนาดังกล่าวไว้สูงถึง 100,000 คน ความวุ่นวายเกิดขึ้นทั่วไปใน *สฺรุก* ต่าง ๆ ในปลายปี ค.ศ.1916 นั้น และได้คร่าชีวิตชาวกัมพูชาไปถึงหกคน ในช่วงเวลานั้นเจ้าสีสวัสดิ์ได้เสด็จประพาสเขต *สฺรุก* ทางภาคตะวันออกโดยรถยนต์พระที่นั่งและขอร้องให้ชาวนาอยู่อย่างสงบภายในบ้าน ขณะเดียวกันก็โปรดฯ ให้ยกเลิกการเกณฑ์แรงงานสำหรับ ค.ศ.1916

ในระยะยาวนั้น เหตุการณ์ใน ค.ศ.1916 มีผลกระทบต่อการปกครองของฝรั่งเศสในกัมพูชาหรือต่อปฏิกิริยาของชาวกัมพูชาที่มีต่อฝรั่งเศสเพียงเล็กน้อย อันที่จริงแล้วไม่เป็นที่แน่ชัดนักว่าการจลาจลนั้นเป็นการประท้วงต่อฝรั่งเศสทั้งหมด ผู้บริหารชาวฝรั่งเศสต้องชลอนโยบายเนื่องจากชาวนาได้ยื่นฎีกาต่อเจ้าสีสวัสดิ์ สิ่งพิเศษเกี่ยวกับการประท้วงครั้งนี้คือความรวดเร็วและประสิทธิภาพในการจัดการของบรรดาผู้นำการประท้วงซึ่งไม่เป็นที่เปิดเผยนามและแรงจูงใจเบื้องหลัง เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นได้ล้มล้างทฤษฎีของพวกฝรั่งเศสเกี่ยวกับความ "เกียจคร้าน" และความเป็น "ปัจเจกบุคคล" ของชาวกัมพูชา ซึ่งเกี่ยวเนื่องไปถึงความอ่อนแอของการเป็นผู้นำและของอุดมการณ์ ข้าราชการฝรั่งเศสบางคนถึงกับหวาดผวาเกี่ยวกับจำนวนของผู้ร่วมประท้วง และกล่าวหาว่าเหตุการณ์นี้เกิดจากฝีมือของพวก "สายลับเยอรมัน" แต่ยังมีคนอื่น ๆ ที่มองเหตุการณ์ครั้งนี้ออก ว่าเป็นกระแสต่อต้านสถาบันกษัตริย์ โดยอ้างถึงหลักฐานคำแถลงการณ์ที่เผยแพร่อยู่ในช่วงต้น ค.ศ.1915 ที่ว่า "พวก

ฝรั่งเศสได้ทำให้เราไม่มีความสุขมาหลายปี ด้วยการปกป้องคนเลวเช่นพระมหากษัตริย์ และพวกข้าราชการ แต่รังแกคนดี ๆ"[2]

เป็นที่น่าสนใจว่าเหตุการณ์ ค.ศ.1916 เกิดขึ้นพร้อม ๆ กับการจลาจลต่อต้านฝรั่งเศสอย่างรุนแรงในโคชินไชน่า ความเป็นไปได้ของความเกี่ยวเนื่องระหว่างเหตุการณ์ทั้งสองได้ถูกบันทึกไว้โดยข้าราชการฝรั่งเศส แต่การที่ความไม่พอใจของชาวกัมพูชาสงบลงอย่างรวดเร็วนั้นชี้ว่าประชาชนเดินขบวนประท้วงเพื่อให้มีการแก้ไขข้อผิดพลาดในระดับท้องถิ่นต่างหาก

ระยะเวลาที่ผ่านไปเก้าปี ก่อนที่ข้าหลวงฝรั่งเศสชื่อ บาร์เดซ จะถูกฆาตกรรมนั้น ฝรั่งเศสได้กระชับการปกครองกัมพูชาอย่างเข้มงวดและใช้เหตุผลในการควบคุมมากเกินไป —โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่เกี่ยวกับการจัดองค์กรที่ทำหน้าที่ด้านการจัดเก็บภาษี และการบริหารงานประจำวัน— จนกระทั่งข้าราชการกัมพูชาที่สูงอายุบ่นว่า "มีการเปลี่ยนแปลงมากเกินไป" ตัวอย่างเช่นใน ค.ศ.1920 ฝรั่งเศสได้จัดการให้ข้าราชการท้องถิ่นเป็นผู้จัดการเก็บภาษีข้าวแทนการส่งข้าราชการจาก *สฺรุก* ในกรุงพนมเปญไปจัดเก็บ ดังที่เคยปฏิบัติ หนึ่งปีหลังจากนั้นฝรั่งเศสได้ทดลองจัดการระบบ "ชุมชน" กัมพูชาตามชายแดนเวียดนามเสียใหม่ เพียงเพื่อยกเลิกไปในอีกหนึ่งปีต่อมา ฝรั่งเศสได้ขยายบทบาทของการเป็นที่ปรึกษาในการตัดสินคดีระดับท้องถิ่นใน ค.ศ.1923 ได้ขยายระบบการศึกษาตั้งแต่ ค.ศ.1924 เป็นต้นไป และได้เกณฑ์แรงงานไพร่เพื่อใช้ในการก่อสร้างโครงการสาธารณะต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการสร้างถนนและแหล่งท่องเที่ยวบนภูเขาที่โบกอร์ (Bokor) ซึ่งเป็นสถานที่โปรดปรานของพระมหากษัตริย์ สร้างโดยนักโทษ (ซึ่งต้องสูญเสียชีวิตจำนวนมากไปกับการก่อสร้างครั้งนี้) และเปิดใช้ใน ค.ศ.1925 โรงสีข้าวขนาดใหญ่ในกัมพูชาได้เปิดดำเนินการใน ค.ศ.1917 —ก่อนหน้านี้ข้าวเปลือกที่ยังไม่ได้สีจะต้องบรรทุกเรือไปสีถึงไซ่ง่อน— ช่วงเวลาระหว่าง ค.ศ.1916-1925 (ยกเว้นช่วง ค.ศ.1918—1919 ซึ่งเป็นปีที่การเก็บเกี่ยวในบาง *สฺรุก* ไม่ได้ผล อันเนื่องมาจาก

ความอดอยาก) จึงนับเป็นช่วงที่มีความมั่งคั่งเพิ่มขึ้นในกัมพูชา โดยเฉพาะอย่างยิ่งสำหรับฝรั่งเศสและพ่อค้าชาวจีนในท้องถิ่น[3]

ช่องว่างระหว่างรายได้ของชาวฝรั่งเศสและกัมพูชานั้นห่างมาก แต่มีข้อยกเว้นที่หายากเฉพาะกับชาวกัมพูชาบางคน เช่น ข้าราชการกลุ่มที่ฝรั่งเศสโปรดปราน และบรรดาเชื้อพระวงศ์ ข้าราชการฝรั่งเศสคนหนึ่ง ๆ จะมีรายได้สูงถึงปีละ 1,200 เปี๊ยต เงินรายได้นี้เมื่อหักค่าลดหย่อนสำหรับภรรยาและบุตรอีกสองคนแล้วจะเสียภาษีเพียงปีละ 30 เปี๊ยต ส่วนข้าราชการกัมพูชาซึ่งทำงานประเภทเดียวกันจะได้รับเงินเดือนน้อยกว่ามาก และเป็นพวกแรกที่จะถูกตัดเงินเดือนเมื่อเกิดสภาวะเศรษฐกิจตกต่ำในทศวรรษ 1930 ส่วนชาวนากัมพูชาซึ่งไม่มีรายได้อื่นใดนอกเหนือจากค่าจ้างเล็ก ๆ น้อย (เฉลี่ยวันละ 30 เซนต์ หรือปีละ 90 เปี๊ยต) หรือจากการขายพืชผล (น้อยครั้งที่จะขายได้ราคาสูงกว่าปีละ 40 เปี๊ยต) กลับเป็นผู้ที่ต้องรับภาระภาษีซึ่งมีค่าเฉลี่ยในทศวรรษ 1920 สูงถึงปีละ 12 เปี๊ยต ชาวนามักจะถูกเก็บภาษีเป็นรายบุคคลด้วยการจ่ายเงินสดแทนการเกณฑ์แรงงาน (เช่นเดียวกับเงินค่าราชการ หรือเงินรัชชูปการของไทย-ผู้แปล) นอกจากนี้แล้วชาวนายังต้องชำระภาษีข้าวในจำนวนที่แน่นอนทุกปี พวกเขาต้องจ่ายเงินซื้อเกลือ ฝิ่น และสุราในราคาแพง ทั้งยังต้องชำระภาษีเพื่อนำสัตว์เลี้ยงไปฆ่า ณ โรงฆ่าสัตว์

พวกชาวนาชาวไร่ได้อะไรเป็นการตอบแทน คำตอบคือน้อยมาก นอกเหนือจากการกล่าวอ้างของฝรั่งเศสซึ่งตรงข้ามกับความเป็นจริง รายงานประจำเดือนจากข้าหลวงฝรั่งเศสที่ส่งไปมักจะกล่าวถึงสภาพสังคมชนบทโดยทั่วไปที่ไม่เป็นระเบียบและเกลื่อนไปด้วยความรุนแรง แต่เนื่องจากเรื่องนี้ไม่เป็นการท้าทายอำนาจการควบคุมของฝรั่งเศสโดยตรง ในรายงานจึงไม่ปรากฏเรื่องนี้ในส่วนที่เป็น "การเมือง" เป็นที่แน่ชัดว่าสำหรับชาวชนบทเรื่องกลุ่มนักเลงอันธพาลซึ่งอาละวาดในฤดูแล้งนั้นเป็นเรื่องสำคัญกว่าผลประโยชน์อื่น ๆ ที่ฝรั่งเศสนำมาให้[4]

ก่อนทศวรรษ 1930 ฝรั่งเศสไม่ได้ใส่ใจจะให้การสนับสนุนด้านการศึกษาใน

กัมพูชา ใน ค.ศ.1922 ข้าราชการฝรั่งเศสคนหนึ่งได้อธิบายถึงความพยายามของฝรั่งเศสในด้านนี้ว่าเป็นเรื่องฉาบฉวย การบริการทางการแพทย์น่าสมเพช การสาธารณูปโภค เช่น บริการไฟฟ้า และประปา เป็นสิ่งที่แทบจะไม่เป็นที่รู้จักภายนอกเขตกรุงพนมเปญ การเงินของรัฐบาลกัมพูชานั้นอันที่จริงมีไว้ใช้จ้างข้าราชการฝรั่งเศสและใช้สร้างสิ่งที่ฝรั่งเศสต้องการจะสร้าง และเพื่อเป็นการตอบแทนฝรั่งเศสให้ความคุ้มครองแก่กัมพูชาจากการครอบครองของชาติอื่น เช่นเดียวกับการคุ้มครองให้รอดพ้นจากการสูญเสียเอกราช ฝรั่งเศสประสบความสำเร็จในการรักษาไม่ให้ศตวรรษที่ 19 ซ้ำรอยเดิม ขณะเดียวกับที่ตรึงศตวรรษที่ 20 ไว้ไม่ให้เปลี่ยนแปลง ความหวาดกลัว "สิ่งใหม่ ๆ" มีปรากฏอยู่ในงานเขียนของพวกฝรั่งเศสจำนวนหนึ่งที่เกี่ยวกับกัมพูชายุคอาณานิคม แม้ว่าฝรั่งเศสในอีกบริบทหนึ่งมองว่าพวกตนมีบทบาทในการถ่ายทอดความทันสมัยให้กับชาวเขมร เนื่องจากสิ่งที่ฝรั่งเศสคิดจะทำในกัมพูชาไม่ได้ถูกปล่อยให้เกิดขึ้น พวกเขาจึงเลี่ยงไปเชื่อเรื่องเกี่ยวกับลักษณะนิสัยที่ "ติดตัว" (โดยสันดาน) มาของชาวกัมพูชา ว่าทำให้ชาวกัมพูชาไม่ยอมรับความคิดที่ทันสมัย หรือไม่ก็เป็นปฏิปักษ์กับมันโดยธรรมชาติ

ความคิดนี้เกิดขึ้นจากการที่ฝรั่งเศสมีประสบการณ์ตรงเกี่ยวกับชาวกัมพูชาน้อย ออองเดร์ ปองเนติเยร์ เป็นผู้ให้คำวิจารณ์เกี่ยวกับระบบอาณานิคมของฝรั่งเศสในยุคนี้อย่างชัดเจนที่สุดว่า ความเข้าใจในภาษาเขมรของชาวฝรั่งเศสเริ่มลดลงตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 20 เป็นต้นไป[5] ยิ่งฝรั่งเศสมีประสบการณ์และเพ้อฝันในการรับราชการในกัมพูชาน้อยลง ถ้อยคำสำนวนที่ข้าราชการฝรั่งเศสใช้อธิบายชาวกัมพูชาก็ยิ่งเลื่อนลอยและเพ้อฝันยิ่งขึ้น สิ่งเหล่านี้ได้ถึงจุดสูงสุดใน ค.ศ.1927 เมื่ออดีตข้าหลวงใหญ่ พอล ดูเมอร์ ซึ่งในขณะนั้นเป็นประธานาธิบดีของฝรั่งเศสได้เปิดป้ายคลุมกลุ่มรูปปั้นที่ประดิษฐ์อยู่ที่บันไดเชื่อมระหว่างสถานีรถไฟในกรุงมาร์เซยส์กับภายนอก ปรากฏว่ามีรูปปั้นรูปหนึ่งที่ชื่อว่า "สมบัติของเราในเอเชีย" เป็นภาพสาววัยรุ่นในเครื่องแต่งกายอย่างวิจิตรกึ่งเปลือยตามแบบการแต่งกายอย่างสมัยเมือง

พระนคร นอนทอดกายอยู่บนตั่ง มีทาสหญิงตัวแทนชาวลาวและเวียดนามซึ่งปกปิดร่างกายเพียงครึ่งเดียวหมอบรับใช้อยู่ ในฐานะที่กัมพูชาเป็นรัฐในอารักขาของฝรั่งเศสที่เก่าแก่ที่สุดและปกครองง่ายที่สุด กัมพูชาจึงได้รับรางวัลตอบแทนเป็นรูปปั้นเด็กคนโตสุด อยู่ในท่ากำลังรับบรรณาการจากเด็กอื่นอีกสองคน ภาพความคิดที่สะท้อนถึงชาวกัมพูชาที่นอนรอรับสิ่งของนั้น อาจจะเป็นจินตนาการที่อยู่เบื้องหลังของปฏิมากร[6]

การฆาตกรรมข้าหลวงบาร์เดซ

ในปลาย ค.ศ.1923 ข้าหลวงฝรั่งเศสที่เมืองเปรียเวง ซึ่งเป็นข้าราชการที่เข้มงวดและทะเยอทะยานนาม บาร์เดซ ได้รายงานถึงเหตุผลสามข้อที่ทำให้การจัดเก็บภาษีมีรายได้ลดต่ำ ว่าเกิดจาก "ความไม่กระตือรือร้นอย่างสิ้นเชิงของข้าราชการกัมพูชา การขาดการดูแล (เจ้าหน้าที่ที่มีหน้าที่จัดเก็บภาษี) และขั้นตอนการจัดเก็บภาษีที่ไม่มีประสิทธิภาพ"[7] ในการจัดเก็บภาษีประจำปี ค.ศ.1924 บาร์เดซได้ปรับปรุงระเบียบวิธีการจัดเก็บภาษีใน*สรุก* จนกระทั่งสามารถจัดเก็บภาษีทั้ง 18 ประเภทได้มากกว่าใน ค.ศ.1923 เขาได้แสดงให้เห็นว่าระบบการจัดเก็บภาษีสามารถทำให้มีประสิทธิภาพได้ถ้าหากตัวเขาเองทำงานหนักเพิ่มขึ้น ภาษีสองประเภทที่เพิ่มรายได้สูงสุด ได้แก่ ภาษีข้าว และภาษีที่เก็บจากชาวจีน ซึ่งเป็นภาษีที่จะสามารถจัดเก็บได้มากเมื่อมีข้าหลวงที่เข้มงวดกระตือรือร้นที่จะประนีประนอมตรวจตราเอกสารและรายงานที่เกินเลยของข้าราชการท้องถิ่น

ความสำเร็จของบาร์เดซที่เปรียเวง ทำให้เขาได้รับความสนใจจากผู้บังคับบัญชา และในตอนปลาย ค.ศ.1924 เขาได้เลื่อนตำแหน่งข้ามเจ้าหน้าที่ชั้นผู้ใหญ่จำนวนมาก และได้ไปเป็นข้าหลวงเมืองกำปงชะนัง ซึ่งเป็นเขตที่มีโจรผู้ร้ายก่อความไม่สงบและจัดเก็บภาษีได้น้อยมาเป็นเวลาช้านานแล้ว การมารับตำแหน่งของ

บาร์เดซนั้นประจวบเหมาะกับมีการประกาศเก็บภาษีสำหรับสถานที่ตากอากาศบนภูเขาที่โบกอร์เพิ่มเติม แต่บาร์เดซยอมรับกับเพื่อนของเขาว่าการจัดเก็บภาษีกระทำได้ยากมาก และรายได้เข้ามาถึงล่าช้า ในต้น ค.ศ.1925 เจ้าหน้าที่ชาวกัมพูชาซึ่งพยายามจะเก็บภาษี ได้ถูกชาวบ้านทุบตีอาการสาหัส

ในวันที่ 18 เมษายน บาร์เดซรู้สึกโกรธเมื่อได้รับรายงานว่าหมู่บ้านกรังลาภ (Krang Laav) เป็นอีกหมู่บ้านหนึ่งที่ค้างชำระภาษี เขาจึงเดินทางไปยังหมู่บ้านดังกล่าวด้วยตนเองพร้อมกับล่ามและทหารชาวกัมพูชาอีกหนึ่งคน[8] ได้มีการเรียกผู้ค้างชำระภาษีมาประชุมที่หอประชุมของหมู่บ้านหรือ*ศาลา* หลายคนถูกใส่กุญแจมือและถูกขู่จะส่งเข้าคุก แม้ว่าพวกเขาไม่สมควรจะถูกลงโทษ เนื่องจากค้างชำระภาษีเพียงสามเดือน เขาปล่อยให้เหล่านักโทษอดข้าวในขณะที่ตนเองกำลังรับประทานอาหารกลางวัน วิธีนี้ทำให้ฝูงชนที่เฝ้าดูอยู่โดยไม่มีทั้งอาหารและร่มบังแดดหมดความอดทน ชาวบ้านประมาณยี่สิบถึงสามสิบคนได้ลุกฮือและมัดบาร์เดซกับบริวารไว้ ทั้งสามคนถูกตีด้วยเก้าอี้ ไม้ระแนง ด้ามขวาน และพานท้ายปืนของทหารจนถึงแก่ความตายภายในครึ่งชั่วโมง ศพของพวกเขาถูกทำทารุณกรรม ผู้เห็นเหตุการณ์ได้เล่าว่ากลุ่มฆาตกรพากันฟ้อนรำไปรอบ ๆ วง หลังจากนั้นฝูงชนจำนวน 700 คนที่ถูกเกณฑ์ให้มาประชุมกับบาร์เดซได้รวมตัวกัน โดยมีผู้นำท้องถิ่นซึ่งไม่เคยถูกไต่สวนนำขบวนไปยังเมืองกำปงชะนัง เพื่อเรียกร้องให้ผ่อนปรนภาษีของพวกเขา ทว่าไม่กี่ชั่วโมงต่อมาความรุนแรงของกลุ่มผู้เดินขบวนก็สลายลง และฝูงชนที่ได้ร่วมเดินขบวนก็แตกกระเจิงไปก่อนที่จะถึงจุดหมายเพราะถูกต้านโดยกองกำลังติดอาวุธ

ข่าวการฆาตกรรมบาร์เดซ สร้างความตื่นตะลึงแก่ชุมชนชาวฝรั่งเศสในกรุงพนมเปญ สาเหตุใหญ่เนื่องจากเป็นครั้งแรกที่ชาวบ้านได้ฆ่าเจ้าหน้าที่ระดับสูงของฝรั่งเศสขณะปฏิบัติหน้าที่ เคยมีเจ้าหน้าที่ฝรั่งเศสคนอื่น ๆ ถูกฆ่าตายโดยโจรผู้ร้ายหรือคนรับใช้ของตน แต่ไม่มีใครถูกฆ่าในขณะปฏิบัติหน้าที่จัดเก็บภาษี เหตุการณ์

ที่เกิดขึ้นครั้งแรกนี้สะเทือนขวัญอย่างมาก ฝรั่งเศสได้ดำเนินการผ่านหุ่นของตนในราชสำนักกัมพูชาอย่างรวดเร็ว โดยให้เจ้าสีสวัสดิ์ส่งเจ้ามณีวงศ์พระราชโอรสองค์โตเข้าไปในเขตหมู่บ้านนี้พร้อมด้วยที่ปรึกษาทางการเมืองชาวฝรั่งเศส เพื่อแสดงความไม่พอพระทัยของกษัตริย์ และออกประกาศพระราชกฤษฎีกาเปลี่ยนชื่อหมู่บ้านจาก กรังลาภ เป็นเตรัจฉาน[9] พระราชกฤษฎีกายังบังคับให้ชาวบ้านทำพิธีขอขมาต่อบาร์เดซในโอกาสครบรอบวันที่เขาถูกฆาตกรรมต่อไปอีกสิบปี เนื้อหาที่น่าสนใจที่สุดของพระราชกฤษฎีกาคือการยืนยันความผิดที่กระทำร่วมกัน นี่เป็นแนวทางการดำเนินการของฝ่ายจำเลยที่ถูกจับกุมในคดีฆาตกรรมบาร์เดซรวม 18 คน แต่ฝ่ายอัยการไม่ยอมรับด้วยเห็นว่าการโยงเหตุการณ์ฆาตกรรมเข้ากับความไม่พอใจทางการเมืองจะเป็นอันตราย เป็นที่น่าสนใจว่าชายผู้หนึ่งซึ่งเคยถูกจับกุมในคดีฆาตกรรมและยังคงมีชีวิตอยู่จนถึง ค.ศ.1980 ได้ให้สัมภาษณ์ว่า "ทุก ๆ คนในหมู่บ้าน" ได้ร่วมทุบตีบาร์เดซ และบริวาร[10]

การไต่สวนผู้ที่ถูกกล่าวหาว่าเป็นฆาตกรรมได้เริ่มขึ้นที่กรุงพนมเปญในวันที่ 25 ธันวาคม ค.ศ.1925 และมีการรายงานข่าวผ่านสื่อมวลชนซึ่งสอดคล้องกับกระแสการต่อต้านลัทธิอาณานิคมที่กำลังเพิ่มขึ้นในอินโดจีน ในการไต่สวน อัยการพยายามจะพิสูจน์ว่าจำเลยเป็น "โจรสลัด" มาจากภายนอกหมู่บ้านและเหตุจูงใจก็เพื่อลักทรัพย์ โดยข้อเท็จจริงแล้วแม้ว่าภาษีที่จัดเก็บโดยบาร์เดซ จะอันตรธานไปในขณะเกิดการชุลมุนวุ่นวาย แต่ไม่มีใครแตะต้องกระเป๋าเงินของบาร์เดซเลย ยิ่งไปกว่านั้นสมุดบันทึกประจำวันของเขายังถูกอัยการยึดไปและถูกเก็บเป็นความลับ เพราะมีการบันทึกสิ่งที่เป็น "การเมือง" อยู่ จากการยืนยันของเพื่อนของบาร์เดซหลาย ๆ คนทำให้เชื่อว่า บันทึกประจำวันของเขาอาจจะบันทึกอคติของเขาเกี่ยวกับการจัดเก็บภาษีเพิ่มเติม เขาได้ให้ข้อสังเกตสั้น ๆ กับเพื่อนคนหนึ่งก่อนที่จะเสียชีวิตว่า จะไม่มีเงินใน *สรุก* พอตามข้อเรียกร้องใหม่ที่วางไว้ เจ้าหน้าที่ระดับสูงของฝรั่งเศสได้แทรกแซงพยานฝ่ายจำเลย ถึงจุดหนึ่ง น้ำชาของทนายจำเลยถูกใส่

ยาพิษโดยไม่สามารถจับมือใครดม และพนักงานชวเลขที่ฝ่ายจำเลยจ้างมาก็ถูกอดีตนายจ้างของเธอบังคับให้กลับไปปฏิบัติหน้าที่ตามเดิมที่ไซ่ง่อน อะไรคือความจริงที่ฝรั่งเศสต้องการเก็บเงียบเอาไว้ ดูเหมือนจะเป็นข้อเท็จจริงที่เกิดขึ้นระหว่างไต่สวนว่า เมื่อเฉลี่ยรายได้ประชาชาติแล้ว ชาวนากัมพูชาจ่ายภาษีสูงสุดในอินโดจีนเพื่อเป็นค่าตอบแทน "ความเชื่อง" ของพวกเขา

วิกฤตการณ์บาร์เดซนั้นคล้ายคลึงกับวิกฤตการณ์ ค.ศ.1916 และการประท้วงของพระสงฆ์ ใน ค.ศ.1924 (ดังจะได้กล่าวต่อไป) ในส่วนที่ว่าไม่เคยมีเหตุการณ์ทำนองเดียวกันนี้เกิดขึ้นในยุคอาณานิคม เหตุการณ์ครั้งนี้แสดงถึงกลไกของการปกครองอาณานิคมและความเลื่อนลอยในจินตนาการของฝรั่งเศสเกี่ยวกับ "บุคลิกของชาวกัมพูชา" ที่ใฝ่สันติ ในอีกด้านหนึ่งซึ่งแสดงถึงความห่างไกลระหว่างฝรั่งเศสและชาวกัมพูชาก็คือข้อเท็จจริงที่ว่า หลังจากการปฏิบัติงานอย่างเคร่งครัดในกัมพูชามาถึงสิบห้าปี บาร์เดซก็ยังไม่สามารถพูดภาษาเขมรได้เลย เมื่อไม่มีความเข้าใจในภาษา เขาจะประเมินได้ถูกต้องอย่างไรว่าชาวบ้านกำลังคิดอะไรอยู่ ดูเหมือนว่าชีวิตชาวกัมพูชาในสมัยอาณานิคมจำนวนมากดำเนินไปเบื้องหลังฉากที่ฝรั่งเศสไม่เห็นและไม่ได้ยิน ข้าหลวงฝรั่งเศสอีกคนหนึ่งได้เขียนบันทึกเกี่ยวกับช่วงเวลานี้ และได้แสดงทัศนะอย่างสำเหนียกไว้ว่า "จะอนุญาตให้ใส่ถามได้ ว่าความสงบราบคาบที่ชาวกัมพูชาแสดงออกนั้น หาใช่เป็นเพียงแต่ท่าทีภายนอกปิดบัง*ความรู้สึกที่ไม่แสดงออก* (เน้นโดยผู้เขียน) คลุมเครือ... ซึ่งเราไม่อาจล่วงรู้ธรรมชาติที่แท้จริงเลย"[11]

บรรดาข้าหลวงจะตอบคำถามนี้โดยพูดว่าพวกเขาถูกจ้างมาบริหารประชาชนไม่ใช่มาเข้าใจคนพวกนี้ ทุก ๆ เดือน พวกข้าหลวงถูกกำหนดให้สะสางงานเอกสารที่กองสูงเท่าภูเขา นั่งอย่างยาวนานหลายวันเพื่อเป็นกรรมการตัดสินในคดีที่ไม่มีข้อยุติ ให้คำปรึกษาในโครงการของงานสาธารณะ —ส่วนใหญ่จะเป็นการสร้างทางรถยนต์— เพื่อที่ฝรั่งเศสจะได้ใช้แรงงานเกณฑ์ต่อไปโดยไม่มีที่สิ้นสุด และ

เพื่ออธิบายความชอบธรรมในการดำรงอยู่ของพวกตนในอาณาจักรนั้น

การปกครองอาณานิคม และการเริ่มต้นของลัทธิชาตินิยม

วิกฤตการณ์บาร์เดซได้ให้ภาพคร่าว ๆของชาวนากัมพูชาในบันทึกประวัติศาสตร์อันที่จริงแล้ว ก่อน ค.ศ.1927 ไม่มีหนังสือพิมพ์หรือวารสารในภาษาเขมรปรากฏในอาณาจักร วรรณกรรมกัมพูชาที่มีปรากฏอยู่ เป็นวรรณกรรมที่เกี่ยวเนื่องกับพระพุทธศาสนาและร้อยกรองในคริสต์ศตวรรษที่ 19 *ทะเลสาป (Tonle Sap)* นวนิยายเรื่องแรกในภาษาเขมรได้ตีพิมพ์ใน ค.ศ.1938 ซึ่งเป็นเวลาสองปีภายหลังการออกหนังสือพิมพ์*นครวัด* ซึ่งเป็นหนังสือพิมพ์ภาษาเขมรฉบับแรก[12] แม้ว่าสถิตินี้จะไม่สร้างความประหลาดใจเกี่ยวกับการขาดความกระตือรือร้นของฝรั่งเศสในด้านการศึกษาของกัมพูชา แต่ก็นับว่าเป็นสิ่งตรงกันข้ามที่เห็นได้ชัดเจนเมื่อเปรียบกับจำนวนของสิ่งพิมพ์ในภาษาเวียดนามที่มีปรากฏอยู่ในอินโดจีน นับตั้งแต่สมัยเมืองพระนคร การอ่านออกเขียนได้ในกัมพูชาเป็นเรื่องของการศึกษาและการเผยแพร่คัมภีร์พุทธศาสนา ในยุคอาณานิคมการอ่านออกเขียนได้ในภาษาเขมรจำกัดอยู่เฉพาะของพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนา ก่อน ค.ศ.1936 นิตยสารรายเดือน *กัมพุชสุริยา* เป็นวารสารกัมพูชาเพียงฉบับเดียวที่ได้รับการอุปถัมภ์จาก *พุทธศาสนบัณฑิต (Institut Bouddhique)* ซึ่งเป็นสถาบันที่ได้รับการสนับสนุนทางด้านการเงินจากฝรั่งเศส วารสารนี้จำกัดการตีพิมพ์เพียงแค่นิทานพื้นบ้าน คัมภีร์พุทธศาสนาและข้อมูลที่เกี่ยวกับราชสำนักโดยแทบจะไม่มีข้อยกเว้น แม้แต่ประวัติศาสตร์พงศาวดารกัมพูชาที่ตีพิมพ์เป็นภาษาเขมรก็ยังไม่มีปรากฏ[13]

ด้วยเงื่อนไขเหล่านี้ ภาพของกัมพูชาที่ปรากฏอยู่ในทศวรรษ 1930 จึงขาดความสมดุล จากการอ่านนวนิยายฝรั่งเศส รายงานของทางราชการ และหนังสือ

พิมพ์ ทำให้เราสร้างภาพประวัติศาสตร์กัมพูชาที่แทบจะไม่มีประชาชนร่วมอยู่ หรือมีเป็นเพียงแค่ตัวประกอบในเหตุการณ์เท่านั้น พงศาวดารสมัยเจ้าสีสวัสดิ์และสมัยพระราชโอรสของพระองค์ คือเจ้าสีสวัสดิ์ มณีวงศ์ (ค.ศ.1927-1941) ฉบับตัวเขียนไม่ได้ให้ข้อมูลอะไรมากนัก เพราะจำกัดอยู่เพียงการเล่าเหตุการณ์ตามสูตรที่เกี่ยวเนื่องกับพระราชกรณียกิจของพระมหากษัตริย์ แม้ว่าพงศาวดารในสมัยเจ้ามณีวงศ์จะ "เปิดกว้าง" เล็กน้อยที่กล่าวถึงเหตุการณ์บางเหตุการณ์ เช่น การรัฐประหาร ค.ศ.1932 ในประเทศไทย สงครามระหว่างอิตาลีกับเอธิโอเปีย และการยอมแพ้ของฝรั่งเศสต่อเยอรมนีใน ค.ศ.1940 เงื่อนไขของวรรณกรรมแต่ละประเภทนี้จะไม่มีทัศนะส่วนบุคคลแทรกอยู่ในเนื้อหา แม้แต่พระราชปรารภของพระมหากษัตริย์ก็ไม่มีการยกมากล่าว[14] เนื่องจากไม่มีข้อมูลประเภทจดหมายเหตุจาก *สรุก* เกี่ยวกับยุคอาณานิคมให้ได้ศึกษา จึงเป็นการยากที่จะกำหนดรูปแบบและการขยายตัวของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและทางภูมิปัญญาของชาวกัมพูชา รวมทั้งการขยายตัวซึ่งสามารถสืบสาวไปยังการเริ่มต้นของฝรั่งเศส และการตอบโต้ของกัมพูชาต่อฝรั่งเศสในช่วงก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นที่โต้แย้งได้ว่า การเปลี่ยนแปลงในกัมพูชาไม่ได้เข้าไปในหมู่บ้านจนกระทั่งในทศวรรษ 1950 และโฉมหน้าของกัมพูชาในทศวรรษ 1930 แตกต่างไปอย่างมากจากสภาพที่เคยเป็นเมื่อฝรั่งเศสเข้ามาในกัมพูชา หรือแม้แต่ในระยะเริ่มแรกของศตวรรษ

การคมนาคมทางบกได้เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว จาก ค.ศ.1900 ถึง 1930 มีการสร้างถนนที่ปูลาดและขรุขระยาวประมาณ 9,000 กิโลเมตร (หรือ 5,400 ไมล์) โดยแรงงานเกณฑ์จากทั่วราชอาณาจักร ระหว่าง ค.ศ.1928 และ 1932 มีทางรถไฟสายตรงระหว่างพนมเปญและพระตะบองยาว 500 กิโลเมตร (หรือ 300 ไมล์) ต่อมาทางรถไฟสายนี้ได้เชื่อมต่อไปถึงพรมแดนไทย การเปลี่ยนแปลงนี้หมายความว่า ชาวกัมพูชาในชนบทนับพัน ๆ คนจะสามารถเดินทางในประเทศได้อย่างรวดเร็วด้วยรถโดยสาร การเดินทางเพื่อเยี่ยมเยียนระหว่างกรุงพนมเปญและเมืองต่าง ๆ

ทำได้ง่ายและบ่อยขึ้น การพัฒนาเหล่านี้ก่อประโยชน์ให้กับการขยายตัวของฝรั่งเศสและการกอบโกยทางเศรษฐกิจในชนบทของชาวจีน การพัฒนาการค้าในชนบทโดยเฉพาะอย่างยิ่งในแง่ของการส่งข้าวเป็นสินค้าออกและการปลูกยางพารา ให้ประโยชน์แก่ผู้ประกอบการค้าชาวฝรั่งเศสและจีนที่ผูกขาดการค้าส่งออก อันที่จริงแล้วตามที่ วิลเลียม อี. วิลมอตต์ ได้ให้ตัวเลขไว้ว่า ชาวจีนในกัมพูชาซึ่งอพยพเข้ามาจำนวนประมาณ 2,000 คนต่อปี อย่างสม่ำเสมอจนกระทั่งถึง ทศวรรษ 1920 นั้นได้เพิ่มเป็น 5,000 คนต่อปี ระหว่างในช่วงปีที่มีการตื่นตัว[15] ประชากรชาวจีนในราชอาณาจักรเพิ่มขึ้นมากเรื่อย ๆ จาก 170,000 คน ใน ค.ศ.1905 เป็น 300,000 คน ในตอนต้นของสงครามโลกครั้งที่ 2 ผู้อพยพเหล่านี้ได้ประกอบธุรกิจรายย่อยซึ่งถูกครอบงำโดยชาวจีนและลูกครึ่งจีน-กัมพูชามาแทบจะไม่เคยเปลี่ยนแปลง เนื่องจากมีผู้อพยพชาวเวียดนามในกัมพูชาจำนวนมาก นอกเหนือจากผู้ที่ถูกนำมาทำงานในสวนยางพารา ซึ่งก็พอใจการทำงานในเมืองใหญ่ เมืองต่าง ๆ ในกัมพูชาจึงเหมือนกับเมืองอาณานิคมอื่น ๆ ในเอเชียอาคเนย์ ที่ถูกครอบงำโดยข้าราชการและเจ้าของกิจการชาวต่างประเทศ ข้อมูลนี้เป็นที่ทราบในกลุ่มชนชั้นสูงของกัมพูชา แต่พวกเขาไม่สามารถ หรือไม่สนใจจะดำเนินการใด ๆ

พวกชนชั้นสูงชาวกัมพูชานั้น แม้จะมีจำนวนน้อยแต่ความสำคัญเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ มีเหตุบังเอิญที่น่าสนใจเกิดขึ้นใน ค.ศ.1930 ในขณะที่เส้นทางรถไฟสายแรกของกัมพูชาเปิดบริการนั้น นักศึกษาชาวกัมพูชากลุ่มแรก (ซึ่งรวมถึงเจ้าชายสองพระองค์ และชายหนุ่มอีกสี่คน ได้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีในทศวรรษ 1940 และ 1950) ก็สำเร็จการศึกษาจากโรงเรียนมัธยมของฝรั่งเศสในไซ่ง่อน กัมพูชาต้องรอจนถึง ค.ศ.1936 จึงได้มีโรงเรียนมัธยมในประเทศของตน โรงเรียนตั้งชื่อตามพระนามเจ้าสีสวัสดิ์ และตั้งอยู่ในบริเวณที่เป็นพระตำหนักเก่าของพระองค์ การศึกษาในระดับประถมสำหรับทุก ๆ ภาคของประเทศยังคงอยู่ในการกำกับของ *สถาบันสงฆ์* โดยฝรั่งเศสให้การสนับสนุนทางการเงินเพียงเล็กน้อยแก่เครือข่าย

ของโรงเรียนประมาณ 5,000 แห่ง ซึ่งขยายตัวมาจากโรงเรียนวัดที่นักเรียนจะศึกษาวิชาแบบจารีต และด้วยวิธีแบบที่เคยใช้อยู่เดิม[16]

การพัฒนาเหล่านี้ได้ยุติไปเมื่อมีการตื่นตัวทางเศรษฐกิจ ซึ่งส่งผลกระทบต่อดินแดนอินโดจีนในทศวรรษ 1920 ในประเทศกัมพูชานั้นผู้ที่ได้รับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจมากที่สุด ได้แก่ ธุรกิจส่งข้าวเป็นสินค้าออก และการทำสวนยางพาราที่เพิ่งเปิดกิจการใกล้กับเมืองกำปงจาม กิจการสวนยางพาราจะใช้เจ้าหน้าที่ชาวเวียดนามเป็นส่วนใหญ่ และมีผลกระทบต่อชาวกัมพูชาในชนบทเพียงเล็กน้อย ส่วนการผลิตข้าวได้เพิ่มสูงขึ้นอย่างมากตามความต้องการของตลาดระหว่างประเทศ เงินรายได้จากการจัดเก็บภาษีใหม่ ๆ ได้ถูกนำไปบำรุงกิจการสาธารณูปโภคที่ขยายตัวมากขึ้น รวมทั้งทนุบำรุงความงดงามของกรุงพนมเปญ นำไฟฟ้าเข้าไปตามเมืองต่าง ๆ สร้างถนนซึ่งได้กล่าวมาแล้ว และสร้างสถานที่ตากอากาศชายทะเล และโรงแรมบนภูเขา ซึ่งล้วนก่อประโยชน์ให้แก่ฝรั่งเศสและเป็นรากฐานให้กับอุตสาหกรรมการท่องเที่ยว กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือวิกฤตการณ์บาร์เดซนั้นแทบไม่ทำให้ความพึงพอใจของฝรั่งเศสต้องกระทบกระเทือนแม้แต่น้อย

อย่างไรก็ตามเหตุการณ์เศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลกในทศวรรษ 1930 ได้ทำให้แนวโน้มของความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจหลายประเภทต้องถดถอยและชะงักงัน ดังเช่น ราคาข้าวเปลือกในท้องถิ่นลดจากหาบละ (ประมาณ 63 กิโลกรัม หรือ 150 ปอนด์) 3 เปี๊ยดเหลือเพียง 1 เปี๊ยด ปฏิกิริยาของชาวนากัมพูชาต่อสถานการณ์ดังกล่าวซึ่งประเมินได้จากรายงานของข้าหลวงนั้น ได้แก่ การลดปริมาณการผลิตข้าว (ซึ่งลดไปหนึ่งในสามจากทั่วประเทศ ในช่วง ค.ศ.1928-1933) การหาวิธีการผลัดผ่อนหรือยกเลิกการชำระภาษี และในบางพื้นที่ได้มีการแสวงหาสิ่งปลอบใจจากลัทธิความเชื่อในพระศรีอาริย์ ทำนองเดียวกับลัทธิเกาได๋ที่เพิ่งเกิดเมื่อไม่นานก่อนนั้นในเขตโคชินไชน่า[17]

ช่วงเวลานี้ (ทศวรรษ 1930) มีเหตุการณ์ที่เด่นชัด คือการลุกฮือขึ้นต่อต้าน

ฝรั่งเศสในเขตของชาวเวียดนามในอินโดจีน แต่ในกัมพูชาเหตุการณ์ยังคงสงบอยู่ รายงานของข้าหลวงฝรั่งเศสมักจะชมเชยชาวนากัมพูชาที่ยังคง "ไม่ยินดียินร้าย" ต่อการที่ต้องแบกภาระภาษีสูงที่สุด และมีการจัดเก็บหลากหลายชนิดมากที่สุดในอินโดจีน ข้าหลวงฝรั่งเศสคนหนึ่งได้มองการว่านอนสอนง่ายของชาวกัมพูชาว่าเป็น "การสยบต่อผู้มีอำนาจ" อย่างไรก็ตามความรุนแรงที่เกิดขึ้นในชนบทโดยชาวเขมรทำร้ายชาวเขมรด้วยกันเองได้เพิ่มขึ้นบ้างเล็กน้อย และลดลงเมื่อวิกฤตการณ์ทางเศรษฐกิจคลี่คลายไปในช่วงทศวรรษ 1930 การหลีกเลี่ยงภาษีในชนบทนั้นสูงถึงร้อยละ 45 ใน ค.ศ.1931 และมากถึงร้อยละ 60 ในปีถัดไปเมื่อข้าหลวงใหญ่ของฝรั่งเศสอนุญาตให้ยกเลิกหนี้ค้างชำระ เมื่อกัมพูชาเปลี่ยนไปใช้ระบบเกษตรกรรมแบบพึ่งตนเอง จำนวนพลเมืองในกรุงพนมเปญเพิ่มขึ้นเพียงเล็กน้อยโดยไม่น่าประหลาดใจ กล่าวคือเพิ่มจากจำนวน 96,000 คนใน ค.ศ.1931 เป็นเพียง 100,000 คน ใน ค.ศ.1936 ตลอดช่วงสมัยอาณานิคมจนถึงทศวรรษ 1970 นครหลวงแห่งนี้ได้แบ่งเขตที่พักอาศัยอย่างไม่เป็นทางการออกเป็นสามเขต ทางตอนเหนือเป็นเขตของชาวเวียดนามและพวกจาม ส่วนย่านที่เป็นศูนย์กลางทางการค้าเป็นเขตของชาวจีนและฝรั่งเศส และทางตอนใต้และตะวันตกของพระบรมมหาราชวังซึ่งหันหน้าออกสู่แม่น้ำโขงจะเป็นที่พำนักของชาวกัมพูชา

ด้วยความพยายามที่จะเพิ่มรายได้จากการจัดเก็บภาษีใน ค.ศ.1931 ฝรั่งเศสได้คะยั้นคะยอให้เจ้ามณีวงศ์เสด็จเยี่ยม*สฺรุก* ที่นั่นพระองค์ทรงตักเตือนผู้คนซึ่งข้าราชการท้องถิ่นส่งมาเข้าเฝ้าให้ประหยัดและทำงานหนัก ส่วนองค์พระมหากษัตริย์นั้นกลับใช้ชีวิตอย่างเกษมสำราญ เจ้านโรดม สีหนุ พระราชนัดดาของเจ้ามณีวงศ์ทรงฟื้นความหลังว่า สมเด็จพระอัยกาของพระองค์ทรงอุทิศเวลาให้กับการว่าราชการเพียงเล็กน้อย ส่วนใหญ่แล้วทรงพอพระราชหฤทัยที่จะถูกห้อมล้อมด้วยพระชายาและพระสนมจำนวนมากมาย[18] หนึ่งในจำนวนนั้นคือพี่สาวของ ซาลอต ซาร์ ผู้ซึ่งจะก้าวขึ้นดำรงตำแหน่งเลขาธิการพรรคคอมมิวนิสต์กัมพูชาในนามพอลพต

ในช่วงทศวรรษ 1970 ฝรั่งเศสได้สร้างพระราชวังใหม่ให้กับเจ้ามณีวงศ์ ในช่วงกลางของสมัยเศรษฐกิจตกต่ำ ใน ค.ศ.1931 พระองค์ทรงต้อนรับรัฐมนตรีว่าการกระทรวงอาณานิคมของฝรั่งเศสนาม พอล เรย์โนด์ ผู้ซึ่งเดินทางมายังอินโดจีนเพื่อสอบสวนผลของการลุกฮือขึ้นของชาวเวียดนามในปีก่อนหน้านั้น การเยี่ยมเยียนประเทศกัมพูชาครั้งนั้นเป็นเรื่องของพิธีการและการจัดฉากล้วน ๆ โดย ตวน ซึ่งเป็นเจ้าหน้าที่ชาวกัมพูชาผู้ทรงอิทธิพล และควบคุมดูแลงานทางด้านการคลัง สำนักพระราชวังและกรมศิลปากร ตวนได้ปกครองประเทศกัมพูชาภายใต้อำนาจของฝรั่งเศสตั้งแต่ต้นรัชสมัยของเจ้าสีสวัสดิ์ (แต่หลานของเขาหลายคนได้กลายเป็นสมาชิกคนสำคัญของพรรคคอมมิวนิสต์กัมพูชา)

เมื่อเศรษฐกิจของอินโดจีนได้ฟื้นตัวอย่างช้า ๆ ในตอนกลางทศวรรษ 1930 การส่งออกข้าว โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่เมืองพระตะบองผลิตได้สูงถึง 100,000 ตันต่อปี และพืชผลประเภทใหม่โดยเฉพาะข้าวโพดก็ปลูกได้ในปริมาณมากเพื่อการส่งออก ในตอนปลายทศวรรษ 1930 ชาวกัมพูชาได้มีส่วนร่วมในการปกครองเพิ่มขึ้นโดยเฉพาะใน*สุรุก* ซึ่งในจำนวนหลายคนได้กลายเป็นข้าราชการเมื่อกัมพูชาได้รับเอกราช เช่น เนก เตียวลอง, ลอน นอล และ สีสวัสดิ์ สิริก มาตัก บุคคลเหล่านี้ล้วนเริ่มต้นชีวิตการทำงานใน*สุรุก* ในแง่การเมือง ฝรั่งเศสมีความพอใจที่สังเกตว่าความยุ่งยากในโคชินไชน่าที่เกิดจากการขัดแย้งระหว่างกลุ่มทรอสกี้ และกลุ่มสนับสนุนคอมมิวนิสต์ในคณะรัฐบาลของพรรคพอพพิวลา ฟร้อน ของฝรั่งเศสนั้นไม่ได้กระตุ้นให้เกิดปฏิกิริยาในกัมพูชา ซึ่ง "ตื่น" หลังชาติอื่นอย่างสงบเสงี่ยม ประเด็นนี้กลายเป็นหัวข้อที่เอกสารแนะนำของฝรั่งเศสได้ตีพิมพ์อย่างเข้าข้างตนเองเพื่อเผยแพร่เนื่องในโอกาสที่ข้าหลวงใหญ่มาเยี่ยมกัมพูชา ใน ค.ศ.1935[19] ฝรั่งเศสอ้างถึงการ "ตื่น" ของกัมพูชาในแง่ความก้าวหน้าทางเศรษฐกิจ และการมีส่วนร่วมในการบริหารของชาวเขมรมากกว่าจะเป็นการตระหนักที่เพิ่มขึ้นเกี่ยวกับสถานการณ์ในอาณานิคม ลัทธิชาตินิยมกัมพูชาภายหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ซึ่งมีรากเหง้ามา

ตั้งแต่ทศวรรษ 1930 นั้นพบได้ตั้งแต่แรกภายใต้หน้ากากของการร่วมมือ และการแสดงออกที่ดูดี ในขณะที่ฝรั่งเศสมัวแต่ค้นหาการเมืองแบบ "ปฏิวัติ" ซึ่งเผชิญหน้าตนในเวียดนาม รายงานลับทางด้านการเมืองของฝรั่งเศสตลอดทศวรรษได้สรุปว่า "ไม่มีอะไร" ภายใต้หัวข้อที่ระบุว่า "กิจกรรมทางการเมือง" และในช่วงหลังต่อมาเมื่อนักประวัติศาสตร์กัมพูชาได้ย้อนกลับไปค้นหารากเหง้าของขบวนการคอมมิวนิสต์กัมพูชา ก็ไม่สามารถค้นหามันได้พบในช่วงเวลาดังกล่าว ซึ่งถือกันว่าเป็นระยะเวลาที่แข็งแกร่งของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งอินโดจีน[20]

ทว่าจริง ๆ แล้วมีการตื่นตัวบางอย่างเกิดขึ้น ที่สำคัญอยู่ในกลุ่มชนชั้นปกครองกัมพูชารุ่นใหม่ในพนมเปญ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในหมู่ผู้ได้รับการศึกษาจากโรงเรียนมัธยมชั้นสูงแห่งแรกในประเทศ ซึ่งได้แก่ วิทยาลัยสีสวัสดิ์ ในช่วงแรกของทศวรรษ 1930 นักศึกษาที่วิทยาลัยแห่งนี้ได้ถวายฎีกาต่อพระมหากษัตริย์ประท้วงการแสดงความลำเอียงต่อนักเรียนเชื้อสายเวียดนามใน ค.ศ.1937 สมาคมนักเรียนเก่าของวิทยาลัยมีสมาชิกมากกว่า 500 คน

สมาคมนักเรียนเก่าแห่งนี้นับว่าเป็นองค์กรแรกของสมาคมวิชาชีพอาสาสมัครในกัมพูชา ซึ่งมีการพัฒนาอย่างเชื่องช้าและไม่ได้รับการสนับสนุนจากฝรั่งเศส นับเป็นเวลาหลายปีที่ฝรั่งเศสพร่ำบ่นถึงการที่กัมพูชาไม่ใส่ใจจะรวมตัวกัน แต่ในขณะเดียวกันฝรั่งเศสก็ได้ต่อต้านความพยายามจัดตั้งสมาคมของชาวกัมพูชา เช่น พวกทหารผ่านศึกจากสงครามโลกครั้งที่ 2 หรือสาวกของพวกเกาได๋ อันที่จริงแล้วตามที่เราได้เห็นมาก่อนหน้านี้ ความหวาดระแวงการรวมกลุ่มของชาวกัมพูชานั้นได้ครอบงำปฏิกริยาของฝรั่งเศสต่อคดีของบาร์เดซมาแล้ว ตามจุดมุ่งหมายในการบริหารประเทศกัมพูชา ฝรั่งเศสพึงพอใจที่จะให้มีสมาคมซึ่งโดยทฤษฎีแล้วมีการขยายตัวในแนวดิ่งมากกว่าแนวนอน ด้วยระบบความคิดแบบเจ้าขุนมูลนายเช่นเดียวกันนี้ จึงทำให้เจ้าหน้าที่ของฝรั่งเศสจำนวนมากหวาดระแวงการพัฒนาใหม่ ๆ ในชนบท แม้ว่าจะเป็นการพัฒนาที่ได้รับทุนช่วยเหลือจากพวกมิชชันนารีของกลุ่ม

โปรแตสแตนท์หรือเกาได๋ หรือองค์กรอื่น ๆ จากภายนอกประเทศ ในขณะที่ฝ่ายฝรั่งเศสเองได้ดำเนินการเพียงเล็กน้อยที่จะเปลี่ยนแปลงสถานะเดิมในกัมพูชาซึ่งมีแต่ความยากจน สุขอนามัยทรุดโทรม และการขาดแคลนการศึกษาแบบสมัยใหม่

ในทศวรรษ 1930 มีช่องทางที่ช่วยให้ชาวกัมพูชาเกิดสำนึกในตนเองโดยผ่านสถาบันสามแห่งด้วยกัน ได้แก่ วิทยาลัยสีสวัสดิ์, สถาบันพุทธ, และหนังสือพิมพ์นครวัด ซึ่งก่อตั้งขึ้นใน ค.ศ.1936 โดย ปัก เฉือน (Pach Chhoeun) และสิม วาร์ บุคคลทั้งสองมีอายุในราว 30 ปีเศษ และต่อมาได้ร่วมกับผู้พิพากษาหนุ่มชาวกัมพูชาชื่อ ซัน ง็อก ทันห์ ซึ่งเกิดในเวียดนามและได้รับการศึกษาจากฝรั่งเศส[21] ทั้งสามคนได้เข้าร่วมกับสถาบันพุทธ ที่ซึ่งต่อมา ซัน ง็อก ทันห์ ได้รับมอบหมายให้เป็นบรรณารักษ์ของสถาบัน การเข้าร่วมกับสถาบันดังกล่าวทำให้บุคคลทั้งสาม ได้ติดต่อกับผู้นำของ*สถาบันสงฆ์*กัมพูชาและกลุ่มปัญญาชนกัมพูชา รวมทั้งกลุ่มนักวิชาการและข้าราชการฝรั่งเศสกลุ่มเล็ก ๆ ซึ่งนำโดยเลขาธิการของสถาบันพุทธ นาม ซูซาน คาร์เปเลซ ผู้ซึ่งกระหายจะช่วยกลุ่มฟื้นฟูปัญญาชนแห่งกัมพูชา

จุดยืนของกองบรรณาธิการหนังสือพิมพ์นครวัด คือการเชิดชูชาวกัมพูชาโดยไม่มีการต่อต้านฝรั่งเศสแม้แต่น้อย แต่คัดค้านการยึดครองงานราชการในกัมพูชาของชาวเวียดนาม การครอบครองการค้าของชาวจีน และการไม่มีงานที่เหมาะสมให้แก่ชาวเขมรที่ได้รับการศึกษา บทบรรณาธิการยังประนามการขูดรีดดอกเบี้ยของพ่อค้าชาวจีนในชนบท การประวิงเวลาของฝรั่งเศสที่จะปฏิรูประบบการศึกษา การขาดแคลนเงินกู้สำหรับชาวนากัมพูชา และการให้เงินเดือนต่ำแก่ข้าราชการกัมพูชา สิ่งสำคัญไปกว่านั้นก็คือ หนังสือพิมพ์ยังได้เพิ่มช่องว่างระหว่างประวัติศาสตร์และความใฝ่ฝันของชาวกัมพูชาในด้านหนึ่ง กับของชาวเวียดนามในอีกด้านหนึ่ง บทบรรณาธิการในฉบับหนึ่งได้เปรียบเทียบไกลไปถึงการขยายอาณาเขตของฮิตเลอร์ในยุโรป กับเวียดนามในกัมพูชาแห่งคริสต์ศตวรรษที่ 19 กระแสความรู้สึกต่อต้านเวียดนามได้ปรากฏขึ้นเรื่อย ๆ ในหน้าหนังสือพิมพ์ จน

ทำให้มันกลายเป็นอุดมการณ์ของรัฐบาลกัมพูชาทุก ๆ ชุดภายหลังการประกาศเอกราช จนกระทั่งถึงการรุกรานของเวียดนามในระหว่าง ค.ศ.1978-1979

แต่ในแง่ของบริบททางประวัติศาสตร์ ความสำคัญของหนังสือพิมพ์นครวัดก็คือ นับเป็นครั้งแรกตั้งแต่ ค.ศ.1863 ที่มีการแลกเปลี่ยนทัศนะระหว่างฝรั่งเศสกับบริวารที่ถูกกล่าวหาว่า "กึ่งหลับกึ่งตื่น" และขุนนางกัมพูชา ในช่วงแรก ๆ เช่น ใน ค.ศ.1937 ยอดพิมพ์จำหน่ายของหนังสือพิมพ์สูงกว่า 5,000 ฉบับต่อครั้ง ซึ่งแน่นอนว่าจำนวนผู้อ่านจะต้องสูงกว่านั้น

ใครคือกลุ่มผู้อ่าน ใครคือชนชั้นผู้นำรุ่นใหม่ ในเบื้องต้นดูเหมือนจะเป็นกลุ่มคนหนุ่มกัมพูชาซึ่งเป็นข้าราชการในระดับล่าง และได้รับการศึกษาอย่างน้อยที่สุดส่วนหนึ่งจากระบบการศึกษาแบบฝรั่งเศส พวกนี้ส่วนใหญ่อยู่ที่กรุงพนมเปญ จากบันทึกเกี่ยวกับเหตุการณ์ขณะนั้นของ บุนจัน มูล ซึ่งดำรงตำแหน่งเจ้าหน้าที่ชั้นสูงในสาธารณรัฐเขมร ได้ย้ำว่าเป้าหมายของหนังสือพิมพ์ก็คือการปลุกชาวกัมพูชาให้ตื่น และนี่เป็นภาพลักษณ์ของหนังสือพิมพ์มาจนถึงภายหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เมื่อ ซัน ง็อก ทันห์ กลับมาจากการลี้ภัยและได้ก่อตั้งหนังสือพิมพ์ของกลุ่มชาตินิยมอีกฉบับหนึ่งมีชื่อว่า *ขะแมร์โกรก* (หรือ*เขมรตื่น*) หนังสือพิมพ์นครวัดนับว่ามีความสำคัญ เพราะเป็นการให้โอกาสชาวกัมพูชาได้อ่านข่าวสารเกี่ยวกับเหตุการณ์ของโลกภายนอกในภาษาของตนเองเป็นครั้งแรก

อย่างไรก็ตาม ชนชั้นผู้นำกัมพูชาที่กำลังก่อตัวขึ้นซึ่งนิยามตามความหมายของผู้มีคุณสมบัติทางด้านการศึกษานั้นมีอยู่น้อยมาก ใน ค.ศ.1939 จำนวนของผู้สำเร็จการศึกษาจากวิทยาลัยสีสวัสดิ์มีเพียง 6 คน และอาจจะมีชาวกัมพูชาประมาณ 12 คนซึ่งได้รับการฝึกฝนจากสถาบันระดับอุดมศึกษาในต่างประเทศ การเกิดช่องว่างระหว่างความมีสำนึกในทางการเมืองและความเชี่ยวชาญทางด้านเทคนิคนั้นในชั้นต้นอาจจะกล่าวโทษที่ความเฉื่อยชาของฝรั่งเศสต่อการส่งเสริมการศึกษา เนื่องจากฝรั่งเศสไม่เต็มใจจะเสียงบประมาณในด้านนี้

ก่อนที่ฝรั่งเศสจะยอมแพ้แก่เยอรมนีในฤดูร้อนแห่ง ค.ศ.1940 ไม่มีข้าราชการในอินโดจีนคนใดตั้งข้อสงสัยเกี่ยวกับการที่ฝรั่งเศสจะปักหลักอย่างถาวรในทวีปเอเชีย ไม่มีการเคลื่อนไหวในกัมพูชาเพื่อขยายจำนวนผู้มีสิทธิ์ออกเสียง เพื่อริเริ่มให้มีรัฐบาลที่มาจากตัวแทนของประชาชนแทนรัฐบาลที่คอยฟังแต่คำแนะนำ หรือเพื่อฝึกให้ชาวกัมพูชาได้ทำงานบริหารประเทศแทนพวกฝรั่งเศส อย่างไรก็ตามเริ่มมีการถ่ายโอนการทำงานในเขต*สรุก* ในราวทศวรรษ 1930 เมื่อมีการอนุญาตให้ข้าราชการท้องถิ่นที่มีประสบการณ์และอาวุโส ได้จัดทำงบประมาณของท้องถิ่นและเขียนรายงานประจำงวดแทนชาวฝรั่งเศส[22] ความรู้สึกที่ขัดแย้งกับเจ้าหน้าที่ฝรั่งเศสยังไม่เพิ่มสูงมากนัก ดังจะเห็นว่าใน ค.ศ.1939 มีการสนับสนุนโครงการจัดงานเฉลิมฉลองครบรอบ 150 ปีของการปฏิวัติฝรั่งเศส ในกรุงพนมเปญอย่างประณีตบรรจง สถานที่จัดงานก็คือ*ลานแห่งสาธารณรัฐ* (Place de la Republique)[23]

ผลกระทบจากสงครามโลกครั้งที่ 2

สงครามโลกครั้งที่ 2 หรือถ้าจะนับให้กระชับมากขึ้นก็คือ ช่วงเวลาระหว่างเดือนมิถุนายน ค.ศ.1940 ถึงตุลาคม ค.ศ.1945 มักถูกมองว่าเป็นจุดเปลี่ยนในประวัติศาสตร์ของอินโดจีน วิธีมองเช่นนี้นับว่าถูกต้องสำหรับกรณีของเวียดนาม แต่สำหรับนโยบายของฝรั่งเศสในกัมพูชาซึ่งเริ่มต้นจากความอ่อนแอของกัมพูชาและการตอบโต้ของกัมพูชาต่อนโยบายของฝรั่งเศสนั้น แตกต่างจากกรณีของเวียดนามอย่างมาก ถึง ค.ศ.1945 อิสรภาพของกัมพูชาซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่น่าจะเกิดขึ้นได้ และแทบไม่มีใครคาดคิดว่าจะเกิดได้ใน ค.ศ.1939 นั้นก็เหลือเพียงเรื่องของเวลา

สถานการณ์เช่นเดียวกันนี้เกิดขึ้นทั่วภูมิภาคเอเชียอาคเนย์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในพม่าและหมู่เกาะอินดีสตะวันออกของฮอลันดา (ปัจจุบันคืออินโดนีเซีย) แต่พัฒนาการของขบวนการชาตินิยมในอินโดจีนนั้นแตกต่างออกไป เนื่องจาก

ฝรั่งเศสเป็นมหาอำนาจเพียงชาติเดียวในภูมิภาคนี้ที่ยังคงควบคุมดินแดนอาณานิคมของตนไว้ได้ตลอดช่วงเวลาของมหาสงครามโลกครั้งที่ 2 ฝรั่งเศสสามารถรักษาอาณานิคมได้เนื่องจากยินยอมให้ญี่ปุ่นเข้ายึดครองและไม่ประกาศสงครามกับญี่ปุ่น ส่วนดินแดนอื่น ๆ ในเอเชียอาคเนย์นั้น ระหว่าง ค.ศ. 1942 และ 1945 ญี่ปุ่นได้จองจำเจ้าหน้าที่ของอาณานิคมและได้ปกครองโดยผ่านทางผู้นำของท้องถิ่น ซึ่งมักจะคัดเลือกจากผู้ที่ดำเนินการต่อต้านระบอบการปกครองของอาณานิคม ในอินโดจีนนั้น ฝรั่งเศสได้พยายามระงับแนวคิดและกิจกรรมของพวกชาตินิยม ด้วยการจัดให้มีตำรวจลับคอยติดตาม ทั้งเปิดโอกาสให้คนในท้องถิ่นมีส่วนในการบริหารและยินยอมให้มีเสรีภาพในบางส่วน ในกรณีของกัมพูชา อาจกล่าวอ้างได้ว่าการให้เสรีภาพและเหตุการณ์หลายอย่างที่เกี่ยวเนื่องกับเสรีภาพดังกล่าว ได้ก่อกำเนิดกลุ่มผู้นำกัมพูชาชาตินิยมในสภาพที่ปรากฏในประวัติศาสตร์จนกระทั่งถึงทศวรรษ 1970[24]

เหตุการณ์ที่มีค่าควรแก่การวิเคราะห์ในรายละเอียดระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 2 มีอยู่ห้าเหตุการณ์ด้วยกัน ได้แก่ สงครามระหว่างฝรั่งเศสกับไทย ใน ค.ศ.1940-1941, พระราชพิธีราชาภิเษกเจ้าสีหนุ พระราชนัดดาของเจ้ามณีวงศ์ ใน ค.ศ.1941, การเดินขบวนของพระสงฆ์ในเดือนกรกฎาคม ค.ศ.1942, วิกฤตการณ์ของการใช้อักษรโรมันในปีถัดไป และการรัฐประหารต่อต้านญี่ปุ่นในวันที่ 9 มีนาคม ค.ศ.1945 ซึ่งเป็นการสลายอำนาจปกครองของฝรั่งเศสทั่วทั้งภูมิภาคอินโดจีน

เหตุการณ์เหล่านี้เกิดขึ้นในช่วงที่รัฐบาลวิชี่ปกครองอินโดจีนภายใต้การบังคับบัญชาของพลเรือโท ฌอง เดอกูซ์[25] ตั้งแต่เดือนกรกฎาคม ค.ศ.1940 จนถึงเดือนมีนาคม ค.ศ.1945 การปกครองของรัฐบาลวิชี่บางครั้งก็ยืดหยุ่นมากและบางขณะก็กดขี่ และเป็นที่แน่ชัดว่าได้ยึดถืออุดมการณ์ในการปกครองมากกว่ารัฐบาลแห่งสาธารณรัฐที่สามชุดอื่น ๆ สาเหตุที่เป็นเช่นนี้ส่วนหนึ่งเนื่องจากความต้องการประนีประนอมกับญี่ปุ่น และดำเนินการตามอุดมการณ์ที่ปรารถนา ทำให้

พวกข้าราชการมีแนวโน้มที่จะเดินตามฝ่ายนิยมกลุ่มอักษะและต่อต้านสหราชอาณาจักร และอีกสาเหตุหนึ่งเนื่องจากการตระหนักถึงจุดอ่อนของตนในเอเชียอาคเนย์ ทำให้ฝรั่งเศสพยายามที่จะดำเนินการควบคุมอาณานิคมโดยใช้กองกำลังทหารที่มีจำนวนลดลงของตนแต่เพียงเล็กน้อย

ตัวอย่างของการดำเนินนโยบายที่ยืดหยุ่นของฝรั่งเศสในกัมพูชาได้แก่ การขึ้นเงินเดือน และการกระจายความรับผิดชอบให้แก่ข้าราชการที่เป็นชาวพื้นเมือง การสนับสนุนให้เพิ่มสำนึกในเอกลักษณ์แห่งชาติโดยเชื่อมโยงเข้ากับอุดมการณ์ของกัมพูชาในยุคเมืองพระนคร โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 และการจัดตั้งองค์กรของกลุ่มยุวชนทหารตามแบบแผนของรัฐบาลวิชี่ กลุ่มองค์กรเหล่านี้ได้ให้ประสบการณ์การรวมกลุ่มนอกวงครอบครัวเป็นครั้งแรกแก่เยาวชนกัมพูชานับพัน ๆ คน นอกเหนือจากการสังกัด*สถาบันสงฆ์*

แต่รัฐบาลนี้ก็กดขี่เช่นกัน ในตอนปลาย ค.ศ.1940 องค์กรที่มาจากการเลือกตั้ง (โดยเฉพาะองค์กรที่สำคัญ ๆ ในเวียดนามใต้) ได้ถูกยกเลิกทั่วภูมิภาคอินโดจีน เนื่องจากองค์กรเหล่านี้ได้แสดงการต่อต้านฝรั่งเศสอย่างเปิดเผยมากขึ้น หนังสือพิมพ์นครวัด ถูกสั่งปิดใน ค.ศ.1942 ชาวกัมพูชามากกว่าสามสิบคนถูกคุมขังเป็นเวลายาวนาน ภายหลังการเดินขบวนของพระสงฆ์ ความเคลื่อนไหวเหล่านี้ได้สร้างผลกระทบที่ยิ่งใหญ่ที่สุดต่อกลุ่มผู้นำขบวนการชาตินิยมของกัมพูชาในทศวรรษ 1940 และ 1950 แต่อาจกล่าวได้ว่าขบวนการนี้มีผลกระทบต่อสังคมชนบทเพียงเล็กน้อย

สิ่งที่ฝรั่งเศสพยายามทำในประเทศของตนและในอินโดจีนคือการประคับประคองตัวในสงคราม โดยหวังว่าจะได้กลับมาผงาดอีก (แม้หลังจากที่ฝ่ายอักษะได้รับชัยชนะ) พร้อมทั้งเอกลักษณ์บางประการ และอาณาจักรของฝรั่งเศสส่วนใหญ่ที่ไม่บุบสลาย ส่วนหนึ่งของกระบวนการที่ฝรั่งเศสกระทำในกัมพูชาและเวียดนามนั้นเกี่ยวเนื่องกับการกลับไปหวนหาวันคืนที่ดีงามทั้งวีรบุรุษและวีรสตรีจากสงคราม

เช่น โจน ออฟ อาร์ค พี่สาวน้องสาวตระกูลตราง และพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ในกัมพูชานั้น ฝรั่งเศสเลือกที่จะทำงานผ่านสถาบันพระมหากษัตริย์ กลุ่มที่ต่อต้านฝรั่งเศสในสงครามจึงกลายเป็นกลุ่มต่อต้านระบอบกษัตริย์เพิ่มขึ้นด้วย นับว่าฝรั่งเศสได้สร้างเวทีสำหรับกลุ่มการเมืองของกัมพูชาตั้งแต่นั้นมา

สงครามระหว่างฝรั่งเศสกับไทยได้เกิดขึ้นตอนปลาย ค.ศ.1940 เนื่องจากรัฐบาลของจอมพล ป.พิบูลสงครามซึ่งสนับสนุนญี่ปุ่น ตระหนักถึงความอ่อนแอทางการทหารของฝรั่งเศส จึงฉวยโอกาสเรียกร้องดินแดนในกัมพูชาและลาว ซึ่งไทยเคยยกให้กับฝรั่งเศสตั้งแต่ตอนต้นศตวรรษ ปฏิบัติการครั้งนี้สอดคล้องกับนโยบายชาตินิยมของไทยในเวลานั้น ในการสู้รบทางบกของกองกำลังฝรั่งเศสซึ่งมีอาวุธยุทโธปกรณ์ไม่เพียงพอ ต้องพ่ายแพ้แก่ฝ่ายไทยหลายครั้ง อย่างไรก็ตาม สำหรับการรบทางทะเลนั้นฝูงบินและเรือรบของฝรั่งเศสได้ชัยชนะครั้งสำคัญเหนือกองทัพเรือของไทย ในเดือนมกราคม ค.ศ.1941 ฝ่ายญี่ปุ่นซึ่งเกรงว่าไทยอาจจะต้องเสียหน้ามากกว่านี้จึงบังคับให้ฝรั่งเศสไปเจรจาตกลงที่กรุงโตเกียว ผลของการเจรจาทำให้ฝรั่งเศสต้องยกดินแดนพระตะบอง เสียมราฐทั้งหมด และบางส่วนของลาว ซึ่งรวมแล้วมีพื้นที่มากกว่า 65,000 ตารางกิโลเมตร (25,000 ตารางไมล์) ให้แก่ไทยเพื่อแลกกับเงินที่ไร้ค่าจำนวน 6 ล้านเปี๊ยต[26] ฝรั่งเศสได้พยายามจะคงเมืองพระนครไว้เพื่อแสดงการพิทักษ์ชาวกัมพูชา แต่การสูญเสียดินแดนที่น่าอับอายทำให้เจ้ามณีวงศ์ทรงขึ่นขมพระทัยมากจนพระองค์ทรงปฏิเสธที่จะพบกับเจ้าหน้าที่ของฝรั่งเศส หรือมีรับสั่งกับผู้ใดด้วยภาษาฝรั่งเศส ตลอดระยะเวลาที่เหลืออีกสองสามเดือนก่อนสิ้นพระชนม์ชีพ (พระองค์สวรรคตในเดือนเมษายน ค.ศ.1941)

การสวรรคตของเจ้ามณีวงศ์หลังจากที่ฝรั่งเศสต้องพ่ายแพ้ทางการทหารแก่ไทยสร้างความกังวลใจให้กับฝรั่งเศสเกี่ยวกับการวิวาทภายในของราชวงศ์ที่อาจจะเกิดขึ้นได้ แม้เพียงเล็กน้อยก็ตามที[27] ตลอดทศวรรษ 1930 เจ้ามณีเรศ (ประสูติ ค.ศ.1909) พระโอรสของเจ้ามณีวงศ์ ทรงได้รับการยอมรับว่าจะเป็นผู้สืบราชสันตติวงศ์ต่อจาก

พระราชบิดา แม้ว่าเจ้าหน้าที่ฝรั่งเศสได้เสนอชื่อเจ้านโรดม สุรามฤต พระราชนัดดาของเจ้านโรดม ผู้ทรงเสกสมรสกับพระธิดาของเจ้ามณีวงศ์เป็นคู่แข่งด้วยเช่นกัน การแข่งขันชิงดีชิงเด่นระหว่างผู้สืบเชื้อสายของเจ้านโรดมและเจ้าสีสวัสดิ์ ได้ปรากฏให้เห็นเป็นครั้งเป็นคราวในยุคอาณานิคม สาเหตุส่วนใหญ่เนื่องจากเจ้านายทั้งหลายไม่ทรงมีพระราชภารกิจใด ๆ นอกเหนือจากทรงทะเลาะเบาะแว้งกันเอง หลังจากสงครามกับไทยยุติลงแล้ว เดอกูซ์ ข้าหลวงใหญ่ฝรั่งเศสได้เลือกเจ้านโรดมสีหนุ (ประสูติ ค.ศ.1922) โอรสของเจ้านโรดม สุรามฤต ผู้ทรงศึกษาอยู่ ณ วิทยาลัยของฝรั่งเศสที่เมืองไซ่ง่อนให้ขึ้นครองราชย์ เหตุที่เดอกูซ์พอใจเจ้าสีหนุมากกว่าเจ้ามณีเรศ เพราะต้องการจะรักษารอยร้าวระหว่างเชื้อสายของเจ้านโรดมและเจ้าสีสวัสดิ์ และในระหว่างคู่ชิงตำแหน่งกษัตริย์ทั้งสองพระองค์นั้น เจ้าสีหนุดูเหมือนจะถูกเกลี้ยกล่อมได้ง่ายกว่าและมีความคิดที่เป็นอิสระน้อยกว่า

กษัตริย์หนุ่มน้อยซึ่งทรงขึ้นอายเสด็จขึ้นครองราชย์ในเดือนเมษายน ค.ศ.1941 และทรงได้รับการราชาภิเษก ในเดือนตุลาคมปีเดียวกันนั้น ดูไม่น่าจะเป็นผู้ที่ขึ้นมามีอำนาจเหนือการเมืองกัมพูชาในอีกครึ่งศตวรรษต่อมาเลย พระองค์ทรงเป็นเด็กที่พระบิดาและพระมารดาทรงเลิกร้างกัน ในหนังสือ *"อินโดจีนมองจากปักกิ่ง" (L'Indochine vue de Pékin)* และในบันทึกความทรงจำของพระองค์ที่ได้พิมพ์เผยแพร่เมื่อเร็ว ๆ นี้ พระองค์ทรงรำลึกถึงความอ้างว้างเดียวดายเมื่อทรงเยาว์วัย[28] แม้ว่าเจ้าสีหนุจะทรงเป็นนักเรียนที่เรียนดี และทรงเป็นนักดนตรีที่มีฝีมือ แต่ไม่เคยเตรียมพระองค์เพื่อเป็นพระมหากษัตริย์ จึงทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจในช่วงปีแรก ๆ ร่วมกับที่ปรึกษาชาวฝรั่งเศสอย่างใกล้ชิด นับเป็นช่วงเวลาที่ทรงอยู่ภายใต้อำนาจของฝรั่งเศส ซึ่งพวกชาตินิยมกัมพูชาได้วิพากษ์อย่างรุนแรงตั้งแต่บัดนั้นและในเวลาต่อมา

ในช่วงสองสามเดือนแรกของการครองราชย์ เจ้าสีหนุทรงพยายามปฏิรูปประเทศอย่างละมุนละม่อม ซึ่งเป็นความตั้งใจที่จะป้องกันภาพพจน์ของพระองค์

ต่อชาวกัมพูชา และเพื่อชดเชยการที่พระอัยกาของพระองค์ได้ทรงปล่อยปละละเลยพวกเขาในช่วงเดือนท้าย ๆ ของรัชสมัย มีการยกเลิกการถวายฝิ่นซึ่งเป็นบรรณาการประจำปีจากฝรั่งเศส มีการคะยั้นคะยอให้ตวนลาออกจากตำแหน่งเสนาบดีประจำราชสำนัก และพระองค์ทรงมีบทบาทสำคัญในกลุ่มคนหนุ่มที่ฝักใฝ่รัฐบาลวิชี[29] เสรีภาพในการปฏิบัติพระราชกรณียกิจของเจ้าสีหนุมิได้ถูกจำกัดเพียงแค่ที่ปรึกษาชาวฝรั่งเศส แต่ยังถูกจำกัดตามข้อเท็จจริงที่กองทัพญี่ปุ่นจำนวน 8,000 คน ได้ยาตราเข้าสู่กัมพูชา ในเดือนสิงหาคม ค.ศ.1941 ไม่มีใครทราบว่าญี่ปุ่นตั้งใจจะทำอะไร

ความอ่อนแอทางการทหารของฝรั่งเศสและความเห็นอกเห็นใจของญี่ปุ่นต่อขบวนการต่อต้านลัทธิอาณานิคม ซึ่งมีอยู่ทั่วภูมิภาคเอเชียอาคเนย์ ใน ค.ศ.1942 นั้นเป็นสิ่งที่สังเกตได้ในกลุ่มปัญญาชน พวกเขาจำนวนมากเป็นสมาชิกของ*กลุ่มสงฆ์* ซึ่งมีการคบหากับกลุ่มหนังสือพิมพ์นครวัดและสถาบันพุทธระหว่าง ค.ศ.1940 และ 1942 แนวทางของหนังสือพิมพ์ฉบับนี้สนับสนุนญี่ปุ่นและต่อต้านลัทธิอาณานิคม ระหว่างช่วงปีดังกล่าว หนังสือพิมพ์นี้ถูกตรวจสอบอย่างน้อย 32 ฉบับ มีบทบรรณาธิการ 10 ฉบับที่ถูกสั่งห้ามพิมพ์ ในบางกรณีการตรวจสอบหนังสือพิมพ์ถือว่าเป็นการกระทำเกินกว่าเหตุของฝรั่งเศส ยังไม่เคยมีการตีพิมพ์เรื่องเกี่ยวกับความช่วยเหลือทางการเงินที่ญี่ปุ่นให้แก่กลุ่มชาตินิยมกัมพูชาในช่วงแรก ๆ นี้ อย่างไรก็ตามอาจสรุปได้ว่ามีการติดต่อให้ความช่วยเหลือ โดยมี ซัน ง็อก ทันห์ และพรรคพวกเป็นผู้พยายามดำเนินการอย่างมีประสิทธิภาพในที่สุดการเผชิญหน้าระหว่างกลุ่มชาตินิยมกัมพูชาและฝรั่งเศสได้เกิดขึ้นในเดือนกรกฎาคม ค.ศ.1942 ในเหตุการณ์การเดินขบวนของพระสงฆ์[30]

ตลอดคริสต์ศตวรรษที่ 20 ฝรั่งเศสได้เฝ้าดู*สถาบันสงฆ์*ที่นับถือศาสนาพุทธในกัมพูชาและลาวอย่างระแวดระวัง และพบว่าสถาบันดังกล่าวได้ให้ระบบค่านิยมที่เป็นทางเลือกแก่ประเทศอาณานิคม เช่นเดียวกับในประเทศไทย *สถาบันสงฆ์* ใน

กัมพูชาแบ่งออกเป็น 2 นิกาย กล่าวคือ มหานิกายซึ่งเป็นนิกายที่ใหญ่กว่า และธรรมยุติกนิกายซึ่งได้รับพระราชูปถัมภ์จากราชสำนัก มีข้อวิวาทที่ฟ้องร้องกันระหว่างสองนิกาย ซึ่งไม่แตกต่างกันในด้านคำสอนแต่ต่างกันที่หลักปฏิบัติหลาย ๆ ข้อ เกิดขึ้นอยู่เนือง ๆ และเนื่องจากธรรมยุติกนิกายมีความเกี่ยวพันกับราชสำนัก กลุ่มสงฆ์ที่มีแนวคิดต่อต้านสถาบันพระมหากษัตริย์จึงหันไปฝักใฝ่กับกลุ่มมหานิกาย

หนึ่งในจำนวนสงฆ์เหล่านี้ ได้แก่ พระเฮม เฉียว (Hem Chieu) (ค.ศ.1898—1943) ครูโรงเรียนสอนภาษาบาลีชั้นสูงในกรุงพนมเปญซึ่งถูกรวมอยู่ในกลุ่มต่อต้านฝรั่งเศส เมื่อท่านเสนอแผนทำรัฐประหารที่คลุมเครือต่อกองกำลังอาสาสมัคร อาสาสมัครที่นิยมฝรั่งเศสนายหนึ่งได้รายงานชื่อของท่าน ทำให้ท่านถูกจับกุมพร้อมด้วยพระสงฆ์อีกองค์หนึ่งเมื่อวันที่ 17 กรกฎาคม ค.ศ.1942 พระเฮม เฉียว เป็นสมาชิกสำคัญของ*สถาบันสงฆ์* และการที่เจ้าหน้าที่บ้านเมืองจับกุมท่านโดยไม่อนุญาตให้ลาสิกขาบทตามจารีต นับว่าได้ลบหลู่พระสงฆ์อื่น ๆ พร้อมกับเปิดโอกาสให้กลุ่มชาตินิยมของหนังสือพิมพ์นครวัดรวมตัวกัน อีกสามวันต่อมา กลุ่มชาตินิยมได้ดำเนินการเจรจาลับกับญี่ปุ่น เพื่อขอทุนสนับสนุนจากญี่ปุ่นให้กลุ่มต่อต้านฝรั่งเศสเดินขบวนเพื่อแสดงการสนับสนุนพระสงฆ์ที่ถูกจับกุม จากข้อมูลของ ซัน ง็อก ทันห์ เจ้าหน้าที่ชั้นสูงของญี่ปุ่นในไซ่ง่อน (ซึ่งมีอำนาจเหนือเจ้าหน้าที่ญี่ปุ่นในพนมเปญ) ได้ตกลงในระดับหนึ่งที่จะสนับสนุนด้านการเงินให้แก่การเดินขบวนของชาวกัมพูชาตามที่กำหนดไว้วันที่ 20 กรกฎาคม[31]

เช้าวันนั้นมีประชาชนมากกว่า 1,000 คน และครึ่งหนึ่งเป็นพระภิกษุสงฆ์ได้เดินขบวนไปตามถนนสายหลักของกรุงพนมเปญ มุ่งสู่สำนักงานข้าหลวงใหญ่นาม ฌอง เดอ ลองส์ เพื่อเรียกร้องให้ปล่อยตัวพระเฮม เฉียว ผู้เดินขบวนถูกกวาดจับโดยเจ้าหน้าที่ตำรวจชาวฝรั่งเศส กัมพูชา และเวียดนาม ซึ่งได้ถ่ายรูปของพวกเขาไว้ ปัก เฉือน บรรณาธิการของหนังสือพิมพ์นครวัด เป็นผู้กระตือรือร้นในการนำขบวน และถูกจับกุมขณะยื่นหนังสือเรียกร้องต่อเจ้าหน้าที่ฝรั่งเศส ภายใน

ที่ทำการของข้าหลวง เฉือนถูกไต่สวนอย่างรวดเร็วในอีกไม่กี่วันต่อมาพร้อมกับผู้เดินขบวนคนอื่น ๆ ที่ถูกรวบตัวไว้ได้ เขาถูกตัดสินประหารชีวิตและเปลี่ยนเป็นจำคุกตลอดชีวิตโดยการตัดสินใจของรัฐบาลวิชี่ ซึ่งเป็นมาตรการเดียวกับการตัดสินฆาตกรในคดีบาร์เดซ เหตุการณ์ที่เกิดก่อนหน้านี้เมื่อสิบเจ็ดปีที่แล้ว ซัน ง็อก ทันห์ ซึ่งต่อมาได้ยอมรับว่ามีส่วนเกี่ยวข้องกับการวางแผนในการเดินขบวน ได้หลบซ่อนตัวอยู่ในพนมเปญหลายวันก่อนที่จะหลบหนีไปอยู่ที่เมืองพระตะบอง ซึ่งขณะนั้นอยู่ภายใต้การควบคุมของไทย ในต้น ค.ศ.1943 เขาได้ลี้ภัยอยู่ที่กรุงโตเกียวและพำนักอยู่ที่นั่นนานสองปี นาน ๆ ครั้งจึงได้เขียนจดหมายอย่างเศร้าสร้อยสิ้นหวังถึงเพื่อนกลุ่มชาตินิยมในพระตะบอง วิงวอนให้รักษาประกายไฟแห่งกลุ่มชาตินิยมไว้และสัญญาที่จะคงความร่วมมืออย่างระมัดระวังกับญี่ปุ่นต่อไป

ความล้มเหลวของการเดินขบวนชี้ให้เห็นว่า ทันห์และเพื่อนร่วมงานของเขาตั้งความหวังไว้กับความช่วยเหลือของญี่ปุ่นสูงเกินไป และประเมินกำลังของฝรั่งเศสต่ำเกินไปฝรั่งเศสนั้นกระหายที่จะแสดงให้เห็นในทุกกรณีว่ายังเอาใจใส่กัมพูชา เหตุการณ์การเดินขบวนและชื่อของพระเฮม เฉียว ได้เป็นส่วนหนึ่งในนิทานพื้นบ้านที่ใช้ต่อต้านลัทธิอาณานิคมเช่นเดียวกับเหตุการณ์ใน ค.ศ.1916 และกรณีคดีบาร์เดซ นิทานพื้นบ้านที่ต่อต้านลัทธิอาณานิคมถูกนำมาเผยแพร่ทั่วไปอีกใน ค.ศ.1945 ระหว่างที่มีการต่อต้านฝรั่งเศส และอีกครั้งหนึ่งในกลุ่มต่าง ๆ ภายหลังการทำรัฐประหารต่อต้านเจ้าสีหนุใน ค.ศ.1970 หลังการรุกรานของเวียดนามใน ค.ศ.1979 ถนนในกรุงพนมเปญซึ่งเคยมีชื่อตามพระนามของเจ้าสีสวัสดิ์ มณีวงศ์ ได้ถูกเปลี่ยนใหม่เพื่อเป็นเกียรติยศแก่พระเฮม เฉียว อดีตพระสงฆ์รูปนี้ได้ถึงแก่มรณภาพด้วยอาการอาพาธที่เกาะพูโล คอนดอร์ ซึ่งฝรั่งเศสใช้คุมขังนักโทษใน ค.ศ.1943[32] ในระยะสั้น การเดินขบวนครั้งนี้ไม่บังเกิดผลใด ๆ เจ้าสีหนุเองก็ทรงมองข้ามความสำคัญ บันทึกความทรงจำของพระองค์กล่าวถึงเหตุการณ์ครั้งนี้ว่าเสมือน "ละครประเภทตลก—โศก" ในขณะนั้นพระองค์ทรงรับทัศนะของที่ปรึกษาชาว

ฝรั่งเศสที่มองเหตุการณ์นี้ว่าโง่เขลา และไม่มีเหตุผลอันสมควร

การเติบโตของลัทธิชาตินิยม และการหวนกลับคืนของฝรั่งเศส

ช่วงเวลาสามปีของสงครามโลกครั้งที่ 2 ที่กัมพูชาเกี่ยวข้องอยู่นั้นนับว่ามีความสำคัญต่อประวัติศาสตร์กัมพูชา แต่ก็เป็นช่วงเวลาที่ยากแก่การศึกษา เอกสารจดหมายเหตุของฝรั่งเศสที่เกี่ยวกับช่วงเวลาดังกล่าวส่วนใหญ่ยังไม่เปิดเผยต่อสาธารณะ หนังสือพิมพ์ที่ถูกฝรั่งเศสควบคุมส่วนใหญ่จะเน้นแต่เรื่องงานพิธีและงานราชการ เช่นเดียวกับเนื้อหาของประวัติศาสตร์พงศาวดารสมัยเจ้าสีหนุซึ่งไม่ได้จัดพิมพ์เผยแพร่ พวกชาตินิยมเงียบเสียงลง บางส่วนหลบหนีไปอยู่ที่พระตะบอง หรือไม่ก็ถูกจองจำเป็นนักโทษอยู่หลายปี ด้วยเหตุนี้เองเหตุการณ์ที่เรียกว่าวิกฤตการณ์ของการใช้อักษรโรมัน ใน ค.ศ.1943 จึงเป็นเรื่องที่ยากแก่การประเมิน

ใน ค.ศ.1943 ข้าหลวงฝรั่งเศสชื่อ ยอร์จ โกติเยร์ ได้ประกาศความตั้งใจจะเปลี่ยนพยัญชนะกัมพูชาทั้ง 45 ตัว ซึ่งกัมพูชารับรูปแบบมาจากตัวอักษรอินเดียในยุคกลางให้เป็นตัวอักษรโรมัน โดยมี ยอร์จ เซเดส์ เป็นผู้รับผิดชอบการถ่ายตัวอักษร มีตัวอย่างที่แสดงให้เห็นว่าระบบใหม่นี้สามารถคงระบบการออกเสียงในภาษาเขมรได้ดี โกติเยร์และเพื่อนร่วมงานของเขาได้มองการปฏิรูปนี้ว่าเป็นก้าวที่จะไปสู่ "การทำให้ทันสมัย" พวกเขามองระบบที่เข้าใจได้ชัดเจนนี้ว่าเป็นสิ่งที่ดี ในเอกสารที่เขียนขึ้นเพื่ออธิบายถึงการปฏิรูปนั้น โกติเยร์ได้โจมตี "ทัศนคติของชาวกัมพูชาต่อโลก" ว่าเป็นสิ่งที่ "ล้าสมัย" และเปรียบเทียบภาษาของชาวกัมพูชาว่าเสมือน "เสื้อที่ตัดเย็บอย่างไม่ประณีต"[33] การเพิ่มเติมคำศัพท์ในภาษาฝรั่งเศสที่ "สมเหตุผล" ให้กับภาษาเขมรที่เปลี่ยนมาใช้ตัวอักษรโรมันนั้น โกติเยร์คิดว่าอาจช่วยปรับปรุงกระบวนการคิดของชาวกัมพูชา โกติเยร์ได้ยกตัวอย่างการใช้ตัวอักษร

โรมันในเตอรกี แต่ใช้วิธีเงียบแบบการทูตสำหรับกรณีการใช้ตัวอักษรโรมันในภาษาเวียดนาม ดูเหมือนว่าโกติเยร์เชื่อว่าคุณความดีของการปฏิรูปเป็นเรื่องประจักษ์แจ้งในตัวเอง เช่นเดียวกับความล้าหลังที่มีอยู่ใน "ความคิดของชาวกัมพูชา"

อย่างไรก็ตามชาวกัมพูชาจำนวนมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง*สถาบันสงฆ์* มองว่าการปฏิรูปนี้เป็นการโจมตีการศึกษาแบบจารีต และผู้ที่อยู่ในสถานะสูงในสังคมกัมพูชาซึ่งมักเป็นนักการศึกษาตามแนวจารีต แต่สำหรับประชาชนกัมพูชาโดยทั่วไปไม่ค่อยรู้สึกขุ่นเคืองกับการปฏิรูปเท่าไหร่แม้ว่าเจ้าสีหนุจะทรงอ้างว่าพระองค์กำลังจะให้ระงับโครงการปฏิรูปนี้อยู่แล้ว แต่ทั้ง ๆ ที่มีการไม่เห็นด้วยดังกล่าว ฝรั่งเศสก็ยังคงผลักดันการปฏิรูปนี้อย่างแข็งขันในช่วง ค.ศ.1944-1945 โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการใช้ตัวอักษรโรมันสำหรับสิ่งพิมพ์ของรัฐบาลและในโรงเรียน อย่างไรก็ดีพระราชกำหนดเกี่ยวกับการใช้ตัวอักษรโรมันนี้ ไม่ได้บังคับรวมถึงเอกสารคำสอนของศาสนา ถึงกระนั้นเมื่อญี่ปุ่นได้ขับไล่ฝรั่งเศสออกไป ปฏิบัติการครั้งแรกของรัฐบาลเอกราชกัมพูชาชุดใหม่ก็คือการยกเลิกการใช้ตัวอักษรโรมัน ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา ไม่มีรัฐบาลกัมพูชาชุดใดพยายามจะใช้ตัวอักษรโรมันในภาษาเขมรอีก[34] และนี่เป็นอีกครั้งหนึ่งเหมือนกับที่มักเกิดขึ้นบ่อย ๆ ในประวัติศาสตร์กัมพูชา สิ่งที่ฝรั่งเศสมองว่าเป็นการปรับปรุงที่เกิดขึ้นเองภายในสถานะเดิม ชาวกัมพูชากลับมองว่าเป็นการบั่นทอนคุณลักษณะที่สำคัญในอารยธรรมของตน ซึ่งหมายรวมถึงสิ่งที่มีมาตั้งแต่สมัยเมืองพระนคร พระราชกำหนดยกเลิกการปฏิรูปพยัญชนะตั้งข้อสังเกตว่าการยอมรับตัวอักษรแบบโรมันจะทำให้สังคมกัมพูชาเป็น"สังคมที่ไม่มีประวัติศาสตร์ ไม่มีคุณค่า ไม่มีจริยธรรม และไม่มีแบบแผนประเพณี"[35]

ในวันที่ 9 มีนาคม ค.ศ.1945 ตัวอักษรโรมันถูกยกเลิกเมื่อกองทัพญี่ปุ่นที่ประจำอยู่ทั่วภูมิภาคอินโดจีนได้ปลดอาวุธกองกำลังของฝรั่งเศส และให้เจ้าหน้าที่ฝรั่งเศสออกจากตำแหน่ง การดำเนินการนี้จงใจจะป้องกันการต่อต้านของกองกำลังติดอาวุธฝรั่งเศส วิธีการนี้ยังสอดคล้องกับแผนการของญี่ปุ่นที่จะติดอาวุธให้

กับกองกำลังของท้องถิ่นทั่วภูมิภาคเอเชียอาคเนย์ เพื่อต่อต้านการยกพลขึ้นบกของฝ่ายพันธมิตร ซึ่งคาดว่าจะมีขึ้นภายในปีนั้น ในวันที่ 13 มีนาคม เจ้าสีหนุได้ประกาศเอกราชของกัมพูชา เพื่อตอบสนองการเรียกร้องอย่างเป็นทางการของญี่ปุ่น และได้เปลี่ยนชื่อประเทศจาก "กัมโพช" ในภาษาฝรั่งเศสเป็น*"กัมพูเจีย"* ตามคำอ่านออกเสียงในภาษาเขมร[36] พระราชกำหนดของเจ้าสีหนุทำให้ข้อตกลงระหว่างฝรั่งเศสกับกัมพูชาเป็นโมฆะ ประกาศเอกราชของกัมพูชา และผูกพันความร่วมมือระหว่างกัมพูชากับญี่ปุ่น

ภายหลังที่ประกาศเอกราชของกัมพูชาเพียงสองสัปดาห์ ชาวเวียดนามที่พำนักอยู่ในเมืองได้ก่อการจลาจลต่อต้านฝรั่งเศส ด้วยเหตุที่เกิดข่าวลือว่าพวกฝรั่งเศสตั้งใจจะฆ่าหรืออย่างน้อยก็คุมขังชาวเวียดนามทั้งหมดที่อาศัยอยู่ในประเทศฝรั่งเศส ด้วยความกังวลใจต่อความรุนแรง จากเหตุการณ์ประท้วงต่าง ๆ ญี่ปุ่นจึงเข้าแทรกแซงโดยอยู่ข้างฝรั่งเศส และจัดให้ชาวฝรั่งเศสเข้าอยู่ภายใต้การอารักขาของตนตลอดช่วงเวลาที่เหลืออยู่ของสงคราม ในต้นเดือนเมษายน ขณะมีดำรัสกับกองทหารอาสารุ่นใหม่ของกัมพูชา เจ้าสีหนุทรงประนามกองกำลังของฝรั่งเศสซึ่งไม่เต็มใจช่วยญี่ปุ่นป้องกันกัมพูชาจาก "ศัตรู" ที่ไม่ได้ระบุนาม พระองค์ยังทรงปลุกเร้าชาวกัมพูชาให้ "ตื่น" ขึ้นด้วย ดูเหมือนว่ากระแสพระดำรัสนี้ได้สะท้อนแนวความคิดของพันโท ทาดะกาเมะ ที่ปรึกษาทางการเมืองชาวญี่ปุ่น ซึ่งได้รับมอบหมายจากฝ่ายญี่ปุ่นให้ดูแลราชสำนักกัมพูชาในขณะนั้น[37]

ก้าวอื่น ๆ ที่ไปสู่ความเป็นเอกราชซึ่งเกิดขึ้นในช่วงเวลานี้ ได้แก่การเปลี่ยนศักราชจากศักราชสากลเป็นพุทธศักราช และการเปลี่ยนคณะรัฐมนตรีจากชาวฝรั่งเศสเป็นชาวเขมร "ความเป็นเอกราช" ยังไม่สมบูรณ์เนื่องจากกองกำลังของญี่ปุ่นยังคงอยู่ในกัมพูชา ในขณะเดียวกันในช่วงฤดูร้อนแห่ง ค.ศ.1945 กลุ่มปัญญาชนกัมพูชาได้รวมตัวกัน แทรกอยู่ระหว่างสถาบันกษัตริย์ และมหาอำนาจอาณานิคม หรือมหาอำนาจอาณานิคมกลุ่มใหม่ ดังเช่นที่กลุ่มปัญญาชนกัมพูชาแห่ง

ค.ศ.1970 และ 1975 ได้ปฏิบัติในเวลาต่อมา

ช่วงเวลาตั้งแต่เดือนมีนาคม ถึง ตุลาคม ค.ศ.1945 นับเป็นครั้งแรกที่กลุ่มอุดมการณ์รักชาติกัมพูชาได้รับเสรีภาพ และเป็นครั้งแรกที่ชาวกัมพูชาได้รับการสนับสนุนให้รวมกลุ่มการเมือง ในวันที่ 20 กรกฎาคม เจ้าสีหนุได้เสด็จเป็นประธานในการชุมนุมเพื่อระลึกถึงการเดินขบวนของพระสงฆ์ใน ค.ศ.1942 พระองค์ทรงร่วมงานตามคำกราบบังคมทูลของ ปัก เฉือน ซึ่งเพิ่งได้รับอิสรภาพจากการคุมขัง และซัน ง็อก ทันห์ ผู้เพิ่งกลับจากการลี้ภัยที่โตเกียวในเดือนเมษายน[38] ผู้ที่กล่าวปราศรัยต่อที่ชุมนุมซึ่งมิใช่พระมหากษัตริย์ ได้สร้างความพอใจให้แก่ฝูงชนที่เป็นชาวกัมพูชาผู้รักชาติ ด้วยการกล่าวอ้างถึงการกบฏต่อต้านสถาบันพระมหากษัตริย์ในทศวรรษ 1860, การกบฏใน ค.ศ.1884-1886, วิกฤตการณ์ใน ค.ศ.1916, วิกฤตการณ์บาร์เดซ, และการเดินขบวนของพระสงฆ์ใน ค.ศ.1942 ผู้ปราศรัยได้ลืมกล่าวถึงเพียงเหตุการณ์เดียว คือในช่วง ค.ศ.1884-1886 ที่สถาบันกษัตริย์กัมพูชาเลือก "ข้างถูก" แต่แม้ว่าตัวอย่างของเหตุการณ์ชาตินิยมเหล่านี้จะถูกห้ามเผยแพร่ตลอดรัชสมัยของเจ้าสีหนุ ในตอนปลายทศวรรษ 1940 และในทศวรรษ 1950 เหตุการณ์เหล่านี้ได้รวมอยู่ในนิทานพื้นบ้านของกลุ่มคอมมิวนิสต์กัมพูชาและในพรรคประชาธิปไตยปีกที่ต่อต้านสถาบันกษัตริย์

กระแสของลัทธิชาตินิยมกัมพูชาในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 อีกกระแสหนึ่งเป็นความรู้สึกต่อต้านชาวเวียดนาม โดยได้รับการสนับสนุนจากทางราชการได้มีการปะทะกันขึ้นระหว่างชาวเขมรและชาวเวียดนามที่อยู่ในอินโดจีน ในช่วงฤดูร้อนซึ่งปราศจากความสงบ ในเวลาเดียวกันนั้นเจ้าสีหนุก็ทรงดำเนินการอะไรไม่มากนัก นอกจากการร่วมเป็นพันธมิตรบนแผ่นกระดาษกับรัฐบาลเวียดนามที่ไซ่ง่อนเพื่อสร้างยุทธศาสตร์ร่วมต่อต้านการหวนคืนกลับคืนของฝรั่งเศส เป็นการยากที่จะอ่านแนวพระราชดำริของเจ้าสีหนุในเวลานั้น ดูเหมือนว่ารัฐประหารที่คลุมเครือของกลุ่มต่อต้านกษัตริย์ในระหว่างวันที่ 9-10 สิงหาคม ค.ศ.1945 ซึ่ง

ได้รับการสนับสนุนจากสมาชิกหัวรุนแรงของกลุ่มยุวชนกัมพูชา ได้สร้างความรู้สึกเป็นศัตรูอย่างลึกซึ้งให้แก่เจ้าสีหนุต่อบุคคลบางคน เช่น ปัก เฉือน และ ซัน ง็อก ทันห์

ในกลุ่มผู้ร่วมงานเจ็ดคน ซึ่งถูกฝรั่งเศสจับกุมได้ในภายหลังนั้น มีสมาชิกห้าคนที่ต่อมากลายเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในขบวนการกองโจรต่อต้านฝรั่งเศส และสามคนในจำนวนนั้นได้เข้าร่วมกับกลุ่มหัวเรี่ยวหัวแรงในพรรคคอมมิวนิสต์กัมพูชาในปลายเดือนสิงหาคม หลังจากญี่ปุ่นประกาศยอมแพ้ในสงครามแล้ว พงศาวดารในรัชสมัยของเจ้าสีหนุได้รายงานว่าการเดินขบวนของกลุ่มชาตินิยมสามารถดึงดูดประชาชนเข้าร่วมได้ถึง 30,000 คน ซึ่งรวมทั้งสมาชิกอาสาสมัครที่ติดอาวุธ และสมาชิกของกลุ่มยุวชนต่าง ๆ อีกสี่วันต่อมาการหยั่งเสียงซึ่งจัดทำโดย ซัน ง็อก ทันห์ อ้างว่าผลการออกเสียงสนับสนุนการประกาศเอกราช มีจำนวน 541,470 เสียง โดยมีผู้คัดค้านเพียงสองเสียง ไม่มีหลักฐานแสดงถึงการจัดการให้มีการหยั่งเสียงอย่างเต็มรูปแบบ แม้ว่าจะมีการส่งบันทึกความทรงจำเพื่อขอความเห็นชอบไปยังกลุ่มข้าราชการ ตัวเลขการออกเสียงที่ได้มานั้นเป็นความพยายามของ ซัน ง็อก ทันห์ ที่จะใช้สนับสนุนการต่อรองกับฝรั่งเศส ซึ่งเริ่มหวนกลับคืนสู่ตอนใต้ของอินโดจีนภายใต้การสนับสนุนในระยะแรกของสหราชอาณาจักร ตลอดเดือนกันยายน ทันห์ได้ขอร้องเพื่อนร่วมงานของเขาให้ร่วมเป็นพันธมิตรกับเวียดนามเพื่อต่อต้านฝรั่งเศส สมาชิกจำนวนมากไม่ยอมรับข้อเสนอของทันห์ และพยายามหาหนทางให้กัมพูชาได้รับเอกราชโดยแยกออกจากเวียดนาม บางคนพอใจที่จะให้ฝรั่งเศสกลับมาสู่อำนาจมากกว่าจะให้ทันห์คงอำนาจต่อไป เนื่องด้วยเหตุผลดังกล่าว เมื่อเจ้าหน้าที่ฝรั่งเศสได้จับกุมตัวทันห์ ในกรุงพนมเปญเมื่อวันที่ 12 ตุลาคม ค.ศ.1945 จึงไม่มีผู้ใดคัดค้าน ตัวของทันห์เองก็รู้สึกประหลาดใจในสิ่งที่เกิดขึ้น เพราะในช่วงเช้าวันนั้นเขายังร่วมงานเปิดวิทยาลัยสีสวัสดิ์ขึ้นอีกครั้งในฐานะนายกรัฐมนตรีแห่งประเทศกัมพูชา แต่กลับต้องไปรับประทานอาหารเที่ยงในคุกกลางของนครไซ่ง่อน[39]

พร้อมกับการปิดฉากของทันห์ (เขาถูกเนรเทศให้ไปใช้ชีวิตส่วนใหญ่ในอีกหกปีต่อมาอย่างสะดวกสบายพอควรที่เมืองปัวตีเยร์) เจ้าสีหนุทรงเปิดการเจรจากับฝรั่งเศส ซึ่งได้แสดงให้เห็นในหลายกรณีว่าพร้อมที่จะกลับมาสถาปนาอำนาจการปกครองของตนอีก ดังเช่นที่เคยปฏิบัติในช่วง ค.ศ.1940-1941 ในต้น ค.ศ.1946 ตัวแทนของรัฐบาลฝรั่งเศสและกัมพูชาได้ลงนามในความตกลงประนีประนอมซึ่งเป็นเอกสารที่ให้สัญญาอย่างคลุมเครือ ลดการควบคุมของฝรั่งเศส และให้กัมพูชาเป็นสมาชิกของกลุ่มสหพันธรัฐที่ไม่มีตัวตนสองแห่ง หนึ่งในจำนวนนั้นได้แก่ สหพันธรัฐอินโดจีน (Indochinese Federation) ซึ่งดูเหมือนว่ามีอะไรมากกว่า "อินโดจีน" อยู่เล็กน้อยเช่น เพิ่มการมีส่วนร่วมของคนในชาติในส่วนบนสุดของโครงสร้าง อีกองค์กรหนึ่งคือสหภาพฝรั่งเศส (French Union) ซึ่งรวมกลุ่มภราดรของประชาชนในอาณานิคมของฝรั่งเศส โดยมีพื้นฐานจากการร่วมประสบการณ์อารยธรรมฝรั่งเศส ข้อตกลงนี้ได้สัญญาจะให้รัฐธรรมนูญแก่กัมพูชาและสิทธิในการจัดตั้งพรรคการเมือง แต่การควบคุมกัมพูชาของฝรั่งเศสยังคงดำเนินอยู่ในบางส่วน เช่น การคลัง กลาโหม และการต่างประเทศ กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ ในต้น ค.ศ.1946 ฝรั่งเศสได้เข้ามาแทนที่สถานะของญี่ปุ่นในช่วงฤดูร้อนแห่ง ค.ศ.1945 อย่างไรก็ดี ฝรั่งเศสไม่ได้สถาปนาสถานภาพเดิมที่เคยเป็นอีก

บทที่ 10
ได้เอกราช

ถ้าย้อนมองไปเราก็อาจสรุปได้ง่าย ๆ ว่าการปกครองของฝรั่งเศสในอินโดจีนสิ้นสุดลง เมื่อฤดูร้อน ค.ศ.1945 ซึ่งดูจะไม่เกี่ยวกับการที่รัฐบาลนายพลเดอโกลล์ได้ส่งข้าราชการฝรั่งเศสรุ่นใหม่มาปกครองแทนข้าราชการรุ่นเก่า ซึ่งดูแลดินแดนนี้มาจนถึง ค.ศ.1945 แท้จริงแล้วเป้าหมายสำคัญของรัฐบาลลี้ภัยเดอโกลล์ คือ พยายามฟื้นฟูจักรวรรดิฝรั่งเศสขึ้นมาใหม่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในอินโดจีน

ที่กัมพูชา เมื่อฝรั่งเศสถูกบีบในเดือนตุลาคม ค.ศ.1945 จนต้องยอมแสดงท่าทีผ่อนปรนต่อกลุ่มผู้นำชาวพื้นเมืองซึ่งเป็นกำลังสำคัญบริหารราชการตามปกติให้ฝรั่งเศส และคนเหล่านี้ก็คือคนที่ฝรั่งเศสประกาศอย่างภูมิใจเมื่อทศวรรษที่ 1930 ว่าเป็น "คนตื่นจากหลับ" แต่ตอนนี้พวกเขากลายมาเป็นผู้รักชาติ ซึ่งฝรั่งเศสมองว่าเป็นปัญญาชนฝ่ายปรปักษ์ หลายคนในกลุ่มนี้ตีความเหตุการณ์เมื่อฤดูร้อน 1945 ว่าเป็นชัยชนะของชาวกัมพูชา ยิ่งกว่าจะมองว่าเป็นความเสียหน้าที่ฝรั่งเศสจะต้องแก้แค้น พวกเขามีความเห็นว่ากัมพูชาต้องได้อิสรภาพกลับคืน ผู้นำคนสำคัญซึ่งหันมาสนับสนุนความคิดนี้อย่างเงียบ ๆ ก็คือ เจ้าสีหนุ

หลังการลงนามในข้อตกลงชั่วคราวแล้วฝรั่งเศสก็เริ่มจัดระเบียบอาณานิคมใหม่ เป็นต้นว่า รื้อฟื้นชื่อถนนในพนมเปญ ซึ่งถูกเปลี่ยนเป็นชื่อเขมรเมื่อ ค.ศ.1945[1] กลับไปใช้ชื่อเดิมซึ่งฝรั่งเศสตั้งให้เป็นเกียรติแก่วีรบุรุษ และเหตุการณ์สำคัญของฝรั่งเศสในอาณานิคมขั้นต่อไปคือประกาศยกเลิกวันหยุดแห่งชาติที่เพิ่งกำหนดขึ้นใหม่

เช่น ฉลองชัยการที่เจ้าสีหนุประกาศเอกราชเมื่อ ค.ศ.1945 และวันชุมนุมประท้วงของพระสงฆ์เมื่อ ค.ศ.1942 ขั้นที่สามต่อมาคือ การพิจารณาคดี ซัน ง็อก ทันห์ ในข้อหาร่วมมือกับญี่ปุ่นทรยศต่อชาติ (แท้จริงแล้วฝรั่งเศสไม่เคยประกาศสงครามกับญี่ปุ่น)

พัฒนาการของพรรคการเมือง

ในบรรยากาศอย่างนี้ พระราชบัญญัติการเลือกตั้งซึ่งมีผลบังคับใช้ในฤดูร้อน ปี ค.ศ.1946 ส่งผลให้เกิดความร้าวฉานลึกซึ้งอย่างคาดไม่ถึงในหมู่ผู้นำกัมพูชา นี่เป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์ที่ชาวกัมพูชาได้รับอนุญาตให้ก่อตั้งพรรคการเมือง พรรคการเมืองสามพรรคเกิดขึ้นอย่างทันทีทันใด ดังที่ วี.เอ็ม.เรดดี ได้กล่าวไว้ว่า ทั้งสามพรรค "นำโดยเจ้าชายซึ่งทุกองค์กลัวและระแวงประเทศเพื่อนบ้านและทุกองค์ทรงประกาศว่าจงรักภักดีต่อกษัตริย์"[2] ข้อที่ว่าทุกองค์เป็นเจ้าชายและต่างจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์นั้น ไม่มีอะไรน่าแปลกใจ แต่วลีที่ว่า "กลัวประเทศเพื่อนบ้าน" จำเป็นต้องขยายความ

ระหว่าง ค.ศ.1946-1947 ประเทศไทยปกครองโดยรัฐบาลพลเรือนที่มีนโยบายค่อนข้างแข็งกร้าว สนับสนุนด้านเศรษฐกิจแก่กองโจร —ต่อต้านญี่ปุ่นซึ่งก็คือต่อต้านฝรั่งเศสด้วย— ตามแนวชายแดนกัมพูชามาตั้งแต่รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงครามถูกโค่นไปในฤดูร้อน ค.ศ.1944 ปี ค.ศ.1945 กลุ่มเหล่านี้รวมตัวกันเป็น "เขมรอิสระ" ตั้งรัฐบาลลี้ภัยอย่างฉุกละหุกขึ้นในกรุงเทพฯ ตลอดเวลานั้นไทยยังควบคุม *สฺรุก* ต่าง ๆ ที่ยึดไว้ตั้งแต่ปี ค.ศ.1941 *สฺรุก* เหล่านี้เป็นที่หลบภัยของผู้มีส่วนพัวพันกับการรัฐประหารเมื่อเดือนสิงหาคม ค.ศ.1945 จำนวนสี่ในสิบสองคน รวมทั้งคนอื่น ๆ ด้วย เช่น บุนจัน มูล ซึ่งมีบทบาทเมื่อครั้งพระสงฆ์ชุมนุมประท้วงและตอนนี้เดือดร้อนเพราะการกลับมาของฝรั่งเศส พรรคการเมืองใหม่ใน

พนมเปญกลัวไทยจะเข้าไปแทรกแซงการเมืองในกัมพูชา และที่น่ากลัวไปกว่านั้นก็คือสถานการณ์ในเวียดนาม ที่กองโจรคอมมิวนิสต์ในภาคใต้คุกคามการปกครองของฝรั่งเศสอย่างหนัก ส่วนรัฐบาลคอมมิวนิสต์ทางเหนือนั้น ในทางปฏิบัติก็เรียกได้ว่าเป็นรัฐบาลอิสระอยู่แล้ว[3]

อย่างไรก็ตาม สองพรรคการเมืองใหญ่คือ พรรคประชาธิปไตย (กรมประชาธิปไตย) ซึ่งนำโดยเจ้าสีสวัสดิ์ ยุทธวงศ์ และพรรคเสรีนิยม (คณะเสรีภาพ) ซึ่งนำโดยเจ้านโรดม นรินทร์เดช นั้นมีความแตกต่างกันอยู่มาก ความแตกต่างระหว่างเจ้าชายทั้งสองบ่งชี้ถึงความแตกต่างระหว่างทัศนะของเขมรสองฝ่ายได้อย่างดี เจ้ายุทธวงศ์ (ค.ศ.1912-1947) เพิ่งสำเร็จอุดมศึกษามาจากฝรั่งเศส ชายาของท่านเป็นชาวฝรั่งเศส ท่านต้องการให้กัมพูชาเป็นประชาธิปไตยเช่นที่ทรงเห็น และชื่นชมในประเทศฝรั่งเศส พรรคของท่านมีโครงการเรียกร้องให้เปิดการเจรจาว่าด้วยเอกราชของกัมพูชาให้เร็วที่สุดเท่าที่จะทำได้ ส่วนเจ้านรินทร์เดชมีทัศนะอนุรักษ์นิยม ทรงเป็นเจ้าที่ดินรายใหญ่ที่สุดท่านหนึ่งในกัมพูชา ทรงเชื่อว่าการเมืองของกัมพูชาอยู่ที่การให้การศึกษาแก่ประชาชน ซึ่งต้องค่อยเป็นค่อยไป และกัมพูชายังจะต้องขึ้นกับฝรั่งเศสอย่างน้อยก็อีกสักระยะ เป็นที่เข้าใจได้ว่าราชวงศ์หลายท่านเห็นด้วยกับทัศนะนี้ พรรคที่สามคือพรรคประชาธิปไตยก้าวหน้า นำโดยเจ้านโรดม มันทนา เป็นพรรคเล็ก ๆ หายไปจากเวทีอย่างรวดเร็ว แต่พรรคนี้ก็อนุรักษ์นิยมเช่นเดียวกับพรรคเสรีนิยม เป็นพรรคที่อาจได้รับความสนับสนุนจากกษัตริย์และองคมนตรีด้วย[4]

พรรคประชาธิปไตยเป็นที่สนใจของผู้คนที่ฝักใฝ่กับหนังสือพิมพ์นครวัด ในช่วงต้นทศวรรษที่ 1940 สนับสนุนความคิดของ ปัก เฉือน และ ซัน ง็อก ทันห์ พลังสนับสนุนส่วนใหญ่ได้จากสงฆ์ฝ่ายมหานิกาย จากข้าราชการหนุ่ม ๆ จากผู้สนับสนุนขบวนการอิสระ และจากชนชั้น "ปัญญาชน" ของกัมพูชา หลักการภายในพรรคนิยมความรุนแรง เป็นพันธมิตรกับกองโจรเขมรอิสระ และในช่วง

แรก ๆ นี้อาจเป็นพันธมิตรกับคอมมิวนิสต์เวียดมินห์ด้วย[5]

ส่วนพรรคเสรีนิยมนั้นตรงกันข้าม มุ่งรักษาสถานะเดิม นโยบายก็ดูจะชัดแจ้งน้อยกว่า พลังสนับสนุนพรรคนี้ได้จากสมาชิกอาวุโสในคณะรัฐบาล จากเจ้าที่ดินที่มั่งคั่ง จากชนกลุ่มน้อยชาวจาม และผู้นำทางการค้าเชื้อสายจีน ดูเหมือนพรรคนี้มีรากฐานมั่นคงอยู่ตามต่างจังหวัด ในหมู่เจ้าของไร่นาใหญ่ริมแม่น้ำใกล้ ๆ กำปงจาม พลังสนับสนุนส่วนใหญ่อาจโยงใยไปถึงเครือข่ายการอุปถัมภ์เป็นเขต ๆ ไป

เจ้าสีหนุกล่าวไว้ในบันทึกความจำว่าพระองค์ไม่สนพระทัยกลุ่มใดทั้งสิ้น และกลุ่มเหล่านี้ก็ไม่คิดจะดึงพระองค์เข้าร่วม จริง ๆ แล้วสมาชิกพรรคประชาธิปไตยหลายคนมองสีหนุว่าเป็นหุ่นเชิดของรัฐบาลฝรั่งเศส และพฤติกรรมหลายอย่างของพระองค์ในช่วง ค.ศ.1946-1949 ก็ออกจะเป็นอย่างนั้นจริง แต่อย่างน้อย ในส่วนของเจ้าสีหนุนั้นพระองค์รู้สึกว่า หนทางเดียวที่ประเทศชาติจะได้เอกราช คือต้องดำเนินการโดยสันติวิธี ด้วยการเจรจาต่อรองกับฝรั่งเศสตามวิธีการทูตอย่างมีมิตรไมตรี การที่กษัตริย์กัมพูชาไม่ไว้วางพระทัยพรรคประชาธิปไตย อาจเป็นเพราะพระองค์ไม่โปรด ซัน ง็อก ทันห์ ทรงระแวงอุดมการณ์ของพรรคนี้ รวมทั้งประสบการณ์ร้าย ๆ ที่ทรงได้รับในช่วงฤดูร้อนปี ค.ศ.1945 และบางทีอาจเกิดจากความรู้สึกที่ว่า พรรคประชาธิปไตยกระทำการล้ำพระพักตร์ไปอย่างขาดความเคารพ

เดือนกันยายน ค.ศ.1946 ไม่นานหลังจากก่อตั้งพรรคการเมืองแล้ว ได้มีการเลือกตั้งสมัชชาที่ปรึกษาเพื่อให้คำแนะนำแก่องค์พระมหากษัตริย์เกี่ยวกับการร่างรัฐธรรมนูญแห่งชาติ กว่าร้อยละหกสิบของผู้มีสิทธิ์ออกเสียงไปลงคะแนน (เปอร์เซ็นต์ผู้ไปใช้สิทธิ์สูงกว่าการเลือกตั้งทำนองเดียวกันในประเทศไทย) พรรคประชาธิปไตยได้ 50 ที่นั่งจาก 67 ที่นั่ง พรรคเสรีนิยมได้ 14 ที่นั่ง และผู้สมัครอิสระได้ 3 ที่นั่ง

ผลการเลือกตั้งแสดงถึงความนิยมที่พรรคประชาธิปไตยได้รับจากกลุ่มผู้มี

อำนาจ และ "มีสิทธิออกเสียง" การเลือกตั้งครั้งนี้ก็เช่นเดียวกับการเลือกตั้งครั้งอื่น ๆ ในรอบยี่สิบปีหรือกว่านั้นต่อมา ชาวนาออกเสียงตามคำสั่งของผู้ที่เขาต้องเชื่อฟังมาแล้วอย่างเคยชิน[6] กรณีนี้ก็เช่นเดียวกับเหตุการณ์เมื่อปี ค.ศ.1916 ชาวกัมพูชา (ในกรณีนี้คือพรรคประชาธิปไตย) แสดงความสามารถในการจัดองค์กรสมาชิกได้อย่างทุลักทุเลเต็มที ในกรณีนี้ ผู้สนับสนุนพรรคประชาธิปไตยน่าจะได้แก่ ข้าราชการท้องถิ่น ครู และสมาชิกฝ่ายสงฆ์ ส่วนผู้ออกเสียงเลือกตัวแทนฝ่ายเสรีนิยมก็คือผู้มีอำนาจทางเศรษฐกิจมาแต่เดิม นอกจากนี้ความสัมพันธ์อย่างลับ ๆ ระหว่างสมาชิกพรรคประชาธิปไตยบางคนกับกลุ่มอิสระ ความสัมพันธ์กับกลุ่มอื่น ๆ และชาวกัมพูชารักชาติ เช่น แหม เจียว (Hem Chieu) เหล่านี้อาจดึงดูดความสนใจของผู้ออกเสียงได้มากกว่า "โครงการ" สนับสนุนเจ้าที่ดินของพรรคเสรีนิยม แต่จริง ๆ แล้วก็ไม่ได้มีการสำรวจผลกระทบที่เกิดแก่ชนบทระหว่างที่ฝรั่งเศสสิ้นอำนาจการปกครองในช่วงเดือนมีนาคมถึงตุลาคม ค.ศ.1945 ดูจะเป็นไปได้ว่ากลุ่มกองโจรซึ่งเป็นเป้าหลักในการปราบปรามของตำรวจยุคอาณานิคม ทวีจำนวนและความสำคัญขึ้นในยุคนี้ ตอนต้นปี ค.ศ.1946 หลายคนในจำนวนนี้อ้างตัวว่าเป็นเขมรอิสระ บ้างเรียกตัวเองว่าชาวนา คนที่อยู่ห่าง ๆ อาจคิดว่ากลุ่มเหล่านี้คือกลุ่มรักชาติ[7]

เจ้าสีหนุดูจะไม่พอพระทัยที่พรรคประชาธิปไตยได้ชัยชนะท่วมท้นอย่างนี้ ทรงตีความชัยชนะครั้งนี้ว่าเป็นการปฏิเสธพระองค์ทั้ง ๆ ที่ไม่ได้ทรงมีพรรคการเมืองของพระองค์เอง ในบันทึกความจำ พระองค์เขียนเหน็บแนมพรรคประชาธิปไตย โดยเฉพาะเจ้ายุทธวงศ์ไว้อย่างเจ็บแสบ อ้างว่าความคิดทางการเมืองของพระองค์ซึ่งยังไม่ได้ก่อตั้งเป็นพรรค (แม้เมื่อ ค.ศ.1946) น่าสนใจกว่าความคิดของเจ้ายุทธวงศ์ แม้กว่าสามสิบปีต่อมา พระองค์ก็ยังไม่อาจยอมรับเจ้ายุทธวงศ์ เอ่ยถึงราชวงศ์พระองค์นี้และผู้สนับสนุนท่านอย่างสาดเสียเทเสียว่า "พวกบ้าประชาธิปไตย"

เนื่องจากตอนนี้พรรคประชาธิปไตยทึกทักว่าพรรคได้รับอาณัติให้ร่าง

รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักร ใช่เป็นเพียงที่ปรึกษากษัตริย์เพื่อการนี้ และในเมื่อรัฐธรรมนูญที่ร่างระหว่าง ค.ศ. 1946-1947 ลดอำนาจกษัตริย์ เจ้าสีหนุจึงยิ่งห่างไกลจากกระบวนการรัฐธรรมนูญออกไปทุกที และแท้จริงแล้วรัฐธรรมนูญ ค.ศ. 1947 ก็เป็นเรื่องน่าตกใจสำหรับพระองค์ เพราะโครงร่างรัฐธรรมนูญใกล้เคียงกับรัฐธรรมนูญแห่งสาธารณรัฐที่ 4 ของฝรั่งเศสเป็นอย่างยิ่ง ตามเอกสารนี้อำนาจที่แท้จริงตกอยู่กับสภาแห่งชาติ ซึ่งก็คือพรรคประชาธิปไตยซึ่งมีที่นั่งส่วนใหญ่อยู่ในสมัชชา

แต่ "อำนาจ" นำไปสู่อะไรล่ะ พรรคประชาธิปไตยก็เช่นเดียวกับใครทุกคนในกัมพูชา ทำอะไรไม่ได้ เพราะไม่อาจ "ประกาศ" เอกราช เช่นกันกับเมื่อฤดูร้อนปี ค.ศ.1945 เอกราชเป็นสิ่งที่ฝรั่งเศสต้อง "ให้" อย่างไรก็ตาม ช่วงก่อนกลางปี ค.ศ.1949 ฝรั่งเศสก็แทบจะไม่ยอมประนีประนอมกับประชาชนอินโดจีนเลย เมื่อไม่อาจนำเอกราชมาสู่ประเทศ พรรคประชาธิปไตยก็เสียขบวน เริ่มทะเลาะกันเองแนวโน้มนี้ยิ่งเจ็บปวดรุนแรงเมื่อเจ้ายุทธวงศ์สิ้นพระชนม์เพราะวัณโรค เมื่อเดือนกรกฎาคม 1947 และทายาททางการเมืองของพระองค์คือ เอียว เกิส (Ieu Koeuss) ถูกลอบสังหารในปี ค.ศ.1950[8] แม้หลังประกาศใช้ข้อตกลงที่เรียกว่า "ข้อตกลงปี ค.ศ.1949" —ซึ่งจะได้อภิปรายต่อไป— แล้วตำรวจฝรั่งเศสก็ยังจับกุมผู้นำพรรคประชาธิปไตยนับสิบคนในข้อหาร่วมมือกับกองกำลังอิสระ ข้อหาซึ่งต่อมาศาลยกฟ้อง พรรคประชาธิปไตยไม่อาจทำอะไรได้ "เอกราชกัมพูชา" ซึ่งพวกเขาหลายคนถือว่าเป็นภาระแบกกันมาตั้งแต่ปี ค.ศ.1946 จึงเป็นเพียงภาพงามลวงตา

กองกำลังอิสระต่อต้านฝรั่งเศส ซึ่งเป็นเหตุทำให้เศรษฐกิจกัมพูชาเสื่อมทรุดอย่างหนักระหว่างปี ค.ศ.1946-1947 ค่อย ๆ ลดปฏิบัติการหลังจากกัมพูชาได้รับเสียมราฐและพระตะบองกลับคืนเมื่อ ค.ศ.1947 และรัฐบาลที่กรุงเทพฯเปลี่ยนเป็นรัฐบาลซึ่งไม่เห็นด้วยกับกลุ่มอิสระ ยิ่งกว่านั้น ในปี ค.ศ.1949 สมาชิกกลุ่มอิสระหลายพันคน โดยพวกที่ต่อต้านเวียดมินห์ได้รับการนิรโทษกรรมตามนโยบาย

ของนายกรัฐมนตรี เย็ม ซัมเบาร์ ในเมื่อกลุ่มต่อต้านฝรั่งเศสซึ่งไม่ใช่คอมมิวนิสต์ลดบทบาทลง พรรคประชาธิปไตยจึงอยู่ในฐานะยอบแยบ ยากที่จะตอบโต้ข้อกล่าวหาจอมปลอมของฝรั่งเศสที่ว่าพวกเขาสนับสนุนขบวนการเวียดมินห์

อีกปัจจัยหนึ่งที่ทำให้พรรคประชาธิปไตยง่อยเปลี้ยก็คือผู้มีอำนาจทางเศรษฐกิจซึ่งก็คือชาวฝรั่งเศส ราชตระกูล ชาวจีน และชาวกัมพูชาเชื้อสายจีน ต่างต่อต้านการจลาจลระส่ำระสายที่อาจจะเกิดขึ้นจากการต่อสู้เพื่อเอกราชนี้ คนพวกนี้ส่วนใหญ่มีฐานะ ถ้ามามีบทบาททางการเมือง พวกเขาจะสนับสนุนการปกครองของฝรั่งเศสและพรรคเสรีนิยมโดยวิธีเงียบ ๆ ซึ่งหมายความว่า พรรคประชาธิปไตยขาดเงินทุนที่จะนำไปสนับสนุนข้าราชการ ที่จะช่วยให้ชนะการเลือกตั้ง หรือให้เงินช่วยเหลือกองกำลังก่อการจลาจล พรรคประชาธิปไตยเป็นสมาชิกส่วนใหญ่ในสมัชชาแห่งชาติ (ในแง่ทฤษฎีย่อมหมายถึงผู้มีอำนาจทางการเมือง) แต่แท้จริงแล้วกลับเป็นกลุ่มไร้อำนาจ ไม่สามารถจูงใจกลุ่มผู้นำ ชาวฝรั่งเศส และผู้มีสิทธิเลือกตั้งซึ่งแทบไม่มีใครถามทัศนะของพวกเขาอยู่แล้ว

การยึดที่นั่งในสมัชชาแห่งชาติไว้อย่างปลอดภัย แต่ก็ถูกขัดขวางโดยรัฐธรรมนูญซึ่งเปิดช่องให้มีการแตกแยกอย่างมากมาย ทำให้พรรคประชาธิปไตยถูกตัดขาดจากชาวกัมพูชาทั่ว ๆ ไป ทั้งในแง่กายภาพ เศรษฐกิจ และภูมิปัญญา อาวุธอย่างเดียวที่พวกเขามีก็คือ พยายามหน่วงเหนี่ยวขัดขวางระเบียบขั้นตอนของรัฐบาลด้วยการปฏิเสธไม่ผ่านร่างพระราชบัญญัติ หรือให้สัตยาบันข้อตกลง คณะรัฐมนตรีคณะแล้วคณะเล่า ผลัดเปลี่ยนกันเข้ามาบริหารประเทศ (ต่างจากระบบอังกฤษที่มักไม่มีวิกฤติการณ์หลังการเลือกตั้ง) รัฐบาลกัมพูชาจึงมีสภาพคล้ายรัฐบาลสาธารณรัฐที่ 4 ของฝรั่งเศสเข้าไปทุกที รัฐมนตรีล้วนต้องการถอนตัวออกมา ยิ่งกว่านั้นรัฐบาลที่ปารีสก็มักมีอำนาจหลวม ๆ อยู่แค่ช่วงสั้น ๆ จนทำให้ชาวกัมพูชาที่มีความเชื่อทางการเมือง —อย่างที่เจ้าสีหนุได้ประจักษ์ในปี ค.ศ.1953— แทบไม่มีโอกาสเผชิญหน้าท้าทายกับนโยบายที่ต่อเนื่องของฝรั่งเศส หรือได้พบกับรัฐมนตรี

มีประสบการณ์พอที่กัมพูชาจะเจรจาต่อรองด้วย จริง ๆ แล้วก็คือก่อนกลางทศวรรษที่ 1950 ไม่มีรัฐบาลฝรั่งเศสชุดใดแสดงความเต็มใจที่จะถอนตัวออกจากอินโดจีน ซึ่งจะโดยเหตุผลใดไม่อาจบอกได้ชัด แต่แรงจูงใจทางเศรษฐกิจย่อมมีส่วนอย่างสำคัญ

กระนั้นก็ตาม ปลายปี ค.ศ.1949 ฝรั่งเศสดูจะยอมผ่อนปรนลงบ้าง สนธิสัญญาซึ่งลงนามกันปลายปีนั้น ได้ให้สิ่งซึ่งต่อมาเจ้าสีหนุเรียกว่า "เอกราชห้าสิบเปอร์เซ็นต์"[9] สนธิสัญญานี้ยินยอมให้กัมพูชามีอิสระในการดำเนินนโยบายต่างประเทศ ให้มีเขตทหารปกครองตนเองรอบ ๆ พระตะบองและเสียมราฐ ฝรั่งเศสยังควบคุมด้านการคลัง การเก็บภาษีและการทหาร ผู้ต่อต้านการเมืองยังถูกฝรั่งเศสควบคุม แต่ก็อย่างที่เจ้าสีหนุทรงตรัสไว้ว่าการลงมือได้เริ่มแล้ว และยากที่จะกลับลำ พรรคประชาธิปไตยคัดค้านสนธิสัญญานี้ว่าเป็นสนธิสัญญาไม่สมบูรณ์ แต่สุดท้ายก็นำมาบังคับใช้

ฝรั่งเศสมีเหตุผลหลายประการที่จะต้องประนีประนอมกับกัมพูชาในช่วงนี้ ประการแรกเพราะการสู้รบเข้มข้นรุนแรงไปทั่วอินโดจีน และชัยชนะของพรรคคอมมิวนิสต์ในประเทศจีน ทำให้ขบวนการเวียดมินห์ได้ทั้งพันธมิตร ได้ทั้งอาวุธและที่หลบภัย ประการต่อมาสหภาพโซเวียตสร้างอาวุธปรมาณูได้สำเร็จเมื่อ ค.ศ. 1949 และทำสนธิสัญญาสามสิบปีช่วยเหลือกันและกันกับสาธารณรัฐประชาชนจีนเมื่อต้นปี ค.ศ.1950 นับแต่ปี ค.ศ.1948-1949 ฝรั่งเศสจึงเริ่มขอความช่วยเหลือด้านกำลังทหารจากสหรัฐอเมริกามากขึ้น โดยอ้างว่าตอนนี้ฝรั่งเศสไม่แค่ทำสงครามกับอาณานิคมอินโดจีนเท่านั้น แต่กำลังต่อสู้กับคอมมิวนิสต์ สำหรับชาวอเมริกันและชาวฝรั่งเศสหลายคนแล้ว สงครามเกาหลีที่ปะทุขึ้นเมื่อเดือนมิถุนายน ค.ศ. 1950 คือการ "พิสูจน์" ข้ออ้างนี้ และนับแต่ต้นปี ค.ศ.1950 ความช่วยเหลือจากสหรัฐอเมริกาเริ่มหลั่งไหลสู่อินโดจีนอย่างมหาศาล ไม่นานหลังจากสหรัฐอเมริการับรอง "เอกราช" ของลาว กัมพูชา และเวียดนามใต้

การเติบโตของฝ่ายซ้าย

ประวัติศาสตร์ในช่วงสี่ปีต่อมามีความสำคัญมากในการจะเข้าใจสิ่งที่เกิดขึ้นในกัมพูชานับแต่นั้นมา สามประเด็นที่จำเป็นต้องอภิปรายก็คือ หนึ่ง ความเสื่อมของพรรคประชาธิปไตยและความมัวหมองของสมัชชาแห่งชาติ ประเด็นที่สองสัมพันธ์กับประเด็นแรกคือการเติบโตของกลุ่มการเมืองฝ่ายขวา และพลังของฝ่ายกองทัพซึ่งมีนโยบายต่อต้านคอมมิวนิสต์ และมักเป็นที่โปรดปรานของกษัตริย์ อันที่จริงข้าราชการที่สัมพันธ์กับกลุ่มเหล่านี้ (เช่น เนก เตียวลอง และ ลอน นอล) มีบทบาทหลายครั้งหลายหนอยู่ในคณะรัฐมนตรีของเจ้าสีหนุยุคเอกราช และประเด็นที่สามที่อาจสำคัญกว่าก็คือ การรวมพลังของฝ่ายซ้ายต่อต้านฝรั่งเศสในกัมพูชา ซึ่งเป็นกระบวนการที่เริ่มเมื่อ ค.ศ.1950 และสรุปลงด้วยการจัดตั้งพรรคคอมมิวนิสต์กัมพูชาเมื่อ ค.ศ.1951 ในแง่หนึ่งก็คือสามประเด็นนี้เป็นปรากฏการณ์ที่มีมาตลอดสมัยการปกครองของเจ้าสีหนุ

การหมดบทบาทของพรรคประชาธิปไตยอาจเชื่อมโยงไปถึงการที่ฝรั่งเศสไม่เต็มใจเจรจากับพรรคนี้ ส่วนกษัตริย์ก็เป็นปฏิปักษ์กับกลุ่มนี้มากขึ้นทุกที นอกจากนี้นักฉวยโอกาสในพรรคบางคนได้เปลี่ยนท่าทีหันไปนิยมเจ้าเพราะหวังความโปรดปราน ยิ่งกว่านั้นบทบาทของสมัชชาซึ่งไม่ต่อเนื่องอยู่แล้ว กลับยิ่งถูกตัดทอนลงไป เพราะสีหนุกีดกันจนแทบไม่มีการประชุมเลย

อย่างไรก็ตามใน ค.ศ.1951 สีหนุต้องทรงยินตอมต่อแรงกดดันให้มีการเลือกตั้งสมัชชาขึ้นใหม่ให้สอดคล้องกับรัฐธรรมนูญ พรรคประชาธิปไตยอาจรู้สึกได้ถึงกับดักนี้ พวกเขาประกาศว่าไม่เต็มใจสมัครรับเลือกตั้งเพราะชนบทไม่ปลอดภัยมากขึ้น เมื่อพรรคเสรีนิยมและกลุ่มฝ่ายขวาอื่น ๆ ซึ่งรวมตัวกันจัดตั้งพรรคอย่างรีบเร่ง (หนึ่งในพรรคเหล่านี้นำโดย ลอน นอล ซึ่งเป็นข้าราชการระดับกลาง) ขู่ว่าจะมีการเลือกตั้งโดยไม่มีพรรคประชาธิปไตย พรรคประชาธิปไตยจึงต้องเปลี่ยนใจ

ในการณรงค์หาเสียงพรรคประชาธิปไตยได้รับความช่วยเหลือจาก ปัก เฉือน ซึ่งเพิ่งพ้นจากการถูกกักกันตัว หลังจากถูกจำกัดให้อยู่เฉพาะบริเวณบ้านมานานเกือบห้าปี

ผลการเลือกตั้งก็เช่นเดียวกับเมื่อปี ค.ศ.1947 อย่างน้อยก็ในระดับพื้นผิว พรรคประชาธิปไตยได้ 55 จาก 78 ที่นั่ง แต่ที่ฝ่ายประชาธิปไตยมองว่าเป็นลางร้ายก็คือ ผู้สมัครลงเลือกตั้งครั้งนี้ถึง 498 คน สมัครทั้ง ๆ ที่มีความหวังว่าจะได้รับเลือกน้อยมาก และผู้สมัครเหล่านี้ทำให้พรรคประชาธิปไตยเสียเสียงไปหลายหมื่นเสียง เหตุการณ์นี้ประกอบกับกำลังอันเข้มแข็งของผู้สมัครฝ่ายเสรีนิยม ทำให้พรรคประชาธิปไตยได้คะแนนเสียงน้อยกว่าครึ่งของคะแนนเลือกตั้งทั้งหมด กล่าวคือพรรคนี้ได้ 14,800,000 เสียง ขณะพรรคเสรีนิยมได้ 82,000 เสียง และพรรคก่อตั้งใหม่อื่น ๆ ได้เกือบ 100,000 เสียง ทั้งหมดนี้ชัดเจนตามที่ ไมเคิล วิคเคอรี ชี้ไว้ว่า "การเคลื่อนไหวใด ๆ ที่ทำให้ฝ่ายขวารวมกันได้จะสามารถเลื่อยเก้าอี้ฝ่ายประชาธิปไตยได้ทันที"[10]

จากชัยชนะครั้งนี้ เจ้าสีหนุจึงขอให้รัฐบาลฝรั่งเศสอนุญาตให้ ซัน ง็อก ทันห์ เดินทางกลับกัมพูชา ซึ่งรัฐบาลฝรั่งเศสก็ยินยอม เจ้าสีหนุทรงบันทึกไว้ว่า ที่พระองค์ทรงกระทำครั้งนี้เพราะเห็นแก่มิตรภาพระหว่าง ทันห์ กับเจ้าสุรามฤตพระบิดาของพระองค์ แต่พระองค์ก็ทรงคิดอยู่แล้วเหมือนกับที่ที่ปรึกษาชาวฝรั่งเศสคิดว่าการให้ทันห์กลับประเทศ อาจทำให้เกิดการแตกแยกกันในพรรคประชาธิปไตย ส่วนทันห์ที่เป็นกลางก็จะเป็นผลเสียทางการเมือง ทว่าการเดินทางกลับกัมพูชาของทันห์ เมื่อวันที่ 29 ตุลาคม 1951 กลายเป็นละครโรงใหญ่ ผู้คนนับหมื่นไปต้อนรับเขาที่สนามบินพนมเปญ อีกหลายหมื่นเข้าแถวต้อนรับตลอดทางจากสนามบินเข้าเมือง ขบวนรถ 300 คันเสียเวลาเกือบชั่วโมงบนระยะทาง 10 กิโลเมตร (6 ไมล์) นั้น หน่วยสืบราชการลับฝรั่งเศสประมาณว่าฝูงชนที่ไปชุมนุมกันวันนั้นมากกว่าครึ่งล้าน แสดงถึงความสามารถอย่างไม่น่าเชื่อในการจัดตั้งของพรรค

ประชาธิปไตย ซึ่งได้รับการสนับสนุนจากประชาชนอย่างกว้างขวาง ทั้งหมดนี้ส่วนหนึ่งเพื่อ ซัน ง็อก ทันห์ อีกส่วนหนึ่งเพื่อลู่ทางเบื้องต้นในการแก้ปัญหาที่กัมพูชายังไม่ได้รับเอกราชสมบูรณ์

วันเดียวกับที่ทันห์เดินทางมาถึง ชอง เดอ เรมองด์ ข้าหลวงฝรั่งเศสถูกฆาตกรรมขณะนอนหลับ นักวิชาการในช่วงนั้นไม่เคยนำเอาสองเหตุการณ์นี้มาสัมพันธ์กันอย่างเปิดเผย ทั้ง ๆ ที่เรื่องบังเอิญนี้น่าจับตามองเป็นอย่างยิ่ง ความผิดถูกชัดไปที่คนรับใช้ชาวเวียดนามของเรมองด์ สองสัปดาห์ต่อมา สถานีวิทยุกระจายเสียงฝ่ายคอมมิวนิสต์ได้ประมวลสองเหตุการณ์เข้าด้วยกัน ว่า

> สำหรับฝรั่งเศส การตายของเรมองด์ คือการสูญเสียผู้ร่วมมือที่มีค่า สำหรับรัฐบาลหุ่นเชิด นี่คือการสูญเสียนายผู้อารี แต่สำหรับประชาชนชาวกัมพูชา การตายของเรมองด์คืออวสานของศัตรูตัวฉกาจ เท่ากับปีศาจร้ายถูกฆ่า มันไม่อาจทำร้ายศาสนาของเราได้อีกแล้ว[11]

เห็นได้ชัดว่าทันห์เฉื่อยเนือยทางการเมืองไป ตลอดปี ค.ศ.1951 เขาปฏิเสธตำแหน่งรัฐมนตรีหลาย ๆ ตำแหน่ง ระหว่างเดือนมกราคม—กุมภาพันธ์ ค.ศ.1952 เขาได้ทดสอบสถานการณ์ โดยออกเยี่ยมหมู่บ้านต่าง ๆ กับเพื่อนร่วมงานเก่าคือ ปัก เฉือน ซึ่งเพิ่งได้รับแต่งตั้งเป็นรัฐมนตรีกระทรวงประชาสัมพันธ์ การเดินทางนี้ซึ่งไม่ให้ความสำคัญกับเจ้าสีหนุ ทำให้พระองค์ทรงโกรธแค้นอย่างยิ่ง และทำให้ฝรั่งเศสเข้าใจว่า ทันห์ได้รับการสนับสนุนจากสหรัฐอเมริกา ซึ่งได้ช่วยจัดระบบการพูดต่อสาธารณะให้กับเฉือน หลังจากกลับมาอยู่พนมเปญได้ไม่นาน ทันห์ได้ออกหนังสือพิมพ์ชื่อ *ขะแมร์โกรก(เขมรตื่น!)* เขาชี้แจงเกี่ยวกับชื่อหนังสือไว้ในฉบับแรกว่า "เรารู้ว่าประชาชนชาวกัมพูชา ซึ่งถูกวางยาสลบมานานได้ตื่นขึ้นแล้ว...ไม่มี

อุปสรรคใดจะสามารถหยุดยั้งไม่ให้การดิ้นนี้ก้าวไปข้างหน้า"[12]

จากนั้นไม่นาน คือเมื่อวันที่ 9 มีนาคม ค.ศ.1952 ครบรอบปีที่เจ็ดที่ญี่ปุ่นเข้ายึดครองกัมพูชา ซัน ง็อก ทันห์ หนีไปจากพนมเปญพร้อมด้วยเครื่องรับส่งวิทยุ และอาจมีผู้ติดตาม —ซึ่งบางคนมีอาวุธ— ราวร้อยคน สำคัญที่สุดคือปัญญาชนฝ่ายซ้ายชื่อ เอียง สิเชา ภายในหนึ่งเดือน ทันห์ตั้งศูนย์บัญชาการหลายจุดตามชายแดนไทยทางภาคเหนือของเสียมราฐ รวมกำลังกับกลุ่มกองโจรอิสระภายใต้การนำของ แก้ว ตัก ระหว่าง ค.ศ.1952 จนถึงการประชุมที่เจนีวาปี ค.ศ.1954 ทันห์และผู้สนับสนุนได้รับความช่วยเหลือมากมายจากหน่วยสืบราชการลับไทย เขานำอุดมการณ์แบ่งหน่วยปกครองอย่างหลวม ๆ ซึ่งเขาเรียก "สังคมนิยมแห่งชาติ" มาทดลองใช้ใน "เขตปกครอง" ของตน ส่วนหนึ่งของอุดมการณ์นี้เชื่อมโยงไปถึงความนิยมชมชอบที่เขามีต่อสถาบันการเมืองญี่ปุ่น ซึ่งเขาได้สังเกตระหว่างลี้ภัยไปอยู่ที่นั่นในช่วงสงครามโลกครั้งที่สอง[13] เราไม่อาจรู้แน่ชัดว่าเขาเชื่อว่าการลี้ภัยไปอยู่ในป่าเขากัมพูชาครั้งนี้ จะยังทำให้เขาสามารถควบคุมขบวนการอิสระได้เหมือนตอนกลับสู่พนมเปญอย่างผู้ชนะหรือไม่ แต่ความพยายามที่จะเอาชนะฝ่ายกองโจรที่สนับสนุนคอมมิวนิสต์ของเขาไม่ประสบผลสำเร็จ มีคนเพียงไม่กี่ร้อยคนที่ติดตามเขาเข้าป่า —ส่วนใหญ่เป็นนักเรียนพวกอุดมคตินิยมระดับมัธยมปลาย— หลังการได้เอกราชไปแล้ว ความสำคัญของเขาได้ลดลงพร้อมกับจำนวนผู้ติดตาม ปลายทศวรรษที่ 1950 ถึงทศวรรษที่ 1960 เขาร่วมมือกับไทยและเวียดนามอย่างลับ ๆ ในความพยายามที่จะบ่อนทำลายเสถียรภาพของรัฐบาลเจ้าสีหนุ สำนึกทางชาตินิยมของเขาตลอดปี ค.ศ.1957 หรือราว ๆ นั้นเป็นเรื่องยากที่จะตั้งข้อสงสัย แต่แรงจูงใจให้ทิ้งพนมเปญในปี ค.ศ.1952 นั้นยากจะสรุป บางทีเขาอาจประเมินสถานการณ์ดีเกินไป คิดว่ากลุ่มอิสระที่ไม่ใช่คอมมิวนิสต์จะสนับสนุนเขามากพอ (หรือตรงข้ามประเมินการสนับสนุนของคอมมิวนิสต์ต่อกลุ่มกองโจรต่าง ๆ ต่ำไป) รายงานของหน่วยสืบราชการลับฝรั่งเศสกล่าวว่า เขายังได้รับการสนับสนุนจากนัก

การเมืองอาวุโสบางคนในพนมเปญ และบางทีเขาอาจหวังจะได้รับความสนับสนุนจากนานาชาติด้วย แต่ไม่ว่าเขาจะตั้งใจหรือมีเป้าหมายอย่างไร เขาก็ไม่ใช่พลังที่ทั้งเจ้าสีหนุและฝรั่งเศสจะต้องติดใจอะไรอีกแล้ว[14]

ถึงจุดนี้ นับเป็นช่วงเหมาะที่เราจะศึกษาความเติบโตของฝ่ายซ้ายหัวรุนแรงในกัมพูชา พอถึงปี ค.ศ.1952 กลุ่มกองโจรภายใต้ความควบคุมของฝ่ายคอมมิวนิสต์ และปฏิบัติการร่วมกับขบวนการเวียดมินห์ สามารถยึดพื้นที่ได้อาจจะหนึ่งในหกของกัมพูชา ตรึงกองกำลังของฝรั่งเศสหลายพันคนไว้ได้ สองปีต่อมา คือในช่วงการประชุมที่เจนีวา มีผู้ประมาณการว่าพวกเขาควบคุมพื้นที่ได้กว่าครึ่งประเทศ

แล้วคนเหล่านี้มาจากไหนกันล่ะ เมื่อมีการก่อตั้งพรรคคอมมิวนิสต์อินโดจีนขึ้นที่ฮ่องกงในปี ค.ศ.1930 นั้น ไม่มีสมาชิกชาวกัมพูชาร่วมด้วยเลย และจริง ๆ แล้วมีคนเชื้อสายเขมรจำนวนน้อยมากเข้าเป็นสมาชิกพรรคนี้ ก่อนสงครามโลกครั้งที่สองจะยุติ[15] แต่ระหว่างปี ค.ศ.1945-1947 กองกำลังเวียดมินห์พยายามสนับสนุน "การต่อสู้เพื่อปลดปล่อย" ในลาวและกัมพูชา พร้อม ๆ กันนั้น —อย่างที่เราเห็นอยู่— รัฐบาลไทยก็มีนโยบายช่วยเหลือกองโจรต่อต้านฝรั่งเศสในอินโดจีนทุกกลุ่ม ให้เขมรอิสระปฏิบัติการตลอดแนวชายแดนไทย และในเขตใต้การยึดครองของไทยคือเสียมราฐและพระตะบอง นอกจากนี้ก็ยังช่วยกลุ่มคนที่ในเวลาต่อมารวมตัวกันเป็นทั้งฝ่ายซ้าย และฝ่ายขวา สมาชิกฝ่ายซ้ายรวมคนที่มีชื่อจัดตั้ง ซัน ง็อก มินห์ (เคยบวชเป็นภิกษุชื่ออาจารย์เมี้ยน) ซิว เฮง และ ตู สมุธ ไว้ด้วย วันที่ 17 เมษายน ค.ศ.1950 —ยี่สิบห้าปีก่อนวันคอมมิวนิสต์ "ปลดปล่อย" พนมเปญ— มีการประชุมสภาแห่งชาติครั้งแรกของกลุ่มเขมรฝ่ายต่อต้าน ในบริเวณภาคตะวันตกเฉียงใต้ของประเทศ โดยการนำของซัน ง็อก มินห์ ผลจากการประชุมครั้งนี้ได้มีการจัดตั้งแนวร่วมกลุ่มอิสระสามัคคี (Unified Issarak Front) ซึ่งแกนนำส่วนใหญ่ก็คือสมาชิกพรรคคอมมิวนิสต์อินโดจีนเชื้อสายเขมร ข้อมูลประวัติพรรคคอมมิวนิสต์กัมพูชาซึ่งเตรียมการกันในปี ค.ศ.1973 กล่าวว่าตอนนั้นมีสมาชิกอยู่เพียงสี่สิบคน

แต่ตามที่เบน เคียรนัน อ้างไว้ สมาชิกอีกนับร้อยได้รับการฝึกฝนในโรงเรียนการเมืองของคอมมิวนิสต์ ซึ่งตั้งขึ้นโดยความอุปถัมภ์ของเวียดนามมาแล้วตั้งแต่ต้นปี ค.ศ.1947 ที่มีชื่อเสียงที่สุดในบรรดาโรงเรียนการเมืองเหล่านี้ คือโรงเรียนซึ่งก่อตั้งเมื่อ ค.ศ.1950 ตั้งชื่อตามชื่อพระภิกษุเฮม เฉียว[16]

พรรคคอมมิวนิสต์อินโดจีน ยุบตัวเองตอนต้นปี ค.ศ.1951 แยกไปตั้งเป็นพรรคคอมมิวนิสต์ในลาว กัมพูชา และเวียดนาม พรรคประชาชนเขมรปฏิวัติ (Khmer People's Revolutionary Party) ก่อตั้งขึ้นเมื่อเดือนกันยายน ค.ศ.1951 ไม่น่าแปลกใจที่บทบัญญัติของพรรคนี้ล้วนดำเนินตามพรรค "ตั้งใหม่" ในเวียดนาม รายงานของพรรคประชาชนเขมรปฏิวัติกล่าวว่าช่วงนี้สมาชิกพรรคมีถึงพันคน หน่วยสืบราชการลับฝรั่งเศสประมาณการว่าในปี ค.ศ.1952 กองกำลังอิสระภายใต้ความควบคุมของคอมมิวนิสต์มีจำนวนราว ๆ ห้าพันคน[17] ตัวเลขนี้เช่นเดียวกับสถิติอีกหลายอย่างในช่วงนั้น อาจประมาณการต่ำไป เพราะดูเหมือนฝรั่งเศสไม่อาจแทรกซึมเข้าไปในพรรค และอีกอย่างก็คือ ทั้งฝรั่งเศสเองและคนที่ฝรั่งเศสอุดหนุนคือเจ้าสีหนุ ดูจะพอใจและพอพระทัยที่จะประเมินจำนวนสมาชิกพรรคคอมมิวนิสต์ไว้ต่ำ ๆ โดยเฉพาะในการแถลงต่อสาธารณชน ขณะที่ประชาชนส่วนต่าง ๆ หมดความอดทนต่อการปกครองของฝรั่งเศสมากขึ้น และกองโจรเวียดนามในอินโดจีนขยายกำลังเข้มแข็งขึ้น กองกำลังสนับสนุนเวียดนามในกัมพูชาก็ยิ่งทวีจำนวน รวมตัวกันได้มากและปฏิบัติการได้อย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้นด้วย พรรคประชาชนเขมรปฏิวัติก็ทำนองเดียวกัน เดือนกรกฎาคม ค.ศ.1954 แปดเดือนหลังได้รับเอกราช พรรคมีสมาชิกถึงสองพันคน สมาชิกเกือบทั้งหมดเข้าไปหลบภัยอยู่ในเวียดนามตามข้อตกลงเจนีวา ดัชนีอีกอย่างหนึ่งที่ชี้ให้เห็นถึงความเติบโตของพรรคก็คือข้อเท็จจริงที่ว่าในปี ค.ศ.1952 ทางการฝรั่งเศสเชื่อว่า ภาษีและรายได้ที่ฝ่ายปฏิวัติเก็บได้จากประชาชนเพิ่มขึ้นจนเกือบถึงครึ่งหนึ่งของงบประมาณแผ่นดินของประเทศ

แม้ว่ากรรมการพรรคคอมมิวนิสต์ ซึ่งเป็นชาวเวียดนามในกองโจรเหล่านี้

ค่อย ๆ ถอนตัว ส่งมอบอำนาจให้คอมมิวนิสต์เชื้อสายเขมร ในความควบคุมของพรรคประชาชนเขมรปฏิวัติ แต่ก็เห็นได้ชัดว่าผู้นำฝ่ายต่อต้านฝรั่งเศสกลุ่มนี้แตกต่างหลาย ๆ อย่างกับฝ่ายต่อต้านฝรั่งเศสในพรรคประชาธิปไตยและกลุ่มอื่น ๆ ตลอดแนวการเมือง ประการที่หนึ่งคือ เขามองว่าการต่อสู้ของพวกเขาเป็นส่วนหนึ่งของขบวนการนานาชาติเชื่อมโยงกับหลักการมาร์กซ์-เลนินในประวัติศาสตร์ในอีกระดับหนึ่ง สำหรับพวกเขาแล้วการปลดปล่อยกัมพูชาจากฝรั่งเศสไม่ได้หมายถึงการสืบต่อสถานะเดิมของชาวกัมพูชา หรือเพิ่มพูนสิ่งที่เชื่อกันว่าเป็น "ความเป็นปฏิปักษ์กันมาโดยประเพณี" ระหว่างชาวกัมพูชากับเวียดนาม พูดอีกทีก็คือการปลดปล่อยจากฝรั่งเศสเป็นขั้นตอนหนึ่งในการปฏิวัติกัมพูชายิ่งกว่าเป็นปลายทาง ผู้นำหัวรุนแรงในยุคต้นทศวรรษที่ 1950 เหล่านี้ ไม่คิดว่าพวกเขาเป็นหุ่นเชิดของเวียดนาม แต่ก็ยอมรับความเป็นผู้นำของเวียดนามในการต่อสู้เพื่อปลดปล่อยอินโดจีนจากฝรั่งเศส และในการก่อตั้งพรรคสังคมนิยมตลอดภูมิภาคนี้ ในแง่อำนาจสัมพันธ์ นโยบายเช่นนี้ดูจะมีเหตุผลอยู่ ถ้ามองอีกมุมหนึ่ง ทั้งฝรั่งเศสและเจ้าสีหนุพยายามอย่างยิ่งที่จะมองว่าขบวนการต่อต้านฝรั่งเศส (ซึ่งต่อต้านนโยบายขอเอกราชโดยการเจรจาต่อรอง) ก็คือขบวนการสนับสนุนเวียดนาม และสนับสนุนคอมมิวนิสต์ นี่จึงเป็นขบวนการทรยศต่อชาติกัมพูชา แน่นอนสิ่งที่ถูกทรยศก็คือการจัดสภาพสังคมซึ่งกลายเป็นลักษณะของกัมพูชามาตลอดประวัติศาสตร์อันที่จริงระหว่าง ค.ศ.1952-1953 เจ้าสีหนุและผู้ใกล้ชิดพระองค์ตีตรา ซัน ง็อก ทันห์ ว่าเป็นคอมมิวนิสต์มาโดยตลอด พอทศวรรษต่อมาพระองค์ก็ติดป้ายฟาสซิสต์ให้กับอดีตนายกรัฐมนตรีซึ่งตอนนี้ถูกกล่าวหาว่าเป็นสมุนรับใช้อเมริกัน

เช่นเดียวกับที่อื่น ๆ ในโลก ความเกี่ยวโยงกันระหว่างลัทธิชาตินิยมกับนานาชาตินิยมภายในขบวนการคอมมิวนิสต์กัมพูชา เป็นโรคร้ายภายในพรรคมาตั้งแต่ต้นทศวรรษที่ 1950 ผลประโยชน์ (ไม่ว่าจะเป็นอะไร) "ของกัมพูชา" ต้องมาก่อนใช่หรือไม่ สังคมนิยม "แบบกัมพูชา" คืออย่างไร แล้วสังคมนิยมแบบนี้จะ

เหมาะกับประวัติศาสตร์ จะไปกันได้กับเวียดนามหรือ ถ้าไม่มีสังคมนิยมหรือนานาชาตินิยมในความเป็นชาตินิยมกัมพูชาแล้ว ใครก็อาจเอ่ยอ้างยืนยันได้ว่าความยิ่งใหญ่ที่เป็นเนื้อในแท้ ๆ ของกัมพูชาก็คือเมืองพระนคร และการต่อสู้กับเวียดนามอย่างยืดเยื้อเกี่ยวกับเชื้อชาติ ตลอดปลายทศวรรษที่ 1960 เจ้าสีหนุเลือกเดินไปบนเส้นทางนี้ ติดตามด้วย ลอน นอล และระบอบพอลพตก็เห็นด้วยในหลายประเด็น กลุ่มหัวรุนแรงตอนต้นทศวรรษที่ 1950 ก็หยิบยกประเด็นนี้มาใช้บ้างเป็นครั้งคราว ดังเช่นที่โฆษกพรรคคอมมิวนิสต์กล่าวปราศรัยเมื่อเดือนพฤศจิกายน ค.ศ.1951 ว่า

> ชนชาติกัมพูชาสืบสายมาจากบรรพบุรุษผู้ประเสริฐ ไม่กลัวตายเมื่อถึงคราวต้องรบสู้ศัตรู เพื่อปกป้องศาสนา และปลดปล่อยปิตุภูมิชาติเราเลื่อมใสพุทธศาสนา ยอมตายดีกว่าตกเป็นทาส ถูกเหยียบย่ำศาสนา พระเจ้ายโศวรมันเป็นตัวอย่างอันดี[18]

โดยการมองหาความชอบธรรมจากอดีต จากวีรบุรุษผู้ต่อต้านราชวงศ์ และจากแง่มุมของพุทธศาสนา กลุ่มหัวรุนแรงเหวี่ยงแหกว้างไกลไปกว่าผู้คนที่แวดล้อมเจ้าสีหนุ ซึ่งมองอิสรภาพว่าเป็นเป้าหมายในตัวเอง ที่จะส่งผลเพียงเล็กน้อยต่อโครงสร้างสังคมกัมพูชาหรือต่อพวกเขา แต่คนเหล่านี้ไม่เห็นความสำคัญของการเคลื่อนย้ายประชาชน หรือการทำลายเสถียรภาพของรัฐบาล ด้วยเหตุนี้วีรบุรุษอย่างสีวะธะ (Siwotha) แหม เจียว และปู กอมโบ ซึ่งเป็นที่ชอบพอของกลุ่มอิสระของสมาชิกพรรคประชาธิปไตยบางคน และของนักโฆษณาชวนเชื่อฝ่ายคอมมิวนิสต์ยุคแรก ๆ จึงหายไปจากอุดมการณ์ที่เป็นทางการอย่างรวดเร็ว ชะตากรรมของวีรบุรุษเหล่านี้ภายใต้หลายระบอบที่ผลัดเปลี่ยนกันเข้ามาปกครอง อาจนำมาเป็นโครงเรื่องประวัติศาสตร์กัมพูชาได้อย่างน่าสนใจยิ่ง หลังจากหายหน้าไปหลายปี พวกเขา

กลับมาปรากฏตัวในสาธารณรัฐกัมพูชาพร้อม ๆ กับอดีตสมาชิกพรรคประชาธิปไตยหลายคน แล้วก็หายหน้าไปอีกเมื่อกัมพูชาตกอยู่ใต้ระบอบพอลพต อุดมการณ์อันเป็นทางการของพอลพตนอกจากยกย่องยุคพระนครแล้ว ยังเน้นความไม่ติดยึดตัวบุคคลในองค์กรของรัฐอีกด้วย ตามความเห็นของเขาวีรบุรุษเป็นสิ่งที่มีอยู่ชั่วคราว แต่องค์กรนั้นยั่งยืน เพื่อให้ครบวงจร วีรบุรุษบางคนที่เคยถูกสบประมาทกลับมาปรากฏตัวอีกครั้งในปี ค.ศ.1979 ภายใต้ระบอบเฮง สัมริน ทำให้ถนนหนทางในกรุงพนมเปญ[19] พลอยได้ชื่อใหม่ไปด้วย เช่นเดียวกับภาพปรางค์ห้าองค์แห่งนครวัดที่ปรากฏอยู่บนผืนธงกัมพูชาซึ่งกลุ่มอิสระเคยใช้ในทศวรรษที่ 1950 ก็กลับมาแทนที่ภาพปรางค์สามองค์ ซึ่งระบอบก่อนใช้อยู่ พูดง่าย ๆ คือรัฐบาลสาธารณรัฐประชาชนกัมพูชา (People's Republic of Kampuchea) ได้ฝังรากบนสัญลักษณ์ที่พรรคประชาธิปไตย กลุ่มอิสระ และลอน นอล เคยยกย่องเคารพ (เมื่อฤดูร้อนปี ค.ศ.1945 และในการเชิดชูวีรบุรุษต่อต้านราชวงศ์ในเวลานั้น)

นักศึกษาชาวกัมพูชาซึ่งกำลังศึกษาในมหาวิทยาลัยที่ประเทศฝรั่งเศส เป็นแหล่งระดมพลที่สำคัญอีกแหล่งหนึ่งในการสนับสนุนขบวนการคอมมิวนิสต์กัมพูชาระหว่าง ค.ศ.1945-1960 หนุ่มสาวหลายพันคน ซึ่งส่วนใหญ่มาจากครอบครัวชนชั้นนำจำนวนน้อยในประเทศ ได้มีโอกาสพบเห็นและคลั่งไคล้เสรีภาพส่วนบุคคล การเปลี่ยนแปลงการเมืองอย่างถอนรากถอนโคน และการผนึกกำลังกันเพื่อต่อต้านระบบอาณานิคม บางคนได้เข้าร่วมเป็นสมาชิกพรรคคอมมิวนิสต์ฝรั่งเศส อีกไม่น้อยได้เห็นช่องว่างอย่างมหาศาลระหว่างชีวิต และอุดมคติของชาวฝรั่งเศส กับพฤติกรรมที่พวกเขากระทำต่ออาณานิคม ส่วนคนอื่น ๆ ไปไกลกว่านั้น พวกเขาเห็นชัดเจนถึงความเกี่ยวพันกันระหว่างฝรั่งเศสก่อนการปฏิวัติ รัสเซียก่อนการปฏิวัติกับกัมพูชาคริสต์ศตวรรษที่ 20 ซึ่งปกครองโดยชนชั้นนำซึ่งเป็นทั้ง "ปฏิกิริยา" และ "ศักดินา" การกวาดล้างพรรคประชาธิปไตยซึ่งจะได้อภิปรายต่อไปนั้น ยิ่งทำให้หนุ่มสาวกัมพูชาต้องหันไปใช้ความรุนแรงมากขึ้น เขาเหล่านี้รวมถึงผู้ซึ่งจะได้เป็น

ผู้นำรัฐบาลกัมพูชาประชาธิปไตยในเวลาต่อมา อันได้แก่ ซาลอธ ซาร์ (พอลพต) เอียง ซารี ซอน เซน และเขียว สัมพันธ์

เจ้าสีหนุกับการเรียกร้องเอกราช

ตลอดช่วงไม่กี่เดือนแรกของปี ค.ศ.1952 พรรคประชาธิปไตยในสมัชชาแห่งชาติพยายามอย่างยิ่งยวดที่จะขัดขวางนโยบายของสีหนุ ส่วน ซัน ง็อก ทันห์ นั้นแม้อยู่ไกลก็ยังเป็นตัวอันตรายน่ากลัวสำหรับรัฐบาล แหล่งข่าวกรองของฝรั่งเศสประมาณว่า รัฐบาลที่พนมเปญไม่อาจควบคุมดินแดนเกือบสองในสามของอาณาจักร เจ้าสีหนุและที่ปรึกษาหัวอนุรักษ์นิยมเห็นว่าถึงเวลาแล้วที่จะใช้วิธีต่าง ๆ นานาบีบบังคับฝรั่งเศสให้มอบเอกราชแก่กัมพูชาโดยให้คณะของพระองค์คงอำนาจไว้

ในสุนทรพจน์เจ็บแสบที่เจ้าสีหนุกล่าวในที่ประชุมสมัชชาเมื่อต้นเดือนกรกฎาคม ค.ศ.1952 พระองค์ประกาศว่า "ทุกอย่างหาระเบียบไม่ได้ ไม่มีการปกครอง ไม่มีการใช้สติปัญญาอย่างมีเหตุผล...ถ้าเราเห็นว่าการแตกแยกเป็นสิ่งถูกต้อง ผู้รักและหวังดีต่อชาติทั้งหลายคงต้องหนีไปอยู่ป่า"[20] สองสัปดาห์ต่อมาเจ้าสีหนุขึ้นดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี แต่งตั้งคณะรัฐมนตรี โดยไม่สนใจใยดีกับสมัชชาซึ่งฝ่ายประชาธิปไตยคุมเสียงข้างมากอยู่ เจ้าสีหนุขอมติจากราษฎร ทรงสัญญาว่าจะนำเอกราชสมบูรณ์มาสู่กัมพูชาภายในสามปี ซึ่งก็คือก่อนเดือนมิถุนายน ค.ศ.1955 แม้ว่าไม่มีการลงประชามติ สีหนุก็แสดงพระองค์ดุจทรงได้รับอาณัติจากราษฎรแล้ว และทรงเริ่มดำเนินการในสิ่งที่ต่อมาท่านเรียกว่า การต่อสู้วิบากเพื่อเอกราช

แม้ว่าการยึดอำนาจครั้งนี้จะทำอย่างสงบ แต่ก็ได้มีการชุมนุมประท้วงตามโรงเรียนมัธยมซึ่งสนับสนุนประชาธิปไตย และมีอารมณ์ต่อต้านราชวงศ์เข้มข้นรุนแรง นักศึกษาชาวกัมพูชาหัวรุนแรงในฝรั่งเศสเรียกเจ้าสีหนุว่าเป็น "คนทรยศต่อชาติ" ในคำแถลงการณ์ประณามกษัตริย์เมื่อวันที่ 6 กรกฎาคม ค.ศ.1952 นักศึกษา

เรียกร้องให้พระองค์สละราชสมบัติ ตำหนิพระองค์ที่ปล่อยให้ฝรั่งเศสใช้กำลังทหารปราบปรามฝ่ายต่อต้าน ประณามที่พระองค์ทรงยุบสมัชชาแห่งชาติ หันไปเจราจากับฝรั่งเศสแทนที่จะใช้กำลังต่อสู้[21] แถลงการณ์นี้ยังประณามบรรพบุรุษของเจ้าสีหนุ คือ เจ้าสีสวัสดิ์ กับเจ้านโรดม กล่าวหาว่าทั้งสองพระองค์ร่วมมือกับฝรั่งเศสต่อต้าน "วีรบุรุษแห่งชาติ" ช่วงหลังของปี ค.ศ.1952 ดูจะเป็นช่วงแห่งการทดสอบเจ้าสีหนุ เพราะฝรั่งเศสปล่อยให้พระองค์ทรงทำตามที่ทรงขู่ไว้

เจ้าสีหนุได้รับการสนับสนุนจากกลุ่มที่ไม่อลุ่มอล่วยทางการเมืองในพรรคประชาธิปไตย เมื่อสมัชชาไม่อนุมัติงบประมาณตามที่รัฐบาลของพระองค์เสนอเมื่อเดือนมกราคม ค.ศ.1953 พระองค์ทรงประกาศว่าบ้านเมืองกำลังอยู่ในภาวะอันตราย ทรงประกาศยุบสมัชชา ประกาศใช้กฎอัยการศึก จับกุมสมาชิกสมัชชาแห่งชาติ ซึ่งสังกัดฝ่ายประชาธิปไตยหลายคน วี.เอ็ม.เร็ดดี้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ว่า เจ้าสีหนุไม่ทรงลังเลที่จะกระทำตามแผนการที่วางไว้อย่างดี ทรงอ้างความชอบธรรมในการกระทำครั้งนี้ โดยการกล่าวกับนักข่าวฝรั่งเศสว่า "ข้าพเจ้าเป็นผู้ปกครองโดยธรรมชาติของประเทศนี้...อำนาจของข้าพเจ้าไม่ใช่เรื่องจะต้องสงสัย"[22] พระองค์ทรงขอร้องราษฎรโดยผ่านหัวหน้าข้าราชการที่เลือกตั้งกันขึ้นมา พร้อม ๆ กับทรงวางแผนที่จะร้องขอต่อฝรั่งเศสโดยตรง (แต่ตอนนั้นไม่ได้ทรงเอ่ยถึงเรื่องนี้)

พลังทางการเมืองใหม่ ๆ ที่ตื่นตัวขึ้นในองค์กษัตริย์ การที่ทรงยืนกรานเรื่องเอกราชตลอดเวลา ทำให้ชาวฝรั่งเศสหลายคนและเชื้อพระวงค์หลายพระองค์ตกตะลึงแปลกใจ ผู้สื่อข่าวบางคนปรับรับการตื่นตัวทางการเมืองของพระองค์ครั้งนี้ถึงกับกล่าวว่าทรง "วิปลาส" เพราะทรงทำ "เรื่องตลกแปลก ๆ" (เช่น การให้ความร่วมมือกับฝรั่งเศส) มาช้านาน

เดือนกุมภาพันธ์ ค.ศ.1953 เจ้าสีหนุประกาศว่าจะเสด็จฝรั่งเศสเกี่ยวกับปัญหาสุขภาพ —กลวิธีที่ท่านใช้เสมอตลอดเวลาที่ปกครองประเทศ— แต่ทรงเปิดเผยในบันทึกซึ่งเขียนภายหลังว่า จริง ๆ แล้วได้นำเอกสารว่าด้วยเรื่องสำคัญ ๆ

ที่ทรงเตรียมไว้ เพื่อไปอภิปรายและเจรจากับฝรั่งเศส ความเจ็บป่วยของพระองค์เป็นเรื่อง "การเมือง" แต่เดิมพันนั้นสูงมาก เมื่อเสด็จถึงฝรั่งเศสทรงมีพระราชสาสน์ ไปถึงประธานาธิบดี แวงซองต์ โอริโอล ซึ่งชรามากแล้ว และไม่มีอำนาจอย่างแท้จริง ทรงแจ้งแก่ประธานาธิบดีว่า "อนาคตของข้าพเจ้าจะต้องเป็นกษัตริย์นโยบายแห่งราชวงศ์คือการผูกพันอยู่กับสหภาพฝรั่งเศส และร่วมมือกับฝรั่งเศสซึ่งข้าพเจ้าจะจงรักภักดี"[23] ทรงเตือนว่า ถ้าคอมมิวนิสต์รุกรานกัมพูชา พระองค์ไม่อาจรับประกันได้ว่าประชาชนจะกระทำการเพื่อปกป้องผลประโยชน์ของฝรั่งเศส

ที่ปรึกษาของโอริโอลคงคิดว่าจดหมายยาวเหยียดของเจ้าสีหนุ และอีกฉบับหนึ่งซึ่งส่งตามมาติด ๆ ล้วนน่าตกใจ โอริโอลรอสองสัปดาห์ต่อมาจึงตอบ ว่าเขาศึกษาจดหมายอย่างละเอียดรอบคอบ พร้อมกับเชิญเจ้าสีหนุเสวยพระกระยาหารมื้อเที่ยง มาถึงตรงนี้ข้าราชการในคณะรัฐบาลฝรั่งเศสซึ่งสนใจบัญหาอินโดจีนอยู่บ้างได้ทูลให้เจ้าสีหนุเสด็จกลับประเทศ บอกเป็นความนัยว่าไม่งั้นอาจมีคนอื่นขึ้นมาเป็นกษัตริย์แทน[24]

ประมาณเดือนเศษต่อมา ระหว่างเจ้าสีหนุเดินทางกลับประเทศ ทรงแวะเยือนประเทศต่าง ๆ ประทานสัมภาษณ์แก่ผู้สื่อข่าวหนังสือพิมพ์และวิทยุในคานาดา สหรัฐอเมริกาและญี่ปุ่น เปิดเผยชะตากรรมของชาวกัมพูชา และการยืนกรานไม่ยอมประนีประนอมของฝรั่งเศส และต่อมาทรงใช้วิธีนี้โดยตลอดในการตีแผ่การเจรจาที่เข้าใจกันว่าเป็นความลับเมื่อจะเป็นประโยชน์กับพระองค์ อย่างไรก็ตามพอถึงปี ค.ศ.1953 พระองค์ต้องฝ่าเส้นทางอันท้าทายยิ่ง เพราะไม่เพียงขันต่อกับฝรั่งเศสและพันธมิตรต่างประเทศที่ทรงอำนาจเท่านั้น ยังต้องต่อกรกับนักการเมืองฝ่ายตรงข้ามในประเทศ กับชาวเวียดนาม และกับพรรคประชาชนเขมรปฏิวัติด้วย

เจ้าสีหนุเสด็จถึงกรุงพนมเปญ เมื่อเดือนพฤษภาคม เสนอพระชนม์ชีพเข้าแลกเพื่อให้ได้มาซึ่งเอกราชของกัมพูชา การเจรจาที่ปารีสก้าวหน้าช้ามาก เดือนมิถุนายน พระองค์จึงสมัครพระทัยเนรเทศพระองค์เองไปต่างประเทศ แรกสุดก็มา

ประเทศไทย เมื่อไม่ได้รับการต้อนรับด้วยดี จึงเสด็จไปอยู่เขตปลดปล่อยที่เสียมราฐประทับอยู่ ณ พระตำหนักใกล้เมืองพระนคร ปฏิเสธไม่ยอมรับสั่งกับเจ้าหน้าที่ฝรั่งเศสที่พนมเปญ ยิ่งฝรั่งเศสประสบภาวะเลวร้ายในการรบที่เวียดนาม เจ้าสีหนุยิ่งต่อต้านพวกเขายิ่งขึ้น และเมื่อการรบในกัมพูชาดูท่าจะลุกลาม ฝรั่งเศสจึงต้องพิจารณาข้อเสนอของเจ้าสีหนุอย่างจริงจังกว่าที่ได้วางแผนไว้

เดือนตุลาคม ค.ศ.1953 ฝรั่งเศสยินยอมให้กษัตริย์กัมพูชามีอำนาจในการควบคุมกองทัพ ด้านการคลังและการต่างประเทศ แต่เศรษฐกิจสำคัญของอาณาจักรโดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวกับสินค้าขาเข้า-ขาออก และสวนยางพาราซึ่งทำกำไรมหาศาลนั้น ยังคงอยู่ในความควบคุมของฝรั่งเศส แม้การปกครองโดยเจ้าอาณานิคมยังหลงเหลืออยู่แต่เจ้าสีหนุก็ถูก ที่ทรงตีความว่าความล่มสลายของฝรั่งเศสในขั้นตอนนี้เป็นชัยชนะส่วนพระองค์ พระองค์ทรงทำให้เจ้าหน้าที่ฝรั่งเศสขวัญหนีดีฝ่อ ด้วยการใช้เครือข่ายการติดต่อเช่นเดียวกับเมื่อปี ค.ศ.1916 และ ค.ศ.1951 ประกาศให้ข้าราชการในจังหวัดที่อยู่ระหว่างเสียมราฐกับพนมเปญ จัดการเดินขบวนประท้วงฝรั่งเศส และเมื่อเสด็จโดยรถยนต์กลับสู่เมืองหลวง ในโอกาสเฉลิมฉลองครบรอบสองปีที่ ซัน ง็อก ทันห์ กลับจากลี้ภัย ราษฎรนับหมื่นยืนเรียงรายสองฟากถนนต้อนรับพระองค์ ทั้ง ๆ ที่พวกเขาอาจไม่รู้เลยว่าเอกราชจะมีความหมายอย่างไร แต่เขาก็ดีใจที่พระเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับมา ต่างหวังว่าการสู้รบจะสิ้นสุดเสียที จากนั้นไม่นานก็มีประกาศอย่างเป็นทางการว่า พระองค์คือวีรบุรุษแห่งชาติ[25]

การถอนตัวของฝรั่งเศสมีผลในระยะสั้นสามประการคือ ประการแรก เอกราชของกัมพูชาและการสู้รบไม่รุนแรงภายในราชอาณาจักรในช่วงตั้งแต่เดือนพฤศจิกายน ค.ศ.1953 ถึงกลางปี ค.ศ.1954 ได้เพิ่มความสำคัญแก่ตัวแทนของเจ้าสีหนุในที่ประชุมเจนีวาเมื่อฤดูร้อน ค.ศ.1954 คณะผู้แทนซึ่งนำโดย เนก เตียวลอง ผู้มีทัศนะที่ดื้อรั้นเกี่ยวกับคอมมิวนิสต์พื้นเมือง (ซึ่งไม่มีส่วนในการเจรจาและถูกกีดกันโดยตัวแทนคอมมิวนิสต์เวียดนาม)ต้องการให้ที่ประชุมยอมรับเวียดนาม

อย่างเร่งด่วน หรืออย่างน้อยก็ให้ยอมรับขบวนการปะเทดลาวที่สนับสนุนเวียดนาม[26] น่าแปลกที่ผู้นำกัมพูชาหัวรุนแรงหลายคนยังยอมรับเวียดนามเป็นผู้นำมาตลอดทศวรรษที่ 1950 และ 1960 แต่สำหรับพวกเขาหลายพันคน ค.ศ. 1954 นับเป็นการเริ่มต้น "การเดินทางวิบาก" ที่ทำให้พวกเขาต้องเนรเทศตัวเองไปอยู่ฮานอย และเพิ่งได้เดินทางกลับบ้านเกิดเมืองนอนเมื่อต้นทศวรรษที่ 1970 พวกเขาส่วนใหญ่เสียชีวิตจากการทิ้งระเบิดของสหรัฐอเมริกา จากการปราบปรามโดยกองทหารของลอน นอล แต่ร้ายที่สุดคือการกวาดล้างภายในพรรคคอมมิวนิสต์ภายใต้การนำของพอลพต ส่วนน้อยที่เหลือได้ดำรงตำแหน่งสำคัญในรัฐบาลกัมพูชา ระหว่าง ค.ศ.1979-1989 ซึ่งรู้จักกันในนาม สาธารณรัฐประชาชนกัมพูชา และต่อมาคือ รัฐกัมพูชา (The State of Cambodia)[27]

ผลอีกอย่างหนึ่งจากการต่อสู้ของเจ้าสีหนุ คือพรรคประชาธิปไตยและซันง็อก ทันห์ ซึ่งล้มเหลวในการต่อสู้เพื่อเอกราชนั้นหมดความนิยมไป ส่วนฝ่ายขวาซึ่งจงรักภักดีต่อพระเจ้าแผ่นดินเช่น นายพลลอน นอล เนก เตียวลอง และเพน นุท เริ่มมีบทบาทมากขึ้น ได้ดำรงตำแหน่งสำคัญ ๆ ในคณะรัฐบาลตลอดยุคที่เจ้าสีหนุมีอำนาจ

บางทีผลยั่งยืนที่สุดจากการได้รับเอกราชในปี ค.ศ.1953 ก็คือเจ้าสีหนุรู้สึกว่าพระองค์ได้รับอาณัติให้ปกครองกัมพูชาตามที่ทรงเห็นสมควร การพ่ายแพ้ยับเยินของพรรคประชาชนเขมรปฏิวัติ และความล่มสลายของฝ่ายประชาธิปไตยในปี ค.ศ.1955 ทำให้พระองค์ (ซึ่งได้รับแรงสนับสนุนจากผู้ใกล้ชิดและผู้สื่อข่าวตะวันตก) ทรงรู้สึกว่า การต่อสู้ของพระองค์ไม่เพียงเป็นความสำเร็จเท่านั้น แต่เป็นความเก่งกาจเจิดจ้าของกัมพูชาซึ่งนำโดยเจ้าสีหนุผู้มีพัฒนาการทางการเมืองอย่างน่ายกย่อง ความรู้สึกนี้ปรากฏชัดหลังทศวรรษที่ 1960 กล่าวคือเจ้าสีหนุรู้สึกว่าไม่จำเป็นต้องปรองดองเพื่อสันติภาพกับประเทศเพื่อนบ้าน ไม่ว่าไทยหรือเวียดนาม ไม่จำเป็นต้องยอมรับคนที่พระองค์ไม่ทรงโปรด เช่นกันกับที่พระองค์ "ทรงกระทำตามลำพัง"

และได้รับชัยชนะในปี ค.ศ.1953 ช่วงหลังนี้ทรงรู้สึกว่ากัมพูชาจะรักษาความเป็น "เอกราช" ไว้ได้ก็โดยการผูกมิตรกับมหาอำนาจไกล ๆ เช่น จีน ฝรั่งเศส และยูโกสลาเวีย

ขณะที่สถานการณ์เป็นไปอย่างนี้ กองกำลังซึ่งได้รับการปลดปล่อยเมื่อฤดูร้อนปี ค.ศ.1945 เริ่มเสียภาพพจน์ สีหนุและที่ปรึกษาของพระองค์ซึ่งไม่เคยชอบให้สังคมเปลี่ยนแปลง มองออกอย่างไม่พลาดว่ากองกำลังเหล่านี้ เป็นอันตรายต่อความมั่นคงของประเทศ และก็อย่างที่เราเห็นว่าเสถียรภาพ "ในเนื้อในตัว" ของกัมพูชาซึ่งเป็นประเด็นที่นักเขียนยุคอาณานิคมหลายคนเอามาทำเป็นเรื่องเร้าอารมณ์ชวนฝันได้อย่างพิลึกพิลั่นนั้น แท้จริงแล้ว ก็คือการยอมรับสถานเดิม ตามที่ผู้มีอำนาจกำหนด และนี่คือลักษณะที่เป็นมาเกือบตลอดประวัติศาสตร์กัมพูชา

ถ้าอย่างนั้น จริง ๆ แล้ว "เอกราช" คืออะไรล่ะ การที่ฝรั่งเศสถอนตัวออกไปอาจมีความหมายต่อชาวกัมพูชาส่วนใหญ่น้อยมาก เพราะพวกเขายังต้องเสียภาษีบำรุงรัฐบาลที่พนมเปญ (หรือที่อุดง หรือที่เมืองพระนคร) ซึ่งล้วนปฏิบัติ "ราชการ" อย่างเฉื่อยชา ท่ามาก สำคัญตน มุ่งแต่จะรักษาสถานะของตัวเอง ไม่สัมพันธ์กับประชาชน และมักรู้สึกอึดอัดกับแรงดลใจใหม่ ๆ ของผู้อื่น พูดง่าย ๆ นี่เป็นแค่การเปลี่ยนเอาชนชั้นผู้นำ และปัญญาชนชาวกัมพูชาจำนวนน้อยมาเป็นผู้ปกครองแทนฝรั่งเศสโดยไม่จำเป็นต้องได้รับฉันทานุมัติจากประชาชน เนื่องจากประชาชนในชนบทไม่เคยได้รับสิทธิที่จะเข้ามามีส่วนร่วมในคณะรัฐบาล พวกเขาจึงเห็นแค่ผลตอบแทนระยะสั้นเพียงไม่เท่าไหร่ในการต่อต้านผู้มีอำนาจ ซึ่งอย่างน้อยก็เป็นชาวกัมพูชาไม่ใช่ชาวฝรั่งเศสหรือเวียดนาม[28] แม้ว่ากัมพูชาได้เฉลิมฉลองเอกราชเมื่อปลายปี ค.ศ.1953 และเป็นอิสระด้านการทหารหลังการประชุมเจนีวา ค.ศ.1954 เมื่อกองกำลังเวียดมินห์และผู้เห็นอกเห็นใจชาวกัมพูชากว่าพันคนเข้าไปลี้ภัยอยู่ในเวียดนามเหนือ ก็ยังกล่าวได้ว่าการเลือกตั้ง ค.ศ.1955 ซึ่งทำให้เจ้าสีหนุ ได้ขึ้นมามีบทบาทสำคัญต่อการเมืองกัมพูชานั้น เป็นจุดหัวเลี้ยวหัวต่อสำคัญ

ในประวัติศาสตร์การเมืองกัมพูชายิ่งกว่าเหตุการณ์ใด ๆ ที่ผ่านมา

การเลือกตั้งตามมติที่ประชุมเจนีวา เป็นกระบวนการหนึ่งในการจะเยียวยากลุ่มซึ่งไม่ใช่คอมมิวนิสต์ในอินโดจีน ฝ่ายพรรคประชาธิปไตยอ่อนแอลงเพราะการทะเลาะเบาะแว้งกันเอง และต้องสูญเสียอำนาจไปเกือบสามปี แต่กลุ่มนี้ก็ยังเป็นกลุ่มการเมืองที่มีการจัดตั้งดีที่สุด และผู้นำต่างก็หวังจะชนะการเลือกตั้ง คนหนุ่มสาวในพรรคประชาธิปไตยต่อต้านนโยบายเดินตามสหรัฐอเมริกาซึ่งเห็นได้ชัดว่าเจ้าสีหนุยึดถือมานับแต่การประชุมเจนีวา เขาเหล่านี้ต้องการให้กัมพูชายึดแนวนโยบายเป็นกลาง และพวกเขาก็ได้แนวร่วมคือ กลุ่มนิยมคอมมิวนิสต์ ซึ่งเริ่มเป็นรูปร่างขึ้นในกัมพูชาในนาม "กรมประชาชน" หรือกลุ่มประชาชน ขณะนั้นแกนนำพรรคคอมมิวนิสต์กัมพูชาซึ่งก่อตั้งมาตั้งแต่ ค.ศ.1951 ยังไม่แสดงตัว กลุ่มหนุ่มสาวประชาธิปไตยเริ่มนำพรรคหันเหไปในแนวทางฝ่ายซ้ายตอนปลาย ค.ศ.1954 ลดบทบาทสมาชิกคนสำคัญอย่างเช่น ซิมวาร์ และซอน ซานน์ สนับสนุนผู้นิยมความเป็นกลางและต่อต้านราชวงศ์ให้ขึ้นมาแทน เช่น เคง วรรณศักดิ์ และสวาย โส รวมทั้งผู้นิยมความรุนแรงยิ่งไปกว่านั้น เช่น เธียนน์ มุมม์ ซึ่งขณะนั้นเป็นสมาชิกพรรคคอมมิวนิสต์ฝรั่งเศสอยู่ด้วย มุมม์ได้ร่วมมือกับ ซาลอธ ซาร์ ซึ่งเคยไปอยู่กับขุนนางชาวเวียดนามอยู่หลายเดือนระหว่าง ค.ศ.1953-1954 ให้ดำเนินการประสานยุทธศาสตร์ของพรรคประชาธิปไตยกับพรรคประชาชน ตอนต้นปี ค.ศ.1955 นักสังเกตการณ์หลายคนในกัมพูชาคาดว่าสองพรรคนี้จะได้เสียงข้างมากในสมัชชา

การคืนชีพของพรรคประชาธิปไตย และความนิยมที่ประชาชนมีต่อพรรคประชาชน ทำให้นักการเมืองแนวอนุรักษ์นิยมในพนมเปญผิดหวังอย่างยิ่ง เจ้าสีหนุซึ่งเคยประกาศว่าพระองค์ทรงเป็น "บิดาแห่งเอกราชของกัมพูชา" และทรงหวังจะได้รับการสนับสนุนท่วมท้นทางการเมืองในประเทศก็ทรงพิโรธด้วย แต่นอกเมืองหลวงและนอกแวดวงปัญญาชนแล้ว พระองค์ก็ยังเป็นที่ชื่นชมอยู่ ผลการลงประชามติเมื่อเดือนกุมภาพันธ์ ค.ศ.1955 กว่าร้อยละ 98 —ซึ่งให้ประชาชนเลือกระหว่าง

บัตรขาวซึ่งมีพระฉายาลักษณ์ของพระองค์ กับบัตรดำพิมพ์ภาษาเขมร "ไม่"— เห็นด้วยกับการต่อสู้เพื่อเอกราชของพระองค์ การลงมติครั้งนี้เจ้าสีหนุได้คะแนนท่วมท้นก็เพราะข้อเท็จจริงที่ว่าการทิ้งภาพกษัตริย์ถือเป็นการกระทำที่ขาดความจงรักภักดี และเป็นเหตุให้ถูกจับกุมได้ นับแต่นั้นมาเจ้าสีหนุก็เชี่ยวชาญในการสร้างความนิยมให้กับพระองค์โดยใช้ยุทธศาสตร์พาลเกเร จนสามารถเรียกเสียงสนับสนุนได้เกือบร้อยเปอร์เซ็นต์

เมื่อทรงเห็นแล้วว่าพระองค์เป็นที่นิยมของประชาชนยิ่งกว่าพรรคการเมืองใด ๆ เจ้าสีหนุจึงสละราชสมบัติเมื่อต้นเดือนมีนาคม โดยไม่ได้แย้มพรายล่วงหน้า ทรงยกราชสมบัติให้เจ้าสุรามฤตพระราชบิดา ส่วนพระองค์เข้าสู่ชีวิตการเมืองในฐานะประชาชน ไม่นานหลังจากนั้นก็ทรงก่อตั้งขบวนการเมืองแห่งชาติ เรียกว่า สังคมราษฎร์นิยม ผู้จะเป็นสมาชิกขบวนการนี้ต้องลาออกจากการเป็นสมาชิกกลุ่มการเมืองอื่น ๆ เพราะเจ้าสีหนุทรงตั้งพระทัยจะสลายพรรคการเมืองอื่น ๆ ให้หมดสิ้น ตลอดปี ค.ศ.1955 กลุ่มการเมืองหลายกลุ่มต้องยุบตัวเอง บรรดาผู้นำเข้าไปสังกัดเป็นสมาชิกขบวนการสังคมของเจ้าสีหนุ พรรคการเมืองที่เข้าแข่งขันในการเลือกตั้งจึงมีแต่พรรคเสรีนิยม พรรคประชาธิปไตย และพรรคประชาชน เจ้านโรดม นรินทร์เดช หัวหน้าพรรคเสรีนิยมได้รับแต่งตั้งให้ไปดำรงตำแหน่งการทูตที่ปารีส พระองค์รีบรับตำแหน่งทันที ปล่อยพรรคให้อยู่ในความปั่นป่วนรวนเร หลังจากก่อตั้งขบวนการสังคมราษฎร์นิยมแล้วไม่นาน เจ้าสีหนุก็เตรียมเสด็จไปนครบันดุง ประเทศอินโดนีเซีย เพื่อเข้าร่วมประชุมผู้นำการเมืองแห่งเอเชียและอาฟริกา ก่อนเสด็จพระองค์ทรงประกาศว่า ทรงสละราชสมบัติเพื่อกำจัด "นักการเมือง คนร่ำรวย ผู้มีการศึกษาซึ่งเคยชินอยู่กับการใช้ความรู้หลอกลวงคนอื่น สร้างอุปสรรคมากมายบนเส้นทางซึ่งข้าพเจ้าจะต้องนำประชาชน"[29] ระหว่างพระองค์ประทับอยู่ที่ต่างประเทศนั้น ข้าราชการจำนวนมากถูกบังคับให้เข้าร่วมขบวนการสังคมฯ ทำให้พรรคประชาธิปไตยต้องสูญเสียสมาชิกพรรคซึ่งมีชื่ออยู่ในทะเบียนไปไม่น้อย

ยุทธศาสตร์ของเจ้าสีหนุ และการตัดสินพระทัยเสด็จไปบันดุง เพื่อร่วมมือกับกลุ่มประเทศซึ่งยึดถือนโยบายเป็นกลาง ทั้ง ๆ ที่พระองค์ยังยินดีรับความช่วยเหลือทางทหารและเศรษฐกิจจากสหรัฐอเมริกาอยู่นั้น สร้างความตะลึงงันให้แก่พรรคประชาธิปไตย และพรรคประชาชนเป็นอย่างยิ่ง ณ ที่ประชุมนครบันดุง เจ้าสีหนุได้รับยกย่องอย่างสูงจากผู้นำรัฐซึ่งมีนโยบายต่อต้านชาติตะวันตก รวมทั้งประธานาธิบดีซูการ์โน แห่งอินโดนีเซีย และจากนายกรัฐมนตรีจูเอนไล แห่งสาธารณรัฐประชาชนจีน เมื่อเสด็จกลับกัมพูชาบารมีของพระองค์ยิ่งทวีเมื่อทรงชนะการเลือกตั้ง ค.ศ.1955

การเลือกตั้ง ค.ศ.1955 ซึ่งเป็นการเลือกตั้งครั้งสุดท้ายก่อนจะมีอีกครั้งในทศวรรษที่ 1990 นับเป็นการเลือกตั้งที่เปิดให้มีการแข่งขันกันอย่างอิสระระหว่างพรรคการเมืองต่าง ๆ ที่น่าสังเกตคือ นี่เป็นครั้งแรกที่ได้มีความพยายามใช้เครื่องมือด้านความมั่นคงของรัฐเพื่อประโยชน์ของกลุ่มการเมืองกลุ่มเดียว ระหว่างเดือนพฤษภาคมถึงเดือนกันยายน ค.ศ.1955 หนังสือพิมพ์ฝ่ายตรงข้ามหลายฉบับถูกปิด บรรณาธิการถูกจำคุกโดยไม่มีการไต่สวน ผู้สมัครพรรคประชาธิปไตยและพรรคประชาชนถูกรังแก หัวคะแนนและผู้หาเสียงเลือกตั้งถูกฆ่าในการรณรงค์อย่างลำบากยากเย็นเพื่อต่อต้าน "กลุ่มผลประโยชน์พิเศษ" ในนามของประชาชนกัมพูชาตัวเล็ก ๆ และวันลงคะแนน ผู้ไปใช้สิทธิ์ก็ถูกข่มขู่ หีบบัตรมากมายซึ่งพรรคประชาธิปไตยอาจได้เสียงมาก หายไปอย่างง่ายดาย ผลการนับคะแนนปรากฏว่าผู้สมัครกลุ่มสังคมฯ ได้ที่นั่งทั้งหมดในสมัชชา และได้คะแนนสนับสนุนมากกว่าสามในสี่ คณะกรรมการนานาชาติควบคุมการเลือกตั้ง ซึ่งแต่งตั้งขึ้นตามข้อตกลงเจนีวาให้ไปสังเกตการเลือกตั้ง มีจำนวนน้อย จึงไม่สามารถ และไม่เต็มใจที่จะสอบสวนหาข้อเท็จจริงในการโกงการเลือกตั้งครั้งนี้ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะกรรมการชาวอินเดียและคานาดาซึ่งนิยมตะวันตก มีเสียงมากกว่ากรรมการชาวโปลซึ่งนิยมคอมมิวนิสต์ก็ได้[30]

การเมืองอย่างใหม่ได้เข้ามาแทนที่ระบบรัฐสภาซึ่งล้มลุกคลุกคลานมาตั้งแต่ ค.ศ.1947 การเมืองกัมพูชาหลัง ค.ศ.1955 มีลักษณะเด่นตรงนโยบายผูกขาดอำนาจการเมืองของเจ้าสีหนุและการที่กัมพูชาเริ่มเข้าสู่เวทีการเมืองนานาชาติ ลีลาการเมืองของเจ้าสีหนุเป็นที่นิยมชมชื่นกันอยู่หลายปี อาณาจักรกัมพูชามั่งคั่งขึ้น แต่ก็เช่นเดียวกับในอดีตที่ผ่านมา ความมั่งคั่งนี้ขึ้นอยู่กับพฤติกรรมของกัมพูชาที่มีต่อประเทศเพื่อนบ้าน และนโยบายของมหาอำนาจที่อยู่ไกลออกไป กัมพูชาเป็นกลางและสงบสุขอยู่ได้ตราบเท่าที่ประเทศนั้นสามารถสนองผลประโยชน์ของรัฐดังกล่าว ความเชี่ยวชาญด้านการเมืองอย่างน่าเกรงขามของเจ้าสีหนุอาจเลื่อนวันวินาศของประเทศมาจนถึงทศวรรษที่ 1970 แต่พระองค์ก็ไม่อาจป้องกันสิ่งเหล่านี้ได้ สิ่งที่เกิดขึ้นทั้งตอนนั้น และในเวลาต่อมาก็คือ ชาวกัมพูชาทศวรรษที่ 1990 จำนวนมากมองวันเวลาที่พระองค์มีอำนาจว่าเป็นยุคทองของรัฐธรรมนูญกัมพูชา ส่วนคนอื่น ๆ มองลีลาการปกครองของพระองค์ว่าเป็นเผด็จการรวบอำนาจที่ประหลาดยิ่ง ปิดกั้นความเป็นพหุสังคม วุฒิภาวะทางการเมือง การวางแผนที่ดี และการอภิปรายแสดงความเห็นกันด้วยเหตุผล การปกครองกัมพูชาราวประเทศนั้นเป็นดินแดนส่วนพระองค์ คิดว่าราษฎรคือลูกหลาน มองว่าฝ่ายค้านคือคนทรยศ เท่ากับเจ้าสีหนุได้วางระเบิดเวลาไว้อย่างไม่เฉลียวพระทัย ซึ่งจะสร้างความระส่ำระสายให้แก่สาธารณรัฐเขมร และนำไปสู่ความน่าสยดสยองของระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยในเวลาต่อมา

บทที่ 11

จากเอกราชสู่สงครามกลางเมือง

เจ้าสีหนุและพรรคสังคมราษฎร์นิยมครอบงำชีวิตคนกัมพูชาอยู่เป็นเวลาสิบห้าปี การที่เจ้าสีหนุทรงถูกถอดออกจากตำแหน่งโดยสมัชชาแห่งชาติที่ทรงแต่งตั้งด้วยพระองค์เองใน ค.ศ.1970 ทำให้สะดวกหากแต่ชวนให้ไขว้เขวถ้าจะตีความสมัยนี้ว่าเป็นยุคแห่ง "ความเสื่อม" ของพระองค์ ตามที่นักสังเกตการณ์จำนวนไม่น้อยได้บันทึกไว้ในเวลานั้น จะอย่างไรก็ตาม ถึง ค.ศ.1966 เจ้าสีหนุได้ก้าวมาถึงจุดเปลี่ยนแห่งชีวิตทางการเมืองของพระองค์ และอำนาจของพระองค์ต่อกระบวนการทางการเมืองได้เริ่มลดลงพร้อม ๆ กับความมั่นใจในพระองค์เอง การเปลี่ยนแปลงเหล่านี้อาจโยงเข้าได้กับสงครามเวียดนามที่รุนแรงขึ้น รวมถึงปัจจัยทางการเมืองของคนในพื้นที่เอง ไม่ว่าในกรณีใด สภาที่ได้รับเลือกตั้งใน ค.ศ.1966 แม้จะถูกกล่าวหาว่าประกอบด้วยสมาชิกพรรคสังคมที่จงรักภักดีต่อกษัตริย์ แต่เป็นครั้งแรกนับจาก ค.ศ.1951 ที่บรรดาสมาชิกเหล่านี้ไม่ได้ถูกเลือกสรรโดยเจ้าสีหนุ ครั้นถึง ค.ศ.1970 สภานี้ได้ลงมติขับพระองค์ออกจากตำแหน่ง

การเลือกตั้งสภา

ตัวหลักฝ่ายตรงข้ามเจ้าสีหนุ ใน ค.ศ.1955 คือพรรคประชาธิปไตย ซึ่งได้ถูกอัปเปหิออกจากการเมืองก่อนที่จะมีการเลือกตั้งในปี ค.ศ.1958 การผูกใจ

เจ็บแค้นพรรคนี้ของเจ้าสีหนุเป็นเรื่องแปลก เนื่องจากถึง ค.ศ.1956 พรรคนี้ได้ยุติการดำรงอยู่โดยสิ้นเชิง และสมาชิกพรรคทั้งหมดได้เข้าร่วมกับพรรคสังคมแล้ว กระนั้นก็ดีในเดือนกันยายน ค.ศ.1957 เจ้าสีหนุทรงประกาศว่าพรรคประชาธิปไตยเป็นอันตรายต่อนโยบายของพระองค์ และทรงเรียกหัวหน้าทั้งห้าคนของพรรคมาร่วมการอภิปรายในเขตพระบรมมหาราชวังในกรุงพนมเปญ การดำเนินการอภิปรายได้ถูกถ่ายทอดผ่านเครื่องขยายเสียงสู่ฝูงชนจำนวนมากที่ได้รวมตัวกันในบริเวณใกล้เคียง เนื่องจากหวาดกลัวฝูงชน พรรคประชาธิปไตยจึงไม่อาจแสดงความคิดเห็นได้อย่างชัดเจน พวกเขาถูกเจ้าสีหนุและพวกโจมตีอยู่ประมาณสามชั่วโมง หลังจากนั้นจึงได้รับอนุญาตให้ออกจากที่นั่นได้ แต่ขณะที่กำลังเคลื่อนย้ายออกจากบริเวณกำแพงพระบรมมหาราชวัง พวกเขาก็ถูกทหารและตำรวจทุบตี มีคนหนึ่งบาดเจ็บถึงกับต้องเข้าโรงพยาบาล สองสามวันถัดมา ประชาชนประมาณสามหรือสี่สิบคนที่ถูกสงสัยว่าเข้าข้างพรรคประชาธิปไตยก็ถูกทำร้ายในพนมเปญอีก ก่อนเสด็จไปพักผ่อน ณ ต่างประเทศ เจ้าสีหนุได้ทรงประดับเหรียญตราให้กับนายทหารบางคนที่มีส่วนในการทุบตีทำร้ายประชาชนในพระราชวังครั้งนั้นอย่างลับ ๆ[1] ไม่นานหลังจากนั้นพรรคประชาธิปไตยก็ได้สลายตัวเองลงและหายสาบสูญไปจากวงการเมืองกัมพูชา

ด้วยเหตุนี้ ใน ค.ศ.1985 ฝ่ายตรงข้ามของพรรคสังคมจึงเหลือเพียงพรรคเดียว คือ พรรคประชาชน ซึ่งใน ค.ศ.1955 สามารถรวบรวมคะแนนเสียงได้ถึง 2,000 คะแนน กลุ่มนี้ได้เสนอชื่อผู้สมัครแข่งขันจำนวนหนึ่งด้วยท่าทีมุทะลุ แต่เมื่อเผชิญกับการปราบปรามของตำรวจ ผู้สมัครทั้งหมดเว้นเพียงคนเดียวได้ถอนตัวก่อนวันเลือกตั้ง คนที่เหลือชื่อ เขียว เมียส์ ได้คะแนน 350 จากคะแนนผู้มีสิทธิ์ออกเสียงจำนวนหลายพันในเขตเลือกตั้งของตน หลังการเลือกตั้งเขาได้หลบหนีลงใต้ดินเพื่อเลี่ยงการถูกจับกุม การสมัครรับเลือกตั้งของเขาถือเป็นการสิ้นสุดการเมืองแบบเลือกตั้งหลายพรรคในกัมพูชา เว้นสำหรับการฟื้นคืนสถานะช่วงสั้น ๆ

อีกครั้งในต้นทศวรรษ 1970

ช่วงสองปีต่อจากนั้น รัฐบาลเจ้าสีหนุสามารถรอดพ้นจากแผนล้มล้างชุดหนึ่งที่มีต้นตอจากไซ่ง่อนและกรุงเทพฯ และเป็นที่รับรู้ของรัฐบาลสหรัฐอเมริกา[2] แผนล้มล้างเหล่านี้ทำให้เจ้าสีหนุทรงระแวงประเทศเพื่อนบ้านและผู้อุปถัมภ์คือสหรัฐอเมริกายิ่งกว่าที่เคยเป็นมา พฤติกรรมอันเย็นชาของสหรัฐอเมริกาแตกต่างอย่างเป็นตรงข้ามกับความเอื้อเฟื้อที่ทรงได้รับจากฝรั่งเศส อินโดนีเซีย และกลุ่มประเทศคอมมิวนิสต์ ในบรรยากาศสงครามเย็นขณะนั้น เจ้าสีหนุทรงถูกสหรัฐอเมริกาตีตราว่าเป็นผู้ "เข้าข้างคอมมิวนิสต์" ทางด้านเจ้าสีหนุ แผนล้มล้างทำให้ทรงตีตราฝ่ายตรงข้ามว่าเป็นพวก "ไม่ใช่กัมพูชา" และนี่เป็นกลยุทธ์ของรัฐบาลพนมเปญสืบต่อมาอีกสองชุด

ถึงต้นทศวรรษ 1960 เจ้าสีหนุได้ทรงร่วมเป็นพันธมิตรทางยุทธวิธีกับกลุ่มฝ่ายซ้ายของกัมพูชา รวมทั้งกับประเทศจีนคอมมิวนิสต์ การเป็นพันธมิตรนี้ส่งผลระยะสั้นสี่ประการ

ประการแรก ได้เกิดกระแสเอียงซ้ายขึ้นในกลุ่มสื่อสิ่งพิมพ์ของกัมพูชา ซึ่งเกือบทั้งหมดอยู่ภายใต้การดูแลของเจ้าสีหนุเอง และที่โยงเกี่ยวกับเรื่องนี้ก็คือความอดกลั้นในส่วนของรัฐบาลที่มีต่อบรรดาครูที่มีทัศนะเอียงซ้ายตามโรงเรียนต่าง ๆ ในกัมพูชา กลุ่มครูหญิงชายเหล่านี้ถูกชักชวนให้เข้าร่วมขบวนการลับของคอมมิวนิสต์กัมพูชา และได้ดึงเอาลูกศิษย์ของพวกตนเข้าร่วมตามไปด้วย

ประการที่สองก็คือ ฝ่ายซ้ายหลายคนที่ได้รับการศึกษาจากฝรั่งเศส เป็นต้นว่า เขียว สัมพันธ์ ฮู หยวน และ ฮู นิม ได้รับเลือกตั้งเข้าสู่สภาใน ค.ศ.1962 คนพวกนี้ได้เข้าร่วมพรรคสังคมโดยไม่ยอมรับว่าตนอิงอยู่กับคอมมิวนิสต์ และได้รับบำเหน็จความดีความชอบจากเจ้าสีหนุ ในขณะที่เพื่อนร่วมงานในพรรคประชาชนไม่ได้รับสิ่งใดตอบแทน

ประการที่สามคือ การตัดสินพระทัยของเจ้าสีหนุใน ค.ศ.1963 ประกาศ

ปฏิเสธความช่วยเหลือทางเศรษฐกิจและการทหารที่ได้รับจากสหรัฐอเมริกา ก้าวต่อมาที่เกี่ยวเนื่องกันคือ การประกาศโอนธนาคารและการค้าสั่งเข้า—ส่งออกเป็นของรัฐ เหตุการณ์ที่นำไปสู่การตัดสินพระทัยนี้ ซึ่งเกิดขึ้นภายหลังการลอบสังหารโงดินห์-เดียมในเวียดนาม ยังเป็นเรื่องไม่ชัดเจน เป็นไปได้ว่าเจ้าสีหนุทรงหวังว่าฝรั่งเศสและจีนจะเข้ามาแทนที่พวกอเมริกันที่ออกไป แต่มหาอำนาจเหล่านั้น แม้จะยังคงเป็นมิตรกันกับกัมพูชา ก็ไม่เต็มใจที่จะทำการผูกมัดทางการเงินแบบเดียวกัน การโอนกิจการเป็นของรัฐก็เช่นเดียวกับนโยบายอีกมากมายของกัมพูชา ดูเหมือนว่าจะเป็นการตัดสินพระทัยของเจ้าสีหนุ ที่ถูกเร่งโดยจังหวะเวลาในขณะนั้น ด้วยความมุ่งมาดที่จะทำให้กัมพูชาเป็นรัฐสังคมนิยมอย่างแท้จริง

ประการที่สี่ ขันติธรรมที่เจ้าสีหนุมีต่อฝ่ายซ้ายทำให้พวกหัวรุนแรงเกือบทั้งหมดของกัมพูชาสามารถมีชีวิตรอดผ่านทศวรรษที่ 1950 และ 1960 มาได้โดยไม่ถูกสังหาร หรือถูกส่งเข้าคุก แต่คู่ปรปักษ์ฝ่ายขวาของเจ้าสีหนุซึ่งถูกมองว่าทำงานให้กับมหาอำนาจต่างประเทศโชคดีน้อยกว่านั้น

ใน ค.ศ.1960 เจ้าสุรามฤต พระบิดาของเจ้าสีหนุสิ้นพระชนม์ และหลังจากได้ดำเนินการตามแผนชุดหนึ่ง เจ้าสีหนุก็ทรงสถาปนาพระองค์เองขึ้นเป็นประมุขของประเทศร่วมกับพระมารดา ซึ่งยังคงดำรงตำแหน่งประมุขในงานพระราชพิธี การตัดสินพระทัยครั้งนี้ได้ล้มเลิกระบบการปกครองแบบกษัตริย์ที่กัมพูชาใช้มากว่าพันปี

สำหรับสภานิติบัญญัติในปี ค.ศ.1962 เจ้าสีหนุได้แสวงหาผู้สมัครที่เยาว์กว่าและมีการศึกษาอบรมดีกว่าพวกเก่า เป็นธรรมดาที่เมื่อไม่อาจวางพระทัยพวกปัญญาชนเหล่านี้ เจ้าสีหนุจึงทรงเชื่อว่าจะสามารถเชิด โอ้โลม และใช้อุบายเอาชนะพวกเขาได้เมื่อไหร่ก็ตามที่พวกนี้เข้าไปอยู่ในสภา หรือมีตำแหน่งในคณะรัฐบาล เจ้าสีหนุทรงมองสภานิติบัญญัติประหนึ่งเป็นสมบัติส่วนพระองค์และเป็นเพียงตรายางเท่านั้น การเลือกตั้งปี ค.ศ.1962 มีขึ้นไม่นานหลังจากเกิดสงครามขึ้นใน

เวียดนามใต้ ระหว่างชาวเวียดนามที่จงรักภักดีต่อรัฐบาลโงดินห์เดียมและอยู่ฝ่ายสหรัฐอเมริกา กับกลุ่มอื่น ๆ ที่พยายามรวมชาติภายใต้การนำของคอมมิวนิสต์ที่ฮานอย การเลือกตั้งนี้นับเป็นจุดสำคัญจุดหนึ่งในช่วงเวลาที่เจ้าสีหนุทรงดำรงอำนาจ

ไม่นานนัก กัมพูชาก็กลายเป็นเดิมพันให้กับเหตุการณ์ในเวียดนาม ดังที่ได้เกิดขึ้นบ่อย ๆ ในประวัติศาสตร์ที่ผ่านมาของประเทศ ความพยายามของเจ้าสีหนุที่จะถ่วงดุลมหาอำนาจสองฝ่ายเพื่อรักษาประเทศให้หลุดพ้นจากสงคราม ชวนให้รำลึกถึงอุบายต่าง ๆ ของนักองค์จันในคริสต์ศวรรษที่ 19 นโยบายของเจ้าสีหนุได้ช่วยรักษาชีวิตของชาวกัมพูชาไว้ได้นับพันคน ระหว่าง ค.ศ.1961-1970 อย่างไรก็ดี เมื่อทรงถูกโค่นอำนาจ พระองค์ได้ทรงประกาศเรียกร้องต่อ "พี่น้องชายหญิง" ของพระองค์ให้ทำสงครามกลางเมือง ยากที่จะกล่าวว่าการสูญเสียชีวิตคนจำนวนสามแสนในการต่อสู้ ระหว่างกองกำลังเวียดนามเหนือและใต้ สหรัฐอเมริกา และกัมพูชา ซึ่งเกิดขึ้นหลังจากนั้นอาจหลีกเลี่ยงได้หรือไม่ หากเจ้าสีหนุไม่ทรงเข้าเกี่ยวข้องกับเรื่องนี้

สงครามเวียดนามบั่นทอนความมั่นคงทางเศรษฐกิจของกัมพูชา และทำให้เจ้าสีหนุต้องสูญเสียตำแหน่ง ถ้าไม่เกิดสงครามเจ้าสีหนุอาจจะไม่ถูกล้มล้างอำนาจ และคอมมิวนิสต์กัมพูชาก็คงไม่ได้ขึ้นมามีอำนาจ ความตึงเครียดของสงครามเย็นที่ปะทุออกมาในสงครามเวียดนาม พร้อมกับการสูญเสียชีวิตมนุษย์จำนวนมหาศาล ไม่ค่อยมีความสำคัญในกัมพูชา แต่มันไม่ได้ช่วยให้กัมพูชาพ้นจากการถูกล้อมกรอบอยู่ในความขัดแย้ง ในแง่หนึ่งประวัติศาสตร์กัมพูชาอย่างน้อยระหว่าง ค.ศ. 1965—1980 ได้ถูกกำหนดจากฝั่งตะวันออก และจากมหานครอันไกลโพ้น ได้แก่ ฮานอย วอชิงตัน และปักกิ่ง

ถึง ค.ศ.1965 กองทหารสหรัฐอเมริกาจำนวนกว่าสองแสนคนมุ่งหน้าเข้าสู่เวียดนามใต้เพื่อค้ำจุนรัฐบาลไซ่ง่อนและป้องกันไม่ให้ฝ่ายคอมมิวนิสต์ได้ชัยชนะ เพียงภายในปีเดียวสหรัฐอเมริกาได้ส่งอาวุธยุทโธปกรณ์นับแสนตันเข้าสู่เวียดนาม

และก่อให้เกิดการสูญเสียชีวิตนับหมื่น ในช่วงเวลาเดียวกัน กองทหารเวียดนามเหนือได้เคลื่อนพลเข้าสู่พื้นที่ในภาคใต้เพื่อเสริมสร้างกำลังให้กับกองโจรที่ระดมมาจากท้องถิ่น เมื่อสงครามทวีความรุนแรงขึ้นก็เป็นที่หวาดกลัวกันว่ามันจะลุกลามขยายไปในกัมพูชา ทำนองเดียวกับที่ได้ขยายไปทั่วลาวแล้ว

ตลอดปี ค.ศ.1965 เจ้าสีหนุได้ประกาศความเป็นกลางของกัมพูชาซ้ำแล้วซ้ำอีก และทรงพยายามแสวงหาการค้ำประกันพรมแดนกัมพูชาจากมหาอำนาจภายนอก พระองค์ได้ตัดสัมพันธไมตรีทางการทูตจากสหรัฐอเมริกา และแสวงหาทางจัดการประชุมนานาชาติ อันจะนำไปสู่ความเป็นกลางของเอเชียอาคเนย์และการถอนทัพของกองกำลังสหรัฐอเมริกา ครั้นถึง ค.ศ.1966 ก็ได้ทรงผูกไมตรีเป็นพันธมิตรกับเวียดนามเหนืออย่างลับ ๆ นี่เป็นการตัดสินพระทัยซึ่งไม่อาจทรงหลีกเลี่ยงได้ และได้กลายเป็นเหตุผลสำคัญประการหนึ่ง ที่ทำให้พระองค์ทรงถูกถอดออกจากตำแหน่งในอีกสี่ปีต่อมา เจ้าสีหนุทรงรู้สึกมั่นพระทัยว่าคอมมิวนิสต์เวียดนามจะได้ชัยชนะในสงคราม พระองค์ประสงค์จะอยู่ในอำนาจและพิทักษ์เอกราชของประเทศไว้ ในขณะเดียวกันก็ทรงต้องการช่วยปกป้องประชาชนชาวกัมพูชา การเป็นพันธมิตรกับเวียดนามเหนือ ตราบเท่าที่มันถูกรักษาไว้เป็นความลับ ดูจะเป็นแนวทางที่ดีเพื่อบรรลุถึงเป้าหมายเหล่านี้

ตามข้อตกลงพันธมิตร เวียดนามเหนือได้รับอนุญาตให้ตั้งกองทหารในดินแดนของกัมพูชาและรับอาวุธรวมทั้งเสบียงที่ส่งมาจากเวียดนามเหนือและจีนผ่านทางเมืองท่าสีหนุวิลล์ เพื่อเป็นการแลกเปลี่ยน เวียดนามเหนือยอมให้การรับรองเขตแดนกัมพูชา สัญญาจะไม่รบกวนพลเรือนกัมพูชา และจะเลี่ยงการติดต่อกับกองทัพบกกัมพูชา พวกเวียดนามใต้และเจ้าหน้าที่สหรัฐอเมริกาไม่ช้าก็รู้ถึงการดำรงอยู่ รวมทั้งการเคลื่อนไหวทางอาวุธและเสบียงกรังของกองทัพเวียดนามเหนือในกัมพูชา โดยไม่รู้รายละเอียดของข้อตกลงที่เจ้าสีหนุได้ทรงทำไว้ เจ้าสีหนุทรงปฏิเสธอยู่หลายปีว่าไม่มีกองทหารเวียดนามอยู่ในกัมพูชา อันเป็นเหตุให้สหรัฐ

อเมริกาและเวียดนามใต้โกรธแค้นอย่างยิ่ง แต่เรื่องนี้กลับเสริมภาพพจน์ของการเป็นผู้บริสุทธิ์ที่ถูกทำร้ายซึ่งพระองค์ได้ทรงแสดงต่อโลกภายนอก

ในเดือนตุลาคม ค.ศ.1966 วีรบุรุษทางการเมืองของเจ้าสีหนุ คือ ชาร์ลส เดอ โกลล์ ขณะนั้นดำรงตำแหน่งประธานาธิบดีฝรั่งเศส และเป็นผู้สนับสนุนความเป็นกลาง ได้ตกลงที่จะมาเยือนกัมพูชาเป็นเวลาสามวัน ซึ่งเป็นช่วงก่อนการเลือกตั้งสภานิติบัญญัติเล็กน้อย เจ้าสีหนุทรงมีเวลาหรือพลังในการจัดเวทีเพื่อโอกาสทั้งสองไม่มากนัก และทรงเชื่อว่าการมาเยือนของเดอโกลล์สำคัญกว่าอีกเรื่องหนึ่ง กระนั้นตำแหน่งในสภาก็เป็นที่ปรารถนาของชนชั้นกลางกัมพูชา ส่วนหนึ่งเนื่องจากการมีตำแหน่งทำให้บุคคลมีโอกาสอย่างไม่เป็นทางการในการหาเงิน ด้วยเหตุนี้ขณะเตรียมแผนเพื่อต้อนรับการมาเยือนของเดอโกลล์ เจ้าสีหนุจึงเผชิญกับคำร้องขอการสนับสนุนจากผู้สมัครนับร้อยที่หวังจะได้รับเลือกตั้ง ทรงลังเลที่จะทำตัวเป็นปฏิปักษ์กับผู้สนับสนุนบางคน จึงทรงเปิดประตูกว้างสำหรับรายชื่อผู้สมัครทั้งหลาย ปรากฏว่ามีผู้สมัครพรรคสังคมกว่า 425 คนลงแข่งขันชิงที่นั่งในสภาเพียง 82 ที่นั่ง

สุดยอดของการมาเยือนของประธานาธิบดีเดอโกลล์ คือการแสดงของนาฏศิลป์หลวงกัมพูชาบนลานกว้างของปราสาทนครวัด ประธานาธิบดีฝรั่งเศสได้กล่าวสุนทรพจน์อันอบอุ่น ยกย่องสรรเสริญเจ้าภาพ และสนับสนุนความเป็นกลางของเอเชียอาคเนย์ เจ้าสีหนุได้ทรงงานหนักเพื่อที่จะให้การมาเยือนครั้งนี้เป็นความสำเร็จ เสียค่าใช้จ่ายคิดเป็นเงินหลายล้านเหรียญสหรัฐ และสื่อมวลชนต่างประเทศได้ลงข่าวในทางบวกอย่างกว้างขวาง และนี่อาจเป็นช่วงแห่งความรุ่งโรจน์ในอำนาจของพระองค์ แต่หลังจากท่านนายพลเดินทางกลับ เจ้าสีหนุก็ต้องเผชิญหน้ากับการเลือกตั้ง ซึ่งนับเป็นครั้งแรกจาก ค.ศ.1951 ที่ผู้สมัครทั้งหลายไม่ได้เป็นหนี้บุญคุณพระองค์

ในการเลือกตั้งครั้งนี้ ผู้สมัครที่สนับสนุนผลประโยชน์ส่วนท้องถิ่นประสบ

ชัยชนะเหนือคู่แข่งที่มีคุณสมบัติหลักอยู่ตรงความจงรักภักดีต่อเจ้าสีหนุ นักเขียนบางคน (รวมทั้งเจ้าสีหนุในเวลานั้น) ได้กล่าวถึงผลการเลือกตั้งครั้งนั้นว่าเป็นชัยชนะของกองกำลังปฏิกิริยา ที่แน่นอนก็คือ การเลือกตั้งครั้งนี้เป็นครั้งแรกนับจาก ค.ศ.1951 ที่ผู้สมัครจำต้องสร้างความสัมพันธ์กับผู้มีสิทธิ์ออกเสียง ผู้สมัครเหล่านี้ได้ให้สัญญาที่ไม่เป็นจริงเพื่อให้ได้รับการสนับสนุน เหมือน ๆ กับผู้สมัครในประเทศอื่น และหลายคนใช้เงินก้อนมหึมา หลายคนเป็นนักอนุรักษ์ในทางอุดมการณ์ แต่ชาวกัมพูชาส่วนมากก็เป็นเช่นนี้โดยเฉพาะในชนบท ที่น่าสนใจก็คือ ผู้สมัครฝ่ายซ้ายสามคนที่ได้ติดตามดูแลผู้มีสิทธิออกเสียงในเขตตนมาเป็นเวลาหลายปี ได้รับเลือกตั้งกลับมาอีกด้วยคะแนนเสียงที่มากกว่าเดิม

นายกรัฐมนตรีคนใหม่ นายพลลอน นอล เป็นผู้บัญชาการกองทัพบกกัมพูชา เขาเป็นที่รู้จักกันในฐานะที่จงรักภักดีต่อเจ้าสีหนุ เป็นคนเก็บตัว และได้เสียงสนับสนุนจากกองทัพ เขาสามารถดึงดูดความสนับสนุนจากพวกอนุรักษ์รุ่นกลางคน โดยเฉพาะจากพวกผู้นำทางการค้าชาวกัมพูชาเชื้อสายจีน คนเหล่านี้เห็นว่ารูปแบบที่เจ้าสีหนุใช้เป็นที่น่าอับอาย และนโยบายทางเศรษฐกิจของพระองค์จะนำไปสู่ความพินาศล่มจม หลายคนรู้สึกเหมือน ๆ กับพวกเจ้าหน้าที่กองทัพบกกล่าวคือเสียใจที่เกิดความร้าวฉานกับสหรัฐอเมริกา และคัดค้านการโอนกิจการสั่งเข้า—ส่งออกเป็นของรัฐซึ่งทำให้ภาคเศรษฐกิจที่ทำกำไรส่วนนี้ไปตกอยู่ในมือของฝ่ายข้าราชการ ถึงจุดหนึ่งสมาชิกสภานิติบัญญัติชุดใหม่จำนวนมากเริ่มรู้สึกร่วมกันว่าไม่อาจอดทนต่อไปได้อีก การเผชิญหน้าระหว่างเจ้าสีหนุฝ่ายหนึ่ง และรัฐสภาร่วมกับผู้นำทางการค้าอีกฝ่ายหนึ่งจึงพร้อมจะเกิดขึ้น

วิเทโศบายของเจ้าสีหนุ

ผู้สื่อข่าวชาวอเมริกาคนหนึ่งได้เขียนไว้ในทศวรรษ 1960 ว่า "กัมพูชาก็คือเจ้าสีหนุ" ทัศนะนี้ได้รับการขานรับจากนักเขียนชาวฝรั่งเศสอีกคนหนึ่ง ซึ่งตั้งชื่อบทหนึ่งในหนังสือที่เขาเขียนถึงกัมพูชาว่า "พระองค์คือรัฐ" คำกล่าวนี้เทียบได้กับคติ "ข้าคือรัฐ" อันหมายถึงพระเจ้าหลุยส์ที่ 14[3] แห่งประเทศฝรั่งเศสในคริสต์ศตวรรษที่ 17 คำกล่าวเน้นสถานะของเจ้าสีหนุทั้งสองกรณีดังกล่าวเป็นความจริงในระดับหนึ่ง การที่เจ้าสีหนุทรงยืนกรานว่าพระองค์เสมือนเป็นส่วนหนึ่งของกัมพูชาที่ขาดเสียมิได้ และชาวกัมพูชาเป็น "ลูก ๆ" ของพระองค์ ทำให้ผู้ที่มาเยือนประเทศ นักหนังสือพิมพ์ หรือนักการทูต ยากที่จะแยกแยะผลประโยชน์ของชาติกัมพูชา ปัญหาและลำดับความสำคัญสำหรับประเทศ ออกจากสิ่งที่เจ้าสีหนุทรงประกาศอยู่ทุกเมื่อเชื่อวันได้

ด้วยสถานการณ์ดังกล่าว และจากการที่เรารู้ว่าได้เกิดอะไรขึ้นต่อมาภายหลัง จึงเป็นการยากที่จะสร้างอดีตของการเมืองและสังคมกัมพูชาในช่วงยุคสมัยของเจ้าสีหนุโดยไม่พิจารณาตัวเจ้าสีหนุเอง หรือลดน้ำหนักเสียงเรียกร้องของพระองค์ คำปราศรัยของเจ้าสีหนุ หนังสือพิมพ์ในความควบคุมของพระองค์ และคำพูดต่าง ๆ ของนักเขียนชาวต่างประเทศที่เห็นด้วยกับพระองค์ได้สยบเอกสารและนักพูดคนอื่น ๆ นี่รวมถึงการที่ทรงเซ็นเซอร์สื่อมวลชนทั้งหลายในเวลานั้นด้วย ในอีกด้านหนึ่ง การมองย้อนกลับไปพิจารณาทศวรรษ 1960 ในแง่ของ "ความเสื่อมอำนาจ" ของเจ้าสีหนุ อาจชวนให้เราให้ความสำคัญต่อฝ่ายปรปักษ์ของพระองค์ (โดยเฉพาะกลุ่มคอมมิวนิสต์) เกินจริงไป ลดความสำคัญของความสำเร็จของพระองค์ หรือกล่าวโทษพระองค์ว่าทรงเป็นต้นเหตุของความวุ่นวายที่เกิดขึ้นกับประเทศหลังจากที่ทรงถูกโค่นอำนาจไปแล้ว

เพื่อให้ยุติธรรมต่อพระองค์และต่อทางเลือกที่ต้องเผชิญในทศวรรษ 1960

มาถึงเวลานี้ดูเหมือนว่าวิเทโศบายต่างประเทศของเจ้าสีหนุจะมีคำอธิบายที่ดีกว่าวิเทโศบายภายในประเทศ หัวใจของวิเทโศบายต่างประเทศนี้ก็คือสันถวไมตรีกับจีน การแสวงหาผู้อุปถัมภ์ต่างประเทศให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้ และการสร้างพันธมิตรลับกับเวียดนามเหนือ ผลพวงของวิเทโศบายเหล่านี้ก็คือ ความไม่ไว้วางพระทัยที่ทรงมีต่อสหรัฐอเมริกา ประเทศไทย และเวียดนามใต้

การเป็นพันธมิตรอย่างเป็นทางการกับเวียดนามเหนือดูเหมือนจะเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ ถึงแม้นหากจะทรงห้ามไม่ให้กองกำลังคอมมิวนิสต์เคลื่อนผ่านกัมพูชา พวกนี้ก็คงจะยังทำอย่างนั้นอยู่ดี และคงจะทำลายกองทหารกัมพูชาที่ส่งไปต่อต้านอย่างยับเยิน อย่างที่ได้ทำระหว่าง ค.ศ.1970-1971 เมื่อรัฐบาลสมัยหลังเจ้าสีหนุได้พยายามขับไล่พวกนี้ออกไปจากกัมพูชา หรือหากแม้นว่าเจ้าสีหนุทรงยอมเป็นพันธมิตรกับเวียดนามใต้ สงครามกลางเมืองเวียดนามก็คงจะยังขยายเข้าไปในกัมพูชา เหมือนที่เกิดขึ้นใน ค.ศ.1970 เมื่อชาวกัมพูชากว่าพันคนต้องสูญเสียชีวิตหรือได้รับบาดเจ็บโดยไม่จำเป็น ส่วนการเป็นพันธมิตรกับไทยก็ไม่น่าจะสามารถช่วยปกป้องกัมพูชาจากเวียดนามเหนือได้ จริง ๆ แล้วทั้งไทยและเวียดนามใต้ไม่พร้อมจะให้สัญญากับกัมพูชาดังที่เจ้าสีหนุทรงได้รับจากฮานอย สันถวไมตรีที่ทรงมีกับจีนเป็นความพยายามถ่วงดุลอำนาจของไทยและเวียดนามใต้ ขณะเดียวกันก็ทรงได้มิตรมหาอำนาจที่สามารถควบคุมพวกเวียดนามเหนือในกัมพูชา นอกจากนั้นมันยังเป็นการตอบสนองต่อสิ่งที่เจ้าสีหนุทรงตีความว่าคือมิตรภาพแท้และความสนับสนุนที่ทรงได้รับจาก จูเอนไล นายกรัฐมนตรีจีนในขณะนั้นด้วย

ความพยายามของเจ้าสีหนุที่จะรักษาความเป็นเอกราชของกัมพูชาและหลีกเลี่ยงสงครามเวียดนาม อาจจะดูไม่สอดคล้องกับความเป็นจริง และความคาดหวังของพระองค์ต่อมิตรภาพที่มีกับมหาอำนาจคอมมิวนิสต์อาจดูไร้เดียงสา แต่พระองค์ทรงมีทางเลือกอะไรอื่นบ้างเล่า ในปลายทศวรรษ 1950 นั้น สหรัฐอเมริกาได้แสดงให้เห็นอย่างชัดแจ้งถึงนโยบายที่เกี่ยวข้องกับกัมพูชา ว่าสหรัฐฯจะยืนอยู่เคียง

ข้างประเทศไทยและเวียดนามใต้ ลัทธิการเข้าข้างนี้กินความไปถึงทัศนะที่อดกลั้นต่อนโยบายต่อต้านกัมพูชาของรัฐทั้งสอง เจ้าสีหนุทรงเชื่อว่าพระองค์ถูกล้อมกรอบโดยมหาอำนาจที่เป็นศัตรู และสหรัฐอเมริกาไม่ได้เตรียมพร้อมที่จะเอาจริงกับพระองค์ พระองค์ทรงถูกจูงใจด้วยพลังแห่งความรักชาติ และเห็นว่าประเทศของพระองค์จะไม่มีอนาคตหากต้องถูกดึงเข้าสู่สงครามเวียดนาม

ลักษณะที่คงเส้นคงวาที่สุดของนโยบายภายในประเทศของเจ้าสีหนุคือความไม่อดทนต่อความคิดเห็นที่ขัดแย้ง และความโน้มเอียงที่จะแสดงความเป็นปฏิปักษ์ต่อมหาอำนาจต่างประเทศ ในทัศนะของพระองค์ การเป็นคนกัมพูชาหมายถึงการเห็นด้วยกับเจ้าสีหนุ เช่นเดียวกับที่พระองค์ พระบิดาแห่งครอบครัวชาวกัมพูชาทั้งหลาย ทรงเข้าข้างและเห็นด้วยกับชาวกัมพูชา ไม่มีจารีตทางการเมืองแบบพหุนิยมอย่างแท้จริงในประเทศนี้ และตลอดยุคสมัยเจ้าสีหนุ ความเห็นที่ขัดแย้งจะถูกมองว่าเป็นกบฏปนไปกับการหมิ่นพระบรมเดชานุภาพ

เจ้าสีหนุโปรดที่จะทำให้คู่ปฏิปักษ์รู้สึกเสียดุลโดยเข้าข้างฝ่ายโน้นทีฝ่ายนี้ที มีการรณรงค์ต่อต้าน "พวกเอียงขวา" แล้วตามมาด้วยการโจมตี "พวกซ้าย" ส่วน "คู่แข่ง" มักหมายถึงคู่แข่งของพระองค์เอง ตัวอย่างก็เช่น ทางเลือกในนโยบายความเป็นกลางด้านการต่างประเทศดังที่ได้กล่าวมาแล้ว เจ้าสีหนุทรงวางตัวอยู่ตรงกึ่งกลางของการเมืองกัมพูชา ที่ประกอบด้วยแถบสีสามแถบ ด้านหนึ่งคือ "เขมรแดง" ที่มีความคิดเห็นรุนแรง อีกด้านหนึ่งเป็น "เขมรน้ำเงิน" ที่อนุรักษ์นิยม อันหมายถึงเจ้าสีหนุ ส่วน "เขมรขาว" คือพวกที่ไม่ยอมเป็นมิตรกับกลุ่มไหนทั้งสิ้น เจ้าสีหนุเองทรงควบคุมดูแลความเป็นกลางในทางเทคนิคอย่างเบ็ดเสร็จ

การต่อต้านเจ้าสีหนุ

ระหว่าง ค.ศ.1955 และปลายทศวรรษ 1960 ฝ่ายคัดค้านการปกครองของเจ้าสีหนุได้รวมตัวกันอย่างหลวม ๆ และไร้ประสิทธิภาพ เจ้าสีหนุเป็นที่นิยมของประชาชนเกือบจะเท่าที่ทรงกล่าวอ้าง ยกเว้นในหมู่พวกหัวรุนแรง กลุ่มผู้นำ และคณะสงฆ์บางส่วน ที่ปรึกษาของพระองค์ได้ทูลเสนอแนะ และพระองค์เองก็ทรงเชื่อว่าไม่มีเหตุผลที่จะเกิดความไม่พอใจขัดแย้งขึ้นในกัมพูชา ทางเลือกที่เห็นอยู่หลังจากพรรคประชาธิปไตยถูกขับออกไป ก็คือพรรคประชาชนและพรรคเขมรเสรี (หรือเขมรอิสระ) และทั้งสองพรรคก็ไม่ใช่กองกำลังที่น่ากลัว

เขมรเสรีประกอบด้วยหน่วยสนับสนุนกองกำลังรบที่เป็นคนเชื้อชาติเขมรถูกเกณฑ์เข้ามาร่วมกองทัพโดยได้รับค่าจ้างและการติดอาวุธจากไทยและเวียดนามใต้ พวกนี้อยู่ภายใต้การควบคุมไม่มากก็น้อยของ ซัน ง็อก ทันห์ ผู้ซึ่งได้ลี้ภัยออกนอกประเทศและไม่ค่อยเป็นที่น่าเชื่อถือ การอาศัยอยู่บนแผ่นดินต่างด้าวและอยู่ภายใต้การอุปถัมภ์ของมหาอำนาจต่างชาติทำให้พวกนี้ตกเป็นเป้าโจมตีของเจ้าสีหนุได้ง่าย เมื่อไรก็ตามที่สมาชิกของขบวนการนี้ถูกจับได้ภายในกัมพูชา พวกเขาจะถูกไต่สวนอย่างลับ ๆ และประหารชีวิตโดยหน่วยล่าสังหาร ภาพยนตร์การสังหารชีวิตคนเหล่านี้ได้ถูกนำมาฉายให้สาธารณชนดูเป็นเวลาหลายสัปดาห์

สำหรับพรรคประชาชน สมาชิกของพรรคถูกเจ้าหน้าที่ตำรวจติดตามอยู่บ่อย ๆ และหนังสือพิมพ์ของพรรคแม้จะเดินตามนโยบายของเจ้าสีหนุและต่อต้านสหรัฐอเมริกาก็ถูกปิดบ่อยครั้ง สมาชิกราวสิบคนถูกฆ่าตายหรือไม่ก็ถูกจับเข้าคุกระหว่าง ค.ศ.1957 ถึง 1963 องค์กรลับของขบวนการคอมมิวนิสต์ ซึ่งอยู่ภายใต้การนำของ เตา สมุธ จนกระทั่งเขาถูกสังหารใน ค.ศ.1962 และ ซาลอธ ซาร์ ได้เข้ารับงานต่อ ประสบความสำเร็จน้อยมากในการรักษาพลังความเคลื่อนไหวในหมู่ชาวชนบท ที่พวกเขาสามารถยึดกุมไว้ได้ในช่วงก่อน ค.ศ.1954 อย่างไรก็ดีในเขต

เมือง ซาร์และเพื่อนร่วมงานรวมทั้งพวกคอมมิวนิสต์ในรัฐสภา เป็นที่นิยมในกลุ่มปัญญาชน พระสงฆ์ และนักศึกษาปีสุดท้ายในโรงเรียนต่าง ๆ สำหรับคนเหล่านี้ อาจารย์ที่เป็นคอมมิวนิสต์เช่น ซาร์และภรรยาของเขา ผู้ซึ่งไม่เคยพูดถึงความสัมพันธ์ของตนเองกับพรรค ให้ภาพขัดแย้งที่กระตุ้นแรงบันดาลใจระหว่างอุดมการณ์ที่มั่นคงและความประพฤติที่ถูกต้องของพวกเขา กับความฉ้อฉลอืดอาดของพวกผู้นำกัมพูชา ในฐานะอาจารย์พวกเขาทุ่มเทและเข้มงวด แต่ที่เป็นความชื่นชมของพวกศิษย์และบรรดาพวกสงฆ์ในศาสนาพุทธหลายคน ก็คือความเร่าร้อนทางจริยธรรมที่แสดงออกหลัก ๆ ในรูปของความเกลียดชังระบบอภิสิทธิ์ การฉ้อราษฎร์บังหลวง และความอยุติธรรมต่าง ๆ

ในต้นปี ค.ศ.1963 เจ้าสีหนุได้จัดให้มีการรณรงค์ต่อต้านฝ่ายซ้ายขึ้น โดยให้ออกประกาศชื่อบุคคลสามสิบสี่คนที่ทรงอ้างว่าได้วางแผนที่จะล้มล้างรัฐบาลของพระองค์ บัญชีรายชื่อบุคคลเหล่านี้รวมเอาครูฝ่ายซ้ายในโรงเรียนในพนมเปญหลายคน พวกฝ่ายซ้ายในรัฐสภาและปัญญาชนบางคนที่เพิ่งเป็นที่ชื่นชอบของเจ้าสีหนุมาไม่นานก่อนหน้านั้น เจ้าสีหนุได้เรียกตัวคนเหล่านั้นทั้งหมดมาพบ และเหมือนกับในละครเร้าอารมณ์ ได้เสนอที่จะยกรัฐบาลให้กับพวกเขา เมื่อพวกนี้ปฏิเสธข้อเสนอและกล่าวปฏิญาณที่จะจงรักภักดีต่อพระองค์ ก็กลับอนุมัติให้ส่วนใหญ่กลับสู่ตำแหน่งงานเดิม[4]

อย่างไรก็ดี ซาลอธ ซาร์ และเอียง ซารี ซึ่งเป็นที่รู้จักกันอย่างกว้างขวางในฐานะครูฝ่ายซ้าย และเป็นสมาชิกกรรมการกลางพรรคคอมมิวนิสต์อย่างลับ ๆ ด้วย ถึงตอนนั้นยังปลอดภัยจากการติดตามของตำรวจเจ้าสีหนุ เป็นไปได้ว่าเจ้าสีหนุไม่ทรงรู้เรื่องความสัมพันธ์ที่คนเหล่านี้มีกับพรรค แต่ด้วยพวกเขาเกรงว่าพระองค์จะทรงทราบ ซอน เซน กับอีกคนซึ่งเป็นครูที่มีชื่ออยู่ในบัญชีและเป็นกรรมการพรรคด้วย ได้พากันหลบหนีข้ามพรมแดนเข้าไปในเวียดนาม และขอความคุ้มครองจากกองกำลังเวียดนาม พวกครูเอียงซ้ายที่เหลืออยู่ข้างหลังรวมทั้งสมาชิกของพรรค

ใต้ดินที่พนมเปญ ภายใต้การนำของ นวน เฌีย และ วอร์น เวต จึงต่างพากันระวังตัวที่จะแสดงความคิดเห็นใด ๆ ตลอดสามปีนับจากนั้น ศัตรูฝ่ายซ้ายของเจ้าสีหนุก้าวหน้าไม่มากนัก

แต่ปัจจัยที่เหนี่ยวรั้งคอมมิวนิสต์กัมพูชาได้ยิ่งกว่านั้นมาจากเวียดนามเหนือ ซึ่งการเป็นพันธมิตรลับกับเจ้าสีหนุพลอยทำให้พวกเขาต้องถูกคุกคามจากฝ่ายต่อต้านชาวกัมพูชาที่เป็นอริกับเจ้าสีหนุไปด้วย พวกเวียดนามเหนือแนะนำให้เพื่อนร่วมอุดมการณ์ชาวกัมพูชารอคอยชัยชนะของเวียดนาม และเรียกร้องให้พวกเขาดำเนินการทางการเมืองแทนการใช้กำลังอาวุธ การแนะนำแบบอุปถัมภ์นี้ทำให้คอมมิวนิสต์กัมพูชามีทางเลือกเพียงสองทาง คือไม่ทำอะไรเลย หรือยอมถูกตำรวจจับ ด้วยเหตุนี้จึงไม่น่าประหลาดใจที่เริ่มเกิดความไม่พอใจขึ้นในหมู่ชาวกัมพูชาหลายคน บางคนอาจจะรู้สึกอย่างไร้เดียงสา ว่าพวกเขามีสิทธิ์เท่า ๆ กับชาวเวียดนามในการปฏิวัติแห่งชาติ อย่างไรก็ดีความไม่พอใจนี้ได้เป็นเชื้อไฟที่สุมอยู่นาน มาปะทุขึ้นภายหลังชัยชนะของคอมมิวนิสต์ ใน ค.ศ.1975

การปกครองของเจ้าสีหนุ : ประเมินผล

ระหว่าง ค.ศ.1955-1970 คุณูปการสำคัญที่สุดของเจ้าสีหนุคือการรักษาไม่ให้กัมพูชาถูกดึงเข้าสู่ไฟสงครามในเวียดนาม การจะทำเช่นนี้ได้ต้องอาศัยย่างก้าวในการทำงานที่เชี่ยวชาญ และเจ้าสีหนุทรงต้องจ่ายราคาด้วยการเป็นศัตรูกับรัฐบาลที่ไซ่ง่อนและกรุงเทพฯ ซึ่งมีนโยบายเข้าข้างสหรัฐอเมริกา และผู้นำของรัฐบาลทั้งสองประเทศนี้ดูจะมีความรังเกียจข้ออ้างของกัมพูชาที่ว่ามีอิสระในการปกครองอย่างแท้จริง

หลักฐานด้านกิจการภายในประเทศของเจ้าสีหนุมีทั้งแง่บวกและลบ บางทีมิติด้านบวกที่สุดของอุดมการณ์ง่อนแง่นที่ทรงเรียกว่า "สังคมนิยมแบบพุทธ" ก็คือ

การยืนกรานให้มีการใช้จ่ายงบก้อนใหญ่เพื่อการศึกษา (รวมแล้วบางปีคิดเป็นเงินถึงร้อยละยี่สิบของงบประมาณทั้งประเทศ) โชคไม่ดีที่เจ้าสีหนุไม่อาจคาดการณ์ได้ล่วงหน้าถึงความไม่พึงพอใจของนักศึกษาที่สำเร็จจากโรงเรียนมัธยมนับหมื่นคนและบัณฑิตจากมหาวิทยาลัยจำนวนร้อยในปลายทศวรรษ 1960 ถึงตอนนั้นพวกนี้พบว่ายากจะหางานที่ให้ค่าตอบแทนดีพอ เยาวชนชายหญิงเหล่านี้บางคนจึงหันไปร่วมขบวนการคอมมิวนิสต์ และหลายคนได้ตำหนิเจ้าสีหนุว่าเป็นต้นเหตุของชะตากรรมของพวกตน

ในแง่จิตวิทยา การที่เจ้าสีหนุทรงแสดงพระองค์อยู่ข้างคนยากคนจนของกัมพูชา ไม่ว่าเรื่องนี้จะมีพื้นฐานทางอารมณ์ความรู้สึกอย่างไร สิ่งนี้ได้เพิ่มความรู้สึกในคุณค่าของตัวเองให้กับชนชั้นล่างกัมพูชา และทำให้พวกเขาถือว่าตนเป็นส่วนหนึ่งของรัฐกัมพูชาด้วย ที่ตลกฝืดก็คือ การยกระดับจิตสำนึกทางการเมือง และการตระหนักถึงความอยุติธรรมของคนเหล่านี้อาจเป็นเหตุเร่งความพินาศให้กับเจ้าสีหนุเอง การประกาศอ้างถึงความยิ่งใหญ่ของกัมพูชาอาจทำให้เยาวชนกัมพูชาบางคนเข้าใจไขว้เขวไปว่า พวกเขาจะสามารถต่อต้านพวกเวียดนามและคนชาติอื่นได้สำเร็จ และเข้าใจผิดไปว่าการปฏิวัติของคอมมิวนิต์กัมพูชาเมื่อเกิดขึ้นแล้วจะบริสุทธิ์ยุติธรรม และส่งผลไปไกลกว่าการปฏิวัติใด ๆ ที่เคยเกิดขึ้นก่อนหน้านั้น

เจ้าสีหนุยังทรงสนับสนุนให้เกิดการมีส่วนร่วมทางการเมืองในระดับหนึ่ง ทรงจัดให้มีการอภิปรายโต้แย้งทางการเมืองทางสภานิติบัญญัติแห่งชาติขึ้นปีละสองครั้งนอกเขตพระบรมมหาราชวัง ในทางทฤษฎีใครก็ตามที่เป็นสมาชิกของพรรคสังคมจะเข้าร่วมการประชุมเหล่านี้ได้และสามารถแสดงออกซึ่งความคิดเห็นทางการเมืองของตน เรื่องที่ประชุมกันมักเป็นประเด็นที่ไม่ค่อยมีความขัดแย้ง และจะถูกจัดเวทีโดยเจ้าสีหนุเหมือนกับเรื่องอื่น ๆ ในชีวิตของคนกัมพูชา นโยบายที่ออกมาก็ใช้การยกมือสนับสนุนมติ หลัง ค.ศ.1963 คุณภาพของการอภิปรายโต้แย้งได้เสื่อมถอยลง และเจ้าสีหนุได้ใช้ที่ประชุมเหล่านี้เล่นงานฝ่ายศัตรู ปกป้องพระองค์

เอง (รวมทั้งกัมพูชา) จากการวิพากษ์วิจารณ์ และยืนยันว่ากัมพูชาเหนือกว่าบรรดาประเทศเพื่อนบ้าน และสูงส่งกว่ามหาอำนาจเกือบทั้งหมด อย่างน้อยที่สุดก็ในด้านจริยธรรม

รูปแบบของเจ้าสีหนุที่เป็นด้านบวกอีกประการก็คือความสามารถที่จะทรงงานหนัก บ่อยครั้งที่ทรงใช้เวลาวันละสิบแปดชั่วโมงอ่านหนังสือราชการ อนึ่งการเสด็จเยือนต่างจังหวัดอย่างไม่ย่อท้อของพระองค์ทำให้ได้สัมผัสกับราษฎรสามัญชนจำนวนนับแสน การได้สัมผัสกับชาวบ้านทำให้เป็นที่พอพระทัยว่าทรงได้รับการยอมรับ อย่างไรก็ดีความกระตือรือร้นสูงกว่าธรรมดาของพระองค์กลายเป็นข้อเสียเนื่องจากชอบที่จะตรัสมากกว่าฟัง และไม่ทรงยินดีหรือไม่อาจทรงมอบหมายอำนาจให้แก่ผู้อื่นได้แม้ในเรื่องที่ทรงรู้น้อย เจ้าสีหนุทรงมองชาวกัมพูชาทั่วไปว่าเป็นลูกหลานของพระองค์ มากกว่าเป็นประชาชนที่สามารถตัดสินใจและจัดการกับเรื่องของตนเองได้ นี่เป็นทัศนะที่ทรงรับสืบต่อมาจากพวกฝรั่งเศส

กรุงพนมเปญในทศวรรษ 1960 เป็นเมืองที่สวยงามที่สุดเมืองหนึ่งในเอเชียอาคเนย์ และผู้สื่อข่าวชาวตะวันตกหลายคนได้ใช้เวลาช่วงพักจากงานในสงครามเวียดนามหลงใหลในมนต์เสน่ห์ของกัมพูชา พวกเขาได้เขียนอย่างคลั่งไคล้ถึง "เกาะแห่งสันติภาพ" ชาวเขมรผู้มีความสุขสันโดษ และ "บารมี" ของเจ้าสีหนุ หลายคนได้รับอนุญาตให้เข้าเฝ้าเจ้าสีหนุอันเป็นผลให้มีบทความชิ้นเยี่ยมตามมาภายหลัง แต่ที่ไม่น่าประหลาดใจเท่าใดนักก็คือ พวกเขาพูดถึงมิติด้านการปกครองแบบรวมศูนย์อำนาจของพระองค์ รวมทั้งปัญหาทางเศรษฐกิจที่ประเทศกำลังเผชิญอยู่น้อยมาก ถ้าพวกผู้สื่อข่าวเหล่านี้ไม่ทำเช่นนั้นนะหรือ วีซ่าของพวกเขาก็จะไม่ได้รับการต่ออายุ จริง ๆ แล้วหลายเดือนระหว่าง ค.ศ.1967-1968 เจ้าสีหนุได้ทรงออกคำสั่งห้ามไม่ให้ผู้สื่อข่าวต่างประเทศคนใดเดินทางเข้าประเทศกัมพูชา

ที่ควบคู่ไปกับด้านบวกของรูปแบบการปกครองดังกล่าวของเจ้าสีหนุและส่งผลต่อทุกสิ่งที่ทรงกระทำ ก็คือความถือพระองค์ ความไม่ทรงอดกลั้นต่อคำแนะนำ

ใด ๆ และความไม่เต็มพระทัยที่จะเผชิญกับปัญหาทางเศรษฐกิจ โครงสร้างพื้นฐาน และปัญหาสังคมของกัมพูชาเจ้าสีหนุทรงขับเคี่ยวกับฝ่ายตรงข้ามอย่างไม่ปรานีปราศรัย ผู้ที่มีความคิดเห็นไม่ลงรอยกับพระองค์นับร้อยสูญหายไปในช่วงที่ทรงดำรงอำนาจอยู่ เชื่อกันว่าพวกนี้ได้ถูกสังหารแล้ว และชาวนาอีกหลายร้อยคนได้ถูกฆ่าภายหลังการลุกฮือของคอมมิวนิสต์ในภาคตะวันตกเฉียงเหนือใน ค.ศ.1967 เจ้าสีหนุทรงมองกัมพูชาอย่างเดียวกับบรรพบุรุษของพระองค์ กล่าวคือ ทรงถือเอาประเทศเป็นประหนึ่งสมบัติส่วนพระองค์ เป็นครอบครัวหนึ่ง หรือไม่ก็คณะละครโรงหนึ่ง เหล่าประชาชนโดยเฉพาะผู้เฒ่าผู้แก่ ต่างยินยอมพร้อมใจที่จะแสดงบทบาทสนับสนุนและถวายอำนาจเหนือมนุษย์แด่พระองค์ ทั้งนี้รวมถึงเหล่าข้าราชสำนักที่แวดล้อมพระองค์ด้วย ความรักชาติอย่างแท้จริงของพระองค์ และพระปรีชาสามารถในการทรงงานหนัก ต้องด่างพร้อยจากความหลงใหลในพระองค์เอง และจากความดื้อรั้นที่จะทำอะไรตามพระทัย ด้วยพื้นฐานเหล่านี้ผนวกกับการที่ทรงถูกฝรั่งเศสเลือกเป็นเครื่องมือสนองนโยบาย เจ้าสีหนุจึงไม่อาจขัดขวางแรงกดดันที่สะสมตัวขึ้นต่อต้านพระองค์และประเทศในปลายทศวรรษ 1960 ได้ ถึงตอนนั้นผู้อุปถัมภ์และฝ่ายศัตรูจากโพ้นทะเลได้ร่วมกันวางแผนโค่นจุดยืนที่เป็นกลางของพระองค์ และประชาชนที่ได้รับพระกรุณาธิคุณให้ได้มีโอกาสศึกษาจนจบโรงเรียนและมหาวิทยาลัยต่างปฏิเสธที่จะถูกปฏิบัติประหนึ่งลูกหลานพระองค์อีกต่อไป

ความเสื่อมพระราชอำนาจของเจ้าสีหนุ

จุดเปลี่ยนทางการปกครองของเจ้าสีหนุจุดแรกในบรรดาหลายจุด อาจกล่าวได้ว่าเกิดขึ้นในเดือนพฤศจิกายน ค.ศ.1963 เมื่อทรงประกาศตัดโครงการความช่วยเหลือทางการทหารที่สหรัฐอเมริกาให้กับกองทัพบกของพระองค์ ซึ่งจริง ๆ แล้วมีมูลค่าเงินสนับสนุนถึงร้อยละสิบห้าของงบประมาณประเทศ ไม่มีประเทศอื่น

เสนอตัวเป็นผู้อุปถัมภ์แบบเดียวกันอีก กองทัพบกกัมพูชาเริ่มเสื่อมถอยจากการเป็นกองกำลังรบที่มีประสิทธิภาพแม้ว่าในช่วงสองสามปีต่อมาจีนจะส่งอุปกรณ์ทางการทหารให้ การตัดสินพระทัยในประเด็นที่เกี่ยวเนื่องอื่น ๆ ก็คือการ โอนภาคอุตสาหกรรมส่งออก-นำเข้าเป็นของรัฐ และการปิดธนาคารเอกชนของกัมพูชา แรงจูงใจในการตัดความช่วยเหลือจากสหรัฐอเมริกาเกี่ยวโยงกับความปรารถนาของเจ้าสีหนุ ที่จะไม่ยุ่งเกี่ยวกับสงครามเวียดนาม และรักษาไว้ซึ่งสัมพันธภาพที่ดีกับสมาชิกกลุ่มคอมมิวนิสต์ การตัดสินพระทัยเรื่องอื่น ๆ เป็นส่วนหนึ่งของความพยายามควบคุมเศรษฐกิจ และบั่นทอนอำนาจของจีนและพวกผู้นำทางธุรกิจการค้าเชื้อสายเขมร-จีนในกรุงพนมเปญ

การตัดสินพระทัยในเรื่องเหล่านี้ของเจ้าสีหนุส่งผลที่คาดไม่ถึง การตัดความสัมพันธ์กับสหรัฐอเมริกาทำให้พระองค์เปราะบางต่อแรงกดดันจากฝ่ายซ้ายและขวัญของฝ่ายทหารตกต่ำลง การโอนกิจการค้ากับต่างประเทศเป็นของรัฐ ไม่ช้ากลายเป็นการสนับสนุนให้ผู้นำทางการค้าหันไปค้าขายอย่างลับ ๆ กับฝ่ายต่อต้านคอมมิวนิสต์ในเวียดนาม ถึง ค.ศ. 1967 ผลผลิตข้าวของกัมพูชากว่าหนึ่งในสี่ได้ถูกลักลอบส่งไปให้กองกำลังเหล่านี้ ซึ่งยอมจ่ายให้ในราคาที่สูงเกินกว่าที่รัฐบาลกัมพูชาจะสามารถจ่ายได้ ขณะเดียวกันรัฐบาลก็สูญเสียรายได้จากภาษีขาออกที่เรียกเก็บจากข้าว นอกจากนั้นการค้ากับต่างประเทศยังถูกกระทบจากการสูญเสียความชำนาญด้านการค้า และความไม่ค่อยฉลาดของรัฐบาล

เพื่อสกัดกั้นการไหลออกของข้าว ในต้น ค.ศ.1967 รัฐบาลได้สั่งให้หน่วยงานทหารรวบรวมผลผลิตข้าวที่เหลือในเขตต่าง ๆ จ่ายเงินตามราคาที่รัฐบาลกำหนดไว้แล้วส่งผลผลิตที่รวบรวมได้มายังโรงสีของรัฐ ความไม่พอใจในเรื่องดังกล่าวได้ปะทุเป็นความขัดแย้งที่ใช้กำลังในเขตตะวันตกของพระตะบองใกล้เมืองซัมเลา ชาวนานับหมื่นได้หนีเข้าป่าแต่ก็ถูกติดตามกวาดล้างโดยกองกำลังรัฐบาล พวกนี้ได้รวมตัวจัดตั้งกลุ่มป้องกันตนเอง หลายปีภายหลัง เจ้าสีหนุได้ทรงเอ่ยขึ้นอย่างไม่มีปี่ไม่มี

ขลุ่ยครั้งหนึ่งว่า "ได้อ่านจากที่ใดที่หนึ่งว่าคนราวหมื่น" ถูกฆ่าตายในการปราบปรามครั้งนั้น และหลักฐานอื่น ๆ ก็ยืนยันตัวเลขนี้ แน่นอนการฆ่าฟันครั้งนั้นได้ดำเนินการไปตามคำสั่งของพระองค์[5]

เจ้าสีหนุทรงตระหนกกับการลุกฮือครั้งนั้น เนื่องจากความมุ่งหมายประการหนึ่งของการเป็นพันธมิตรกับเวียดนามเหนือในทัศนะของพระองค์ ก็คือการทำให้คอมมิวนิสต์กัมพูชาอยู่ภายใต้การควบคุมของเวียดนามอย่างเคร่งครัด เจ้าสีหนุทรงคาดไม่ถึงว่า "ลูก ๆ" จะทำการต่อต้านพระองค์ ด้วยสาเหตุความไม่พอใจนโยบายของพระองค์แท้ ๆ ซึ่งในกรณีนี้ก็คือการบังคับเก็บรวบรวมข้าว พระองค์ทรงสงสัยว่าพวกเวียดนามหักหลังพระองค์ แต่ไม่ทรงอยู่ในสถานะที่จะทรงทำอะไรได้

เจ้าสีหนุทรงระแวงฝ่ายซ้ายมากขึ้นเรื่อย ๆ แต่ทรงถือพระองค์เกินกว่าจะกลับไปเริ่มต้นกับฝ่ายอนุรักษ์นิยมที่ทรงประณามอยู่บ่อย ๆ กลยุทธ์ของพระองค์ภายหลังเหตุการณ์ที่ซัมเลา ก็คือโจมตีฝ่ายซ้ายต่อไป ทรงพยายามยึดจุดยืนที่เป็นกลาง และพยายามหาทางฟื้นสัมพันธไมตรีทางการทูตกับสหรัฐอเมริกา โดยทรงหวังว่าจะสามารถดึงความช่วยเหลือทางการทหารและเศรษฐกิจกลับมาได้ จะอย่างไรก็ตามถึงตอนนั้นผู้กำหนดนโยบายของสหรัฐอเมริกาส่วนใหญ่มองว่า กัมพูชาเป็นเพียงประเด็นข้างเคียงของปัญหาเวียดนามที่ประเทศตนเข้าเกี่ยวข้อง และต้องการมีความสัมพันธ์กับเจ้าสีหนุตามเงื่อนไขที่ฝ่ายตนเป็นผู้กำหนดเท่านั้น

เศรษฐกิจของกัมพูชาระหว่าง ค.ศ.1967-1968 เริ่มสะดุดเนื่องจากขาดรายได้อันเป็นผลมาจากการค้าแบบลักลอบ การจัดการที่ผิดพลาดทางอุตสาหกรรมที่รัฐควบคุม และค่าใช้จ่ายที่ฟุ่มเฟือย ส่วนปัญหาทางเกษตรกรรมก็ไม่เคยดึงดูดความสนใจจากเจ้าสีหนุได้ยืนยาว ปัญหาเหล่านี้ได้แก่ ผลผลิตที่ตกต่ำ การชลประทานที่ไร้ประสิทธิภาพ และดอกเบี้ยสูงลิ่วที่เรียกจากเงินยืมของชาวนาซึ่งกำลังทวีความรุนแรงขึ้นเนื่องจากการเพิ่มประชากรอย่างรวดเร็วและการผันผวน

ด้านราคาในตลาดโลก ถึง ค.ศ.1967 ปัญหาเหล่านี้เริ่มวิกฤต แต่ปฏิกิริยาจากเจ้าสีหนุก็ยังเป็นการละเลยไม่เอาพระทัยใส่เช่นเดิม ทรงผันอำนาจทางการเมืองไปให้กับลอน นอล และ สิริก มาตัก มากขึ้นเรื่อย ๆ ทรงหวังว่าจะมีอะไรเกิดขึ้นเพื่อช่วยเศรษฐกิจของประเทศ หรือไม่ก็คนที่รับผิดชอบงานทำหน้าที่บกพร่องจนจะช่วยเพิ่มอำนาจให้กับพระองค์เอง แต่ก็ทรงรู้สึกได้ถึงความไม่มั่นคงของพระองค์ฝ่ายศัตรูมีกำลังกล้าแข็งขึ้นทุกขณะ

ช่วง ค.ศ.1963 ถึงปลาย ค.ศ.1966 ผู้นำคอมมิวนิสต์กัมพูชาได้ตั้งค่ายพักตามแนวพรมแดนเวียดนามภายใต้การคุ้มกันของพวกเวียดนาม ต่อมาในภายหลังพวกคอมมิวนิสต์ได้อ้างเครดิตจากการที่เจ้าสีหนุตัดความสัมพันธ์กับสหรัฐอเมริกาทว่าจริง ๆ แล้ว อิทธิพลของพวกเขาต่อเหตุการณ์ที่เกิดในช่วงปีที่กล่าวถึงแทบเป็นศูนย์ และซาลอธ ซาร์ซึ่งเป็นผู้นำพรรคได้ใช้เวลากว่าสิบสองเดือนระหว่าง ค.ศ.1965—1966 อยู่นอกประเทศ การเดินทางออกนอกประเทศของเขาเป็นที่รู้กันน้อยมาก ในตอนแรก ซาลอธ ซาร์ และเพื่อนร่วมงานถูกเรียกตัวไปไซ่ง่อนที่นั่นพวกเขาได้อภิปรายแลกเปลี่ยนความคิดเห็นร่วมกับเพื่อนชาวเวียดนาม และพวกคอมมิวนิสต์กัมพูชาที่ได้เข้าไปอาศัยอยู่ในเวียดนามมาตั้งแต่ ค.ศ.1955 เป็นไปได้ว่าพวกเขาได้เข้ารับการฝึกฝนทางการเมืองบางด้านที่นั่น และซาลอธ ซาร์ได้ใช้เวลาหลายเดือนในจีนก่อนที่จะกลับบ้านเกิดในเดือนกันยายน ค.ศ.1966

การฝึกอบรมในเวียดนามคงจะเน้นการฝึกสมาชิกใหม่และการติดต่อสื่อสารกับกองกำลังคอมมิวนิสต์เวียดนาม เราแทบไม่รู้อะไรทั้งสิ้นเกี่ยวกับการเดินทางไปยังจีนของกลุ่มซาร์ แต่เมื่อมองย้อนหลังเป็นที่น่าสนใจถ้าจะเดาถึงผลของเหตุการณ์ในจีนขณะนั้นที่มีต่อชาวกัมพูชา พวกกัมพูชามีปฏิกิริยาอย่างไรต่อการหลบหนีไปยังเซียงไฮ้ของเหมาเจ๋อตง การว่ายน้ำของเหมาในแม่น้ำแยงซี และการเปิดฉากการปฏิวัติวัฒนธรรม พวกเขาตีความคำปราศรัยที่เผยแพร่อย่างกว้างขวางของรัฐมนตรีกลาโหม หลินเปียว เกี่ยวกับการพึ่งตนเองในการปฏิวัติคอมมิวนิสต์

อย่างไร คำปราศรัยนั้นน่าจะสร้างความหวั่นวิตกให้แก่พวกเวียดนาม เนื่องเพราะความช่วยเหลือที่พวกเขาได้รับจากจีนมีความสำคัญอย่างยิ่งยวดต่อสงครามกับสหรัฐอเมริกา แต่สำหรับพวกเขมรที่มองว่าความช่วยเหลือที่เวียดนามให้แก่นักปฏิวัติชาวกัมพูชานั้นเป็นการวางยาแบบหนึ่ง น่าจะแอบพอใจคำปราศรัยนี้อยู่อย่างลับ ๆ[6]

ถัดจากนั้นมาอีกปี ก่อนการโจมตีใหญ่ของคอมมิวนิสต์เวียดนามในวันตรุษญวน พรรคคอมมิวนิสต์กัมพูชา (ตามที่พรรคประกาศตัวเอง) ได้เริ่ม "ใช้กำลังในการต่อสู้" เพื่อต่อต้านเจ้าสีหนุ โดยเริ่มโจมตีจากฐานกำลังของพวกเขาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และตะวันตกเฉียงเหนือ การต่อสู้ซึ่งในระยะแรกดูว่าไม่สำคัญสองปีถัดมาสามารถรวมพลังการเคลื่อนไหว และถึงต้น ค.ศ.1970 กองกำลังกบฏเหล่านี้ก็สามารถยึดครองพื้นที่เกือบหนึ่งในห้าของพื้นที่ทั้งหมดของประเทศ หรือไม่ก็ทำให้เกิดความไม่ปลอดภัยในบริเวณนั้น ในขณะเดียวกันในเขตเมือง นักศึกษาและครูจำนวนมากที่รู้สึกแปลกแยกจากการปกครองแบบหลงตัวเองของเจ้าสีหนุได้หันมาศรัทธาความสำเร็จของการปฏิวัติวัฒนธรรมในจีน รวมทั้งการลุกฮือเดือนพฤษภาคม 1968 ในฝรั่งเศส สำหรับเยาวชนคนหนุ่มสาวจำนวนมาก ขบวนการเหล่านี้ดูเหมือนจะเสนอทางเลือกที่เป็นไปได้แทนที่การฉ้อราษฎร์บังหลวงและการเมืองแบบอนุรักษ์นิยมของกัมพูชา ซึ่งดำรงมาชั่วนาตาปี

ในช่วงเวลาที่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วนี้ เจ้าสีหนุทรงวุ่นอยู่กับการถ่ายภาพยนตร์ที่ทรงควบคุมเองทั้งหมด ทั้งทรงเขียนบทเอง อำนวยการสร้างเอง เป็นผู้ผลิตเอง และแสดงนำเอง การถ่ายทำภาพยนตร์เป็นการหยุดพักจากเกมทางการเมืองที่ซับซ้อนเกินกว่าจะเอาชนะ และอันตรายเกินกว่าจะทรงลงไปเล่นด้วย พระองค์พยายามหาทางผูกมิตรกับสหรัฐอเมริกา ขณะเดียวกันก็ทรงยืนยันมิตรไมตรีกับศัตรูของประเทศนั้นในเวียดนาม ความเคลื่อนไหวที่ขัดแย้งกันเองเหล่านี้ทำให้ทรงสูญเสียความน่าเชื่อถือในหมู่ศัตรูภายในประเทศยิ่งขึ้น ถึงปลาย ค.ศ.1969 เจ้าหน้าที่ระดับสูงฝ่ายอนุรักษ์นิยมได้วางแผนโค่นล้มพระองค์ พวกนี้ได้รับการ

สนับสนุนจากเจ้าหน้าที่ในสถานทูตสหรัฐอเมริกาที่เพิ่งเปิดทำการใหม่หรือไม่ เป็นเรื่องที่ควรจะคาดเดาเอาเอง[7]

นักวางแผนคนสำคัญที่สุดเป็นลูกพี่ลูกน้องของเจ้าสีหนุเอง คือเจ้าสีสวัสดิ์ สิริก มาตัก ข้าราชการพลเรือนที่ได้กลายเป็นรองนายกรัฐมนตรีในรัฐบาลลอน นอล เจ้ามาตักสิ้นความอดทนต่อการจัดการทางเศรษฐกิจที่ผิดพลาดของเจ้าสีหนุ และตระหนกกับการมีฐานทัพเวียดนามบนพื้นแผ่นดินกัมพูชา รวมทั้งกับนโยบายต่างประเทศที่ขัดแย้งในตัวเอง ตามแต่ใจที่หุนหันผันเปลี่ยนของลูกพี่ลูกน้องตน เจ้ามาตักเองนิยมตะวันตก และมีความสัมพันธ์อันดีกับผู้นำทางการค้าในกรุงพนมเปญ เขาเบื่อที่จะเล่นบทบาทตัวประกอบในละครโอเปร่าที่ไร้จุดจบของเจ้าสีหนุ

นายกรัฐมนตรีลอน นอล เป็นบุคคลที่เป็นปริศนายิ่งกว่าเสียอีก เขาไม่มีประวัติมาก่อนว่าได้คัดค้านเจ้าสีหนุในเรื่องการตัดความช่วยเหลือจากสหรัฐอเมริกา การเข้าเป็นพันธมิตรกับคอมมิวนิสต์ หรือแม้แต่การขนส่งอาวุธทางเรือผ่านดินแดนกัมพูชา และอันที่จริงแล้วเจ้าหน้าที่ของเขาหลายคนก็ร่ำรวยขึ้นจากการค้าอาวุธ เวชภัณฑ์ และสินค้าต่าง ๆ ที่ชาวเวียดนามจ่ายให้อย่างเต็มที่ อย่างไรก็ตาม ถึง ค.ศ.1969 กองทหารกัมพูชาได้ถูกฝ่ายกบฏคอมมิวนิสต์โจมตีอย่างหนัก และการบริหารของเวียดนามในเขตฐานทัพหลายแห่งก่อให้เกิดการร้องเรียนจากประชาชนในเขตพื้นที่ ลอน นอล ยังถูกกดดันจากเจ้าหน้าที่ของตนที่เห็นว่าการที่กัมพูชาแยกตัวโดดเดี่ยวจากความช่วยเหลือของสหรัฐอเมริกา ซึ่งโดยนัยหมายถึงแยกตัวจากสงครามเวียดนามนั้น เป็นอุปสรรคต่อความทะยานอยากทางการเงินของพวกตน ยิ่งไปกว่านั้น ลอน นอลยังไม่ปลอดจากการประจบสอพลอ เขาเริ่มมองว่าตัวเองมีความสามารถพิเศษที่จะช่วยกัมพูชาให้รอดพ้นจากพวกทมิฬ หรือ "พวกไม่มีศาสนา" ตามที่เขาเรียกพวกเวียดนาม ซึ่งกำลังเคลื่อนพลังอยู่ที่ปากประตูของประเทศ

ความกดดันเพิ่มขึ้นพร้อม ๆ กับที่ความสนพระทัยในการปกครองของเจ้าสีหนุลดลง การทรงงานหนักมาหลายปีทำให้เจ้าสีหนุทรงเหนื่อยล้า และความไม่สามารถหรือไม่เต็มพระทัยที่จะดึงดูดและรักษาไว้ซึ่งที่ปรึกษารุ่นหนุ่มสาวที่มีความสามารถเริ่มส่งผลให้เห็น ตัวอย่างได้แก่ การตัดสินพระทัยเปิดบ่อนการพนันในกรุงพนมเปญเพื่อเพิ่มรายได้ ซึ่งก่อให้เกิดความพินาศล่มจมแก่ประเทศ ช่วงหกเดือนหลังของ ค.ศ.1969 ชาวกัมพูชานับพันคนได้สูญเสียเงินนับล้านเหรียญที่โต๊ะพนันนั้น คนสำคัญที่มีชื่อเสียงหลายคนและคนยากจนนับสิบได้ทำอัตวินิบาตกรรมหลังจากต้องเผชิญกับความสูญเสียหมดตัว และครอบครัวนับร้อยประสบภาวะล้มละลาย เจ้าสีหนุผู้ซึ่งพระองค์เองไม่ใช่นักการพนันทรงเมินเฉยต่อความยุ่งเหยิงที่ได้ทรงก่อให้เกิดขึ้น ขณะเดียวกันค่าใช้จ่ายส่วนพระองค์เองก็ทวีขึ้นเรื่อย ๆ สุดยอดของเรื่องทำนองนี้เกิดขึ้นในเดือนพฤศจิกายน ในงานเทศกาลภาพยนตร์นานาชาติที่เจ้าสีหนุเป็นผู้จัด มีการปิดท้ายงานด้วยภาพยนตร์ที่ทรงสร้างเอง และเรื่องที่ชื่อ "สายัณห์" ได้รับรางวัลรูปปั้นสลักจากทองคำแห่งซึ่งธนาคารแห่งชาติกัมพูชาบริจาคให้เพื่อการนั้นโดยเฉพาะ ในเดือนมกราคม ค.ศ.1970 เมื่อเจ้าสีหนุ เสด็จออกจากประเทศเพื่อไปพักผ่อนประจำปี ประชาชนที่อยู่ข้างหลังจำนวนมากตีความการเดินทางครั้งนั้นว่าเป็นการ "เสด็จหนี"

รัฐประหาร ปี ค.ศ.1970

ตลอดสองเดือนต่อมา เจ้าสีสวัสดิ์ สิริก มาตัก และเพื่อนร่วมงานได้ดิ้นรนเพื่อนำประเทศกลับเข้าสู่ความสงบเรียบร้อย พวกเขาปิดบ่อนและปล่อยให้เอกชนกลับมาเป็นเจ้าของธนาคารอีก เจ้ามาตักเดินทางไปฮานอยอย่างลับ ๆ เพื่อดูว่าจะทำอะไรได้เพื่อที่จะย้ายกองทหารเวียดนามออกจากแผ่นดินกัมพูชา เขาโกรธเป็นฟืนเป็นไฟเมื่อเห็นเอกสารลงนามโดยเจ้าสีหนุยินยอมให้เวียดนามตั้งฐานทัพได้

ไม่นานหลังจากนั้นการส่งเสบียงกำลังให้แก่กองทหารเวียดนามในประเทศก็ถูกระงับ และทุกอย่างก็พร้อมสำหรับการเผชิญหน้ากับฝ่ายเวียดนาม ฉากที่เจ้าสีหนุได้พยายามดิ้นรนเพื่อหลีกเลี่ยงมาเป็นเวลาถึงสิบห้าปี

ต้นเดือนมีนาคม ได้เกิดจลาจลขึ้นในกรุงพนมเปญต่อต้านสถานทูตเวียดนามเหนือและแนวร่วมปลดปล่อยแห่งชาติซึ่งเป็นตัวแทนเวียดนามเหนืออยู่ในเวียดนามใต้ การจลาจลได้ลุกลามออกไปเกินกว่าจะควบคุมได้ อาคารสถานทูตทั้งสองเสียหายยับเยิน แม้การจลาจลนี้จะเกิดขึ้นด้วยความรู้เห็นของพระองค์ แต่เจ้าสีหนุก็ได้ประณามความรุนแรงที่เกิดขึ้น สถานการณ์กำลังสุกงอมสำหรับรัฐประหารที่เจ้ามาตักได้ครุ่นคิดมาเป็นเวลาหลายเดือนแล้ว และตารางเวลาก็ถูกเร่งขึ้นเพราะเกรงกันว่าเจ้าสีหนุจะเสด็จกลับในเร็ววัน คืนวันที่ 17 มีนาคม เจ้ามาตักและเจ้าหน้าที่ทหารสามคนได้เข้าเยี่ยม ลอน นอล ที่บ้าน ใช้ปืนขู่และบังคับให้ท่านนายพลลงนามในประกาศสนับสนุนการลงคะแนนต่อต้านเจ้าสีหนุในรัฐสภาตามกำหนดการที่จะมีในวันรุ่งขึ้น ราวกับรู้ถึงผลพวงที่จะติดตามมาในระยะยาวจากการกระทำของตน ลอน นอลถึงกับร้องไห้ขณะลงชื่อในเอกสาร[8]

รัฐประหารนี้โดยตัวมันเองเป็นฉากตัดกันอย่างตรงกันข้ามกับรูปแบบการดำเนินการทางการเมืองของเจ้าสีหนุ รัฐสภาได้ทำสิ่งที่เป็นสิทธิ์ตน ลงคะแนนเสียง 86 ต่อ 3 ถอนความไว้วางใจเจ้าสีหนุ และแต่งตั้ง เฉ็ง เฮง ประธานสภาผู้มีสีสันน้อยกว่า เข้าดำรงตำแหน่งประมุขของรัฐแทนระหว่างรอการเลือกตั้งใหม่ ลอน นอลยังคงดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี มีเจ้ามาตักเป็นผู้ช่วย รัฐประหารครั้งนี้เป็นที่ชื่นชมของพวกมีการศึกษาในกรุงพนมเปญและในกองทัพ แต่ชาวกัมพูชาที่อยู่ในชนบทไม่ได้ถูกเตรียมไว้สำหรับเรื่องนี้ พวกวางแผนหลายคนต้องการประกาศให้กัมพูชาเป็นสาธารณรัฐ แต่รั้งรอที่จะทำหลังจากเกิดจลาจลสนับสนุนเจ้าสีหนุขึ้นในหลายจังหวัด

ขณะนั้นเจ้าสีหนุทรงพำนักอยู่ที่ปักกิ่ง ทรงทราบเรื่องรัฐประหารขณะ

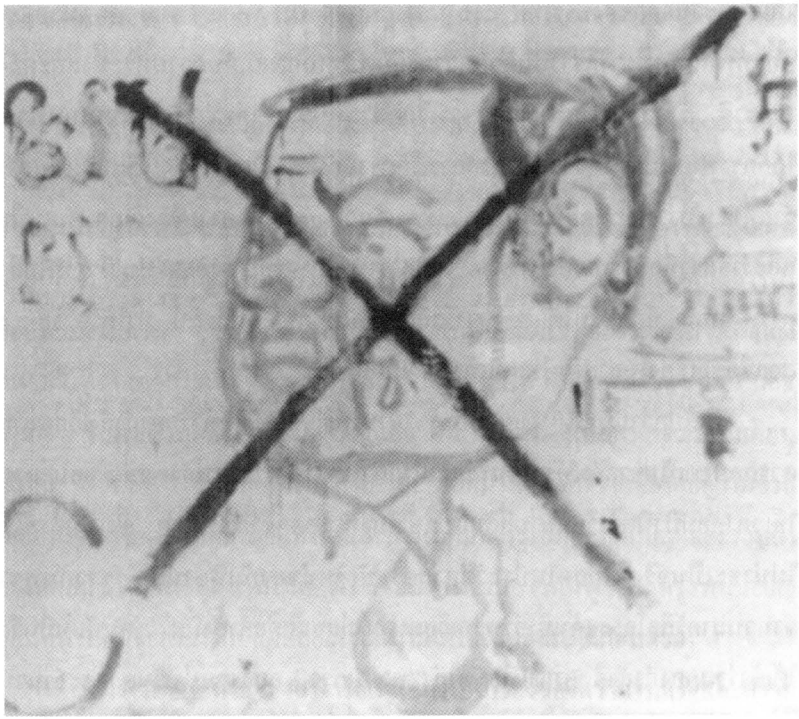

เจ้าสีหนุช่วงทรงถูกขับจากตำแหน่ง ภาพวาดริมกำแพงในกรุงพนมเปญ ปี ค.ศ.1970 ภาพของผู้เขียน

เดินทางกลับผ่านทางมอสโคว์ ความคิดแรกของพระองค์ก็คือการขอลี้ภัยการเมืองในฝรั่งเศส แต่หลังจากที่ได้พูดคุยกับจูเอนไลและฟามวันดง นายกรัฐมนตรีเวียดนามเหนือ ก็ได้ทรงตกลงเข้าบังคับบัญชารัฐบาลแนวร่วมพันธมิตรกับเวียดนามเหนือ โดยกองกำลังกัมพูชาจะประกอบไปด้วยพวกคอมมิวนิสต์เป็นหลัก ทั้ง ๆ ที่หลายเดือนก่อนหน้านั้นทัพบกของพระองค์ได้พยายามต่อสู้ทำลายล้างพวกนี้ให้หมดไป ในปลายเดือนมีนาคม เจ้าสีหนุได้ออกประกาศกระจายเสียงเรียกร้องให้ "พี่น้องชายหญิงทั้งหลาย" (เห็นได้ว่าพวกเขาไม่เป็น "ลูก ๆ" ของพระองค์อีกต่อไป) จับอาวุธขึ้นต่อสู้ลอน นอล เกิดจลาจลสนับสนุนเจ้าสีหนุขึ้นเกือบจะฉับพลัน

ในเขตตะวันออกของประเทศ และไม่นานหลังจากนั้น หน่วยทหารหลายหน่วยของกองทัพบกกัมพูชาที่เร่าร้อนด้วยความรู้สึกตระหนกผสมกับความทระนงและคลั่งเชื้อชาติ ก็ได้สังหารหมู่พลเรือนชาวเวียดนามที่ปราศจากอาวุธนับพันคนในบริเวณใกล้กรุงพนมเปญ ด้วยข้อหาสงสัยว่าเป็นพวกกับคอมมิวนิสต์ แน่นอนเป็นการง่ายที่จะพบว่าพวกนี้อยู่ที่ไหน เมื่อเทียบกับกองกำลังติดอาวุธของเวียดนามเหนือและง่ายกว่าที่จะทำการสังหารด้วย แต่ความร้ายกาจของการสังหารหมู่นี้ รวมไปถึงการที่ ลอน นอล ไม่ได้แสดงความเสียใจต่อเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น ทำให้รัฐบาลต้องสูญเสียชื่อเสียงในสายตาประเทศทางตะวันตกไป

ยิ่งไปกว่านั้น สำหรับชาวกัมพูชาส่วนใหญ่ ความคิดที่ว่ากองกำลังเวียดนามควรถอนออกไปจากกัมพูชาเป็นที่นิยมมากกว่าเรื่องรัฐประหารเอง เมื่อ ลอน นอล ให้เวลาคอมมิวนิสต์เวียดนามสี่สิบแปดชั่วโมงที่จะออกจากประเทศ ซึ่งเป็นคำสั่งที่ไม่น่าจะเป็นจริงได้ที่สุดในประวัติศาสตร์สมัยใหม่ของกัมพูชานั้น ชาวกัมพูชาจำนวนมากรู้สึกโกรธแค้นที่รู้ว่าพวกเวียดนามไม่แยแสต่อคำสั่งนั้น คนนับหมื่นจึงได้เข้าร่วมกองกำลังติดอาวุธเพื่อขับไล่ "พวกบุกรุก" ออกจากประเทศ และจำนวนนับพันได้เสียชีวิตหรือไม่ก็บาดเจ็บภายในไม่กี่สัปดาห์ต่อมา ด้วยฝีมือของทหารเวียดนาม ซึ่งบางรายเคยทำการรบในสงครามมามากกว่ายี่สิบปี ในเดือนพฤษภาคม ค.ศ.1970การรุกร่วมระหว่างเวียดนามใต้และสหรัฐอเมริกาเข้าไปในกัมพูชาตะวันออกได้ขับไล่กองกำลังเวียดนามเหนือให้ถอยร่นไปทางตะวันตก การรุกครั้งนั้นช่วยปกป้องการถอนทัพของสหรัฐอเมริกาออกจากเวียดนาม แต่มันก็อาจได้นำไปสู่การสิ้นสุดของกัมพูชาในฐานะรัฐอธิปไตยด้วย

ความเสื่อมของสาธารณรัฐเขมร

การบุกโจมตีฝ่ายเวียดนามสองครั้งของ ลอน นอล ในปลาย ค.ศ.1970 และ ค.ศ.1971 มีชื่อตามอาณาจักรเจนละ ซึ่งเป็นอาณาจักรก่อนสมัยเมืองพระนคร การรบทั้งสองครั้งนี้ได้รับการสนับสนุนจากสหรัฐอเมริกา แต่กองทหารของ ลอน นอล ได้รับการฝึกมาอย่างไม่มีประสิทธิภาพ ขาดยุทโธปกรณ์ และอยู่ภายใต้การนำที่อ่อนสมรรถภาพ กองกำลังของเวียดนามเหนือที่มีประสบการณ์สามารถตีกองทหารกัมพูชาแตกกระเจิง และหลัง ค.ศ.1971 เป็นต้นไป กำลังทหารของ ลอน นอล ก็ไม่สามารถทำการบุกครั้งใหญ่ ๆ ได้อีกเลย หลังการจัดตั้งเป็นสาธารณรัฐในเดือนตุลาคม ค.ศ.1970 รัฐบาลกัมพูชาสามารถอยู่รอดมาได้อีกสี่ปี โดยอาศัยความช่วยเหลือทางการทหารจากสหรัฐอเมริกาและการระดมทิ้งระเบิดอย่างหนัก และรวมถึงการที่คอมมิวนิสต์เวียดนามไม่เต็มใจที่จะช่วยเพื่อนชาวกัมพูชายึดกรุงพนมเปญก่อนที่พวกตนจะสามารถปลดปล่อยเวียดนามใต้ให้เป็นอิสระได้ก่อนด้วย

เรื่องราวสี่ปีสุดท้ายของสาธารณรัฐเขมรเป็นเรื่องของความรุนแรงและความน่าหดหู่ใจพอ ๆ กับเรื่องที่เกี่ยวข้องกัน คือการที่พรรคคอมมิวนิสต์กัมพูชาเข้าควบคุมฝ่ายต่อต้านได้ ลอน นอล ล้มป่วยด้วยโรคเส้นโลหิตแตกในสมอง ในต้น ค.ศ.1971 และแม้เขาจะฟื้นตัวอย่างรวดเร็วก็ไม่สามารถกลับเข้ากุมอำนาจทางการเมืองอย่างเต็มที่ได้อีก เมื่อขาดผู้นำที่เข้มแข็ง นักการเมืองในกรุงพนมเปญจึงหันไปวุ่นอยู่กับการตั้งกลุ่มและสะสมความมั่งคั่ง และตัวละครที่มีบทบาทนำคนหนึ่งก็คือน้องชายของลอน นอล ชื่อ ลอน นน ผู้ทุ่มเทความพยายามทั้งหมดให้กับการกีดกันไม่ให้ เจ้าสีสวัสดิ์ สิริก มาตัก หรือใครอื่นใด มาแย่งอำนาจไปจากลอน นอลได้

ในต่างจังหวัด นายทหารฝ่ายสาธารณรัฐมักจะโกหกตัวเลขของนายทหารใต้บังคับบัญชา เพื่อที่จะรับเอาเงินเดือนที่ได้จากความช่วยเหลือทางการทหารของสหรัฐอเมริกาเข้ากระเป๋าตนเอง นายทหารบางคนถึงกับขายอาวุธให้กับฝ่ายคอม-

มิวนิสต์ด้วย น้อยคนเตรียมพร้อมที่จะทำการบุก ลอน นอลมักลังเลใจที่จะลงโทษนายทหารที่จงรักภักดีต่อตัวเองในกรณีที่ทำผิดหรือโกงกิน แต่เขากลับใช้เวลาไม่น้อยไปกับการเขียนจดหมายไปยังประธานาธิบดีนิกสัน เพื่อขอเพิ่มความช่วยเหลือจากสหรัฐอเมริกา รวมทั้งใช้เวลาพูดคุยกับพวกผู้ทรงคุณวิเศษในพุทธศาสนา ซึ่งเสนอทางแก้ปัญหาสงครามตามแบบไสยศาสตร์ ถึงปลาย ค.ศ.1972 สาธารณรัฐเขมรสามารถควบคุมกรุงพนมเปญ เมืองสำคัญระดับจังหวัดไม่กี่แห่ง และส่วนใหญ่ของเมืองพระตะบอง ที่เหลือส่วนอื่นของประเทศ ถ้าไม่อยู่ในมือของฝ่ายคอมมิว-นิสต์ ก็เป็นที่ที่ไม่ปลอดภัยในทางการปกครอง

ในครึ่งแรกของ ค.ศ.1973 สหรัฐอเมริกาได้ระดมทิ้งระเบิดกัมพูชาเพื่อสกัดกั้นชัยชนะของฝ่ายคอมมิวนิสต์ นับเป็นการทิ้งระเบิดที่โหดร้ายพอ ๆ กับที่เกิดในสงครามโลกครั้งที่ 2 ระเบิดกว่าแสนตันได้ถูกทิ้งในเขตชนบทก่อนที่รัฐสภาของสหรัฐอเมริกาจะออกประกาศห้าม ไม่เคยมีการประเมินการสูญเสียที่เกิดขึ้น แต่การระดมทิ้งระเบิดครั้งนั้นน่าจะช่วยหยุดยั้งไม่ให้ฝ่ายคอมมิวนิสต์เข้าล้อมกรุงพนมเปญ แม้ว่าหลายคนจะโต้ว่ามันได้ช่วยให้กำลังใจของกองกำลังคอมมิวนิสต์กล้าแข็งขึ้น สงครามได้ยืดเยื้อต่อมาอีกปีครึ่ง แต่ปฏิกิริยาของประธานาธิบดีนิกสันในบั้นปลายของการทิ้งระเบิด คือการประกาศแก่ผู้ช่วยคนหนึ่งว่า ผลของสงครามก็คือการที่สหรัฐอเมริกาได้ "สูญเสีย" เอเชียอาคเนย์ ภูมิภาคของโลกที่สหรัฐอเมริกาไม่เคย "ได้เป็นเจ้าของ"[9]

ฝ่ายคอมมิวนิสต์ได้ตอบสนองต่อความช่วยเหลือที่เวียดนามให้กับขบวนการของตนมามากกว่ายี่สิบปี ด้วยการสังหารหมู่ชาวกัมพูชาที่ถูกส่งลงมาจากเวียดนามเหนือทันทีที่กองทหารเวียดนามเหนือถอนออกจากกัมพูชาในปลาย ค.ศ.1972 การสังหารเหล่านี้เกิดขึ้นอย่างลับ ๆ และปราศจากคำอธิบายใด ๆ ฝ่ายคอมมิวนิสต์ได้ทำการทดลองโครงการนารวมในเขตยึดครองของตนด้วย และระหว่างการโจมตีด้วยระเบิดของสหรัฐอเมริกาในต้น ค.ศ.1973 พรรคคอมมิวนิสต์กัมพูชาได้นำเอา

ยุวชนเขมรในเครื่องแบบปฏิวัติ ค.ศ.1972 ภาพโดย เซอร์จ ธิออน

ระบบสหกรณ์รวมมาใช้ในบางเขต ถึงตอนนั้นเริ่มมีข่าวลือเข้ามาในกรุงพนมเปญถึงพฤติกรรมที่ไม่มีการประนีประนอมของพวกกองโจรฝ่ายต่อต้าน เมื่อไหร่ที่พวกนี้ยึดเมืองหรือหมู่บ้านได้ จะไม่มีการจับเชลย แต่จะบังคับให้ผู้คนเข้าป่า ผู้คนในพนมเปญปฏิเสธข่าวลือนี้ว่าเป็นการโฆษณาชวนเชื่อ และยังคงเชื่อว่าพรรคคอมมิวนิสต์กัมพูชาเป็นหุ่นเชิดของเวียดนาม ขณะเดียวกันพวกเขาก็เหน็ดเหนื่อยจากสงคราม และพร้อมสำหรับทางเลือกใด ๆ ก็ได้แทบทั้งสิ้น ที่จะเข้ามาแทนที่สาธารณรัฐเขมรที่โกงกินและไม่มีประสิทธิภาพ

จุดจบมาถึงในต้น ค.ศ.1975 ฝ่ายคอมมิวนิสต์ได้วางระเบิดเส้นทางชายฝั่งแม่น้ำที่จะเข้าสู่กรุงพนมเปญ ซึ่งเท่ากับป้องกันไม่ให้มีการขนส่งข้าวและอาวุธยุทโธปกรณ์ไปสู่เมืองหลวง สหรัฐอเมริกาได้ช่วยจัดให้มีการขนส่งทางอากาศ แต่ก็ไม่

สามารถส่งข้าวได้เพียงพอที่จะเลี้ยงดูผู้คนในกรุงพนมเปญ และไม่สามารถส่งสรรพาวุธได้พอแก่การป้องกันพระนคร ฝ่ายคอมมิวนิสต์กัมพูชาได้ปิดล้อมเมืองอยู่เป็นเวลาสามเดือน ทำให้จำนวนผู้ลี้ภัยเพิ่มเป็นประมาณสองล้านคน ถึงต้นเดือนมีนาคม ลอน นอลก็ได้หลบหนีออกจากประเทศพร้อมกับเงินหนึ่งล้านดอลลาร์ที่รัฐบาลของเขามอบให้ ความพยายามวินาทีสุดท้ายที่มีสหรัฐอเมริกาเป็นตัวจักรสำคัญเพื่อทำการเจรจาต่อรองกับเจ้าสีหนุ ไม่ประสบความสำเร็จ ถึงจุดนี้หรือประมาณก่อนหน้านั้นไม่นานนัก ซาลอธ ซาร์ได้ตัดสินใจเข้ายึดกรุงพนมเปญโดยไม่รอความเห็นชอบจากพันธมิตรชาวเวียดนาม

ในตอนเช้าตรู่ของวันที่ 17 เมษายน ค.ศ.1975 แถวของกองกำลังคอมมิวนิสต์ในเครื่องแบบชุดชาวนาหรือเครื่องแบบสีกากีเรียบ ๆ พร้อมอาวุธหนักเต็มอัตรามุ่งหน้าสู่เมืองหลวงอย่างเงียบเชียบน่าสะพรึงกลัว พวกเขาเดินแถวอย่างช้า ๆ ไปตามถนนอันกว้างขวางว่างจากการจราจรของเมืองหลวง และแสดงท่าทีตอบสนองต่อการต้อนรับของชาวเมืองอย่างเย็นชา การมาถึงเมืองหลวงของฝ่ายคอมมิวนิสต์เผอิญตรงกับวันปีใหม่ของชาวกัมพูชา และเป็นสองอาทิตย์ก่อนชัยชนะของคอมมิวนิสต์ในเวียดนามใต้ การประจวบเหมาะเหล่านี้เป็นความจงใจ ฝ่ายคอมมิวนิสต์กัมพูชาตั้งใจที่จะให้ปีที่มาถึงเป็นทำนองเดียวกับปีที่หนึ่งของการปฏิวัติฝรั่งเศสซึ่งจะนำไปสู่ภาคใหม่ในประวัติศาสตร์กัมพูชา โดยปราศจากความเกี่ยวข้องใด ๆ กับการปฏิวัติในเวียดนาม[10]

บทที่ 12
การปฏิวัติในกัมพูชา

ไม่มีใครแน่ใจได้ว่านักประวัติศาสตร์กัมพูชาในอนาคตร้อยปีจากนี้ไป จะอุทิศเนื้อที่ให้กับยุคปฏิวัติของประเทศที่กินเวลาไม่มากนัก เท่ากับยุคเมืองพระนครที่มีอายุยาวกว่า ซับซ้อนกว่า และลี้ลับกว่าหรือไม่ จะอย่างไรก็ตาม สำหรับชาวกัมพูชาเกือบทั้งหมดที่มีชีวิตอยู่ในช่วงทศวรรษ 1990 สามปีครึ่งหลังจากที่กรุงพนมเปญถูกยึดได้ในเดือนเมษายน ค.ศ.1975 เป็นช่วงเวลาแห่งความเจ็บปวดช่วงหนึ่งของชีวิตพวกเขา การปฏิวัติดำเนินไปอย่างทารุณป่าเถื่อน และในทิศทางที่ตรงกันข้ามกับความคิดที่ผู้คนทั้งหลายมีต่อกัมพูชาสมัยก่อนการปฏิวัติ ผู้สังเกตการณ์ภายนอกจึงต่างฉงนสนเท่ห์ไปตาม ๆ กัน

ระบอบการปกครองคอมมิวนิสต์ที่ควบคุมกัมพูชาระหว่างเดือนเมษายน ค.ศ.1975 ถึงเดือนมกราคม ค.ศ.1979 เป็นที่รู้จักกันในนาม **กัมพูชาประชาธิปไตย** การปฏิวัติที่ระบอบการปกครองคอมมิวนิสต์นี้ค้ำจุนสนับสนุนอยู่ได้แพร่ขยายไปทั่วประเทศประดุจไฟป่าหรือพายุได้ฝุ่น โฆษกของรัฐบาลนี้ได้ประกาศอ้างว่า "ประวัติศาสตร์กว่าสองพันปีของกัมพูชา" ได้ยุติลงแล้ว รวมไปถึงการเงิน การตลาด การศึกษาอย่างเป็นทางการ พุทธศาสนา หนังสือ ทรัพย์สินส่วนบุคคล สไตล์การแต่งกายที่หลายหลากและเสรีภาพในการเคลื่อนไหว ไม่มีรัฐบาลกัมพูชาใดได้เคยพยายามเปลี่ยนแปลงอะไรมากมายเช่นนี้ และอย่างรวดเร็วเช่นนี้มาก่อน ไม่เคยมีใครมุ่งไปสู่อนาคตอย่างไม่ผ่อนปรน หรือมีอคติเข้าข้างคนยากคนจนขนาดนี้

ผู้นำระบอบกัมพูชาประชาธิปไตย ซึ่งเป็นสมาชิกพรรคคอมมิวนิสต์ เรียกตัวเองว่า "องค์การปฏิวัติ" พวกเขาต้องการเปลี่ยนแปลงกัมพูชาโดยอาศัยพลังและแรงจูงใจในการปฏิวัติ ทดแทนสิ่งที่พวกเขามองว่าเป็นอุปสรรคต่ออิสระในการปกครองตัวเองของชาติและความยุติธรรมทางสังคม สิ่งกีดขวางบนเส้นทางการปฏิวัติ ได้แก่ ชีวิตครอบครัว ลัทธิปัจเจกชนนิยม และความเคยชินที่ฝังรากลึกอยู่ในสิ่งที่พวกเขาเรียกว่า สถาบัน "ศักดินา" รวมทั้งตัวสถาบันต่าง ๆ เองทั้งหมดในสายตาของผู้นำระบอบกัมพูชาประชาธิปไตย คนยากจนชาวกัมพูชาได้ถูกเอารัดเอาเปรียบและตกเป็นทาสมาโดยตลอด การปฏิวัติได้ปลดปล่อยพวกเขา และชัยชนะทางการทหารได้ให้ซึ่งอำนาจ มาบัดนี้พวกเขาได้กลายเป็นนายของชีวิตตัวเอง และเป็นนายของประเทศตนร่วมกัน

พรรคคอมมิวนิสต์กัมพูชาซึ่งติดตามควบคุมการปฏิวัติทุกย่างก้าว ได้ปกปิดตัวตนขององค์กรจากคนภายนอก และไม่เปิดเผยแผนกำหนดการทางสังคมนิยมหรือชื่อของผู้นำ พรรคไม่พูดอะไรเกี่ยวกับการเป็นพันธมิตรกับเวียดนาม เป็นเวลาหลายเดือนที่ผู้นำพรรคยอมให้ชาวต่างประเทศคิดว่าเจ้าสีหนุผู้ซึ่งได้ทรงยอมเป็นผู้นำหุ่นให้กับฝ่ายที่ต่อต้านลอน นอล ยังเป็นประมุขของรัฐต่อไป ด้วยการปกปิดพันธมิตรและแผนกำหนดการของตน รัฐบาลใหม่ได้สร้างความรู้สึกว่าประเทศนี้เป็นอิสระอย่างแท้จริง ใน ค.ศ.1978 พอลพตได้คุยโอ้อวดกับผู้มาเยือนชาวยูโกสลาเวียว่า กัมพูชา "กำลังสร้างลัทธิสังคมนิยมที่ไร้ต้นแบบ" กระบวนการนี้ได้เริ่มในเดือนเมษายน ค.ศ.1975 และได้ดำเนินไปตลอดอายุขัยของระบอบกัมพูชาประชาธิปไตย แต่การที่ถือว่าสิ่งที่พวกตนกำลังทำไม่มีแบบอย่างมาก่อน พอลพตและเพื่อนร่วมงานเขาได้กระโจนลงสู่เส้นทางที่เต็มไปด้วยอันตราย[1]

เพื่อที่จะเปลี่ยนแปลงประเทศอย่างทั่วถึงและฉับพลัน เจ้าหน้าที่พรรคคอมมิวนิสต์ได้สั่งให้ทุกคนออกจากเมือง สัปดาห์ถัดจากวันที่ 17 เมษายน ค.ศ. 1975 ชาวกัมพูชากว่าสองล้านคนได้ถูกขับออกสู่ชนบทเพื่อพบกับชะตากรรมที่ไม่

แน่นอน เฉพาะครอบครัวของเจ้าหน้าที่พรรคคอมมิวนิสต์กัมพูชาชั้นสูงและคนงานจากโรงงานจำนวนไม่กี่ร้อยคนเท่านั้น ที่ได้รับอนุญาตให้อยู่ข้างหลังได้ คำสั่งที่โหดร้ายซึ่งไม่เคยได้รับการอธิบายอย่างเต็มที่นี้ ได้เพิ่มยอดผู้สูญเสียชีวิตอีกหลายพันจากจำนวนประมาณห้าแสนคนในสงครามกลางเมือง ข่าวที่ไปถึงประเทศตะวันตกพูดถึงคนป่วยในโรงพยาบาลที่ถูกไล่ลงจากเตียง การสังหารแบบเหวี่ยงแห และคนป่วยคนชรารวมทั้งเด็กเล็กที่ตายหรือถูกทิ้งอยู่ตามถนน การอพยพผู้คนทำให้เหยื่อตกใจจนช็อก พอ ๆ กับผู้สังเกตการณ์ในประเทศอื่น ๆ ซึ่งเคยหวังไว้ว่ารัฐบาลใหม่จะพยายามปกครองโดยอาศัยการประนีประนอม คนเหล่านี้อาจลืมความป่าเถื่อนทารุณที่ทั้งสองฝ่ายประหัตประหารกันในสงครามกลางเมือง แต่พวกนักสังเกตการณ์อีกพวกที่เห็นอกเห็นใจการปฏิวัติ มองว่าการอพยพผู้คนออกจากเมืองเป็นวิธีเดียวที่กัมพูชาจะสามารถเพาะปลูกอาหารพอเลี้ยงผู้คนให้อยู่รอดได้ ทำลายลำดับชั้นทางสังคมที่ฝังรากลึก และผลักดันให้ยุทธศาสตร์แบบยูโทเปียของตนขับเคลื่อนต่อไป[2]

พวกผู้นำพรรคคอมมิวนิสต์กัมพูชาได้ตัดสินใจที่จะอพยพผู้คนออกจากเมืองต่าง ๆ สามเดือนก่อนการปลดปล่อยกรุงพนมเปญ แต่ได้เก็บเรื่องนี้ไว้เป็นความลับอย่างเข้มงวด จนแม้แต่ผู้บังคับบัญชาฝ่ายคอมมิวนิสต์เองบางคนยังประหลาดใจเมื่อเหตุการณ์เกิดขึ้น เหตุผลหนึ่งที่ทำให้ตัดสินใจเช่นนี้ก็เนื่องมาจากเมืองหลวงขาดแคลนอาหารจริง ๆ อีกเหตุผลก็คือเป็นเรื่องยากที่จะปกครองคนจำนวนหลายล้าน ซึ่งโดยเนื้อแท้แล้วต่อต้านการปฏิวัติ เหตุผลประการที่สามก็คือผู้นำพรรคกลัวตัวเองจะไม่ปลอดภัย อย่างไรก็ดีเหตุผลที่อยู่เหนือเรื่องอื่น น่าจะเป็นความต้องการของพรรคคอมมิวนิสต์กัมพูชาที่จะยืนยันชัยชนะของตน ความเหนือกว่าที่ชนบทมีต่อเมือง และตำแหน่งอภิสิทธิ์ของคนยากคนจน ซาลอธ ซาร์ และเพื่อนร่วมงานไม่ได้ใช้ชีวิตถึงเจ็ดปีในป่า และอีกห้าปีต่อสู้สงครามกลางเมืองเพียงเพื่อตำแหน่งเทศมนตรีของเมือง พวกเขามองว่าเมืองเป็นที่แพร่พันธุ์การ

ต่อต้านการปฏิวัติ และความสำคัญก่อนเรื่องอื่นทางเศรษฐกิจในทัศนะของพวกเขาอยู่ที่การเปลี่ยนแปลงการเกษตรของกัมพูชา โดยเฉพาะในการเพิ่มผลผลิตข้าวของประเทศ พวกเขาหวังว่าเมื่อส่งข้าวออก รัฐบาลจะสามารถได้เงินตรามาจ่ายให้กับสินค้าเข้าและอุตสาหกรรม พรรคคอมมิวนิสต์กัมพูชาจำเป็นต้องใช้คนงานภาคเกษตรทั้งหมดเท่าที่จะหาได้เพื่อให้ได้มาซึ่งผลผลิตส่วนเกิน

ตลอดหกเดือนจากวันนั้น ประชาชนที่ถูกขับออกจากเมือง รู้จักกันในชื่อ "ประชาชนใหม่" หรือ "ประชาชนรุ่น 17 เมษายน" ต้องใช้เวลาปลูกข้าวและพืชอื่น ๆ ภายใต้การควบคุมของทหารและเจ้าหน้าที่คอมมิวนิสต์ สภาพการณ์เลวร้ายโดยเฉพาะสำหรับผู้ที่ไม่เคยชินกับงานใช้แรง แต่เนื่องจากในอำเภอส่วนใหญ่มีอาหารพอกิน ผู้ที่รอดชีวิตจากยุคระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยจึงพากันมองย้อนกลับไปยังช่วงเดือนเหล่านั้นเหมือนเป็นยุคทองยุคหนึ่ง เป็นครั้งแรกในรอบหลายปีที่กัมพูชาไม่อยู่ในภาวะสงคราม และ "ประชาชนใหม่" จำนวนมากกระตือรือร้นที่จะสร้างประเทศที่ชอกช้ำของตนขึ้นใหม่ ว่าไปแล้วปัญหาของกัมพูชาอาจหนักหนาเสียจนต้องอาศัยการแก้ไขด้วยแนวปฏิวัติ อดีตวิศวกรผู้หนึ่งกล่าวไว้ว่า "ในตอนแรก ความคิดปฏิวัติเป็นสิ่งที่ดี" แต่อย่างไรก็ตาม "มันไม่ได้ผลในทางปฏิบัติ"[3]

สำหรับชาวชนบทกัมพูชาจำนวนมาก โดยเฉพาะพวกที่อายุระหว่างสิบห้าถึงยี่สิบปี การสู้กับ "ลัทธิศักดินา" และ "พวกอเมริกัน" ในต้นทศวรรษ 1970 ทำให้พวกเขาได้สัมผัสกับเสรีภาพ ความนับถือตัวเองและอำนาจ เหมือนกับการได้จับอาวุธ ซึ่งเป็นสิ่งเกินกว่าจะคิดสำหรับคนรุ่นพ่อแม่ของตน หรือสำหรับชาวกัมพูชาส่วนใหญ่ เยาวชนส่วนมาก ตามวลีที่ยืมมาจากเหมาเจ๋อตง "ยากจนและเป็นกระดาษที่ว่างเปล่า" ซึ่งง่ายต่อการจะปลูกฝังคำสอนต่าง ๆ ในการปฏิวัติ พวกเขาเป็นหนี้องค์การปฏิวัติ ซึ่งพวกเขาพูดถึงเสมือนเป็น "แม่และพ่อ" ของตน สำหรับทุกสิ่งทุกอย่างที่ได้มา พวกเขาไม่มีอะไรที่ต้องเป็นหนี้อดีต ด้วยเหตุนี้จึงคิดกันว่าเยาวชนเหล่านี้จะนำไปสู่การเปลี่ยนกัมพูชาเป็นรัฐสังคมนิยม และนำ

ประชาชนไปสู่ "เอกราช ความเป็นนาย และการพึ่งตัวเอง" แต่เยาวชนกัมพูชาเหล่านี้กลับกลายเป็นคมมีดแห่งการปฏิวัติ สร้างความตระหนกและความสับสนให้แก่ประชาชน

การยึดอำนาจของระบอบกัมพูชาประชาธิปไตย ค.ศ.1975-1979

ยุคปฏิวัติในกัมพูชามีลักษณะหลากหลายต่างไปตามภูมิภาค และตามช่วงเวลาที่ต่างกันออกไป โดยทั่วไปภูมิภาคของประเทศส่วนที่อยู่ภายใต้การควบคุมของพรรคคอมมิวนิสต์กัมพูชามานานที่สุด มักจะพร้อมที่สุดที่จะดำเนินโครงการตามที่พรรควางไว้ และให้ความสะดวกที่สุดแก่ "ประชาชนใหม่" เจ้าหน้าที่ของพรรคทางตะวันออก ตะวันออกเฉียงเหนือ และตะวันตกเฉียงใต้ มีวินัยมากกว่าพวกที่อยู่ทางตะวันตกเฉียงเหนือ โชคไม่ดีสำหรับ "ประชาชนใหม่" ที่ภาคตะวันตกเฉียงเหนือซึ่งมีศูนย์กลางอยู่บริเวณจังหวัดพระตะบอง เป็นบริเวณที่มีผลผลิตดีที่สุดในช่วงเวลาก่อนยุคปฏิวัติ ดังนั้นรัฐบาลยุคปฏิวัติจึงเรียกร้องส่วนเกินจากผลผลิตที่นั่นมากกว่าเขตอื่น ๆ ความทุกข์ยากที่ตามมาที่นั่นจึงหนักหน่วงกว่าที่อื่นเช่นกัน[4]

พรรคคอมมิวนิสต์กัมพูชาได้แบ่งกัมพูชาออกเป็นเจ็ด*ภูมิภาค* แต่ละ*ภูมิภาค*แบ่งย่อยออกเป็นหน่วยบริหาร*ตำบล* สามสิบสอง*ตำบล* โดยทั่วไปสภาพการณ์ตลอดปี ค.ศ.1976 ใน*ภูมิภาค*ทางตะวันออกเฉียงเหนือและตะวันออกพอทนได้ ส่วนใน*ภูมิภาค*ทางตะวันตกเฉียงใต้และตะวันตก สภาพการณ์ค่อนข้างเลวร้าย แต่ที่เลวร้ายที่สุดคือใน*ภูมิภาค*ทางเหนือและตะวันตกเฉียงเหนือ ภายในแต่ละ*ภูมิภาค*เองก็ยังมีความหลากหลายอยู่มาก ซึ่งสะท้อนความแตกต่างในด้านผู้นำ ทรัพยากร และปัจจัยภายนอกอื่น ๆ ตัวอย่างเช่นการต่อสู้กับเวียดนามที่เกิดขึ้นในภาคตะวันออก

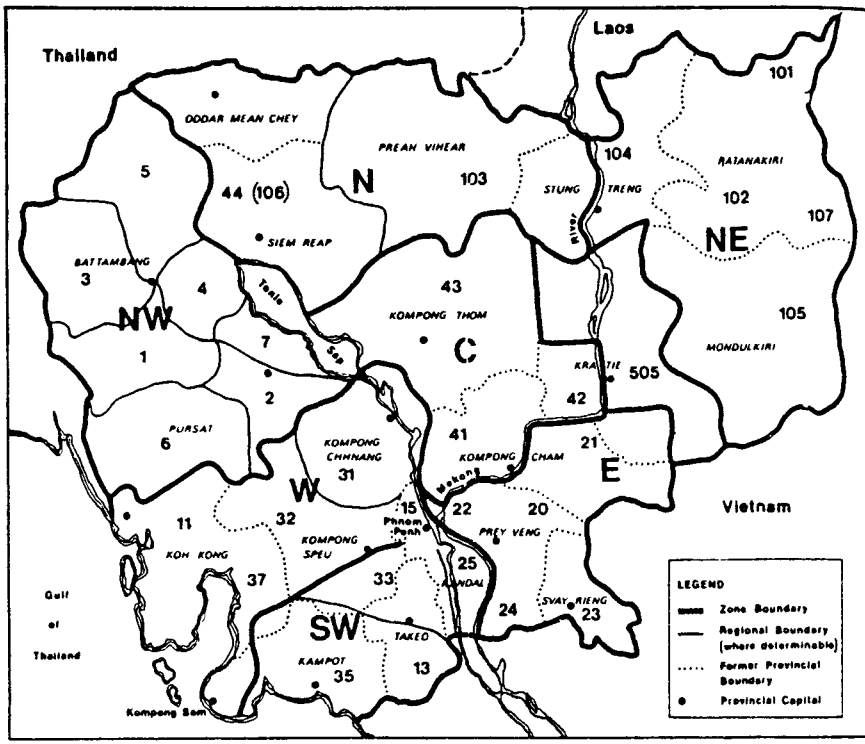

แผนที่การแบ่งเขตปกครองในสมัยรัฐบาลกัมพูชาประชาธิปไตย

และตะวันตกเฉียงใต้ในกลาง ค.ศ.1977[5]

ชีวิตยากลำบากในทุกท้องที่ ในระดับประเทศได้มีการประเมินอย่างต่ำ ๆ ว่าระหว่างเดือนเมษายน ค.ศ.1975 และมกราคม ค.ศ.1979 ประชาชนกว่าล้านคน หรือหนึ่งในทุกเจ็ดคนได้เสียชีวิต อันเป็นผลโดยตรงจากนโยบายและการกระทำของระบอบกัมพูชาประชาธิปไตย ที่ว่านี้รวมถึงการให้ประชาชนทำงานหนักเกินไปทอดทิ้ง หรือรักษาคนป่วยอย่างไม่ถูกต้อง และให้อาหารทุกคนต่ำกว่าความจำเป็นเพื่อการอยู่รอด ดูเหมือนว่าประชาชนจำนวนถึงแสนได้ถูกสังหารทันทีในฐานะศัตรูของการปฏิวัติ[6]

ยุคระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยอาจแบ่งออกได้เป็นสี่ช่วงด้วยกัน ช่วงแรกกินเวลาตั้งแต่กรุงพนมเปญถูกยึดครองจนถึงต้น ค.ศ.1976 เมื่อมีการประกาศใช้รัฐธรรมนูญ และคลื่นการอพยพครั้งใหม่ได้เริ่มตั้งเค้า จากภาคตะวันตกเฉียงใต้ซึ่งเป็นเขตคนอยู่หนาแน่นแต่เพาะปลูกได้น้อย ไปยังเขตเพาะปลูกข้าวที่อุดมสมบูรณ์ในภาคตะวันตกเฉียงเหนือ ภาคตะวันตกเฉียงใต้ได้รับการปลดปล่อยในช่วงต้นและมีฐานทัพของฝ่ายปฏิวัติหลายแห่ง ที่นี่แน่นขนัดไปด้วยผู้อพยพจากพนมเปญ ส่วนทางตะวันตกเฉียงเหนือ ตรงกันข้าม ยังคงอยู่ในการควบคุมของพวกสาธารณรัฐจนกระทั่งถึงเดือนเมษายน ค.ศ.1975 รัฐบาลถือว่าเขตนี้จะนำไปสู่การขยายผลผลิตข้าวของประเทศ และ "ประชาชนใหม่" ถูกเลือกให้เป็นเครื่องมือเพื่อบรรลุเป้าหมายดังกล่าว ความจริงที่ว่าพวกนี้ไม่อาจไถ่ให้พ้นจากบาปทางสังคมได้อีกแล้ว ถูกมองว่าเป็นประโยชน์ ผู้รอดชีวิตจำนวนมากยังคงจดจำคำพูดที่ชวนให้หนาวสะท้านได้ดี "เก็บพวกแกไว้ไม่ได้กำไรอะไร พวกแกตายก็ไม่เสียอะไร"

ในยุคนี้วิทยุพนมเปญใช้โฆษกนิรนามและเพลงของฝ่ายปฏิวัติ เรียกร้องให้ผู้ฟัง "สร้างและปกป้อง" กัมพูชาจากศัตรูที่ไม่ปรากฏชื่อทั้งจากภายนอกและภายในประเทศเอง เมื่อพิจารณาการล่มสลายของรัฐบาลนี้ใน ค.ศ.1979 คำประกาศเหล่านั้นสะท้อนการมองโลกในแง่ดี แต่ในช่วงต้น ๆ ของการปฏิวัติ ชาวกัมพูชาจำนวนมากเชื่อว่าการปฏิวัติจะประสบความสำเร็จ ยิ่งไปกว่านั้นจากมุมมองของผู้นำพรรค ศัตรูที่แท้จริงหรือตามจินตนาการยังไม่โผล่ออกมา

ช่วงที่สองของระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยกินเวลาจนถึงปลายเดือนกันยายน ค.ศ.1976 ในแง่หนึ่งช่วงนี้เป็นจุดสูงสุดของระบอบนี้ แม้ว่าสภาพการณ์ในชนบทและโดยเฉพาะทางตะวันตกเฉียงเหนือจะเลวลงเรื่อย ๆ ตามวันเวลาที่ผ่านไป ผู้นำของพรรคคอมมิวนิสต์กัมพูชาได้ควบคุมประชาชนทั้งหมดโดยไม่เปิดเผยตัวเป็นเวลาถึงหนึ่งปีครึ่ง ไม่เป็นที่แน่ชัดว่าทำไมพวกเขาจึงได้รอเป็นเวลานานถึงขนาดนั้นเพื่อที่จะประกาศตั้งรัฐบาลของตนเอง ความนิรนามอาจช่วยให้พวกเขารู้สึก

มั่นคง และการอุปถัมภ์ของจีนที่ให้แก่เจ้าสีหนุอาจเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้พรรคคอมมิวนิสต์กัมพูชาเลื่อนการยึดอำนาจอย่างเปิดเผยออกไป ครั้นเมื่อ จูเอนไล นายกรัฐมนตรีจีนผู้อุปถัมภ์เจ้าสีหนุคนสำคัญเสียชีวิตลงในเดือนมกราคม ค.ศ.1976 ผู้นำพรรคคอมมิวนิสต์กัมพูชาจึงเตรียมพร้อมที่จะปัดเจ้าสีหนุออกไป โดยบังคับให้พระองค์ทรงเกษียณจากตำแหน่งประมุขของรัฐ เอกสารลับของพรรคฉบับเดือนมีนาคม ค.ศ.1976 ระบุว่า "(เจ้าสีหนุ) ได้หมดลมหายใจแล้ว พระองค์ไม่อาจทรงดำเนินภารกิจต่อไปได้ เราจึงได้ให้พระองค์เกษียณ"[7] เจ้าสีหนุได้ทรงลาออกสามวันหลังจากนั้น ทรงได้รับข้อเสนอเงินบำนาญซึ่งไม่เคยมีการจ่าย และอนุสาวรีย์เพื่อพระเกียรติซึ่งไม่มีการสร้าง ถึงเดือนเมษายน ค.ศ.1976 เจ้าสีหนุทรงพำนักอยู่ในวิลล่าเล็ก ๆ ภายใต้การควบคุมในเขตพระราชฐาน ทรงพำนักที่นั่นอย่างสะดวกสบายพอสมควรแต่กังวลพระทัย จนกระทั่งระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยส่งพระองค์ไปในราชการการทูตในเดือนมกราคม ค.ศ.1979 เอกสารระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยได้ระบุด้วยว่ารัฐบาลใหม่ "ต้องเป็นองค์การของพรรคเท่านั้น" และระบุว่า "สหายพอล" (ชื่อแฝงที่เป็นที่รู้จักกันชื่อแรกของ ซาลอธ ซาร์) จะต้องเป็นนายกรัฐมนตรีในเอกสารลับก่อนหน้านั้นซึ่งมีการรวบรวมขึ้นในเดือนตุลาคม ค.ศ.1975 ซาลอธ ซาร์ได้เข้ารับผิดชอบงานด้านเศรษฐกิจและการป้องกันประเทศ

รัฐธรรมนูญของกัมพูชาประชาธิปไตยที่ประกาศใช้ในเดือนมกราคม ค.ศ. 1976 ไม่ได้ให้การรับรองเรื่องสิทธิมนุษยชน ให้คำจำกัดความหน่วยงานของรัฐไม่กี่องค์กร และจริง ๆ แล้วได้ล้มเลิกทรัพย์สินส่วนบุคคล ศาสนา และการผลิตทางเกษตรที่มุ่งเพื่อครอบครัว เอกสารนี้ไม่ยอมรับตัวแบบจากต่างประเทศ ปฏิเสธการเป็นพันธมิตรหรือความช่วยเหลือจากต่างประเทศ และไม่ได้เอ่ยถึงพรรคคอมมิวนิสต์กัมพูชาหรือความคิดแบบลัทธิมาร์กซ์-เลนิน อันที่จริงการปฏิวัตินี้ถูกทำให้ดูเหมือนเป็นเรื่องของชาวกัมพูชาโดยเฉพาะ ปราศจากความเกี่ยวข้องใด ๆ กับโลกภายนอก เหมือน ๆ กับที่เคยเกิดขึ้นบ่อย ๆ[8]

เมื่อมีการเลือกตั้งสมัชชาแห่งชาติในเดือนมีนาคม ผู้สมัครของพรรคคอมมิวนิสต์กัมพูชาได้รับเลือกตั้งโดยไม่มีผู้กีดขวาง พวกนี้รวมถึงสมาชิกคณะกรรมการกลางของพรรคที่ได้รับเลือกในฐานะ "ชาวนา" "คนงานกรีดยาง" ฯลฯ รวมถึงอาชีพอื่น ๆ ที่ยากจะชี้ชัด พอลพตซึ่งไม่ได้อ้างตัวเป็นอย่างอื่น ได้เป็นตัวแทน "คนงานกรีดยางใน*ภูมิภาค*ตะวันออก" ผู้สมัครแต่ละคนจะไม่มีเขตเลือกตั้งของตัวเอง แต่เป็นตัวแทนของชนชั้นใดชนชั้นหนึ่งของคนเขมร "ประชาชนใหม่" ไม่มีสิทธิ์ที่จะได้รับการเสนอชื่อ และไม่มีคุณสมบัติที่จะลงคะแนนเสียง รัฐสภามีการประชุมกันเพียงครั้งเดียวเพื่อให้การยอมรับรัฐธรรมนูญ และไม่เคยมีบทบาทสำคัญในระบอบกัมพูชาประชาธิปไตย ดูเหมือนว่ารัฐสภาจะถูกจัดตั้งขึ้นมาเพื่อปิดปากการแสดงความคิดเห็นของต่างประเทศเหมือน ๆ กับการเลือกตั้ง

ผู้ที่มีตำแหน่งสำคัญในรัฐบาลใหม่ผสมผสานกันระหว่างปัญญาชนที่ได้เคยศึกษามาจากฝรั่งเศส (พอลพต, เอียง ซารี, เอียง ธิริธ ภรรยาซารี, ฮู นิม, เธือน เธียน และ ซอน เซน) สมาชิกพรรคคอมมิวนิสต์อินโดจีนที่อายุมากกว่า (นวน เฌีย, เนม รอส, ญู เฌต, นน ซวน และ เซา พิม) และพวกทหารรุ่นหนุ่มกว่าที่ไม่เคยออกนอกกัมพูชา (วอร์น เวต, เค็ก เพ็น และ ฉิม ซามวก) ผู้ที่รับผิดชอบ*ภูมิภาค*ทั้งเจ็ดไม่รวมเอาพวกศิษย์เก่าจากฝรั่งเศส พวกหลังนี้กระจุกตัวกันอยู่ตามกระทรวงต่าง ๆ ที่ตั้งขึ้นใหม่ในกรุงพนมเปญ[9]

แผนสี่ปี

ในช่วงสองสามเดือนต่อจากนั้น พอลพตและเพื่อนร่วมงาน ได้ร่างแผนเศรษฐกิจสี่ปี "เพื่อสร้างสังคมนิยมขึ้นในทุก ๆ ด้าน" แผนนี้จะเริ่มใช้ในเดือนกันยายน ค.ศ.1977 แต่ไม่เคยมีการลงมือทำอย่างเป็นทางการ แผนนี้เรียกร้องให้มีการรวมทรัพย์สินของคนกัมพูชาทั้งหมด และเสนอให้เพิ่มระดับการผลิตข้าวทั่ว

ประเทศ ด้วยเป้าหมายที่จะบรรลุถึงผลผลิตเฉลี่ยระดับประเทศให้ได้ 3 เมตริกตันต่อหนึ่งเฮคตาร์ (หรือ 1.4 ตันต่อหนึ่งเอเคอร์) อัตราเฉลี่ยในสมัยก่อนยุคปฏิวัติที่เก็บเกี่ยวภายใต้สภาพการณ์ที่เข้มงวดน้อยกว่าและมีแรงจูงใจทางการเงิน อยู่ในระดับต่ำกว่าหนึ่งตันต่อเฮคตาร์ ซึ่งเป็นระดับต่ำสุดระดับหนึ่งในเอเชียอาคเนย์ เป้าหมายของการเพิ่มระดับเฉลี่ยเป็นสามเท่ามุ่งที่จะบรรลุผลโดยอาศัยระบบชลประทานอย่างกว้างขวาง มีการเพาะปลูกสองถึงสามครั้งต่อปี มีชั่วโมงการทำงานที่ยาวนาน และทุ่มเทพลังอันเร่าร้อนของการปฏิวัติเพื่อปลดปล่อยประชาชนจากการถูกเอารัดเอาเปรียบและความกังวลส่วนบุคคลต่าง ๆ แผนปฏิรูปได้ถูกเขียนขึ้นอย่างรีบเร่ง ไม่มีเวลาที่จะทำการศึกษาเพื่อดูว่าข้อเสนอต่าง ๆ เหมาะสมกับสภาพของดินและน้ำในพื้นที่แต่ละแห่งหรือไม่ หรือว่ามีความจำเป็นด้านปัจจัยพื้นฐานในโครงการอื่นหรือเปล่า แผนปฏิรูปเรียกร้อง "การรุกอย่างสุดเหวี่ยงและโดยสิ้นเชิง" จากประชาชนทุกหมู่เหล่า นักเขียนบางคนได้เปรียบเทียบโครงการของพรรคคอมมิวนิสต์กัมพูชากับสิ่งที่เรียกว่าลัทธิคอมมิวนิสต์ยามสงครามของสหภาพโซเวียตในต้นทศวรรษที่ 1920 อีกหลายคนกลับเปรียบเทียบนโยบายของระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยกับแผนที่รู้จักกันในนาม **การก้าวกระโดดไกล** (Great Leap Forward) ในจีนในทศวรรษที่ 1950 ไม่มีการเสนอแรงจูงใจใด ๆ แก่ประชาชนกัมพูชา เว้นแต่ข้อเสนอประหลาด ๆ ที่ว่า ทุกคนจะมีของว่างกินทุกวันภายในปี ค.ศ.1980! เอกราชที่เพิ่งได้พานพบอีกครั้งของกัมพูชา การได้มาซึ่งอำนาจของคนยากคนจน และการสิ้นสุดการเอารัดเอาเปรียบ แค่นี้ก็คิดกันว่าเป็นแรงจูงใจและรางวัลที่พอเพียงแล้ว[10]

ตามแผนสี่ปี ผลผลิตอันได้แก่ ฝ้าย ปอ ยาง มะพร้าว น้ำตาล และนุ่น เป็นพืชที่ต้องปลูกเพื่อการส่งออก จะมีการตั้งอุตสาหกรรมเบาโดยอาศัยเงินที่ได้จากสินค้าที่ส่งออก และสุดท้ายก็คือการมีอุตสาหกรรมหนัก แผนสำหรับเรื่องหลังเป็นเรื่องเพ้อฝันอย่างยิ่ง เนื่องจากต้องพึ่งพาวัตถุดิบ เช่น เหล็กและน้ำมันปิโตร-

เลียม ซึ่งไม่มีในระบอบกัมพูชาประชาธิปไตย ในการอธิบายแผนนี้แก่สมาชิกชั้นสูงของพรรค โฆษกที่ไม่ปรากฏนามซึ่งสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นพอลพต ได้กล่าวไว้ว่า แผนนี้สามารถสำเร็จได้อย่างรวดเร็ว การปฏิวัติของระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยจริง ๆ แล้ว เป็น "ประสบการณ์ใหม่และเป็นประสบการณ์ที่สำคัญต่อโลกทั้งหมด เนื่องจากเราไม่ได้ทำเหมือนอย่างคนอื่น เรากระโดด (ตรงไปสู่) การปฏิวัติโซเชียลลิสต์ และสร้างสังคมนิยมขึ้นอย่างรวดเร็ว เราไม่ต้องการช่วงเวลานานเพื่อการเปลี่ยนแปลง"[11]

แผนสี่ปีไม่ได้พูดถึงการพักผ่อนหย่อนใจ ศาสนา การศึกษาที่เป็นทางการ หรือชีวิตครอบครัว แม้จะถือว่าเป็นเรื่องสำคัญที่จะ "ทำให้ความไม่รู้หนังสือในหมู่ประชาชนหมดไป" แต่ก็ไม่มีการพูดว่าประชาชนจะได้รับอนุญาตให้อ่านอะไรได้บ้าง ถึง ค.ศ.1976 มีโรงเรียนระดับประถมศึกษาอยู่ในเขตฐานทัพบ้าง แต่การศึกษาก็ไม่ได้รับการขยายไปสู่ "ประชาชนใหม่" หรือลูกหลานของพวกเขา จนกระทั่ง ค.ศ.1977 หรือ 1978 และไม่มีการจัดการศึกษาที่สูงกว่าระดับประถมก่อน ค.ศ.1978 ถึงปีนั้นมีความพยายามที่ค่อนข้างสายไปเพื่อจัดตั้งวิทยาลัยเทคนิคขึ้นที่กรุงพนมเปญ เจ้าหน้าที่ระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยส่วนหนึ่งสร้างกุศลนี้ด้วยความจำใจ เพราะพวกที่เป็นที่รู้กันว่าเป็นครูที่มีประสบการณ์และเป็นปฏิปักษ์กับพรรคคอมมิวนิสต์กัมพูชา ได้ถูกตั้งข้อสงสัยว่ามีเจตนาทรยศต่อประเทศ และมักจะถูกฆ่าในฐานะ "ศัตรูทางชนชั้น" มาถึงตอนนี้สมาชิกของพรรคที่เคยเป็นครูมาก่อนจึงมีภาระงานที่มีผลตอบแทนมากกว่าเดิม

ชาวกัมพูชาส่วนใหญ่ต้องทำงานสิบถึงสิบสองชั่วโมงต่อวัน และสิบสองเดือนต่อปี เพื่อบรรลุถึงเป้าหมายตามแผน พวกที่ไม่เคยชินกับงานใช้แรงจำนวนมากไม่นานก็ต้องเสียชีวิตจากการทำงานหนักเกินไปและขาดอาหาร และแม้แต่พวกที่เคยเป็นชาวนามาก่อนในช่วงก่อนการปฏิวัติ ก็ยังพบว่าพวกตนต้องทำงานหนักกว่าที่เคยทำมาก่อน ค.ศ.1976 โดยไม่มีผลตอบแทนทางวัตถุ มีเวลาเหลือให้

คู่สมรสและลูก ๆ อย่างจำกัด และมีเวลาว่างน้อยมาก ถึงต้น ค.ศ.1976 อาหารเริ่มขาดแคลน เนื่องจากส่วนที่เหลือจากการเก็บเกี่ยวครั้งแรกได้ถูกรวบรวมส่งไปเลี้ยงกองทัพ เก็บสะสมไว้ หรือแม้แต่เพื่อส่งออก ใน ค.ศ.1977 และ 1978 สถานการณ์เลวร้ายลง เกิดทุพภิกขภัยขึ้นในหลายส่วนของประเทศ ผู้ที่รอดชีวิตมาได้จำนวนมากยังระลึกถึงการต้องกินข้าวต้มเปล่า ๆ อยู่เป็นเดือน คนหนึ่งในพวกนี้ซึ่งขณะนี้อาศัยอยู่ในออสเตรเลียย้อนความหลังให้ฟังว่า "เรามีสภาพเหมือนพวกแอฟริกันที่คุณเห็นในโทรทัศน์ ขาของพวกเราดูคล้ายท่อนไม้ เราเดินแทบไม่ได้"[12]

ความอดอยากทำนองเดียวกันนี้ได้ลุกลามไปทั่วประเทศจีนในต้นทศวรรษ 1960 ในตอนเริ่มการก้าวกระโดดไกลที่นำมาซึ่งความวิบัติ ในกัมพูชา ข่าวความอดอยากที่เกิดขึ้นได้ถูกปกปิดไม่ให้ล่วงรู้ถึงกลุ่มผู้นำในพนมเปญ มิฉะนั้นความยากแค้นที่เกิดขึ้นจะถูกมองเป็นหลักฐานแห่งการกบฏ ผู้นำระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยดูจะเชื่อว่า กลุ่มพลังที่พวกเขาระดมมาเพื่อรบชนะ "พวกอเมริกัน" สองอาทิตย์ก่อนชัยชนะคล้าย ๆ กันในเวียดนามนั้น เพียงพอแล้วสำหรับภารกิจที่กำหนดไว้โดยพรรคคอมมิวนิสต์กัมพูชาซึ่ง "มีสายตาชัดเจน"[13]

เพื่อให้บรรลุถึงเป้าหมายที่สั่งการมาจากส่วนกลาง ในช่วงที่สองของยุคระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยนี้ สมาชิกพรรคที่ไม่มีประสบการณ์ได้สร้างแรงกดดันที่เหลือจะทนทานแก่ "ประชาชนรุ่น 17 เมษายน" และทุกคนที่ตกอยู่ใต้การบังคับบัญชาของพวกตน วิธีการหนึ่งที่จะได้มาซึ่งผลผลิตส่วนเกินก็โดยการตัดปริมาณข้าวที่จะใช้เป็นเมล็ดพันธุ์เพื่อปลูกต่อไป รวมทั้งส่วนที่แบ่งไว้เพื่อเลี้ยงประชาชนตามตัวแผนเองนั้น การปันส่วนที่จัดสรรไว้เพียงพอแก่การอยู่รอด และในหลายส่วนของประเทศประชาชนก็มีข้าวพอกินเกือบตลอดปี ค.ศ.1976 แต่ในส่วนใหญ่ของภาคตะวันตกเฉียงเหนือ การปันส่วนได้ลดน้อยลงเมื่อเกิดความต้องการที่ศูนย์กลาง ในต้น ค.ศ.1976 "ประชาชนใหม่" จำนวนหลายแสนได้ถูกส่งไปที่นั่น และจำนวนมากถูกสั่งให้หักร้างถางป่าที่นั่น ไม่มีเวชภัณฑ์ในมาตรฐานตะวันตก หลาย

พันคนจึงต้องตายด้วยโรคมาเลเรีย ทำงานหนักเกินไป และขาดอาหาร ผู้คนที่มีชีวิตรอดมาสู่ประเทศไทยจำนวนหยิบมือได้ให้รายงานเกี่ยวกับการประหัตประหารต่าง ๆ สภาพชีวิตที่เข้มงวดแบบสปาร์ตัน และอาหารที่ไม่พอเพียง

วิกฤตในพรรค

การเสียชีวิตของเหมาเจ๋อตงเกิดขึ้นในเดือนกันยายน ค.ศ.1976 ก่อนที่พรรคคอมมิวนิสต์กัมพูชาจะเฉลิมฉลองการครบรอบ 25 ปีของพรรคเล็กน้อย เป็นไปได้ว่าพรรคได้หวังที่จะใช้โอกาสนี้ประกาศการดำรงอยู่ของตนแก่คนภายนอก และลงมือดำเนินการแผนสี่ปี แต่เมื่อเวลาผ่านไปความขัดแย้งก็เกิดขึ้นภายในพรรคคอมมิวนิสต์กัมพูชา ระหว่างพวกที่สนับสนุนให้ ค.ศ.1951 เป็นวันสถาปนาพรรค และพวกที่ชอบปี ค.ศ.1960 อันเป็นปีที่เริ่มสภาคองเกรสในพนมเปญ ซึ่งดูเหมือนจะเป็นไปตามคำสั่งของเวียดนาม รวมทั้งมีการเสนอชื่อ พอลพต และเอียง ซารี เป็นกรรมการกลางของพรรคด้วย สำหรับพวกที่ชอบปี ค.ศ.1960 ปีที่เร็วกว่านี้สะท้อนให้เห็นการครอบงำของเวียดนามที่มีต่อพรรค พวกเขามองพวกที่สนับสนุนปี ค.ศ.1951 ว่าเป็นพวกโต้ปฏิวัติ (counterrevolutionaries) ที่มอบความจงรักภักดีให้กับเวียดนาม สิ่งที่พอลพตในสมัยต่อมาอธิบายว่าเป็นการปราบปรามรัฐประหารที่มีศักยภาพต่อด้านการปกครองของเขา น่าจะหมายถึงการช่วงชิงการกวาดล้างสมาชิกพรรคหลายคน ที่ความจงรักภักดีต่อพรรค (หรือเวียดนาม) ดูเหมือนจะมีมากกว่าความจงรักภักดีต่อพอลพตนั่นเอง[14]

สมาชิกที่มีชื่อเสียงสองคนของพรรคคอมมิวนิสต์กัมพูชาคือ เขียว เมียส์ และ นน ซวน ซึ่งทั้งสองมีสายสัมพันธ์กับพรรคประชาชน ด้วยเหตุนั้นจึงสัมพันธ์กับช่วงประวัติศาสตร์ของพรรคที่เวียดนามมีบทบาทครอบงำอยู่ ทั้งสองได้ถูกจับและถูกตั้งข้อกล่าวหาว่าเป็นกบฏ การสารภาพของทั้งสองคนซึ่งคงเหลือหลักฐานมาจน

ปัจจุบัน แสดงให้เห็นว่าทั้งสองสนับสนุน ค.ศ.1951 ให้เป็นปีที่ตั้งพรรคคอมมิวนิสต์กัมพูชา[15] รวมทั้งหมดแล้วมีคำสารภาพทั้งที่เป็นตัวพิมพ์ดีดและเขียนด้วยลายมือหลายพันหน้าเหลืออยู่ที่ศูนย์การไต่สวนที่ตูลสเลง (Tuol Sleng) ชานเมืองพนมเปญ ผู้คนอย่างน้อยสองหมื่นคนได้ถูกสอบสวน ทรมาน และสังหารที่นั่น ระหว่างปลาย ค.ศ.1975 และช่วงไม่กี่วันแรกของ ค.ศ.1979 และเอกสารของพวกนี้ประมาณสี่พันรายยังหลงเหลืออยู่ คำสารภาพเหล่านั้นหาค่ามิได้สำหรับนักประวัติศาสตร์ แต่ก็ยากที่จะพูดว่าการวางแผนจริง ๆ เพื่อเอาพอลพตและผู้ช่วยของเขาออกจากตำแหน่ง ได้ก้าวมาถึงจุดแห่งการเคลื่อนไหวในเดือนกันยายน ค.ศ.1976 ใช่หรือไม่ พอลพตก็เช่นเดียวกับเจ้าสีหนุ ถือว่าความไม่เห็นพ้องด้วยกับนโยบายของตนเทียบเท่ากับการทรยศ และการโต้แย้งเรื่องวันสถาปนาพรรคชี้ให้เขาเห็นว่าคนบางคนต้องการถอดเขาออกจากอำนาจ เขาสงสัยถึงความเกี่ยวโยงกันระหว่างพวกที่โต้แย้งให้กับปี ค.ศ.1951 และพวกคอมมิวนิสต์กัมพูชาในฮานอย รวมทั้งชาวกัมพูชาที่ถูกส่งมาจากเวียดนามเหนือเพื่อช่วยเหลือการปฏิวัติกัมพูชาด้วย[16]

ถึงปลายเดือนนั้น (กันยายน ค.ศ.1976 - ผู้แปล) ซึ่งก็คือเพียงสี่วันก่อนการฉลองครบรอบ 25 ปีของการตั้งพรรค พอลพตได้ลาออกจากตำแหน่งนายกรัฐมนตรี "ด้วยเหตุผลด้านสุขภาพ" และ นวน เฉีย บุคคลอันดับสองในพรรคก็ได้เข้ารับตำแหน่งแทนเขา สุขภาพของพอลพตได้ทรุดลงบ่อยครั้งในช่วงหนึ่งปีครึ่งก่อนหน้านั้น แต่เขาอาจจะประกาศการลาออก ณ จุดนี้เพื่อให้ศัตรูเสียดุล และเพื่อแสวงหาที่พักพิงนอกพนมเปญ ในช่วงเวลาที่กลุ่มคนที่พวกเขาเชื่อว่ากำลังวางแผนต่อต้านถูกถอนรากถอนโคนจากพรรค จะอย่างไรก็ดี ถึงกลางเดือนตุลาคม พอลพตได้กลับเข้าสู่ตำแหน่งอีก ถึงตอนนั้น *ธงปฏิวัติ* วารสารทางทฤษฎีของพรรคคอมมิวนิสต์กัมพูชา ได้ออกฉบับพิเศษฉลองการครบรอบ 16 ปีของพรรค และ เขียว เมียส์ รวมทั้งคนอื่น ๆ ก็ได้ถูกสังหารในฐานะผู้ทรยศ

อย่างไรก็ดี ยังไม่มีการประกาศถึงการดำรงอยู่ของพรรค เนื่องจากผู้นำ

สมาชิกกัมพูชาประชาธิปไตย บริเวณชายแดนไทย-กัมพูชา ค.ศ.1979 ภาพโดย เบรียน แอล สตีเวนส์

พรรคได้ตัดสินใจที่จะเก็บเรื่องนี้ไว้เป็นความลับในขณะนั้น และให้เลื่อนการประกาศแผนสี่ปีอย่างเป็นทางการออกไป รวมทั้งให้เพิ่มความเข้มข้นในการค้นหา "ศัตรู" ภายในพรรค การไต่สวนที่ตูลสเลงของระบอบการปกครองนี้ได้ขยายปฏิบัติการ ใน ค.ศ.1975 มีนักโทษถูกนำตัวมาที่นั่นเพียงสองร้อยคน แต่ถึง ค.ศ.1976 จำนวนคนที่ถูกนำมาเพิ่มขึ้นกว่าสิบเท่า (จำนวน 2,250 คน) และมากกว่าสองในสามของพวกนี้ได้ถูกจำคุกอยู่ที่นั่นระหว่างเดือนกันยายนถึงเดือนพฤศจิกายน อีกห้าพันคนได้ถูกนำตัวมาใน ค.ศ.1977 และจำนวนประมาณเท่ากันถูกจำคุกใน ค.ศ.1978 คนงานในโรงงานที่พนมเปญซึ่งรู้ว่ามีศูนย์นี้อยู่แต่ไม่รู้ว่าเกิดอะไรขึ้นภายในกำแพงที่มีลวดหนามล้อมรอบ เรียกศูนย์นี้ว่า "ที่ที่มีแต่การเดินเข้า ไม่มีการเดินออก" จากจำนวนคนสองหมื่นคนที่ถูกนำตัวมาไต่สวนที่นั่น มีคนเหลือรอดชีวิตมาได้เพียงครึ่งโหล[17]

ในเดือนธันวาคม ค.ศ.1976 ขณะที่การกวาดล้างดำเนินไปอย่างเข้มข้น

พอลพตได้เป็นประธาน "การประชุมศึกษา" ซึ่งจำกัดเฉพาะสมาชิกชั้นสูงของพรรค เพื่อตรวจสอบความก้าวหน้าของการปฏิวัติกัมพูชา เอกสารชิ้นหนึ่งที่คงเหลือสืบต่อมาจากการประชุมนี้สะท้อนการมองโลกในแง่ร้ายและดำมืดยิ่งกว่าที่เคยเป็นมาในช่วงก่อนหน้าปีนั้น ในตอนหนึ่งที่ชัดเจน พอลพตได้พูดถึง "ความป่วยไข้ภายในพรรค" ที่พัฒนาขึ้นระหว่าง ค.ศ.1976 ดังนี้

> เราไม่อาจกำหนดแหล่งที่ของมันได้แน่นอน ความป่วยไข้นี้ต้องปรากฏตัวออกมาเพื่อจะถูกตรวจสอบ ที่เป็นเช่นนี้เนื่องจากความเร่าร้อน (จากขั้นตอนที่ผ่านมาของการปฏิวัติ) ไม่เพียงพอในระดับของการต่อสู้ของประชาชนและการต่อสู้ของชนชั้น...เราได้แสวงหาตัวเชื้อโรคเล็ก ๆ ที่อาศัยอยู่ภายในพรรคโดยปราศจากความสำเร็จ มันถูกฝังอยู่ข้างใต้ อย่างไรก็ดีขณะที่การปฏิวัติสังคมนิยมของเรากำลังก้าวหน้า ไหลซึมอย่างรุนแรงยิ่งขึ้น เข้าสู่ทุกมุมของพรรค ของกองทัพและประชาชน เราก็จะสามารถกำหนดรู้แหล่งที่มาของเจ้าเชื้อโรคเล็ก ๆ ที่ชั่วร้ายเหล่านั้น...พวกที่จะต่อสู้ปกป้องเราต้องเป็นคนช่ำชองจริง ๆ เขาต้องฝึกการสังเกต เขาต้องสังเกตทุกสิ่งทุกอย่างโดยไม่ให้พวกที่ถูกสังเกตรู้สึก[18]

ใครคือผู้สังเกตการณ์ และใครคือผู้ถูกสังเกตการณ์ ประชาชนที่ต่อต้านการปฏิวัติหรือ "พวกโต้ปฏิวัติ" เป็น "เป้าที่เคลื่อนไหว" ขึ้นกับนโยบายที่หมุนเวียนเปลี่ยนไป และลำดับความสำคัญของผู้นำพรรค ในขั้นตอนที่ต่างกันของประวัติ-ศาสตร์สั้น ๆ ของระบอบกัมพูชาประชาธิปไตย "เจ้าเชื้อโรคเล็ก ๆ ที่ชั่วร้าย" ได้แก่ พวกที่มีภูมิหลังเป็นชนชั้นกลาง ทหารที่เคยต่อสู้อยู่กับฝ่ายลอน นอล พวกที่เคยร่วมขบวนการคอมมิวนิสต์ช่วงที่มีเวียดนามเป็นผู้แนะนำ หรือพวกที่เคยซ่องเสพ

กับต่างประเทศ ใน ค.ศ.1978 เหยื่อได้รวมไปถึงสมาชิกชั้นสูงของพรรค ผู้บัญชาการทหาร และเจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้องกับภาคตะวันออก การจะตกเป็นผู้ต้องสงสัยก็เพียงแต่ผู้นั้นถูกเอ่ยถึงในการสารภาพของคนอื่นอีกสามคน คนที่ถูกกล่าวหาจะบอกชื่อคนที่ตนรู้จัก ฯลฯ คนที่ถูกนำตัวมาที่ตูลสเลงจำนวนนับร้อย หรืออาจจะนับพันคนบริสุทธิ์จากข้อกล่าวหาโดยสิ้นเชิง แต่ทุกคนที่ถูกไต่สวนจะถูกพิจารณาว่ามีความผิด และทุกคนที่ถูกไต่สวนจะถูกสังหาร ข่าว "การสูญหาย" ของประชาชนถูกนำมาใช้เพื่อให้เพื่อนร่วมงานในพรรคอยู่ในกรอบ แต่การเสียชีวิตเหล่านี้ไม่เคยมีการเปิดเผย ระบอบการปกครองนี้ไม่เคยแสดงความเสียใจสำหรับกรณีผู้ที่ถูกสังหารด้วยความผิดพลาด สำหรับพอลพตและเพื่อนร่วมงาน เดิมพันที่สูงทำให้พวกเขาไม่ลังเลที่จะโจมตีศัตรูของพรรค ความสำเร็จในการปฏิวัติและในการดำเนินนโยบายคือความอยู่รอดของตัวผู้นำเอง ในสุนทรพจน์ปลายเดือนธันวาคม ค.ศ.1976 พอลพตได้ตั้งข้อสังเกตว่าศัตรูเช่นว่า "ได้เข้ามาอยู่ในพรรคอย่างต่อเนื่อง... พวกเขายังคงอยู่ บางทีอาจจะเพียงคนหรือสองคน พวกเขายังคงอยู่..."[19]

การคุกคามที่โหดร้ายและคลุมเครือที่มีต่อประชาชนที่ฟังเสียงพวกเขาส่งผลที่ยากจะหยั่งถึง ภายในหนึ่งปีผู้คนเหล่านี้ทั้งหญิงชายจำนวนมากถูกจับ ไต่สวน ทรมาน และสังหาร ในเกือบทุกกรณีพวกนี้จะถูกบังคับให้ยอมรับว่าได้เคยร่วมงานกับ "ซีไอเอ" (ศัพท์ที่ใช้อย่างเหวี่ยงแหสำหรับกิจกรรมโต้ปฏิวัติ) มาก่อน คนอื่น ๆ บ้างก็อ้างว่าเคยทำงานให้กับหน่วยสืบราชการลับโซเวียต หรือเวียดนาม ไม่เป็นที่แน่ชัดว่าพอลพตและเจ้าหน้าที่พรรคที่เกี่ยวข้องกับตูลสเลงเชื่อในการวางแผนที่เชื่อมโยงกันเหล่านี้จริง ๆ หรือเพียงแต่เพื่อให้เกิดผลชะงัดในการสั่งสังหารใครก็ตามที่เป็นที่สงสัยของผู้มีอำนาจ[20]

ความขัดแย้งกับเวียดนาม

ช่วงที่สามของยุคระบอบกัมพูชาประชาธิปไตย อยู่ระหว่างวิกฤตทางการเมืองในเดือนกันยายน ค.ศ.1976 และการกล่าวคำปราศรัยของพอลพตในอีกสิบสองเดือนต่อมา ซึ่งประกาศถึงการดำรงอยู่ของพรรคคอมมิวนิสต์กัมพูชา ช่วงนี้กำหนดให้เห็นด้วยคลื่นการกวาดล้างและการกล่าวโทษเวียดนามสำหรับความยากลำบากต่าง ๆ ของกัมพูชา และรวมไปถึงกิจกรรมโต้ปฏิวัติต่าง ๆ ความขัดแย้งอย่างเปิดเผยกับเวียดนามกลายเป็นสิ่งที่เป็นไปได้นับตั้งแต่เดือนเมษายน ค.ศ.1975 เมื่อกองกำลังกัมพูชาได้โจมตีเกาะที่เวียดนามยึดไว้หลายแห่งในอ่าวไทย ด้วยเป้าหมายที่จะได้ดินแดนในช่วงเวลาอันเป็นขั้นตอนสุดท้ายที่สับสนของสงครามกลางเมืองเวียดนาม กองกำลังกัมพูชาได้ถูกขับออกไป และความแตกต่างระหว่างระบอบการปกครองคอมมิวนิสต์ทั้งสองแบบได้ถูกตีแผ่ในเอกสารต่าง ๆ ความไม่ไว้วางใจของระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยต่อเจตจำนงด้านดินแดนของเวียดนามยังคงฝังรากลึก และความระแวงสงสัยของพอลพตต่อพรรคคอมมิวนิสต์เวียดนามก็ดุจเดียวกัน ผู้นำพรรคคอมมิวนิสต์เวียดนามได้ให้การอุปถัมภ์เพื่อนร่วมอุดมการณ์ชาวกัมพูชาเป็นเวลาหลายปี และยอมให้การปฏิวัติกัมพูชางอกงามเพียงภายใต้เงาของเวียด-นามเท่านั้น ความระแวงของพอลพตยิ่งทวีขึ้นเมื่อเวียดนามเซ็นสัญญาความร่วมมือกับลาวในเดือนกรกฎาคม ค.ศ.1977 พอลพตตีความการเคลื่อนไหวนี้ว่าเป็นส่วนหนึ่งของแผนของเวียดนามที่จะล้อมกรอบกัมพูชา และสถาปนารวมทั้งควบคุมส่วนที่เคยเรียกกันว่าอินโดจีนฝรั่งเศสอีกครั้ง[21]

อย่างไรก็ตามพอลพตตระหนักดีถึงความแข็งแกร่งเชิงสัมพัทธ์ของประเทศทั้งสอง ในตอนแรกเขาจึงพยายามรักษาความสัมพันธ์ที่ถูกต้อง และไม่เต็มใจที่จะขยายกองกำลังติดอาวุธของระบอบกัมพูชาประชาธิปไตย ที่เข้าไปปกป้องดินแดนภาคตะวันออกของกัมพูชาจากการรุกล้ำของเวียดนาม พวกเวียดนามเองก็ระมัดระวังตัว

พวกเขาไม่เต็มใจที่จะขับเคี่ยวทำสงครามกับใครหลังจากได้ต่อสู้มาแล้วเกือบสามสิบปี โดยเฉพาะอย่างยิ่งกับประเทศเพื่อนบ้าน จะอย่างไรก็ตามระหว่าง ค.ศ.1975—1976 ความพยายามของเวียดนามที่จะเปิดการเจรจาเรื่องพรมแดนได้ถูกกัมพูชาปฏิเสธ กัมพูชาเรียกร้องให้เวียดนามให้เกียรติข้อตกลงด้วยวาจาที่ได้ทำกับเจ้าสีหนุในทศวรรษที่ 1960 กัมพูชาอ้างสิทธิ์เหนือพื้นที่บางส่วนในอ่าวไทยซึ่งพวกเขาหวังจะได้ประโยชน์จากแหล่งน้ำมันชายฝั่ง แต่การอ้างสิทธิ์ดังกล่าวถูกปฏิเสธจากเวียดนาม ซึ่งก็หวังสิ่งเดียวกัน การต่อสู้อย่างประปรายตามแนวพรมแดนระหว่างกองกำลังติดอาวุธหนักที่หย่อนวินัยใน ค.ศ.1976 ทำให้ผู้นำทั้งของเวียดนามและกัมพูชาต่างระแวงความจริงใจของอีกฝ่ายหนึ่ง การปล้นสะดมของกัมพูชาโหดเหี้ยมกว่าของเวียดนามมาก แต่หลักฐานที่ชี้ว่ามีการควบคุมจากส่วนกลาง หรือมีการอนุมัติการโจมตีจากฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งในช่วงก่อนกลางปี ค.ศ.1977 ยังมีข้อขัดแย้งในตัวเอง[22]

สถานการณ์ยิ่งซับซ้อนมากขึ้นไปอีก เนื่องจากพอลพตและเพื่อนร่วมงานเชื่อว่าดินแดนส่วนของเวียดนามใต้ที่มีชาวกัมพูชาเป็นคนกลุ่มน้อย พร้อมที่จะสลัดตัวออกจากการปกครองของเวียดนาม และหันมาผูกพันตัวเองกับพนมเปญ ความฝันถึง "กัมพูชาที่ใหญ่กว่า" เป็นที่ยึดถือของทั้งเจ้าสีหนุ และลอน นอล จริง ๆ แล้วไม่ว่าทัศนะของคนเขมรในเวียดนามจะเป็นอย่างไร พวกเขาก็ไม่มีอาวุธเพียงพอและรวมตัวกันอย่างไร้สมรรถภาพเกินกว่าจะต่อต้านประเทศนั้นได้ เมื่อไม่มีการลุกฮือเกิดขึ้น พอลพตก็สงสัยว่ามีการทรยศหักหลังในกลุ่มตัวแทนที่ได้ส่งไปปลุกปั่นเหตุการณ์ที่นั่น ยามใดที่กองทหารพอลพตเข้าจู่โจมข้ามพรมแดน พวกเขาก็จะสังหารเหยื่อชาวเขมรผู้เคราะห์ร้ายที่พบอย่างโหดเหี้ยมไร้ความปรานี

สิ่งที่ชาวกัมพูชาตีความว่าเป็นเรื่องภายในประเทศ หรือเป็นข้อพิพาทบาดหมางกันระหว่างประเทศเพื่อนบ้าน มักมีมิติระดับนานาชาติที่กว้างกว่าเกี่ยวข้องอยู่ด้วยเสมอ ดังที่เป็นมาบ่อย ๆ ในประวัติศาสตร์กัมพูชา หลังจากที่เหมาเจ๋อตงเสียชีวิตไปหลายเดือน และลูกน้องหัวรุนแรงของท่านโดนจับกุมภายใต้ชื่อที่รู้จักกัน

ดีว่า แก๊งค์สี่คน (Gang of Four) ระบบการปกครองของจีนก็เข้าสู่ความยุ่งเหยิง แม้ว่าพวกหัวรุนแรงจะสูญเสียความน่าเชื่อถืออย่างรวดเร็ว ผู้นำคนใหม่คือ หัวโก๊ะฝง ก็ได้พยายามรักษาดุลของเหมาเจ๋อตงในการต่อต้านโซเวียต ด้วยการสรรเสริญความคิดของท่านอย่างไม่เลือกสรร และสนับสนุนการปฏิวัติของโลกที่สาม อย่างในกรณีของระบอบกัมพูชาประชาธิปไตย เจ้าหน้าที่จีนจำนวนมากมองว่าเวียดนามเป็นตัวคุกคามที่เข้าข้างโซเวียตในเขตพรมแดนทางใต้ของประเทศตน (ทำนองเดียวกับที่สหรัฐอเมริกามองดูคิวบา) และกัมพูชาเป็นพันธมิตรหัวรุนแรงที่อยู่ใกล้มือ ในต้น ค.ศ.1977 อาวุธยุทโธปกรณ์จำนวนมาก รวมทั้งกระสุนและเครื่องมือทางการทหาร ได้ถูกส่งจากจีนเข้าสู่ระบอบกัมพูชาประชาธิปไตย ที่ตลกฝืดก็คือ จีนได้ขอให้ระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยเล่นบทบาทคล้ายของระบอบการปกครองที่ถูกล้มล้างไป นั่นคือบทบาทของสาธารณรัฐเขมรที่ได้รับการ "เลี้ยงดู" เพื่อรับใช้ผลประโยชน์ของสหรัฐอเมริกา[23]

ช่วงที่สามของยุคระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยจบลงในเดือนกันยายน ค.ศ.1977 เมื่อพอลพตกล่าวคำปราศรัยที่มีความยาวห้าชั่วโมง ผ่านวิทยุพนมเปญ ประกาศถึงการดำรงอยู่ของพรรคคอมมิวนิสต์กัมพูชา ในโอกาสครบรอบสิบเจ็ดปีของการก่อตั้ง[24] คำปราศรัยนี้ไม่ได้อธิบายว่าทำไมการดำรงอยู่ของพรรคจึงต้องถูกเก็บเป็นความลับมาเป็นเวลานานนัก และประกาศนี้อาจเกิดขึ้นเนื่องจากมีแรงกดดันจากจีนเพื่อแลกเปลี่ยนกับความช่วยเหลือทางการทหาร ไม่ว่าจะเป็นอย่างไร วันรุ่งขึ้นภายหลังการกล่าวคำปราศรัย พอลพตได้บินไปปักกิ่งและได้รับการเลี้ยงรับรองจากหัวโก๊ะฝง ผู้สืบทอดอำนาจต่อจากเหมาเจ๋อตง จีนได้เสนอความช่วยเหลืออย่างกว้างขวางแก่ระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยในการเผชิญหน้ากับเวียดนาม แต่ผู้นำจีนมีทัศนะที่วางอยู่บนความเป็นจริงมากกว่าระบอบกัมพูชาประชาธิปไตย พวกเขาไม่ได้เสนอที่จะสนับสนุนสงครามแบบเต็มขั้นด้วยรู้ว่ากัมพูชาจะต้องพ่ายแพ้ จนเมื่อพวกเขาถูกพอลพตและพวกหัวแข็งเวียดนามผลักดันไปสู่จุดนั้นใน ค.ศ.1978

เมื่อเราย้อนกลับไปอ่านคำปราศรัยของพอลพตที่ว่าด้วยพรรคคอมมิวนิสต์กัมพูชา จะพบคำเตือนเวียดนามหลายประการ แต่เป้าหมายของเขาก็คือการสืบสาวเส้นทางแห่งชัยชนะของพรรคในช่วงสิบหกปีแรก รูปแบบของคำปราศรัยเป็นการเรียงลำดับเวลา แบ่งการอภิปรายถึงเหตุการณ์ออกเป็นช่วง ๆ ช่วงก่อน ค.ศ.1960, ระหว่าง ค.ศ.1960-1975, และพัฒนาการต่าง ๆ ภายในระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยเอง พอลพตได้เน้นว่าการประชุมคองเกรส ปี ค.ศ.1960 เป็นหลักหมายบอกการสถาปนา "แนวทางที่ถูกต้อง" สำหรับพรรคคอมมิวนิสต์กัมพูชา แต่เนื่องจากการต่อสู้ด้วยกำลังอาวุธได้ถูกเลื่อนออกไปอีกแปดปี และผู้นำพรรคต้องหลบหนีออกจากพนมเปญใน ค.ศ.1963 เขาพบว่ามีคุณูปการไม่มากนักที่กล่าวได้ว่าเกิดมาจากแนวทางของพรรคในแง่ของปฏิบัติการที่เป็นการปฏิวัติ หลังรัฐประหารต่อต้านเจ้าสีหนุ มีคุณูปการเกิดขึ้นแน่นอน ที่สำคัญที่สุดก็คือความช่วยเหลือทางการทหารจากเวียดนาม ซึ่งพอลพตไม่ได้เอ่ยถึง ในทำนองเดียวกับที่ชื่อของเจ้าสีหนุก็ไม่ได้รับการเอ่ยถึงด้วย

ในตอนปิดท้าย พอลพตได้กล่าวไว้ว่า "ด้วยความมั่นใจเต็มเปี่ยม เราพึ่งพาจิตวิญญาณแห่งการปฏิวัติที่ทรงอำนาจ เปี่ยมด้วยประสบการณ์ และความชาญฉลาดอันสร้างสรรค์ของประชาชนของเรา" แต่เขาไม่ได้เอ่ยถึงความช่วยเหลือทางการทหารจากจีน เขาได้ทำนายอย่างมองโลกในแง่ดีว่ากัมพูชาอีกไม่นานจะมีประชาชนถึงยี่สิบล้านคน ("เป้าหมายของเราก็คือ การเพิ่มประชากรให้เร็วที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้") และเขาอ้างว่าการบริโภคอาหารของชาวกัมพูชาโดยเฉลี่ยส่วนที่เป็นข้าวนั้นสูงกว่า 300 กิโลกรัม (660 ปอนด์) ต่อคนต่อปี ผู้ลี้ภัยจำนวนมากในระยะหลังต่อมาได้ถือคำพูดนี้เป็นประเด็นสำคัญและชี้ให้เห็นว่าในกลางปี ค.ศ.1977 ในหลายส่วนของประเทศ เป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์ที่ข้าวได้หายไปจากการเป็นอาหารหลักของชาวบ้านโดยสิ้นเชิง

ปิดฉากระบอบกัมพูชาประชาธิปไตย

เวียดนามมองการเป็นพันธมิตรระหว่างระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยและปักกิ่งที่ได้ถูกกระชับให้แน่นแฟ้นขึ้นระหว่างการเยือนจีนของพอลพต ว่าเป็นการยั่วยุ และในปลายเดือนธันวาคม ค.ศ.1977 เวียดนามได้เปิดฉากการรุกรานทางการทหารต่อกัมพูชา มีการส่งกองทหารถึง 14 หน่วยเข้าไปในกัมพูชา ในบางพื้นที่ทัพเวียดนามสามารถบุกเข้าไปได้ถึง 32 กิโลเมตร (20 ไมล์) ในช่วงอาทิตย์แรก ๆ ของปี ค.ศ.1978 หลังจากที่ระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยได้ตัดสัมพันธไมตรีทางการทูตกับเวียดนาม กองทหารเวียดนามได้เดินทางกลับประเทศตน และระหว่างทางได้จับเอาชาวบ้านกัมพูชานับพันคนเป็นตัวประกัน จากนั้นไม่นานเวียดนามก็เตรียมปั้นตัวประกันเหล่านั้นบางคนให้เป็นรัฐบาลผลัดถิ่น บางคนได้รับการฝึกทางการทหาร คนหนึ่งในกลุ่มผู้ผลัดถิ่นเป็นผู้บัญชาการกองทหารหนุ่มของระบอบกัมพูชาประชาธิปไตย ชื่อ ฮุน เซน ซึ่งได้หลบหนีออกจากกัมพูชาใน ค.ศ.1977 ต่อมาได้เป็นนายกรัฐมนตรีของ **สาธารณรัฐประชาชนกัมพูชา** (People's Republic of Kampuchea) ในกลางทศวรรษ 1980

พอลพตโต้ตอบการถอนทหารของเวียดนามด้วยการประกาศ "ชัยชนะเบ็ดเสร็จ" พร้อม ๆ กับกวาดล้างบรรดานายทหารและเจ้าหน้าที่ของพรรคคอมมิวนิสต์กัมพูชาในเขตภาคตะวันออก ซึ่งเป็นเขตที่เวียดนามสามารถบุกเข้ามาในกัมพูชาได้ลึกที่สุด คนเหล่านี้ถูกกล่าวหาว่ามี "กายเป็นกัมพูชา แต่ใจเป็นเวียดนาม" และจำนวนกว่าห้าร้อยคนถูกสังหารที่ตูลสเลง อีกหลายร้อยคนถูกสังหาร ณ จุดที่อยู่ ท่ามกลางความสับสน ทหารของระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยจากเขตตะวันออกหลายคนจึงได้ลี้ภัยเข้าเวียดนาม คนหนึ่งในกลุ่มนี้ก็คือ เฮง สัมริน ซึ่งต่อมาจะได้เป็นประมุขของสาธารณรัฐประชาชนกัมพูชา นอกจากนั้นประชาชนนับพันคนที่อาศัยอยู่ในเขตตะวันออกได้ถูกบังคับให้เคลื่อนย้ายไปสู่ทางตะวันตกในต้น

ปี ค.ศ.1978 และกองทหารในท้องถิ่นได้ถูกสังหารและแทนที่ด้วยกองทหารจากเขตตะวันตกเฉียงใต้ คนที่รับผิดชอบเขตตะวันออกคือนายทหารผ่านศึกของพรรคคอมมิวนิสต์อินโดจีน ชื่อ เซา พิม ได้ทำอัตวินิบาตกรรมในเดือนมิถุนายน ค.ศ.1978 เมื่อถูกเรียกให้ไปยังพนมเปญเพื่อ "ขอคำปรึกษา" ซึ่งเขารู้ดีว่าหมายถึงการต้องถูกสังหารนั่นเอง[25]

ถึงเวลานี้ระบอบการปกครองของระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยได้พยายามอย่างสายเกินไปที่จะเปิดตัวเองสู่โลกภายนอก และปรับปรุงภาพลักษณ์ของตนในหมู่ประชาชนชาวกัมพูชา ผู้นำของระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยให้เหตุผลว่าการต่อสู้กับเวียดนามทำให้จำเป็นต้องมีแผนยุทธศาสตร์แนวร่วม สัญญาณที่แสดงออกอื่น ๆ รวมไปถึงการนิรโทษกรรมแก่ประชาชนทั่วไป การตั้งโรงเรียนเทคนิคชั้นสูงในพนมเปญ การให้การต้อนรับการมาเยือนของนักหนังสือพิมพ์จากประเทศต่าง ๆ ที่ไม่ใช่คอมมิวนิสต์ เช่น จากพม่า และมาเลเซีย การกระทำเหล่านี้ส่งผลปนเปกัน ตัวอย่างเช่น ทีมโทรทัศน์ยูโกสลาเวียทีมหนึ่ง ได้เดินทางไปเยือนระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยใน ค.ศ.1978 และการออกข่าวในปีต่อมาของพวกเขาก็ทำให้โลกภายนอกได้สัมผัสชีวิตภายในระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยเป็นครั้งแรก ต่อมาภายหลังช่างกล้องคนหนึ่งในทีมได้บอกกับนักหนังสือพิมพ์ชาวออสเตรเลียว่า ทีมงานเขาได้พบว่าคนเดียวที่ดูยิ้มแย้มแจ่มใสในกัมพูชาก็คือ พอลพต ผู้ได้เล่าให้ทีมงานทราบถึงการไปยูโกสลาเวียของตนในปี ค.ศ.1950 ในฐานะนักศึกษา แต่ผู้มาเยือนคนอื่น ๆ เช่น นักหนังสือพิมพ์หัวรุนแรงชาวสวีเดน จาน มีร์ดัล กลับกล่าวชื่นชมทุกสิ่งที่ได้พบ พวกเขาได้ถูกพาไปชมสถานที่ต่าง ๆ ที่ระบอบการปกครองของพอลพตภูมิใจ และเห็นว่าเข้ากันได้กับกรอบความคิดที่คาดเดาไว้ล่วงหน้าของพวกเขา ผู้รอดชีวิตจากระบอบการปกครองของพอลพตส่วนใหญ่ซึ่งถูกสัมภาษณ์ในทศวรรษที่ 1980 ยังจดจำ ค.ศ.1978 ได้ในฐานะที่เป็นปีสุดโหดของระบอบกัมพูชาประชาธิปไตย ในหลายพื้นที่มีการเปิดใช้ห้องอาหารรวมของหมู่บ้าน และ

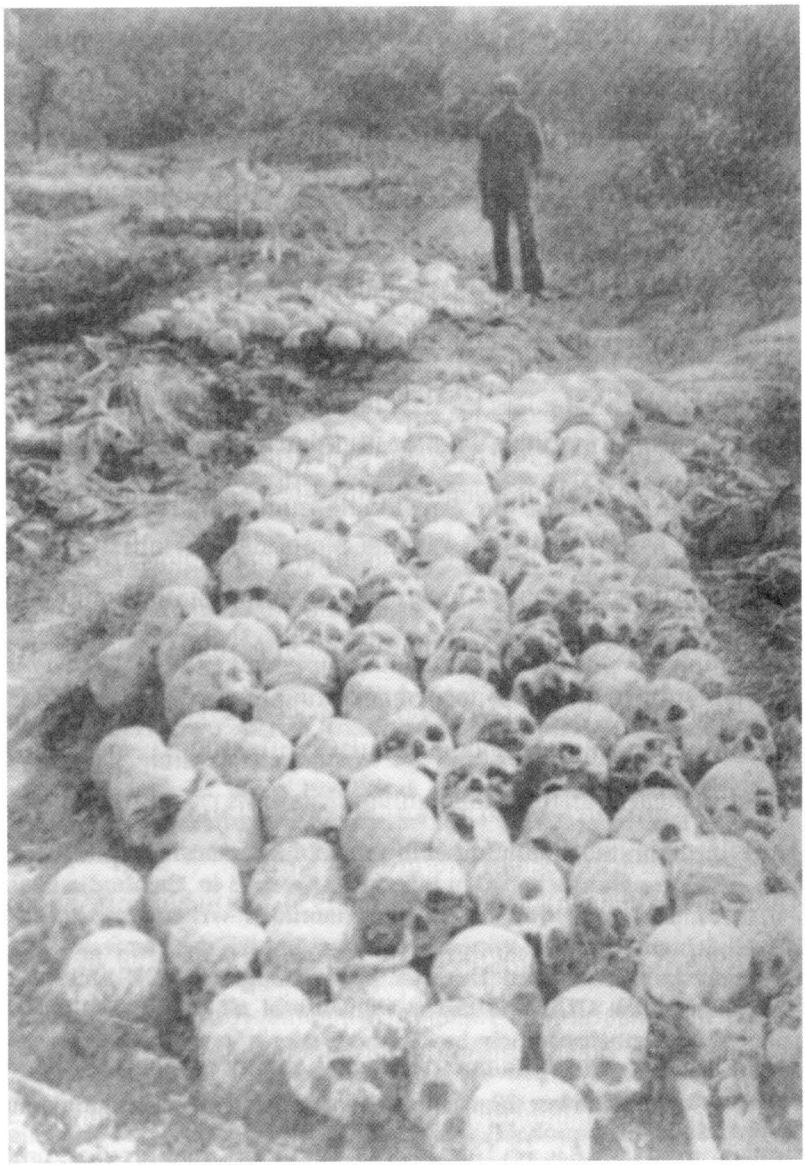

แดนประหารของกัมพูชาประชาธิปไตย ใกล้กรุงพนมเปญ เปิดเผยใน ค.ศ.1979
ภาพโดย แคลวิน โรว์เลย์

การปันส่วนอาหารได้ตกลงต่ำกว่าระดับความอดอยากของปี ค.ศ.1977

ถึงเวลาช่วงนี้เช่นกันที่ความพยายามของเวียดนามเพื่อเปิดการเจรจาขึ้นอีกครั้งต้องล้มเหลว และทั้งสองฝ่ายต่างเร่งเสริมสร้างกองกำลังของตนเอง กองกำลังเกือบแสนคนของเวียดนามได้ชุมนุมพลตามพรมแดนกัมพูชาในเดือนเมษายน ค.ศ.1978 ประมาณก่อนหน้าที่พอลพตจะทำการปราบปราม "ฝ่ายศัตรู" ในเขตตะวันออก เวียดนามยังได้เซ็นสัญญามิตรภาพยี่สิบห้าปีกับโซเวียตเพื่อถ่วงดุลการคุกคามจากจีน และในต้นเดือนธันวาคมก็ได้ประกาศว่ามีการจัดตั้ง **แนวร่วมกัมพูชาเพื่อการปลดปล่อยแห่งชาติ** (Kampuchean Front for National Salvation) ใน "เขตปลดปล่อยของกัมพูชา" เพื่อล้มล้างระบอบการปกครองของกัมพูชาด้วย ขณะเดียวกันในจีน การกระทำของเวียดนามเหล่านี้ถูกมองว่าเป็นการยั่วยุ (เติ้ง-เสี่ยวผิง ได้พูดถึงเวียดนามในช่วงนี้ว่าเป็น "อันธพาลแห่งตะวันออก") และแผนทางการทหารก็ได้ถูกวางขึ้นเพื่อเตรียมการโจมตีเวียดนาม[26]

ทั้งเวียดนามและระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยถึงตอนนี้ได้ลงมือดำเนินการเพื่อการต่อสู้ราคาแพง ซึ่งจะเป็นเกมในมือของมหาอำนาจที่ใหญ่กว่า ในส่วนของมหาอำนาจเหล่านั้นเองก็ไม่พร้อมที่จะเสี่ยง มีหลักฐานที่เป็นตัวอย่างเช่น พอลพตได้ขอให้จีนช่วยส่งกองกำลัง "อาสาสมัคร" มาช่วยระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยต่อสู้กับเวียดนาม แต่คำร้องขอนี้ได้ถูกปฏิเสธ ระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยต้องเผชิญหน้ากับเวียดนาม (และรับใช้ผลประโยชน์ของจีน) ด้วยตัวเอง ความคล้ายคลึงกันระหว่างวันท้าย ๆ ของระบอบกัมพูชาประชาธิปไตย และวันท้าย ๆ ของระบอบการปกครองลอน นอล ใน ค.ศ.1975 เด่นชัดและน่าตลก

ในต้นเดือนธันวาคม ค.ศ.1978 นักหนังสือพิมพ์อเมริกันสองคนคือ อลิซา-เบธ เบ็กเกอร์ กับริชาร์ด ดัดแมน และมัลคอล์ม แคลด์แวลล์ นักวิชาการชาวสก๊อตที่เชื่อถือลัทธิมาร์กซ์ ได้ไปเยือนกัมพูชา นักหนังสือพิมพ์ทั้งสองได้เคยเข้าไปทำงานในกัมพูชาเมื่อต้นทศวรรษที่ 1970 และทั้งสองคนเป็นนักเขียนที่ไม่ได้

เป็นชาวสังคมนิยมพวกแรกที่ได้ไปเยือนระบอบกัมพูชาประชาธิปไตย แคลด์แวลล์ ซึ่งเคยเขียนถึงระบอบการปกครองกัมพูชาอย่างเห็นอกเห็นใจได้รับเชิญในฐานะเพื่อน ส่วนเบ็กเกอร์ และดัดแมน ถูกเจ้าหน้าที่ระบอบกัมพูชาประชาธิปไตย คิดว่าทำงานให้กับหน่วยงานซีไอเอ การเคลื่อนไหวของทั้งสามคนจึงถูกติดตามอย่างใกล้ชิด อย่างไรก็ดี ข้อสังเกตที่แจ่มแจ้งของพวกเขาซึ่งแยกกันตีพิมพ์ในตอนปลายปีได้ให้หลักฐานที่หาค่ามิได้ ในคืนสุดท้ายของการพำนักในประเทศ คือวันที่ 22 ธันวาคม แคลด์แวลล์ถูกยิงตายในห้องพักที่โรงแรมโดยผู้บุกรุกที่ไม่ทราบชื่อจำนวนหนึ่ง บางทีพวกนี้อาจเกี่ยวข้องกับกลุ่มต่อต้านพอลพต ซึ่งต้องการทำลายเสถียรภาพของระบอบการปกครองนั้นก็เป็นได้[27]

ในวันคริสต์มาส ค.ศ.1978 กองกำลังเวียดนามจำนวนกว่าแสนคนได้เริ่มทำการบุกแนวรบที่สำคัญ ๆ หลายแห่ง เนื่องจากกองกำลังระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยรวมพลอยู่อย่างหนาแน่นในเขตภาคตะวันออกและตะวันตกเฉียงใต้ การโจมตีของเวียดนามทางตะวันออกเฉียงเหนือจึงพบกับการต่อต้านไม่มากนัก และถึงปลายปีถนนไปสู่พนมเปญที่สำคัญหลายสายก็ตกอยู่ในมือของเวียดนาม ถึงจุดนี้ เวียดนามได้เปลี่ยนยุทธศาสตร์ที่มุ่งจะเข้ายึดครองภาคตะวันออกครึ่งหนึ่งของประเทศ และตัดสินใจที่จะเข้ายึดเมืองหลวงเอง

เมืองหลวงซึ่งในขณะนั้นมีข้าราชการและกรรมกรโรงงานอาศัยอยู่อาจจะราวห้าหมื่นคน ได้ถูกละทิ้งในวันที่ 7 มกราคม ค.ศ.1979 ตลอดเวลาจนถึงวันสุดท้าย เจ้าหน้าที่ระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยได้อ้างถึงชัยชนะอย่างเชื่อมั่น พอลพตก็เช่นเดียวกับเอกอัครราชทูตอเมริกันเมื่อ ค.ศ.1975 ได้หนีออกจากเมืองในนาทีสุดท้ายโดยเฮลิคอปเตอร์ เจ้าหน้าที่ชั้นสูงอื่น ๆ รวมทั้งนักการทูตต่างประเทศ ได้เดินทางออกโดยทางรถไฟ กองทหารเวียดนามไม่สามารถตัดหัวคนพวกนี้ได้ และพวกผู้นำต่างหนีไปได้สำเร็จ ทิ้งให้พวกที่เหลือซึ่งเป็นกองกำลังติดอาวุธที่หิวโหยและขาดแคลนเสบียง หนีตามไปในอีกหลายเดือนต่อมา

มันเป็นจุดจบที่น่าอับอายสำหรับผู้นำระบอบกัมพูชาประชาธิปไตย และสำหรับมโนทัศน์แบบยูโทเปียกัมพูชาของพวกเขา "องค์การปฏิวัติ" ไม่เคยแสดงความเสียใจต่อความสูญเสียชีวิตอย่างน่าสะพรึงกลัวที่ได้เกิดขึ้นนับจาก"การปลดปล่อย" และแม้ภายหลังการสิ้นสุดของระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยแล้ว ชาวเขมรนับหมื่นโดยเฉพาะเยาวชน ยังพร้อมที่จะสละชีวิตเพื่อองค์การที่ได้ให้อำนาจและความนับถือตัวเองแก่พวกตน คนเหล่านี้บางคนยังคงอยู่ในตำแหน่งในองค์การต่อไป รวมตัวเป็นกระดูกสันหลังให้กับกองกำลังที่ทำการรบแบบกองโจรในทศวรรษที่ 1980 ยิ่งไปกว่านั้นเมื่อการกวาดล้างได้หมดเชื้อไฟแล้ว ผู้นำของพรรคคอมมิวนิสต์กัมพูชา (ทั้ง ๆ ที่ หรืออาจจะเป็นเพราะการสลายตัวอย่างเป็นทางการของพรรค ใน ค.ศ.1981) ยังคงอยู่ในตำแหน่งและบังคับบัญชาการต่อต้านต่อไปจนตลอดทศวรรษ 1980

คนอื่น ๆ เกือบทุกคนไม่ว่าจะมีความรู้สึกส่วนตัวอย่างไร ยินดีปรีดากับการบุกของเวียดนาม และยอมรับรัฐบาลหุ่นที่ผู้บุกรุกได้จัดตั้งขึ้นอย่างรวดเร็ว ในฐานะที่น่าปรารถนากว่าสิ่งที่ได้ผ่านไปก่อนหน้านั้น รัฐบาลใหม่เรียกตัวเองว่า **สาธารณรัฐประชาชนกัมพูชา** ในระดับสูง เจ้าหน้าที่ก็คือสมาชิกเดิมของพรรคคอมมิวนิสต์กัมพูชา ที่แปรพักตร์ไปเข้ากับเวียดนามระหว่าง ค.ศ.1977-1978 รวมทั้งชาวเขมรบางคนที่ถูกเนรเทศเข้าไปอยู่ในเวียดนามตลอดยุคของระบอบกัมพูชาประชาธิปไตย ชาวกัมพูชาส่วนใหญ่ยินดีกับการหายตัวไปของอา-พต ("ไอ้พตระยำ") ชื่อที่ตอนนี้ใช้เรียกนายกรัฐมนตรีที่ถูกถอดไป สำหรับเกือบทุกคน ยุคระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยเป็นยุคของความทุกข์ยาก ความรุนแรง และความสับสนอย่างแท้จริง ชาวกัมพูชาส่วนใหญ่ที่โชคดีได้อยู่ในต่างแดน หรืออยู่ในสาธารณรัฐประชาชนกัมพูชา ต่างคิดว่าพวกเขาสามารถกลับไปดำเนินชีวิตบางส่วนแบบสมัยก่อนการปฏิวัติที่ระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยดูถูกเหยียดหยามได้ การปฏิวัติได้ล้มเหลวลง สำหรับประชาชนที่ไม่เต็มใจจะเปลี่ยนทัศนะและวิถีการดำเนินชีวิตของตนเพื่อรับใช้เป้าหมายที่เชื่อกันว่าสูงส่งกว่า สำหรับคนส่วนนี้ สิ่งที่เกิดขึ้นในทศวรรษ 1970 มี

สาระน้อยพอ ๆ กับเหตุการณ์แผ่นดินไหว ไฟป่า หรือพายุไต้ฝุ่น และสำหรับพวกเขาส่วนใหญ่ ความทรงจำ ความเสียหาย และผลที่เกิดขึ้นในยุคระบอบกัมพูชาประชาธิปไตย จะฝังแน่นไปตลอดชีวิตที่เหลือ เหมือนความทรงจำเรื่องภัยพิบัติทางธรรมชาติ สำหรับคนอื่น ๆ ที่เหลือ ช่วงเวลาสั้น ๆ แห่งการได้รับมอบอำนาจและการมีมโนทัศน์แบบยูโทเปีย ทำให้เป็นเรื่องยากที่พวกเขาจะหวนคืนไปใช้ชีวิตแบบยุคก่อนการปฏิวัติได้อีก[28]

บทที่ 13

กัมพูชานับจาก ค.ศ.1979

ความพยายามใด ๆ เพื่อทำความเข้าใจประวัติศาสตร์กัมพูชานับจาก ค.ศ. 1979 ค่อนข้างมีอุปสรรคเนื่องจากยุคสมัยนี้ยังไม่สิ้นสุดลง ดังนั้นหน้าท้าย ๆ ของบทนี้จะพ้องโดยพลการกับช่วงเวลาที่เขียนถึง หาใช่พ้องกับวิกฤตหรือลำดับของเหตุการณ์ที่อาจแยกยุคสมัยนี้ออกจากประวัติศาสตร์ที่ตามมาไม่

ปัญหาอีกประการหนึ่งในการวิเคราะห์ทศวรรษ 1980 ในกัมพูชามาจากขอบเขตที่ค่อนข้างแคบของเอกสารชั้นต้น เกือบตลอดยุคนี้ รัฐบาลที่พนมเปญซึ่งรู้จักกันจนกระทั่งถึง ค.ศ.1989 ในนามสาธารณรัฐประชาชนกัมพูชา (People's Republic of Kampuchea) และต่อมาในนามรัฐกัมพูชา (State of Cambodia) ได้ดำเนินงานอย่างเป็นส่วนตัว และควบคุมสื่อมวลชน เราจึงไม่อาจเข้าถึงข้อถกเถียงที่เกิดขึ้นในหมู่ผู้นำของพรรคประชาชนปฏิวัติแห่งกัมพูชา (People's Revolutionary Party of Kampuchea) หรือในกลุ่มที่ปรึกษาเวียดนาม กล่าวอีกนัยหนึ่งเอกสารชั้นต้นสมัยนี้ประกอบด้วยสิ่งที่สำเร็จไปแล้ว (faits accomplis) เป็นส่วนใหญ่

ความยุ่งยากประการที่สามที่นักประวัติศาสตร์ต้องเผชิญมาจากการเปลี่ยนแปลงในนิยามทางภูมิศาสตร์ของกัมพูชาเอง แม้ว่ารัฐกัมพูชาจะอ้างว่ามีอธิปไตยเหนือดินแดนเดิมที่ระบอบการปกครองก่อนหน้านั้นเคยธำรงไว้ได้ แต่พื้นที่ส่วนใหญ่ของประเทศบ่อยครั้งได้ถูกควบคุมอย่างน้อยในเวลากลางคืนโดยฝ่ายต่อต้าน

ต่าง ๆ ทำนองเดียวกับที่เกิดขึ้นในช่วงสงครามกลางเมืองระหว่าง ค.ศ.1970-1975 และในยุคที่มีความขัดแย้งกับฝรั่งเศสก่อนหน้านั้น ผู้ลี้ภัยชาวกัมพูชากว่าแสนคนที่อาศัยอยู่ในค่ายผู้ลี้ภัยตามพรมแดนไทย-กัมพูชามาตั้งแต่ต้นทศวรรษ 1980 ถูกเกณฑ์เป็นกำลังให้กับฝ่ายต่อต้าน ฝ่ายต่อต้านสามฝ่ายที่ได้รับการยอมรับจากสหประชาชาติในฐานะรัฐบาลผสมผลัดถิ่นใน ค.ศ.1982 ฝ่ายแรกอ้างความจงรักภักดีต่อเจ้าสีหนุ ฝ่ายที่สองต่อนายกรัฐมนตรีคนเก่า คือ ซอน ซาน และฝ่ายที่สามต่อระบอบกัมพูชาประชาธิปไตย ฝ่ายต่าง ๆ เหล่านี้ร่วมกันในความปรารถนาที่จะยึดอำนาจจากพนมเปญ และไม่ไว้วางใจเวียดนาม แต่ทั้งหมดต่างเป็นอริต่อกัน

ทั้ง ๆ ที่มีปัญหาดังกล่าวข้างต้น ก็ยังง่ายที่จะกำหนดลักษณะทั่ว ๆ ไปของประวัติศาสตร์การเมืองยุคนี้ ภายในกัมพูชาเองในด้านหนึ่ง ทศวรรษ 1980 สะท้อนให้เห็นความเสื่อมทีละน้อย ๆ ของอิทธิพลทางการทหารและการเมืองของเวียดนาม (โดยเฉพาะภายหลัง ค.ศ.1987) และในอีกด้านหนึ่งมีการเพิ่มขึ้นอย่างคล้องจองกันของอำนาจในการปกครองที่เป็นอิสระของรัฐบาลกัมพูชา กระบวนการเหล่านี้เกิดขึ้นในท่ามกลางบริบทของการถูกโดดเดี่ยวจากนานาชาติ และสงครามกลางเมืองที่ดำเนินติดต่อกันมา และกระบวนการนี้ได้เร่งจังหวะขึ้นภายหลังการถอนตัวของหน่วยทหารเวียดนามหน่วยสุดท้ายออกจากกัมพูชาในเดือนกันยายน ค.ศ.1989 ตามแนวพรมแดน ประวัติศาสตร์ของการตั้งรัฐบาลผสมอาจมองได้ในแง่ของความขัดแย้งระหว่างพลังทั้งหลายที่ผูกพันส่วนต่าง ๆ เข้าด้วยกัน และที่ผลักดันมันให้แยกออกจากกันภายใต้สถานการณ์อื่น ๆ

ท้ายที่สุดความสัมพันธ์กับต่างประเทศของกัมพูชานับจาก ค.ศ.1979 อาจมองได้ในแง่ของความพยายามซ้ำแล้วซ้ำอีกชุดหนึ่ง เป็นความพยายามที่จริงใจบ้าง ถูกนำไปในทางที่ผิดบ้าง หรือแม้แต่ประสงค์ร้ายอย่างโจ่งแจ้งบ้าง เพื่อที่จะหาทางแก้ปัญหาทางการทูตให้กับสงครามกลางเมือง เพื่อสร้างรัฐบาลที่มีความเห็นพ้องต้องกันและมีความชอบธรรมรูปแบบใดรูปแบบหนึ่งขึ้นที่พนมเปญ และเพื่อยุติการ

โดดเดี่ยวกัมพูชาจากส่วนอื่นของโลก[1]

สาธารณรัฐประชาชนกัมพูชา : ช่วงต้น ๆ

ในต้นปี ค.ศ.1979 กัมพูชาได้ถูกควบคุมโดยมหาอำนาจต่างประเทศนับเป็นครั้งแรกตั้งแต่ทศวรรษ 1950 เป็นต้นมา สถานการณ์นี้ชวนให้ระลึกถึงทศวรรษ 1830 ในแง่ที่มหาอำนาจนั้นคือเวียดนาม แต่ที่คล้ายคลึงกันยิ่งกว่าก็คือปีท้าย ๆ ของการเป็นรัฐในอารักขาของฝรั่งเศส ซึ่งฝรั่งเศสรับผิดชอบด้านการป้องกันประเทศ ความมั่นคงภายใน และการต่างประเทศ ปล่อยให้พื้นที่ที่สำคัญน้อยกว่า (ในทัศนะของพวกเขา) อยู่ในมือของคนกัมพูชา[2]

เกือบทันทีภายหลังการยึดพนมเปญ เวียดนามได้จัดตั้งสิ่งที่หวังจะให้เป็นรัฐบาลอิสระในกัมพูชา และขนานนามว่าสาธารณรัฐประชาชนกัมพูชา เจ้าหน้าที่ชั้นนำของรัฐบาลนี้ก็คือเจ้าหน้าที่ทางการทหารของระบอบกัมพูชาประชาธิปไตย ที่แปรพักตร์ไปเข้ากับเวียดนามใน ค.ศ.1978 ชาวกัมพูชาที่อยู่ในเวียดนามนับจากทศวรรษ 1950 และสมาชิกของเชื้อชาติชนกลุ่มน้อยที่ไม่ด่างพร้อยจากการรับใช้ระบอบการปกครองเก่า บุคคลหลายคนในกลุ่มแรกเริ่มนี้ รวมทั้งเฮง สัมริน, เฉีย ซิม, และฮุน เซน จะอยู่ในอำนาจจนตลอดทศวรรษ 1980[3]

รัฐบาลใหม่สัญญาจะเคารพสิทธิมนุษยชน รวมทั้งเสรีภาพในการแสดงความคิดเห็นและการคบหาสมาคม แต่รัฐบาลใหม่ก็เคร่งครัดกับคู่แข่งทางการเมืองฝ่ายตรงข้ามเหมือน ๆ กับระบอบการปกครองก่อนหน้านั้นทั้งหมด และไม่มีการเลือกตั้งอีกจนกระทั่งถึง ค.ศ.1981 กระนั้นการเลือกตั้งที่มีขึ้นก็ไม่มีฝ่ายตรงข้ามเข้าแข่งขันด้วย แทบไม่ถึงเดือนหลังจากประกาศการดำรงอยู่ของตน สาธารณรัฐประชาชนกัมพูชาก็เซ็นสัญญาทางไมตรีและความร่วมมือกับเวียดนาม ท่าทีนี้เมื่อผนวกเข้ากับความยากลำบากแบบเลือดตาแทบกระเด็นที่ชาวกัมพูชาทั้งหมดกำลัง

เผชิญ และรวมไปถึงการยึดครองของเวียดนาม ทำให้ชาวกัมพูชาจำนวนมากเชื่อว่าพวกเขาจะมีชีวิตที่ดีกว่านอกประเทศ และได้ชักชวนคนที่อยู่ข้างหลังให้เชื่อว่าเวียดนามวางแผนที่จะผนวกเอากัมพูชา หรืออย่างน้อยที่สุดก็ครอบงำการเมืองของกัมพูชาตลอดไปไม่มีที่สิ้นสุด ในช่วงเดือนแรก ๆ เวียดนามไม่ยอมให้ผู้สังเกตการณ์ต่างประเทศเข้าไปในกัมพูชา และปฏิเสธว่ามีกองกำลังทหารในประเทศนั้น[4]

การยึดครองกัมพูชาของเวียดนาม และการเป็นพันธมิตรระหว่างเวียดนามและสหภาพโซเวียต ทำให้จีนไม่พอใจ ในเดือนกุมภาพันธ์ ค.ศ.1979 จีนจึงทำการบุกทางทหารทางภาคเหนือของเวียดนามด้วยความสนับสนุนโดยนัยจากสหรัฐอเมริกา การรบใช้กองทหารจีนประมาณสองแสนคนและกินเวลาราวสองสัปดาห์ ทั้งสองฝ่ายสูญเสียชีวิตคนนับพัน และเมืองของเวียดนามหลายเมืองตามชายแดนถูกทิ้งร้าง แต่หลังการถอนทัพของจีนที่ "สั่งสอนบทเรียนแก่เวียดนาม" นโยบายเวียดนามต่อกัมพูชา (และนโยบายจีนในเรื่องเดียวกัน) ก็ยังคงเดิมไม่เปลี่ยนแปลง ผลพวงสำคัญจากการโจมตีนี้ก็คือการสนับสนุนให้คนเวียดนามเชื้อสายจีนนับหมื่นหนีเข้าเวียดนาม และทำให้สัมพันธภาพอย่างไม่เป็นทางการระหว่างสหรัฐอเมริกาและจีนแน่นแฟ้นขึ้น การเป็นพันธมิตรในทำนองเดียวกันระหว่างไทยกับจีนซึ่งมีสหรัฐอเมริกาสนับสนุน เป็นประโยชน์ต่อพวกกัมพูชาประชาธิปไตยที่เหลือซึ่งเล็ดรอดเข้าสู่ไทย และทำให้เวียดนามลังเลใจมากขึ้นที่จะถอนตัวออกจากกัมพูชา ผู้นำเวียดนามก็เช่นเดียวกับระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยใน ค.ศ.1978 เชื่อว่าตัวเองถูกล้อมรอบด้วยศัตรู[5]

ในตอนแรกชาวกัมพูชาเกือบทั้งหมดยินดีต้อนรับเวียดนาม ไม่ใช่เพราะพวกเขาชอบการบุกรุกมากกว่าการมีอิสระในตัวเอง แต่เพราะการบุกรุกเป็นสัญญาณการสิ้นสุดของระบอบกัมพูชาประชาธิปไตย เกือบทุกคนเริ่มเคลื่อนไหวเกือบจะโดยฉับพลัน ตลอด ค.ศ.1979 และเดือนแรก ๆ ของ ค.ศ.1980 ชาวกัมพูชานับ

แสนได้เดินทางไปมาข้ามประเทศมองหาญาติ กลับสู่บ้านเกิด ทำการค้า หรือลี้ภัยไปยังต่างประเทศ แม้ว่ากองทหารเวียดนามจะไล่ติดตามหน่วยติดอาวุธของระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยเข้าไปในภาคตะวันตกเฉียงเหนือ แต่ผู้มีอำนาจฝ่ายพลเรือนก็ไม่ได้ทำอะไรเพื่อป้องกันความเคลื่อนไหวที่มีการจัดองค์การน้อยกว่าของคนกลุ่มนี้ หรือป้องกันไม่ให้เกิดการฟื้นตัวของการค้านอกระบบ ในขณะที่สาธารณรัฐประชาชนกัมพูชาพยายามดิ้นรนเพื่อยืนหยัดอยู่ให้ได้ สถาบันต่าง ๆ ในยุคก่อนการปฏิวัติก็ได้กลับมามีชีวิตอีกครั้ง รวมไปถึงพุทธศาสนาและการเกษตรในครัวเรือน อย่างไรก็ดีนโยบายเสรีนิยมทางเศรษฐกิจของสาธารณรัฐประชาชนกัมพูชาไม่ได้ขยายไปสู่กิจกรรมทางการเมืองที่ยังผูกขาดโดยรัฐบาลและพรรคประชาชนปฏิวัติแห่งกัมพูชา ซึ่งเป็นกลุ่มคอมมิวนิสต์ที่เคยร่วมประวัติศาสตร์ก่อน ค.ศ.1975 กับพรรคคอมมิวนิสต์กัมพูชาที่ได้สูญเสียความน่าเชื่อถือไป

ท่ามกลางความไร้ระเบียบมหาศาล การปลูกข้าวส่วนใหญ่ของปี ค.ศ.1979 จึงไม่ได้รับการดูแล และถึงกลางปีทุพภิกขภัยก็เกิดขึ้นอีก มีคนกัมพูชาจำนวนน้อยมากที่อยู่ประจำที่เป็นเวลานานพอจะทำการปลูกข้าวระหว่าง ค.ศ.1979-1980 และเมื่อข้าวเปลือกที่เก็บกักไว้ในยุ้งฉางในสมัยการปกครองก่อนหน้านั้นถูกบริโภคจนหมดแล้ว หรือถูกจัดสรรให้กองกำลังเวียดนาม คนเขมรนับแสนคนก็แทบไม่มีอะไรกิน สภาพของความอดอยากทรุดหนักลงเนื่องจากภัยแล้ง และถึงตอนนี้เองที่กัมพูชาเป็นที่สนใจของชาติตะวันตก ผู้ชมโทรทัศน์ซึ่งตระหนักถึงความน่ากลัวของอาชญากรรมในสมัยระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยอยู่บ้างแม้ไม่ชัดเจนนัก ต้องตกใจแทบช็อกเมื่อเห็นภาพชาวเขมรที่ผ่ายผอมเหลือแต่กระดูกกะโผลกกะเผลกเข้าสู่ประเทศไทย หรือไม่ก็ตายด้วยความอดอยากอยู่ตามถนนในกัมพูชานั่นเอง ความทุกข์ยากเหล่านี้ได้กระตุ้นการตอบสนองทางสาธารณกุศล แต่การส่งอาหารและเวชภัณฑ์จากต่างประเทศมักจะล่าช้าจากการแข่งขันกันของทางราชการ จากกฎเกณฑ์ข้อบังคับของไทยและพันธมิตร และในระดับที่น้อยกว่าจากเวียดนามเอง

เวียดนามได้ใช้อาหารและยาบางส่วนช่วยเหลือบุคลากรทางการทหารและการบริหารของตนที่ถูกกดดันอย่างหนัก[6] ซึ่งเป็นเรื่องที่เข้าใจได้

สถานการณ์มั่นคงขึ้นใน ค.ศ.1980 เมื่อการเก็บเกี่ยวข้าวเพิ่มขึ้นถึงสองเท่าในเขตชนบท กองกำลังเวียดนามส่วนใหญ่ได้ถอนตัวจากหมู่บ้านกลับเข้ากรมกอง และประชาชนในพื้นที่ได้เข้าคุมกิจการของตนเองอีกครั้ง อย่างไรก็ดีสังคมชนบทก็ได้แตกสลาย หมู่บ้านถูกทิ้งหรือทำลาย เครื่องมือเครื่องใช้ พันธุ์พืชและปุ๋ยขาดแคลน ประชาชนนับหมื่นได้อพยพออกหรือไม่ก็ถูกฆ่าตาย และในพื้นที่ส่วนใหญ่ผู้ที่รอดชีวิตต้องทนทุกข์จากโรคมาเลเรีย ช็อกด้วยความตกใจ หรือขาดอาหาร คนจำนวนมากได้ตายลงหรือไม่ก็หายสาบสูญไปในสมัยของระบอบกัมพูชาประชาธิปไตย ทำให้ในบางอำเภอกว่าร้อยละหกสิบของครอบครัวมีหญิงหม้ายเป็นผู้นำ และหญิงหม้ายหลายพันคนที่สูญเสียลูกหลานไปต้องอาศัยอยู่คนเดียว เพื่อตอบสนองต่อสภาพการณ์เหล่านี้ และให้สอดคล้องกับความคิดของผู้สนับสนุนลัทธิกรรมสิทธิ์รวม สาธารณรัฐประชาชนกัมพูชา จึงตั้ง *"กรมสามัคคี"* ขึ้น ประกอบด้วยกลุ่มครอบครัวหลาย ๆ กลุ่มเป็นหน่วยรวมในการเพาะปลูก กรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลไม่ได้รับการยอมรับ แต่ระบบคอมมูนและกรรมสิทธิ์ที่เป็นที่เกลียดชังในยุคระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยก็ไม่ได้ถูกนำกลับมาใช้ ในระดับอำเภอและจังหวัดเจ้าหน้าที่สาธารณรัฐประชาชนกัมพูชาพยายามที่จะใช้อำนาจควบคุมแบบรวมศูนย์ในระดับหนึ่ง แต่ก็ไม่ได้พยายามที่จะเก็บภาษีหรือเกณฑ์คนหนุ่มเข้ารับราชการทหาร มีการเปิดโรงเรียนใหม่ทั่วประเทศใน ค.ศ.1979 และระบบเงินตราได้ถูกนำมาใช้อีกครั้งใน ค.ศ.1980 โดยทั่วไปหลักฐานในช่วงเวลานี้ผนวกกับการมองย้อนหลัง ดูจะยืนยันการประเมินของไมเคิล วิคเคอรี ใน ค.ศ.1983 ที่ว่า "นโยบายของระบบการปกครองสาธารณรัฐประชาชนกัมพูชา และเวียดนามผู้ค้ำจุน มีมนุษยธรรม เน้นการปฏิบัติ และไม่บีบคั้นกดขี่"[7]

สำหรับชาวกัมพูชาส่วนใหญ่ การกลับมามีเสรีภาพส่วนบุคคลในระดับหนึ่ง

อีกครั้ง และการระแวดระวังที่ไม่มีลักษณะปฏิวัติของสาธารณรัฐประชาชนกัมพูชาแตกต่างอย่างตรงข้ามกับประสบการณ์ในปีต่าง ๆ ของยุคระบอบกัมพูชาประชาธิปไตย อย่างไรก็ดีพวกเขาก็ทราบในขณะเดียวกันว่าสาธารณรัฐประชาชนกัมพูชาเป็นหนี้การบุกรุกจากต่างชาติสำหรับการดำรงอยู่ของตน และต้องพึ่งพิงการสนับสนุนจากกลุ่มเวียดนาม-โซเวียต เจ้าหน้าที่ระดับสูงและแกนนำระดับภูมิภาคจำนวนมากได้รับใช้ระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยอย่างมีความสุขพอสมควร และคนกัมพูชาที่มีการศึกษามักจะรู้สึกถึงความต่อเนื่องที่ไม่บริสุทธิ์นักของระบอบปกครองแบบสังคมนิยมต่าง ๆ ที่สืบต่อกันมา ยิ่งไปกว่านั้นเจ้าหน้าที่สาธารณรัฐประชาชนกัมพูชายังปฏิเสธที่จะเอาตัวออกห่างจากลัทธิมาร์กซ์-เลนินหรือการปกครองแบบพรรคเดียว พวกเขาชอบที่จะสร้างภาพปีศาจ "กลุ่มพอลพต-เอียง ซารี ผู้ทำลายล้างเผ่าพันธุ์" และกล่าวโทษความหายนะระหว่าง ค.ศ.1975-1979 ว่าเป็นเรื่องบุคคลมากกว่านโยบายสุดขั้วที่รู้กันว่าเป็นนโยบายสังคมนิยมของพรรคคอมมิวนิสต์กัมพูชา ผู้ร้ายทั้งสองได้ถูกพิจารณาคดีที่พนมเปญในระหว่างที่ไม่อยู่ในประเทศในเดือนสิงหาคม ค.ศ.1979 ไม่มีการเสนอหลักฐานแก้ต่างให้กับพวกเขา และทั้งสองก็ถูกตัดสินประหารชีวิต ไม่นานต่อมาศูนย์ใต่สวนที่ตูลสเลงก็ได้ถูกตั้งเป็น "พิพิธภัณฑ์แห่งการล้างเผ่าพันธุ์" การใช้คำว่า "ล้างเผ่าพันธุ์" และการเปรียบเทียบพอลพตกับฮิตเลอร์ (การเปรียบเทียบกับสตาลิน หรือ โซเชสคูของโรมาเนีย น่าจะเป็นประโยชน์กว่า) ชี้ให้เห็นว่า เท่าที่สาธารณรัฐประชาชนกัมพูชาเกี่ยวข้อง ระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยเป็นรัฐบาลฟาสซิสต์มากกว่าคอมมิวนิสต์[8]

การต่อต้านสาธารณรัฐประชาชนกัมพูชา

สาธารณรัฐประชาชนกัมพูชา ไม่สามารถก่อให้เกิดความไว้วางใจอย่างทั่วถึงในกลุ่มผู้นำกัมพูชาที่มีการศึกษาที่รอดชีวิตมาได้ ภายหลังความเจ็บปวดจากยุค

ระบอบกัมพูชาประชาธิปไตย คนเหล่านี้ส่วนใหญ่ไม่พร้อมที่จะวางใจมอบกัมพูชาให้กับต่างชาติ หรืออดทนต่อลัทธิสังคมนิยมอีก ระหว่าง ค.ศ.1979-1980 คนนับหมื่นได้เดินเข้าไปขอลี้ภัยในประเทศไทย และสุดท้ายก็ได้ที่อยู่ในต่างประเทศ หรือในค่ายผู้ลี้ภัยที่ผลุดขึ้นตามแนวพรมแดน การสูญเสียคนที่มีการศึกษาจำนวนมากนอกเหนือไปจากผู้สูญหายนับจำนวนหมื่นในยุคระบอบกัมพูชาประชาธิปไตย นับเป็นปัญหาที่ร้ายแรงสำหรับระบอบการปกครองใหม่

ถึงปลาย ค.ศ.1979 ค่ายผู้ลี้ภัยได้เป็นที่พักพิงของฝ่ายต่อต้านเวียดนามหลายกลุ่ม ฝ่ายที่ใหญ่ที่สุดนำโดยอดีตนายกรัฐมนตรีซอน ซาน ได้แสวงหาการสนับสนุนจากต่างชาติ เพื่อถอนกองกำลังยึดครองของเวียดนามออกไป และนำเอาสถาบันต่าง ๆ ของสมัยก่อนการปฏิวัติกลับมาใช้อีก ยกเว้นเจ้าสีหนุซึ่งซอน ซานไม่ไว้วางใจ ฝ่ายนี้สามารถดึงดูดผู้สนับสนุนชาวกัมพูชาจำนวนมากที่อาศัยอยู่โพ้นทะเลและหวนหาอดีต รวมถึงผู้มาใหม่แถบชายแดนที่แค้นเคืองกับความพินาศล่มจมในทศวรรษ 1970 และกับสิ่งที่พวกเขาเห็นว่าเป็นการควบคุมอันไม่มีที่สิ้นสุดของเวียดนาม อย่างไรก็ดี ซอน ซานไม่สามารถจัดตั้งกองกำลังรบที่มีประสิทธิภาพและได้รับความช่วยเหลือทางวัตถุจากกลุ่มปฏิปักษ์ที่สำคัญของเวียดนาม คือประเทศจีน ประเทศไทย และสหรัฐอเมริกาน้อยมาก ในด้านการทหาร มหาอำนาจเหล่านี้ชอบระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยมากกว่า

ในช่วงเวลาเดียวกันผู้นำผลัดถิ่นของระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยยังคงเย็นใจและไม่เปลี่ยนแปลงเหมือนเดิม พรรคคอมมิวนิสต์กัมพูชาคงการดำรงอยู่แบบเงาของตนต่อไป และคณะผู้แทนระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยยังคงยึดเก้าอี้ของกัมพูชาในสหประชาชาติไว้ได้ เป็นที่ชัดเจนว่า จีนและสหรัฐอเมริกาเต็มใจที่จะสนับสนุนสถานการณ์ดังกล่าว เพื่อเป็นการลงโทษเวียดนามที่บุกรุกเขมร หรืออีกนัยหนึ่งคือการลุกขึ้นยืนประจันหน้ากับจีนและเอาชนะสหรัฐอเมริกา สิงคโปร์และประเทศไทยได้เข้ามาร่วมด้วย เนื่องจากต่างมีนโยบายต่อต้านคอมมิวนิสต์และ

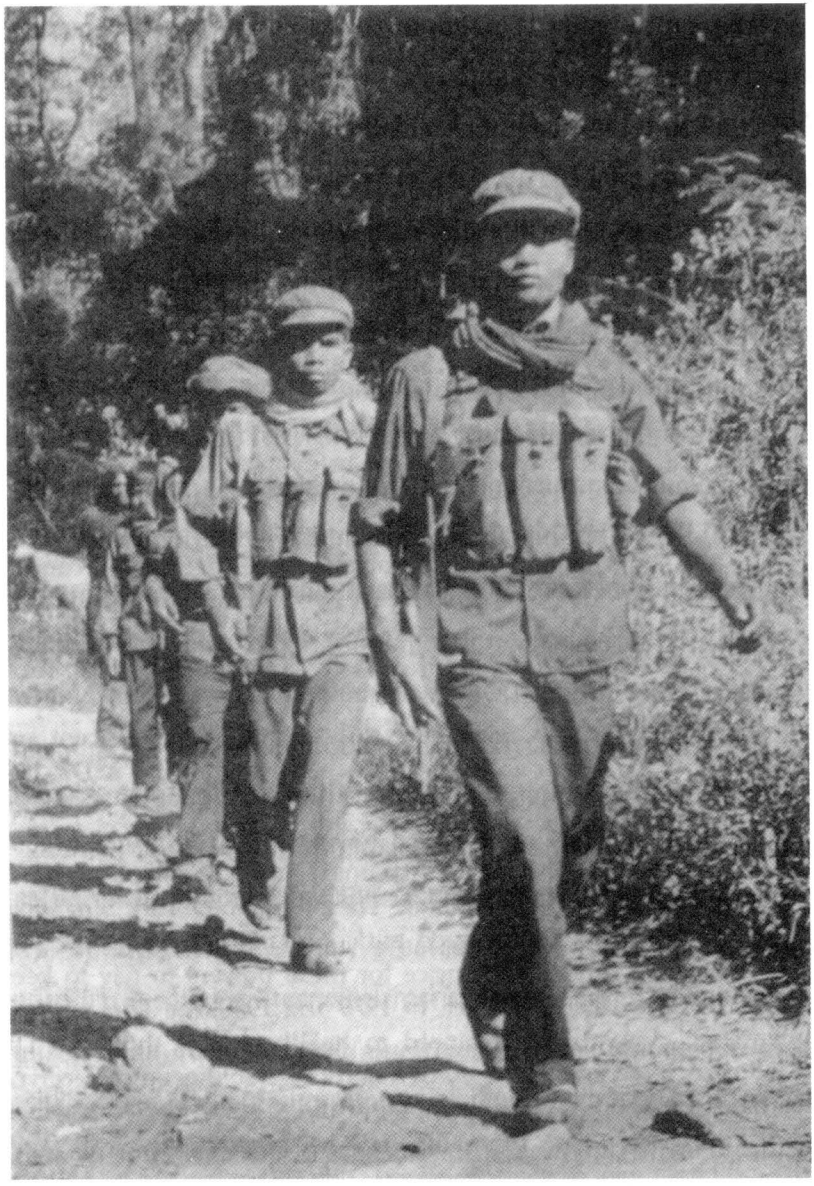

ทหารกัมพูชาประชาธิปไตย เขตชายแดนไทย ปี ค.ศ.1980 ภาพโดย เจมส์ เจอร์รันด์

เข้าข้างจีน การสนับสนุนระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยเป็นการจ่ายที่เล็กน้อยมากสำหรับมหาอำนาจเหล่านี้ ในอันที่จะรักษาพันธมิตรของตนที่มีความสำคัญยิ่งกว่าใน ค.ศ.1979 และ 1980 รัฐบาลทหารของไทยได้เลี้ยงดู ให้เครื่องนุ่งห่ม และฟื้นสุขภาพทหารระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยจำนวนหลายพันคนที่กระย่องกระแย่งผ่านพรมแดนเข้ามา ทหารเหล่านี้ยังได้รับอาวุธยุทโธปกรณ์และเสบียงกรังในการรบจากจีน ซึ่งนำเข้าทางทะเลผ่านท่าเรือของไทย ถึง ค.ศ.1982 พวกที่เหลือรอดอยู่เหล่านี้ได้กลายเป็นกองกำลังทหารที่มีประสิทธิภาพและมีอาวุธพร้อม ครอบครัวผู้ติดตามกองทหารเหล่านี้มีฐานะเป็นผู้ลี้ภัย ได้รับการเลี้ยงดูและมีที่พักอาศัยด้วยความช่วยเหลือจากองค์กรพัฒนาของสหประชาชาติ อย่างไรก็ดีเนื่องจากสาธารณรัฐประชาชนกัมพูชามีสถานะอันถูกกีดกัน องค์กรพัฒนาต่าง ๆ ของสหประชาชาติจึงถูกห้ามไม่ให้เข้าไปดำเนินการในกัมพูชาด้วยตนเอง[9] ในส่วนสาธารณรัฐประชาชนกัมพูชาเองจำต้องพอใจกับการรับรองทางการทูต และความช่วยเหลือทางเศรษฐกิจจากอินเดีย รัฐเล็กรัฐน้อยที่ต่อต้านสหรัฐอเมริกา และรัฐต่าง ๆ ที่รวมอยู่ในกลุ่มโซเวียต

ใน ค.ศ.1980 และ 1981 ข้อมูลเกี่ยวกับความโหดร้ายทารุณของระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยปรากฏมากขึ้น หลักฐานในการพิจารณาคดีพอลพต—เอียง ซารี ได้รับการยืนยันและเพิ่มน้ำหนัก จากคำให้การของผู้ลี้ภัย บันทึกตัวเขียน และคำสารภาพที่พบที่หอจดหมายเหตุที่ตูลสเลง โฆษกของระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยยอมรับเพียง "ความผิดพลาด" บางอย่าง และกล่าวโทษเวียดนามสำหรับการสังหารคนเขมรกว่าสองล้านคน แม้ว่าการโฆษณาชวนเชื่อของเวียดนามและฝ่ายต่อต้านระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยมักจะหนักไปและคลาดเคลื่อน แต่การประเมินอย่างระมัดระวังชี้ว่าจำนวนผู้สูญเสียที่ระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยเกี่ยวข้อง ไม่ว่าจะเนื่องจากการทำงานหักโหมเกินไป ความอดอยาก โรคภัยไข้เจ็บที่รักษาไม่ถูกต้อง การถูกกวาดล้างหรือการถูกสังหาร มีจำนวนเกือบล้านคนหรือหนึ่งในเจ็ดของชาว

กัมพูชาทั้งหมด[10]

เมื่อต้องเผชิญหน้ากับการต้องปรับปรุงภาพลักษณ์ของระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยไปพร้อม ๆ กับการลงโทษเวียดนาม จีนและมหาอำนาจต่างชาติอื่นจึงเริ่มกดดันเจ้าสีหนุ ซึ่งกำลังอยู่ระหว่างลี้ภัยในปักกิ่งให้เสด็จกลับสู่ชีวิตทางการเมืองอีกครั้ง เจ้าสีหนุทรงลังเลพระทัยที่จะทรงดำเนินการตามที่จีนต้องการยกเว้นบนเงื่อนไขของพระองค์เอง ไม่ทรงปรารถนาจะฟื้นการเป็นพันธมิตรกับระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยขึ้นใหม่ พระองค์ทรงหวาดกลัวเวียดนาม และทรงทราบว่าฝ่ายซอน ซานจะต่อต้านการเสด็จกลับสู่อำนาจ ขณะเดียวกันก็เป็นการยากที่พระองค์จะทรงต่อต้านแรงกดดันของจีนหรือทรงเมินเฉยต่อไปได้ ด้วยยังถือพระองค์ว่าเป็นเป้าหมายของประเทศ

มีความพยายามจัดตั้งรัฐบาลผสมที่มีเจ้าสีหนุ ซอน ซาน และระบอบกัมพูชาประชาธิปไตย ใน ค.ศ.1981 และ ค.ศ.1982 สาธารณรัฐประชาชนกัมพูชาและที่ปรึกษาชาวเวียดนามได้ทำงานหนัก ทว่าล้มเหลวเพื่อปรับปรุงภาพลักษณ์ของพวกตนในโพ้นทะเล ในเดือนมิถุนายน ค.ศ.1981 ได้มีการนำเอารัฐธรรมนูญซึ่งลอกแบบส่วนใหญ่มาจากเวียดนามมาใช้ในสาธารณรัฐประชาชนกัมพูชา รัฐธรรมนูญนี้มอบสิทธิมนุษยชนในระดับหนึ่งให้แก่ชาวกัมพูชา แต่ก็กระตุ้นให้พวกเขาทำตาม "แนวทางการเมืองของรัฐ" หลังจากนั้นก็มีการจัดตั้งกระทรวงใหม่ ๆ หลายกระทรวง รวมทั้งเปิดตัวพรรคประชาชนปฏิวัติแห่งกัมพูชา และจัดการเลือกตั้งสมัชชาแห่งชาติซึ่งให้การรับรองรัฐธรรมนูญ นโยบายของสาธารณรัฐประชาชนกัมพูชาสอดคล้องใกล้เคียงกับความต้องการของเวียดนามแม้จะไม่ได้รับคำสั่งจากเวียดนาม และแม้ว่าตำแหน่งการรับผิดชอบในขณะที่รัฐบาลขยายตัวออกไป จะตกอยู่ในมือของผู้ที่ปราศจากคุณสมบัติแบบสังคมนิยมมากขึ้นเรื่อย ๆ ก็ตาม สาธารณรัฐประชาชนกัมพูชาได้กลายเป็นรัฐบาลที่ทำงานและตอบสนองต่อประชาชนมากขึ้นทีละน้อย แต่การทหาร การตำรวจ และการต่างประเทศ ยังอยู่ใต้การควบคุมของ

เวียดนาม กองทหารเวียดนามจำนวนกว่าแสนคนยังคงอยู่บนพื้นแผ่นดินกัมพูชา และข่าวลือก็แพร่สะพัดว่ามีผู้อพยพเวียดนามกว่าแสนคนตั้งหลักแหล่งอยู่ในประเทศนี้ หาใช่หกหมื่นตามที่สาธารณรัฐประชาชนกัมพูชาแถลง ข่าวลือทำให้ผู้นำฝ่ายต่อต้านชี้ว่า "เชื้อชาติ" กัมพูชากำลังถูกเวียดนามกลืน แต่หลักฐานที่สนับสนุนข้ออ้างนี้ไม่หนักแน่นและคลุมเครือ[11]

พัฒนาการที่เกิดขึ้นในสาธารณรัฐประชาชนกัมพูชา บวกกับชื่อเสียงที่น่ารังเกียจของระบอบกัมพูชาประชาธิปไตย ได้เร่งให้มีความพยายามจัดตั้งรัฐบาลผสมในต้น ค.ศ.1981 เจ้าสีหนุได้พบกับ เขียว สัมพันธ์ ฝ่ายหลังในฐานะผู้แทนระบอบกัมพูชาประชาธิปไตย เพื่อหารือแนวทางในการจัดตั้งรัฐบาลร่วม ส่วนซอน ซาน ลังเลที่จะเข้าร่วมการเจรจานี้ แต่ถึงเดือนกันยายน ค.ศ.1981 หลังจากเก็บซ่อนความแตกต่างมานานพอสมควร ทั้งสามฝ่ายก็ได้ประกาศจัดตั้งรัฐบาลผสม ต่อมาไม่นานเพื่อเป็นพยานแห่งศรัทธา คณะกรรมการกลางของพรรคคอมมิวนิสต์กัมพูชาก็ได้ประกาศการเปลี่ยนจุดยืนทางความคิดไปสู่แนวทางทุนนิยม เอียง ธิริธ ได้กล่าวไว้ว่า ระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยได้ "เปลี่ยนไปอย่างสิ้นเชิง" และในหลาย ๆ สิ่งที่ระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยได้เปลี่ยนแปลง ก็คือ "ได้ฟื้นความเชื่อทางศาสนา" เอียง ซารี สามีของเธอได้เสริมว่ากัมพูชาจะไม่กลับไปเป็นสังคมนิยมอีก "หลายชั่วคน" การสลายตัวของพรรคคอมมิวนิสต์กัมพูชาเป็นเรื่องตลกที่ไม่สามารถทำให้ใครเชื่อได้ แต่มันทำให้ **รัฐบาลผสมกัมพูชาประชาธิปไตย** (Coalition Government of Democratic Kampuchea) อ้างได้ว่าเป็นการก่อตัวแนวทุนนิยม เจ้าหน้าที่ชั้นสูงของพรรคทั้งหมดรวมทั้งพอลพตและเอียง ซารี ยังคงรักษาตำแหน่งอยู่ในรัฐบาลผสมกัมพูชาประชาธิปไตย และไม่มีคนที่ไม่ได้เป็นคอมมิวนิสต์คนใดได้รับมอบตำแหน่งที่มีความรับผิดชอบ และทั้ง ๆ ที่ได้เปลี่ยนไปสู่เศรษฐกิจแบบตลาดเสรีแล้ว แต่ค่ายที่พักภายใต้การควบคุมของระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยก็ยังคงเข้มงวดมากกว่าค่ายที่ฝ่ายอื่นควบคุม คนที่อยู่ในค่ายไม่ได้รับ

อนุญาตให้ออกไปข้างนอก ผู้บังคับบัญชาทางทหารต้องเข้าร่วม "การประชุมเพื่อการศึกษา" ประจำปีเหมือนกับที่เคยทำในทศวรรษที่ 1970 และความช่วยเหลือทางการทหารก็ยังคงไหลจากประเทศจีนมาสู่ฝ่ายนี้[12]

รัฐบาลผสมกัมพูชาประชาธิปไตยเปิดตัวในกลางปี ค.ศ.1982 และเพื่อแสดงฐานที่ตั้งในพื้นที่ ผู้ติดตามและหน่วยกำลังของรัฐบาลผสมกัมพูชาประชาธิปไตยบางส่วนจึงถูกเคลื่อนย้ายข้ามพรมแดนไม่กี่ไมล์เข้ามาในกัมพูชา ตัวแทนระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยได้ควบคุมการต่างประเทศในรัฐบาลผสมกัมพูชาประชาธิปไตย (เป็นเพียงตำแหน่งเดียวที่เป็นไปได้) และยึดที่นั่งในสหประชาชาติ กองกำลังการทหารของพวกเขาได้รับการฝึกฝนอย่างดีที่สุด มีจำนวนมากที่สุด และแข็งขันที่สุดในสามฝ่าย เจ้าสีหนุยังคงอยู่ภายใต้การควบคุมของจีน ส่วนซอน ซานได้สูญเสียแม้กระทั่งเสรีภาพในการเคลื่อนไหวทางการทหารที่มีอยู่เพียงจำกัด สิบปีถัดมาทั้งสามฝ่ายก็ยังคงไม่ไว้วางใจกันต่อไป และโฆษกของพวกเขาก็ไม่ได้ให้สัญญาว่ากัมพูชาจะหวังอะไรได้บ้างถ้ารัฐบาลผสมขึ้นมามีอำนาจ ในทางการทหารกองกำลังฝ่ายผสมประกอบด้วยประชาชนทั้งหญิงและชายราวหมื่นคน ครึ่งหนึ่งระดมมาโดยระบอบกัมพูชาประชาธิปไตย ฝ่ายของซอน ซานซึ่งเป็นที่รู้จักกันในชื่อ **แนวร่วมปลดปล่อยแห่งชาติของประชาชนเขมร** (Khmer People's National Liberation Front) ยุ่งเหยิงด้วยการทะเลาะเบาะแว้งระหว่างกลุ่มต่าง ๆ ส่วนกองทหารของเจ้าสีหนุมีจำนวนเพียงห้าพันคนเท่านั้น รัฐบาลผสมกัมพูชาประชาธิปไตยดึงดูดความช่วยเหลือจากภายในกัมพูชาน้อยมาก แม้ว่าบางครั้งบางคราวจะมีกลุ่มนั้นกลุ่มนี้อาศัยข้อมูลที่ได้จากการกองทหารที่รุกเข้าไปในชนบท รายงานให้ทราบกันว่า บรรดาชาวนามีความเห็นว่าสาธารณรัฐประชาชนกัมพูชาฉ้อราษฎร์บังหลวง และพวกเขาโกรธแค้นเวียดนาม

ระหว่าง ค.ศ.1983-1985 ในช่วงการรุกที่รุนแรงชุดหนึ่ง กองทหารของเวียดนามและสาธารณรัฐประชาชนกัมพูชา สามารถขับไล่กองกำลังของฝ่ายผสม

และพรรคพวกผู้ติดตามกลับเข้าสู่ประเทศไทย และทำลายค่ายที่อยู่อาศัยของฝ่ายหลังได้ จากนั้นสาธารณรัฐประชาชนกัมพูชาจึงได้เกณฑ์คนงานจำนวนเรือนหมื่นเข้าวางระเบิดตามแนวพรมแดน และวางเครื่องกีดขวางเส้นทางจากประเทศไทยเข้าสู่กัมพูชา มีคนตายด้วยโรคภัยไข้เจ็บนับพันขณะที่งานนี้ดำเนินไป ในช่วงเวลาเดียวกัน เวียดนามก็ได้จัดตั้งและฝึกกองทัพบกของสาธารณรัฐประชาชนกัมพูชาจำนวนคนสามหมื่นคนให้เข้มแข็ง เพื่อป้องกันประเทศเมื่อเวียดนามต้องถอนตัวออกในที่สุด การเกณฑ์กำลังคนก็เหมือนในอดีตมักใช้การสุ่ม และชาวกัมพูชาที่เป็นอภิสิทธิ์ชนโดยเฉพาะลูกหลานของสมาชิกพรรคประชาชนปฏิวัติแห่งกัมพูชามักมีภูมิคุ้มกันจากเรื่องนี้ พวกเขามักได้รับการปฏิบัติอย่างเป็นพิเศษในเรื่องทุนเพื่อการศึกษาในประเทศโพ้นทะเล ใน ค.ศ.1988 คนกัมพูชาราวห้าพันคนได้รับการฝึกฝนด้านเทคนิคและทางวิชาการจากต่างประเทศ โดยเฉพาะจากสหภาพโซเวียตและประเทศในกลุ่มยุโรปตะวันออก[13]

ปีที่เหลือของทศวรรษ 1980 มีความชะงักงันทางการทหารเสียเป็นส่วนใหญ่ แต่หลังการถอนกำลังทหารของเวียดนามใน ค.ศ.1989 กองกำลังฝ่ายผสมได้สร้างความเป็นปึกแผ่นให้กับฐานกำลังของตนในชนบท และกองทหารของระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยสามารถยึดพื้นที่ที่เป็นแหล่งผลิตอัญมณีใกล้ไพลิน ซึ่งอยู่ค่อนไปทางใต้และตะวันตกของพระตะบองได้ ต้น ค.ศ.1991 ปืนใหญ่ของระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยได้ยิงถล่มตลาดเมืองพระตะบอง สังหารพลเรือนไปสิบเจ็ดคน แต่ฝ่ายกองกำลังของรัฐบาลผสมกัมพูชาประชาธิปไตยไม่สามารถหรือไม่เต็มใจที่จะติดตามเรื่องนี้ และถึงกลางปี ค.ศ.1991 ขณะกำลังเขียนบทนี้ ฝ่ายต่อต้านยังไม่สามารถควบคุมเมืองสำคัญของกัมพูชาใด ๆ ได้เลย ในเดือนพฤษภาคม ค.ศ.1991 ทั้งสี่ฝ่ายได้ตกลงทำการหยุดยิงขณะรอการเจรจาต่อไป แต่การหยุดยิงก็ถูกละเมิดแทบจะฉับพลัน

กองกำลังของฝ่ายกัมพูชาประชาธิปไตยยังคงเป็นภัยคุกคามที่น่ากลัวยิ่ง

สำหรับรัฐบาลที่พนมเปญ ใน ค.ศ.1990 กองทหารของฝ่ายกัมพูชาประชาธิปไตยได้ยึดครองเขตภูเขาที่มีคนอาศัยอยู่น้อยทางตะวันตกเฉียงเหนือและตะวันตกเฉียงใต้ของกัมพูชา และคุกคามท่าเรือน้ำลึกที่กำปงโสม ซึ่งเป็นเมืองศูนย์กลางระดับจังหวัดของกัมโพช และเป็นเมืองใหญ่อันดับสองของกัมพูชา ในยามวิกาล กองกำลังเหล่านี้สามารถปล้นสะดมหมู่บ้านและฝังระเบิดอย่างไร้ทิศทางตามเส้นทางต่าง ๆ และในทุ่งนา และในไม่ช้าไม่นานระเบิดเหล่านี้ก็จะสังหารประชาชนที่ไม่ระมัดระวัง หรือไม่ก็ระเบิดตัดแขนขาของพวกเขา ผู้บาดเจ็บจากระเบิดเหล่านี้ประมาณแปดสิบหรือเก้าสิบคนได้เข้ารับการรักษาที่โรงพยาบาลและคลีนิคของกัมพูชาทุกอาทิตย์ และสันนิษฐานเอาว่าเหยื่ออื่น ๆ อีกนับร้อยไม่ได้รับการรักษาหรือไม่ก็ถูกสังหารไปแล้ว สงครามที่อ้างว่าเป็นการต่อต้านเวียดนามนี้ก็เหมือนกับสงครามสมัยลอน นอล ในทศวรรษ 1970 ขณะนี้ได้ฆ่าฟันเฉพาะคนเขมร ในการโฆษณาชวนเชื่อทางการเมือง กองกำลังระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยได้สัญญาจะมอบประเทศกัมพูชาที่ปราศจากคนเวียดนามและการคอร์รัปชั่น สำหรับคนเขมรจำนวนมากที่อ่อนเปลี้ยจากความยากลำบากที่ดำเนินมาอย่างต่อเนื่อง และได้ลืมเลือนทศวรรษ 1970 ไปแล้ว คำสัญญาเหล่านี้มีประสิทธิภาพ

การถอนตัวของเวียดนาม

มีปัจจัยหลายประการที่สนับสนุนการถอนทหารกองสุดท้ายของเวียดนามจำนวนราวสองหมื่นหกพันคนจากกัมพูชาในเดือนกันยายน ค.ศ.1989 ประการแรกเป็นการพึ่งตนเองได้ที่มีมากขึ้นของสาธารณรัฐประชาชนกัมพูชา ซึ่งในต้นปีนั้นได้เปลี่ยนชื่อตัวเองใหม่เป็นรัฐกัมพูชา เหตุผลอีกประการก็คือ ความช่วยเหลือจากโซเวียตและกลุ่มโซเวียตซึ่งได้ลดลงอย่างเด่นชัดใน ค.ศ.1989 ภายหลังวิกฤตในสหภาพสาธารณรัฐสังคมนิยมโซเวียตและยุโรปตะวันออก ภายใต้เงื่อนไขเหล่านี้

การยึดครองของเวียดนามแพงเกินกว่าที่จะคงไว้ ปัจจัยที่สามก็คือ ตัวอย่างจากสหภาพสาธารณรัฐสังคมนิยมโซเวียตเอง ซึ่งได้ถอนทหารของตนออกจากอาฟกานิสถาน

ก่อนถึงการถอนตัวของเวียดนาม แต่เกี่ยวพันอย่างชัดเจนกับเรื่องนี้ รัฐบาลกัมพูชาได้ประกาศการปฏิรูปชุดหนึ่ง ซึ่งเป็นที่นิยมอย่างกว้างขวางโดยเฉพาะในพนมเปญ การปฏิรูปเหล่านี้ซึ่งส่วนหนึ่งมุ่งหมายที่จะปรับปรุงภาพลักษณ์ของสาธารณรัฐประชาชนกัมพูชาในประเทศทางตะวันตก ครอบคลุมถึงการทบทวนเพลงชาติ การเปลี่ยนธงชาติ การแก้ไขเพิ่มเติมรัฐธรรมนูญเพื่อให้ศาสนาพุทธเป็นศาสนาประจำชาติกัมพูชา และการยกเลิกบทบัญญัติที่จำกัดการบวชไว้เฉพาะคนเขมรวัยกลางคน กฎหมายใหม่ต่าง ๆ อนุญาตให้ชาวนายกสิทธิ์ในที่ดินให้แก่ลูกหลานได้ และให้เจ้าของบ้านซื้อและขายอสังหาริมทรัพย์ได้ด้วย การลงโทษประหารชีวิตก็ได้ถูกยกเลิกเพื่อตอบสนองคำวิจารณ์ที่มีต่อสถิติด้านสิทธิมนุษยชนของกัมพูชา แม้ว่าพรรคประชาชนปฏิวัติแห่งกัมพูชาจะยังคงควบคุมชีวิตทางการเมืองของกัมพูชา ทั้งตลาดเสรีและตลาดมืดกลับงอกงาม ในขณะที่ลัทธิกรรมสิทธิ์รวมได้ตายไป

กฎหมายใหม่ ๆ เกี่ยวกับพุทธศาสนานำไปสู่ค่าใช้จ่ายที่หนักหน่วง ซึ่งจำนวนมากจ่ายโดยผู้อพยพชาวเขมรให้กับวัดและสถาบันอื่น ๆ การยกเลิกข้อจำกัดเกี่ยวกับอสังหาริมทรัพย์ทำให้เกิดการขยายตัวของการเก็งกำไร การฟื้นฟูและสร้างอาคารบ้านเรือนกันใหม่ในกัมพูชา ครอบครัวที่มีที่อยู่อาศัยในเขตที่ครั้งหนึ่งเคยเป็นวิลล่าที่รุ่งเรือง พยายามนำที่อยู่ของตนเข้าสู่ตลาดบ้านเช่าที่กำลังเติบโต พวกเขาถูกกระตุ้นด้วยข่าวลือเกี่ยวกับสันติภาพและความหวังที่จะได้ความช่วยเหลือจากต่างประเทศอีกครั้ง ในช่วงที่มีการขยายตัวทางเศรษฐกิจอย่างรวดเร็วนี้ ผู้มาเยือนพนมเปญได้ตั้งข้อสังเกตว่า ชนชั้นนำกลุ่มเล็ก ๆ กลุ่มหนึ่งได้ปรากฏตัวขึ้นอีกครั้ง สังเกตได้จากรถยนต์ที่พวกเขาใช้ วิลล่าที่พวกเขาอาศัยอยู่ และพฤติกรรม

น่ารังเกียจที่พวกเขาแสดงออกในภัตตาคารและบาร์ ระดับของคอร์รัปชั่นในยุครัฐกัมพูชาไม่ได้ส่งผลเท่ากับสมัยของเจ้าสีหนุหรือลอน นอล บางทีอาจเป็นเพราะมีเงินหมุนเวียนในยุครัฐกัมพูชาน้อยกว่ามาก และเพราะมีชนชั้นนักธุรกิจที่มีประสิทธิภาพน้อยกว่า การกลั่นกรองเพื่อสิทธิพิเศษที่ทำอย่างเงียบ ๆ ได้เป็นลักษณะของสมาชิกพรรคประชาชนปฏิวัติแห่งกัมพูชาและเจ้าหน้าที่ชั้นสูงของรัฐบาลมาเป็นเวลาหลายปี และหลายคนในกลุ่มนี้สามารถผลักดันตัวเองเข้าสู่บริษัทธุรกิจ ที่รวมถึงการทำการค้าอย่างลับ ๆ ระหว่างไทยและภาคตะวันตกเฉียงเหนือของกัมพูชาด้วย คนอื่น ๆ ต่างก็มีความมั่นคงขึ้นมีบ้านที่สะดวกสบาย พร้อมรถยนต์และผลประโยชน์ต่าง ๆ ใน ค.ศ.1990 ขณะที่โรงพยาบาลและโรงเรียนต่าง ๆ ขาดแคลนเครื่องไม้เครื่องมืออย่างน่าอนาถ กลับมีการสร้างโรงเรียนการเมืองของพรรคประชาชนปฏิวัติแห่งกัมพูชาที่หรูหราในเขตชานเมืองกรุงพนมเปญ ความดื้อรั้นของพรรคบางประการอาจสืบสาวต้นตอไปได้ถึงการอุปถัมภ์ของเวียดนามที่มีมาอย่างต่อเนื่อง รวมทั้งการลังเลใจของเวียดนามเองที่จะละทิ้งลัทธิสังคมนิยมของตน และ "จารีตประเพณี" ของกัมพูชาที่ผู้ปกครองมักอยู่นานเกินความพอใจของประชาชน

นอกกรุงพนมเปญออกไปยากที่จะได้ข้อมูลเกี่ยวกับสถานการณ์ในรัฐกัมพูชา แต่ก็ไม่มีข่าวใดที่น่าอุ่นใจ *ยกเว้นข้อที่ว่า*ประชาชนกัมพูชาสามารถเอาชีวิตรอด ภาพที่ปรากฏใน ค.ศ.1991 ก็คือประชาชนในชนบทจนลง และได้รับบริการจากรัฐบาลเลวกว่ายุคใด ๆ นับตั้งแต่ทศวรรษ 1920 อัตราการตายของทารกแรกเกิดสูงสุดแห่งหนึ่งของโลก ทั้งนี้รวมไปถึงอัตราการเกิดด้วย ไข้มาเลเรียและไข้อื่น ๆ เป็นโรคเรื้อรังพอ ๆ กับการขาดสารอาหาร ทั้งนี้ยังไม่อาจประเมินโรคทางจิต ซึ่งส่วนหนึ่งอาจสืบสาวไปถึงบาดแผลความเจ็บปวดจากทศวรรษ 1970 และส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากการขาดการแพทย์ที่เหมาะสม โรงเรียนและโรงพยาบาลขาดเครื่องมือเครื่องใช้ และโรงพยาบาลในเมืองศูนย์กลางของจังหวัดเต็มไปด้วยผู้คนที่ต้องพิการเนื่องจากโดนระเบิด ยา น้ำประปา ไฟฟ้า เครื่องมือโลหะ และสินค้าจาก

โรงงานต่าง ๆ เป็นของหายาก

การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในยุโรปตะวันออกระหว่าง ค.ศ.1989-1990 และการขยายตัวทางเศรษฐกิจในที่อื่น ๆ ในเอเชียอาคเนย์ ทำให้รัฐกัมพูชามีเสรีภาพที่จะดำเนินการเคลื่อนไหวทางยุทธศาสตร์หรือการทหารอยู่บ้าง ซึ่งก็เสี่ยงต่อการดำรงอยู่ของตน การเปลี่ยนแปลงในยุโรปได้ลดความช่วยเหลือที่กัมพูชาได้รับจากมหาอำนาจคอมมิวนิสต์ และการขยายตัวทางเศรษฐกิจก็กระตุ้นให้นักธุรกิจแสวงหาผลตอบแทนระยะสั้นจากการก่อสร้างและการขายวัตถุดิบ การขยายตัวทางเศรษฐกิจยังทำให้เกิด "เศรษฐกิจมืด" ขึ้นมากมายในประเทศ ไม้ อัญมณี ปลาแห้ง และผลผลิตอื่น ๆ ถูกส่งออกอย่างผิดกฎหมายไปยังประเทศไทยและเวียดนาม นำกำไรมาสู่นักธุรกิจและในบางกรณีสู่เจ้าหน้าที่ของรัฐกัมพูชา แต่หาใช่รายได้เข้ารัฐกัมพูชาเองไม่ ตามแนวพรมแดนของประเทศ เช่น เกาะกงทางตะวันตกเฉียงใต้ และรัตนคีรีในตะวันออกเฉียงเหนือ โชคอาจเกิดได้ในเวลาชั่วข้ามคืน เทียบได้กับ "ตะวันตกแดนเถื่อน" ในสหรัฐอเมริกาคริสต์ศตวรรษที่ 19 ที่พระตะบองมีธุรกิจที่เกิดขึ้นระหว่างผู้ผลิตภายในกัมพูชาและผู้คนที่แตกตื่นตามพรมแดน ในทุกพื้นที่ วัตถุดิบโดยเฉพาะไม้ได้ถูกตัดอย่างรวดเร็วน่าใจหาย นำมาซึ่งผลกระทบทางสิ่งแวดล้อมที่ทำนายไม่ได้ แต่สันนิษฐานได้ว่าจะนำไปสู่ความพินาศในท้ายที่สุด

ตรงข้ามกับเศรษฐกิจมืดข้างต้น รัฐกัมพูชาแทบไม่มีทุน ขาดแคลนน้ำมันเพื่อปั่นเครื่องให้กำเนิดไฟฟ้า เพื่อใช้สำหรับรถยนต์และรถมอเตอร์ไซค์คันเล็ก ๆ นับพัน ทั้งนี้ไม่ต้องพูดถึงเครื่องยนต์ที่ใช้ในสงคราม ในแง่หนึ่ง ฝ่ายต่อต้านซึ่งความจำเป็นเพื่อการยังชีพได้รับจากสหประชาชาติและกองทุนช่วยเหลือจากต่างประเทศ เป็นฝ่ายที่ได้เปรียบที่สุดในบรรดาขบวนการรบแบบกองโจร ด้วยมีเจ้าหน้าที่ที่ต้องเสียค่าใช้จ่ายให้ไม่มากและไม่มีบริการใดที่ต้องจัดให้ ภายหลังการถอนทหารของเวียดนาม ทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องต่างให้ความสำคัญกับการเอาชนะใจ

บริเวณตลาดสดในพนมเปญ ตอนเช้าตรู่ ปี ค.ศ.1989 ภาพโดย คริสติน ดรัมมอนด์

และความคิดของคนกัมพูชา ฝ่ายที่ไม่ใช่คอมมิวนิสต์ใช้วิธีการตั้งหมู่บ้านตัวอย่างในเขตภายใต้การควบคุมของตน ฝ่ายระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยทำงานหนักในการปลูกฝังอุดมการณ์และ "รวมกลุ่มพลังต่าง ๆ" ในหมู่คนที่ยากจนที่สุด

หลังจากรับมือกับปัญหาทางเศรษฐกิจ การทหาร และการเมืองมาถึงสิบปีถึงต้นทศวรรษที่ 1990 ถือว่ารัฐกัมพูชาล้มเหลวในการแก้ปัญหาส่วนใหญ่ ในขอบเขตหนึ่ง พรรคที่ทำการปกครองและพี่เลี้ยงชาวเวียดนามควรถูกตำหนิ ความพยายามของเจ้าหน้าที่บางคนที่จะให้การเป็นพันธมิตรกับเวียดนามลดระดับลงหรือเพื่อรวมพรรคการเมืองที่ไม่ใช่คอมมิวนิสต์เข้าด้วยกัน ได้ถูกขัดขวางจากกลุ่มที่ยึดมั่นในแนวทางของพรรคในพรรคประชาชนปฏิวัติแห่งกัมพูชา และในเดือนมิถุนายน ค.ศ.1990 รัฐกัมพูชาได้จำคุกเจ้าหน้าที่เหล่านี้โดยไม่ไต่สวนในข้อหาโต้ปฏิวัติ ท่าทีเช่นนี้และการละเมิดสิทธิมนุษยชนอื่น ๆ (เล็กน้อยเมื่อเปรียบเทียบ

กับสถิติของระบอบกัมพูชาประชาธิปไตย) ทำให้ผู้สนับสนุนรัฐกัมพูชาที่เป็นชาวต่างชาติจำนวนมากแยกตัวออกไป และเป็นอันตรายต่อการเจรจาต่อรองเพื่อยุติสงครามกลางเมืองของกัมพูชาที่ดำเนินการอยู่ ซึ่งมีฝรั่งเศสและอินโดนีเซียเป็นหัวหอก ทางด้านรัฐกัมพูชา การเจรจาดำเนินไปด้วยความสามารถของฮุน เซน นายกรัฐมนตรีหนุ่มชาวกัมพูชาผู้แคล่วคล่อง ฝ่ายของฮุน เซนในรัฐบาลถูกตรวจสอบอย่างใกล้ชิดจากเพื่อนร่วมงานในพรรคประชาชนปฏิวัติแห่งกัมพูชา รวมทั้งจากเฮง สัมรินด้วย คนเหล่านี้บางคนกลัวว่าการเปิดตัวรัฐกัมพูชาจะทำให้สถานภาพของตนรวมถึงอำนาจของพรรคประชาชนปฏิวัติแห่งกัมพูชาเป็นอันตราย พวกเขารู้สึกอิจฉาท่าทีสบาย ๆ ของฮุน เซน ขณะเดินทางไปต่างประเทศ และเห็นว่าลัทธิมาร์กซ์-เลนินของฮุน เซน ตื้นเขินและไม่มั่นคง ที่ปรึกษาชาวเวียดนามประจำรัฐกัมพูชาซึ่งไม่พอใจพัฒนาการในยุโรปตะวันออก ก็ร่วมในความไม่สบายใจนี้

อย่างไรก็ดีปัญหามากมายของกัมพูชามาจากภายนอกประเทศ ในหลาย ๆ แง่มันเป็นเช่นนั้นมาเสมอ ผู้สังเกตการณ์ส่วนมากเห็นกันว่าหากปราศจากการเปลี่ยนแปลงอย่างรุนแรงในด้านความช่วยเหลือที่ต่างประเทศให้กับรัฐกัมพูชาและที่รัฐบาลผลัดถิ่นกำลังได้รับ ปัญหาของกัมพูชาจะยังไม่ได้รับการแก้ไข อย่างไรก็ดีในเดือนกรกฎาคม ค.ศ.1990 ก่อนการระเบิดขึ้นของสงครามในตะวันออกกลาง รัฐมนตรีต่างประเทศสหรัฐอเมริกา นายเจมส์ เบเกอร์ ได้ให้สัญญาณถึงความเป็นไปได้ของความเปลี่ยนแปลง เมื่อเขาประกาศว่าสหรัฐอเมริกาจะหยุดหนุนหลังผู้แทนรัฐบาลผสมกัมพูชาประชาธิปไตยในสหประชาชาติ เบเกอร์สร้างความเคลื่อนไหวนี้ส่วนหนึ่งเพื่อหันเหคำวิพากษ์วิจารณ์ในสหรัฐอเมริกา เกี่ยวกับการสนับสนุนที่ประเทศนั้นให้กับฝ่ายต่อต้าน และหลายคนมองว่าเสมือนให้อภัยกับความเกินเลยของพอลพต นโยบายใหม่นี้สัมพันธ์กับการลดความตึงเครียดจากสงครามเย็น ที่ครอบงำทัศนคติของสหรัฐอเมริกาต่อภูมิภาคนี้มาตั้งแต่ ค.ศ.1975 ด้วย

การเคลื่อนไหวของเบเกอร์กระตุ้นให้จีนลดการอุปถัมภ์ที่ให้กับระบอบกัมพู-

ชาประชาธิปไตย และถึงปลาย ค.ศ.1990 หลายคนก็เริ่มหวังว่าการฝ่าฟันอุปสรรคทางการทูตเกี่ยวกับปัญหากัมพูชาจะมีความเป็นไปได้มากกว่าครั้งใด ๆ บางคนหวังไว้ว่าการฝ่าด่านนี้จะทำให้สหประชาชาติต้องเข้าแทรกแซงอย่างกว้างขวาง โดยอาจจัดตั้งรัฐบาลรักษาการเพื่อรอการเลือกตั้ง ความหวังเหล่านี้ดูจะบรรลุผลภายหลังการตัดสินใจที่มีขึ้นในที่ประชุมสันติภาพนานาชาติว่าด้วยกัมพูชา ซึ่งจัดขึ้น ณ กรุงปารีส ในเดือนตุลาคม ค.ศ.1991 ตามข้อตกลงที่กรุงปารีส จะมีการจัดตั้งรัฐบาลชั่วคราวขึ้นที่กรุงพนมเปญ ประกอบด้วยระบอบที่ครองอำนาจอยู่ และผู้แทนจากฝ่ายต่อต้านทั้งสามฝ่ายที่ได้ดำเนินการคัดค้านฝ่ายแรกมาตั้งแต่ ค.ศ.1981 ว่าไปตามจริงแล้ว การประชุมที่กรุงปารีสถือเป็นการสิ้นสุดการอุปถัมภ์อย่างเป็นทางการที่มหาอำนาจต่าง ๆ ให้กับเขมรฝ่ายตน การจัดการชั่วคราวตามที่ตกลงกันกำหนดให้อยู่ภายใต้การดูแลของกองทหารสหประชาชาติ เพื่อดำเนินการที่คั่งค้างในการปลดอาวุธกองทหารกัมพูชาทั้งหมด ส่งกลับผู้อพยพกว่าสามแสนคนจากประเทศไทย และจัดให้มีการเลือกตั้งทั่วไปขึ้น เพื่อบรรลุเป้าหมายดังกล่าว สหประชาชาติต้องระดมทหารจากกองกำลังนานาชาติถึง 13,000 คน และพลเรือนกว่า 7,000 คน คนเหล่านี้ได้เข้าไปพำนักอยู่ในกัมพูชาตั้งแต่ปี ค.ศ.1992

ช่วงสองปีจากนั้น องค์การบริหารชั่วคราวของสหประชาชาติในกัมพูชา *(อันแทก)* ได้จ่ายเงินกว่า 2 พันล้านดอลลาร์สหรัฐฯ เพื่อบรรลุเป้าหมายที่วางไว้ ระยะเวลาภายใต้การดูแลของ*อันแทก* เต็มไปด้วยความรุนแรง เนื่องจากเขมรแดงปฏิเสธที่จะวางอาวุธ และฝ่ายระบอบที่ครองอำนาจอยู่ก็ปฏิเสธที่จะวางอำนาจการควบคุมฝ่ายตำรวจ กองกำลังเขมรแดงได้ทำการโจมตีพลเรือนชาวเวียดนาม ในขณะที่ระบอบที่ครองอำนาจอยู่มุ่งเป้าไปที่บรรดานักเคลื่อนไหวจากพรรคการเมืองอื่น ๆ ช่วงที่ *อันแทก* ดูแลกัมพูชาอยู่นี้ มีชาวเวียดนามและชาวเขมรที่ปราศจากอาวุธเกือบสองร้อยคนตกเป็นเหยื่อของการลอบสังหารทางการเมืองและผู้กระทำผิดไม่เคยถูกนำตัวขึ้นศาล

มีพัฒนาการด้านบวกสองประการในช่วงที่ *อันแทก* ดูแลกัมพูชา หนึ่งคือการส่งกลับผู้อพยพทั้งหมดจากประเทศไทย และการจัดการเลือกตั้งทั่วไปในเดือนกรกฎาคม ค.ศ.1993 ภายหลังการรณรงค์ขนานใหญ่โดยเจ้าหน้าที่สหประชาชาติให้ประชาชนไปลงคะแนนเสียงเลือกตั้ง การเลือกตั้งเป็นไปโดยสันติตรงข้ามกับที่คนจำนวนมากหวั่น แต่สารที่พวกเขาแสดงออกในการเลือกตั้งซึ่งโต้แย้งได้อยู่ว่าเป็นการเลือกตั้งที่สะอาดและเสรีที่สุดนั้นคลุมเครือ พรรคการเมืองฝ่ายเจ้าซึ่งนำโดย เจ้านโรดม รณฤทธิ์ พระโอรสองค์โตของเจ้าสีหนุได้เข้าแข่งขันในการเลือกตั้งครั้งนี้ด้วย และได้ที่นั่งมากกว่าพรรคของรัฐบาลที่ครองอำนาจอยู่เป็นจำนวนเจ็ดที่นั่ง นับเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์กัมพูชาที่ประชาชนชาวเขมรส่วนใหญ่ออกเสียงเลือกฝ่ายตรงข้ามรัฐบาลติดอาวุธที่ครองตำแหน่งอยู่

สัปดาห์ต่อมา พรรคที่ชนะการเลือกตั้งต่างก็รีบเร่งชิงตำแหน่งกัน และท้ายที่สุดก็ตกลงจัดตั้งรัฐบาลผสมขึ้นโดยมีนายกรัฐมนตรีร่วมสองคนคือเจ้ารณฤทธิ์และนายฮุน เซน นายกรัฐมนตรีของฝ่ายที่ครองตำแหน่งอยู่ มีการร่างรัฐธรรมนูญขึ้นในช่วงเวลาที่เหลือของปีนั้น ซึ่งได้รื้อฟื้นระบบการปกครองแบบกษัตริย์กลับมาใช้อีกครั้งหนึ่ง พร้อมกับกราบบังคมทูลเชิญสมเด็จเจ้าสีหนุกลับสู่ราชบัลลังก์ที่ได้ทรงสละไปเมื่อ ค.ศ.1955 การจัดแจงที่มีลักษณะเฉพาะตัวเหล่านี้ถูกพระทัยเจ้าสีหนุ ผู้ทรงกระตือรือร้นที่จะลบช่วงเวลาในประวัติศาสตร์กัมพูชา (ค.ศ.1970-1993) ที่พระองค์ทรงหลุดจากอำนาจ แต่สมเด็จเจ้าสีหนุซึ่งประชวรด้วยโรคมะเร็งยังคงประทับอยู่นอกประเทศ ในประเทศจีนบ้าง เกาหลีเหนือบ้าง ดินแดนที่ทรงชื่นชมกับการอุปถัมภ์ที่ทรงได้รับตลอดช่วงเวลาหลายปีแห่งการลี้ภัย

ผู้แพ้ในการเลือกตั้งคือฝ่ายเขมรแดงที่ปฏิเสธไม่ยอมเข้าร่วมการเลือกตั้ง มีความพยายามอย่างไม่ค่อยเต็มใจนักจากการผลักดันของสมเด็จเจ้าสีหนุเพื่อให้พวกนี้ได้เข้าร่วมในรัฐบาลใหม่ด้วย แต่ถึง ค.ศ.1994 พวกที่มีความคิดเห็นแตกแยกกลุ่มนี้ก็ถูกประกาศเป็นกลุ่มนอกกฎหมายอย่างเป็นทางการ กระนั้นผู้นำเขมรฝ่าย

นี้ก็ยังคงไม่รู้สำนึก หลบ ๆ ซ่อน ๆ ตัว และมีสุขภาพดี ในขณะที่กองกำลังของพวกตนได้เข้าควบคุมพื้นที่ประมาณหนึ่งในห้าของประเทศ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นเขตที่ไม่เหมาะแก่การอยู่อาศัยในทางภาคเหนือและภาคตะวันตกเฉียงเหนือ มีผู้สังเกตการณ์ไม่กี่คนนักที่คิดว่าพวกนี้จะมีโอกาสกลับมามีอำนาจอีก ส่วนใหญ่เชื่อว่าการดำรงอยู่ของพวกเขาจะขัดขวางความพยายามของรัฐบาลในอันที่จะสร้างเสถียรภาพ และพัฒนาเศรษฐกิจและสถาบันต่าง ๆ ของกัมพูชาที่ได้ถูกทำลายไปอย่างย่อยยับ

บทสรุป

ประวัติศาสตร์กัมพูชานับจากสงครามโลกครั้งที่สองหรืออันที่จริงน่าจะนานกว่านั้น ส่วนหนึ่งถือได้ว่าเป็นความล้มเหลวซ้ำแล้วซ้ำอีกของกลุ่มต่าง ๆ ที่แข่งขันกัน ทั้งฝ่ายอุปถัมภ์และบริวารของแต่ละฝ่าย ในอันที่จะประนีประนอมหรือแบ่งปันอำนาจกันและกัน แนวโน้มของระบบอำนาจเด็ดขาดซึ่งเป็นที่คุ้นเคยอยู่ในประเทศเอเชียอาคเนย์นั้นมีรากเหง้าที่หยั่งรากลึกอยู่ในอดีตของกัมพูชา ดังที่เราได้ประจักษ์แล้วข้างต้น

ระหว่างทศวรรษ 1950-1960 ความเป็นเผด็จการของเจ้าสีหนุยั่วยุศัตรูของพระองค์ แล้วพวกเขาก็ถอดพระองค์จากตำแหน่งโดยไม่ประนีประนอมด้วย ดูเหมือนว่าสิ่งที่เป็นเดิมพันหาใช่การกินดีอยู่ดีของประชาชนกัมพูชา เท่ากับความปรารถนาของนักการเมืองจำนวนหยิบมือหนึ่งที่มุ่งสู่อำนาจอันไร้ขอบเขตตามทฤษฎี โดยนัยนี้ อาจมองได้ว่าการเมืองแบบเลนินที่พอลพตนิยมชมชอบสะท้อนความคิดแบบจารีตของกัมพูชาในการควบคุมทางการเมือง

แม้ว่าการศึกษาประวัติศาสตร์ช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 20 ของกัมพูชาจากมุมมองที่เป็นกัมพูชาแท้ ๆ จะเป็นประโยชน์ แต่ที่ตั้งของประเทศ ลักษณะของ

ภูมิประเทศ และจุดอ่อนทางด้านประชากร ได้แสดงให้เห็นว่า ไม่ว่าการเมืองภายในประเทศของกัมพูชาจะเป็นอย่างไร แต่กัมพูชาก็ถูกกำหนดให้ต้องรับผลกระทบจากเหตุการณ์ในเวียดนาม และไม่ช้าก็เร็วประเทศนี้ก็จะถูกกลืนไปในสงครามอินโดจีน การมีเวียดนามอยู่หน้าบ้านส่งผลต่อขบวนการคอมมิวนิสต์กัมพูชา และลดความสามารถของรัฐบาลกัมพูชาไม่ว่าจะเป็นรัฐบาลไหน ในอันที่จะคงความเป็นกลางหรือดำรงไว้ซึ่งระเบียบและกฎหมายในบริเวณชายแดน ความสัมพันธ์ทางจิตวิทยาระหว่างกัมพูชาและเวียดนามที่เป็นปัญหา ซึ่งส่วนหนึ่งมีสาเหตุมาจากเหตุการณ์ในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ทำให้รัฐบาลกัมพูชาไม่ว่ารัฐบาลใด อย่างน้อยตั้งแต่ก่อนหน้า ค.ศ.1979 ยากที่จะสถาปนาความเป็นมิตรอย่างแท้จริงกับเวียดนามได้ ในทำนองเดียวกัน เวียดนามเองยามใดที่หันมาสนใจกัมพูชาดังที่แสดงออกในทศวรรษ 1980 ก็พบว่ายากที่ตนจะวางนโยบายที่ไม่ไปเพิ่ม "ภารกิจแห่งความศิวิไลซ์" ขึ้นอีก

ความยิ่งใหญ่ในอดีตของกัมพูชาตามที่ชาวฝรั่งเศสได้สร้างขึ้นให้กับชาวกัมพูชานั้น ส่งผลอย่างใหญ่หลวงต่อผู้นำกัมพูชาในยุคสมัยใหม่ เจ้าสีหนุทรงยอมให้นำพระองค์ไปเปรียบเทียบอย่างยกย่องกับพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ลอน นอล เชื่อว่า ตัวเองได้รับโองการจากเทพให้ช่วยนำกัมพูชารอดพ้นจาก "พวกไร้ศาสนา" พอลพตก็ถูกชักจูงไปในทำนองเดียวกัน ในคำปราศรัยที่ยาวเหยียดของเขาใน ค.ศ.1977 พอลพตประกาศว่า "หากประชาชนของเรานฤมิตนครวัดได้แล้วไซร้ พวกเขาก็สามารถทำอะไรอื่น ๆ ได้" ดูเหมือนเขาจะเชื่อว่ากองทหารของตนสามารถเอาชนะพวกเวียดนามที่มีจำนวนมหาศาลกว่า ฝึกฝนมาดีกว่า และพร้อมด้วยอาวุธยิ่งกว่า (หากไม่โดนทรยศหักหลัง)

ชาวกัมพูชาก็เหมือนกับชนชาติอื่น ๆ อีกมากหลาย เคยชินกับการตำหนิชาวต่างชาติสำหรับความโชคร้ายต่าง ๆ ของชาติตน บางทีอาจเป็นด้วยเหตุนี้ รวมทั้งเรื่องน่าเศร้าอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง จึงทำให้ระบอบการปกครองหลัก ๆ ของกัมพูชาภายใต้เจ้าสีหนุ ลอน นอล และ พอลพต รอดพ้นจากการวิเคราะห์ตรวจสอบของ

ประชาชนในพื้นที่ที่ให้การสนับสนุนมาได้ ชาวกัมพูชาดูลังเลที่จะถามว่าทำไมทั้งสามคนจึงขึ้นมาสู่อำนาจได้ และพฤติกรรมขณะอยู่ในตำแหน่งของคนเหล่านี้สะท้อนลักษณะของวัฒนธรรมกัมพูชาที่เอื้อต่อการปกครองแบบเผด็จการเบ็ดเสร็จแค่ไหน คำถามทำนองเดียวกันนี้อาจใช้ได้กับการเมืองของกัมพูชาในช่วงทศวรรษ 1980 และ 1990 ที่ผ่านไปเมื่อเร็ว ๆ นี้ด้วย

บางทีลัทธิอนุรักษ์นิยมอย่างแรงกล้าที่ชาวกัมพูชายึดมั่นร่วมกันอยู่อย่างกว้างขวาง อาจทำให้ชาวกัมพูชาจำนวนมากรู้สึกลังเลที่จะหันหลังให้กับจารีตประเพณีหรือพันธมิตร ที่นำมาซึ่งความทุกข์ยากและความอยุติธรรมซ้ำแล้วซ้ำอีก จารีตเหล่านี้รวมทั้งการแบ่งลำดับชั้นต่าง ๆ ที่เชิดชูอยู่ในแบบแผนจารีตเหล่านั้น ประกอบขึ้นเป็นเนื้อหาหลักของ "ประวัติศาสตร์สองพันปี" ของกัมพูชา และเป็นแนวทางหนึ่งในการศึกษาการเมืองและวัฒนธรรมของประเทศนี้ ซึ่งหากนำไปประยุกต์ใช้กับประเทศไทยหรือเวียดนามก็จะเป็นประโยชน์น้อยกว่า ทำไมจึงเป็นเช่นนี้ ยังเป็นคำถามที่ไม่มีคำตอบ

พูดอีกนัยหนึ่ง ความเป็นพิเศษหลาย ๆ ประการของกัมพูชาน่าจะมาจากความสืบเนื่องที่อยู่ในระดับลึก และการปฏิเสธไม่ยอมรับอะไร ๆ ทั้งหลาย หาใช่เป็นผลของการโต้ตอบอย่างรอบคอบและคาดการณ์ล่วงหน้าต่ออิทธิพลต่าง ๆ ของยุคสมัยใหม่ที่เข้ามาอย่างรวดเร็ว และส่วนใหญ่เป็นไปในทางลบ การปฏิวัติของพอลพตต้องล้มเหลวไป ส่วนหนึ่งเป็นเพราะชาวกัมพูชาจำนวนมากพบว่าข้อสมมุติฐานเบื้องต้นของมันเจ็บปวดและไม่ค่อยเกี่ยวพันกับพวกเขา พวกเขาจึงไม่เต็มใจและไม่สามารถช่วยให้งานนี้ลุล่วงไปได้ การเข้าครอบครองกัมพูชาของเวียดนามเป็นเวลาหนึ่งทศวรรษ รวมทั้งการทดลองภายใต้ระบบสังคมนิยมที่มีรูปแบบข้อเรียกร้องน้อยกว่านั้น ก็ดูเหมือนจะไม่ทิ้งอะไรที่ยั่งยืนไว้ให้ สำหรับช่วงเวลาที่ผ่านมาเมื่อเร็ว ๆ นี้ ชาวกัมพูชาดูจะเต็มอกเต็มใจน้อยกว่านักลงทุนจากภายนอกที่จะเข้าร่วมแข่งขันอย่างเอาเป็นเอาตายเพื่อ "การพัฒนา" ต่างไปจากที่เกิดขึ้นกับ

เพื่อนบ้านในเอเชียอาคเนย์ชาติอื่น ๆ

"ความไม่เปลี่ยนแปลงตามกาล" (timelessness) ของกัมพูชาที่มักกล่าวถึงกัน และเป็นที่มาของกรอบความคิดของสังคมที่หมกมุ่นอยู่กับตนเองและไม่แปรเปลี่ยน ของกัมพูชา เป็นส่วนหนึ่งที่ผู้มาเยือนและนักวิชาการต่าง ๆ ได้ให้ความสนใจมา เป็นเวลาหลายปีแล้ว แต่เมื่อมีการเปิดประเทศสู่โลกภายนอกไม่ว่าจะโดยเต็มใจหรือไม่ และโดยที่ปราศจากการปกป้องเกื้อหนุน ไม่แน่นักว่าลัทธิอนุรักษ์นิยมที่เน้นครอบ-ครัวและการมองกลับเข้าข้างใน ซึ่งเคยช่วยให้กัมพูชารอดพ้นจากผลกระทบต่าง ๆ ในอดีต จะยังคงประโยชน์มากแค่ไหน หากกัมพูชาหวังจะเป็นรัฐที่อยู่รอดต่อไปใน คริสต์ศตวรรษที่ยี่สิบเอ็ด

เชิงอรรถ

คำย่อ

AA	*Artibus Asiae*
AOM	*France. Archives d'outremer*
AP	*Asian Perspectives*
BCAS	*Bulletin of Concerned Asian Scholars*
BEFEO	*Bulletin de l'Ecole Française d'Extrême Orient*
BSEI	*Bulletin de la Société des Etudes Indochinoises*
BSOAS	*Bulletin of the School of Oriental and African Studies*
CMH	*Chotmai Het* (Thai archival documents)
CSSH	*Comparative Studies in Society and History*
DNTL	*Dai Nam Thuc Luc Chinh Bien*
FA	*France Asie*
FBIS	*United States. Foreign Broadcast Information Service*
FEQ	*Far Eastern Quarterly*
IC	*Inscriptions du Cambodge*
JA	*Journal Asiatique*
JAS	*Journal of Asian Studies*
JESHO	*Journal of Economic and Social History of the Orient*
JMBRAS	*Journal of the Malay Branch of the Royal Asiatic Society*
JRAS	*Journal of the Royal Asiatic Society*
JSEAH	*Journal of Southeast Asian History*
JSEAS	*Journal of Southeast Asian Studies*
JSS	*Journal of the Siam Society*
MAS	*Modern Asian Studies*
PA	*Pacific Affairs*
RI	*Revue Indochinoise*

บทที่ 1

1. Adhémard Leclère, *Histoire du Cambodge* (Paris, 1914) ดูบทวิจารณ์ของ George Coedes ใน *Bulletin de l'Ecole Française d'Extrême Orient (BEFEO)*, Vol. 14 (1914):47-54.

2. บทสำรวจเหล่านี้รวมถึงงานของ Martin Herz, *A Short History of Cambodia* (New York, 1958), และ A. Dauphin Meunier, *Histoire du Cambodge* (Paris, 1968). งานของ David P. Chandler, *The Land and People of Cambodia (New York, 1991)*, เป็นงานที่สั้นกว่า

และมุ่งสำหรับโรงเรียนระดับมัธยม

3. ดู Lucien Hanks, "Merit and Power in the Thai Social Order," *American Anthropologist,* Vol. 64 (1962):1247-1261, และ David P. Chandler, "The Tragedy of Cambodian History," *Pacific Affairs (PA),* Vol. 52, No. 3 (Fall 1979):410-419.

4. ดู Centre d'Éetudes et de Recherches Marxistes (comp.), Sur le *"mode de production asiatique"* (Paris, 1969).

5. ดู David Joel Steinberg et al. (eds.), *In Search of Southeast Asia* (Honolulu, 1987), pp. 177-244, สำหรับการอภิปรายในประเด็นทัศนะของ "กรอบความคิดสำหรับชาติ"

6. เรื่องประชากรของกัมพูชา ดู J. Migozzi, *Cambodge: Faits et problèmes de population* (Paris, 1973).

7. สำหรับการอภิปรายปัญหานี้ดูบทความของ David P. Chandler, "Seeing Red: Perceptions of Cambodian History in Democratic Kampuchea," ใน David P. Chandler and Ben Kiernan (eds.), *Revolution and Its Aftermath in Kampuchea: Eight Essays* (New Haven, 1983). และดูบทความของ Claude Jacques, "Nouvelles orientations pour l'étude de l'histoire du pays khmer," *Asie du sudest et monde insulindien,* Vol. 14 (1982): 39-57.

บทที่ 2

1. C. Mourer, "The Prehistoric Industry of Laang Spean," *Archaeology and Physical Anthropology of Oceanea,* Vol. 5, No. 2 (1970):128-146. และดู J. P. Carbonnel, "Recent Data on the Cambodian Neolithic," ใน R. B. Smith and W. Watson (eds.), *Early Southeast Asia* (Oxford, 1979), pp. 223-226; Donn Bayard, "The Roots of Indo-Chinese Civilization: Recent Developments in the Pre-history of Southeast Asia," PA, Vol. 53, No. 1 (Spring 1980):89-114; และ Charles Higham, *The Archaeology of Mainland Southeast Asia* (Cambridge, 1989), โดยเฉพาะ pp. 239-320.

2. ดู I. W. Mabbett,"The Indianization of Southeast Asia," *Journal of Southeast Asian Studies* (JSEAS), Vol. 8, No. 1 (March 1977):1-14, and Vol. 8, No. 2 (September 1977):143-161; และ Paul Mus, *India Seen from the East,* แปลโดย I. W. Mabbett and D. P. Chandler (Clayton, Australia, 1975). สำหรับหลักฐานทางภาษาศาสตร์ ดู Judith M. Jacob, "Sanskrit Loanwords in Pre-Angkor Khmer," *Mon-Khmer Studies VI* (Honolulu, 1977), pp. 151-168.

3. G. Coedes, *The Making of Southeast Asia* (London, 1966), pp. 54-55.

4. ดู Paul Mus, *L'angle de l'Asie,* ed. S. Thion (Paris, 1977), โดยเฉพาะ pp. 109-121.

5. I. W. Mabbett,"*Varnas* in Angkor and the Indian Caste System," *Journal of Asian Studies (JAS),* Vol. 36, No. 3 (May 1977):429-442.

6. L. Finot, "Sur quelques traditions indochinoises," *Bulletin de la Commission Archéologique de l'Indochine* (1911), pp. 20-37. และดู Evéline Porée-Maspero, "Nouvelle

étude sur le nagi Soma," *Journal Asiatique (JA),* Vol. 238 (1955):257-267.

7. K. Bhattacharya, *Les religions brahmanigues dans l'ancien Cambodge* (Paris, 1961), p. 11n.

8. Louis Malleret, *L'archéologie du delta du Mekong, 4* vols. (Paris, 1959-1963), โดยเฉพาะ Vols. 1 and 2. และดูเพิ่มใน G. Coedes, "Fouilles en Cochinchine," *Artibus Asiae (AA),* Vol. 10 (1947):190-199.

9. ดู 0. W Wolters, *Early Indonesian Commerce: A Study of the Origins of Srivijaya* (Ithaca, N.Y., 1967), และ Wang Gungwu, "The Nanhai Trade: A Study of the Early History of Chinese Trade in the South China Sea," *Journal of the Malay Branch of the Royal Asiatic Society (JMBRAS),* Vol. 31, No. 2 (June 1958):31-45. ด้วยถือว่า "เวียดนาม" เป็น "จีน" จึงดูเหมือนผู้เขียนจะรวมเอาดินแดนของกัมพูชาปัจจุบัน-รวมทั้งลาวทางใต้เข้าไว้ด้วยไม่มากก็น้อย

10. อ้างโดย G. Coedes, *The Indianization of Southeast Asia* (Honolulu, 1968), p. 61.

11. Paul Wheatley, "The Mount of the Immortals: A Note on Tamil Cultural Influence in Fifth Century Indo-China," *Oriens Extremus,* Vol. 21, No. 1 (June 1974): 97-109.

12. C. Jacques, "'Funan,' 'Zhenla': The Reality Concealed by These Chinese Views of Indo-China," ใน Smith and Watson, *Early Southeast Asia, pp.* 371-379. และดูเพิ่มใน 0. W. Wolters, "Northwestern Cambodia in the 7th Century," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies (BSOAS),* Vol. 37, No. 2 (1974):355-384.

13. อ้างโดย L. P. Briggs, *The Ancient Khmer Empire* (Philadelphia, 1951), p. 29.

14. Ibid., p. 28.

15. ดู P. Paris, "Anciens canaux réconnus sur photographes aeriennes dans les provinces de Takeo et Chaudoc," *BEFEO,* Vol. 31 (1931):221-224, และ Paris, "Anciens canaux reconnus sur photographes aeriennes dans les provinces de Takeo, Chaudoc et Rach Gia" *BEFEO,* Vol. 41 (1941):365-370.

16. J.D.M. Derrett, "Rajadharma," *JAS,* Vol. 35, No. 4 (August 1976):605. คำพูดเต็มมีดังนี้ "ประชากรที่ทำการเกษตรฉงนฉงายกับเรื่องอำนาจ ซึ่งสำคัญยิ่งสำหรับชีวิตของพวกเขา ผืนดินไม่อาจทำการหว่านไถโดยปราศจาก 'การป้องกัน' และ 'ฝน' "

17. K. Bhattacharya, "La secte des Pacupata dans l'ancien Cambodge," JA, Vol. 243 (1955):479-487.

18. O. W. Wolters, "Khmer 'Hinduism' in the Seventh Century," ใน Smith and Watson, *Early Southeast Asia, pp.* 427-442.

19. ดู David P. Chandler, "Royally Sponsored Human Sacrifices in Nineteenth Century Cambodia: The Cult of *Me Sa* (Uma Mahisasuramardini) at Ba Phnom," *Journal of the Siam Society (JSS),* Vol. 62, No. 2 (1974):207-221.

20. ดู Evéline Porée-Maspero, *Etudes sur les rites agraires des cambodgiens,* 3 vols. (Paris, 1962-1969).

21. ดู Institut Bouddhique (comp.), *Prachum ruong preng phak ti 8* [Collected folktales, volume 8] (Phnom Penh, 1971), ซึ่งเกี่ยวเนื่องกับผีปู่ตา และดูบทวิจารณ์ของข้าพเจ้าใน *JSS*, Vol. 61, No. 2 (July 1973):219-221.

22. W. Solheim, "Regional Reports: Cambodia, Laos and Vietnam," *Asian Perspectives (AP)*, Vol. 3 (1960):25.

23. Mus, *India Seen from the East, pp.* 13ff.

24. C. Jacques, "Etudes d'épigraphie cambodgienne IX: La stèle du Baphuon," *BEFEO*, Vol. 63 (1976):351-368, and K. 441, Sambor Prei Kuk inscription, *Inscriptions du Cambodge (IC)*, Vol. 4, p. 14 ("K." ที่อยู่หน้าตัวเลขหมายถึงจารึกนั้นอยู่ในทำเนียบนามของสถาบันตะวันออกไกลของฝรั่งเศส).

25. ดู P. N. Jenner, A *Chronological Inventory of the Inscriptions of Cambodia* (Honolulu, 1980).

26. J. Jacob, "Pre-Angkor Cambodia," ใน Smith and Watson, *Early Southeast Asia*, pp. 406-426. สำหรับการอภิปรายที่กระตุ้นปัญญาเกี่ยวกับการก่อร่างสร้างตัวของรัฐในเอเชียอาคเนย์ยุคต้น ในทัศนะของนักสังคมนิยม ดู Jonathan Friedman, *System, Structure, and Contradiction in the Evolution of "Asiatic" Social Formations* (Ann Arbor, Mich., 1975), โดยเฉพาะ pp. 373 ff. และดู Michael Vickery, "Some Remarks on Early State Formation in Cambodia," ใน David Marr and A. C. Milner (eds.), *Southeast Asia in the 9th to 14th centuries* (Singapore, 1986), pp. 95-116, ซึ่งอาศัยงานของ Friedman และ Claude Jacques, *Angkor* (Paris, 1990), pp. 35ff.

27. ดู Briggs, *Ancient Khmer Empire*, pp. 38-57, สำหรับการสรุปย่อหลักฐานนี้

28. C. Jacques, "'Funan,' 'Zhenla,'" p. 376. การอ้างอิงที่เกี่ยวข้องในเล่มเดียวกัน ดู Ronald C. Ng, "The Geographical Habitat of Historical Settlement in Mainland Southeast Asia," p. 271, ซึ่งพูดถึง "การขึ้นมามีอำนาจและการล่มสลายของอารยธรรมสำคัญ ๆ และศูนย์กลางอำนาจต่าง ๆ เป็นต้นว่า ฟูนัน จัมปา และสุดท้ายคือเมืองพระนคร

29. Friedman, *System, Structure*, pp. 341-344. การอภิปรายนี้เอามาจากงานของ Michael Vickery, "Angkor and the Asiatic Mode of Production" (Unpublished seminar paper, Monash University, November 27, 1981).

บทที่ 3

1. ดู B. P. Groslier, *Angkor et le Cambodge au XVIe siècle* (Paris, 1958).

2. G. Coedes, *The Indianized States of Southeast Asia* (Honolulu, 1968), และ L. P. Briggs, *The Ancient Khmer Empire* (Philadelphia, 1952). สำหรับการสังเคราะห์งานวิจัยที่ใหม่กว่านั้น ดู Claude Jacques, *Angkor* (Paris, 1990), and Bruno Dagens, *Angkor: La forêt de pierre* (Paris, 1989).

3. G. Coedes, "L'avenir des études khmères," *Bulletin de la Société des Etudes Indochinoises (BSEI)*, Vol. 40 (1965):205-213. ส่วนที่เหลือของบทนี้ก็เช่นเดียวกับงานต่าง ๆ

ที่เกี่ยวกับกัมพูชา เป็นหนี้มหาศาลต่องานของเซเดส์และบรรดาเพื่อนร่วมงานรวมทั้งลูกศิษย์ของท่านที่ประจำอยู่สำนักตะวันออกไกลของฝรั่งเศส

4. J. Boisselier, *Le Cambodge* (Paris, 1966), ได้สังเคราะห์งานของนักวิชาการอื่น ๆ ก่อนหน้านั้น

5. G. Coedes and P. Dupont, "L'inscription de Sdok Kak Thom," *BEFEO*, Vol. 43 (1942-1943):57-134. และ I. W. Mabbett, "Devaraja," *JSEAH*, Vol. 10, No. 2 (1969):202-223, และ Nidhi Aeusrivognse, "The *Devaraja* Cult and Khmer Kingship at Angkor," ใน K. R. Hall and J. K. Whitmore (eds.), *Explorations in Early Southeast Asian History* (Ann Arbor, Mich., 1976), pp. 107-148.

6. K. 956, จากวัดสำโรง, *IC*, Vol. 7, pp. 128-129.

7. C. Jacques, "La carrière de Jayavarman II," *BEFEO*, Vol. 59 (1972):194-220.

8. O. W. Wolters, "Jayavarman II's Military Power: The Territorial Foundation of the Angkor Empire," *Journal of the Royal Asiatic Society (JRAS)*, (1973):21-30.

9. K. 989, stele from Prasat Ben, *IC*, Vol. 7, pp. 164-189.

10. Hermann Kulke, *The Devaraja Cult*, trans. I. W. Mabbett (Ithaca, N.Y., 1978).

11. G. Coedes, "Les Capitales de Jayavarman II," *BEFEO*, Vol. 28 (1928):116.

12. P. Stern, "Diversité et rhythme des fondations royales khmères," *BEFEO*, Vol. 44, No. 2 (1951):649-685. และดู Hermann Kulke, "The Early and Imperial Kingdom in Southeast Asian History," ใน David Marr and A. C. Milner (eds.), *Southeast Asia in the 9th to 14th Centuries* (Singapore, 1986), pp. 1-22.

13. A. Bergaigne, *Les inscriptions sanscrites du Cambodge* (Paris, 1882), p. 127.

14. สำหรับการอภิปรายเกี่ยวกับสไตล์ของสถาปัตยกรรมแบบนี้ ดู G. de Coral Remusat, "Influences javanaises dans l'art de Roluoh," *JA*, Vol. 223 (1933):190-192.

15. K. 713, stele from Preah Ko, *IC*, Vol. 1, pp. 18-31.

16. K. 809, from Prasat Kandol Dom, *IC*, Vol. 1, p. 43.

17. อ้างถึงใน S. Sahai, *Institutions politiques et organisation administrative du Cambodge* (Paris, 1970), p. 42n.

18. R. Stencel and Eleanor Moron, "Astronomy and Cosmology at Angkor Wat," *Science*, Vol. 193 (July 23, 1978):281-287.

19. ดู G. Coedes, "A la recherche du Yasodharasrama," *BEFEO*, Vol. 32 (1932):84-112; และ Bergaigne, *Inscriptions sanscrites*, pp. 166-211.

20. ประเด็นความสำคัญของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ดู P. Paris, "L'importance rituelle du nord-est et ses applications en Indochine," *BEFEO*, Vol. 41, (1941):301-333.

21. ดู B. P. Groslier, *Inscriptions du Bayon* (Paris, 1973), p. 156, และ David P. Chandler, "Maps for the Ancestors: Sacralized Topography and Echoes of Angkor in Two Cambodian Texts," *JSS*, Vol. 64, No. 2 (July 1976):170-187, โดยเฉพาะ note 28.

22. ดู V. Goloubew, "Le Phnom Bakheng et la ville de Yasovarman," *BEFEO*, Vol. 33 (1933):319-344, และ V. Goloubew, "Nouvelles récherches autour de Phnom Bakheng," *BEFEO*, Vol. 34 (1934):576-600.

23. J. Filliozat, "Le symbolisme du monument du Phnom Bakheng," *BEFEO,* Vol. 44, No. 2 (1954):527-554.

24. ดู John Black, *The Lofty Sanctuary of Khao Prah Vihar* (Bangkok, 1976).

25. Bergaigne, *Inscriptions Sanscrites, p.* 322. สำหรับตอนที่คล้ายกัน ดู pp. 227, 376.

26. ดู G. Coedes, "Le véritable fondateur du culte de la royauté divine au Cambodge," ใน H. B. Sarkar (ed.), R. C. *Majumdar Felicitation Volume* (Calcutta, 1970), pp. 56-66. และดูเพิ่มใน *Sahai, Institutions, p.* 46n.

27. Kulke, *Devaraja Cult,* pp. 33ff.

28. G. Coedes, "Les inscriptions de Bat Chum," *JA,* Vol. 10, No. 8 (1908):213-254.

29. K. 806, Pre Rup stele, *IC,* Vol. 1, pp. 73-142.

30. ดู L. Finot and V. Goloubew, *Le Temple d'Içvarapura* (Paris, 1926).

31. K. 111, stele from Wat Sithor, *IC,* Vol. 6, p. 196.

32. "L'Inscription de Toul Komnap Ta Kin (K. 125)," *BEFEO,* Vol. 28 (1928): 140-144.

33. Michael Vickery, "The Reign of Suryavarman I and the Dynamics of Angkorean Development" (Unpublished paper). ข้าพเจ้าขอขอบคุณ ดร. วิคเคอรี ที่อนุญาตให้ข้าพเจ้าใช้เอกสารนี้ เรื่องทัศนะเกี่ยวกับรูปแบบการผลิตแบบเอเชียในส่วนที่เกี่ยวกับเมืองพระนคร ซึ่งวิคเคอรีได้อภิปรายไว้อย่างละเอียด ดู L. Sedov, "La société angkorienne et le problème du mode de production asiatique," ใน Centre d'Études et de Récherches Marxistes (comp.), Sur le *"mode de production asiatique"* (Paris, 1969), pp. 327-344.

34. M. De Coral Remusat, "La date de Takev," *BEFEO,* Vol. 34 (1934):425.

35. G. Coedes, "Le serment des fonctionnaires de Suryavarman I," *BEFEO,* Vol. 13, No. 6 (1913) 11-17. คำสัตย์สาบานที่คล้ายคลึงกันของข้าราชการกัมพูชาในคริสต์ศตวรรษที่ 19 และ 20 ดู Chandler, "Maps for the Ancestors," passim.

36. H. de Mestrier du Bourg, "La premiere moitiée du XIe siècle au Cambodge," *JA,* Vol. 258 (1970):281-314.

37. Kenneth Hall, "Eleventh Century Commercial Development in Angkor and Champa," *JSEAS,* Vol. X, No. 2 (September 1979):420-434, และ K. Hall, "Khmer Commercial Development and Foreign Contacts Under Suryavarman," *Journal of Economic and Social History of the Orient (JESHO),* Vol. 18, No. 3 (1975):318-336. ปัญหาเรื่องการค้าในเอเชียอาคเนย์ยุคต้น ดู Karl L. Hutterer (ed.), *Economic Exchange and Social Interaction in Southeast Asia: Perspectives from Prehistory, History and Ethnography* (Ann Arbor, Mich., 1977), โดยเฉพาะบทของ Brian Foster, "Trade, Social Conflict, and Social Integration: Rethinking Some Old Ideas on Exchange," pp. 3-22. และดูเพิ่มใน Claude Jacques, "Sources on Economic Activities in Khmer and Cham Lands," ใน Marr and Milner, *Southeast Asia in the 9th to 14th Centuries,* pp. 327-334.

38. A. Barth, *Inscriptions sancrites du Cambodge* (Paris, 1885), p. 139.

39. Paul Mus, "Cultes indiens et indigènes á Champa," *BEFEO,* vol. 33 (1933):367-

450.

40. I. W. Mabbett, "Kingship at Angkor," *JSS*, Vol. 66, No. 2 (July 1978):1-58.

41. I. W. Mabbett, "Some Remarks on the Present State of Knowledge About Slavery at Angkor," ใน Anthony Reid (ed.), *Slavery, Bondage, and Dependency in Southeast Asia* (St. Lucia, Australia, 1983). และดูเพิ่มใน C. Jacques, "A propos de l'esclavage dans l'ancien Cambodge," ใน B. P. Lafont (ed.), *L'Asie du sud-est continentale* (Paris, 1976), Vol. 1, pp. 71-76.

42. I. W. Mabbett, "Varnas in Angkor and the Indian Caste System," *JAS*, Vol. 36, No. 3 (May 1977):429-442.

43. Institut Bouddhique, Phnom Penh, Commission des Moeurs et Coutumes Cambodgiennes (CMCC), Archive number 94.004.

44. L. Finot, "L'inscription de Ban Theat (K. 364)," *BEFEO*, Vol. 12 (1912):127, stanzas 33-34.

45. Stencel and Moron, "Astronomy and Cosmology," pp. 281-287.

46. บทย่อของข้อถกเถียงนี้ ดู G. Coedes, *Pour mieux comprendre Angkor* (Paris, 1947), pp. 68-84.

47. Eleanor Moron, "Configuration of Time and Space at Angkor Wat," *Studies in Indo-Asian Art and Culture, Vol 5* (1977):217-267.

48. Stencel and Moron, "Astronomy and Cosmology," pp. 281-287.

49. Groslier, *Inscriptions du Bayon, p.* 141.

50. Briggs, *Ancient Khmer Empire, p.* 206.

51. บทวิจารณ์งานเขียนนี้ ดู B. P. Groslier, La cité hydraulique angkorienne. Exploitation ou surexploitation du sol?" *BEFEO*, Vol. 66 (1979):161-202. และดูเพิ่มใน B. P. Groslier, "Agriculture et religion dans l'empire angkorien, *"Etudes rurales,* Nos. 53-56 (January-December, 1974):95-117. สำหรับข้อโต้แย้งที่ตรงกันข้ามเสนอโดยวิศวกรด้านพลังน้ำ ดู W. J. Van Liere " Traditional Water Management in the Lower Mekong Basin," *World Archaeology* Vol. 11, No. 3 (Fall 1980):265-280. วันเลียร์ ได้เสนอว่าทะเลสาบเทียมที่เมืองพระนครไม่ได้ใช้เพื่อการกระจายน้ำ แต่เพื่อเชื่อมโยงกับโลกทัศน์ทางเมตาฟิสิกส์ (ว่าด้วยความจริง) ของกษัตริย์กัมพูชา อย่างไรก็ดีการทำการเพาะปลูกบนพื้นที่ชายฝั่งทะเลสาบหลวงเมื่อน้ำลดลงแล้วนั้น นับเป็นความก้าวหน้าทีเดียว และอาจช่วยเลี้ยงดูประชากรจำนวนมากที่จำเป็นในการก่อสร้างปราสาท รวมทั้งที่ทำหน้าที่ต่าง ๆ ในปราสาท ด้วย

52. และดู Rhoads Murphey, "The Ruin of Ancient Ceylon," *JAS*, Vol. 16, No. 1 (February 1957):181-200.

53. Michael Coe, "The Khmer Settlement Pattern: A Possible Analogy with That of the Maya," *American Antiquity*, Vol. 22 (1957):409-410, และ M. Coe, "Social Typology and Tropical Forest Civilizations," *Comparative Studies in Society and History (CSSH)*, Vol. 4 (1961-1962):65-85.

บทที่ 4

1. G. Coedes, *Pour mieux comprendre Angkor* (Paris, 1947), pp. 176-210.

2. B. P. Groslier, *Inscriptions du Bayon* (Paris, 1973), p. 141.

3. รูปนี้ได้ถูกค้นพบใน ค.ศ.1958. ดู G. Coedes, "Le portrait dans l'art khmer," *AA, Vol.* 7, No. 3 (1960):179-188.

4. ดู J. Boisselier, "Réflexions sur l'art du Jayavarman VII," *BSEI, Vol.* 27, No. 3 (1952):261-273; Paul Mus, "Angkor at the Time or Jayavarman VII," *Indian Arts and Letters, Vol.* 11(1937):65-75; และ P. Mus, "Angkor vu du Japon," *France Asie (FA),* Nos. 175-176 (1962):521-538. Groslier, *Inscriptions du Bayon, p.* 118, ได้เสนอประเด็นที่ทรงคุณค่าว่า พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงต่างจากกษัตริย์กัมพูชาองค์ก่อนหน้าพระองค์ด้วย ไม่ได้ทรงปฏิสังขรณ์ปราสาทที่บูรพกษัตริย์ได้สร้างขึ้น เป็นเรื่องน่าฉงนที่พระองค์อาจทรงเปลี่ยนไปนับถือพุทธศาสนาขณะเสด็จประทับที่จามปา ที่นั่นพุทธศาสนานิกายมหายานได้แผ่ไปอย่างกว้างขวางในคริสต์ศตวรรษที่ 12 ดู Ian Mabbett, "Buddhism in Champa," ใน David Marr and A. C. Milner (eds.), *Southeast Asia in the 9th to 14th Centuries* (Singapore, 1986), p. 304.

5. G. Maspero, *Le royaume de Champa* (Paris, 1928), p. 164.

6. Ibid.

7. K. 485, stele from Phimeanakas, *IC,* Vol. 2, p. 171.

8. Ibid., p. 175.

9. Coedes, "Le portrait." Groslier, *Inscriptions du Bayon, p.* 194, อ้างว่าทำเนียบประติมากรรมภาพเหมือนที่เซเดส์รวบรวมขึ้นนั้นไม่สมบูรณ์

10. L. Finot, "L'inscription sanscrite de Say-Fong," *BEFEO, Vol.* 3, No. 2 (1903):18-33. และดูเพิ่มใน G. Coedes, "Les hôpitaux de Jayavarman VII," *BEFEO,* Vol. 40 (1940):344-347. คำแปลนี้แก้ไขเพิ่มเติมจากงานของหลุยส์ ฟิโนต์ โดยได้รับการอนุเคราะห์จาก โคลด ชาร์ค (การติดต่อเป็นส่วนตัว) ดู Claude Jacques, *Angkor* (Paris, 1990), pp. 156-157.

11. Boisselier, "Réflexions," p. 263.

12. P. Stern, *Les monuments khmers du style de Bayon et Jayavarman VII* (Paris, 1965), passim. และดูเพิ่มใน J. Auboyer, "Aspects de l'art bouddhique au pays khmer au temps de Jayavarman VII," ใน W. Watson (ed.), *Mahayanist Art After AD 900* (London, 1977), pp. 66-74, และ Woodward, Jr., *Studies in the Art of Central Siam, 950-1350 AD* (Ann Arbor, Mich., 1975).

13. K. 273, Ta Prohm inscription, *BEFEO, Vol.* 6, No. 2 (1906):44-81.

14. G. Coedes, "Les gites d'étapeàla fin du XIIIe siècle," *BEFEO,* Vol. 40 (1940): 347-349.

15. ดู G. Coedes, "Le stèle de Preah Khan," *BEFEO, Vol.* 41 (1941):256-301. ย่อหน้าที่ยกมานี้อยู่หน้า 287.

16. Groslier, *Inscriptions du Bayon, p.* 167.

17. ตอนนี้ส่วนใหญ่ดึงมาจากประเด็นโต้แย้งที่เสนอโดย Hiram W. Woodward, Jr.,

(การติดต่อเป็นส่วนตัว)

18. ดู จารึกตาพรหม

19. ดู L. Finot and V. Goloubew, "Le symbolisme de Nak Pean," *BEFEO,* Vol. 23 (1923):401-405, และV. Goloubew, "Le cheval Balaha," *BEFEO, Vol.* 27 (1927):223-238.

20. J. Boisselier, "Pouvoir royal et symbolisme architectural: Neak Pean et son importance pour la royauté angkorienne," *AA, Vol.* 21 (1970):91-107.

21. J. Boisselier, "Notes sur l'art du bronze dans l'ancien Cambodge," AA, Vol. 29 (1967):275-350.

22. ดู G. Groslier, *A l'ombre d'Angkor* (Paris, 1916), pp. 148-182, and G. Groslier, "Etude sur le temps passé à la construction d'un grand temple khmer (Banteay Chhmar)," *BEFEO, Vol.* 35 (1935):159-176.

23. ดู Jacques Dumarçay, *Le Bayon, Histoire architectural du temple* (Paris, 1973), โดยเฉพาะ pp. 57-64. สำหรับคำอธิบายเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงด้านประติมาณวิทยาของบายน ดู Hiram W. Woodward, Jr., "Tantric Buddhism at Angkor Thom," *Ars Orientalis,* Vol. 12 (1981):57-68.

24. K. 287, stele from Prasat Chrung, *IC,* Vol. 4, p. 250.

25. ดู Jean Boisselier and David Snellgrove (eds.), *The Image of the Buddha* (Paris, 1978), p. 410.

26. สำหรับการอภิปรายโดยละเอียดเกี่ยวกับคำสนทนานี้ ดู G. Coedes, "Documents sur l'histoire politique et religieuse du Laos occidental," *BEFEO, Vol.* 25 (1925):1-202. ดูเพิ่มเติม N. A. Jayawickrama (trans.), *The Sheaf of Garlands of the Epochs of the Conqueror* (London, 1968), และ A. Leclère, *Le bouddhisme au Cambodge* (Paris, 1989), pp. 1-34.

27. L. P. Briggs, *The Ancient Khmer Empire* (Philadelphia, 1952), pp. 242 and 259.

28. P. Pelliot (ed.), *Mémoires sur les coutumes du Cambodge de Tcheou Ta Kuan* (Paris, 1951). สำหรับงานของเปลลิโอต์พากย์ภาษาอังกฤษ ดู Chou ta Kuan, *The Customs of Cambodia* (Bangkok, 1987).

29. K. 287, stele from Prasat Chrung, *IC,* Vol. 4, p. 208.

30. Jan Myrdal and Gun Kessle, *Angkor: An Essay on Art and Imperialism* (New York, 1970), p. 140.

31 ความย่อของหลักฐานชิ้นนี้ ดู David P. Chandler, "Folk Memories of Angkor in Nineteenth Century Cambodia: The Legend of the Leper King," *JSS,* Vol. 67, No. 1 (January 1979):54-62.

32. G. Coedes, "Une période critique dans l'Asie du Sud Est: Le XIIIe siècle," *BSEI, Vol.* 33 (1958):387-400.

33. Pelliot, *Mémoires,* pp. 411-420.

34. น่าสนใจว่าแม้วรรณคดีคลาสสิคของกัมพูชาจะไม่ได้กล่าวถึงทาส แต่มีนิทานคติชนที่เป็น

ที่นิยมที่สุดเรื่องหนึ่งว่าด้วยทาสไม่เอาไหนคนหนึ่ง ซึ่งสามารถเอาชนะทุกคนที่พบ รวมทั้งจักรพรรดิ์จีน ดู Pierre Bitard (trans.), *La merveilleuse histoire de Thmenh Chey l'astucieux* (Saigon, 1956).

35. M. C. Ricklefs, "Land and Law in the Epigraphy of Tenth Century Cambodia," *JAS, Vol.* 26, No. 3 (May 1967):411-420.

36. L. Finot and V. Goloubew, Le Temple d'lçvarapura (Paris, 1926), p. 83.

37. L. Finot, "Temple de Mangalatha a Angkor Thom," *BEFEO, Vol.* 25 (1925):393-406.

บทที่ 5

1. O. W. Wolters, "The Khmer King at Basan," *Asia Major, Vol.* 12, No. 1 (1966):86. เรื่องของความสัมพันธ์ของจีน ดู Wang Gungwu, "China and Southeast Asia 1402-1424," ในหนังสือของเขาชื่อ *Community and Nation* (Singapore, 1981), pp. 58-80.

2. Michael Vickery, "The 2/k 125 Fragment: A Lost Chronicle of Ayuthaya," *JSS,* Vol. 65, No. 1 (January 1977):1-80. และดู Michael Vickery, *Cambodia After Angkor: The Chronicular Evidence for the Fourteenth to Sixteenth Centuries* (Ann Arbor, Mich., 1977), pp. 500ff.

3. G. Coedes, "La fondation du Phnom Penh," *BEFEO, Vol.* 13, No. 3 (1913):6-11 .

4. ดู M. M. Gullick, *Indigenous Political Systems of Western Malaya* (London, 1958), โดยเฉพาะ pp. 125-143.

5. Vickery, "The 2/k 125 Fragment," pp. 60-62.

6. ดู B. P. Groslier, *Le Cambodge au XVIe siècle* (Paris, 1958), pp. 142-144.

7. ตรงนี้และข้อความที่ยกมาในย่อหน้าก่อนหน้านั้นได้มาจาก C. R. Boxer (ed.), *South China in the Sixteenth Century* (London, 1953), p. 63.

8. Groslier, Le *Cambodge au XVIe siècle,* p. 69 และดู J. Dumarçay, "Le prasat prei près d'Angkor Wat," *BEFEO, Vol. 59* (1970):189-192, และ G. Coedes, "La date d'exécution des deux bas-reliefs tardifs d'Angkor Wat," *JA,* Vol. 250 (1962):235-243.

9. Khin Sok, "Deux inscriptions tardives du Phnom Bakheng," *BEFEO,* Vol. 65, No. 1 (1978):271-280.

10. Khin Sok, "L'inscription de Vatta Romlock," *BEFEO,* Vol 67 (1980): 125-131, และ Saveros Pou, "Inscription du Vat Romlok," *BEFEO,* Vol. 70 (1981):126-130.

11. ดู G. Janneau, *Manuel pratique pour le cambodgien* (Saigon, 1876), pp. 87-88. และดู Evéline Porée-Maspéro, *Etude sur les rites agraires des cambodgiens,* 3 vols. (Paris, 1962-1969), vol. 1, p. 11. ตำนานที่เป็นร้อยแก้วชุดที่มี 7 เล่ม ตีพิมพ์ที่พนมเปญใน ค.ศ.1952 ใน ค.ศ.1971 ประมุขของกัมพูชาคือ ลอน นอล ได้เล่าตำนานนี้ให้เอกอัครราชทูตสหรัฐอเมริกาฟังเพื่ออธิบายว่า กัมพูชาได้สูญเสียความเหนือกว่าที่มีต่อประเทศเพื่อนบ้านอย่างไร ดู David P. Chandler,

The Tragedy of Cambodian History: Politics, War, and Revolution Since 1945 (New Haven, 1991), Chapter 7. ดูการอ้างอิงอื่นใน Mak Phoeun, "Les chroniques royales du Cambodge" (Doctoral thesis, University of Paris IV, 1974), p. 129.

12. ดู A. Cabaton (ed. and trans.), *Brève et véridique relation des événements du Cambodge par Gabriel Quiroga de San Antonio* (Paris, 1941). และดู L. P. Briggs, "Spanish Intervention in Cambodia," *T'oung Pao* (1949), pp. 132-160.

13. ดู W.J.M. Buch, "La compagnie des Indes et l'Indochine," *BEFEO,* Vol. 36 (1936):97-196 and Vol. 37 (1937):121-237; H.P.N. Muller, *De Oost-Indische compagnie in Camboja en Laos* (The Hague, 1917); และ D. K. Basset, "The Trade of the English East India Company in Cambodia, 1651-1656," *JRAS* (1962):35-62.

14. Cabaton, *Brève et véridique relation, p.* 100.

15. Jean Delvert, *Le paysan cambodgien* (The Hague, 1961), โดยเฉพาะตั้งแต่ pp. 371ff. ใน *Cambodia After Angkor,* pp. 513-520, วิคเคอรีได้แย้งว่าการค้าและการคมนาคมในสมัยเมืองพระนครอาศัยถนนที่สร้างและดูแลรักษาโดยแรงงานเกณฑ์ แต่เมื่อมีการย้ายศูนย์กลางการปกครองลงมาทางใต้ การจราจรทางน้ำเป็นเส้นทางที่คนทั่วไป ชาวต่างชาติ และพ่อค้าท้องถิ่น ใช้เป็นตัวเชื่อมโยงส่วนต่าง ๆ ของประเทศเข้าด้วยกัน และเชื่อมโยงกัมพูชาเข้ากับโลกภายนอก

16. Cabaton, Brève et véridique relation, p. 208.

17. ดูพงศาวดารฉบับร้อยกรองที่นิพนธ์ขึ้นในคริสต์ศตวรรษที่ 19 เลขที่ P-6 ซึ่งอยู่ในรวมผลงานของมูลนิธิพนมเปญ ในสังกัดสำนักตะวันออกไกลของฝรั่งเศส ณ กรุงปารีส สำหรับการอภิปรายเกี่ยวกับยุคนี้อย่างละเอียด ดู May Ebihara, "Societal Organization in Sixteenth and Seventeenth Century Cambodia," *JSEAS,* Vol. 15, No. 2 (September 1984):280-295. สำหรับภาพรวมระดับภูมิภาคที่แหลมคม ดู Anthony Reid, *Southeast Asia in the Age of Commerce,* Vol. 1, *The Lands Below the Winds* (New Haven, 1988).

18. S. Pou, *Etudes sur le Ramakerti* (Paris, 1977), pp. 48-49.

19. ดู *BEFEO,* Vol. 62 (1975):369-384; *BEFEO,* Vol. 63 (1976):313-350; และ Saveros Pou, *"Subhasit and Cpap* in Khmer Literature," ใน *Ludwik Sternbach Felicitation Volume* (Lucknow, 1979), pp. 331-348. และดู Saveros Pou and K. Haksrea, "Liste d'ouvrages de *Cpap," JA,* Vol. 269 (1981):467-483. ดูเพิ่มเติม David P. Chandler, "Narrative Poems *(Chbap)* and Pre-Colonial Cambodian Society," *JSEAS,* Vol. 15, No. 2 (September,1984):271-279. สำหรับหนังสือกาพย์กลอนเหล่านี้ที่เป็นภาษาเขมร และพากย์ภาษาฝรั่งเศสที่รจนาอย่างงดงาม ดู Saveros Pou, *Guirlande de cpap,* 2 vols. (Paris, 1988).

20. Clifford Geertz, *The Religion of Java* (New York, 1960), pp. 248-260. ในยุคปฏิวัติมีความพยายามที่ประสบความสำเร็จอยู่บ้างในการตัดสรรพนามที่แบ่งลำดับชั้นออก ดูใน John Marston, "Language Reform in Democratic Kampuchea" (M.A. thesis, University of Minnesota, 1985).

21. งานของ ซาเวรอส ปู เรื่องรามเกียรติ์ซึ่งรวมชุด (3เล่ม) รวมทั้งบทวิจารณ์ดีพิมพ์โดย *BEFEO* ระหว่าง ค.ศ.1977-1979. รามเกียรติ์ฉบับรวมชุดที่ว่านี้ประกอบด้วยตัวเรื่องที่เป็นภาษาเขมร คำแปลที่เป็นภาษาฝรั่งเศสและบทวิจารณ์ ดู *Etudes sur le Ramakerti.* ดูเพิ่มเติมใน Saveros Pou, "Etudes ramakertiennes," และ Saveros Pou, Lan Sunnary, and K. Haksrea, "Inventaire

des oeuvres sur le Ramayana khmer (Ramakerti)," *Seksa Khmer,* Vol. 3, Nos. 3-4 (December 1981):87-126.

22. ดู Porée-Maspero, *Etude sur les rites, Vol.* 3, p. 528, และ Pou, "Etudes ramakertiennes," p. 93, note 15.

23. F. Bizot (ed.), *Histoire de Reamker* (Phnom Penh, 1973). ตามความคิดเห็นของ ทอง เทล (ติดต่อส่วนตัว) ตัวเรื่องฉบับภาษาเขมรนี้คล้ายคลึงกับฉบับภาษาไทยมากกว่ากับฉบับภาษาเขมรในคริสต์ศตวรรษที่ 17

24. ดู David P. Chandler, "Songs at the Edge of the Forest: Perceptions of Order in Three Cambodian Texts," ใน Alexander Woodside and David K. Wyatt (eds.), *Moral Order and the Question of Change: Essays on Southeast Asian Thought* (New Haven, 1982), pp. 53-77, และ Peter Carey, *The Cultural Ecology of Early Nineteenth Century Java* (Singapore, 1974), p. 4.

25. ดู F. Martini, "Quelques notes sur le Reamker," *AA, Vol.* 24, Nos. 3-4 (1961):351-362, และ F. Martini, *La gloire de Rama* (Paris, 1978), pp. 19-30.

26. ข้าพเจ้าขอขอบคุณ (wayana) บาร์บารา แฮทเลย์ สำหรับความเข้าใจอย่างลึกซึ้ง ในเรื่อง "วาหยัง"

27. A Leclère, *Les codes cambodgiens,* 2 vols. (Paris, 1898), Vol. 1, pp. 123-175.

28. Phoeun, "Les chroniques royales," p. 176.

29. เกี่ยวกับ "การยาตราทัพลงทางใต้" ของเวียดนาม และความสัมพันธ์ระหว่างเวียดนามกับกัมพูชา ดู Michael Cotter, "Toward a Social History of the Vietnamese Southward Movement," *JSEAH, Vol. 9,* No. 1 (March 1968):12-24; Thai Van Kiem, "La plaine aux cerfs et la princesse de jade," *BSEI, Vol.* 34 (1959):378-393; และ Pham Dinh Khiem, "Une grande page d'histoire oubliée: De l'alliance des cours de Hué et d'Oudong à la première ambassade à demeure du Vietnam au Cambodge au début du XVIIe siècle," *Etudes interdisciplinaires sur le Vietnam, Vol.* 1 (1974):145-164.

30. E. Gaspardone, "Un chinois des mers du sud," *JA, Vol.* 240, No. 3 (1952):361-385.

31. ดู Saveros Pou, "Les inscriptions modernes d'Angkor," *JA, Vol.* 260, No. 242 (1972):107-129, และ David P. Chandler, "An Eighteenth Century Inscription from Angkor Wat," *JSS,* Vol. 59, No. 2 (July 1971):151-159.

32. เรื่องราวรัชสมัยพระเจ้าตากสิน ดู C. J. Reynolds, "Religious Historical Writing and the Legitimation of the First Bangkok Reign," ใน Anthony Reid and David Marr (eds.), *Perceptions of the Past in Southeast Asia* (Singapore, 1979), pp. 90-107, และ Lorraine Gesick, "The Rise and Fall of King Taksin: A Drama of Buddhist Kingship," ใน Lorraine Gesick (ed.), *Centers, Symbols, and Hierarchies: Essays on the Classical States of Southeast Asia* (New Haven, 1983), pp. 90-105.

33. Frank Huffman, "Thai and Cambodian: A Case of Syntactic Borrowing?" JAS, Vol. 93, No. 4 (1973):488-589, และ Huffman, "Khmer Loan-Words in Thai" (Unpublished paper prepared for a seminar at the Center of South and Southeast Asian

Studies, University of Michigan, 1980). ข้าพเจ้าเป็นหนี้ศาสตราจารย์ฮาฟแมน ที่อนุญาตให้ข้าพเจ้าได้อ่านบทความเหล่านี้

34. ดู Clifford Geertz, *Negara: The Theater State in Nineteenth Century Bali* (Princeton, N.J., 1980), โดยเฉพาะหน้า 110-127. และดู Gesick (ed.), *Centers, Symbols, and Hierarchies.* บทความที่อยู่ในรวมบทความชุดนี้ ศาสตราจารย์ เกอร์ทซ ได้เรียบเรียงขึ้นเสนอต่อที่สัมมนาว่าด้วยสถาบันกษัตริย์ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ใน ค.ศ.1977 และ 1978 และความคิดเห็นของข้าพเจ้าในเรื่องสถาบันกษัตริย์ของกัมพูชาก็ได้อานิสงส์จากการอภิปรายเกี่ยวกับเรื่องนี้กับบรรดาผู้รู้ที่ได้รับเชิญในโอกาสดังกล่าว

บทที่ 6

1. การอภิปรายเรื่อง "แผนที่" เอเชีย ดู David P. Chandler, "Maps for the Ancestors: Sacralized Topography and Echoes of Angkor in Two Cambodian Texts," *JSS,* Vol. 64, No. 2 (July 1976): passim, และ E. R. Leach, "The Frontiers of 'Burma,'" *CSSH,* Vol. 3 (1960-1961):49-68. ตามความเห็นของ Adhémard Leclère, *Recherches sur le droit publique des cambodgiens* (Paris, 1894), p. 221, พื้นที่ของ *สฺรุก* ในกัมพูชายุคจารึต หมายถึง "พื้นที่นาข้าวทั้งหลายที่ขึ้นกับ *สฺรุก* นั้น" ซึ่งเปลี่ยนไปในแต่ละปี

2. หอสมุดแห่งชาติ, กรุงเทพ, กองจดหมายเหตุแห่งชาติ *(CMH)* 1203/1 *ข. 41,* อ้างถึงแผนที่เขมรของไทย และสาธารณรัฐประชาธิปไตยเวียดนาม Bureau of Historical Research (comp.), *Dai nam thuc luc chinh bien*[รวมเอกสารชั้นต้นของหลักฐานที่ตรวจสอบแล้วของจักรพรรดิเวียดนาม] *(DNTL),* Vol. 19, p. 240, อ้างถึงฉบับของเวียดนาม แผนที่ที่ว่าเหล่านี้ไม่มีหลงเหลืออยู่

3. Eng Sut, *Akkasar mahaboros khmaer,* [เอกสารมหาบุรุษเขมร] (Phnom Penh, 1969), p. 1148.

4. *DNTL,* Vol. 15, p. 115, และ Vol. 22, p. 157.

5. E. Aymonier, *Géographie du Cambodge* (Paris, 1876), pp. 31-59.

6. Ibid., p. 49.

7. *CMH* 3/1192/4/1, และ 3/1204/1 *ko/2.*

8. ดู W. E. Willmott, "History and Sociology of the Chinese in Cambodia Prior to the French Protectorate," *JSEAH,* Vol. 7, No. 1 (March 1966):15-38.

9. C. E. Bouillevaux, *Voyage en Indochine* (Paris, 1858), p. 168. และดู Alexander Hamilton, *A New Account of the East Indies* (London, 1727, reprinted 1930), p. 106: "มีพวก *"โทปาส"* (Topasses) หรือ *อินเดียนโปรตุเกส* ตั้งหลักแหล่งและแต่งงานอยู่ใน*กัมพูชา* และพวกนี้บางคนได้ดำแหน่งดี ๆ ในราชสำนัก อยู่กินอย่างมั่งมีศรีสุขตามแบบฉบับของประเทศนั้น"

10. เกี่ยวกับเรื่องของชาติพันธุ์วรรณาของกัมพูชาในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ดู Wolfgang Vollman, "Notes sur les rélations inter-ethniques au Cambodge du XIXe siècle," *Asie du Sud-Est et Monde Insulindien,* Vol. 4, No. 2 (1973):172-207, ซึ่งอาศัยหลักฐานตะวันตกทั้งหมด

11. *DNTL, Vol.* 15, p. 171.

12. *DNTL,* Vol. 3, p. 385. และดู C. Flood (trans.), *The Dynastic Chronicles,*

Bangkok Era, the Fourth Reign, 3 vols. (Tokyo, 1965-1967), Vol. 1, p. 171, ซึ่งอ้างพระราชหัตถเลขาของนักองค์ด้วงของกัมพูชาที่ทรงเป็นภาษาฝรั่งเศสใน ค.ศ.1858 ดังนี้ "กัมพูชาต้องการสร้างเรือ ติดเสาเรือ แล้วเราก็จะแล่นมันไปค้าขายกับประเทศต่าง ๆ แต่เวียดนามไม่ยอมให้กัมพูชาแล่นเรือเข้าออก"

13. William Milburn, *Oriental Commerce* (London, 1813), pp. 449-450.

14. ดู บทที่ 4

15. Saveros Lewitz, "La toponymie khmère," *BEFEO,* Vol. 53, No. 2 (1967): 467-500.

16. สำหรับคำบรรยายหมู่บ้านเพาะปลูกข้าว ดู Jean Delvert, *Le paysan cambodgien* (Paris, 1962), pp. 322-370.

17. ดู Institut Bouddhique, *Brajum roung preng bhak ti* 4 [Collected folk stories, vol. 4] (Phnom Penh, 1966), pp. 1-10. ตัวเรื่องทั้งสองได้มีการวิเคราะห์ไว้ใน David P. Chandler, "Songs at the Edge of the Forest: Perceptions of Order in Three Cambodian Texts," ใน Alexander Woodside and David K. Wyatt (eds.), *Moral Order and the Question of Change: Essays on Southeast Asian Thought* (New Haven, 1982), pp 53-77.

18. France, Archives outremer, Aix-en-Provence (AOM), Fonds Indochinois A-30 (22), "Rapport confidentiel sur le Cambodge," August 1874.

19. Truong Buu Lam, "L'autorité dans les villages vietnamiens du XIXe siècle," ใน G. Wijawardene (ed.), *Leadership and Authority* (Singapore 1968), pp. 65-74.

20. G. Janneau, "Le Cambodge d'autrefois," *Revue Indochinoise (RI), Vol.* 17, No. 3 (March 1914):266.

21. ดู H. D. Evers (ed.), *Loosely Structured Social Systems: Thailand in Comparative Perspective* (New Haven, 1969), และ Robert Textor, "The 'Loose Structure' of Thai Society: A Paradigm Under Pressure," *PA,* Vol. 50, No. 3 (Fall 1977):467-473.

22. ดู Eric Wolf, "Kinship, Friendship, and Patron-Client Relations," ใน M. Banton (ed.), *The Social Anthropology of Complex Societies* (London, 1966), pp. 1-22.

23. Louis Finot, "Proverbes cambodgiens," *RI,* Vol. 7, No. 2 (January 1904):74.

24. Tiounn, "Cérémonial cambodgien concernant la prise des fonctions des mandarins nouveaux promus," *RI,* Vol. 10, No. 1 (January 1907):75. และดูเพิ่มใน P. Bitard, "Les songes et leurs interprétations chez les cambodgiens," ใน *Sources orientales II: Les songes et leur interprétations* (Paris, 1959), p. 258, ซึ่งรายงานว่าการฝันว่าจะได้กินเนื้อมนุษย์หรือหัวมนุษย์ที่ถูกตัดมาสด ๆ แสดงว่าคนนั้นจะได้เป็นผู้ว่าราชการจังหวัด

25. ดู บทที่ 7.

26. J. Gonda, *Ancient Indian Kingship from a Religious Point of View* (Leiden, 1966), p. 91.

27. ระบบของไทยมือภิปรายอยู่ใน A. Rabibhadana, *Organization of Thai Society in the Early Bangkok Period* (Ithaca, N.Y., 1969), pp. 98-104.

28. ดู บทที่ 3

29. ดู พงศาวดารฉบับตัวเขียน P-6, Fonds Phnom Penh collection, Ecole Française

d'Extrême Orient, pp. 11-12.

30. Rabibhadana, *Organization of Thai Society, p. 44.*

31. ดู A. Leclère, "Sdach tranh," *RI, Vol.* 7 (1905):1378-1384.

32. Gonda, *Ancient Indian Kingship,* p. 36.

33. A. *Leclère, Les codes cambodgiens* (Paris, 1898), Vol. 1, p. 216.

34. สำหรับการวิเคราะห์ระบบของจีน ดู John K Fairbank (ed.), *The. Chinese World Order* (Cambridge, Mass., 1968), โดยเฉพาะ pp. 1-19 and 63-89.

35. ดู P. Boudet and A. Masson (eds.), *Iconographie historique de l'Indochine française* (Paris, 1931), plates 128-129.

36. ดู D. G. Deveria, *Histoire des relations de la Chine avec Annam du XVIe au XIXe siècles* (Paris, 1880), pp. 52-54.

37. ดู W. Vella, *Siam Under Rama III* (Locust Valley, N.Y., 1957), p. 60.

38. John Crawfurd, *Journal of an Embassy to the Courts of Siam and Cochin-China* (London, 1828), p. 146: "วานนี้ ท่านเอกอัครราชทูตโคชินจีนได้เข้าเฝ้าพระมหากษัตริย์ ข้าพเจ้าได้ทราบว่าท่านได้รับการต้อนรับอย่างไม่มีพิธีรีตอง ความสัมพันธ์ของทั้งสองฝ่ายเป็นมิตรและสนิทสนมกันยิ่ง จนไม่จำเป็นต้องมีพิธีการเป็นพิเศษแต่อย่างใด"

39. AOM, Fonds Indochinois A-30 (6), Carton 10.

40. Institut Bouddhique, พงศาวดารฉบับตัวเขียนจาก Wat Srolauv, p. 23.

41. รัชกาลที่ 3, *รวมพระราชนิพนธ์* (กรุงเทพฯ, 2510), หน้า 140.

บทที่ 7

1. Eng Sut, *Akkasar mahaboros khmaer* [เอกสารมหาบุรุษเขมร] (Phnom Penh, 1969), p. 1013.

2. AOM A-30 (12) Carton 11. จดหมายจาก Doudart de Lagrée ถึงผู้ว่าราชการแห่งโคชินจีน, January 8, 1866.

3. อ้างจาก C. Wilson, *State and Society in the Reign of Mongkut, 1851-1867* (Ann Arbor, Mich., 1971), p. 983.

4. ความย่อของหลักฐานฝ่ายไทย ดู David P. Chandler, *Cambodia Before the French: Politics in a Tributary Kingdom 1794-1847* (Ann Arbor, Mich., 1974), pp. 83-84.

5. *CMH* 2/1173/19ko. และดู *DNTL, Vol. 3,* pp. 146-147.

6. การอภิปรายเกี่ยวกับกบฏครั้งนี้ ดู David P. Chandler, "An Anti Vietnamese Rebellion in Early Nineteenth Century Cambodia," *JSEAS,* Vol. 6, No. 1 (March 1975):16-24. และดูเพิ่มใน *DNTL,* Vol. 5, pp. 85ff.; *DNTL,* Vol. 6, p. 107; และ L. Malleret, *Archéologie du delta de Mekong, 4* vols. (Paris, 1959-1963), Vol. 1, pp. 27-33.

7. Institut Bouddhique, พงศาวดารฉบับตัวเขียนจาก Wat Prek Kuy (1874), p. 27.

8. ดู David P. Chandler, "Royally Sponsored Human Sacrifices in Nineteenth Century Cambodia: The Cult of *Me Sa* (Uma Mahisasuramardini) at Ba Phnom," *JSS,*

Vol. 62, No. 2 (1974):207-221.

9. ดู บทที่ 9

10. พงศาวดารฉบับตัวเขียน จาก Wat Prek Kuy, p. 58.

11. A Leclére, *Recherches sur le droit publique des cambodgiens* (Paris 1894), p. 151.

12. *DNTL, Vol.* 7, p. 79.

13. *DNTL, Vol.* 14, p. 123.

14. รัชกาลที่ 3, *รวมพระราชนิพนธ์*, (กรุงเทพ, 2510),หน้า 142.

15. การอภิปรายเกี่ยวกับการรบครั้งนี้ ดู *Cambodia Before the French*, pp. 113-118.

16. พงศาวดารจาก Wat Prek Kuy, p. 61.

17. *DNTL, Vol.* 14, pp. 53-54. การจับตัวชาวเมืองไปเป็นลักษณะเด่นประการหนึ่งของสงครามในเอเชียอาคเนย์ก่อนยุคอาณานิคม และจะย้อนกลับมาในลักษณะของการแก้แค้นอีกครั้งเมื่อคอมมิวนิสต์กัมพูชาขับไล่ชาวเมืองกว่าสองล้านคนออกสู่ชนบท ในเดือนเมษายน ค.ศ.1975, ดู บทที่ 12

18. *DNTL*, Vol. 15, p. 113.

19. Ibid., p. 232.

20. *DNTL*, Vol. 16, pp. 21-22, 106.

21. *DNTL, Vol.* 18, pp. 249-250. และดู *DNTL, Vol. 19, p. 55*, ซึ่งอภิปรายข้อบกพร่องของระบบนี้ นักโทษส่วนใหญ่และนักอาณานิคมฝ่ายทหารถูกคาดหวังว่าจะใช้ชีวิตอย่างน้อยสามปีในกัมพูชา

22. *DNTL*, Vol. 17, p. 30.

23. Ibid., p. 230.

24. *DNTL*, Vol. 19, p. 238.

25. Ibid., p. 329.

26. G. Aubaret (trans.), *Gia Dinh Thung Chi* [ประวัติศาสตร์และการพรรณาเกี่ยวกับโคชินจีนตอนล่าง] (Paris, 1867), p. 131.

27. ดู Milton Osborne, *Aggression and Annexation: Kampuchea's Condemnation of Vietnam* (Canberra: Australian National University, Research School of Pacific Studies, Working Paper No. 15, 1979).

28. *DNTL*, Vol. 19, p. 310.

29. *DNTL*, Vol. 18, p. 225. ใน ค.ศ.1839, จักรพรรดิ์มินห์มางมีพระบรมราชโองการให้ทำการสำรวจทรัพยากรธรรมชาติของกัมพูชา *DNTL*, Vol. 21, pp. 239-240.

30. *DNTL*, Vol. 21, pp. 173, 235.

31. *DNTL, Vol. 19*, pp. 88-89; และดู *DNTL*, Vol. 16, p. 109.

32. ทิพากรวงศ์, *พระราชพงศาวดาร* (กรุงเทพฯ,พิมพ์ซ้ำ 2504),เล่มที่ 2, หน้า 9, ใน ค.ศ. 1383 ที่ปรึกษาในพระองค์ของจักรพรรดิ์มินห์มาง ได้ทูลเสนอแนะว่า "ควรมีพระบรมราชานุญาตให้พวกชาวพื้นเมืองปกครองตัวเอง และเรียกเก็บภาษีแทน" เพื่อประหยัดค่าใช้จ่ายของเวียดนาม แต่เขาก็ถูกสั่งให้หยุดการเสนอแนะทำนองนี้

33. ดูตัวอย่างใน Nguyen Khac Vien and Françoise Corrèze, *Kampuchea 1981:*

Témoignages (Hanoi, 1981). การเปรียบเทียบในรายละเอียดประเด็นการอยู่ใต้การคุ้มครองของเวียดนามในระหว่างทศวรรษ 1830 และทศวรรษ 1980 น่าจะเป็นกรณีศึกษาที่น่าสนใจ

34. *DNTL*, Vol. 21, pp. 269-272.

35. Chandler, *Cambodia Before the French*, pp. 140-141.

36. *DNTL*, Vol. 20, p. 263.

37. *DNTL*, Vol. 22, p. 157.

38. *DNTL*, Vol. 20, p. 7.

39. ดู Chandler, *Cambodia Before the French, p.* 25, note 37.

40. สำหรับรายงานของผู้รู้เห็นเหตุการณ์ ดู *CMH*, รัชกาลที่ 3, 3/1202/43 ก.*10*. และดู Ian Hodges, "The Testimonies of Vietnamese Prisoners in the Third Reign: An Essay in Thai Historiography" (M.A. thesis, Australian National University, 1987).

41. ประเทศไทย, ราชบัณฑิตยสถาน, *จดหมายเหตุเรื่องทัพญวนกลางรัชกาลที่ 3* (กรุงเทพฯ, 2476), หน้า 17.

42. *DNTL*, Vol. 23, p. 112.

43. *DNTL*, Vol. 22, p. 228.

44. *DNTL*, Vol. 23, p. 155.

45. Ibid., p. 114.

46. ประเทศไทย, ราชบัณฑิตยสถาน, *จดหมายเหตุ*, หน้า 38.

47. ประเทศไทย, ราชบัณฑิตยสถาน, *จดหมายเหตุ*, หน้า 33, และ *CMH*, 3/1202/40.

48. Chandler, *Cambodia Before the French*, pp. 156-158.

49. ก.ศ.ร. กุหลาบ (นามแฝง), *สยามอานามยุทธ* (สงครามระหว่างไทยกับ เวียดนาม) กรุงเทพ, 2449, พิมพ์ซ้ำ 2514, หน้า 916.

50. *DNTL*, Vol. 23, p. 351.

51. Chandler, *Cambodia Before the French, p.* 155.

52. *CMH*, 3/1206/6.

53. Chandler, *Cambodia Before the French*, pp. 179-181.

54. ดู David P. Chandler, "Going Through the Motions: Ritual Aspects of the Reign of King Duang of Cambodia," ใน Lorraine Gesick (ed.), *Centers, Symbols, and Hierarchies: Essays on the Classical States of Southeast Asia* (New Haven, 1983), pp. 106-124.

55. Eng Sut, *Akkasar mahaboros, p.* 1027.

56. จารึก K. 142, จากวัดบาราย แปลโดย E. Aymonier, *Le Cambodge* (Paris, 1904), pp. 349-351.

57. ดูการอภิปรายเหล่านี้ใน Chandler, "Going Through the Motions," passim. และดู A. Leclère, *Histoire du Cambodge* (Paris, 1914), p. 441. สำหรับประวัติศาสตร์การเมืองในสมัยของนักองค์ด้วง ดู Bun Srun Theam, "Cambodia in the Mid-Nineteenth Century: a Quest for Survival, 1840-1863" (M.A. thesis, Asian Studies, Australian National University, 1981), โดยเฉพาะ pp. 104-168.

58. เอกสารเหล่านี้จำนวนมากอยู่ในไทย, สำนักนายกรัฐมนตรี (รวบรวม), *ไทยสถาปนา*

กษัตริย์เขมร (กรุงเทพฯ, 2514), โดยเฉพาะหน้า 49-65.

59. Charles Meyniard, *Le second empire en Indochine* (Paris, 1891), p. 461. จักรพรรดิมินห์มางทรงบันทึกไว้ในปี ค.ศ.1822 ว่า "กัมพูชาตกอยู่กึ่งกลางระหว่างมหาอำนาจเพื่อนบ้าน และความกลัวจะถูกรุกรานมีอยู่มาก" Bun Srun Theam, "Cambodia in the Mid-Nineteenth Century," pp. 138-167, อภิปรายเรื่องการทูตครั้งนี้อย่างละเอียด

บทที่ 8

1. Jean Delvert, *Le paysan cambodgien* (The Hague, 1961), pp. 425-428.

2. Charles Meyniard, *Le second empire en Indochine* (Paris, 1891), pp. 403-408.

3. Henri Mouhot, *Voyage dans les royaumes de Siam, du Cambodge, et de Laos* (Paris, 1972), pp. 174-176.

4. ดู G. Taboulet (ed.), *La geste française en Indochine*, 2 vols. (Paris, 1955), p. 334, และ Milton Osborne, *The French Presence in Cochinchina and Cambodia: Rule and Response (1859-1905)* (Ithaca, N.Y., 1969), p. 27.

5. F. Julien, *Lettres d'un précurseur* (Paris, 1885), p. 46.

6. ดู Taboulet, *La geste*, pp. 621-629, และ R. S. Thomson, "Establishment of the French Protectorate over Cambodia," *Far Eastern Quarterly (FEQ)*, Vol. 4 (1945):313-340.

7. Taboulet, *Le geste*, pp. 630-635. และ Eng Sut, *Akkasar mahaboros khmaer* [เอกสารเกี่ยวกับวีรบุรุษเขมร] (Phnom Penh, 1969), p. 1113.

8. สำหรับประเด็นที่ยกขึ้นมาเกี่ยวกับการเดินทางครั้งนี้ ดู Milton Osborne, *River Road to China* (London, 1975).

9. Osborne, *French Presence*, pp. 211-214, และ Eng Sut, *Akkasar mahaboras*, p. 1172.

10. ดูรายละเอียดของสนธิสัญญาใน Taboulet, *La geste*, pp. 67-72. และ Khing Hoc Dy, "Santhor MOK, poète et chroniqueur du XIXe siècle," *Seksa Khmer*, Vol. 3, Nos. 3-4 (December 1981):142. หมอกเป็นข้าราชสำนักผู้พยายามกีดกันไม่ให้ทอมสันเข้าสู่ราชสำนักของเจ้านโรดม ทอมสันได้ประทุษร้ายเขา ต่อมาหมอกได้ประพันธ์บทกวีที่เกี่ยวกับเหตุการณ์ ขึ้นต้นว่า "โอ้ชาวฝรั่งเศสเจ้าโจรที่น่าประหวั่น เจ้ากล้ายกเท้าและเตะเลขานุการของพระมหากษัตริย์"

11. ดูข้อมูลของการกบฏ ใน Osborne, *French Presence*, pp. 206-228. และ Ke Khi You, "L'insurrection générale de 1885-1886 au Cambodge," *Mémoire de maîtrise* (University of Paris VII, 1971).

12. Luc Durtain, *Dieux blancs, hommes jaunes* (Paris, 1930), p. 261.

13. L. Henry, *Promenade au Cambodge et au Laos* (Paris, 1894), p. 64n.

14. Osborne, *French Presence*, p. 237.

15. AOM, 3E 3(i), รายงานจากกังดาล, พฤษภาคม 1898.

16. Jean Hess, *L'affaire Yukanthor* (Paris, 1900), p. 77. ดูรายละเอียดของวิกฤตการณ์ครั้งนี้

ใน P. Doumer, *I'Indochine française* (Paris, 1905), pp. 230-231; Osborne, *French Presence*, pp. 243-246; และ Alain Forest, *Le Cambodge et la colonisation française: Histoire d'une colonisation sans heurts* (Paris, 1980), pp. 59-78. ดูเพิ่มเติม Pierre Lamant, *L'affaire Yukhanthor* (Thesis, University of Paris III, 1979).

17. AOM, 3 E-10 (2), รายงานไตรมาสที่สองจากสตรึงเตรง, 1923.

18. พงศาวดารฉบับลายมือเขียนในรัชสมัยเจ้าสีสวัสดิ์ เดิมอยู่ที่หอสมุดในพระบรมมหาราชวัง จัดทำเป็นไมโครฟิลม์โดยศูนย์ศึกษาเอเชียตะวันออก, กรุงโตเกียว (ต่อไปนี้จะเรียกว่า Sisowath chronicle), p. 1025.

19. Ibid., p. 1034.

20. ดู Harry Franck, *East of Siam* (New York, 1926), pp. 24-25. A. Pannetier, *Notes cambodgiennes* (Paris, 1921), p. 140, ได้เสริมว่า การสูบฝิ่นได้แพร่หลายทั่วไปในหมู่ทหารอาสาสมัครกัมพูชา ดูเพิ่มใน R. Meyer, *Saramani* (Paris, 1922), pp. 122-123. P. Collard, *Cambodge et cambodgiens* (Paris, 1926), p. 277, ได้กล่าวถึงการสูบฝิ่นของเจ้าสีสวัสดิ์ แต่เสริมว่ายาเสพติดนั้น "ไม่เป็นอันตรายต่อชาวเอเชีย"

21. A. Leclère, *Cambodge: Fêtes civiles* (Paris, 1916), pp. 30-31. และดูเพิ่มเติมใน Sisowath chronicle, pp. 1068-1074.

22. ดู Meyer, *Saramani*, pp. 132-151; Jean Ajalbert, *Ces phénomènes, artisans de 1' Empire* (Paris, 1941), pp. 189-192; และ Forest, *Le Cambodge*, pp. v-vii.

23. Sisowath chronicle, pp. 1077-1086. ดูเพิ่ม Forest, Le Cambodge, และ Jean Ajabert, *L'Indochine en peril* (Paris, 1906), pp. 87-111.

24. นาฏศิลป์กัมพูชาได้ร่วมในงานนิทรรศการของอาณานิคมใน ค.ศ.1930 และยังได้แสดงในงานมหกรรมโลกที่กรุงนิวยอร์คระหว่าง ค.ศ.1939-1940.

25. ดูรายละเอียดของการได้ดินแดนกลับคืน ใน L. P. Briggs, "The Treaty of March 23, 1907, Between France and Siam," *FEQ*, Vol. 5 (1946):439-454

26. Sisowath chronicle, pp. 1107-1110.

27. ดู C. Wilson, "The *Nai Kong* of Battambang, 1824-1868," in C. Wilson et al. (eds.), *Royalty and Commoners, Contributions to Asian Studies*, Vol. 15 (Leiden, 1980), pp. 66-72, และ"ประชุมพงศาวดารเมืองพระตะบอง", เล่มที่ 16, *ประชุมพงศาวดาร* (กรุงเทพฯ,2512), หน้า 94-106.

28. จำนวนของการเช่าที่ดินทำกินที่ผิดปกติ การทำนาแบ่ง และบุคคลภายนอก ในเขตสองภูมิภาคนี้ถูกขยายความโดยนักทฤษฎีหัวรุนแรงในทศวรรษ 1970 เพื่อแจกแจงลักษณะของสังคมในชนบททั่วประเทศจากข้อมูลของพอลพตการเช่าที่ดินทำกินซึ่งอันที่จริงแล้วมีอยู่ไม่มากในประเทศนับเป็น "ปัญหาหลัก" ที่เผชิญหน้ากัมพูชาในช่วงก่อนการปฏิวัติ การให้สิทธิพิเศษแก่ชาวนาที่ยากจนของพรรคคอมมิวนิสต์กัมพูชาจึงเกิดจากการวิเคราะห์นี้ ดู William Willmott, "Analytical Errors of the Kampuchean Communist Party," *PA*, Vol. 54, No. 2 (Summer, 1981):209-227.

บทที่ 9

1. พงศาวดารฉบับตัวเขียนในรัชสมัยเจ้าสีสวัสดิ์ จัดทำเป็นไมโครฟิล์มโดยศูนย์ศึกษาเอเชียตะวันออก, กรุงโตเกียว (ต่อไปจะเรียก Sisowath chronicle), pp. 1166-1167.

2. AOM 3 E12 (2),รายงานจากสวายเรียง, 1915.

3. ดูข้อมูลเกี่ยวกับการพัฒนาในกัมพูชาในทศวรรษ 1920 จาก F. Baudouin, *Le Cambodge pendant et après la grande guerre* (Paris, 1927), และ A. Silverstein, *Le Cambodge administratif* (Phnom Penh, 1924). และ Réné Morizon, *Monographie sur le Cambodge* (Paris, 1930).

4. ดู A. Souyris-Rolland, "Les pirates au Cambodge," *BSEI*, Vol. 25, No. 4 (1950):307-313. รายงานในหัวข้อ *โจรสลัด* อยู่หลังรายงานหัวข้อ *สถานการณ์ทางการเมือง* ในแบบฟอร์มรายงานประจำเดือนจากข้าหลวงชาวฝรั่งเศสทั้งหลายแต่ละรายงานเกี่ยวกับโจรผู้ร้ายที่มีปรากฏนั้นเสนอในแง่ความมั่นคงมากกว่าความขัดแย้งด้านอุดมการณ์ AOM 3 E12(2), รายงานฉบับหนึ่งจากสวายเรียงใน ค.ศ.1921 ได้เสริมอย่างไม่จริงจังนักว่า "ชีวิตของการแย่งชิงกับผู้อื่นเต็มไปด้วยสิ่งที่คาดไม่ถึง มีทั้งเล่ห์เหลี่ยม การไขว่คว้าและกลลวง แต่ทั้งหมดก็ไม่ได้ทำอันตรายอย่างใหญ่หลวง มันเป็นเกมส์กีฬาอย่างหนึ่งที่ชาวกัมพูชาตกเป็นทาสของมัน" Alain Forest, *Le Cambodge et la colonisation française: Histoire d'une colonisation sans heurts* (Paris, 1980), pp. 373-412. สำหรับทัศนะของฝ่ายไทย ให้ดู David Johnston, "Bandit, *Nakleng*, and Peasant in Rural Thai Society," ใน C. Wilson et al. (eds.), *Royalty and Commoners, Contributions to Asian Studies*, Vol. 15 (Leiden, 1980), pp. 90-101, และดูข้อมูลทั่ว ๆ ไปใน E. Hobsbawm, *Bandits* (London, 1969).

5. A. Pannetier, *Notes cambodgiennes* (Paris, 1921, repr. 1986), p. 75.

6. รูปปั้นนี้ปั้นโดย หลุยส์ บอดดิเนลลี่ การศึกษาเกี่ยวกับอิทธิพลของอินโดจีนในจินตนาการของนักเขียนฝรั่งเศส ให้ดู L. Malleret, *L'exotisme indochinois dans la littérature française depuis 1860* (Paris, 1934), โดยเฉพาะ pp. 183-192, 216-244. นวนิยายที่ใช้ฉากในกัมพูชาเริ่มต้นจากระยะเวลานี้ รวมทั้งงานของ Charles Bellan, *Fleur de lotus* (Paris, 1924); Pierre Benoit, *Le roi lépreux* (Paris, 1927); Jean Dorsenne, Sous *le soleil des bonzes* (Paris, 1934); และ André Malraux, *Le voie royale* (Paris, 1930). ดูเพิ่มใน "Neang," *L'Echo du Cambodge*, July 30, 1927.

7. AOM 3E 8(3), รายงานจากเปรียเวง, 1924. เฟลิกซ์ หลุยส์ บาร์เดซ เกิดที่กรุงปารีสใน ค.ศ.1882 เขาได้ปฏิบัติหน้าที่ในอินโดจีนตั้งแต่ ค.ศ.1908 ส่วนใหญ่ประจำที่กัมพูชา

8. ดูรายละเอียดของเหตุการณ์ใน David P. Chandler, "The Assassination of *Résident* Bardez (1925)," *JSS*, Vol. 72, No. 2 (1982):35-49. ดูเพิ่มเติมใน *L'Echo du Cambodge*, โดยเฉพาะฉบับเดือนธันวาคม 1925; Walter Langlois, *André Malraux: The Indo-China Adventure* (New York, 1966), pp. 185-188; และ Luc Durtain, *Dieux blancs, hommes jaunes* (Paris, 1930), pp. 264-265.

9. อ่านรายละเอียดของกฎหมายในภาษาฝรั่งเศสได้ใน Dik Keam, *Phum Direchan* [Bestiality village] (Phnom Penh, 1971), pp. 154-159.

10. ผู้เขียนขอขอบคุณ เบน เคียร์นัน ที่กรุณาให้ยืมแถบบันทึกการสัมภาษณ์คุณสัก บิธ

หนึ่งในกลุ่มผู้ลงมือประชาทัณฑ์ในเดือนกันยายน ค.ศ.1980 บีธถูกตัดสินจำคุกเป็นเวลา 15 ปี ในคดีนี้

11. AOM 3E 7(6); รายงานประจำจากคราตี, 1925-1926.

12. หนังสือพิมพ์ฉบับนี้ยังไม่ได้รับความสนใจในแง่วิชาการอย่างที่ควรจะเป็น ดู Buncchan Muul, *Kuk Niyobay* [Political prison] (Phnom Penh, 1971), pp. 814.

13. เช่นเดียวกับหนังสือพิมพ์*นครวัด* หนังสือพิมพ์*กัมพูชาสุริยา* ซึ่งพิมพ์เผยแพร่วรรณกรรมในภาษากัมพูชาเป็นครั้งแรก ก็สมควรจะได้รับความสนใจในรายละเอียด

14. อ่านเนื้อหาของเอกสารทั้ง 2 ฉบับ จาก David P. Chandler, " Kingship "Cambodian Royal Chronicles *(Rajabangsauatar),* 1927-1949: Kingship and Historiography in the Colonial Era," in Anthony Reid and David Marr (eds.), *Perceptions of the Past in Southeast Asia* (Singapore, 1979), pp. 207-217, และ David P. Chandler, "Instructions for the Corps of Royal Scribes: An Undated Cambodian Manuscript from the Colonial Era," *JSS,* Vol. 63, No. 2 July 1975):343-348.

15. William E. Willmott, *The Chinese in Cambodia* (Vancouver, 1967), และ W. E. Willmott, "History and Sociology of the Chinese in Cambodia Before the French Protectorate," *JSEAH,* Vol. 7, No. 1 (March 1966):15-38. และดูเพิ่มเติมใน *L'Echo du Cambodge, September* 7, 1938, ซึ่งมีรายงานเกี่ยวกับความต่อเนื่องของการทะลักเข้ามาของผู้อพยพชาวจีน

16. ในด้านการศึกษา ดู Forest, *Le Cambodge,* pp. 143-165, และ Jacques Nepote, "Education et développement dans le Cambodge moderne," *Mondes et développement,* No. 28 (1974):767-792. Jean Delvert, "L'oeuvre française d'enseignement au Cambodge," *FA,* Nos. 125-127 (October-December 1956):309-322.

17. ดูรายงานเกี่ยวกับผลกระทบจากเศรษฐกิจตกต่ำในกัมพูชาจากตัวอย่างใน AOM 3E 15 (8), รายงานประจำปีจากกัมโพช; AOM 3 (5), จากกันดาล,และ AOM 3E 10 (4), จากสตรึงเตรงและดูเพิ่มใน Khy Phanra, "Les origines du caodaisme au Cambodge," *Mondes Asiatiques Vol.* 3 (1975):315-348, และ Khy Phanra, *La communauté vietnamienne au Camodge a l'époque du protectorat francais,* 2 vols (Thesis, University of Paris III, 1974).

ด้วยความกระตือรือร้นต่อการพัฒนาในแง่บวก เจ้าหน้าที่ระดับบริหารชาวฝรั่งเศสนายหนึ่งได้รายงานใน ค.ศ.1933 ว่าความล้มเหลวนำไปสู่ความหายนะของความมั่งคั่งส่วนบุคคลตลอดทั่วทั้งเมือง ทาเคโอะ แล้วเสริมว่า "กลุ่มที่ทรงพลัง ได้อุบัติขึ้นในท่ามกลางความยากจนร่วมกัน แล้วคว่ำบาตรความขัดแย้งเก่าแก่ทางชนชั้น และแม้แต่เรื่องของชาติพันธุ์" AOM 3E 7 (6), รายงานจากตาแก้ว

18. Norodom Sihanouk, *L'Indochine vue de Pékin* (Paris, 1972), pp. 27-28.

19. ดู H. de Grauclade, *Le réveil du peuple khmer* (Hanoi, 1935). ส่วนทัศนะในแง่ลบให้ดู G. de Pourtales, *Nous, à qui rien n'appartient* (Paris, 1931), pp. 115ff.

20. ดูตัวอย่างจาก Ben Kiernan, "Origins of Khmer Communism," ใน *Southeast Asian Affairs 1981* (Singapore, 1980), pp. 161-180. และ Ben Kiernan, *How Pol Pot Came to Power* (London, 1985), pp. 8ff.

21. อ่านรายละเอียดเกี่ยวกับผลงานของทันห์ในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 และภายหลัง ในบทที่ 9

22. ดูตัวอย่างจาก AOM 3E 8 (12), 1923 รายงานประจำปีจากผู้ว่าราชการ จังหวัดเปรียเวง

23. *L'écho du Cambodge, July 19,* 1933.

24. แม้แต่งานวิจัยล่าสุดที่ศึกษาเกี่ยวกับช่วงเวลานี้ ก็ยังกล่าวเกี่ยวกับกัมพูชาน้อยมาก อ่าน A. W. McCoy (ed.), *Southeast Asia Under Japanese Occupation* (New Haven: Yale University Southeast Asian Studies, Monograph series No. 22, 1980).

25. เดอกูซ์ ได้กล่าวถึงเหตุการณ์ในช่วงนี้ในบันทึกความทรงจำของเขาใน *A la barre de l'Indochine* (Paris, 1949). ดูเพิ่มเติมใน N. Sihanouk, *Souvenirs doux et amers* (Paris, 1981), pp. 59-114.

26. Charles Robequain, *The Economic Development of French Indo-China* (Oxford, England, 1944), p. 366.

27. ดู Milton Osborne, "King-making in Cambodia: From Sisowath to Sihanouk," *JSEAS,* Vol. 4, No. 3 (September 1973):169-185.

28. Sihanouk, *L'Indochine vue de Pékin,* pp. 19-30, และ Sihanouk, *Souvenirs doux et amers,* pp. 35-50.

29. พงศาวดารฉบับตัวเขียนในรัชสมัยเจ้าสีหนุ ซึ่งเป็นช่วง ค.ศ.1941-1949 ได้จัดทำเป็นไมโครฟิลม์โดยศูนย์ศึกษาเอเชียตะวันออก, กรุงโตเกียว (ต่อไปนี้จะเรียก Sihanouk chronicle), pp. 136-140.

30. ดู V. M. Reddi, *A History of the Cambodian Independence Movement 1863-1955* (Tirupati, 1971), pp. 82-84; Bunchhan Muul, *Kuk niyobay* [คุกการเมือง] (Phnom Penh, 1971); และ Kong Somkar, *Achar Hem Chieu* [อาจารย์ เฮม เฉียว] (Phnom Penh, 1971).

31. ข้อมูลนี้ได้มาจากจดหมายโต้ตอบที่ไม่เคยพิมพ์เผยแพร่ระหว่าง ซัน จ็อก ทันห์ ในขณะลี้ภัยกับเพื่อนกลุ่มชาตินิยมในกัมพูชาใน ค.ศ.1943

32. เป็นที่น่าสนใจว่า สัก บิธ ซึ่งเป็นชาวนาที่ไม่รู้หนังสือและมีส่วนร่วมในคดีสังหาร บาร์เดซ (ดูอ้างอิงที่ 10 ข้างบน) นั้นทราบเรื่องเกี่ยวกับพระเฮม เฉียว แต่กลับไม่รู้เรื่องเกี่ยวกับกลุ่มชาตินิยมอื่น ๆ อีกไม่กี่คน

33. G. Gautier, *Jeune Cambodge* (Phnom Penh, 1943), และ*Indochine,* No. 153 (August 5, 1943) and No. 210 (August 10, 1944). AOM E 11 (7), บันทึกจากโพธิสัตว์, 1944, ย้ำว่าภาษาเขมรที่ใช้อักษรโรมันนั้น ใช้สอนในโรงเรียนกัมพูชาทุกแห่งในขณะนั้น โดยได้ผลหลากหลายคละกันไป (Eveline Porée-Maspéro, letter of August 27, 1982).

34. Robert Ollivier, "Le protectorat français au Cambodge" (Ph.D. dissertation, University of Paris, 1969), p. 213.

35. Sihanouk chronicle, p. 399.

36. Ollivier, "Le protectorat français," p. 198. ใน ค.ศ.1946 ชื่อในภาษาฝรั่งเศสที่เรียกอาณาจักรก็ได้กลับเป็น "กัมโพช" ("Cambodge") อีกครั้งหนึ่ง ดูเพิ่มใน David P. Chandler, "The Kindgom of Kampuchea, March-October 1945," *JSEAS* (1984); Chandler, *The Tragedy of Cambodian History: Politics, War, and Revolution Since 1945* (New Haven, 1991), Chapter 1; และ Pierre Brocheux, William Duiker, et al. (eds.) *L'Indochine française* 1940-1945 (Paris, 1982).

37. พันโท ทาดะกาเมะ เข้ามาติดต่อในฐานะที่ปรึกษาทางการเมืองประจำราชสำนัก และยังคงอยู่ในกัมพูชาภายหลังที่สงครามยุติ เขาได้ร่วมกับกลุ่มอิสระในเวลาต่อมา

38. Sihanouk chronicle, p. 493.

39. ดู Charles Meyer, *Derrière le sourire khmer* (Paris, 1971), pp. 115-116; Ollivier, "Le protectorat français," p. 242; Reddi, *History of the Cambodian Independence Movement, pp.* 105-109; และ *Realités cambodgiennes, July 9* and 16, 1967.

บทที่ 10

1. Robert Ollivier, "Le protectorat français au Cambodge" (Ph.D. dissertation, University of Paris, 1969), p. 267.

2. V. M. Reddi, *A History of the Cambodian Independence Movement 1863-1955* (Tirupati, 1971), p. 124.

3. ข้อมูลย่อหน้านี้ได้มาจาก Ben Kiernan, "Origins of Khmer Communism," ใน *Southeast Asian Affairs 1981* (Singapore, 1980), pp. 161-180; Bunchhan Muul, *Charet Khmer* [Khmer mores] (Phnom Penh, 1974); และ Wilfred Burchett, *Mekong Upstream* (Hanoi, 1957).

4. Ollivier, "Le protectorat français," pp. 282-290; P. Preschez, *Essai sur la democratie au Cambodge* (Paris, 1961), pp. 17-19; Reddi, *History of the Cambodian Independence Movement,* pp. 124-126; and AOM, Cambodge, 7 F 29 (4), "Etude sur l'évolution de la politique intérieure et les partis politiques khmers" (1951), passim. ยุคนี้ได้มีการอภิปรายไว้อย่างละเอียดใน Chandler, *The Tragedy of Cambodian History,* Chapters 2 and 3. และดูเพิ่มใน Michael Vickery, "Looking Back at Cambodia," ใน Ben Kiernan and Chanthou Boua (eds.), *Peasants and Politics in Kampuchea, 1942-1981* (London, 1982), pp. 89-113.

5. AOM, Cambodge 7F 29 (7) "Etude sur les mouvements rebelles au Cambodge, 1942-1952" (ต่อไปนี้จะใช้ "Etude sur les mouvements"), pp. 9-10.

6. Reddi, *History of the Cambodian Independence Movement,* p. 129. มีการเลือกตั้งเพิ่มเติมใน ค.ศ.1947, 1951, และ 1955 ผู้หญิงไม่ได้รับสิทธิในการออกเสียงจนกระทั่งถึงการเลือกตั้งในปี ค.ศ.1958

7. "Etude sur les mouvements." และดูเพิ่มใน Kiernan, "Origins of Khmer Communism," pp. 163-167, และ Reddi, *History of the Cambodian Independence Movement,* pp. 151-154.

8. ดู Norodom Sihanouk, *Souvenirs doux et amers* (Paris, 1981), pp. 134-142. เจ้ายุทธวงศ์ซึ่งเป็นบุคคลที่น่าทึ่งคนหนึ่งไม่ได้รับการศึกษาอย่างละเอียด เมื่อทรงสิ้นชีพขณะรับการรักษาเกี่ยวกับวัณโรค ณ โรงพยาบาลของฝรั่งเศส ในกรุงพนมเปญ ใน ค.ศ.1947 ก็มีข่าวลือแพร่สะบัดว่าทรงถูกฝรั่งเศสทำฆาตกรรม ดู Reddi, *History of the Cambodian Independence Movement, p.* 137n., และ Burchett, *Mekong Upstream, p.* 112.

9. Sihanouk, *Souvenirs,* pp. 158-168; Ollivier, "Le protectorat français," pp. 314-320; Reddi, *History of the Cambodian Independence Movement,* pp. 165-173.

10. Ollivier, "Le protectorat français," pp. 323-325. และดูเพิ่มใน Martin Herz, A

Short History of Cambodia (New York and London, 1958), p. 83.

11. United States, Foreign Broadcast Information Service (FBIS), *Broadcasts from the Far East,* November 7, 1951.

12. Reddi, *History of the Cambodian Independence Movement, p.* 183.

13. สัมภาษณ์ ชัยอนันต์ สมุทวณิช ที่เชียงใหม่ เดือนกันยายน ค.ศ.1981 และที่กรุงเทพฯ เดือนพฤษภาคม ค.ศ.1988

14. ดู Donald Lancaster, *The Emancipation of French Indo-China* (Oxford, 1961), p. 272, และ Herz, *Short History of Cambodia,* pp. 84-85. ดูเพิ่มเติมใน M. Laurent, *L'armée au Cambodge et dans les pays en voie de développement en Sud Est Asiatique* (Paris, 1968), โดยเฉพาะ pp. 283-291.

15. "Etude sur les mouvements," p. 64ff, and Ollivier, "Le protectorat français," pp. 320-322. รัฐธรรมนูญที่ร่างในตอนนี้ส่วนใหญ่ลอกมาจากฉบับของเวียดนามก่อนหน้านั้น อีกทั้งยังรวมเอาอัญประกาศที่ลอกมาจากคำประกาศอิสรภาพของสหรัฐอเมริกาด้วย

16. Kiernan, "Origin of Khmer Communism," p. 168.

17. ดู "Etude sur les mouvements," pp. 84, 87. ในการอ้างครั้งที่สอง ผู้เขียนได้บันทึกไว้ว่า "ที่กำปงจามใน ค.ศ.1952 สังเกตเห็นการทำนารวม ซึ่งถูกควบคุมเบ็ดเสร็จทำนอง "โคลโกเซส"(Kholkozes)"ที่น่าสนใจก็คือ ภูมิภาคแถบนี้เป็นเขตที่มั่นที่มีกิจกรรมรุนแรงในช่วงทศวรรษ 1950 และ1960 และเป็นอู่เพาะสมาชิกพรรคในทศวรรษ 1970 ของระบอบกัมพูชาประชาธิปไตย

18. *FBIS,* November 28, 1951.

19. *FBIS,* April 4, 1979.

20. Ollivier, "Le protectorat français," pp. 333-334.

21. "Lettre de l'Association des Étudiants Khmers en France à sa Majesté Norodom Sihanouk," Paris, July 6,1952. ตามความคิดเห็นของ เบน เดียรนัน เอกสารนี้เป็นงานของฮูหยวน ซึ่งเป็นพวกหัวรุนแรงและถูกกวาดล้างไปใน ค.ศ.1975 แถลงการณ์นี้ซึ่งเขียนเป็นภาษาเขมรปรากฏอยู่ใน *เขมรนิสิต,* เล่มที่ 14 (สิงหาคม 1952) ในเล่มเดียวกัน ซาลอธ ซาร์ ซึ่งต่อมารู้จักกันในนาม พอลพต ได้เสนอบทความไว้สองเรื่องวิพากษ์วิจารณ์ระบอบราชาธิปไตยกัมพูชาไว้อย่างรุนแรง เรื่องที่ชื่อ "ราชาธิปไตยหรือประชาธิปไตย" ได้มีการแปลลงไว้เป็นภาคผนวกใน Ben Kiernan and Serge Thion, Khmers Rouges! (Paris,1981),pp 357-360. อีกเรื่องที่ชื่อ "การเสด็จประพาสประเทศในยุโรป" และลงท้ายด้วยโคลงสั้น ๆ ที่ประกาศว่า "พระบรมราชโองการไม่สัตย์ซื่อ" และพยายามทำลาย "การรวมพลังของนักศึกษา" ที่น่าสนใจก็คือ ไม่มีบทความใดในวารสารนี้ที่มีทัศนะที่เป็นสากลต่อปัญหาสงครามอินโดจีน จุดยืนฝ่ายต่อต้านระบอบกษัตริย์และการสนับสนุนรัฐสภา จากบทความเหล่านี้ทั้งหมดชี้ให้เห็นว่า พอลพตและเพื่อนร่วมงานในช่วงนั้น สนับสนุนรูปแบบการต่อต้านของ ซัน ง็อก ทันห์ มากกว่าของพรรคประชาชนเขมรปฏิวัติที่เวียดนามสนับสนุน

22. Reddi, *History of the Cambodian Independence Movement, p.* 205. เรื่องราวสมัยนี้ ดู Norodom Sihanouk, *La monarchie cambodgienne et la croisade royale pour l'indépendence* (Phnom Penh, n.d., c. 1957), passim.

23. Norodom Sihanouk and Wilfred Burchett, *My War with the CIA* (Harmondsworth, 1973), p. 153, และ Reddi, *History of the Cambodian Independence Movement, p.* 20.

24. Ollivier, "Le protectorat français," pp. 344-346.

25. Ibid., pp. 358ff., ให้ความรู้สึกถึงอนาธิปไตยที่กำลังย่างกรายเข้าสู่พนมเปญ บรรยากาศเช่นนั้นอาจเร่งความเต็มใจของฝรั่งเศสที่จะประนีประนอมกับกษัตริย์ สำหรับการอภิปรายเกี่ยวกับรัฐประหาร ค.ศ.1952 ดู Chandler, *The Tragedy of Cambodian History*, Chapter 3.

26. Sihanouk, *Souvenirs*, pp. 209-212.

27. Kiernan, "Origins of Khmer Communism," p. 179.

28. ใน ค.ศ.1981 เนก เดียวลอง ได้กล่าวไว้ว่า ตอนที่เขาอยู่ในคณะรัฐบาลของเจ้าสีหนุ ประมาณกลางทศวรรษ 1950 นั้น ไม่นานก็ปรากฏว่าเป็นไปไม่ได้สำหรับระบอบการปกครองของกัมพูชาที่เพิ่งได้รับเอกราช ที่จะเรียกเก็บภาษีจากที่ดิน และผลผลิตที่เก็บเกี่ยวได้ สำหรับชาวนากัมพูชาดูเหมือนว่า "การเป็นเอกราช" หมายถึง การหลุดพ้นจากการเรียกเก็บภาษีใหม่เหล่านี้ (สัมภาษณ์ เดียวลอง ที่กรุงเทพฯ วันที่ 29 เดือนสิงหาคม ค.ศ.1981)

29. *Cambodge*, April 14, 1955.

30. ความคิดเห็นที่ตามมาดูได้จาก David P. Chandler, "The Tragedy of Cambodian History," *PA*, Vol. 52, No. 3 (Fall 1979):410-419, รวมทั้งจากการพูดคุยเป็นเวลาหลายปีระหว่างข้าพเจ้า, สตีเฟน เฮดเลอร์, เบน เคียรนัน, เซอร์จ เทียน และไมเคิล วิคเคอรี่ ดู Serge Thion, "The Pattern of Cambodian Politics," ใน David Ablin and Marlowe Hood (eds.), *The Cambodia Agony* (Armonk, N.Y., 1988), pp. 149-164; Karl Jackson (ed.), *Cambodia 1975-1978 : Rendez-vous with Death* (Princeton, N.J., 1989); และ William E. Willmott, "Analytical Errors of the Cambodian Communist Party," *PA*, Vol. 54, No. 2 (Summer 1981):209-227.

บทที่ 11

1. รายละเอียดเกี่ยวกับการประชุมครั้งนี้ ดู David P. Chandler, *The Tragedy of Cambodian History: Politics, War, and Revolution Since 1945* (New Haven, 1991), Chapter 4. และดู Michael Vickery, "Looking Back at Cambodia," ใน Ben Kiernan and Chanthou Boua (eds.), *Peasants and Politics in Kampuchea, 1942-1981* (London, 1982), pp. 89-112.

2. สำนักข่าวกรองของสหรัฐอเมริกาเกี่ยวพันอยู่บ้างกับทั้งแผนซัมซารี (Sam Sary plot) ระหว่าง ค.ศ.1958-1959 และแผนดาบ ฌวน ในเดือนกุมภาพันธ์ ค.ศ.1959 ซัม ซารี เป็นข้าราชการชั้นสูงซึ่งเดิมทีเป็นที่ชื่นชอบของเจ้าสีหนุ แต่ต่อมาได้แปรพักตร์และหนีเข้าประเทศไทยใน ค.ศ.1959 ซึ่งอาจได้รับการสนับสนุนจากสหรัฐอเมริกาด้วย ฝ่ายเจ้าหน้าที่ของไทยซึ่งหวังจะล้มล้างเจ้าสีหนุ ได้พยายามสร้างพันธไมตรีระหว่างซารีและซัน ง็อก ทันห์ แต่ไม่ประสบความสำเร็จ ถึงเดือนกุมภาพันธ์ ดาบ ฌวน ซึ่งเป็นขุนศึกทางตะวันตกเฉียงใต้ของกัมพูชา ได้ขู่คุกคามจะทำการต่อต้าน โดยได้กำลังสนับสนุนทั้งอาวุธ เครื่องมือวิทยุสื่อสาร และทองแท่ง จากรัฐบาลไช่ง่อน และอาจจากรัฐบาลไทยด้วย หน่วย ซี ไอ เอ ของสหรัฐฯรู้แผนเหล่านี้ดีแต่ก็ไม่ได้แจ้งให้เจ้าสีหนุทราบ สำหรับการอภิปรายเรื่องนี้อย่างละเอียด ดู Chandler, *The Tragedy of Cambodian History*, Chapter 4.

3. ดู Simone Lacouture, *Cambodge* (Lausanne, 1964), pp. 133-152. ยังไม่มีชีวประวัติเชิงวิเคราะห์ของเจ้าสีหนุ บันทึกความทรงจำของพระองค์ในสมัยนี้ที่ชื่อ *Souvenirs doux et amers*

(Paris, 1981) น่าอ่านแต่ควรระวังเวลานำมาใช้

4. ดู Ben Kiernan, *How Pol Pot Came to Power* (London, 1985), pp. 202ff. งานศึกษาชิ้นนี้ซึ่งส่วนใหญ่มาจากการสัมภาษณ์ที่ทำระหว่าง ค.ศ.1979-1982 ให้เรื่องราวรายละเอียดที่หาค่าไม่ได้เกี่ยวกับลัทธิความรุนแรงของกัมพูชาก่อนหน้า ค.ศ.1975

5. สำหรับการวิเคราะห์การตอบสนองของซัมเลา ดู Kiernan, *How Pol Pot Came to Power, pp.* 249ff; Elizabeth Becker, *When the War Was Over* (New York, 1986), pp. 119-122; และ Chandler, *The Tragedy of Cambodian History*, Chapter 5.

6. การไปเยือนเวียดนามของซาลอธ ซาร์ ดู Kiernan, *How Pol Pot Came to Power,* pp. 220-222, และดู Chandler, *The Tragedy of Cambodian History,* Chapter 5. งานศึกษาเรื่องจีนในยุคนี้ที่ดี ดู Paul J. Hiniker, *Revolutionary Ideology and Chinese Reality* (Beverly Hills, 1977). และดู David Milton and Nancy Dall Milton, *The Wind Will Not Subside: Years in Revolutionary China, 1964-1969* (New York, 1976).

7. งานร่วมสมัยในยุคนี้ที่เป็นปฏิปักษ์กับเจ้าสีหนุ ดู Charles Meyer, *Derrière le sourire khmer* (Paris, 1971), และดู J. C. Pomonti and Serge Thion, *Des courtesans aux partisans: La crise cambodgienne* (Paris, 1971). สำหรับงานที่เป็นธรรมกว่า ดู Milton Osborne's *Before Kampuchea* (London, 1979). และดูเพิ่มใน Laura Summers, "The Sources of Economic Grievance in Sihanouk's Cambodia," *Southeast Asian Journal of Social Science, Vol.* 14, No. 1 (1986), และ Remy Prud'homme, *L'économie du Cambodge* (Paris, 1969).

8. รายละเอียดเกี่ยวกับรัฐประหารนี้ซึ่งส่วนใหญ่อาศัยการสัมภาษณ์ ดู Chandler, *The Tragedy of Cambodian History,* Chapter 7. และดูเพิ่มใน Pomonti and Thion, *Des courtesans aux partisans,* และ William Shawcross, *Sideshow: Nixon, Kissinger, and the Destruction of Cambodia* (New York, 1979), ซึ่งเป็นงานโจมตี "นโยบาย" ของสหรัฐอเมริกาที่มีต่อกัมพูชาในช่วงต้นทศวรรษ 1970

9. เรื่องราวการทิ้งระเบิดของสหรัฐฯ ดู Shawcross, *Sideshow, pp.* 209-219, และ Ben Kiernan, "The American Bombardment of Kampuchea, 1969-1973," *Vietnam Generation, Vol. 1,* No. 1 (Winter 1989):4-42. Lt. Gen. Sak Sutsakhan, *The Khmer Republic at War and the Final Collapse* (Washington, D.C., 1980), งานชิ้นหลังนี้ให้เรื่องราวประวัติศาสตร์การทหารอย่างละเอียด

10. เรื่องราวการเข้าสู่พนมเปญของฝ่ายคอมมิวนิสต์ ดูในหนังสือบางเล่ม เช่น François Ponchaud, *Cambodia Year Zero* (New York, 1978), *pp.* 1-22, และ Someth May, *Cambodian Witness* (London, 1986), p. 100-105.

บทที่ 12

1. ดู David P. Chandler, "Seeing Red: Perceptions of History in Democratic Kampuchea," ใน David P. Chandler and Ben Kiernan (eds.), *Revolution and Its Aftermath in Kampuchea: Eight Essays* (New Haven, 1983); Serge Thion, "The Pattern of Cambodian Politics," ใน David Ablin and Marlowe Hood (eds.), *The Cambodian Agony*

(Armonk, N.Y., 1988), pp. 149-164; และ François Ponchaud, "Social Change in the Vortex of Revolution," ใน Karl Jackson (ed.), *Cambodia 1975-1978: Rendez-vous with Death* (Princeton, N.J., 1989), pp. 151-178.

2. สำหรับเรื่องการอพยพที่บรรยายไว้อย่างแจ่มแจ้ง ดู François Ponchaud, *Cambodia Year Zero* (New York, 1978), pp. 1-51; Bernard Hamel, *De sang et de larmes* (Paris, 1977), p. 66-115; และ Pin Yathay, *L'Utopie meurtrière* (Paris, 1980), pp. 39-56.

3. สัมภาษณ์อดีตวิศวกรโยธาคนหนึ่ง ที่เมลเบอร์น เดือนเมษายน ค.ศ.1987 และดู David P. Chandler, Muy Hong Lim, and Ben Kiernan, *The Early Phases of Liberation in Cambodia: Conversations with Peang Sophy* (Clayton, Australia, 1976).

4. ดู Michael Vickery, "Democratic Kampuchea: Themes and Variations," ใน Chandler and Kiernan, *Revolution and Its Aftermath, pp.* 99-135, และ Vickery, *Cambodia 1975-1982* (Boston, 1983), PP. 64-188. การค้นพบของวิคเคอรีเกี่ยวกับความผันผวนในทัศนะทางโลก และด้านกาลเทศะในยุคกัมพูชาประชาธิปไตยนี้ ได้รับความเห็นพ้องจากนักวิชาการหลายท่าน รวมทั้งจากคำให้สัมภาษณ์ของข้าพเจ้าระหว่าง ค.ศ.1986-1990 และดู David P. Chandler, *The Tragedy of Cambodian History: Politics, War, and Revolution Since 1945* (New Haven, 1991), Chapters 7 and 8.

5. ดู Timothy Carney, "The Organization of Power," ใน Jackson, *Cambodian 1975-1978,* pp. 79-107.

6. ดู Michael Vickery, "How Many Died in Pol Pot's Kampuchea?" *BCAS* (1988): 377-385, ใน Stephen R. Shalom, *Deaths in China Due to Communism* (Tempe, Arizona, 1984).

7. ดู David P. Chandler, Ben Kiernan, and Chantou Boua (eds.), *Pol Pot Plans the Future: Confidential Leadership Documents from Democratic Kampuchea, 1976-1977* (New Haven, 1988), pp. 6-7.

8. สำหรับตัวเอกสารรัฐธรรมนูญ ดู Ponchaud, *Cambodia Year Zero,* pp. 199-206. และดูเพิ่มใน David P. Chandler, "The Constitution of Democratic Kampuchea: The Semantics of Revolutionary Change," *PA,* Vol. 49, NO 3 (Fall 1976):506-515.

9. ดู Ben Kiernan, "Pol Pot and the Kampuchean Communist Movement," ใน Ben Kiernan and Chanthou Boua (eds.), *Peasants and Politics in Kampuchea, 1942-1981* (London, 1982), pp. 27-318, และ Jackson, *Cambodia 1975-1978,* pp. 100ff.

10. สำหรับตัวเอกสารแผนสี่ปี ดู Chandler, Kiernan, and Boua, *Pol Pot Plans the Future,* pp. 36-118. และ Charles Twining, "The Economy," ใน Jackson, *Cambodia 1975-1978,* pp. 109-150, และ Marie Martin, *Le mal cambodgien* (Paris, 1989), pp. 156-202.

11. Chandler, Kiernan, and Boua, *Pol Pot Plans the Future, p.* 36.

12. การสัมภาษณ์อดีตพระภิกษุของผู้เขียนที่เมลเบอร์น เดือนมีนาคม ค.ศ.1988

13. เจ้าหน้าที่ของระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยเรียกแผนเศรษฐกิจของตนว่า "การก้าวกระโดดไกล" โดยยืมคำมาจากจีนแต่ปราศจากการอ้างให้รับรู้ ความพินาศที่คล้ายคลึงกับประสบการณ์จีนปรากฏอย่างมหาศาล และควรมีการศึกษาในรายละเอียด เราอาจไม่มีทางรู้ได้เลยว่าพอลพตและเพื่อนร่วมงานของเขาตระหนักถึงความล้มเหลวของการก้าวกระโดดไปข้างหน้าของจีนหรือไม่ ดู William

Joseph, "A Tragedy of Good Intentions: Post-Mao Views of the Great Leap Forward," *Modern China, Vol.* 12, No. 4 (October 1986), pp. 419-457.

14. ข้อวิวาทระหว่าง ค.ศ.1951-1960 ดู Chandler, Kiernan, and Boua, *Pol Pot Plans the Future,* pp. 164-176.

15. คำสารภาพของ นน ชวน และเขียว เมียส์, หอจดหมายเหตุที่ดูลสเลง, พนมเปญ

16. ดู David P. Chandler, "Revising the Past in Democratic Kampuchea: When Was the Birthday of the Party?" *PA,* Vol. 56, NO. 2 (Summer 1983):288-300.

17. ดู Anthony Barnett, Ben Kiernan, and Chanthou Boua, "Bureaucracy of Death: Documents from Inside Pol Pot's Torture Machine," *New Statesman,* May 2, 1980.

18. ดู Chandler, Kiernan, and Boua, *Pol Pot Plans the Future, p.* 183.

19. Ibid., p. 85.

20. ดู "The Last Plan," ซึ่งเป็นเอกสารการไต่สวนที่ดูลสเลงจากกลาง ค.ศ.1978 แปลโดย ทิโมธี คาร์เนย์ และเค็ม โซส ใน Jackson, *Cambodia 1975-1978, pp.* 299-314. โชคไม่ดีที่งานแปลชิ้นเลิศนี้ได้รับการตีพิมพ์โดยปราศจากคำนำหรือเชิงอรรถใด ๆ ผู้นำระบอบกัมพูชาประชาธิปไตย และผู้นำการปฏิวัติวัฒนธรรมในจีน ต่างร่วมในความคิดที่เชื่อมโยงสงครามชนชั้นซึ่งจะดำเนินต่อไปในสมัยหลังการปฏิวัติ เข้ากับแผนต่อต้านพรรคที่แพร่หลายทั่วไป ผู้นำการปฏิวัติวัฒนธรรมในจีนน่าจะได้รับแรงบันดาลใจเรื่องนี้มาจากตัวอย่างของสตาลิน ดู Andrew Walder, "Cultural Revolution Radicalism: Variations on a Stalinist Theme," ใน William Joseph et al. (eds.), *New Perspectives on the Cultural Revolution* (Cambridge, Mass., 1991), pp. 41-62.

21. ดู Nayan Chanda, *Brother Enemy* (New York, 1986), pp. 94-96, 109-110.

22. เรื่องความขัดแย้งนี้ ดู Chanda, *Brother Enemy,* และ Grant Evans and Kelvin Rowley, *Red Brotherhood at War* (London, 1984; rev. ed., 1990).

23. ดู Chanda, *Brother Enemy, pp.* 255ff., และ Evans and Rowley, *Red Brotherhood at War, pp.* 115ff.

24. Pol Pot, "Long Live the 17th Anniversary of the Communist Party of Kampuchea," สุนทรพจน์ซึ่งให้ไว้ในวันที่ 29 กันยายน 1977 ฉบับตีพิมพ์ชิคาโกใน ค.ศ.1977

25. ดู Ben Kiernan, "Wild Chickens, Farm Chickens, and Cormorants: Kampuchea's Eastern Zone Under Pol Pot," ใน Chandler and Kiernan, *Revolution and Its Aftermath, pp.* 136-211.

26. ดู Evans and Rowley, *Red Brotherhood at War,* Chapter 5.

27. เกี่ยวกับการเยือนนี้ ดู Chandler, *The Tragedy of Cambodian History,* Chapter 8; Elizabeth Becker, *When the War Was Over* (New York, 1986), pp. 406-435; และ Norodom Sihanouk, *Prisonnier des khmers rouges* (Paris, 1986), pp. 281ff.

28. วิทยานิพนธ์ปริญญาเอกของ Kate Frieson (มหาวิทยาลัยโมนาช, ระหว่างดำเนินการ) ได้สืบสาวหาความไม่สนใจใยดีของชาวชนบทกัมพูชาส่วนใหญ่ที่มีต่อแรงบีบคั้นจากการปฏิวัติในช่วงต้นทศวรรษ 1970 เธอได้แย้งอย่างชวนเชื่อถือว่า ความรู้สึกนี้ไม่ได้เกิดจากการที่ประชาชนชอบหรือไม่ชอบพรรคการเมืองหรือแนวคิดทางการเมืองใดมากกว่ากัน แต่มาจากการที่ประชาชนให้ความสำคัญกับกิจกรรมที่ไม่ใช่การเมือง เป็นต้นว่า ชีวิตครอบครัว พุทธศาสนา การใช้เวลาว่าง และเสรีภาพในการเคลื่อนไหว ซึ่งทั้งหมดนี้ถูกพรรคคอมมิวนิสต์กัมพูชาปฏิเสธ ดำหนิ หรือไม่ก็รีดรอน

บทที่ 13

1. งานศึกษายุคสมัยนี้ในแง่การเมืองที่มีเพียงชิ้นเดียว ดู Michael Vickery, *Kampuchea* (London, 1986).

2. ดู Grant Evans and Kelvin Rowley, *Red Brotherhood at War* (London, 1984; rev. ed., 1990), และ William Shawcross, *The Quality of Mercy* (New York, 1984), สำหรับทัศนะของยุคนี้ที่ต่างออกไป

3 สำหรับการแตกสลายของพรรคพวกของเจ้าหน้าที่สาธารณรัฐประชาชนกัมพูชา ดู Vickery, Kampuchea, pp. 44ff., 65.

4. เรื่องราวช่วงต้นเดือนเหล่านี้เขียนไว้อย่างแจ่มแจ้ง โดยประชาชนที่เห็นอกเห็นใจฝ่ายสาธารณรัฐประชาชนกัมพูชา ดู John Pilger and Anthony Barnett, *Aftermath* (London, 1982), และ Wilfred Burchett, *The China-Vietnam-Cambodia Triangle* (London, 1984).

5. ดู Evans and Rowley, *Red Brotherhood at War*, pp. 130ff., และ Nayan Chanda, *Brother Enemy* (New York, 1986), pp. 360ff.

6. สำหรับทัศนะที่ต่างไป ดู Shawcross, *The Quality of Mercy*, passim, และ Michael Vickery, *Cambodia 1975-1982* (Boston, 1983), pp. 218ff. เชาครอสได้บรรยายการทะเลาะวิวาทกันภายในวงราชการอันเนื่องมาจากโครงการความช่วยเหลือ และวิคเคอรีได้แย้งว่าฝ่ายเวียดนาม/สาธารณรัฐประชาชนกัมพูชาได้ทำดีที่สุดเท่าที่จะทำได้ภายใต้สถานการณ์ที่เป็นอยู่

7. Vickery, *Cambodia 1975-1982, p.* 225. และดู Chanthou Boua, "Observations of the Heng Samrin Government," ใน David P. Chandler and Ben Kiernan (eds.), *Revolution and its Aftermath in Kampuchea: Eight Essays* (New Haven, 1983), pp. 259-290, และ Ben Kiernan, "Kampuchea Struggles to Its Feet," ใน Ben Kiernan and Chanthou Boua (eds.), *Peasants and Potitics in Kampuchea, 1942-1981,* (London, 1982), pp. 363-385.

8. ดู Burchett, *The China-Cambodia-Vietnam Triangle.* แม้แต่ทนายที่ศาลสั่งให้มาแก้ต่างให้กับเอียง ซารี และพอลพต ก็เรียกคนทั้งสองว่า "สัตว์ร้ายจิตวิปริตที่ก่ออาชญากรรม" ดู Vietnam Courier (ed.), *Kampuchea Dossier III The Dark Years* (Hanoi, 1979), p. 212.

9. ดูงานศึกษาที่ลื่นไหลน่าจับใจของ Eva Mysliwiec, *Punishing the Poor: The International Isolation of Kampuchea* (Oxford, 1988).

10. ดู Michael Vickery, "Democratic Kampuchea: CIA to the rescue," *BCAS*, Vol. 14, No. 4 (1982):42-54.

11. ดู Vickery, *Kampuchea*, pp. 111-113, และ Timothy Carmey, "Kampuchea in 1981," *Asian Survey*, Vol. 22, No. 1 (January 1982): 78-87. ในการเลือกตั้งปี ค.ศ.1981 จำนวนผู้สมัครรับเลือกตั้งเกินที่นั่งในสภาไปเพียงเล็กน้อยเท่านั้น และผู้มีสิทธิออกเสียงได้รับคำสั่งให้ขีดชื่อผู้สมัครคนที่ตนไม่พอใจในแผ่นลงคะแนนออก ในทุกแห่งผู้มีสิทธิออกเสียงได้ "ลงคะแนน" อย่างท่วมท้นไม่รับชื่อที่ปรากฏตามรายชื่อในลงคะแนน ธรรมเนียมการเลือกตั้งแบบ "ขี้โกง" นี้อาจย้อนหลังไปได้ถึงกลางทศวรรษ 1950 ไม่เคยมีการคาดคะเนจำนวนพลเรือนเวียดนามในกัมพูชา แต่ผู้สังเกตการณ์ส่วนใหญ่เห็นพ้องว่าจำนวนที่คงที่น่าจะอยู่ในราวสามแสนคน ซึ่งเป็นสัดส่วนที่ใกล้เคียงกับจำนวนชนกลุ่มน้อยชาวเวียดนามในกัมพูชาก่อน ค.ศ.1970

12. ความช่วยเหลือที่จีนให้กับฝ่ายกัมพูชาประชาธิปไตย คาดว่าประมาณ 30 ล้านเหรียญต่อปี แต่ตัวเลขนี้ไม่เคยมีการตีพิมพ์

13. สำหรับการปฏิบัติอย่างศัตรู ที่คนทำงานด้านความช่วยเหลือของฝรั่งเศสมีต่อฝ่ายสาธารณรัฐประชาชนกัมพูชา ดู L. Luccioli, *Le mur de bambou* (Paris, 1988).

14. บทความเกี่ยวกับกัมพูชาใน ค.ศ.1990 ที่เป็นประโยชน์ ดู *Cultural Survival*, Spring 1990, special issue.

พิมพ์ครั้งที่

ประวัติการเมืองไทย 2475-2500

Political History of Thailand 1932-1957

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ
Charnvit Kasetsiri

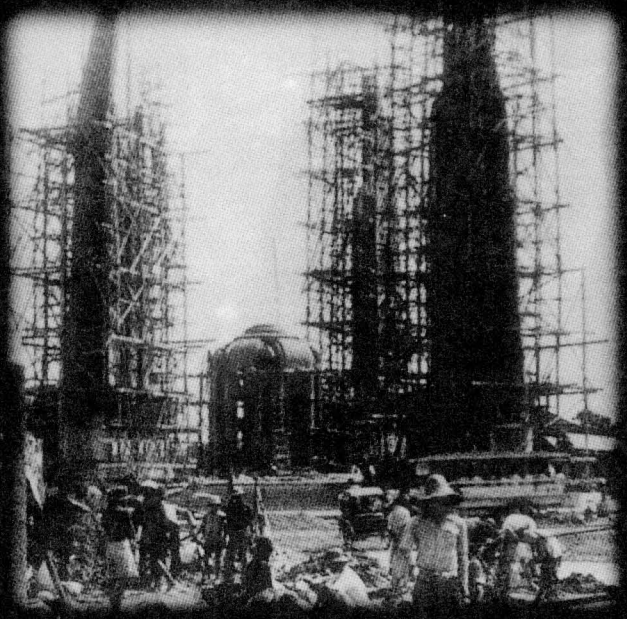

มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์
THE FOUNDATION FOR THE PROMOTION OF SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES TEXTBOOKS PROJECT

เวียดนาม
ประวัติศาสตร์ฉบับพิสดาร
Vietnam : A Long History

เหงียนคักเวียน
Nguyen Khac Vien

ผู้แปล : เพ็ชรี สุมิตร
Translator : Petcheree Sumitra

พิมพ์ครั้งที่ 4

พม่า
ประวัติศาสตร์และการเมือง
Burma : History and Politics

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ
Charnvit Kasetsiri

พม่า

กับการต่อต้านจักรวรรดินิยมอังกฤษ ค.ศ.1885-1895

Burma's Struggle Against British Imperialism, 1885-1895

นินิเมียนต์

Ni Ni Myint

แปล : ฉลอง สุนทราวาณิชย์

Translator : Chalaw Soontravanich

ประวัติศาสตร์กัมพูชา

ดูเหมือนจะไม่มีหนังสือประวัติศาสตร์ดีๆ และ "เป็นกลาง" สักเล่มในภาษาไทยที่จะใช้ในการศึกษาเล่าเรียน และเพื่อที่จะให้ผู้ใฝ่รู้ของไทยได้มีไว้สำหรับศึกษาและทำความเข้าใจ "เพื่อนบ้าน" นี้ ที่แสนจะ "ใกล้แสนใกล้" แต่ก็ "ไกลแสนไกล" เสียยิ่งกว่า อังกฤษ อเมริกา และญี่ปุ่น นี่คือปัญหาของไทยกับประเทศ "เพื่อนบ้าน" ในอุษาคเนย์ และในองค์กรที่อ้างความเป็น "ภูมิภาค" อย่าง "อาเซียน" (แน่นอนในทางกลับกัน "เพื่อนบ้าน" ของเราก็คงมีทั้งความไม่เข้าใจ อคติ เช่นเดียวกัน) ... ดังนั้น ***ประวัติศาสตร์กัมพูชา*** ของ ดร.เดวิด แชนด์เลอร์ นักวิชาการอเมริกันผู้เรืองนามนี้ จึงเป็นหนึ่งในความพยายามที่จะอุดช่องโหว่ช่องว่างดังกล่าว

ประวัติศาสตร์กัมพูชา ฉบับแก้ไขเพิ่มเติมใหม่และปรับปรุงให้ทันกับเหตุการณ์นี้ เปิดมุมมองประเทศอุษาคเนย์ประเทศหนึ่งซึ่งนับวันจะปรากฏตัวชัดเจนยิ่งขึ้นอย่างทันกับเวลา หนังสือเล่มนี้ได้รับคำชมเชยในวารสาร *Journal of Asian Studies* ว่าเป็น "คุณูปการที่มีความคิดริเริ่มเหนือกว่างานอื่นใดที่เคยมีมา" เนื้อความในฉบับพิมพ์ครั้งแรกจบลงในปี ค.ศ.1953 เมื่อกัมพูชาได้รับเอกราชจากฝรั่งเศส ฉบับพิมพ์ครั้งที่สองได้ขยายความมาจนถึงการเจรจาสันติภาพใน ค.ศ.1990 ในงานชิ้นใหม่นี้ ดร.แชนด์เลอร์ได้เน้นงานในตำแหน่งซึ่งไม่มั่นคง แต่ส่งอิทธิพลของเจ้านโรดม สีหนุ ยุคแห่งการนองเลือดของเขมรแดงภายใต้พอลพต และช่วงเวลาที่ค่อนข้างสงบภายหลังการบุกของเวียดนามใน ค.ศ.1979 งานชิ้นใหม่นี้กระชับแต่ก็ครอบคลุมกว้างขวาง และจะให้ความกระจ่างแก่ผู้เชี่ยวชาญและท่านผู้อ่านทั่วไปเกี่ยวกับประวัติศาสตร์และการเมืองปัจจุบันของประเทศหนึ่ง ซึ่งมีผู้เข้าใจผิดๆ กันมาเป็นเวลานาน

ประวัติศาสตร์กัมพูชา ฉบับแปลพิมพ์ภาษาไทยนี้ ดร.แชนด์เลอร์ได้เขียนส่วนท้ายของบทที่ 13 ขึ้นใหม่ เพื่อให้ครอบคลุมเหตุการณ์เลือกตั้งปี ค.ศ.1993 และปัญหาบางประการของเขมรฝ่ายต่างๆ

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ

ราคา 290 บาท

นตฺถิ ปญฺญาสมา อาภา
แสงสว่างเสมอด้วยปัญญา ไม่มี